TÜRKİYE DİYANET VAKFI ELAZIĞ ŞUBESİ
(İl Müftülüğü)

Tel: 0 (424) 234 00 00 • 237 72 74 (pbx)
Fax: 0 (424) 218 69 14
e-mail: elazigmuftuluk@superonline.com.tr

ISBN 975-389-366-3

Yazımve Dizgi: Vahit ÇAĞLAYAN
Baskı: T.D.V. Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
Mithatpaşa Cad. 62/B Kızılay / ANKARA • 417 09 04
Fax: 417 00 09

Not: Bu eserin satışında elde edilen gelir - Basım masrafları düşüldükten sonra - Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesine bağışlanmıştır.

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
ELAZIĞ ŞUBESİ YAYINLARI / 009

TENKÎHU'L KELÂM FÎ AKÂİD-İ EHLİ'L İSLÂM

(Kelâmî Perspektiftten İslâm İnanç Esasları)

Abdullatif el-Harputî

Çeviren ve Yayına Hazırlayan

İbrahim ÖZDEMİR Doç. Dr. Fikret KARAMAN

ELAZIĞ
2000

KISALTMALAR

a.g.e	:	Adı geçen eser
a.e.	:	Aynı eser
a.s.	:	aleyhis-Selâm
b.	:	bin
c	:	Cilt
D.İ.B.	:	Diyanet İşleri Başkanlığı
Harputî	:	Abdullatif el-Harputî
s.	:	Sahife
m.ö.	:	Milattan önce
T.D.V.	:	Türkiye Diyanet Vakfı
v.	:	Vefat
v.b.	:	ve bunun gibi
v.d.	:	ve devam

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BÖLÜM
NÜBÜVVET

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SEM'İYYAT

HATİME (SONUÇ)
İMAMET

İLİM VE DİN

SUNUŞ

Osmanlıların son döneminde Kelâm ilmi alanında ders ve eserleriyle hizmet vermiş bilgin ve düşünürlerden birisi de Abdullatif Harputî'dir. Ülkemizin önemli bir bilim ve kültür merkezi olan Harput'ta tahsiline başlayan Harputî günün şartlarına göre bölgenin imkanlarıyla yetinmemiş İstanbul gibi her türlü ilmî zenginliklerin bulunduğu bir merkeze hicret etmiştir. Beyazıt Medresesi, Osmanlı Dârü'l Fünûn ve Medresetü'l Vaizîn gibi devrin önemli ilim merkezlerinde hocalık yapmıştır. Gerek ülkemizde gerekse İslâm dünyasında 20. Asrın başlarından itibaren yeni kültür, felsefe ve çeşitli inanç akımlarının ön plana çıkması üzerine Harputî bu yenilikçi gelişmelere karşı aklı ve naklı uyumlu bir şekilde değerlendirerek çağın gereklerine cevap ve çözümler üretmeye çalışmıştır.

Yeni ilm-i kelâm devrinde kaleme alınıp yeni problemlere çözüm arayan ilk çalışmaların arasında, müellifimizin *Tenkîhu'l Kelâm Fi Akâid-i Ehli'l İslâm* adlı eserinin önemli bir yeri vardır. Onun hayatı ve yazdığı diğer eserler tetkik edildiğinde bu husus daha net olarak anlaşılmaktadır. Elazığ'da görev yapmamızın sorumluluğunu dikkate alarak Harputî'nin bu eserini günümüz bilim dünyasına sunmayı uygun gördük. Bu çalışmamızın asıl hedefi, ikinci baskısı 1330 yılında yapılan ve bugün büyük kütüphanelerimizin dışında hiçbir yerde bulunamayan bu kıymetli eserin adedinin çoğaltılarak yeniden bilim dünyasına tanıtılması ve kazandırılmasıdır. Gerçekten eserdeki üslûp, muhteva ve zenginlik görüldükçe bu teşebbüsün yerinde ve isabetli olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmayı yaparken eserin hem aslî özelliğine bağlı kalmak hem de günümüzdeki yayın sistemiyle uyumlu hale getirmek için bazı güçlüklerle karşılaştık. Fakat konuyu incelemeye aldıktan sonra işin ehli olan bazı bilim adamlarıyla istişare etmek sûretiyle bu zorlukları büyük ölçüde aştığımızı sanıyoruz. Karşılaşılan zorluklar eserin tertip özelliğinden kaynaklanmıştır. Zira;

1- Kitabın ana fikrini ihtiva eden metnin % 30-35 kadarı Arapça'dır. Bu kısmı tercüme ettik. Geriye kalan % 60-70'lik dipnot bölümü ise Osmanlıca olup asıl metnin açıklanması niteliğindedir. Bu kısmı da orijinal şekliyle almayı tercih ettik.

2- Müellif sahifenin üst kısmını Arapça metne, alt kısmını da bir çizgi ile ayırdıktan sonra dipnot şeklinde Osmanlıca açıklamaya ayırmıştır. Metin ve açıklama bölümleri arasındaki bütünlüğün sağlanması için 1-9 arası rakamlar, dipnot rakamı olarak kullanılmıştır. Dokuz rakamından sonra tekrar bir rakamına dönülmüştür. Biz Arapça metin ile Osmanlıca dipnot açıklamaları arasındaki uygunluğu ve sahifeler

arasındaki bütünlüğü sağlamak için her kısma ait dipnotların sıralamasını dokuz rakamı ile sınırlandırmayıp o bölüm bitinceye kadar sistematik olarak numara vermeye devam ettik.

3- Harputî bu eserini yayınladıktan sonra bir müddet daha hocalık yapıp dersler vermeye devam etmiştir. Bu süre içinde *Tenkîhu'l Kelâm*'ın ilgili sahife ve satırlarına atıfta bulunmak sûretiyle 185 sahifelik *Tekmile-i Tenkîhu'l Kelâm* ismini verdiği bir eser daha hazırlamıştır. Bugüne kadar *Tekmile* ile *"Tenkihu'l Kelâm*'ın bütünleştirilmesi cihetine gidilememiştir. Biz çalışmamızda *Tekmile*'deki açıklamaları da dikkate aldık. Belki tamamını değil ama *Tenkihu'l Kelâm*'daki ana metni desteklemek, tamamlamak ve fikir bütünlüğünü sağlamak amacıyle *Tekmile*'deki önemli bölümleri ilgili sahife ve satır aralarına aldık. Ancak bu tür nakillerin köşeli parantez [ ] içine alınmasını uygun gördük. Böylece köşeli parantezler arasındaki açıklamaların *Tekmile*'den alındığı anlaşılacaktır.

4- Müellif konuları işlerken ve düşüncelerini ortaya koyarken yer yer âyet ve hadislerden yararlanmıştır. Ancak bu âyet ve hadisler orijinal Arapça metinleriyle alınmış ve kaynakları da gösterilmemiştir. Biz okuyucuya kolaylık olması amaciyle önce âyetlerin ait olduğu sure ve sure içindeki numarasını tespit ederek sadece meallerini verdik. Daha sonra eserde geçen hadislerin kaynaklarını araştırdık. Hadislerle ilgili çalışmamız, sened ve sıhhat derecesini tahlil etmekten çok, kaynaklarını tesbit etmek şeklinde oldu. Fakat hadis olarak zikredilen bu metinlerden birkaç tanesine kaynaklarda raslanılamadı. Ancak eserin metin ve açıklamaları arasında rakamlardaki sıralamanın bozulmaması için âyet ve hadislerin kaynaklarını dipnot şeklinde değil metnin içinde parantez açarak göstermek zorunda kaldık.

5- Osmanlıca dipnot metninin yeni harflere aktarılmasında, anlam kaybını önlemek için imlâ kurallarına riâyet edilmeye çalışıldı. Buna rağmen metnin ilmî ve edebî yapısı, özellikle bazı teknik kavramlar nedeniyle, parantezler açılarak kısa açıklamalara yer verildi. Ayrıca dikkat çekici olması bakımından bazı kavram ve cümleler, italik harflerle yazıldı. Bu arada eserde ismi geçen şahısların doğum veya ölüm tarihlerini de vermeye çalıştık.

6- Eserin mukaddime kısmında Fizik, Kimya ve Astronomi bilimleriyle ilgili bazı teknik isim, kavram ve açıklamalar geçmektedir. Bunları günümüzdeki gelişmelerle karşılaştırmak ve aralarında aykırılık olup olmadığını tesbit etmek amacıyle Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyelerinden Prof. Dr. Mustafa BOYBEY ile Prof. Dr. Mehmet CEYLAN'ın görüş ve düşüncelerini almak istedik. Yapılan istişareler sırasında, sözü edilen bilim alanlarında hızlı ve yeni gelişmelerin olduğu görüldü. Örneğin Harputî o dönem için 60 elementten söz ederken

bugün bu sayı 103'e çıkmıştır. Ancak kitabın yazıldığı dönemdeki ilmî seviye dikkate alındığında bu farklılıkların tabiî olduğu kabul edilmelidir. Bu vesile ile her iki hocamıza da teşekkür ediyoruz.

Bu açıklamalara rağmen yapılan çalışmanın hatalardan uzak olduğunu iddia etmiyoruz. Tam tersine eserin yayın hayatına girmesinden itibaren okuyuculardan bize ışık tutabilecek düzeltme ve tavsiyelerin beklentisi içinde olduğumuzu hatırlatmak istiyoruz. Nitekim Müellifimiz de *Tenkîhu'l Kelam*'ın sonuç bölümünde *"Sana gelen iyilik Allah'tandır. Başına gelen kötülük ise nefsindendir."* (Nisâ, 4/79) âyetinin mealine dikkat çekerek şöyle demiştir: "İş bu eseri acizânemde zuhure gelen hasene, eser-i lütf-i Celil-i İlâhî ve İmdad-ı Ruhânî-i Peygamberî olduğu gibi, vukûbulan seyyie dahi kendi acz ve kusurumdan olduğu cihetle Celil-i İlâhî mukabilinde hamd ve senâ ve imdad-ı Ruhânî-i Hz. Peygamberî'ye karşı salât ve selâm ve taksirât-ı acizânemden dahi istiğfâr-ı tamm ile hatm-i kelâm ederim." Biz de bu eseri okuyucularımızın istifadesine sunarken bu samimi dua ve temenniye, aczimizi itiraf ederek fazlasıyle katılıyoruz.

Harputî'nin dirâyetli ve çok yönlü bir alim olduğunu, dolayısıyla *Tenkihu'l Kelâm* üzerinde bir çalışma yapılmasının yararlı olacağını belirterek bu hususta bizi teşvik eden ve tavsiyeleriyle bize ışık tutan Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mehmet S. AYDIN'a, yine aynı eser hakkında 1990 yılında Yüksek Lisans tezi vererek çalışmamızı sağlayan Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof.Dr. Cihat TUNÇ'a, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisindeki Harputî maddesinin yazarı ve çalışmamızla ilgili düşünce ve tavsiyelerini bizden esirgemeyen Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Metin YURDAGÖR'e, tertip ve tashih yönünden kendilerinden yararlandığımız Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi Mustafa TÜRKGÜLÜ'ne, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Araştırma Görevlisi Metin YİĞİT'e ve yazım ve dizgi işlerinde büyük emeği geçen Müftülük Bilgisayar Uzmanı Vahit ÇAĞLAYAN'a teşekkür etmek istiyoruz.

Yapılan bu mütevazi çalışmamızın bilim, kültür ve düşünce hayatımıza, özellikle konu ile ilgilenenlere yararlı olmasını Yüce Allah'tan dileriz. 20 Nisan 2000 - ELAZIĞ

İbrahim ÖZDEMİR
Araştırmacı-Uzman

Doç.Dr. Fikret KARAMAN
Elazığ Müftüsü

HARPUTÎ ve HAYATI

Harputî, Yeni İlm-i Kelâm devrinin dirâyetli alimlerinden biridir. Merhum 19. asrın son yılları ile 20. asrın ilk yıllarında yaşamıştır. Yaşadığı dönem; hem idarî, siyasî ve kültürel değişiklikler yönünden, hem de hizmet ettiği kelâm ilminin yeni devirde karşılaştığı problemlere çözüm bulması bakımından önemlidir. Bu nedenle Harpûtî'nin *Tenkîhu'l Kelâm Fi Akâid-i Ehli'l İslâm* isimli kitabını takdim etmeden önce, O'nun hayatı, eserleri, ayrıca kendisiyle ilgili yapılan çalışma ve araştırmalar hakkında bilgi vermekte yarar vardır.

A-Hayatı (1842-1916): Müellifimizin asıl adı Abdullatîf el-Lütfî'dir. 1842'de Harput'ta doğmuş ve 1916'da İstanbul'da vefat etmiştir. Doğduğu yere ve ilk tahsilini tamamladığı şehre nisbetle "Harputî" diye şöhret bulmuştur. Nitekim kendisiyle ilgili kaynaklar da O'nu bazan Abdullatîf Harputî, bazan da sadece Harputî olarak zikretmişlerdir.

Abdullatîf Harputî'nin kendisi ve ailesi hakkında, ilmî şöhretiyle orantılı bir bilgiye sahip değiliz. Kanaatimce doğduğu yerde bir müddet tahsil gördükten sonra İstanbul, Adana, tekrar İstanbul ve Selanik gibi birbirinden uzak şehirlerde yaşamış olması, hayatı ve hizmetleriyle ilgili yeterli bilgileri toplamayı olumsuz etkilemiştir. Yakın tarihimizin yetiştirdiği bu önemli kelâm bilgini hakkında, dönemin siyasî ve kültürel olayları da dikkate alarak salnameler, özellikle de Bayezıd Medresesi, Osmanlı Dârü'l- Fünûnu ve Medresetü'l Vaizin'de yaptığı Dersiamlık dönemlerdeki arşivlerin taranması halinde daha net ve detaylı bilgilerin elde edilebileceğini ümit ediyoruz.

İshak Sunguroğlu'nun hazırladığı *Harput Yollarında* isimli dört ciltlik eserde; Harput ve bölgesinde, yakın tarihlerde yaşayan ilim adamlariyle Harput'un bilim, kültür, folklör, edebiyat ve diğer sosyal olaylarına ışık tutacak güzel bilgiler verilmiştir. Bu eserin 2. cildinde Abdullatîf Harputî hakkında verilen bilgiyi şöyle özetlemek mümkündür. "Abdullatîf Efendi takriben 300 yıl önce güneyden kalkarak Harput'a doğru aşiret reisleriyle mücadele edegelen "Koca Mehmet Ağa" namında bir zatın torunlarındandır. Koca Mehmet Ağa'nın büyük oğlu Mustafa Ağa'nın beşinci nesli olarak 1258/1842 tarihinde merkez Germili (Yedigöze) köyünde dünyaya gelmiştir."[1]

---

[1]- Koca Mehmet Ağa Harput'a yerleştikten sonra, ilgililere başvurması üzerine, kendisine Elazığ'a üç saat mesafede bulunan ve Sivrice yolunun doğu kısmında yer alan Germili (Yedigöze), Dadeş (Acıpayam) ve Cünt köyleri timar olarak verilmiştir. Görevim gereği Elazığ'a geldikten sonra Germili (Yedigöze) Köyüne gittim. Abdullatîf Harputî'yi köyün yaşlılarına sordum. Bu olayı doğrular mahiyette bilgiler aldım. Hatta evinin bulunduğu semti ve ondan geriye kalan harabeleri bile bana gösterdiler.

Abdullatîf Efendi zeki, dirâyetli ve ilme karşı hevesli olduğundan, o günün ilim ve kültür merkezi olan Harput'a gelerek akrabası Müftü Ömer Naimî (1801-1882) Efendiden ders almaya başlar. Bir müddet sonra Harput'taki tedrisatını tamamlayınca hocalarının da tavsiyesiyle İstanbul Fatih Medreselerine gider ve oraya kaydını yaptırır. Oradaki müderris ve alimlerinden yeterince ders alarak tahsilini tamamlar.

Harputî, İstanbul'daki tahsilini tamamlayınca ders vermek üzere Adana'ya gitmiş ve orada evlenmiştir. Kısa bir müddet Adana'da ikamet ettikten sonra tekrar İstanbul'a dönerek Bayezid Medresesine müderris olmuştur. Burada başarılı bir eğitim gerçekleştiren Harputî, çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Bunların arasında Hz. Abbas (r.a) sülalesinden geldiği bildirilen Tokat'lı Mehmed Nuri Efendi'yi gösterebiliriz. Mehmed Nuri Efendi'nin sabah ve ikindi derslerine devam ederek 1888 yılında Harputî'den icazet aldığı bildirilmektedir.[2]

Harputî, ilmi otoritesi sayesinde *Meclis-i Tetkikât-ı Şer'iyye* üyeliğine de seçilmiştir. Bu meclis, bir reisin başkanlığında yeterli üyeden teşekkül edip meşihat dairesinde kadı ve nâiplerin ilâmlarını temyiz yolu ile tetkik eder ve verilen diğer görevleri yapardı.[3]

Harputî, bir süre ticaret ve Nafia Nazırı Zihnî Paşa'nın ilmî müşavirliğini de yapmıştır. Abdülhamid bakanlar arasında bir değişiklik yapıp Zihnî Paşa'yı 1891 yılında Selanik Valiliğine tayin edince, Harputî de kendi rızasıyla Selanik'e gitmiş ve bir müddet daha Zihnî Paşa'nın yanında kalmıştır. Zihnî Paşa ile olan bu samimiyeti uzun yıllar devam etmiştir. Selanik dönüşü önce Osmanlı Dârü'l Fünûnu'na, daha sonra da Medresetü'l Vâizin'e Kelâm hocası olarak tayin edilmiştir. Harputî'nin aynı yılda *Harameyn-i Muhterem* payesine nail olduğunu da görüyoruz. Yine bu yıllarda O, *Huzur Hocalığı* rütbesini de almıştır.

Harputî'nin Arapçayı çok iyi konuştuğu ve yazdığı bilinmektedir. Bu ilmî çalışmalarına ek olarak 1910 yılında hacca gitmiş, orada Arapça olarak verdiği vaaz ve derslerle Hicaz alimlerinin alakalarını çekmiş ve onların takdirlerini toplamıştır.[4]

Abdullatîf Harputî Efendi'nin gençliğinden beri tasavvufa karşı merakı olduğu sanılmaktadır. Daha Harput'ta iken Nakşibendi tarikatının mürşidi Beyzade Hacı Ali Efendi'ye bağlılığı vardı. İstanbul'a gittikten sonra da tasavvufa olan ilgisini sürdürmüştür. Burada Şeyh Hacı Necip Efendiye intisap ederek yirmi gün sülûkda

[2]- Sadık Albayrak, Son Devrin Osmanlı Uleması, Zafer Matbaası, İst. 1981, c.4, s.38
[3]- M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü M.E.B. Devlet Kitapları, İst. 1983, c.2, s.430
[4]- İshak Sunguroğlu, Harput Yollarında, Elazığ Kültür ve Tanıtım Vakfı Yayınları. No:2, İst. 1959, c.2, s.142

kaldığı söylenmektedir. Selanik'de bulunduğu sıralarda ise Nevrekop'a gitmiş ve bir halvetî şeyhini ziyaret ederek bir müddet de onun nezdinde kalmıştır.[5]

Harputî'nin huy ve tabiatının da ismi gibi latîf olduğu ve güleryüzlü bir çehreye sahip bulunduğu söylenir. Alim, fazıl, mütevazi ve özellikle fakirlere karşı merhametli ve şefkatlidir. Dr. Faik bey adında bir de oğlu vardı. Bu zat önce Trablus'a sürgün edilmiş, oradan da Mısır'a geçmiştir; meşrutiyetten sonra tekrar anayurda döndüğü, hekimliği bırakarak ticaret ile iştigal ettiği bilinmektedir.

İshak Sunguroğlu sözünü ettiğimiz eserinde Harputî'nin İstanbul'da 1914 yılında vefat ettiğini bildirmektedir. Ancak müellifimiz hakkında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'ndeki "Harputî" maddesini yazan Prof. Dr. Metin Yurdagör, Harputî hakkında bugüne kadar yapılan araştırmaların hiçbirinde kullanılmayan *Sefinetü'l- Evliya* adlı kaynakta yeralan ve Hüseyin Vassaf'ın naklettiği bildirilen mezar taşı kitâbesine dayanarak Harputî'nin 16 Ağustos 1916 tarihinde vefat ettiğini bildirmiştir.[6] Harputî'nin, 1332 yılında İstanbul'da yayımlanan *Tarih-i İlm-i Kelâm* adlı eserinin sonunda rahatsızlığından söz ederek bu çalışmasını tamamlayamadığını belirtmiş olması da Hüseyin Vassâf tarafından verilen tarihin doğru olduğunu göstermektedir. Biz de bu son tarihin daha isabetli olduğu kanaatindeyiz.

B- Eserleri: Abdullatîf Harputî, *Dini ilimlerin temel disiplini konumunda olan kelâm ilminin Batı'da gelişen ilmî ve felsefî akımlar karşısında, gerek muhatabı olduğu akımlar, gerekse dayandığı klasık ilmî ve felsefî veriler açısından, zamanın oldukça gerisinde kaldığı* şeklindeki kanaat ve şikâyetlere katılmış ve bu ilmin yeniden tedvin edilmesi gerektiğini savunmuştur. Nitekim verdiği eserlerin temel espirisinde de bu düşünce yatmaktadır. Böylece telif ettiği eserlerle yakın dönemde kelâm ilmini yeniden şekillendirip fonksiyonel hale getirme girişimlerinin ilk temsilcileri arasında yer almaya hak kazanmıştır.[7] Eserlerinin başlıcaları şunlardır.

1- Mecâlisü'l- Envâri'l Ahadiyye ve Mecâmiu'l Esrâri'l- Muhammediyye: Harputî bu eserini, geniş halk kitlelerini aydınlatmak amacıyla itikadî ve amelî konulara ağırlık vererek, Beyazıt Medresesinde Müderris olarak çalıştığı dönemde hazırlamıştır. Bu eserin mev'ize kitabı şeklinde hazırlandığı ve 1306/1888 yılında neşredildiği anlaşılmaktadır. İstanbul Mahmudiye matbaasında basılan bu eser, 224 sahifedir. Dünya ve ahiret hayatiyle ilgili otuzsekiz dersi ihtiva etmektedir. Giriş bölümünde vaaz öncesi

[5]- İshak Sunguroğlu, a.g.e., s.142
[6]- Prof.Dr. Metin Yurdagör, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İst. 1997. c.16, s.255 ayrıca Bkz. Erkan Yar, Abdullatîf Harputî ve Yeni Kelâm İlmi, Fırat Ünv. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Elazığ, 1997, s. 2, s.241
[7]- Prof.Dr. Metin Yurdagör, a.g.e. s.256

ve sonrası okunacak âyetler ile çeşitli dualar yer almaktadır. Kitabın ilk konusu *İman ve İtikad* hakkındadır. En son konu ise *Kurban Bayramı, ahkamı ve Kevser'in manaları* hakkındadır.

Müellif bu eserde topladığı 38 dersin her biri için ilgili âyet, hadis ve İslâm büyüklerine ait bazı sözleri almış ayrıca kendisi de belli ölçülerde yorumlarda bulunmuştur. Çoğu zaman mev'izenin sonunda konu hakkında bazı kıssa ve hikayelere de yer vermiştir. Ancak diğer eserlerinde olduğu gibi burada da aktarılan rivâyetlerin doğruluk derecesi üzerinde durulmamış ve hadislerin kaynakları belirtilmemiştir. Bu eser, Trabzon Vaizi Ahmet Aslantürk tarafından terceme edilerek 1978 yılında "Eser Neşriyat ve Dağıtım" tarafından yayınlanmıştır. Eserin asıl nüshası Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesinde 13830 numara ile kayıtlı bulunmaktadır.[8]

2- Tenkîhu'l- Kelâm fî Akâid-i Ehli'l- İslâm: Harputî'nin Osmanlı Dârü'l Fünûnu ve Medresetü'l-Vâizin gibi iki önemli ilim kurumunda hocalık yaptığı dönemde hazırladığı en önemli eseridir. Hacim olarak eserin üçte birine yakınını ihtiva eden asıl metin Arapça olarak yazılmış, ancak açıklama ya da ilave bilgiler sahife altında dip notlar halinde Osmanlıca verilmiştir. Yaklaşık 374 sahife olan bu eser, Müellifin sağlığında İstanbul Necm-i İstikbal Matbaası'nda iki defa basılmıştır. Eserin üzerinde tarafımızdan önce Yüksek Lisans tezi yapılmıştır. Şimdi de Arapça olan ana metnini tercemeye, osmanlıca bölümünü de orijinal şekliyle yeni harflere aktarmaya çalıştık. *Tenkîhu'l Kelâm*'ın hazırlanış planını şöyle özetleyebiliriz.

a- Mukaddime: Bu kısımda Kelâm ilminin tanımı, konusu, gayesi, Nazar, Delil, Ma'lum, Cisim, Gök Cisimleri, İç ve Dış Duyular, Nefis ve Akıl gibi konular anlatılmıştır. Harputî, kelâm ve felsefe açısından son derece önemli olan bu konuları karşılaştırmalı ve kelâm ilminin derecelerini de dikkate alarak açıklamaya çalışmıştır. Ay, güneş ve diğer gezegenler hakkında da bilgi veren Harputî, özellikle astronomi ve din ilişkisi üzerinde durarak ilgili âyet ve hadislere işaret etmiş ve onların bildirdikleri ile o günkü astronomi ilminin bildirdikleri arasında herhangi bir çelişkinin olmadığını anlatmaya çalışmıştır.

b- Birinci Bölüm: Eserin bu ilk bölümünde *İlâhiyat* konuları üzerinde durulmuştur. İsbat-ı Vacib, Allah'ın Sıfatları, Fiilleri ve bunlara ilişkin diğer konular açıklanmıştır.

c- İkinci Bölüm: Bu kısımda *Nübüvvet ve Risalet*'ten bahsedilmekte ve bu bağlamda geçmiş peygamberler, peygaberliğin lüzûmu ve mu'cizeler ile Hz.

[8]- Bkz. Prof. Dr. Metin Yurdagör, a.g.e; Fikret Karaman, Diyanet İlmi Dergi, Ocak-Şubat-Mart, 1993, Ank. c.29, s.1; Erkan Yar, a.g.e, s.242

Muhammed (a.s)'in son peygamber oluşu, ayrıca bütün peygamberlere gönderilen vahiy ve kitaplar hakkında açıklayıcı bilgiler verilmektedir.

d- Üçüncü Bölüm: Sem'iyyât bahsine ayrılmıştır. Ahiret Hayatı, Cennet, Cehennem, Mizan, Sırat, Şefaat vs. konular naklî ve aklî delillerle birlikte bu bölümde anlatılmıştır.

e- Hatime (Sonuç): Diğer kelâm kitaplarında olduğu gibi Harputî de eserini tamamlarken *İmamet* konusuna yer vermiştir. Bu bölümde, İmametin tanımını yapıp lüzumuna işaret etikten sonra İmam (Devlet Başkanın) da bulunması gereken özellikleri açıklamıştır.

Kitabın sonuna Harputî, *İslâm ve Bilim* hakkında önemli bir risale eklemiştir. Bu risale kâinatın yaratılış düzenindeki inceliklere ve ayrıntılara dikkat edilmesi halinde akıl sahibi insanlar için alınacak çok büyük ders ve ibretler olduğu hatırlatılmıştır. Bu risale Bekir Topaloğlu tarafından mukayeseli bir biçimde "Astronomi ve Din" başlığı altında sadeleştirilmiş ve Diyanet Dergisinin Kasım-Aralık 1974 tarihli 6. Sayısında yayınlanmıştır.

Harputî'nin bu eserinin kelâm ilminin yeni devir eserleri arasında önemli bir yeri vardır.[9]

3- Tekmile-i Tenkîhu'l Kelâm: Harputî, *Tenkîhu'l Kelâm*'ı yayınladıktan sonra muallimliğe devam ediyor. *Tekmile*'nin iç kapağına konulan 15 şevval 1330 (27 Eylül 1912) tarihli ifâde-i mahsûsa'dan anlaşıldığına göre bu eser, müellifin Dârü'l Fünûn ve Medresetü'l Vâizin'de edindiği tecrübelerden sonra *Tenkîhu'l- Kelâm*'a eklemeyi gerekli gördüğü açıklamalardan ibarettir. Sonradan yazılan bu notların *Tenkihu'l Kelâm*'ın hangi sahifesine ve hangi satırının bitiminden sonra yazılması gerektiği rakamlarla belirtilmiştir.

4- Tarih-i İlm-i Kelâm: Harputî'nin Kelâm ve Mezhepler tarihi konusundaki çalışmalarını ihtiva eden bir eserdir. Bu eser, İstanbul Necm-i İstikbal Matbaası'nda h.1332 yılında basılmıştır. Eserin birinci bölümü muhtasar bir mezhepler tarihi izlenimini vermektedir. İslâm tarihi boyunca ortaya çıkan fırkalar bu bölümde tanıtılmaktadır. İkinci bölümde dinler ve dinlerin tarihî süreci üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde ise felsefenin tarihçesi ve filozofların görüşlerine yer verilmiştir. Dördüncü bölümde de devrin inkârcı akımlarına dikkat çekilmektedir. Nitekim *Tenkihu'l Kelâm*'ın te'lif gerekçesinde de belirttiği gibi Harputî, kelâm ilminin, asrın proplemlerine cevap verecek şekilde yeniden ele alıp gözden geçirilmesini istemektedir.

[9]- Bekir Topaloğlu, Kelâm İlmi Giriş, Damla Yayınevi, İst. 1981, s.62; Prof.Dr. M.Yurdagör, a.g.e; Fikret Karaman, a.g.e; Erkan Yar, a.g.e.

ÖNSÖZ

Hamd; Zatı benzer ve misilden yüce, sıfatları değişim ve zevaldan münezzeh, ceberût ve azametinin nurları varlıklar üzerinde parlayan, melekûtunun eserleri kâinatta aydınlık saçan,[1] zatının kibriyasını anlamada anlayışların şaşırıp kaldığı ve sıfatları alanında vehimlerin hayrete[2] düştüğü Allah'a mahsûstur. Yaratıkların mükemmel varlığıyla zatına delâlet ve muhteşem nizamlarıyla vahdaniyetine şehadet ettiği O Yüce Zat, bütün eksikliklerden münezzehtir.[3]

Salât ve Selâm Allah tarafından alemlere rahmet ve nur olarak gönderilen Efendimiz Hz. Muhammed (a.s) üzerine olsun. O, alemleri yakînî ilminin güneşi ve şeriatinin aydınlığıyla aydınlattı.[4] Keza salât ve selâm, bizi dinin şiarlarıyla şuûrlandırıp ümmetin üstadları ve yakînin erbabları[5] konumunu ihraz eden âl ve ashabına olsun.[6]

1- *Tehellül,* İstihlal gibi ref-i savt manasınadır. Sabi, bidâyet-i viladetinde ref-i savt edince İstehelle's-Sabiyyü denilir. *Ceberût,* Cebr'den, *Melekût* dahi mülk'den mübalağa siğalarıdır. *Envar-ı Ceberûtihi* Envar-ı kudret-i baliğası, *âsâr-ı melekûtîhi* de âsar-ı tâsarrufat-ı kâmilesi demektir. Bu fıkralarda, Zat-ı İlâh'a ve mutlak sıfatına, sıfat-ı selbiye ve sıfat-ı sübûtiyesine işaret ve ilm-i kelâmda mevzû-i bahis olan maksûda imâ ile *berâat-ı istihlâle* riâyet edilmiştir.

2- *Tevellehe,* Velehe dendir. *Velehe:* aşk ve kemâl-i vecdden hâsıl olan hayret manasınadır. Bu fıkralarda Zat-ı İlâhî'yi ma'rifet, hayreti mûcib olduğuna işaretle *"Rabbim hayretimi artır"* hadis-i şerifine ve Sıddîk-i A'zam'ın *Zat-ı Barî'yi idrak etmekten aciz olduğunu bilmek idraktir* kavline telmîh olunmuştur.

3- *Kıvâm,* bir şeyin kemâl-ı vechiyle husûludur. Bu fıkralar ile de *Kayyûm* ism-i şerifine, isbat-ı vacib deliline ve *"Halbuki gökte ve yerde Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı oraların nizamı bozulurdu..."* (Enbiya, 21/22) kavl-i celîline, delil-i tevhid'e, *burhan-ı tamanü'a* imâ kılınmıştır.

4- Bu fıkralarda dahi *"Ey Resûlüm, biz seni bütün insanlar için sırf bir rahmet vesilesi olman için gönderdik."* (Enbiya, 21/107) nazm-ı celîli ile *"İşte size Allah tarafından bir nur ve hakikatleri açıklayan bir kitap geldi."* (Mâide, 5/15) kavl-i şerifine telmîh ve Peygamber efendimizin dini, din-i İslâm ahkâmından iman ve tevhid gibi esas-ı din olan ahkâm-ı itikadiye-i asliyeyi şems'e ve furû-i a'mâl ve ahkâm-ı zahire-i şer'iyeyi dahi kamer'e teşbih vardır. Şems'in ilm-i yakîne ve kamer'in şer'-i mübîne izafetleri, müşebbehü bihin müşebbehe izafeti kabilindendir. *Güneş kadar kesin olan ilmi ve Ay kadar açık olan şeriatıyla* takdirindedir. Teşbihteki hüsün ve münasebet, hafî değildir.

5- *Cehâbize,* anber vezninde olan Cehbez'in cem'idir. *Cehbez,* alim-i mütebassir manasınadır. Sahabe-i Kiramın Din-i Mübîn-i İslâm'ı nakil ile ümmete ta'lim buyurmaları fezâil-i aliyelerinden başlıca bir faziletleridir.

6- *Amma Ba'du* kelimesi, makablindeki hutbe-i kitab ile maba'dindeki dîbâce-i kitabı birbirinden fasl ve tefrik eder. Ve *fasl-ı hitab* namı verilir. Hutbe-i kitab, *Allah'ın ve elçisinin övgüsünü içeren söz* ile ve dîbâce-i kitab da *Te'lif nedenini açıklayan söz* ile tarif olunur. (Amma Ba'du) ile ibtida-i tekellüm eden Hz. Davut olduğu *"Biz onun hakimiyetini güçlendirdik, ona hikmet, nübüvvet, isabetli karar verme ve meramını güzelce ifade etme kabiliyetini verdik."* (Sad, 38/20) nazm-ı celîli ile işaret buyurulduğu mervidir. Ve Peygamber Efendimizin etrafa, ba's

Rabbinin lâhutî[7] feyzine muhtaç olan Abdullatîf el-Harpûtî der ki: "Saltanat-ı İslâmiye merkezindeki *Daru'l-Fünûn-ı Osmaniye*'de Kelâm İlmini tedris etmekle görevlendirildiğimde, dinin esas inançlarını içeren, muânid bid'atçıları reddeden ve çağdaş dinsizlere karşı koyan bir kitap arayışına girdim. Ancak mütekaddim Ehl-i Sünnet kelâmcılarına[8] ait böyle bir kitaba rastlamadım. Zira onların kitapları kendi dönemlerinde ortaya çıkan sapkın İslâmî fırkaların bid'atları ve Yunan kökenli eski filozof saçmalıklarını reddetmekle sınırlıydı. Bu kitablarda, asrımızda ortaya çıkan birçok bid'at ve dini korumak için kesin bir şekilde ortadan kaldırılması gereken modern *duyumcu felsefe*'nin[9] sapkınlıklarını reddetmeye yönelik bir şey

---

ve irsal buyurdukları nâme-i saadetlerinde *Amma Ba'du* kelimesi mezkûr bulunduğu cihetle zikri, mesnûn ve müstahabtır.

7- *Nâs*'dan *Nasût* gibi, *İlâh*'dan *Lahût* dahi mübalağa siğasıdır. Tağlib tarikiyle bütün mahlukata âlem-i nasût denildiği gibi müşakelet tarikiyle Zat-ı İlâh ve sıfatına dahi *âlem-i lahût* denir. el-lahûtî feyzin sıfatıdır. Rabbisinin bütün mevcûdlara âmm ve şâmil olan feyz-i ilâhîsine fakir ve muhtaç bulunan *abd*, hakir ve âciz demektir.

8- Hakayık-i eşyayı bilmeye talib olanlardan bir din-i semâvi ile mütedeyyin olanlara *millîler* ve bir din ile mütedeyyin olmayanlarına *feylesoflar* ve feylesoflardan hakâik-i eşyayı nazar ve istidlâl tarikiyle bilmeye talib olanlarına *Meşşaiye* ve riyazet tarikiyle bilmeye talib olanlarına *İşrakiye* denildiği gibi millîlerden dahi hakâik-i eşyayı nazar ve istidlâl tarikiyle tahsîle sa'y edenlerine *mütekellimler* ve riyazet ve tasfiye-i kulûb sûretiyle bi'l-mücâhede hâsıl edenlerine *Sûfiye* denilir. Mütekellimler, bütün millîlerden; mütedeyyinlerden nazar ve istidlâl tarikiyle hakâiki bilmeye talib olanlara âmm ve şâmildir. Ve firak-ı İslâmiyeden Ehl-i Sünnet uleması da mütekellimlerdendir.

9- *Hikmet;* kadîme, cedîde vasıflarıyla vasıflanır. Ve bu iki vasfıyla iki nev hikmet addolunur. Aristo (M.Ö. 384-322) ve tabi'lerinin kadîm hikmetlerine, *Hikmet-i Kadîme-i Yunaniye* ve asr-ı hazırda zahir ve şayi' olan hikmete *Hikmet-i Cedîde* denir. Hikmet-i kadîmenin metalib-i hikemiyelerini isbat, delâil-i akliye-i sırfa iledir. Mezkûr hikmete *hikmet-i akliye, hikmet-i nazariye* isimleri tesmiye olunur. Ve ulemasına dahi *felâsife* ve *akliyyun* ve *hukemâ* ve *hakîmler* namı verilir. Bunlar, akıl ile fehme muğayir ve isbatı gayr-ı mümkün veyahut akıl ile âdâta muğayir ve ancak kabulu, iman, i'tikada müftakir bulunan bütün ahkâmı red ve havarik-i âdâtı da te'vil ile aklî ve tabiî bir şekilde kabul ederler. Bunlardan bir taife-i hayâliye dahi vardır ki ma'neviyatın hakâik-i hariciyesini ve maddiyatın vücûd-i hakikîsini inkârda bulunurlar. Bunlara *hayalîye* ve *taife-i sofestâiye* denilir. Ve hikmet-i cedîde-i asriyenin metalib-i hikemiyelerini isbat dahi his ve tecrübeye müstenid olan deliller iledir. Bu hikmete de *hikmet-i hissiye, hikmet-i maddiye* namları verilir. Hikmet-i hissiye ve hikmet-i maddiye sahiblerine de *hissiyun* ve *maddiyûn* namları verilir. Bunlar da müdrekâtı, hâdisat-ı tabiiyenin dimağa intibâı te'siratından ibaret kılarlar. Ve ma'neviyatı idraka mahsûs bir hasse-i temyiz bulunduğunu inkâr ederler. Ve vücûdu kuvvet ve maddeye irca' ile bütün maneviyatı nefy ve inkârda bulunurlar. [*Felsefe-i Garbiye* mütercimleri; felsefeyi, hikmeti, ber vech-i atî tarif ve mevzûunu tayin ve aksam ve mezahibini ta'dad ediyorlar: Felsefe, mevcûdât ve hâdisatın ilel ve esbabına ilimdir. Mevzûu da ilel ve esbabdır. Felsefenin *mâ fevka't-tabî'a* ilel ve esbabdan bahseden kısmına *felsefe-i ûlâ, mâ ba'de't-tabî'a* ilel ve

bulunmamaktadır. Çünkü kelâm ilmi -sünnet ve yakîn erbabı bazı muhakkik âlimlerin[10] de işaret ettiği gibi- duruma ve konuma göre tedvin edilmelidir. İşte bunlar, beni tedris ve müzakere ortamında böyle bir kitapçığı[11] yazmaya sevketti. Bunu da hak olan

---

esbabdan bahseden kısmına dahi *felsefe-i saniye* denir. Felsefe esasen iki mezhebe ayrılır: Birisi *ikâniye* diğerisi dahi *hisbaniye* mezhebidir. Mezheb-i İkânî de eşyanın yakînî ilimleri hariçteki tahakkuk ve vücûduna muvafıktır. Ruh, âlem, Zat-ı İlâh kabul olunur. Hisbaniye mezhebi iki kısımdır: *Hisbaniye-i mutlaka, iisbaniye-i izâfiyedir.* Hisbaniye-i mutlaka, Sofestaiye mezhebidir. Bu mezhebe göre efkâr-ı beşer hakka, yakîne vasıl olamaz. Ne ilim var, ne de hakikat hiçbir şey yoktur. Hisbaniye-i mutlakanın cedidesi indinde hakâikin muhtalit olmasından, kadîmesi indinde dahi efkârın zayıf ve kasır bulunmasından hakayıka vusûl kabil değildir. Bugün ilmin terakkisi, bu mezhebi daire-i imkândan çıkarmış, ortadan kaldırmıştır. Hisbaniye-i izafiye dahi iki kısımdır: Biri *İntikadiye* diğeri de *İsbatiye* kısımlarıdır. İntikadîler, nefs-i natika-i beşerin yalnız izafîleri bildiğini, itlakı vechile mutlakları bilmediğini kâil olurlar. Eşyaya ma'rifet; musavî, tam değildir. Hads ve istihdar da değildir. Nakıs bir tercümeden âdî bir remizden ibarettir derler. İsbatîler, nefs-i natika-i beşerin izafîler gibi mutlakları da itlakları vechile *mâ ba'de't-tabîa* da bildiğini *ma fevka't-tabîa* da bilmediğini kâil olurlar. İsbatîlerden August Comte;(1789-1858) "nefs-i natika, tecrübe cârî olan hakayıka, hakayık-i müsbeteye vasıl olur. Tecrübeye kabiliyeti olmayan daâviyi halledemez" demiştir. Bazıları da kabil-i ma'rifet olmayan eşyanın vücûdu itirazdan salim değildir demiş. Bazıları dahi bir *mevcûd-i la yu'kal*'ın varlığını isbat ile iktifa eylemiş, zatı itibariyle kabil-i ma'rifet olmadığı halde terakkiyat-ı ulûm ile ilerde bilineceği fikrinde bulunmuştur. Hulâsa İsbatiler, bir *ikaniye-i tabiiye,* bir *hisbaniye-i ma fevka't-tabîa*'dır. Ve İsbatîye de dahi *tedribiye* ve *hissiye* kısımlarına inkısam eder. Tecrübeye itimat, İsbatiyenin hassesi olduğu cihetle Tedribîler, tecrübenin hissiyat ile vicdaniyatta cereyanını, Hissîler de yalnız hissiyatta cereyanını iddia etmişler. Bu vechile birbirinden ayrılmışlardır. El-hâsıl İsbatiye de İntikadiye gibi âlemin evvel ve ahirinden mebde' ve meaddan bî-haberdir. (Tekmile, 2-3)]

10- Muhakkiklerin bazısından murad Allame-i Taftazanî'dir.(v.793/1390) *Akaid-i Nesefiye* Şerhinin dîbâcesinde ve *Şerh-i Makâsıd*'ında Peygamber Efendimiz ile Sahabe-i Kiramın şeref-i sohbetleri ve Tabiînin de kurb-i ahdları berekâtıyla kalbleri şek ve şüpheden ârî ve itikatları zeyğ ve fesaddan berî olduğu ve asırlarında akaidde bahs ve cidal vuku'bulmadığı ve ilm-i kelâm tedvin ve te'lif olunmadığı ve sonraki asırların evâilinde ehl-i İslâm müteferrik fırkalara teferruk ve aralarında akaidce birçok bid'atlar tahaddus ettiği ve Fırka-i Naciye-i Ehl-i Sünnet uleması tarafından firak-ı dâllenin bid'at ve dalâletlerinden bahs ile red ve ibtalına dinde lüzûm görüldüğü cihetle ilm-i kelâm tedvin ve te'lif kılındığını ve bu kelâma *kudema kelâmı* tesmiye olunduğunu ve mezkûr asırların avâhirinde dahi bilad-ı İslâmiyede Yunan hikmet-i kadîmesi münteşir olup ehl-i İslâm arasında kîl-ü kâl'ı mûcib olduğu cihetle o asırların uleması da ilm-i kelâma mezkûr hikmeti mezc ve usûl-i akaid-i İslâmiye ile te'lifi kabil olmayanlarını red ve ibtal ettiklerini ve bu kelâma *müteahhirler kelâmı* tesmiye kılındığını zikr ile icab-ı hal ve zamana göre ilm-i kelâmın tedvin ve te'lif olunduğuna allame-i muşar ileyh işaret etmiştir.

11- *Ucale,* zubâbe vezninde acele ile yapılan şeydir. *Vakîa,* uğraşmak ve savaşmak manasına olan *vak'* mastarından isimdir. Savaş tabir olunur. *Tedlis,* hîle ve hud'a manasına olan *dellese*'den me'hûz mastardır. *Telbis* dahi karıştırarak şüphede bırakmak manasınadır. Din-i Mübin-i

dinimizi ve doğru olan kitabımızı, hile ve saptırma yoluyla savaşanların saldırısına karşı savunmak için yaptım. Bununla beraber İslâm inanç esaslarımızı, sahih kelâm kitaplarından derleme yoluna gittim. Sonuçta kitap, içerdiği konular bakımından çağdaş dinsizleri tenkit konusunda akıl sahiplerine örnek olabilecek bir şekle geldi.

Kitabı, *Tenkîhu'-l Kelâm Fî Akâid-i Ehli'l- İslâm* ismiyle isimlendirip bir giriş, üç bölüm ve bir sonuç[12] şeklinde düzenledim. Yüce Allah'ın tevfikine itimad ederim. O bana yeter ve O, ne güzel vekildir.

İslâm'da muhâliflerimizden bu kitabta başlıca redleri iltizam olunan *Gulat-ı Tabiiye, Maddiye* ve *Gulat-ı Şia* ve *Gulat-ı Mutasavvife* ve *Nasara*'nın kelâmlarındaki tedlisat ve telbisat kelâmlarının reddi bahsinde görülecektir.

12- Bu kitabta mezkûr olan ya ilm-i kelâmın mesail ve makâsıdı, veyahut mesâil ve makâsıdına şurûun mutevakkıf olduğu ve mesâil ve makâsıdını isbatın müteallik bulunduğu umûrdur. Mesâil ve makâsıdı dahi isbat-ı Vacib ve sıfatı ve dünyadaki ef'âlı gibi mesâil-i ilâhiyeye ve isbat-ı nübüvvet ve evsaf-ı lazımesi gibi mesâil-i nebeviyeye ve ahiretteki ef'âl-ı ilâhiye gibi mesâil-i sem'iyeye münkasımdır. Bir de İmamet bahsi, lahika sûretiyle kütüb-i kelâmiyede mesâil-i kelâmiyeye ilhak edilmiştir. Makâsıdda şurûun tevakkuf ve makâsıdı isbat ve beyanın taalluk ettiği umûr; mukaddimede ve makâsıddan mesâil-i ilâhiye rükn-i evvelde ve mesâil-i nebeviye rükn-i sanide ve mesâil-i sem'iye rükn-i salisde ve imamet bahsi dahi hatimede zikr ve ityan olunmuş. Bu kitab bir mukaddime ve üç rükün (bölüm) ile bir hatime (sonuç) üzerine tertib kılınmıştır.

MUKADDİME

(G İ R İ Ş)

(Mukaddime kısmında beş konu bulunmaktadır.[1])

I- KELÂMIN TANIMI

İlk dönem âlimlerine göre Kelâm, Allah'ın zatını mebde' ve meâda ilişkin sıfat ve fiilleri bakımından, İslâmî ilkelere[2] göre konu edinen bir ilimdir. Son dönem bilginlerine göre ise kelâm, ma'lumun (bilinenin) hallerini dinî inançların yakînî delillerden çıkarılmasına vesile olması bakımından konu edinen bir ilimdir. *İnançlardan* maksat, amelî konular olmayıp bizzat inanılması istenen hükümlerdir. Örneğin "Allah vardır, birdir, ortağı yoktur, Alim, Kâdir, işiten ve görendir. Kâinatı yaratan, beşeriyete peygamberleri gönderip kitapları indirendir ve ölüleri diriltendir."[3]

1- Mukaddime luğatta *tekaddeme* manasına olan *kaddeme* lazımîden ism-i fâil ve umûr-i mütekaddime manasınadır. *Mukaddime, muahhire, kalb, meymene, meysere* beş taifeye munkasim olan ve *hamîs* namı verilen ceyşin aksamından muahhire kısmı, taife-i müteahhire manasına olması, mukaddime kısmının dahi mutekaddime manasına olduğunu ve *kaddeme* lazımîden me'hûz bulunduğunu te'yid eder. Örfte dahi mukaddime *İlme başlamanın dayandığı hususlar*, bir de *Meselelerle olan ilişkisinden dolayı maksada takdim edilen bazı konular* manalarına itlak olunur. Birincisine *mukaddime-i ilim* ve ikincisine de *mukaddime-i kitab* denir. Mukaddimeden, burada umum-i mecaz (bir lafzın aynı anda hem hakikî hem de mecazî manasını ifade etmesi) tarikiyle her iki örfî manası maksuddur. *Mukaddime-i ilim*, ilmin tarifi ve mevzûu ve gayesi bulunan üç emirden ve *mukaddime-i kitab* dahi cemi-i ulûma âmm ve şâmil olan ilim, nazar, delil ile bir de yalnız ilm-i kelâma mahsûs bulunan ma'lûm ve aksamı iki emirden ibarettir. Umûr-i hamse-i mezkûreden her birisi bir bahiste îrad olunmuş, mukaddime beş bahis kılınmıştır.

2- İlm-i kelâm gibi hikmet ve felsefenin ilâhiyatında dahi sıfat ve ef'âlı itibariyle Zat-ı İlâh'dan bahsolunursa da kanun-i İslâmî ve de'b-i dinî üzre bahsolunmayıp sırf indî ve aklî kanun ile bahsolunduğundan kanun-i İslâm kaydıyla, felsefenin ilâhiyat kısmı ilm-i kelâmın tarifinden hariç kalır. [Aristo'nun tasnif ve taksimine göre felsefe, hikmet iki kısımdır: *Hikmet-i nazariye, hikmet-i ameliye*'dir. Hikmet-i nazariye, isti'mal-i nazar ve fikir ile hâsıl olan ilimdir. Üç kısma munkasimdir: *İlâhiyat*, ya *felsefe-i ûlâ*, ya *felsefe-i ma fevka't-tabî'a. Riyaziyât, tabiiyat*'dır. Hikmet-i ameliye de efkâr ve harekâta ait ilimdir. Bu da üç kısımdır: *İlm-i edeb*, ya ilm-i ahlâk, *ilm-i tedbir-i menzil, ilm-i siyaset,* ya ilm-i tedbir-i mudun'dur. (Tekmile,3-4)]

3- *Akâid*, akîdenin cem'idir. Mücerred kalb ile itikadı dinde maksud olan ahkâm-ı diniyedir. *Usûl-i akâid* denilir. Usûl-i akâidden bahis, ilm-i kelâmdadır. Yalnız cevârih ve a'za ile ameli dinde maksud olan ef'âl ve ahkâm-ı diniyeye *furû-i a'mâl* tesmiye olunur. Furû-i a'mâlden bahis de, ilm-i fıkıhtadır. Akâid-i diniye, kendisiyle bilinmesi kayd-ı haysiyetiyle umûr-i ma'lûmenin ahvâl ve ahkâmından başka haysiyetle bahis olan ilm-i fıkıh ve sair ulûm, ilm-i kelâmın mezkûr tarifinden hariç kalır. İlm-i akaid ile ilm-i kelâmda edille-i zanniyeye itibar yoktur, delâili yakîniyedir. Binaenaleyh tarifindeki *yakîniye* kaydı, kayd-ı vâkiîdir. [İtikat,

"Diniye" kelimesiyle kasdedilen, Efendimiz Muhammed (a.s)'in dinine ait olan şeyler demektir. Din, akıl sahibi insanları kendi tercihleriyle bizzat hayırlı olan şeylere götüren ilâhî bir kanundur. İşte İlâhî olarak nitelenen din budur.

Mütefekkirlerin ileri sürdüğü "din, insan mahiyetinin bir gereği olup ondan ayrılması mümkün olmayan bir nitelik, insana ilham olunan bir manadır. Din, tabiat üstü olup tabiatın kendisine ihtiyaç duyduğu bir gücün insan tarafından bilinmesinden ibarettir. Bu mana, temel itibariyle değişmeyen ancak detaylardaki form ve şekil itibariyle değişiklik kabul eden bir manadır" şeklinde tanımlanan din, müslümanlara göre ilâhî bir din değildir. Aksine mütefekkirlerin gerçek semâvî dinleri[4] bulandırmak için arzu ve istekleriyle uydurduğu bir dindir.

---

hilafına asla ihtimal kalmamak vechile mu'tekadâta rabt-i kalb etmektir. Ahkâm-ı İtikadiyenin edille-i yakîniye ile sâbit yakîniye olması lazımdır. İtikatta edille-i zanniye kifâyet etmez. Taklîd dahi caiz değildir. Mûcib-i ism'dir (günahı gerektirir). İtikatta Mezheb-i Eş'arî'ye yahut Mezheb-i Matüridî'ye salik olmanın manası, itikatta Eş'arî'yi yahut Matüridî'yi taklît etmek değildir. Belki usûl-i itikatta birisinin delilini iltizam ile itikadı gibi itikat etmektir. *"İşte onlar Allah'ın hidâyet verdiği kimselerdir. Sen de onların yolundan yürü..."* (En'am, 6/90) kavl-i celîlinde Peygamber Efendimizin iktidâı ile me'mur buyuruldugu enbiyanın hudaları, tarik-i ma'rifeti akl ve şer' olan iman ve tevhid gibi *usûl-i din* ile tevcih olunmuştur. (Tekmile, 4)]

4- Din, zevi'l ukûlu hayra saik Allah Teâlâ'nın koyduğu ahkâmdan ibaret ve ahkâm-ı ilâhiyenin kulûb-i enbiyaya îha' ve inzâlına müsteniddir. Hakâik-i diniyenin kulûb-i enbiyaya vahiy ve inzâlı, tabiiyat ve maddiyat âleminin fevkinde umûr ve ahvâl-ı ma'neviye cümlesindendir. Maddiyat gibi zahirî havas ile görülmez. Yalnız havassa müstenid burhanlar ile müeyyed halis vicdanlar ile vücûduna hükmolunur. Vahyin tabiat ve madde âleminden misâlı ve daha doğrusu naziri, kalblerimize varid olan maâniy-i âliyenin ilhamıdır. Bütün âsar-ı zahireyi madde ve tabiata aziv ve isnad ve madde ve maddiyata varlığı hasr ve kasr ile maddenin fevkindeki mevcûdat ve ma'neviyatın nefy ve inkârı, mukâbere, delilsiz hükümdür. Eser-i inad olmaktan başka birşey değildir. Enbiyanın da'vay-ı nübüvvetlerini musaddik delâil, mu'cize ile sâbit enbiyaya vaki olan vahiy ve inzâl hali, dinin esasıdır. Vahiy ve inzâlsız din olamaz. Vahiy ve inzâl olunan Musa, İsa, Muhammed (a.s) gibi Enbiyanın dinlerine, din itlakı sahih olur. Ulûm, fünûn ve hikmette, bir cemaatın veyahut bir ferdin fikir ve ictihadıyla, rey ve kanaatı din değildir. Belki re'y ve mezhebidir. Buda dini, Aristo dini, Din-i Mecûsi, Din-i tabiî denilmez, mezhebleri denilir. Dinlerden her bir din-i ilâhî, aslında hak ve müddetinde ma'mûlbih ve etbaı tarafından vaki olan tahrifatıyla batıl ve müddetinin inkizasıyla mensuh gayr-i ma'mulun bih olur. Dinlerin tahrifleriyle tashihe ve müddetlerinin inkizasıyla tecdide ihtiyaçları, taaddüd-i enbiyaya ve ihtilaf-ı edyana bâdi olmuştur. Din-i Musa'yı ahkâm-ı Tevrat'ı Yahudilerin enva-ı tezvirleri ve iftiralarıyla tahrif ve tashihine meb'us olan bakiyye-i enbiyayı katletmeleriyle Din-i Musa, Din-i İsa ve Nasraniyetle tashih ve tecdid olunmuş. Din-i İsa'yı inkâr eden Yahudîler, muharref Din-i Musa üzerine kalmışlar. Kabul eden Nasranîler de İsa'nın ref'inden sonra Nasraniyeti şarktan ahalisi putperest bulunan garba nakletmişler ve putperestlere Nasraniyeti kabul ettirmek ve dairesini tevsi' etmek hevesiyle *teslis* gibi putperestliğin birçok batıl itikad ve adetlerini Nasraniyete ithal ve Nasraniyeti

II- KELÂMIN KONUSU

İlk dönem bilginlerine göre Kelâmın konusu, Zat-ı İlâhî'dir. Zira onların kelâmında âlemin icadı gibi mebde'ye, haşir ve neşir gibi meâda taalluk eden ilâhî sıfat ve fiillerden bahsolunurdu. Son dönem bilginlerine göre ise kelâmın konusu, dinî inançların bilinmesine vesile olması yönüyle her türlü ma'lumdur.[5]

III- KELÂMIN GAYESİ

Kelâmın gayesi[6], taklîd çukurundan yakînin zirvesine çıkmak, irşada muhtaç olanları irşad etmek, muânid inkârcılari susturmak ve müslümanların inançlarını batıl

---

tahrifte bulunmuşlardır. Mukaddem muharref olan Din-i Musa ve muahher tahrif olunan Din-i İsa Nasraniyet dahi Din-i Muhammed, Din-i İslâm ile tashih ve tecdid kılınmışdır. Tahriften sonra Yahudiyet tezvirât ve hurâfat ile dolması ve Nasraniyet dahi enva-ı cehalât ve dalâlât ile din olmak şeklini kaybetmesi ve her ikisi akıl ve hikmetten dûr ve hakikattan mehcûr olması ile Yahudîlerden, Nasranîlerden ulûm-i akliye ve funûn-i tabiiye ile iştigal edenlerden bazıları Yahudiyet ve Nasraniyete lisan-ı ta'nı uzatmışlar. Sonra da bütün din-i İlâhî, din-i semâvî'yi red ve inkâra kalkışmışlar. Bedeline akıl ve ictihadlarıyla kanunlar va'z etmişler ve o kanunlara din ve din-i tabiî ve kendilerine de *mütefekkirin* ve *efkâr-ı münevvere ashabı* namlarını vermişlerdir. Tabiat ve madde hicabları, perdeleri zulmetlerinde kalan ve hayvanlar gibi maddiyyat ve mahsûsat derekelerini geçemeyen ve nur-i basiretlerinin fukdanıyla mâ fevka't-tabiiyyat maneviyatı idraktan mahrum bulunan efkâr-ı müzlime sahibleri, ilâhî hakikî dini idrak ve ihâta edemediklerinden vaz' ettikleri indî uydurma din-i tabiînin aslı, tabiatın fevkinde tabiatın muhtaç bulunduğu bir kuvvetin vücûdunu idrak ve ma'rifetinden ibarettir demişler. Nübüvveti ve ba's-ı emvatı ve ahkâm-ı saireyi dinlerin fürûatından addetmişlerdir. Tabiatın fevkinde bir kuvvetin vücûdunu idrak her bir insanda cibillî ve tabiîdir. Her insanda mevcûttur. Benaberin (Binaenaleyh) her insan, asl-ı din ile mütedeyyindir. Asl-ı dinde insanların ihtilafları yoktur. İhtilafları dinlerin fürûatındadır. Fürû'larındaki ihtilaf asıldaki ittihada asla zarar vermez. İşte bu vechile dinlerden ihtilaf kalkar demişlerdir. Şu dinsizlerin batıl şu itikadları, mebahis-i münasibe esnasında red ve ibtal edilecektir.

5- Mutlak ilmin mevzûu *İlimde zata ait ilintilerinden bahsedilen şeydir* ile avariz-i zatiye dahi *Bir şeye zatından veya cüz'ünden ya da kendisine denk bir dış unsurdan ötürü arız olan şeydir* ile tarif olunur. A'râz-ı zatiyenin gayrisine *a'râz-ı garibe* denir. Kudema-ı ehl-i kelâmın ilm-i kelâmlarında bahisleri yalnız firak-ı dalle-i İslâmiye ile sıfat-ı ilâhiye ve ef'âlından bulunduğu cihetle ilm-i kelâmlarının mevzûu Zat-ı İlâh olmuş ve müteahhirlerinin bahisleri firak-ı dalle-i İslâmiye ve felâsife ile olduğu ve ilm-i kelâmı felâsifenin hikmetleriyle mezcedip ilm-i kelâmlarında akaid-i İslâmiye kendisiyle bilinir sûrette ma'lûmun aksâm ve ahkâmından bahsettikleri cihetle ilm-i kelâmlarının mevzûu ma'lûm olmuş ve kudemanın ilm-i kelâmı ile müteahhirlerin ilm-i kelâmı mevzu-i bahis itibarıyla birbirine muhâlif bulunmuştur.

6- Bir şeyin gayesi o şeyin husûlundan sonra üzerine terettüb eden menfaat ve faidesidir. Bu menfaata fiilin nihâyetinde hâsıl olduğu itibariyla *gaye* ve failin fiilinden matlab ve maksadı bulunduğu itibariyle de *garaz* ve faili, fiil üzerine hâmil olduğu itibar ile dahi *illet-i gaiye* denir. Gaye, garaz, illet-i gaiye hakikatta muttahidler, itibar ile muhteliflerdir.

ehlinin şüphelerinden korumaktır. Bunun da ötesinde kelâm, her iki dünya saadetini amaçlar. Dolayısıyla o, bahsettiğimiz her iki bakımdan[7] ilimlerin en üstünüdür.

IV- İLİM, NAZAR ve DELİL[8]

A- İLİM ve ÇEŞİTLERİ

Muhakkik kelâm alimlerine göre *ilim*, sahibine her hangi bir durumun, ne şimdi ne de gelecekte aksi muhtemel olmayacak bir biçimde açığa kavuşması niteliğidir. Bu da kesin, değişmez ve gerçeğe uygun[9] inançtan ibaret olan yakîn ile sınırlı bir husustur. Filozofların çoğuna göre ise bir şeye ait formun *(sûret)* akılda oluşmasıdır. Filozoflardan muhakkik olanlara göre de, akıl nezdinde oluşan bir formdur. Buna göre luğat ve örfteki[10] kullanımın aksine, ilmin kapsamına zan, şek, vehim, taklîd ve cehl-i mürekkeb de girer.

İlim; yüklemin konuya olan nisbetinin gerçekleşip gerçekleşmediğini kesin olarak bilmek anlamında bir hüküm olursa *tasdik*, böyle olmadığı durumlarda ise. *tasavvurdur*[11]. İlim, fikir ve akıl yürütmeksizin oluşursa zorunlu *(zarurî),* fikir ve akıl

---

[7]- Her ilmin şerefi, mevzûunun şerefi nisbetindedir. İlm-i kelâmda mevzu-i bahs, *Zat-ı İlâh* veyahut dünya ve ahiret saadetini mûcib olan *akâid-i hakke-i İslâmiye* olduğundan, ilm-i kelâm, mevzûu itibariyle eşref-i ulûm olduğu gibi, ilm-i kelâma terettüb eden menfaat ve maslahat dahi saadet-i dareyn bulunduğundan ilm-i kelâm gayesi itibarıyla da eşref-i ulûmdur.

[8]- Ulum-i sairenin mesâil ve makâsıdını isbatta; ilim, nazar, delil bahislerine ihtiyaç olduğu gibi ilm-i kelâmın makâsıdı olan akâid-i hakke-i İslâmiyenin isbatında ve münkirlerinin red ve ilzamında dahi ilmin envaının ve nazarın sahih ve fasid ve delilin yakînî, zannî, vehmî kısımlarının bilinmesine ihtiyaç vardır. İşte bu cihetle ilim, nazar, delil bahisleri mukaddime-i kitab manasıyla ilm-i kelâmın mukaddimesinden kılınmıştır.

[9]- Yakînin tarifinde *el-i'tikadu'l-cazim* kaydı ile zan, şek, vehim *es-Sâbit* kaydı ile de muşekkikin teşkikiyle zail olan taklîd *el-mutabiku li'l-vaki'* kaydıyle cehl-i mürekkeb hariç kaldığı gibi ilmin mezkûr tarifinde dahi *halen* kaydı ile zan, şek, vehim ve *meâlen* kaydı ile de taklîd ve cehl-i mürekkeb hariç kalır.

[10]- İlim, mütekellimlerin cumhuru indinde *âlim ile ma'lûm arasında nisbet* olduğundan makûle-i izafetten (görecelik kategorosi) ve mütekellimlerin ve hakimlerin muhakkikleri indinde keyfiyat-ı nefsaniyeden olduğundan makûle-i keyf (nitelik kategorisi)'den ve hakîmlerin cumhuru indinde dahi makûle-i infialdandır (edilgenlik kategorisi). [*İlmi;* Aristo, *bir şeye illetiyle vukuf hâsıl etmektir* diye tarif ediyor. Mantık-ı Cedid erbabı da ma'lûmat-ı beşeriyeyi; ma'rifete, ilme, felsefeye taksiminden sonra ilmi, idrak-ı beşerîn münferit bir kısmı kılıyor. *Ma'rifet;* teftiş ve tahkiksiz, delilsiz zevahir-i eşyayı havass-ı zahire ile idraktir. Ma'rifet-i âmiyânedir. *İlim* de teftiş ve tahkik neticesi delil ile sâbit olan idraktir. Ma'rifet-i alimânedir. *Felsefe* dahi hakayık-i eşyayı deliliyle ilmden sonra ilel-i failesini ve ilel-i gaiyesini ve sade tabir ile evvel ve ahirini idraktır diyorlar. Mezkûr tariflere göre ma'rifet-i amiyâne, taklît, vehim, şek, zan ilimden hariç kalır. Mütekellimler gibi Aristo ve cedid mantıkçılar dahi ilmi, yakîne tahsis ediyorlar. (Tekmile,4)]

[11]- Tasdikin hüküm ile tarif ve tefsiri, Kudemâ-i hukemânın mezhebleridir. Kudemaya göre

yürütme ile oluşursa *nazarî* adını alır. Zorunluya örnek olarak varlık ve yokluk kavramlarının tasavvurunu, iki zıddın bir arada bulunamayacağını zikredebiliriz. Nazarî bilgiye ise melek ve cin tasavvurunu ve yerkürenin yörüngesinde[12] hareket ettiği yargısını örnek olarak verebiliriz.

1. Zarurî İlim

Zarurî ilim yedi kısma ayrılır:

a- Evveliyât: Buna *Bedihiyyât* da denir.[13] Aklın, iki tarafını tasavvur etmekle hakkında kesin hükme vardığı önermelerdir. Mesela; *bir, ikinin yarısıdır* gibi. Aptal kişilerde güdüsel eksiklik ve cahil kimselerde olduğu gibi fıtratın bir takım bozuk inançlarla kirlenmesi, bunların zarurîliğine halel getirmez.[14]

b- Fıtriyyât: Bunlara, kıyasları beraberinde bulunan önermeler de denir. Aklın,

---

hüküm ile tasdik musavidir. Ve hüküm tasdik gibi makûle-i ilimdendir ve ilmin kısmıdır. Müteahhirlerine göre tasdik, hükme maruz olan tasavvur ve hüküm dahi îka' ve intiza' manasına fiil-i kalbi, fiil makûlesindendir, ilim makûlesinden değildir. Tasdik ile hüküm birbirine mübayindir. Müteahhirler, ilmi taksimde ilim; hükme maruz olan idrak olursa tasdik, olmazsa tasavvurdur derler. İlmin birinci defa tasdik ile tasavvura taksimi ilmin zatı itibariyle ve ikinci olarak zarurî, nazarî kısımlarına taksimi dahi tarîk-i husûlu itibariyledir.

[12]- Kadîm hikmet ve hey'et uleması indinde arz, merkez-i âlem ve sâbittir. Ancak müteharrik olan eflâk ile kevakib ise de cedîd hikmet ve hey'et uleması arzın kevakib-i seyyareden birisi olduğunu ve kevakib-i saire gibi medarında merkez-i âlem olan şemsin etrafında devir ve hareket ettiğini müteaddid nazarlar, deliller ile isbat ederler. Bahsin tamamı eflâk ve kevakib bahsindedir.

[13]- Bedihîler; celî, hafî kısımlarına taksim olunur. Bazı zihinlerden hafayı izale için tenbihe muhtaç olan bedihîlere *bedihî-i hafi* ve tenbihe muhtaç olmayanlarına *bedihî-i celî* denir. Ve bundan başka bedihî, nazarî mukabilinde dahi isti'mal; nazarî olmayan zaruriyatın bütün envaına bedihî ismi itlak olunur.

[14]- Kuvay-i tabiiye, ecsâm-ı tabiiyeye yed-i kudret-i ilâhiye ile ğarz ve ğars (yerleştirmek) edildidiğinden mağrûza manasına (*gariza*) *kuva-i tabiiyeye* itlak olunur. [*İlmü'n-Nefs*'de (pisikolojide) beyan olunduğu üzre kuvve-i faile-i beşeriye bilâ-şuûr icray-ı fiil ederse kuvve-i beşeriyeye *kuvve-i gariziye;* bi'ş-şuûr icra-ı fiil eder ise *kuvve-i iradiye* veya *irade* denir. Şuûr ile beraber fiil ve terk dahi yedinde bulunursa *ihtiyar* tesmiye olunur. İrade ihtiyardan eâmdır. (Tekmile,4,5)] Eblehlerin kuvay-i fikriyelerinin noksanıyla ahkâm-ı bedihiyeyi cezmedememeleri, bedihîlerin bedihî olmasına zarar vermediği gibi birçok hükümlerinde kendilerini âlim bilen ve hakikatta câhil bulunan hakîmlerin fâsid itikadları bedihîlerin fehm ve cezmine zeng (pas) ve bar-ı perde olmasıyla bedihîleri cezmedememeleri dahi bedihîlerin bedihîliğine zarar vermez. Meselâ âlemin imkân-i vücûdunda Vacib'e ihtiyacını, hudûsunu bi'l-bedahe istilzam ettiği halde eşyanın vücûdu mahiyetlerinin isti'dadıyla bi'l-icâb feyyazdan feyezan etmesi gibi hakîmlerden bazılarının sûi fikirleri ve fesad-ı itikadları hudûs-ı âlemi fehminde akıllarına perde olduğu cihetle kıdem-i âlemi za'm etmeleri, hudûs-i âlemin lüzûm-ı bedahetine zarar îras etmez.

iki tarafın tasavvurundan doğan gizli bir kıyas ile hakkında kesin bilgiye vardığı önermelerdir. Örneğin, Dördü iki eşit sayıya ayırarak, *dört sayısı çifttir* dememiz gibi. Bu sonuç, dört ve çift mefhumlarının tasavvurundan doğmuştur.[15]

c- Müşahedât: Aklın, dış duyulardan herhangi bir duyuyla hakkında kesin hükme vardığı hükümlerdir, ki bunlara *hissiyât* denir. *Güneş parlaktır, ateş yakıcıdır* örnekleri gibi; ya da iç duyulardan herhangi biriyle hakkında kesin hükme vardığı önermelerdir, ki bunlara da *vicdaniyât* denir. *Biz açlık, susuzluk, korku ve ümit taşırız* örneğinde olduğu gibi.[16]

d- Mücerrebât: Dış duyuların tekrarıyla aklın hakkında kesin hükme vardığı önermelerdir. *Beyaz, gözü kamaştırır; Sakamunya içmek ishale neden olur; Kâfûru koklamak başağrısını dindirir* gibi.[17]

e- Mütevâtirât: Yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluğun verdiği haberi, defalarca işitme duyusuyla dinlemek sûretiyle hakkında aklın kesin hükme vardığı önermelerdir. *Peygamberimiz Hz. Muhammed (a.s) nübüvvet davasında bulunmuş ve mu'cizeler izhar etmiştir* önermesi gibi. Mücerredât ve mütevâtirâtta hisse dayanmak şart olmaktadır.[18]

f- Hadsiyât: Aklın, ruhtan gelen ve şüpheleri gideren güçlü bir sezgi ile

---

[15]- Mezkûr kavlin tarafları olan *erbaa* ile *zevcin* tasavvurlarından lazım gelen *İnkısamun bi mütesaviyeyn* hadd-i evsatının tasavvuruyla *dört, iki eşit sayıya bölünür. Her iki eşit sayıya bölünen çifttir* kıyas-ı hafîsi hâsıl olur. *Dört çifttir* kavlini akıl cezm eder.

[16]- Havass-ı zahire; hasse-i bâsire, hasse-i sâmie, hasse-i şâmme, hasse-i zâike, hasse-i lâmise'dir. Ve havass-ı batine dahi hasse-i müştereke, hasse-i hayâliye, hasse-i vâhime, hasse-i hâfize, hasse-i mutâsarrıfadır. Mecmuuna *meşâir-i aşere* denir. Tarif ve tafsilleri hayvanat bahsinde gelecektir. Müşahedattan hissiyat nevi, ahkâm-ı cüz'iyedir. Mezkûr misâllerin manası da şu şems müşrika ve şu nar muhrikadır demektir. Her narın muhrik olması misüllû hükm-i küllîler aklîdir. Bizzat hissî değildir. His ve müşahededen me'hûz ve his ve müşahedeye müstenid olduğundan *hissiyat-ı hükmiye, hissiyat-ı akliye* namları verilmesi münasib olur. Müşahedattan vicdaniyat dahi kuvve-i batıne-i vicdan ile idrak olunan ahkâm-ı cüz'iyedir. Vicdan; vehm, gam, farah, sürûr ve havf, tama', emn, rica ve atş, cû' gibi insan-ı mudrikin bedeniyle kaim olan maâniyi, idraka vesile olan kuvvettir. Bu kuvvetin kuvve-i batineden kuvve-i vahime veyahut başka bir kuvvet olması muhtemeldir.

[17]- Kazayay-ı mezkûreden herbirisi havass-ı hamse-i zahireden bir hassenin mükerrer hisleri vasıtasıyla aklın cezm ettiği bir kaziye olduğu, cüz'-î mulahaze ile ma'lûm olur.

[18]- Akıl mahsûsatta vaki olan tecrübe ve tevatürde hatayı tecviz etmeyip ma'kûlattaki tecrübe ve tevatürde hatayı tecviz eylediğinden hisse müstenid olan kazayay-ı mücerrebe ve mütevâtireyi akıl cezm ile bilâ-tereddüd kabul eder. Kazayay-ı mezkûre de zarûriyattan olur. Hisse müstenid olmayan kazaya ve kavaidden mücerrebât ve mütevâtirâtı akıl cezm ve kabul etmez. Zaruriyattan dahi olmaz. Mücerrebat ile mütevâtirde his ve tecrübeye istinad şart olduğundan umûr-i akliye-i sırfada tecrübe cârî olmadığı gibi kavaid-i külliye dahi tevatür ile sâbit olmaz.

hakkında kesin hükme vardığı önermelerdir. *Alemin nizamı ve mükemmel intizamı, Yaratıcının büyük ilmi ve mükemmel kudreti sayesindedir* gibi. Astronomi erbabının ifade ettiği *Ay, ışığını güneşten alır.*[19] cümlesi de bu kabildendir. *Hads,* zihnin öncüllerden sonuçlara sür'atle intikal etmesi veya öncül ve sonuçların zihne ânî doğuşudur.[20]

g- Vehmiyyât-ı Hissiye: Aklın, vehim gücünün mahsûsata ilişkin yargısıyla, hakkında kesin hükme vardığı önermelerdir. *Her cisim bir cihet ve mekânda bulunur* gibi.[21]

2. Nazarî İlim

Bu yedi kısmın dışında kalanlara ise *nazariyât* denir.[22] Zarurî önermeler arasında ilimler için temel dayanak olarak birinci derecede *evveliyât,* ikinci derecede de *fıtriyât* gelir.[23]

---

[19]- Ehl-i hey'et kamerin medarında devri esnasında cirm-i şemse kurb ve bu'duyla va'zlarının (konumları) ve teşekkülat-ı nuraniyesinin ihtilafını görmeleriyle beraber kamerin nurunun şemsten me'hûz ve müstefad bulunduğu zihinlerine sunûh ve sür'atle varid olduğu gibi Sani'-i âlemi mu'tekid olanlar dahi âleme nazar ve teemmüllerinde alemdeki nizam ve intizamı görmeleriyle beraber âlemin Sani'inin vasi' ilmi ve kâmil kudreti olduğu zihinlerine tebâdür eder. Her iki kaziye de zaruriyatın hadsiyat nevindendir.

[20]- Hads, def'ay-ı vahidede kuvve-i âkilenin mebadi (bilinen öncüller) ve metalebe (bilinmek istenen unsurlar) sür'at-i intikal ve iltifatından veyahut mebadi ile metalibin kuvve-i âkileye sunûhundan ve sur'atla vürûdundan ibarettir. Hadslar def'î ve nazarlar dahi kuvve-i âkilenin iki defa hareket ve iltifatından ibaret tedricî olduğundan hads, nazarın gayridir. Bu vechile birbirinden temeyyüz ederler.

[21]- Bütün cisimlerin cihet ve mekânda bulunması hükmü, kuvve-i vahimenin yalnız mahsûslarda hükmü olduğu ve kuvve-i vahimenin mahsûslarda hükmünü kuvve-i âkile cezm ve kabul edip hataya ihtimalini tecviz etmediği cihetle bütün cisimlerin cihet ve mekânda bulunması vehmiyat-ı hissiyeden ve kazayay-ı zarûriyedendir. Bütün mevcûtlar cihet ve mekânda olması hükmü, kuvve-i vahimenin mahsûslara, ma'kullara şâmil hükmü olduğundan ve kuvve-i vahimenin ma'kûlattaki hükmünü kuvve-i âkile cezm ve kabul etmeyip hataya ihtimalini tecviz ettiğinden her mevcût cihet ve mekândadır kaziyesi zaruriyatın vehmiyat-ı hissiye nevinden değildir. Belki vehmiyat-ı akliye ve kâzibedendir. Maddîlerin mahsûsları olan mevcûd cisimlerin maddî olmasından tevehhüm ile mahsûsları olmayan mevcûdların dahi maddî olmasını hükmetmeleri mücessimenin meşhudları olan mevcûdların cisim olmasından meşhudları olmayan mevcûdların dahi cisim olmasını hükmetmeleri gibi vehmiyat-ı akliye, kâzibedendir.

[22]- Mütekellimlerden zaruriyatı, nazar ve delile ve hiçbir vesileye muhtaç olmayan kaziyeler ile tarif edenlerin indinde zaruriyat, evveliyata munhasir olur.

[23]- Kazayay-ı zarûriyeden müşahedatta müşahedeye, mücerredatta tecrübeye ve mütevâtiratta tevatüre ve hadsiyatta hads-i kaviye ihtiyaç olup yalnız müşahedeleri, tecrübeleri, tevatür ile istima'ları, hads-i kavileri olanlara ilm-i zarurî ifâde ettiklerinden evveliyât ile fıtriyatta hiçbir

B- NAZAR

Nazarın mahiyeti, nefse ait iki hareketin toplamından ibarettir.

- Herhangi bir yönüyle bilinen gaye (*matlub*)den vasıtalara (*mebadi*) gidiş
- Vasıtalardan tam anlamıyla bilinen gayeye gidiş.

Ya da (nazar, iki hareketin toplamından değil de) birinci harekete bağlı olarak[24] gerçekleşen ikinci hareketten ibarettir. Buna göre nazarın "bilinmeyene ulaşmak için, bilinen unsurların tertib edilmesidir." şeklinde yapılan tarifi, onun (hakikî tarifi olmayıp) dolaylı *(lazımî)* tarifidir.

Nazar vasıtasıyla tertib edilen unsurlar, yargısız idrak olduğunda yapılan nazar *tasavvurî* adını alır, ki bu, aynı zamanda *tarifin* kendisidir. Söz konusu unsurlar yargı taşıyan nitelikte ise nazar, *tasdikî* adını alır, ki buna da *delil* denmektedir.

Ayrıca nazar, kendisi vasıtasıyla düzenlenen unsurlar ve yapılan düzenleme sağlam olduğunda *sahih*, bu iki husustan biri bozuk olduğunda ise *fasid* ismini alır.[25]

Yakîn bildiren önermelerden oluşan sahih nazarın hükmü, kesinlik ifâde etmesidir.[26] Bunun aksine Sümeniyye[27] olarak tanınan bir gürûh, nazarın hiçbir konuda;

vasıtaya hacet olmayıp vasıtasız umuma ilm-i zarurî ifâde eylediklerinden evveliyat ile fıtriyat ulûmda umde, şayan-i itimattır.

[24]- Nefs-i nâtıkanın (insanın) mutlak meçhule teveccüh etmesi muhâldır. Nefs-i nâtıka tamamiyle bilinmesini taleb ettiği bir emri matlubu, talebinden mukaddem bir vechile bilmesi lazımdır. Nefs-i nâtıkanın bir vecih ile ma'lûmu diğer vechiler ile meçhûlu olan bir emri idrak etmesinde iki defa hareket ve iltifat eder. Birinci defa iltifatı emr-i matlubu meçhûle münasib olan umûr-i ma'lûmeye iltifatıdır. Ve ikinci defa iltifatı dahi emr-i meçhûli matluba îsal eder sûretle umûr-i ma'lûme-i münasibeyi tertibe iltifatıdır. Nefsin şu iki iltifatının mecmûu veyahut birinci iltifatı şartıyla ikinci iltifatı nazarın hakikatı, aynıdır.

[25]- Fikir ve nazar, nefs-i nâtıkanın hareket ve iltifatına ve umûr-i ma'lûmeyi tertibine itlak olunduğu gibi umûr-i ma'lûme-i mürettebeye dahi itlak olunur. Ve bu ikinci itlak ile fikir ve nazar tasavvurî ile tasdikiye ve sahih ile faside taksim edilir. Tarifin cüzleri olan külliyat-i hamse (beş tümel) ve delilin cüzleri bulunan mukaddimeler (önermeler) mürekkeb olan cisimlerin madde, mayeleri menzilesindedir. Ve cüzlerin tertibleri ile hâsıl olan hey'et dahi mürekkeb cisimlerin terkibleriyle hâsıl olan şekilleri, sûretleri mesabesindedir. Tarifin cüzleri ve delilin mükaddimeleri ve tertib ile şekilleri ve hey'etleri sahih olursa tarif ile delil sahih, cüzlerinden tertib ile şekillerinden birisi fasid olursa tarif ile delil fasid olur. Tarif ile delilin sahih ile fasidini birbirinden fark ve temyizi ilm-i mantık iledir. İlm-i mantık, gayesi itibariyle *Doğru ve yanlış düşüncenin, sayesinde bilindiği ilimdir* ile tarif olunur.

[26]- Delil-i sahihin yakîn ifâde eden kısmına *burhan* tesmiye olunur. Burhan, *mukaddimat-i yakîniyyeden mürekkeb olan kıyas* ve delil ile tarif olunur. Delilin mükaddimat-i zanniyeden terekküb eden cedel ve mukaddimat-i meşhûreden terekküb eden hitabet kısımlarının hükmü, zannı ifâde etmektir. Ve mukaddimat-i hayaliyeden terekküb eden şiir, mukaddimat-i vehmiyeden mürekkeb olan muğalâtâ kısımlarının hükmü dahi vehmi intac etmektir.

filozoflardan bir topluluk da ilâhiyat konularında[28] kesin bilgi ifâde etmeyeceğini savunmuşlardır.

Tabiatçılardan sensualistler[29] (duyumcular) ise hisse ve deneye dayanmayan nazarın kesinlik ifâde etmeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Zira onlar, nazarın kesinlik ifâde etmesi için his ve deneye dayanmasını şart koşup kesin bilgiye ancak güçlü gözlemler ve sağlam deneylerle ulaşabileceğini, salt aklî delillerin, eşyanın bilinmesinde fonksiyonel olmadığını ve herhangi bir şeyin kabul edilip edilmemesinde yeterlilik arzetmediğini, bu nedenle salt aklî delillere dayanan ilk dönem filozoflarının yanılgı ve bocalama içerisine düşerek ipe sapa gelmez ifâdelerde bulunduğunu ileri sürerler.

Bunlara şu şekilde cevap vermemiz mümkün olur: İlk dönem filozofları,

[27]- *Sümeniyye,* abede-i esnâmdan bir taifenin ismidir. Bu tâife ilâhiyatta ve gayrisinde ale'l-itlâk nazarın yakîn ifâde edememesi za'minde bulunurlar. [*Sümeniyye taifesi* tavaif-i felasifeden hisbaniye taifesinin mutlaka, sofestaiye kısmındandır. Sümenîler de bütün eşyaya ilmi nefyettiklerinden tarîk-i ilim olan nazarın, ilim ve yakîn ifade etmesini nefyederler. İlmin terakki ettiği şu asr-ı hazırda sofestailerin, sümenîlerin mezhebleri daire-i imkândan hariç kalmış, taifeleri tavaif-i felasife idadından çıkarılmış hilaflarından cevaba hacet görülmemiştir.]

[28]- Hükemadan bir cemaatla maksud, Aristo ve Batlamyus (108-168) ve Câlinûs (120-200) ve tabileridir. Bu cemaat, mesâil-i ilâhiye makûlat-ı sırfadan ibaret ve akıllardan baîd olması ve ârâda (görüşler) kesret-i ihtilaf vuku' bulması ile ilâhiyatta nazarın yakîn ifâde edememesi za'minde bulundularsa da mesâil-i ilâhiyenin me'hazi mahsûs ve meşhûd olan âlemler olup hiss-i şuhûda müstenid bulunan kazayay-i hissiyeden olmasıyle makûlat-ı sırfadan olmadığı ve bütün edvar ve a'sâr-ı insaniyede bulunan bütün cemaatların akıl ve idrakleri erdiği mertebede *fikr-i ilâh'*dan hâli olmadıkları "*O halde sen, yüzünü ve özünü, halis muvahhid olarak dine yönelt. Yani Allah'ın insanları yaratmasında esas aldığı o fıtrata uygun hareket et.*" (Rûm, 30/30) nazm-i celîlinin mazmunu üzre *fikr-i ilâh* bütün insanlarda fıtrî ve mesâil-i ilâhiye fıtriyattan olmasıyla akıllardan baîd bulunmadığı ve ilâhiyatta kesret-i ihtilaf-ı âra' nazarın ilâhiyatta yakîn ifâde etmesinin üsretini zorluğunu mûcib olsa bile müteazzir (imkansız) olmasını mûcib olamayacağı cevabiyle reddolunurlar.

[29]- *Tabiiyyûn,* hikmet-i tabiiyye, maddiye ile iştiğal edenlerdir. Bunlardan bir kısmı maddî mahsûslara kasr-i nazar ile yalnız delail-i hissiyeye itimad ve umûr ve ahkâm-ı mahsûsenin vücûduyla kanaat ederler. Bu kısma hissiyyûn ve maddiyyûn *(hissîler, maddîler)* tesmiye olunur. Hissîlerden bazıları hikmet-i tabiiyye ve hikmet-i hissiyye fenn-i dairesinde galayan ile tecâvüzde his dairesi haricinde mevcût bütün ma'neviyatı nefy ve inkâr haksızlığında bulunurlar. Bunlara *Gulat-ı tabiiye, gulat-ı hissiye* namları verilir. Tabiîlerden bir kısm-ı mühimme de tabiiyyat ve maddiyat ile iştiğal ederler. Bu iştigal ile beraber maddiyat-ı mahsûsaya kasr-ı nazar etmezler. Belki tabiat ve madde fevkinde bir kuvve-i mücerredenin ve rûh-i mücerredin vücûdunu itiraf ederler. Ve bu itiraflarıyla felâsifeden hukemâdan akliyyûna tekarrub etmiş olurlar. Bu kısma da tabiiyyûndan *ilâhiyyun* ve *hissiyun* denilir. İlâhiler ve rûhîler şu itiraflariyle beraber bütün mucizatı ve havarik-i âdati, nübüvveti ve ahvâl-ı âhireti küfür ve inkârda hissîlerin gulatına iştirak ederler.

kelâmcıların da belirttiği gibi nazarlarının za'fı ve fikirlerinin bozukluğu nedeniyle söz konusu hatalara düşmüşlerdir.[30] Ve siz ey sansualistler! Onlarla aynı hatalara düşüyor ve hisse dayanan felsefenizin birçok konusunda aklî delillerle hükmediyorsunuz. Ancak bunu *Oluşum Teorisi*[31] ve *Evrim Kanunu*[32] örneklerinde olduğu gibi *Bilimsel Teoriler* olarak isimlendiriyorsunuz.

Şu sözleriniz de buna bir başka örnek teşkil etmektedir: "Kâinatı oluşturan nedenler onun özünden olup ondan ayrılmaz[33]; madde tartılır, ancak bunun niteliği hakkında bir bilgiye sahip değiliz, vücûddaki sinirsel unsur düşünmekte, ancak biz bu

[30]- Mütekellim-i Ehl-i İslâm tarafından isbat ve beyan olunan ve hissîler tarafından dahi tasdik ve kabul edilen Kudema-i hukemânın zayıf nazarları ve fasit fikirleri ile vaki olan habt ve hataları ve tefevvüh ettikleri hurafât akvalları kudemanın *birden ancak bir sudûr eder* asılları ile ukûl-ı aşere ve nüfus-ı felekiyenin isbatı ve eflâkın ecsâm-ı basite-i küreviye olması ve hark ve iltiyamı, adem kabulu ile kadîm olması ve kâinatın felek-i muhit ile muhat olup mâverâsının *lâ halâ ve lâ melâ* olması ve bütün cisimlerin heyûla ile sûretten mürekkeb olup *cüz-i lâ yetecezza*'nın mevcûd olması gibi batıl müddealarıdır.

[31]- Tabiîlerden hissîlerin kudeması mümkün olduğu mertebede cisimleri tahlil ile cisimlerin tahayyül olunmayacak cüzlere müntehi olacağını hükmetmeleri ve bu cüzlerin bütün cisimlere asıl olduğunu da zan ve tahmin eylemeleri ile kudemanın mezkûr hükümlerini gulat ve mütecavizleri bulunan maddîler tevsi' ve tecavüz ve suitefsir ile kâinatın tekevvününden mukaddem bütün feza cüz-i fertleri ile memlû' bulunduğunu ve cüz-i fertlerin aralarındaki esîr-i seyyaldan hâsıl olan *kerdbad* (soğumuş kükürt) veyahut kuvve-i câzibe ile cüzlerin birbirine cezb ve celb olunduğunu ve bu sûretle bütün kâinatın tekevvün ettiğini farz ve tahmin etmişler. Ve bu faraziyelerini hikmet ve hey'et mesâili sırasına derc ile *nazariye-i tekevvün* namını vermişlerdir. Cüz-i fertlerden cisimlerin mürekkeb olmasıyla kudema hikmet ve hey'etin zikrolunan zan ve tahminleri tahlilleri vasıtasıyla hisse müstenid olan hükümlerden ise de kâinatın sûret-i mezkûrede cüz-i fertlerden tekevvün ettiğini maddîlerin zan ve tahminleri hisse müstenid olmayan faraziyât-ı sırfadandır. Faraziyât-ı sırfayı hikmet-i hissiyenin mesâili sırasında zikretmeleri vukû' bulan davaları hilafında delâil-i akliye-i sırfaya belki faraziyât-ı vehmiye-i kâzibeye itimad ettiklerini isbat ederler.

[32]- Hissîlerin asl-ı kâinat olduğunu zan ve tahmin ettikleri maddenin tecemmuu ile birinci mertebede kâinattan unsurların ve unsurların terakki ve tekemmülleriyle ikinci mertebesinde mürekkeb cisimlerden madenlerin ve ziyâde terakkisiyle üçüncü mertebesinde nebatların ve daha ziyâde terakki ve tekemmülü ile dördüncü mertebesinde hayvanların ve beşinci mertebesinde insanların vücûd bulduğunu ve bu sûretle mevcûdat-ı kâinenin tekevvün ve vücûdu maddelerinin derece derece tekemmül etmeleri kanunu üzerine tabi olduğunu mütecavizleri olan maddîler farz etmişler ve bu faaraziyelerine *kanûn-ı tekemmül* namı vermişlerdir.

[33]- Kavl-i mezkûr, tabiîlerin mütecâvizleri olan maddîlerin makam-ı riyasetini ihraz eden (Emile) Littre (1801-1881)'nindir. Littre, *Hikmet-i Hissiyye* nam eserinde zikretmiştir. Ve kavl-i mezkûru maddîlerin mu'temed meşhurları olan L.Buchner (1824-1889) dahi isbat etmek teşebbüsünde bulunmuşsa da kanaat bahşedecek bir söz söyleyememiştir. Tafsîli, rükn-i evvelde isbat-ı vacib faslında gelecektir.

düşünmenin nasıl gerçekleştiğini bilmemekteyiz." Bunun dışında da hayal ürünü bir çok ifâdeniz bulunmaktadır. Bütün bu söylediklerinizde vehmî (kuruntu) delillere yapışıp bunların hissî burhanlarla[34] sabit gerçekler olduğunu sanıyorsunuz.

Allah'ın tanınması *(Ma'rifetullah)* konusunda nazarın *(Şer'î)* hükmü vaciptir. Zira Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: *"De ki: Göklerde ve yerde neler ve neler var, bir baksanıza! Fakat bunca işaretler ve uyarılar iman etmeyecek kimselere ne fayda verir ki."*(Yunus, 10/101)[35] Ayrıca *"Muhakkak göklerin ve yerin yaratılışında, düşünen insanlar için elbette dersler vardır"*(Al-i İmrân, 3/190) âyeti nazil olduğunda Peygamber (a.s) "*...Bu âyetleri okuyup tefekkürde bulunmayanlara yazıklar olsun*"[36] buyurmuştur. (el-Askalânî, el-Kâfi'ş-Şâfi, Tefsirü'l-Keşşaf'ın Zeyli, c.1, s.453). Öte yandan ma'rifetullah, sadece nazarla gerçekleşen bir vacib-i mutlak olduğundan nazar, ma'rifetullahın vücûbuyla vücûb kesbeder.[37]

[34]- Hikmet-i hissiyye ehlinin redlerinde mezkûr olan iki vecihden şu ikinci vechin mercii cereyan ve tahallüf ile nakz-i icmali-i şebihîdir. (Varlığı veya yokluğu iddia edilen bir hükmün delilce ifade edilmemesinin beyan edilmesidir. Şayet bu ifade edememe delilin dayandığı öncüllerdeki icmalî bir redden dolayı olursa icmalî adını alır. Tafsilî bir redden dolayı olursa tafsilî adını alır.) Butlanını iddia ettiğiniz edille-i akliye-i sırfa ile istidlâl kendi tarafınızdan hikmet-i hissiye-i cedîdenizde dahi cârî ve vakîdir demektir.

[35]- Nazm-i celîl-i mezkûrdeki (*Unzurû*) siğa-i emrinden mütebadir olan vücûb manası nazarın vacib olduğuna delâlet eder. Siğa-i emrin nedb ve istihbab gibi vücûbun gayrısı olan manaya ihtimalini hadis-i âtide nazarın terki üzerine terettüb eden şârî'in vaîdi ref'eylemesiyle siğa-i emrin vücûbe delâleti kat'i olur. [Ma'rifetullah'da nazarın vacib olması; ma'rifetullah'da imanbillah'da akıl ve nazarın kafi olması aslına mebnîdir. Aklın ma'rifetullahda kâfi bulunması ve her âkile ma'rifetullah ve iman billahın vacib olması İmam-ı A'zam Ebu Hanife (v.150/757)'den rivâyet olunmuş ve İmam Humam (v.861/1457)'ın *"Hiçbir kimse yaratıcıyı tanımama (bilmeme) konusunda mazur olamaz. Zira herkes gerek gökte gerekse kendi nefsinde yaratıcıyı müşahede etmektedir. Ve Halık-ı âlem peygamber ba's etmediği halde akıllarıyla nâs üzerine ma'rifetullahın vacib olduğu"* kavlini dahi Hakîm, eş-Şehid İmam Ebu Yusûf (v.182/798)'tan, O da Hz. İmamdan nâkil ve rivâyet etmiştir. Hanefîye, Mâtürîdiyye meşayihi de bu kavîl üzerine bulunmuş. Sabiyy-i âkilin aklının kemâlı ve istidlâle iktidarı bulunduğu cihetle üzerine ma'rifetullahın vacib olduğunu ihtiyar etmişledir. Ve İmam-ı Ehli's-Sünne Ebu Mansur Matüridî (v.333/944) dahi ma'rifetullahın vücûbunda aklın kâfi olduğu kavlini kâil olmuş ve meşayih-i Irak da imamın kavlini ihtiyar etmişlerdir. Akıl, ma'rifetullahın vücûbunda kâfi olması meselesinde Ehl-i Sünnet'ten Eş'arî'ler, Şafiî'ler muhâliftir. Bahsin tamamı iman mebahisindedir. (Tekmile,6)]

[36]- *Lâkeha, medeğeha* ve *medğ* dahi çiğnemek manasınadır. Tabir-i mezkûrde âyet-i mezkûrenin lafzını telaffuz ve tekellüm edip manasını teemmül ve tefekkür etmeyen kimsenin kıraatını hayvanların alef çiğnemesine teşbih ile hal ve şanını tahkire işaret vardır. Bazı rivâyette *lakeha* bedeline *kereaha* varid olmuştur. *Vey* kelime-i azabtır. Hadis-i mezkûr ma'rifet-i ilâhiyede nazarı terk edenler hakkında vaîdi mutazammındır. Şâri'in vaîdi, emr-i vacibin terki üzerine varid olduğundan hadis-i mezkûr, nazarın vacib olduğuna delâlet eder.

[37]- Zekât gibi bir emr-i vacibin vücûdu misüllû vücûbu dahi nisab gibi bir şeyin vücûduna

C- DELİL

Mantıkçılara göre delil : Bir takım önermelerden meydana gelen bir sözdür ki bu önermelerin bilgisi, zatları gereği bir başka önermenin (sonucun) bilgisini gerektirir.[38]

Usulculara göre ise: Kendisine veya ahvaline sahih bir nazarla bakıldığı zaman insanı bir matlub-i haberiye (neticeye)[39] ulaşmasını mümkün kılan şeydir.

Birinci tanımdaki "gereklilik" Eş'ârî'lere göre âdî[40], (yani öncüllerin sonucu gerektirmesi zorunlu olmayıp ilâhî yaratma ile ortaya çıkan adetî ve genel bir durumdur.) filozoflara göre i'dadî[41] (yani öncüllerin sonucu gerektirmesi onun bilgisine

---

tevakkuf ederse, emr-i vacib-i mezkûra *vacib-i mukayyed* ve mevkuf aleyh olan o şeye de *mukaddimesi* denir. Salât gibi bir emr-i vacibin vücûdu misullü vücûbu dahi taharet gibi bir şeyin vücûduna tevakkuf etmezse emr-i vacib-i mezkûra vacib-i mutlak ve o şeye de mukaddimesi tesmiye olunur. Vacib-i mukayyedin mukaddimesi vacib değilse de vacib-i mutlakın mukaddimesi kendisi gibi vacibtir. [Ma'rifetullah'da nazar ve istidlâlın akıl ve şer'de vacib olması üzerine ulemamız icma ve ittifak etmişler. Aklî, naklî mezkûr deliller ile de istidlâlde bulunmuşlardır. Bu meselede muhâlifimiz Mu'teziledir. Mu'tezilî'ler ma'rifetullah da istidlâlın vücûb-i aklîsini kâil olurlar. Vücûb-i şer'îsini kâil olmadıklarından, istidlâlı terk, mûcib-i ism olamayacağını söylerler. Akıl ve şer'de mezkûr nazar ve istidlâlın vücûbunda ulemamız ittifaktan sonra vacib olan nazar ve istidlâlin tayininde ihtilaf etmişlerdir. Ekserisi indinde vacib olan nazar ve istidlâlın ehl-i nazarın ve mütekellimlerin nazar ve istidlâlları olduğunu muhakkikleri indinde dahi âmmenin nazar ve istidlâllarına şâmil olan nazar ve istidlâl bulunduğunu Allame-i Gürânî (1416/1488) *el-Cevabu'l-Atîd* nam eserinde tasrih etmiştir. Bahsin tamamı iman mebahisindedir. (Tekmile,7)]

38- Delilin tarifinde mantıkîlerin *kavlun müellefun* kavilleri indlerinde delilin mürekkeb olup müfred olamadığına ve *li-zatihi* kavilleri dahi mukaddime-i ecnebiye vasıtasıyla netice veren *Kıyas-ı musavat* delilin tarifinden hariç kaldığına delâlet eder.

39- Delilin tarifinde usûlîlerin *imkân* kaydını ziyâde etmeleri, bi'l-fiil nazar olunmayan delilleri delilin tarifine idhal etmek ve *ev* kelimesi dahi delili, mufred ile mürekkeb kısımlarına taksim etmek maksadına mebnîdir. Delil-i müfred, "ahvaline sahih bir nazarla bakıldığı zaman insanı bir netice (matlub-i haberi)ye ulaşmasını mümkün kılan şeydir" ve *delil-i mürekkeb* "kendisine sahih bir nazarla bakıldığı zaman insanı bir netice (matlub-i haberi)ye ulaşmasını mümkün kılan şeydir" ile tarif ve *delil-i mufred* dahi *âlem* ile temsil olunur. Âlemin tebeddül ve teğayyür ahvâline sahih nazar ile hudûsuna ve hudûsunu fikir ile de Sani'in vücûduna ilim hâsıl olur.

40- Eşâire'nin indinde bütün eşyanın vücûdu bilâ-vasıta Sani' Teâlâya müsteniddir. Hiçbir şeyin vücûdu diğerinin vücûdunu icab ve istilzam etmez. Eşyanın vücûdları arasında lüzûm-i hakikî bulunmaz. Yalnız eşyadan bazılarının îcadı akabinde diğer bazılarının îcadı üzerine Sani' Teâlâ'nın adet-i ilâhiyesi câridir. Bazı eşya ile diğer bazı eşyanın vücûdları arasında lüzûm-ı âdî vardır. *Delile ilim* ile *neticeye ilim* arasındaki lüzûm dahi bu kabilden âdîdir. *Delile ilm*'in akabinde *neticeye ilm'*i icad etmek üzerine Adeti-i İlâhiye cârîdir.

41- Hükemâ'nın indinde eşyanın vücûdları mahiyetlerinin isti'datlarına tabidir. *Delile İlim* gibi

zemin hazırlaması)dir. Mu'tezile'ye göre tevlîdî[42] (yani öncüllerin sonucu gerektirmesi sonuca ait bilgiyi doğurması şeklinde)dir. Râzî'ye göre ise aklîdir.[43]

1. Eser-Müessir İlişkisi Bakımından Delil

Delil bazen zannî[44] olur, ki bu da kendi içinde *innî* ve *limmî* olmak üzere ikiye ayrılır:

a. İnnî

Eserden müessire götüren delildir. Mümkün olan alemin, yaratıcısına delil olması gibi.

b. Limmî

Müessirden esere götüren delildir. Ateşin dumana delil olması gibi.[45] Müteahhir alimler birinci kısmı (innî) tercih etmişlerdir.[46]

---

bazı eşyanın vücûdu *neticeye ilim* gibi diğer bazı eşyanın vücûdunu i'dad ve teheyyü' etmesi vücûda isti'dat hâsıl kılması ile mebde'den vücûd ifâzasını icab eder. Vücûdlar arasında lüzûm-ı i'dâdî bulunur.

42- Mu'tezilîlerin indinde dahi ibâdın mahlûkları olan fiilleri hareket-i yed gibi *fiilun bi'l-mubaşere* ve hareket-i miftah gibi *fiilun bi't-tevlid* kısımlarına münkasım olur. İbâd, bi'l-mubaşere fiilleri vasıtasıyla bi't-tevlid fiillerini icad ettiklerini Mu'tezile za'm ederler. *Delile ilmin neticeye ilmi* dahi tevlid ettiğini ve aralarındaki lüzûmun tevlidî olduğu za'mında bulunurlar.

43- İmam-ı Müşarun ileyh de Eşâire'nin *eşya bilâ-vasıta Cenâb-ı Sani'a müstenid olması* asıllarını muhafaza ile beraber bazı eşya ile diğer bazı eşya arasında *lüzûm-i nefsî'l emrî* bulunduğunu ve birisinin vücûdu akılda diğerinin vücûdunu istilzam ettiğini ve aralarında lüzûm-i aklî olduğunu kâil olur.

44- Mütekellimler delili; *Kendisini bilmekle başka bir şeyin bilgisine varılan şeydir* diye tarif ve *ilmi* dahi yakîne tahsis ettiklerinden indlerinde delil yalnız delil-i yakînî'ye mahsûs olur. Ve delil-i zannî'ye de *emâre* denir. Bazı defa mütekellimler delilin tarifindeki ilmi hukemâ mezhebi üzre zanna ta'mim ve delil-i zannî, emmareye dahi delil itlak ile delili, yakînî, zannî kısımlarına taksim ederler.

45- Ma'lul ve eserin hariçte vücûdu illet ve müessirinin hariçte vücûduna ilmi tahkikî, ilmi yakînî ifâde ettiğinden ma'lul ve eserin vücûdu ile illet ve müessirinin vücûdu üzerine istidlâl tariki bulunan burhana tahkik manasında olan *İnne*'ye nisbetle *burhan-i innî* tesmiye olunmuş ve illet ve müessirin vücûdu zihinde ma'lul ve müessirinin vücûduna illet olduğundan illet ve müessirin vücûdu ile ma'lul ve eserin vücûdu üzerine istidlâl tarîki bulunan burhana da illet ve sebepten sual manasına olan *Lime'* ye nisbetle *burhan-i limmî* denilmiştir.

46- Eserden müessire istidlâl, hukemâdan Meşşâîlerin ve müessirden esere istidlâl dahi İşrakîlerin meslekleridir. Meşşâîlerin hikmetleri delâlette zahir ve habt ve hatadan salim olduğundan müteahhirler, Meşşâîlerin hikmetlerini ve eserden müessire istidlâl mesleğini ihtiyar etmişlerdir. Eserden müessire istidlâl, *hikmet-i hissiye* ehlinin asr-ı hazırda ihtira'ları olduğunu hikmete nisbet iddiasında bulunan bazı mutehakkimlerin za'm etmeleri kadîm hikmeti mutalaalarının fikdanındandır.

2. Kapsam (İştimal) Açısından Delil

Delil (bir başka itibarla)[47] kıyas, istikra ve temsil bölümlerine ayrılır.

a. Kıyas (Tümden Gelim)

Küllî için sabit olan bir hükmü o külliye ait cüz'îyattan herhangi biri için sabit kılan delildir. Örneğin "*her canlı hareketlidir*" genellemesi insanın hareketli olduğuna delil teşkil etmektedir. Kıyas kesinlik bildiren önermelerden oluşuyorsa yakîn (kesin bilgi) ifâde eder.

b. İstikra (Tüme varım)

Bu da tam ve nakıs olmak üzere ikiye ayrılır.

(1) İstikra-i Tam

Küllînin bütün fertleri için sabit olan hükmü istidlâl yoluyla küllînin kendisi için sabit kılan delildir. Örneğin *gerek tek, gerek çift sayılar bire bölünür* önermesi mutlak sayının bire bölünebileceğine delil olmaktadır. İstikranın hükmü yakîn ifâde etmesidir.

(2) İstikra-ı Nâkıs

Küllînin bazı fertlerinde sabit olan hükmü, küllînin kendisi için sabit kılan delildir. At, katır, inek gibi bazı hayvanların çiğneme esnasında alt çenelerini hareket ettirmelerinden yola çıkarak *her hayvanın çiğneme esnasında alt çenesini hareket ettirdiği*'ni söylemek gibi. Bunun hükmü ise zannı ifâde etmesidir.[48]

c. Temsil (Analoji)

Aralarında *illet* ortaklığından dolayı herhangi bir cüz'i için sabit olan hükmü başka bir cüz'i için isbat eden delildir. Örneğin *şarap sarhoş edici özelliğinden dolayı haram olan içki gibidir* önermesi, şarabın haram oluşuna delil olarak zikredilmektedir. Temsile *fıkhî kıyas* da denilir.[49] Görünmeyenin *(gaib)* görünene *(şahid)* kıyas edilme-

47- Delilin bu ikinci taksimi delil ile medlûl arasındaki iştimal münasebetine mebnîdir. Delil, medlûlu müştemil olursa kıyas, medlûl delile müştemil olursa istikra ve delil ile medlûle üçüncü bir emir müştemil olursa temsildir.

48- Küllînin cemî' cüz'ileri üzerine vaki olan hükm-i küllînin tamamı üzerine hükmü, yakînen istilzam ederse de bazı cüz'ileri üzerine vaki' olan hüküm, küllînin üzerine sûret-i kat'iyede hükmü istilzam edemez.

49- Temsil'e kıyas-ı fıkhî denildiği gibi, temsilde üzerine hüküm isbat edilen cüz-i ahire *fer' ve makîs* ve cüz-i evvele dahi *asıl ve makis aleyh* ve iki cüz'inin iştirak ettikleri hükme dahi *cami' ve illet-i hüküm* denir.

si[50] bu babtandır. Temsilin hükmü, zannı ifâde etmesidir[51]

3. Akla Veya Nakle Dayanması Bakımından Delil

Delil (bir başka açıdan) *aklî* ve *naklî* delil kategorilerine ayrılır.

a. Aklî Delil

Hiçbir unsuru nakle istinad etmeyen delildir. Örnek: "Âlem hâdistir. Her hâdisin bir muhdise ihtiyacı vardır." Aklî delilin hükmü, kıyasta olduğu gibi[52] öncüllere bağlı olarak değişir.

b. Naklî Delil

Herhangi bir unsuru nakle istinad eden delildir. Örnek: "*Allah'ın emrini terk eden âsidir. Her âsi de azaba mustahaktır.* Çünkü Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'de "*Emrime isyan mı ettin?*" (Tâhâ, 20/93) "*Kim Allah ve Resûlune isyan ederse onun için cehennem ateşi vardır.*"[53] (Cin, 72/23) buyurmuştur.

Naklî delilin hükmü, Eş'ârîlerin çoğuna göre bunun yakîni (kesinliği) ifâde etmediği şeklindedir. Muhakkik Eş'ârîlere göre ise naklî delil şer'î olduğu takdirde[54]

50- Temsil'den *Görünmeyeni görünene kıyas etmek* nevi, dünyada hiss-i bâsiremizden gaib olan Vacib Teâlâ'yı, meşhudumuz olan mümkünlere kıyas ile mümkünlerde cârî olan bir hükmü, Vacibe dahi isbat etmekle temsil olunur. *Acz* mümkünlerde mûcib-i noksan olduğu gibi, Vacibde dahi noksandır denilir.

51- Temsil gibi delilin zan ifâde eden kısımları ahkâm-i ameliye-i fer'iyyeyi isbatta kâfi ise de ahkâm-i itikadiye-i asliyeyi isbatta kâfi değildir.

52- Nazar ile kıyasın zikri sabkeden hükümleri delilin aklî kısmında da câridir: Delil-i aklî mukaddimat-i yakîniyyeden mürekkeb olursa yakîn ifâde eder, olmazsa yakîn ifâde edemez.

53- Delil-i naklîler muhbirlerinin sıdkına ve muhbirlerinin sıdkları dahi delil-i aklî'ye müstenid ve müntehi olup delil-i aklî'ye mutavakkıf olmayan ve cemi' mukaddimeleri naklî olan delil-i naklî mevcûd olmadığından delil-i naklî *Herhangi bir unsuru nakle dayanan delil* ile tarif olunur.

54-Delil-i naklîler elfaz makûlesindendir. Kelimeleri hakîkî manalardan başka mecazî ve kinâyî manalara dahi ihtimali ile hilafına delil-i aklî zuhûr etmesi ihtimali de mevcûd olduğundan Eşâirenin ekserisi delil-i naklîlerin yakîn ifâde edememesi, hüküm ve re'yinde bulunmuşlarsa da delil-i naklî-i şer'îlerden Şâri'in maksûdu olan manalar Şâri'den meşhûd olan fiilleri ve tevatür ile menkûl olan kavilleri ile taayyün ettiğinden ve delil-i naklî-i şer'îlerin hilâfına delil-i aklî zuhûr etmeyeceği dahi mu'cize ile sâbit ve zarurî olan Şâri'in sıdkı ile meczum bulunduğundan Eşâirenin muhakkikleri, delil-i naklîlerden şer'îleri yakîn ifâde eder demişlerdir. Şer'î olmayan delil-i naklîlerin manaları taayyün etse bile mankûl anh olan zatın sıdkına mucize gibi delil-i kat'i bulunmadığından hilafına delil-i aklînin zuhûr etmesi ihtimali mevcût olduğundan yakîn ifâde edemez. [Delil-i naklî delil-i aklî'ye muarız bulunduğu halde her iki delil ile amel etmek mümkün olamadığı ve delil-i naklî-i sem'iyi delil-i aklî üzre tercih ve delil-i naklî-i sem'î ile amel etmekte dahi fer' ile aslı iptal etmek olduğu, bu da fer'in butlanına müeddî, muhâl bulunduğu cihetle delil-i aklî'yi delil-i naklî-i sem'iye tercih ile delil-i aklî'ye muarız olamayacak sûrette delil-i naklî-i sem'iyi te'vil etmek üzerine ulemamız

kesinlik ifâde eder. [*"Onların buna dair hiçbir bilgileri yoktur. Sadece ve sadece zanna tabi oluyorlar. Oysa zan hakikat karşısında ne ifade eder ki!"* (Necm,53/28) (Tekmile,8)]

Bazen hükmün sebebe bağlı olarak var olup olmaması, sebebin illet oluşuna; delilin yokluğu da medlulun yok olduğuna kanıt olarak zikredilir. Bunların hiçbiri kesinlik ifâde etmez. Dolayısıyla kesinlik gerektiren konuların isbatında dikkate alınmazlar.[55]

V- MA'LUM ve İLGİLİ KAVRAMLAR

Ma'lum, bilinip anlatılması mümkün olan şey demektir. Çoğu kelâmcıya göre ma'lum, "ma'dum" ve "mevcûd" olmak üzere ikiye ayrılır:

A- MA'DUM - MEVCÛD

Hariçte tahakkuk etmeyen, ma'dum; tahakkuk eden ise mevcûttur.[56] Mevcûd,

---

ulema-i Ehl-i Sünnet'in icma ve ittifaklarını Fazıl Rûmî *Şerh-i Mevakıf Haşiyesinde* zikretmiştir. (Tekmile,8)]

[55]- Ma'lul illeti ile devrettiği gibi illetin dahi ma'lul ile devretmesi ve übüvvet-bünüvvet gibi iki emr-i mütezâyifin, belki nutk-i insan ve nahk-i himar gibi vücûdda iki emr-i ittifakînin birbiri ile deveranda bulunması, dairin medar üzerine deveranı medarın daire illet olmasını istilzam etmediğini isbat eder.

Caizdir ikinin birden Südûru
İtibarı yoktur deveran ile ahkâmın
Zira ma'lul ile deveran eder illeti
İlliyet olmaksızın deveran eder iki muzaf

beyitleriyle bazı muhakkikler hakikatı mezkûreyi zikir ve beyan etmiştir. Kezalik mustedillin indinde bir hükmün delili bulunmamasından hükm-i mezkûrun nefsu'l-emirde delili bulunmaması belki delilin nefsu'l-emirde mevcûd olmamasından hükmün mevcûd olmaması lazım gelmez. Delilin intifası medlulün intifasını istilzam etmez. Ve delilin intifası medlulün intifasına kat'i delil olamaz. Mütedeyyinlerin indinde vücûd-i Sani'a delil olan âlemin ademi halinde Sani'in mevcûd olması ve gayri mütedeyyin maddîlerin indinde dahi madde ve eczay-ı ferdiyenin vücûduna delil olan cisimlerin ademleri ve ecza-ı mezkûreden adem-i terkipleri halinde madde ve cüzlerin mevcûd bulunması delilin intifası medlulun intifasına mütedeyyinlerin ve gayr-i mütedeyyinlerin indinde kat'i delil olamadığını izah eder.

[56]- Mütekellimlerin ekserisi vücûd-i zihni'ye kâil olmadıklarından hariçte tahakkuku ve adem-i tahakkuku itibariyle ma'lûmu, mevcûd ile ma'duma taksim ve mevcûd ile ma'dumun tariflerinde *Fiil-Hariç* kaydını iltizam ederler, mütekellimlerin muhakkikleri hakîmler gibi vücûd-i zihniyi kâil olduklarından hariçte ve zihinde tahakkuk ve adem-i tahakkuku itibariyle ma'lûmu taksimde bulunurlar. Ve mevcûd ve ma'dumun tariflerinde *hariç* kaydının zikrine lüzûm görmezler ve mütekellimlerden Kadî Ebu Bekir el-Bakıllânî (v.403/1013) ve İmamü'l Haremeyn Ebu'l-Meâlî (v.478/1085) gibi bazı zevat da ma'lûmu mevcûd ile ma'duma bir de aralarında vasıta olmak üzere "*hal*" kısmına taksim ederler. Ma'lûm zatiyle sâbit mutehakkik olursa mevcûd, gayre tab'iyyetle sâbit, mutehakkık olursa hal, asla sâbit, mutehakkik olmazsa ma'dumdur derler.

yokluk sonrası ortaya çıkmış değilse "kadîm", yokluk sonrası oluşmuşsa "hâdis" adını alır. Hâdis, herhangi bir şeye dayanmaksızın kendi kendine mekân kaplıyorsa "cevher", kendi zatıyla mustakil olmayıp aksine mekân kaplayan bir zatla varlık "araz" adını alır.[57]

Herhangi bir şekilde mekân kaplamaktan ve zatla kaim olmaktan uzak olanlar ise mütekellimlerce varlığı kabul edilmeyen "mücerred" (soyut) kategorisine girer.[58]

Filozoflara göre ise, hiçbir şekilde gerçekleşmediği takdirde "ma'dum", herhangi bir şekilde gerçekleşmesi durumunda ise "mevcûd" olarak kabul edilir. Bu (mevcûd) da, eserlerin zuhûr ve hükümlerin terettüp ettiği aslî bir şekilde gerçekleşirse "haricî mevcûd", bunun aksine bağımlı bir tarzda gerçekleşirse "zihnî mevcûd" adını alır.[59]

---

[57]- Cevherin bizzat mütehayyiz olması zatıyla işaret-i hissiyeyi kâbil olması manasınadır. Arazlara işaret mahalleri olan cevhere işaret ile müttehittir. Arazlar bizzat mütahayyiz değildir.

[58]- Mütekellimlerden bazıları mücerredin vücûdu tecerrüd vasfında vacibe iştirakını ve vacibin şanında muhâl olan terekkübünü istilzam ettiğinden, mücerredin muhâl olduğunu iddia etmişlerse de mücerredâtı kâil olan hakîmler ile mütekellimlerden İmam Matüridî (v.333/944) ve İmam Gazzâlî (v.505/1111) ve İmam Fahr-i Râzî (v.660/1210) ve Rağıb İsfehânî (v.502/1108) gibi muhakkikler vacibin vücûdu ve taayyün ve "*mâ bihi'l imtiyaz*"ı zatının aynı olduğundan mümkün mücerredin vücûdu ve tecerrüdü vacibe iştirakını ve vacibin muhâl olan terekkübünü istilzam etmediği cihetle iddiay-ı vaki'larının sâbit olmadığını beyan ile reddetmişlerdir. Mümkinlerden mücerredâtın nefyine salim delil bulunmadığı gibi isbatının dahi tam delili olmadığından mütekellimlerin ekserisi mücerredatın nefy ve isbatı hususlarında tevakkufta bulunmuşlardır.

[59]- *Yezherü ve yeterettebü* cümleleri *bi-vechin asliyyin* kavlinin, *Lâ yekûnü kezalike* cümlesi dahi *bi-vechin zilliyyin* kavlinin sıfat-ı kaşifleri ve tarifleridir. Meselâ ateşin vücûd-i aslisi ile vücûdu haricîsinden zuhûr eden hararet eseri üzerine terettüb eden ihrak hükmü, vücûd-i zıllî, vücûd-i zihnîsi üzerine terettüb etmez. Ateşi mülahaza ile dimağ yanmaz. [Vücûd-i zihniyi kâil olan mütekellimlerin muhakkikleri ile hakîmlerin indinde hariçte ma'dum zihinde mevcûtların, zihinde birbirinden temayüzleri vardır. Bunların indinde mutlak eşyanın iki vücûdu vardır. Birisi üzerlerinde âsarı zahir olan ve üzerlerine ahkâmı terettüb eden zihnin dimağın haricindeki vücûdlarıdır. Bu vücûda *vücûd-i aynî, vücûd-ı haricî, vücûd-i aslî* namları verilir. Bu nevi vücûdda şüphe, niza', hilaf yoktur. Diğerisi de âsarı, zahir olmayan ahkâmı üzerine terettüb etmeyen zihindeki vücûdlarıdır. Bu nevi vücûda dahi *vücûd-i zihnî, vücûd-i gayr-i aslî, vücûd-i zıllî* isimleri tesmiye olunur. İşte şüphe, niza', hilaf bu vücûddadır. Mütekellimlerin cumhuru nefyde, muhakkikleriyle hakîmler de isbatta bulunurlar. Her iki tarafın delilleri her birinin diğerinin delilleri üzerine irad ettikleri itirazları o itirazlardan cevapları kütüb-i mutavvalada mezkûrdur. İki vücûdu kâil olanlar indinde vücûd-i zihnî ile zihinde mevcûd olan ve vücûd-ihariciyle hariçte muttasıf bulunan nefs-i mahiyettir. Zat-ı mevcûd ile mahiyet birdir. İhtilaf vücûdlar ile levazim ve ahkâmdadır. Eşya; hariçte a'yan, zihinde sûretlerdir. Suver-i zihniye; ma'kûlat-ı külliye olsun, mahsûse-i cüz'ie olsun

B- VACİB ve MÜMKÜN

Haricî mevcûd, kendi başına gerçekleşiyorsa "vacib"; aksi sûrette tahakkuk ediyorsa "mümkün" ismini alır.

C- CEVHER - ARAZ

Mümkün ise mevzu ve dinamiğini oluşturan herhangi bir mekânda[60] varlık bulmuyorsa "cevher", buluyorsa "araz"dır. Soyut kuvvetler[61] birinci kısma girerken, cisimlerdeki maddî kuvvetler ise ikinci kısma girer.[62] Tabiatçı sensualistlere göre ise ma'lum, hariçte gerçekleşmiyorsa "ma'dum"; gerçekleşiyorsa "mevcûd" kabul edilir.

Mevcûd, ya madde ve cisimler örneğinde olduğu gibi "cevher"dir, ya da maddî kuvvetler ve onlara ait etki ve hükümler örneğinde olduğu gibi "araz"dır.

Ancak aşırı sensüalistler[63], varlığı madde ve maddî olanla sınırlı görmektedirler.[64] Kanıt olarak kendilerinin bile eksikliğini itiraf ettiği "istikra"yı öne sürmektedirler. Bunun uzantısı olarak söyledikleri "günümüze kadar açığa çıkan varlıkların maddî olduğu, bundan sonra açığa çıkacakların da maddî olacağı" iddiası, gaybta olanı görülene kıyas etme yanılgısına dayanmaktadır. Bu yöntem ise bilindiği

levazimiyle suver-i hariciye'ye muhâliftir. Her bir vücûda mahsûs lazımlar vardır. Mahiyetin lazımlaı müşarik olduğu halde,vücûdlara mahsûs lazımlar birbirine mubayindir. (Tekmile,10)]

60- *Mevzu'* arazların kâm ve hâsıl olduğu mahallin, cevherin ism-i mahsûsudur. *ve mahallin mukavvimin lehü* kavli *mevzu*'un atf-ı tefsiridir.

61- Hakîmler maddeden mücerred cevherleri iki *nev* kılarlar: Birincisi zatıyla ve fiiliyle maddeden mücerred olan nevdir ki *ukûl* tesmiye edilir. İkincisi dahi zatile maddeden mücerred ve fiiliyle maddeye mukarin olan nevdir ki *nüfûs* namı verirler. Tafsilleri nüfûs ve ukûl bahsindedir.

62- Cisimlerin maddesi ve mayesi olan cüz-i fertlerin inzimam ve ictima'ları ile hâsıl ve mezkûr cisimler ile kâim olan kuvvetler arazlardır. Beyanın tamamı arazlardan kuvvet bahsinde gelecektir.

63- *Kudât,* kadinin cem'i olduğu gibi *ğulât'* da ğaleyandan *ğali*'nin cem'idir. Hikmet-i hissiyede mevzu-i bahs mahsûsat olduğu ve daire-i bahsi mahsûsata munhasır bulunduğu halde hissîlerden mahsûslarının gayri mevcûdları nefy edenler galeyan ile daire-i fenlerini tecavüz ettiklerinden *gulat-ı hissiye* namı verilmiştir.

64- Tabiîlerin gulatı maddîler, maddeyi cüz-i fertlere itlak ettikleri gibi unsurlara dahi itlak ederlerse de burada madde ile maksûdları cüz-i fertlerdir. Unsurlar ecsâm-i basîteden oldukları cihetle maddiyattan ecsâma dahildirler. Maddiyat üç kısımdır: *Birincisi* cüz-i fertlerin inzimam ve ictima'i ile hâsıl olan cisimler. *İkincisi* hareket ve hararet ve ziyâ gibi cisimler üzerinde zâhir olan eserler. *Üçüncüsü* âsar-i mezkûrenin delâletleri ile cisimlerde vücûdlarına hüküm olunan kuvvetlerdir. Maddîlerin hariçte bütün mevcûdları madde ile maddiyata hasretmeleriyle umûm ehl-i millet ve bütün erbab-ı hikmetin kâil oldukları vacib-i kadîmi ve melaike ile ervahı ve haşr ile ahireti inkâr ederler. Maddîlerin mevcûdat-ı hariciyeyi madde ile maddiyata hasretmeleri nefy-i Sani' ile hakâik-i edyanı inkârlarının ve küfr-i ilhadlarının esasını te'sis eder.

gibi herhangi bir şey ifâde etmez. Bunlar, maddeyi bütün varlıkların temeline yerleştirmektedirler.[65]

İşte ma'luma ait üç kısım, bunlardan ibarettir. Şimdi de bunlardan oluşan kısımların hükümlerini açıklayacağız:

Ma'lumdan Oluşan Kısımların Hükümleri

1. Ma'dumun Hükmü: Ma'dum, muhâl ve mümkün olmak üzere ikiye ayrılır; yokluğu zatı icabı ise muhâl, değilse mümkündür.[66] Ma'dum, *şey* olmadığı gibi[67] zihnî düzeyde varlığını inkâr eden kelâmcıların çoğuna göre fertleri arasında herhangi bir farklılık da bulunmamaktadır.[68]

2. Mevcûdun Hükmü: Eş'ârîye göre, vacib ve mümkün varlıklarda vücûd ve hakikat birdir. Kelâmcıların çoğuna göre ise vücûd hakikatın gayrı olup ona ilave bir unsurdur. Filozoflara göre ise, vacib varlıklarda vücûd ile hakikat bir iken mümkün

65- Maddîler bütün mevcûdat-i hariciyenin madde ile maddiyata inhisarı müddealarına şimdiye kadar kâinatta vuku' bulan istikra' ve tetebbu'ları ve tecessüsleri ile istidlâl ve mezkûr istikra' ve tetebbü' lerinin tam olmayıp nâkis olduğunu da itiraf ederler. Maddîlerin makam-ı riyasetinde bulunan *Littre* hikmetleri yalnız kâinatın hal ve hazırında kendilerine zâhir olan hakâiktan bahsettiğini kâinatın evâil ve evahir gibi henüz münkeşif olmayan hakâiktan bahsetmediğini ve fende daha keşfolunmadık pekçok hakâik olduğunu *Hikmet-i Hissiye* nam eserinde itiraf ettiği gibi, maddîlerin meşhurlarından J.W. Draper (1811-1882) ve başkaları dahi şimdiye kadar teftiş ve tecessüs ile keşfolunan hakâik, keşfolunmayanlara nisbetle denizden katre mesabesinde pek az bulunduğunu ve bundan böyle vaki' olacak keşfiyat ile pekçok hakâikin zuhûru ile fenn-i hikmetin kanunlarının tebeddül ve bu sûretle tekemmül edeceğini müteaddid eserlerinde yazmakta ve hakikat-ı mezkûreyi asr-ı hazırda bulunan hikmet ve hey'et müntesipleri dahi ikrar ve itiraf etmektedirler. Maddîler noksanını itiraf ettikleri nâkis istikra'larıyla mezkûr müddealarını isbattan âciz ve kâsir oldukları halde müşahade edemedikleri gayr-i maddî mevcûdları inkâr etmeleri, hiss-i basarı mefkûd olan a'manın güneşi müşahade edememesinden güneşi inkâr etmesi gibidir.

66- Ma'lûmun ma'dum kısmı, mevcûd kısmının mukabili ve zıddı olduğu gibi ma'dumun mümteni' kısmı da mevcûdun vacib kısmının ve ma'dumun mümkün kısmı dahi mevcûdun mümkün kısmının mukabili ve zıddıdır.

67- *Şey* ile *mevcûd* bir birine müsavi olup iki müsaviden birisinin bir emirden nefyolunması diğer müsavinin de o emirden nefyini icab ve istilzam ettiğinden, ma'dumdan mukabili ve zıddı olan mevcûdun zarurî nefyolunması, *şey*'in de ma'dumdan zarurî nefyini istilzam eder. *Ma'dum* mevcûd olamadığı gibi şey de olamaz.

68- Hariçte ma'dumların hariçte vücûd ve taayyünları ve birbirinden temeyyüzleri olamadığı gibi, vücûd-i zihnîyi nefyeden mütekellimlerin ekserisi indinde ma'dum haricîler, zihinde ma'dum olduklarından zihinde dahi vücûd ve taayyünları ve birbirinden temeyyüzleri olamaz. *İlletin yokluğu, ma'lulun yokluğunu gerektirir* misillü kaziyelerdeki hükümler, ademler için vücûd-i zihnî farz ve takdir olunmasına mebnîdir.

varlıklarda ayrıdır.[69] Binanealeyh mümkün mahiyet, salt bir şekilde ne mevcûd, ne ma'dum[70], ne de itibarî (ca'lî)dir.[71]

3. Kadimin Hükmü: Kadim; Zatî ve zamânî olmak üzere ikiye ayrılır: Başkasının kendisinden önce var olmadığı kadîm'e "zatî", öncesinde yokluğun bulunmadığı kadîm'e ise "zamânî" denir. Zamânî, zatîden daha geneldir. Zira zatî ittifakla sadece Allah'ın kendisiyle nitelenebileceği bir sıfattır.Buna karşın Zamânî, mütekellimlere göre hem zat, hem sıfatların niteliği olmaktadır. Filozoflara göre ise kadîm, zat ile birlikte bir çok mümkünün de niteliği olmaktadır. Çünkü onlar; akılları, felekleri ve onlara ait ruhları, cisimler heyûlâsını ve buna ait formu zamansal kıdem ile nitelemişlerdir.

Kelâmcılar akılları, nefisleri, heyula ve formunu reddetmişlerdir. Sansüalistler de onlara uymuş, hatta buna ilaveten felekleri de reddetme yoluna gitmişlerdir. Binaenaleyh bunların kadîm oluşunu reddetme gereğini duymamaktayız[72]

69- Mezahib-i mezkûrenin delilleri ve her bir delile varid olan itirazlar kütüb-i mutavvelede mezkûrdur. Mezkûr mezheblerden hiç birisinin delili tam ve itirazdan salim olmadığından sâbit değilse de mesâil-i kelâmiyede hakîmler ile mütekellimlerin bazı ihtilafları mezkûr mezheblerdeki ihtilaflarına mebnî bulunduğundan, ihtilaf-ı mezkûrları muhtasaran zikrolunmuştur.

70- Mütekellimler ile hakîmlerin indinde mümkünlerin vücûd ve taayyünları mahiyetlerinin gayri ve mahiyetleri üzerine zâid olduğundan, vücûd ve taayyünları mahiyetlerine arız olması, arız olmaması ve mutlak bulunması itibarlarıyle mahiyat-ı mümkineyi üç kısma taksim ederler. Mahiyat-ı mümkineden vücûd ve taayyünü arız olan birinci kısım mahiyete *mahiyet-i mahluta* ve *mahiyetün bi-şart-i şey* ve vücûd ve taayunu arız olmayan ikinci kısım mahiyete dahi *mahiyet-i mücerreda* ve *mahiyetün bi-şart-i lâ-şey* ve vücûd ve taayyün kaydından mutlak bulunan üçüncü kısım mahiyete de *mahiyet-i mutlaka* ve *mahiyetün la bi-şart-ı şey* derler. Mahiyat-ı mümkünenin birinci kısmı mevcûd ve ikinci kısmı ma'dum ve üçüncü kısmı da ne mevcûd ne de ma'dumdur.

71- Mahiyetle zatı arasında muğayeret bulunmadığından, aralarında câilin ca'lı ve müessirin tesiri dahi bulunmaz. Mahiyet de mec'ûle olmaz. Vücûd dahi mahiyet gibi mec'ûle değildir. Ancak mec'ûl olan, mahiyetin vücûd ile ittisafıdır. Sevb ile sabığda sabbağın ca'l ve tesiri olmayıp ancak sabbağın tesiri sevb-i sabğ ile boyamakta olduğu gibi, mahiyet ile vücûdta dahi câilin ca'l ve tesiri olmayıp ancak tesiri mahiyetin vücûd ile ittisafındadır. Ve mahiyet *min haysü hiye* zatında mec'ûle ve mevcûde değildir. Belki vücûd ile ittisafı cihetinden mec'ûle ve mevcûdedir. Mütekellimlerin ve hakîmlerin *mahiyat-ı eşya* dedikleri umûr, suveri ilmiye-i ilâhiyedir ki, suver-i mezkûreye sûfîler *a'yan-ı sâbite* namı verirler. Suver-i mezkûrenin haricinde mevcûd olmadığını *a'yan-ı sâbite, suver-i ilmiye vücûd-i haricî râihasını istişmam etmemiştir* ibaresiyle zikir ve beyan ederler. A'yan-ı sâbite ve suver-i ilmiyeden hariçte vücûd ile muttasıf olanları ve mevcûd bulunanları, sıfat-ı ilâhiyeden kudret ve irade ve tekvin sıfatlarının taalluku ile vücûd bulmuşlardır.

72- Hakîmler *birden ancak bir sudûr eder* asıllarına bina ile *ukûl-i aşereyi* isbat ettiler. Akl-i evvelin Cenâb-ı Vacibden ve akl-i sani ile felek-i evvel ve nefsinin akl-i evvelden ve hakeza akl-i aşir ve felek-i tasi' ve nefsin akl-i tasi'den ve heyûla ve sûret ile anâsırın dahi akl-i

Aşırı sansüalistlere gelince bunlar nesneleri iki kıdem türüyle niteleme konusunda görüş birliğine varamamışlardır. Kimi kâinatın ana arkesi olarak gördüğü madde, güç, esîr, zaman ve fezayı her iki türle nitelerken, kimi de bütün kâinatı bunlarla nitelemektedir. Bunlardan her birinin kadîm oluşu iddasını yeri gelince reddeceğiz inşaallah.

4. Hâdisin Hükmü: Hâdis de zatî ve zamânî olmak üzere ikiye ayrılır. Öncesinde başka bir şeyin bulunduğu hâdise "zatî", yokluğun bulunduğu hâdise ise "zamanî" denir. Bunlardan ilki daha geneldir. Bu genellik, filozoflara göre ilk ma'lulu kapsaması nedenine dayanırken, bazı Eş'arîlere göre ilâhî sıfatları ihtiva etmesi nedeni iledir.[73]

5. Vacibin Hükmü: Zatı gereği vacib olandır. Kelâmcıların ekseriyetine göre bu, zatın kendi varlığı için tam illet olması anlamına gelir. Filozoflara ve muhakkik kelâmcılara göre ise var oluşun zatla aynı olması anlamındadır.[74] Bazan da vacib, *yokluğu imkân dışı olan şey* olarak tanımlanır. Buna göre vacib iki kısma ayrılır:

---

aşirden, akl-i fa'âldan sudûrunu ve bu ma'lûllerin mezkûr illetlerinden sudûrları, isti'datlarının icabı ile olduğunu za'm ettiklerinden ve kadîm illete müstenid kadîm illetten bi'l-icab sadır olan ma'lûller adem ile mesbûk olamayacağından, mezkûr ma'lûllerin kadîm-i zamanî ile kadîm olduklarını za'm etmişlerdir. Mütekellimler de asl-i mezkûrun aslı olmadığını beyan ve isbat ile ukûl-ı aşereyi, nüfus-ı felekiyeyi ve heyûla ve sûreti nefyettikleri ve mezkûr ma'lûllerden ve daha başkalarından kâinatta bütün mevcûd olanların vacibden bi'l-icab sadır omayıp ibtidaen ve bilâ-vasıta sadır ve cümlesi adem ile mesbûk ve hâdis olduğu hüküm ve cezminde bulundukları cihetle, zat-ı vacib ve sıfatından başka zatî ve zamanî kadîm yoktur demişlerdir. Cedîd hikmet ve hey'et ehli hissîler de mütekellimlere ukûl ile nüfus-i eflâkı heyûla ile sûreti nefiyde muvafakatla beraber eflâkı dahi nefyettiklerinden, asr-ı hazırda tedavul eden cedîd hikmet ve hey'et mebahisinden ukûl ve eflâk ve nufûs ve heyûla ve sûret bahisleri tayy ve terk olunmuş ve umûr-i mezkûrenin kıdeminde bize munazi' bulunmadığından bu kitapta dahi zikirleri terk olunmuştur.

73- Kıdem-i zatî ve hudûs-ı zatî hükema istilâhatında olduğu ve Eşâire'nin ekserisi indinde kıdem-i zatî ve hudûs-i zatî ma'ruf olmadığı, belki indlerinde kıdem ve hudûs yalnız zamanî olduğu cihetle, sıfat-ı ilâhiyenin kadîmî zamanî olmadığını hükmettiler. Fakat Eşâire'nin bazı muhakkikleri hukemânın cemî-i akvaline hak olsa bile muhâlefeti iltizam etmediklerinden kıdem-i zatî ve hudûs-i zatîyi kâil oldular. Zat-ı İlâh ile mesbûk ve ademle gayr-i mesbûk olan sıfat-ı ilâhiyenin hâdis-i zatî ve kadîm-i zamanî olduğunu hükmeylediler. Muhakkiklerin hükümleri edille-i akliyeye nazaran ehakk ve evfak ise de cumhurun hükümleri her halde ahvattır.

74- Mütekellimler ile hakîmlerin vücûb-i zatînin manasındaki ihtilafları, vacibin vücûdu zat ve hakikatının hakîmlere göre aynı ve mütekellimlere göre gayri olması ihtilafına ve mezkûr olan ihtilaf dahi vücûd ve taayyün ve teşehhus gibi evsafın, umûr-i mevcûdeden olmalarına mebnîdir. Bazıları umûr-i mezkûrenin izafiye ve itibariye olmasını iddia etmişse de sahih ve sâlim bir delil ile isbat edememişlerdir.

- *Zatı gereği Vacib:* Cenâb-ı Hak örneğinde olduğu gibi zatı gereği yokluğu kabul etmeyen vacib demektir. Bu örnek, bütün taraflarca kabul edilmiştir.

- *Bağımlı Vacib:* Cenâb-ı Hakk'ın sıfatlarında olduğu gibi bağımlı olarak yokluğu kabul etmeyen vacib anlamına gelmektedir. Bu örnek, sadece biz kelâmcıların kabuludur.[75]

6. Mümkünün Hükmü: Sadece zatî olabilir. Bu ise zatına nazaran varlık ve yokluğu kabul eden şey olup zatı gereği vacib ve muhâl olanın karşıtıdır. Buna, *"varlığı ve yokluğu zorunlu olmayan, ancak varlığı haricî bir etkenle kuvvet bulan"* şeklinde tanımı yapılan "mümkün bil-imkânil-hâs" da denilmektedir.[76]

Mümkün, bazan da vücûdu muhâl olmayan varlıklar için ad olarak zikredilir. Buna göre *mümkün,* vacibi kapsayıp muhâla karşıt olmaktadır. Aynı şekilde buna, yokluğu zorunlu olmayan anlamında, bazan da varlığı zorunlu olmayan manasında "mümkünün bi'l- imkâni'l- âmm" denilir. Bazan da yokluğu muhâl olmayan şeylere ad olarak verilir. Buna göre muhâlı kapsar ve vacibe karşıt olur. Öte yandan, kimi zaman varlığı zorunlu olmayan anlamında, kimi zaman da yokluğu zorunlu olmayan anlamında "mümkün bil-imkâni'l- âmm" denir.[77]

1. Araz ve Kısımları

Mütekellimlere Göre Arazın Kısımları

Mütekellimlere göre araz, canlılara özgü olan ve olmayan şeklinde ikiye ayrılır. Birincisine hayatı ve ona bağlı olan ilim, irade, kudret vs.yi gösterebiliriz. İkincisine gelince, bu da hareket ve sükûn örneğinde olduğu gibi, ya bir oluştur ya da hareket, ışık, ses ve koku gibi duyu organlarından her hangi biriyle algılanabilen bir niteliktir.[78]

75- Hakîmler vacibi, mümkünün mukabili olan *varlığı kendisinden olan* manası ile tarif ettikleri gibi, bazı defa da kadîm za'm ettikleri mümkünlere dahi âmm ve şâmil bulunan *yokluğu imkânsız olan* manasıyla tefsir ve bu ikinci mana ile vacibi, *vacib-i zatî ve vacib-i gayri* kısımlarına taksim ederler. Mümkünlerin kadîmlerine vacib-i gayrî derler.

76- Zatında mümkün olmayan bir emrin zatında vacib veya mümteni' olup gayri ile mümkün olması ve zatında ademi kabil olmayan vacibin gayr ile ademi ve zatınde vücûdu kabil olmayan mümteni'in gayr ile vücûdu kabil bulunması gibi zatlarının muktezası gayr ile tebeddül ve tahavvül etmesi lazım geldiğinden ve mukteza-i zatın gayr ile tahavvülü muhâl olduğundan, gayr ile mümkün olması da muhâl olur.

77- İmkânın has manası manayı hakikîsi ve iki âmm manaları dahi manayı örfisidir. Âmm manaları ehl-i örf arasında marûf ve meşhûr olduğundan, *imkân-ı âmî* dahi tesmiye edilir.

78- Hayat ile tevabii keyfiyat-ı nefsiyeden ve hareket ve sükûn gibi kevn de *makûle-i eyn'*den ve hararet ve ziyâ gibi havass ile mahsûs olanlar dahi keyfiyat-ı hissiyeden olduğu cihetle mütekellimler hakîmlerin kâil oldukları dokuz araz makûlelerinden yalnız *keyf* ile *eyn* makûlelerini kâil olurlar; başkalarını nefyederler.

Tabiatçı sansüalistlere göre ise araz, maddî kuvvetler, fiiller ve bu kuvvetler aracılığıyla cisimlerden meydane getirilen etkilerdir.[79] Buna karşın aşırı sansüalistler, maddî kuvvetlerin ve bunlarla meydana getirilen etkilerin cevher olduğunu ileri sürmektedirler. Bunlar adeta arazı (ileride kuvvet konusunda açıklanacağı üzere) kuvvet fiillerinden ve kuvvetin işler kılınmasından ibaret sanmaktadırlar.

Filozoflara Göre Arazın Kısımları

Filozoflara göre araz, dokuz kategoriden oluşmaktadır. Bunlar, nicelik, nitelik, mekân, zaman, durum, iyelik, görelilik, etkenlik ve edilgenliktir.[80] [Bu on kategoriyi şu iki beyitteki nitelikler kapsamaktadır:

Zeyd; uzun, mavi gözlü ve Malik'in oğludur *Evinde, akşam vakti yaslanmıştı*

Elinde bir dal vardı büktü onu, o da büküldü *İşte bunlardır on tane kategori.*

(Tekmile,13)]

(a) Nicelik

Göreli olmayıp zatı itibarıyla bölünmeyi kabul eden bir arazdır.[81] Bu da sürekli *(muttasıl)* ve süreksiz *(munfasıl)* olmak üzere ikiye ayrılır.

(a1)Sürekli (Muttasıl) Nicelik

Parçaları arasında ortak bir sınır bulunan niceliktir.[82]

(a2)Süreksiz (Munfasıl) Nicelik

Sayı örneğinde olduğu gibi, parçaları ortak bir sınıra sahip değildir.[83]

79- Kuva-i maddiye ile cisimlerden tevellüt ve cisimlerde zuhûr eden ef'âl ve âsardan hareket ve hararet ve cezb ve imtizâc ve neşv-ü nemâ ve his ve idrak gibi fiiller ve eserler kastolunur.

80- Arazın mezkûr dokuz makûlesiyle makûle-i cevhere, *Makûlat-ı Aşere* derler. Ve Makûlat-ı Aşere mevcûdat-i mümkünenin ecnas-ı aliyesi olduğunu za'm etmeleriyle, makûlat-ı aşereye *Mebadi-i Aşere'* de tesmiye ederler. Şu iki beyt Makûlat-ı Aşereyi camidir:

Zeyd; uzun, mavi gözlü ve Malik'in oğludur *Evinde, akşam vakti yaslanmıştı*
Elinde bir dal vardı büktü onu, o da büküldü *İşte bunlardır on tane kategori.*

Arazlar nisbî ve gayri nisbî kısımlarına munkasimdır. Bir emri diğerine nisbetten ibaret olan arazlara *araz-ı nisbiye* ve nisbet-i mezkûreden ibaret olmayanlara dahi *araz-ı gayri nisbiye* tesmiye olunur. Arazın mezkûr olan dokuz makûlesinden yalnız *kemm* ile *keyf* makûleleri araz-i gayr-i nisbî ve maada makûleleri dahi nisbî arazlardır.

81- *Kemm'*in tarifinde *gayr-i nisbî* kaydı, araz-ı nisbîleri, *yakbelu'l-kısmete* kaydı, makûle-i keyf'i *li-zatihî* kaydı dahi makûle-i keyf'ten ma'lûmlarına tabiiyyetle inkisam-i arızîyi kâbil olan ilimleri ihraç eder.

82- Hadd-i müşterek, taksimi kendinden muteber olan ve aksam-ı hâsılaya bidâyet veya nihâyet veyahut hem bidâyet ve hem nihâyet itibar olunan hadd-i fasıl kılınan noktadır, ki taksimlerdeki itibarların ihtilafıyla muhtelif olur.

Sürekli nicelik, "miktar" örneğinde olduğu gibi ya zatı sabit ve daimî olup parçaları bir arada bulunabilen, ya da "zaman"[84] örneğinde olduğu gibi zatı itibariyle sabit ve daimî olmayıp parçaları bir arada toplanamayan bir niceliktir. Miktar ise; ya bir yönüyle bölünmeyi kabul eder, ki bu da "çizgiden" ibarettir, ya da iki yönden bölünmeyi kabul eder ki bu da "yüzey" örneğinde görülür. Yahut üç yönden bölünmeyi kabul eder, ki bu da "üç boyutlu cisimlerde" açığa çıkar.[85]

Kelâmcılara göre nicelik bütün kısımlarıyla mevcûd sayılmamaktadır. Zira niceliğin bir örneği olarak sayı, nesnelerin sayımına ve tek tek itibar edilmesine bağlı olarak ele alınan bir niteliktir. Nitekim Aristo'dan da bu husus aktarılmıştır. Dolayısıyla sayılar realitede mevcûd olmayıp zihinlerde varsayılan (soyut) manalardandır. Kelâmcıların diğer bir gerekçesi de şudur: Miktar; Cisimlerin dış görünüm ve yüzeylerinde görülen ve varolduğu sanılan parçalararası zahirî bir süreklilikten oluşan sanal bir durumdur. Zira bu parçalar arasındaki gözenekler hakikî bir sürekliliğin varlığına engel teşkil ederler. Binaenaleyh miktarlar da itibarî manalardandır.

Kelâmcıların üçüncü gerekçesine gelince: Zaman, meşşaî filozoflara göre büyük feleğin hareket miktarından ibarettir. Nitekim miktarın, inen bir damlanın çizdiği hayalî bir doğru ve seri bir alevin çizdiği vehmî bir daire gibi mevhum olduğunu veya yenilenen vehmî bir şeyden, ya da uzayıp gittiği varsayılan ve bilinmeyen bir fiilin kendisiyle takdir edildiği bilindik bir husustan ibaret olduğunu daha önce görmüş oldunuz[86]. Buna göre miktar da itibarî (varsayılan) manalardandır.[87]

83- On adedini altı adedi ile dört adede taksimde atlıncı adet birinci kısmın nihâyeti ve yedinci adet dahi ikinci kısmın bidâyetidir. Mezkûr iki kısmın aralarında hadd-ı fasıl addedilecek üçüncü bir aded bulunmadığından, on adedi *kemm* makûlesinin munfasıl kısmındandır.

84- Zamanın kısımları olan mazi ile müstakbel arasında bulunan ve hal tesmiye kılınan an, gayr-i munkasim mezkûr kısımlar arasında hadd-i müşterek ve hadd-i fasıl olduğundan; zaman, makûle-i kemm'in muttasıl kısmındandır. Ve zamanın cüzlerinden mukaddemleri muahherlerinin vücûduna muidd olduğu, muahher cüzlerinin vücûdu, mukaddem cüzlerinin vücûdundan sonra ademine dahi mutavakkıf bulunduğu ve iki cüz'ü bir arada ictima' edemediği cihetle, zaman, makûle-i kemm'in muttasıl ve gayr-i karr kısmından olması lazım gelir.

85- Kabil-i taksim olan imtidad ve miktarlardan hattın bir cihete olan imtidat ve mikdarına *tûl* ve sathın iki cihetine olan imtidad ve miktarından birisine *tûl* ve diğerine *arz* ve cism-i ta'liminin üç cihete olan imtidad ve miktarlarından birincisine *tûl* ve ikincisine *arz* ve üçüncüsüne dahi *u'mk* tesmiye olunur. Cism-i ta'limînin ibaret bulunduğu şu üç imtidadın arasında bulunan cevher-i mütehayyize de *cism-i tabiî* denir; cevherin aksamındandır.

86- Mütekellimler zamanı, Zeyd'in mecîi gibi bir fiil-i meçhulu tevkit ve ta'yin için tulu-i şems gibi bir emr-i ma'lûmdan ve ekserisine göre müteceddid ve bazılarına göre mumted farz olunan emr-i mevhûm ile tarif etmişlerdir.

87- Mütekellimlerin makûle-i kemm'i nefyetmeleri, vücûd-i zihnîyi nefyetmelerine mebnî

İşrakî filozoflar ise zamanın, bütün kâinatı kuşatırcasına kâinatın kendisine nisbet edildiği soyut bir varlıktan ibaret olduğunu ileri sürerler. Ancak onlar bunu bir delile dayandırmayıp meşşaî filozofların ve kelâmcıların belirttiği gibi hayalî ve gerçekdışı bir buluşa bina etmişlerdir.

Batılı aşırı sansüalistler; zamanın varlığına eşyanın bekâsını, eşyaya ait durumların peş peşe devam etmesini ve söz konusu zaman zarfında hareketlerin az ve çok oluşunu kanıt göstermişlerdir. Ancak bu, inkâr ettikleri soyut kavramları kabul etmek anlamındadır. Zira zaman, bu anlamda varlığını kabul ettiğimiz takdirde soyut bir kavram olur. Halbuki onlar buna kâil olmayıp aksine bunları reddetmektedirler. Zira onların duyumcu felsefesi bu seviyeyi yakalamaktan âcizdir.

Bununla birlikte onların bu ifâdesi dindarlara karşı ileri sürdükleri yalan ve demagojilerini kanıtlamaktan uzaktır. Çünkü yok olmamak anlamındaki bekâ, ademî (olumsuz) anlamlardandır. Keza ardarda gelmek, azlık ve çokluk idrak gücünün haricî varlıkları birbirine nisbet ederek varsaydığı itibarî ve göreli hususlardandır. Binaenaleyh bu hususlar zamanın hariçte var olduğuna delâlet edemez.

Ne gariptir ki onlar tek bir anın halka şeklinde dönüp dolaşmasıyla başı ve sonu olmayan bir uzantıyla bütün kâinatı kuşattığını iddia ederler. Bilindiği gibi bu tür iddialar ancak vehmî ve farazî konularda tasavvur edilebilir. Bu ise zamanın vehmî ve farazî olduğunu gösterdiği halde onlar, onun kâinatın ana arkesi olduğunu ileri sürerler. Yine bilindiği gibi zamanın hakikatı; madde, kuvvet ve esîr örneklerinde olduğu gibi meçhuldur. Buna karşı deriz ki, şâyet onlar varlık dairesinden çıkıp en ücra farazî noktalara dalmış olsalardı, bu âlemi ilim ve hikmet sahibi bir Yaratıcıdan yoksun görmezlerdi.

(b) Nitelik Kategorisi

Nitelik, zatı gereği bölünme kabul etmeyen ve izafî olmayan bir arazdır.[88] Bu kategori dört kısma ayrılır: Bunlar, hissî, ruhî, nicel ve istidadî niteliklerden ibarettir.

---

olduğunu ve hakîmler de mütekellimler gibi kemm'in aksamının mevcûdat-ı hariciyeden olmadığını tasdik etmekte bulunduklarını Allame-i Taftazanî (v.793/1390) *Şerh-i Makâsidinde* tasrih etmiştir.

88- *Gayr-i nisbî* kaydı araz-ı nisbîleri, *la yakbelu'l-kismete* kaydı da makûle-i kemm'i keyf'in tarifinden ihraç ve *li-zatihi* kaydı dahi keyf'in aksamından ve zatı itibarıyle inkisamı gayr-ı kabil olup ma'lûmlarına tabiiyyetle inkisamı kabil olan ilimleri *keyf*'in tarifinden ithal etmek içindir.

(b1) Hissî Nitelikler

Hissi nitelikler beşe ayrılır.[89]

(aa). Dokunsal Nitelikler

İlk dönem filozoflarına göre bunların esaslarını sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve rütûbet oluşturur. Son dönem filozoflara göre ise bu esaslar; sıcaklık, yoğunluk ve saydamlık (letâfet)tır[90].

Sıcaklık, Cisimlerin bölünmez parçalarının titreşiminden meydana gelen bir niteliktir. Bu titreşimlerin artıp eksilmesine paralel olarak artıp eksilir. Hiçbir cisim bundan müstesna değildir. Ancak bu, donma derecesinde, "bürudet" (soğukluk) adını alır ve esîr aracılığıyla yayılır.[91]

Sıcaklık, bürudet dışındaki durumlarda genleşerek, bürudet durumlarında ise büzülerek etkisini gösterir.[92] Cisimlerin bunu taşımada ve bununla genleşmedeki durumları farklılık arzeder.[93] Bununla en fazla genleşen cisimler, sırasıyla gazlı, sıvı ve

---

[89]- Keyfiyat-ı hissiyye, havass-ı hamse-i zahirenin birisiyle idrak olunan keyfiyetlerdir ki havass-ı zahirenin adedince tenevvü' etmiştir.

[90]- Tabiîlerin maddîlerinden bazıları *esîr'i* nefy ve bazıları dahi isbat ederler. Esîri nefyedenler bütün cisimleri terkib eden bütün cüzlerde kuvve-i câzibe ve kuvve-i dâfia'nın mevcût olduğunu ve esîri isbat edenler de mezkûr cüzlerin aralarındaki mesamların, menfezlerin daima ihtizâz ve harekette bulunan esîr ile memlû' bulunduğunu hükmetmeleri ile bütün cisimlere hareketle hararetin lüzûmunu, hiçbir cismin hareketle hararetten halî kalmadığını hükmederler. Avamın, kudemanın za'm ettikleri gibi cisimlerde hareketin zıddı, ademi olan sükûn ve hararetin zıddı olan adem-i hararet manasına bürûdet kabil olmaz. Cisimlerde za'm olunan sükûn-i zahirî ve bürûdet dahi hararet derecelerinden incimad ve incimada karîb olan derecelerinin ismidir derler. Ve bürûdeti keyfiyat-ı lemsiyenin usûlünden addetmezler.

[91]- *Esîr,* havadan binler derecede hafif, latîf ve bütün fezâyı muhît ve seyelânı gâyet serî' cisimlerdir. Şemsin ve sair ecsâmın ziyâlarının hararetlerinin arza vürûd etmesi deliliyle esîrin vücûduna istidlâl olunur. Bahsin tamamı ecsâm bahsinde gelecektir.

[92]- *Bast,* cisimleri terkib eden, cüzleri birbirinden tab'îd eden, hacimlerini tezyid etmekten ve *kabz* dahi cisimlerin mezkûr cüzlerini birbirlerine takrîb ile hacimlerini eksiltmekten ibarettir. Bürûdetin cisimlerde kabz ile tesir etmesi kanunundan, incimad eden sular müstesnadır. Sular incimad ile inbisat eder. Suyu donan testiler ve küpler yarılır ve usâresi donan ağaçlar kırılır.

[93]- Harareti nakletmekte cisimler birbirine muhâlifler. Ve üç kısma munkasimdırlar. Birinci kısmı esîr, hava gibi latîf ve cam gibi sâfi harareti tam nâkil olan cisimlerdir. Safvet ve letafetleri nisbetinde harareti nâkil olurlar. Havanın âli tabakaları sâfil tabakalarından daha sâfi ve latîf ve harareti ziyâde nâkil olduğundan, daha serin olurlar. Ve câmidler de sâfi ve harareti nâkil bulunduklarından, limonluklarda tahammül edemeyecek derecede hararet bulunur. İkinci kısmı dahi su gibi mâyi' ve harareti nem nâkil olan cisimlerdir ki âli tabakaları hararetli ve safil tabakaları serin olur. Üçüncü kısmı da taş ve toprak gibi salb (katı) harareti gayr-i nâkil olan cisimlerdir. Kül ve saman da bu üçüncü kısımdandır. Sönmemek için ateş küllenir. Ve erimemek için de kar ile buz samanlanır.

katı cisimlerdir.[94]

Yoğunluk: Cisimlere ait parçalar arasındaki çekim ve bileşim şiddetinden meydana gelen bir niteliktir. Bu çekim ve bileşim, parçalar arasında aşırı çekimden kaynaklanıp katılığı ve ağırlığı doğurur.

Saydamlık: Cisim parçaları arasındaki çekim ve bileşim zayıflığından meydana gelen bir niteliktir. Bu zayıflık çekim azlığından kaynaklanıp gevşeme, yumuşama ve hafifliği doğurur.[95]

(bb). Görsel Nitelikler

İlk filozoflara göre bunların esasları, ışık ve renklere, son dönem filozoflara göre ise sadece ışığa dayanmaktadır[96]

---

[94]- Müsâvi derece-i hararette inbisatla gaz cisimlerin hacmi üçtebir misli tezayüd ettiği halde, mâyi' cisimlerin ellidebir misli ve salb cisimlerin ikiyüzellidebir misli hacmi tezayüd eder. Gaz cisimlerden havanın hararet ile inbisat ve kesb-i hiffet eylemesi ulûvve doğru hareket ve suûd etmesini ve yerine hararetle inbisat ve kesb-i hiffet etmeyen soğuk havanın nâzil olmasını ve bu sûretle havanın cereyanını ve rüzgarların husûlunu mûcib olur. Ve aynı sebeple yanan cisimlerin üzerinde havanın cereyanı *müvellidü'l humûzelî* (oksijen) cedîd soğuk havanın sevkine bâdi olmasıyla yanan cisimlerin yanmasının devamını icab eder. Dumanı çekmeyen ocak ve sobalarda ateşin ve etrafı tamamıyla kapalı fenerlerde mumun yanmasının devam edememesi cereyan-ı havanın fikdanıyle *müvellidü'l humûzesiz* sıcak havanın def'i ve müvellidü'l humûzelî soğuk cedîd havanın sevk olunamamasındandır. Mâyi' cisimlerden su dahi hararetle inbisat ve kesb-i hıffet ile ulûvve suûd etmesi ve yerine hararetle inbisat ve kesb-i hıffet etmeyen soğuk suyun nüzûl etmesiyle galeyan hâsıl olur. Ve suyun galeyanıyla hâsıl olan buharın inbisat ve tazyikiyle de makinalar hareket eder. Makinelerden buhara mukavemet edemeyen gazğanlar (kazan) patlar. Buharın inbisat ve tazyikiyle ateşe konulan yumûrta ve kestanenin kabukları yarılır. Salb cisimler dahi inbisat ile imtidât eder. İnbisat ile saatlerin pandolları uzar. Saatler geri kalır. Ve şimendifer rayları hararetle inbisât ve imtidad eder. Birbirini iterek eğilmesini ve vagonların yolundan çıkması ihtimaline karşı rayların ferşinde raylar aralıklı konulur. Ve telgraf telleri bürûdetle inkibaz eder. Gerilmesi ve kırılması ihtimaline mebnî teller gergin konulmaz. Ve hararet ve bürûdetle ziyâde müteessir ve munbasit ve munkabiz olan cıva ile de mizanü'-l harare (termometre) aletleri yapılır.

[95]-Tabiîler bütün cisimlerin terekküb ve imtizâcları maddelerindeki kuvve-i câzibe ile olduğunu ve terekküb ve imtizâclarındaki kuvvet ve zaafları ve salâbet ve rahvet ve lüyûnetleri maddelerindeki câzibenin kuvvet ve zaafı raddesinde bulunduğunu hükmettiklerinden eserden müessire istidlâl tarîkiyle cisimlerin menfezleri az ve cüzleri kesif olan salb ve sakîl bulunan cisimlerin câzibelerinin kuvvetine ve cüzlerinin imtizâclarının şiddetine ve menfezleri çok ve cüzleri seyrek ve latîf ve hafif cisimlerin dahi câzibelerinin zaafına ve cüzlerinin imtizaçlarının zaafına istidlâl ederler. Cisimlerin kesafet ve salabet ve sikletleri câzibelerinin kuvvetinden ve letafet ve hiffetleri dahi câzibelerinin zaafındandır derler.

[96]- *Levn*'in tarifinden mustefâd olacağı vechiyle levn, ziyânın inhilâl ve in'ikâsından hâsıl bir keyfiyyet ve ziyânın fer'i olduğundan müteahhirin, levn'i ziyâya irca' ile levn'i, keyfiyat-i basariyenin usûlünden addetmediler. Ziyâ, levn'in aslı olduğunu keşfeden hukemâ-i

Işık, Isının şiddetinden ve tutuşmasından oluşan bir nitelik olup ısıdan ayrılmaz (onsuz olmaz) ancak, ısı (hararet) ışık olmaksızın da meydana gelir.[97]

Işık, esîr aracılığıyla aydınlatıcı cisimlerden doğrular boyu yayılır.[98] Bu nedenle her hangi bir engelle karşılaşması durumunda engel gölgesi oluşur. Ay ve güneş tutulmalarında olduğu gibi.

Işık, aydınlanabilen cisimlerden yansıyıp karşıt cisimlere taşınarak onların ayna gibi parlak yüzeyli cisimlerde görünmesini sağlar.[99] Saydam bir cisimden benzer bir başka cisme geçerken kırılıp çözülür ve renkler oluşur.[100]

İslâmiyeden İbn-i Sinâ (980/1037)'dır. Kudema, ziyâ levn'in ru'yetinin şartı olduğunu kâil oldukları halde, Hakîm-i muşâr ileyh, ziyâ, levn'in vücûdunun şartıdır demiştir.

97- Tabiîler ziyânın, hararetin, hareketin sebeb-i husûlünü tayinde vaki' olan hilafları, esîrin vücûdundaki hilaflardan münbaistir. Tabiîlerden esîrin vücûdunu kâil olmayanlar, ziyânın husûlunu, hararetin iştidad ve iştialinden ve hararetin husûlunu da cisimlerdeki cüz'-i fertlerin hareketlerinden ve hareketlerinin husûlunu da cüz'-i fertlerdeki kuvve-i câzibeden olduğunu iddia etmişler ve esîrin vücûdunu kâil olanlar dahi esîri zatında seyyal, muharrik farz ve tahmin ettiklerinden, câzibe gibi muharrikeye ve ziyânın ve hararet ve hareketin husûllarındaki usûl-i teşrifata riâyet etmeye lüzûm görmemişler. Ziyâ, elektrik, hararet ve hareketten cümlesi, esîrin mevclerinden husûlu iddiasında bulunmuşlardır. Farz ve tahminlerin sahaları gâyet vâsi' olduğundan, şu iki iddialarından birisi diğerisine mani', muzâhim olmamıştır.

98- *Ecsâm-ı Muzîe;* güneş, elektrik, yanan ateş, mum gibi bizzat neşr-i ziyâ eden cisimlerdir. Gayrinden ahzıyle neşr-i ziyâ eden cisimlere de *ecsâm-ı mustezîe* ve *ecsâm-ı münevvere* denilir. Ziyânın ecsâm-ı muzîeden intikal ve intişarının istikamet üzre olduğuna bir delikten odaya dahil olan ziyâ-i şemsin hatt-ı mustakim üzre vuku' bulmasıyla istidlâl ve istişhad olunur.

99- Eşyanın gözler ile görülmesi dahi ziyânın ecsâm ve eşyadan naklettiği misâllerin ayine gibi mücelli olan gözlere isabet ve intiba' etmesi sûretiyledir. Gözden çıkan şua'ın eşyaya imtidadı ve eşyaya isabeti sûretiyle değildir. Şu iki sûretten birincisine intiba' tariki denilir ve tabiîlerindir. İkincisine dahi şua' tariki denilir ve riyazîlerindir. Tafsili, hayvanların kuvve-i müdrikesi bahsinde gelecektir. Şua'nın aksi ve misâlleri nakli hakikatı, ziyâ ufak bir delikten karanlık odaya dahil olduğu esnada ufak deliğin haricindeki cismin misâlini, zıllini odanın dahilinde konulan bir beyaz levha üzerine naklettiği görülmesiyle isbat edilmiş ve bu asıldan fotoğraf keşf ve ihtira' olunmuştur.

100- Ziyâ, bir cism-i şeffaftan istikametle intikal ve intişar ettiği esnada diğer bir cism-i şeffafa tesadüf ve inhiraf etmesiyle inkisar eder. Ve ziyânın inhiraf ve inkisarını mûcib olan cism-i şeffafın kâbiliyetine göre inkisar-i ziyâ mer'î olan eşyanın yakın ve büyük, veyahut uzak ve küçük görülmesine bâdî olur. Cism-i şeffaf olan bir camdan diğer cama ziyânın intikal ve inkisarı ile cism-i mer'î (muka'ar) yani kalın kenarlı camlarda büyük ve yakın ve (muhaddeb) yani ince kenarlı camlarda küçük ve uzak görülür. Kasr-ı bâsarları olanlara muhaddeb camlar ile ve medd-i bâsarları olanlara dahi mukaar camlar ile gözlükler yapılır. Gözlüklerdeki noksanları ikmal ile mer'îler gösterilir. Ve uzaktaki mer'îleri büyültmek ve yaklaştırmakla göstermek için (adese) tabir olunan mukaar camların ve pürtüsüzlerin vaz' ve tertibiyle

Renk, ışığın aydınlanabilen cisimler üzerinde çözülmesi ve onlara yansımasıyla oluşan bir niteliktir. Aydınlanabilen bu cisimler, ışığı çözme ve yansıtmada birbirinden farklı tabiatlar taşımakta ve bu sayede farklılıklar arzetmektedir.[101]

(cc). İşitsel nitelikler

Bunlar, ses ve harflerden ibarettir. Son dönem bilginlerine göre ses, ovma ve vurma gibi sebeblerle cisme ait tek parçaların titreşiminden meydana gelen bir niteliktir.[102] Hava ile yayılır. Işık gibi yansıyıp kırılabilir.[103] Harf ise sese ait bir ilinti olup sesi; ağırlık, hafiflik, kuvvetlilik, gevşeklik, açığa vurma ve gizleme gibi benzeri durumlardan ayırır.[104]

---

dürbînler ve teleskoplar i'mâl olunur. Gözlüklerin ve teleskopların ihtiraı, inkisar-ı ziyâ aslının keşfi müteferriatındandır. Ve ziyâ, küçük bir delikten karanlık bir mahalle alınması ve müselles bir billûrdan geçirilmesi ile tahlil olunur. Karşısına konulan beyaz bir levha üzerinde ziyâ mahlülleri olan mor ve lacivert ve mavî ve yeşil ve sarı ve turuncu ve kırmızı renkli hatlar zahir olur. Kevkeblerin müteaddid maddelerden mürekkeb olması faidesi, fende tahlil-i ziyânın keşfiyle hâsıl olmuştur.

101- Üzerlerine vaki olan ziyâyı tahlil ile aksettirmekte cisimlerin tabiatları muhteliftir. Bazı cisimler ziyâyı tahlil ile hâsıl olan elvândan hiçbir levni zayi etmeksizin aksettirdiğinden, üzerinde levnler tamamiyle zahir ve tecemmu' ve terekküb etmesiyle ziyânın levni olan levn-i beyaz hâsıl olur. Ve bazı cisimlerde ziyâyı tahlil ile hâsıl olan elvandan bazılarını zayi edip mutebâki levnleri aksettiğinden üzerinde, elvân-ı mütebâkiye zahir ve hâsıl olur. Ve cisimlerden bazıları dahi ziyâyı tahlil ile hâsıl olan elvanın tamamını zayi ettiğinden, üzerinde hiçbir levn zahir ve hâsıl olmaz. Ve cism-i mezkûrdeki renksiz lekeye, örfte sevad namı verilir.

102- Vurulan yay kirişinde ve üzerine kum veyahut talaş konulup vurulan cisimlerde görüldüğü vechiyle eşyada hâsıl olan savtların delk ve darb (ufalamak ve vurmak) gibi ahvalı ile cisimlerin cüzlerinin ihtizaz ve hareketlerinden vaziyetlerini değiştirmelerinden hâsıl olduğunu ve hava temevvucu ile de savtı nâkil bulunduğunu müteahhirler hükmetmişlerdir.

103- Atılan top ve tüfeğin dumanları ve vurulan baltanın ve atılan taşların vuku'ları ve çakan şimşeğin ziyâsı görüldükten sonra mesafesine göre savtın işitilmesi, savtın temevvüc-i hava ile bi't-tedric intikal ve intişar ettiğini isbat eder. Savtın bir saniyede ancak üçyüz kilometre mesafe katedebilmesi dahi, savtın intikal ve intişarı, temevvüc-i hava ile olduğunu gösterir. Savtı nâkil olan mütemevvic hava hızını almazdan mukaddem bir salb cisme tesadüf ve avdet etmesiyle savtı iâde etmesine *aks-i savt ve sadâ* denir.

Beyt

"Gamın kuhsâre söylersen hemen aksin nidâ eyler
Acebdir hal-i âlem bilmeyen söyler bilen söyler."

Ve savtın hava ile intişarı esnasında diğer vasıtaya intikal ile istikametinde inhiraf etmesine dahi *inkisar-i savt* tesmiye olunur. Musavvir-i sadâ manasına olan fotoğraf ve mûsil-i sadâ manasına olan telefon aletlerinin ahz ve ihtiraı, savtın mezkûr ihtizaz ve hareketlerinden hâsıl bir keyfiyet olması ve hava ve elektrik gibi gazlar ile intikal etmesi esaslarının keşfi üzerine mebnîdir.

104-Keyfiyat-ı esvattan ibaret olan harflerin terkibi ile hâsıl olan lafızların müfred ile mürekkebe

(dd). Tadımsı nitelikler

Bunlar, tatlardan oluşmaktadır. Tat, gıdaların (*mat'umat*) ağız salgılarıyla karışarak dille temasa geçmesinden oluşan bir niteliktir.[105] Bunların tatlı, ekşi ve acı gibi esasları (*usûl*) vardır. Bu esaslardan sayısız türler oluşmaktardır.

(ee). Kokusal nitelikler

Bunlar kokulardan oluşur. Koku, hava ile var olup havanın kokulu unsurlarla yanyana gelişinden meydana gelen bir niteliktir. Kimine göre de koku, kokulu parçaların genize varmasıyla meydana gelen ve duruma göre değişiklik arz eden bir niteliktir.[106]

(b2) Ruhî Nitelikler

Ruhî Nitelikler de beşe ayrılır.[107]

aa. Hayvanî Hayat

Muhakkik kelâmcılara göre duygu ve hareketi gerektiren bir sıfattır.[108] Filozoflara göre ise türe ait mizac ve hayvanî ruhun itidal bulmasına tabi olup idrak ve hareket gücünün bağlı olduğu bir niteliktir.[109] Aşırı tabiatçılara göre de hareket ve ısı

ve lafz-ı mürekkebin kelâmî ile gayr-i kelâmî kısımlarına inkısamı, bahisleri kütûb-i nahviyede mezkûr ve mastûrdur.

105-Taâmların rütûbet-i liâbiye ile karışması ve üzerine kuvve-i zâika ferşolunan uzv-i lisâna temas etmesi, kuvve-i zâika ile zevk ve idrakın şartı olduğu gibi, galebe-i safra gibi mevaniin ref' olunması dahi şarttır. Safrası galib olan kimsenin şeker tadını alamaması, zevkin mezkûr şartının fikdanındandır.

106- Râihalar, tab'a mülâim ve gayr-i mülâim olması itibariyle, râiha-i tayyibe ve râiha-i kerîhe ve mücaveret, alaka ve münasebeti ile de râiha-i hulve ve râiha-i murre ve râiha-i hâmize ve mahallerine izafetle de râiha-ı verd ve râiha-i tufah kısımlarına taksim olunur.

107- Keyfiyatın bu mahalde nefse nisbeti, hakikîye değildir. Belki izafîyedir. Nebât ile cemâdlarda bulunmayan nefislerin keyfiyatı maksûdtur. Keyfiyatın nefse nisbeti hakikîye olursa, nefs-i nebatî ile menkuz olur.

108- Şer' ve fende hakikat-ı ruha ittila' olmadığı gibi ruhun vasf-ı mahsusu olan hayatın dahi hakikatına ittila' olmadığından, mütekellimler ve hakîmler hayatı araz ve evsafıyla tarif etmişlerdir.

109- Hakîmler her şahsın kıvam ve husûlunu ve kıvam ve husûlunun devamını icabeden i'tidal-i mizac-i şahsîsi olduğu gibi, her nevin dahi kıvam ve husûlunun devamını icabeden i'tidal-i mizac-i nevisi bulunduğunu ve i'tidal-i mezkûrun bekâsıyla o nevin devam ettiğini ve zevaliyle zail olduğunu hükmederler. Ve mürekkeb-i unsurî olan bünye ve beden-i hayvanda nevi hayvana layık olan i'tidal-i mizac hâsıl olunca mebde-i feyyazdan beden-i hayvana ruh feyezan eder. Ve ruh-i hayvanînin eseri olan hayat, bedende hâsıl ve hayatın âsarı bulunan zahir ve batin-i his kuvvetlerinin husûlüne badi olur. Ve vech-i mezkûr ile hayat bünye-i hayvaniyeye ve i'tidal-i mizacına tabi ve kuvay-i mudrike ve kuvay-i muharrikeye metbu' bulunur derler. Ruh-i hayvaniyeyi hakîmler ahlâtın latîflerinden kalbin boşluğunda hâsıl olan ve şerayîn damarlarıyla beden-i hayvanın her cihetine sâri bulunan *cism-i latîf-i buharî* ile tarif ederler.

örneklerinde olduğu gibi, maddî karışımlar aracılığıyla meydana gelen tabiî niteliklerden bir niteliktir.[110]

Bazıları katı nesnelerden karışım sonucu oluşan her varlıkta bir nevi hayat olduğunu ileri sürerler. Bu ise bazı nassların zahirinden anlaşılana yakın bir anlam taşımaktadır. *"Yedi kat gök, dünya ve onların içinde olan herkes Allah'ı takdis ve tenzih eder. Hatta hiçbir şey yoktur ki Ona hamd ile tesbih etmesin. Ancak siz onların tesbihini anlamazsınız."* (İsrâ,17/44) Bu nasslar her varlıkta bir nevi hayatın olduğuna işaret etmektedir. Nitekim bazı sûfîler keşif ve ilhama dayanarak benzer şeyler söylemektedir.

Türe ait mizac ve hayvanî ruhun itidal bulması muhakkik Eş'arîlere[111] göre hayat için adetî, Filozoflara göre ise hazırlayıcı (*istidâdî*) bir şarttır.[112] Aşırı Tabiatçılara göre ise mucid (icad eden) bir illettir. Bu tez, *"Maddî karışımların hayat için bir illet olması durumunda her halûkarda canlı olmaları gerekirdi"* gerçeği ile çürütülmüştür. Zira gözlem ve deney, söz konusu tezin aksini ortaya koymaktadır. Riyavete göre Dr. Pasteur Louis (1822/1895) kaynatılmış et suyunu bir kavanoz içine koyup ağzını kapattıktan sonra iki ay kadar olduğu gibi bırakır. Sonuçta herhangi bir hayat izine rastlayamaz. Ağzını açtıktan sonra ise canlılık emarelerini görür. Böylece karışımın hayat için yegâne neden olmadığını, aksine adetî bir şart olduğunu anlar. Binaenalyeh

110- Tabiîlerin gulatı maddîler, bütün mevcûtları madde ile maddiyata hasredip mebde-i feyyazı ve mebde-i feyyazdan bütün mevcûtlara vücûd feyezanını nefyettiklerinden hayvanlara dahi hayatın mebde-i feyyazdan feyezanını nefy ile hayatın hareket ve hararet gibi âsar-ı tabiiyeden olduğunu za'm ederler. Maddîler gayr-i tabiîlerin de hakîmler gibi hayatın hayvanlara mebde-i feyyazdan feyezanını hüküm ve cezminde bulunurlar.

111-Mütekellimlerden Eşâire-i Kiram bütün eşyayı vücûdlarında ibtidaen bilâ-vasıta Cenâb-ı Sâni'-i kâinata müstenid olduğunu ve halk ve icatlarında hakîmlerin za'm ettikleri gibi i'dad ve isti'dat ile icab olmadığını hükm ve cezm ettiklerinden hayat-ı hayvaniyenin dahi ibtidaen bilâ-vasıta mahluk-ı ilâhî olduğunu ve bünye ve i'tidal-i mizac ve ruh-i hayvanî hayatın şurût-i muiddeleri olmadığını hükm ve cezm ederler. Ve hayatın şurût-i mezkûresiz cüzlerde ve bütün cemadlarda halk ve icadı caizdir derler. Yalnız Eşâire'nin muhakkikleri delil bahsinde zikrolunduğu vechile eşyadan bazılarının halk ve icadı akabinde diğer bazılarını halk ve icad etmek üzerine sünnet ve adet-i ilâhiyenin cârî olduğunu nazar ve itibara aldıklarından bünye ve i'tidal-i mizacı ve ruh-i hayvanî hayatın halk ve icadının şurût-i âdiyesi bulunduğunu ve bünye ve i'tidal-i mizacı ve ruh-i hayvanînin halk ve icadı akabinde hayatı halk ve icad etmek üzre adet-i ilâhiye cârî olduğunu hüküm ve cezm ederler. Ve bünye ve i'tidal-i mizacı ve ruh-i hayvanîsiz hayatın halk ve icadı caiz ve şecere-i Musa'da olduğu gibi vaki ise de muhâlif-i adet ve harik-i âdettir derler.

112- Beyan olunduğu vechiyle bünye ve i'tidal-i mizacı ve ruh-i hayvanî'nin mebde'den feyezan ve husûlunu ve ruh-i hayvanî'nin husûlu da hayat eseri ile tevabiinin husûl ve zuhûrunu muid ve muheyyi' olduğunu hakîmler hükmetmesiyle i'tidal-i mizaci ve ruh-i hayvanî indlerinde hayatın şart-ı muiddi olur. Mütekellimlerden ezyal-ı felâsifeye teşebbüs i'tiyadında bulunan Mü'tezilîler, bünyenin bozulmasıyla hayatın zâil olması ve fesad-ı mizac ile mevtin vuku' bulması misillû deliller ile, bünye ve i'tidal-i mizac, hayatın şart-ı muiddleri olduğuna istidlâl ederler. Delil-i mezkûrlarını red ile cevab, nüfûs bahsinde gelecektir.

hakikat, muhakkiklerin söylediğidir.[113] Konuyla ilgili diğer bölümler ruhlar bahsinde gelecektir.

bb. İlim

İlim, ya bilen ile bilinen arasındaki bir ilişkidir ya da kelâmcıların belirttiği gibi bu ilişkiyi içeren bir sıfattır.[114] Filozoflara göre ise ruh ile var olan bir niteliktir.[115] Bu nitelik, ruh ile var olması açısından "ilim", tek başına itibar edilmesi açısından da "ma'lum"dur.[116]

Filozoflar ilmi, "akıl nezdinde oluşan bir sûrettir" şeklinde tanımlayıp hissetme, tahayyül, vehim, akletme,[117] etken ve edilgen kısımlarına ayırmışlardır.[118]

113-Muhakkikler bünye ve i'tidal-i mizac, nefyh-i ruhun ve nefh-i ruh dahi hayat ile tevabiinin şurût-i âdiyesi olduğunu *"Bu itibarla, Ben onu düzenlediğim insan şekline koyduğum ve ruhumdan üflediğim zaman, derhal onun için secdeye kapanınız."* (Hicr, 15/29) kavl-i celîlindeki tertib-i zikrî ile ve hilkat-i insaniyedeki atvarın tertibini natık olan *"Şu, bir gerçektir ki Biz insanı süzme çamurdan yaratırız. Sonra onu nutfe (sperm) halinde sağlam bir yere yerleştiririz. Sonra nutfeyi alakaya, yapışkan döllenmiş hücreye, alakayı mudgaya, yani bir çiğnem et görünümündeki varlığa, mudgayı kemiklere dönüştürür, sonra da kemiklere et giydirip, derken yeni bir yaratılışa mazhar ederiz...."* (Mü'minun, 23/12-14) âyet-i celîlesi ve emsâli ile istidlâl ederler.

114-Mütekellimlerin ekserisi indinde ilmin alim ile ma'lûm arasında bir taalluk ve izafet ve izafet makûlesinden olduğu, muhakkikleri indinde dahi nefsin evsafından ve izafet sahibi bir sıfat ve keyf makûlesinden bulunduğu mukaddimenin bahs-i rabiinde zikr ve beyan olunmuştur.

115-İlim, hakîmlerin muhakkikleri indinde akıl ve nefiste hâsıl olan sûret ve keyfiyetten ibaret makûle-i keyften ve ekserisinin indinde dahi akıl ve nefiste eşyanın sûretlerinin husûlundan ibaret ve makûle-i infialden olduğunun zikri, mukaddimenin bahs-i rabiinin evâilinde sabketmiştir.

116-Vücûd-i zihnîyi kail olan hakîmler ve mütekellimlerden muhakkikler indinde, mevcud haricîler gibi bazı ma'dum haricîler dahi zihinde hâsıl ve nefs ile kâim zihinde mevcûd olurlar ve ma'lûmun aksamından mevcud-i haricî olmadıkları halde mevcûd-i zihnî olurlar. Haddi zatları itibariyle ma'lûmlar ve nefs ile kaim oldukları itibariyle de ilimler denilirler. İlim ile ma'lûm, haddi zatlarında muttehit ve itibariyle de muğayir bulunurlar.

117-*İhsas*, maddî ve cüz'i ve maddesiyle aliminin indinde hazır ve havass-ı zahirenin birisiyle mahsûs olan ma'lûma ilimdir. *Tahayyül* dahi maddî ve cüz'i ve havass-ı zahirenin birisiyle mahsûs olup aliminin indinde hazır olmayan ma'lûma ilimdir. *Tevehhüm* de maddî olmayıp belki kuvve-i vahimenin hazine-i hayaldeki suver-i mahsûsattan intiza' ettiği maâni-i cüz'iye makûlesinden olan ma'lûme ilimdir. *Taakkul* dahi maddî ve cüz'i olmayan maâni-i külliye kabilinden olan ma'lûma kuvve-i âkilenin ilmidir.

118- *İlm-i fiilî*, ma'lûmunun vücûd-i haricîsi üzerine mukaddem ve vücûd-i haricîsine bâdi olan ilimdir. *İlm-i infia'lî*, ma'lûmunun vücûd-i haricîsinden muahhar ve vücûd-i haricîsinden me'hûz olan ilimdir. Vacib Teâlâ'nın ilmi fiilîdir. Âlât ve cevârih ile olmadığından tehallüf dahi etmez.

Aşırı tabiatçılara göre ise sinirsel fosforik dalgaların beyindeki boşluklara ulaşmasıyla meydana gelen bir keyfiyettir.[119] Halbuki bu tezi isbat için ileri sürdükleri hususlar sadece canlılardaki sinir ve beynin maddî olanları algılamak için kullanılan birer kanal ve görüntüden ibaret olduğunu ortaya koymaktadır.[120]

119-*Teyyarât,* emvac manasınadır. Fosfor idrardan ve sinirlerden istihsal olunan bir unsurdur. Tafsili, anâsır bahsindedir. Ruhu kâil olan ehl-i hikmet indinde hayvanların ilim ve idrakları, ruhlarının sıfatıdır. Ve ruhu kâil olmayan tabiîlerin gulatı maddîlerin indinde dahi ilim ve idrakları, maddeleriyle hâsıl olan bir keyfiyettir. Hayvanların bel kemiği içinde bulunan ve baş tarafıyla dimağlarını iki kısma taksim eden kalın sinire merbût olup bedeninin her cihetine münteşir ve içleri fosfor maddesiyle memlû' bulunan kırkiki çift ince sinirlerin her çiftinden birisinin içindeki fosfor dalgalarıyla dimağındaki arzuları azalarına ve diğerinin içindeki fosfor dalgalarıyla azalarındaki hisleri dimağlarına îsal etmesi sûretiyle ilim ve idrakları hâsıl olur. Dimağların arzularını azaya nakleden sinirlere *a'sab-i nâzile* ve azaların hislerini dimağlara nakleden sinirlere dahi *a'sab-ı sâide* tesmiye olunur. a'sab-ı nâzilesi afetlenmiş olan aza, dimağın arzularını hissedemediği gibi a'sab-ı saidesi afetlenen azanın hislerini dahi dimağ idrak edemez derler.

120-Maddîler hayvanların ilim ve idrakları madde-i dimağîyeleriyle hâsıl bir keyfiyet olduğunu, garib fiilleri ve acib halleri ile ilim ve idraklarına hüküm olunan hayvanlardan arıların ve karıncaların bile hordebîn (mercek) ile görülen dimağları bulunması ve his ve idrakı olmayan nebatların ve cemadların dimağları olmaması ile isbat ederler. Hulasâ vücûd ve adem hallerinde idrakın dimağla devretmesi, dimağın ilim ve idraka illet olmasına delâlet eder derler. Maddîlerin şu delilleri, delil bahsinde zikrolunduğu üzre, zannî ve zayıf delildir. His ve idrak ile dimağ arasında bir nevi münasebet olduğuna delâlet etse bile o münasebet, münasebetlerin en kavîsi olan illiyet münasebeti olduğuna kat'i sûrette delâlet edemez. Delâlet ederse o münasebet münasebetlerin en zayıfı olan dimağın his ve idraka mazhar, mecra, alet, şart-ı âdî olması münasebeti olduğuna delâlet eder. Hayatın bünye-i hayvaniye ve i'tidal-i mizac-i hayvanî ile devretmesi, bünye ve i'tidal-i mizac, hayatın şart-ı âdîsi olduğuna alamet olduğu gibi his ve idrakın da dimağ ile devretmesi de dimağın hiss-i idraka şart-ı adî ve alet olmasına delâlet eden delil olsa da illet olmasına delil olamaz. [Tabiîlerin gulatı maddîlerin; hakîmler, ilâhîler ile hilaf ve niza'ları iki usûle râcîdir. Birincisi eşyay-ı hariciye-i hâdisat, madde ile kuvvetlerinin ef'âl ve âsarı olması aslıdır. Bu asıl itibariyle maddîlere, *maddiyûn-i kiyaniye ve maddiyûn-i külliye* denir. Kiyânî maddîler, bu asıllarıyla nefy-i Sani' vartasına vaki olurlar. Asl-ı mezkûrun reddi, isbat-ı vacib mebahisinde gelecektir. İkincisi de fikir, ihsas, vicdan gibi manevî zihnî hâdiseler dimağın ef'âl ve âsarı olması aslıdır. Bu asıl itibariyle de maddîlere *maddiyun-i haşriye* namı verilir. Beşerî maddîler de bu asılları ile nefsî, ruh-i beşerî nefy cerimesine vaki olurlar. Bu asılları üzerine istidlâl ile, isbatta bir alet-i uzvun, vücûduyla mevcûd, fikdanıyla mefkûd, fesadıyla fasid olan, hulasâ tahavvülü ile tahavvül eden bir hâdise, o alet-i uzvun fiili, eseridir. Safra karâciğerin, salya guddelerin, idrar böbreğin fiil ve eseri olduğu gibi; fikir, ihsas, vicdan ve daha başkaları da dimağın fiil ve eserleridir. Fikir, dimağın vücûduyla mevcûd fikdanıyla mefkud, ziyâdeliğiyle zâid, noksanıyla nâkıs, fesadıyla fâsid olur. Cünûna, adem-i şuûra kadar vardırırlar. Maddîlerin bu delilleri nakıstır. Asıl müddealarını isbatta kafi değildir. Bir şeyin diğer şeyin fiil ve eseri olmasını isbatta, birincisinin tahavvülü ile ikincisinin tahavvül etmesi kafi delil olamaz. Bu

cc. İrâde

Mütekellimlere göre güç yetirilen fiil ve terkten birini diğerine tercih ettiren bir sıfattır.[121] Filozoflara ve aşırı tabiatçılara göre ise ilmin bir türüdür.[122] Bundan dolayıdır ki onlar kâinatın yaratıcısı olduğunu sandıkları tabiatın ilimle birlikte iradeye de sahip olmadığını ileri sürmüşlerdir. Tabiatın kâinattaki kemâlata kaynak olması için "kendiliğinden bir ilerleme" ve "evrimle" anlayışını isbata çalışmışlardır. Buna rağmen kâinatı hikmet sahibi Yüce Yaratıcıdan mustağni kılamamışlardır.[123]

---

tahavvüle *deveran* denir. Deveran, medarın dairine illet ve dairin de medarına ma'lul, fiil ve eser olmasını istilzam etmez. Bir fiil ve eser, müessir-i tam failiyle devrettiği gibi, şart-ı zarurîsi ve aleti ile de devreder. Medar, dairin müessir illeti, faili, veyahut şart-ı zarurîsi, aleti olduğu bilinemez. Halbuki bir şeyin diğer şeyin fiil ve eseri olması, birincinin ikincide tam tesir etmesiyle olur. İlm-i Fizyoloji'de dahi mübeyyendir. Bir şey diğer şeyin fiil ve eseri olduğunu isbat etmek için diğer şeyin o şeyde tam tesirini isbat lazımdır. Dimağın tahavvülü ile fikrin tahavvülü, fikrin dimağ ile deveranı, fikri, dimağın fiil ve eseri olduğunu isbat edemiyor. Belki dimağ fikre nisbetle icra-ı ahenk eden musikîşinasın fiil-i ahengine nisbetle, musikî âlâtı gibi şart-ı zarurîdir. Tam şart, müessir fail değildir. Dimağın mezkûr misâle tatbiki pek açıktır. (Tekmile,16,17)]

[121]-Mütekellimler irade sıfatının bizzat müreccih olmasını su ile memlû' ve her cihetle birbirine müsavi bulunan iki kadehten birisini susuz kimsenin ahz ile tercih etmesi ve emsâli sûretler ile isbat ederler. Ve başka müreccihsiz zat-ı irade (nefs-i irade) ile tercihin caiz olduğunu kail olurlar. Hakîmler iradenin bizzat müreccih olmadığını, belki müreccih eşyada his ve idrak olunan hayır ve zarar ve menfaat ve mazarrat olduğunu za'm etmeleriyle, müreccihsiz tereccüh gibi zat-ı irade ile tercihin de muhal olduğunu za'm ederler.

[122]-Hakîmlere göre irade, ilimden bir nevidir. Aliminin za'mince hayır ve kemâl olanı idraktır. Fiil ile terkten birisini tercih eden ve fiil ile terkte hayvanları muhtar, serbest bırakan hayvanlarda bir sıfat değildir. Fiilî tercih eden, fiildeki hayır ve kemâldır. Ve terkini tercih eden dahi fiildeki zarar ve noksandır. Hayvanlar fiildeki hayır ve kemâlı idrakla fiile ve fiildeki zarar ve noksanı idrakla da terke mecburdurlar, derler. İşte bu nevi ilme irade namı verirler. Ve hayvanın tarifindeki irade dahi fiil ile terkten birisine meyilden ibarettir, derler. [*İlim*; nefsin, ruhun hakayıki ve hâdisatı sûretleriyle istihzardan ibaret olduğu gibi, *irade* dahi nefs ve ruhun hakayık ve hâdisatın husûl ve adem-i husûllarından birisine meyille ihtiyar etmesinden ibarettir. Nefsin meyil ve ihtiyarı, istihzarından infikak edemezse de istihzarı, meyil ve ihtiyarından infikak eder. Bu infikak, istihzar-ı meyl ve ihtiyarın ve ilimde iradenin gayrı ve nefsin birer sıfatı olduklarını isbat eder. Nefs-i ruh, sıfat-ı hayatıyla ebdanı tahrik ve sıfat-ı ilmiyle de hakayık ve hâdisatı istihzar ve sıfat-ı iradesiyle dahi fiil ve terkinden birisine meyil ile ihtiyar eder. Nefsin, ruhun sıfat-ı hayatı refolunduğu takdirde, ebdanda eser-i hayat hareket zahir olmaz. Ebdan, cemâd kalır. Sıfat-ı ilm-i istihzarı da ref'olunca, cemâd gibi ebdanda his ve şuûr eseri görülmez. Sıfat-ı iradesi ref' olunduğu sûrette dahi hadisâta asla meyil ve ihtiyarı bulunmamasıyla aciz olur. Ya hâdisatın tamamına meyil ve ihtiyarı ile esir-i şehvet kalır. Nefsin; hayat, ilim, irade sıfatlarının âsarı bulunan hareket, istihzar-ı his ve şuûr, meyil ve ihtiyar eserleri, birbirinin gayri eser olması, mebde'leri olan hayat, ilim, irade sıfatlarının dahi birbirine muğayir nefsin üç sıfatı olmasını isbat eder. *(Tekmile,17,19)*]

[123]-Maddîler de hakîmler gibi iradeyi ilimden bir nev kılarlar. İlim ve şuûru olmayan tabiattan iradeyi nefyederler. Fakat şu nefyleri hüsn-i tertibi ve kemâl-ı intizamı ile Halıkının Alim ve

dd. Kudret

Kelâmcılara göre iradeye uygun olarak tesir gösteren bir sıfattır. Dolayısıyla kudret, fiili kastetmek ve değişik sonuçlar doğurmak özelliği ile diğer kuvvet türlerinden ayrılır. Söz konusu kudret, sadece hayvanî kuvvettir. Buna karşın bazı filozoflar bunun hayvanî ve felekî kuvvet olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bazıları da kudreti, sonuçları değişen hayvanî ve nebatî kuvvete tahsis etmişlerdir. Aşırı tabiatçılar ise hayvanî kuvveti, maddî unsurlara ait kuvvetler gibi kabul etmişlerdir.[124]

ee. Sair Ruhî Nitelikler

Bunlar lezzet, acı, sevinç, üzüntü, sevgi, düşmanlık, sağlık ve hastalık gibi hususlardır.[125]

(b3) Nicel Nitelikler

Bunlar iki kısma ayrılır:

aa. Sürekli (Muttasıl) Niceliğe Arız Olan Keyfiyetler

Çizgi için söz konusu olan doğruluk, eğrilik ve yüzey için söz konusu olan derinlik ve yükseklik gibi.

Hakîm ve Murîd ve Muhtar olduğuna sarahatle delâlet eden kâinata, tabiatın halık olması za'mlerine münafi olduğunu idrak etmeleriyle, hüsn-i tertib ve kemâl-i nizamı olan kâinatın tabiattan sudûrunu sahih kılmak ve münafat-ı mezkûreyi re'f etmek ve kâinatı, gayri Sani'e ihtiyaçtan kurtarmak ve nef-i Sani'deki inad ve ısrarlarını idame etmek maksadıyla tabiattan nefyettikleri ilim ve şuûr ve irade ve ihtiyar bedeline tabiatta ednâdan a'lâya terakkî ile tekemmüle atılmak ve yitilmek sıfatını isbatta bulunurlar. Ve kâinatta meşhud olan hüsn-i tertib ve kemâl-ı intizam tabiatındaki terakki ve tekemmüle olan indifa' sıfatının eseridir derlerse de kâinatı tabiatından başka Halık-ı Hakîm'e ihtiyaçtan kurtaramazlar. Alâim-i imkânı meşhud ve ilim, iradesi gayr-i mevcûd olan tabiat vücûdunda ve sıfatı indiafa-ı zatında icad ve tevdi'inde, sonra da kâinatı meşhud olan hüsn-i tertibi ve kemâl-i intizamı üzre icadında bir Halık'a, Vacib-i Hakîm'e ihtiyacı zarurîdir. Mümkün olan tabiatın kendi kendini icadı ve ilim ve iradesi olmadığından hüsn-i tertibi ve kemâl-i intizamı ile kâinatı halk ve icadı ma'kûl ve mutasavvar olmadığı gibi, vech-i mezkûr ile kâinatı halk ve icad etmek için sıfat-ı indifa'ın zatına tevdii dahi ma'kûl ve mutasavvar değildir.

[124]-Tabiîlerin gulatı maddîler, mücerred ve maddî bütün nefs ve ruhu nefyettiklerinden hayat ve ilim ve irade ve kudreti, nefsin, ruhun sıfatları kılmazlar. Belki kuvve-i unsuriye gibi maddiye olduğunu za'm ederler. Hayvanlardaki his ve hareketle cemadlardan taştaki sikletin ve ağaçtaki hirkatin beyninde (aralarında) fark ve temeyyüz olmadığı iddiasında bulunurlar.

[125]- Ma'lûm-i mümkinin kısımları olan araz ve cevâhirin ahkâm ve ahvâlinin ilm-i kelâmda tafsil olunması, imkân ve hudûslarını beyan ile Sani'lerinin vücûduna istidlâl ve Sani'lerinin vücûdunu isbat etmek maksad-ı muhimmine mebnîdir. Arazın keyf makûlesinden ve keyfiyat-ı nefsiye envâından hayat, ilim, irade, kudret nevilerinin gayri, nevilerin imkân ve hudûsları vazıh ve maksad-ı mezkûru isbatta tafsillerine hâcet yoktur. Benaberin ilim, irade, kudret nevlerinin ğayri olan keyfiyat-ı nefsiyeyi bu kitapta bir nevi add ile ahkâm ve ahvâlı tafsil olunmamıştır.

bb. Süreksiz (Munfasıl) Niceliğe Arız Olan Keyfiyetler

Sayıda oluşan tek ve çift oluş örneği gibi.

(b4) Yetisel (İstidâdî) Nitelikler

Bunlar ikiye ayrılır:

aa. Kuvvet

(Herhangi bir uyarıcıdan) kolaylıkla etkilenmemek için gösterilen istidad keyfiyetidir. Vücûdun hastalıklara karşı gösterdiği direnç örneğinde olduğu gibi.

bb. Zayıflık

(Her hangi bir uyarıcıya) karşı mukavemetin gösterilmemesini doğuran yetenek keyfiyetidir. Vücûdun hastalıklara karşı direnmeyip hastalığı kabullenmesi gibi.[126]

C) Mekân Kategorisi

Mekân; Bir şeyin kendi yerine nisbet edilmesi ve orada oluşmasından ibaret olan göreli bir arazdır.

Meşşaî filozoflar, mekânı, "ihtiva edenin, kuşatılanın dış yüzeyine temas eden iç yüzeyi" şeklinde tanımlamışlardır.

Mütekellimlere göre ise "cismin kapladığı sanal (mevhum) bir boşluktur." Buna göre mekân, vehim gücünün varsayımıyla mevcûd olan itibarî bir husustur. Bu varsayım, hariçte mevcûd olan bir kısım cisimlerin diğer bir kısma nisbet edilmesi ile olur. Vehim gücü söz konusu cisimler oranında uzantı ve boyutlar tasavvur etmektedir. Dolayısıyla bu mekân ne hariçte mevcûttur, ne de uzantı ve boyutlarla nitelenmiştir. Aksine hariçte mevcûd olup uzantı ve boyutlarla nitelenen şey, mekânı dolduran cisimlerdir. Buna göre mekânın tarifinde *"Bir şeyi mekâna nisbet etmek ve orada oluştuğunu söylemek"*'le esnek bir tanıma gidildiğini anlamış oluyoruz. Zira bütün belirtilenler hakikata değil, vehim gücüne dayanmaktadır.

İşrakî filozoflar mekânı, cismin doldurduğu salt boşluk şeklinde tanımlamışlardır. Bazı son dönem Batılı filozofları da aynı tanımı benimseyip mekânı uzaydaki boşluk olarak yorumlamış ve varlığını kabul etmişlerdir. Delil olarak mekânın, uzantı ve boyutlarla nitelenmesini ve cisimlerle dolmasını ileri sürüp mekânı kâinatın ana unsuru kabul etmişlerdir. Bütün bunların hakikata değil, vehim gücüne dayandığı

[126]- *Mishahiyet* marazlara mukavemetle marazları kabul etmemek isti'dadı manasına bir nev-i kuvvet ve mimraziyet dahi marazlara adem-i mukavemetle marazları kabul etmek isti'dadı manasına bir nev-i zaaftır.

bilinmektedir. Konuyla ilgili diğer bölümler, feza (boşluk) konusunda işlenecektir.

(C1) Kevn (oluşum)'in Kısımları

aa. Hareket - Sükûn

Filozoflar mekâna kevn (oluşum) ismini vermektedirler. Kevn; hareket, sükûn, birleşme ve ayrılma olmak üzere dört kısma ayrılırlar.[127]

(aa) Kelâmcılara Göre

Mütekellimlere göre hareket, ikinci bir mekânda birinci oluştur. Sükûn ise birinci mekânda ikinci bir oluştur.

(bb) Filozoflara Göre

Filozoflara göre hareket, tedricî olarak kuvveden (potansiyel) fiile bir çıkıştır. Sukûn ise kuvveden fiile çıkabilecek bir şeyin çıkmamasıdır. Filozoflar, hareketi dört kısma[128] ayırır.

- Süzülme (*Tahâlhül*), yoğuşma, gelişme ve büzülme örneklerinde olduğu gibi *niceliksel hareket*[129]
- Üzümün kararması ve suyun kaynaması örneklerinde olduğu *niteliksel hareket* ki buna istihale (*dönüşüm*) de denmektedir.
- Değirmen taşı ve gezegenlerin hareketlerinde olduğu gibi *konumsal* (vaz'iyye) *hareket.*[130]

[127]-Mütekellimler, hakîmler *eyn* makûlesini *kevn* tesmiye ile dört kısma taksim ederler. Ve taksiminin vechinde bir cismin hayyizda husûlünde diğer cisme nisbeti mu'teber olmadığı takdirde, hayyiz-i mezkûrde husûlu, diğer husûl ile mesbûk olmazsa harekettir; olursa sükûndur. Diğer cisme nisbeti mu'teber olduğu sûrette dahi aralarında cism-i salis tahallül etmezse ictima'dır; ederse iftiraktır derler.

[128]-*Hareket*, araz makûlelerinden ictima' ettiği dört makûle itibariyle dörk kısma inkisam eder. Aksam-ı hâsilesine *hareket-i kemiye, hareket-i keyfiye, hareket-i vaz'iye, hareket-i eyniye* tesmiye olunur.

[129]-Bir cismin kem ve miktarındaki hareketi, ya miktar ve hacminin tezayüdü veya tenakusu sûretleri ile olduğu gibi, tezayüdü sûreti dahi hariçten bir şeyin o cisme ya inzimamı veyahut adem-i inzimamı ve tenakusu sûreti dahi o cisimden ya bazı cüzlerinin zevalı veyahut adem-i zevalı, sûretleriyle olur. Cismin hacminin tezayüdü hariçten bir şeyin o cisme inzimamıyla olan sûretine *nümüvv* ve adem-i inzimamıyla olan sûretine *tahalhul* ve cismin hacminin tenakusu bazı cüzlerinin zevalıyle olan sûretine *zübûl* ve adem-i zevaliyle olan sûretine *tekasüf* denir. Ve bu sûretle hareket-i kemmiye dört nev üzerine tenevvü' eder.

[130]- *Hareket-i keyfiye*, cismin bir keyfiyetten diğer keyfiyete tahavvül ve inkilabından ibaret olduğu gibi *hareket-i vaz'iyye* dahi cismin hayyiz ve mekânı değişmeksizin cüzlerinin birbirine ve harice olan nisbetlerinin değişmesinden ibarettir. Kıyamdan kuûda ve kuûddan

- Bir yerden başka bir yere intikal örneğinde olduğu gibi *mekânsal hareket*[131] ki bunu da zatî ve arizî olmak üzere ikiye ayırmışlardır: Geminin hareketini zatî harekete, yolcusunun hareketini da arizî olana örnek gösterebiliriz.[132]

Zatî hareketi ayrıca "tabiî, iradeye dayalı ve zorunlu" şeklinde üç kısma ayırmışlardır. Aşağı düşen bir taşın hareketini tabiî harekete, herhangi bir canlının iradesiyle yaptığı bir hareketi "iradî harekete" ve yukarı fırlatılan bir taşın hareketini de "zorunlu harekete" örnek olarak göstermişlerdir.[133]

Filozoflar bundan ayrı olarak hareketi "ortada bulunma" (*tavassut*) ve "kesme" (*kat'*) manasına da almışlardır ki buna göre hareket; dış alemde birinci anlamıyla mevcût olmakta, ikinci anlamıyla mevcût olmamaktadır.[134]

---

izticâa olan hareket-i vaz'iyyedir. Araba tekerleklerinin hareketinde hareket-i vaz'iyye, hareket-i eyniye ile ictima' ettiği gibi cedîd hey'et çhlinin keşiflerine göre kevkeblerin mihverleri bir de medarları üzerindeki hareketlerinde dahi hareket-i vaz'iyye hareket-i eyniye ile ictima' eder. Tafsili kevakib bahsindedir.

131- Avam-ı nâs kem ile keyf'te hareketleri farik olmadıklarından, hareketi yalnız vaz'iyye ve eyniyye nevlerine itlak ederler. Kem ve keyf'teki hareketi, hareketin envâ'ından addetmezler.

132- Cism-i müteharrikin hareketle bilâ-vasıta veyahut bi'l-vasıta ittisafı itibariyle hareket, zatiye ve ariza kısımlarına inkisam eder. Sefinenin hareketiyle râkibinin hareketi zâten muttahit ise de, itibaren muğayir ve sefineye nisbetle zatiye ve râkibine nisbetle ârizadir. Yalnız sefinenin râkibi, sefinenin hareketinden başka, sefinenin üzerinde hareket ederse, hareketin zatiye ve ariza kısımlarından her iki kısmı ile de muttasıf olur. Sefine râkibinin hareketine urûzda vasıtadır. Hareketle evvelen ve bizzat sefine ve saniyen ve bi'l-araz dahi râkibi ittisaf eder. Sabbağ ise sevbin sabğ ile ittisafına sübûtta vasıtadır. Sabğ ile muttasıf olmaz. Ancak sabğ ile muttasıf olan sevb olur.

133- Hakîmler, hareket-i zatiyeyi hareketin mahalli olan cism-i müteharrikin harekete mebde' ve menşe' olması veyahut olmaması ve menşe' olduğu takdirde dahi kasta mukarin olup olmaması itibariyle *tabiiye, iradîye, kasrîye* kısımlarına taksim ederler. Mebde' ve menşei mahalli olan ve kasta mukarin olmayan harekete *tabiiye* ve kasta mukarin olana *iradîye* ve mebde' ve menşei mahallî olmayan harekete de *kasrîye* derler. Sufle doğru sukût ile hareket eden hacerin hareketinin mebde' ve menşe'i tabiatındaki sıkleti ve merkez-i arza incizab ve meyli olup kasta dahi mukarin olmadığından tabiiye ve uluvve doğru atılan hareket eden hacerin hareketinin mebde' ve menşei tabiatı olmayıp tabiatından hariç remyeden kimsenin remyi ve kasrî olduğundan kasrîyedir.

134-Hareketin tavassut manası, mebde'i ile muntehası mahdût olan bir mesafenin vasatında bulunan noktaların her birisinde iki an kalmamak, belki her anda bir noktada bulunmak sûretiyle cismin hareketidir. Ve hareketin kat' manası dahi, cismin mezkûr olan tavassut manasıyla hareketi esnasında katre-i nâzileden tevehhüm olunan hat ve şu'le-i cevvâleden tehayyül olunan daire misillü tevehhüm ve tehayyül olunan emr-i mumted, hayalîdir. Mezkûr hattan yalnız katre-i nâzile ve mezkûr daireden dahi yalnız su'le-i cevvâle mevcûd ve hatt ile daire mevhûm olduğu gibi, hareketten dahi mevcûd olan yalnız noktalar arasındaki tavassut manasiyle harekettir. Cism-i mezkûrun mesafeyi kat' halinde tahayyül olunan emr-i mümted hayalîdir, mevcûd değildir.

Aşırı naturalistler hareketin; tabiî cisimler için ayrılmaz bir özellik olduğunu, bazılarında görülen sakinliğin de zahirle sınırlı olduğunu savunmaktadırlar.[135] Bu itibarla onlar, hareketin her bir kısmını "mutlak" ve "izafî" olmak üzere iki kısma ayırmaktadırlar. Mutlak hareket, geminin hareketi örneğinde görülen harekettir. İzafî hareket ise gemiye yüklü bulunanların hareketi gibidir. Mutlak sakinlik, yeryüzünde sabit duran taşın sakinliği örneğinde görülen sakinlik; izafî sakinlik de sabit gezegenlerin seyreden gezegenlere olan sakinliği gibidir.[136]

bb. Toplanma- Ayrılma (İçtima'- İftirak)

(aa) Toplanma (ictima'): İki cevherden her birinin-üçüncüsünün araya girmesi sözkonusu olmadan-diğerine karşı kendi mekânında meydana gelmesidir.

(bb) Ayrılma (İftirak): İki cevherden her birinin diğerine nisbetle -üçüncüsünün araya girmesiyle- kendi mekânında oluşmasıdır.[137]

135- Tabiîlerin gulatı maddîler, hiçbir cism-i tabiî hareketten infikak etmediğini ve hareket cism-i tabiiye lazımi, gayr-i mufarik olduğunu, iki vecihle isbat ederler: Birincisi cisimlerin bidâyette terekkübleri ve nihâyette terekküblerinin devam ve muhafazası cüzlerinin hareketleriyle hâsıl olan hararetin îcab ettiği imtizâc iledir. Cisimlere hareketin adem-i lüzûmu ve hareketin bidâyette cisimlerden infikakı, cisimlerin cisim olamaması ve nihâyette cisimlerden infikakı dahi cisimlerin cisimliklerini muhafaza edememesi muhâllarını istilzam etmesi vechidir. İkincisi dahi kâinattaki bütün ulvî ve suflî cisimler husûsî merkezleri ile ve husûsî merkezleri dahi merkez-i umûmileri şems ile beraber devir ve harekette bulundukları, fenn-i cedîd hey'etiyle sâbittir. Şemslerin ve bütün müteallikatı ve müştemilatı olan cisimlerin müteharrik olması ve hiçbir cismin sükûn-i mutlak ile sakin bulunmaması vechidir. Maddîlerin mezkûr iki vechilerinden birincisi meşhûd ve mahsûs olmayan, fakat bütün ecram ve ecsâmın aslı zannolunan ve havass-ı ecsâmdan mahrum bulunduğu delil ile sâbit olan cüzlerin daima hareket ve ihtizazda bulunmaları faraziyesine ve ikincisi dahi sükûnları meşhûd olan bazı cisimlerin merkezlerine tebeiyetle bi'l-araz müteharrik olmaları aslına mebnîdir. Kuvvet bahsinde gelecek beyan ile ma'lûm olacağı üzre, faraziye-i mezkûre, hiçbir delile müstenid değildir. Belki farz-ı mahz ve vehm-i sırftır. Mezkûr faraziyeye mebnî olan vecih ile matlub-i mezkûrları sâbit olamaz. Asl-ı mezkûr dahi sâbit olsa bile asl-ı mezkûr ile bütün cisimler merkezlerine, hatta merkez-i umûmi şems dahi, bahsinde zikir ve beyan olunacağı üzre kendinden büyük bir merkeze tabiiyyet ederek hareket-i ariza ile müteharrik oldukları sâbit olur, hareket-i zatiye ile müteharrik oldukları sâbit olmaz. Bütün cisimlerin hareket-i ariza ile hareket etmesinin sübûtu da maddîlerin matlub-i aslileri olan kâinat, hareket-i zatiyesiyle tekevvün ettiğini, müessir-i haricin tesir ve icadıyla mevcûd olmadığını isbatta müfid olmaz. Kâinatın hareket-i arizaleri elbette hariç bir muharrik ve müessirin tesiriyle olması lazım olur.

136- Cedîd hey'et ehli, sâbit kevkeblerin mutaallikat ve seyyarat sahibi birer şems olup mihverleri üzerine hareket ettiklerini hakikatte sakin olmayıp, zahir rüyette seyyar kevkeblere nisbetle sakin göründüklerini hükmederler. Tafsili, kevakib bahsindedir.

137- Kurb ve bu'd ve mücaveret dahi eyn makûlesinin iftirak kısmındandır. Bir meclis bir hanede veyahut bir mahalle bir memlekette iki cismin bulunmasına ictima' itlakı örf ve adete mebnîdir.

(d) Zaman Kategorisi

Bir şeyin kendi anına nisbet edilmesinden ve onda gerçekleşmesinden ibaret olan göreli bir arazdır. Söz konusu an, oruç gününde olduğu gibi gerçek olursa "gerçek zaman", doğum ve vefat günü, ayı ve yılı örneklerindeki gibi gerçek dışı olursa "gerçek dışı zaman" denir. Mekân da aynı kategorilere tabidir.[138]

(e) Konum Kategorisi

Herhangi bir şeyin parçalarından bazılarının diğer bazısına ve haricî unsurlara izafe edilmesinden ibaret olan göreli (nisbî) bir arazdır. Ayakta durma ve yüzüstü düşme örneklerinde olduğu gibi.[139]

(f) İyelik Kategorisi

Bir şeyin, kendisini tabiî ya da gayr-ı tabiî bir kuşatmayla kuşatan varlığa nisbet edilmesinden ibaret olan göreli bir arazdır. Bütün bunlar da şeyin ya tamamı için sözkonusu olur ya da bir kısmı için. "Sözkonusu şey" kedinin derisinde ve gömleklinin gömleğinde görüldüğü gibi sahibi intikaliyle intikal eder.[140]

(g) Görecelik Kategorisi

Kendisi gibi bir başka nisbete kıyasla tasavvur edilebilen nisbetten ibaret göreli bir arazdır. Binaenaleyh bu nisbet tekrarlanmış bir nisbet olmaktadır.[141] Babalık, oğulluk, kardeşlik, ilim, aşk, sağ ve sol örneklerinde olduğu gibi[142]. Nisbetin iki tarafı,

138-Eyn dahi meta gibi hakikî ve gayr-i hakikî kısımlara munkasim olur. Mekân-ı hakikiye nisbetten ibaret olan eyn'e *eyn-i hakikî,* mekân-ı gayri hakikîden ibaret olan eyn'e dahi *eyn-i gayr-i hakikî* denir. Mekân-ı hakikî suyun destisi gibi fazla olmayan ve mekân-ı gayr-i hakikî dahi falanın câlis olduğu hane ve mahalle ve belde gibi fazla olan mekânıdır.

139-Makûle-i vaz'de cüzlerin birbirine nisbetleri mu'teber olduğu gibi, cüzlerin harice olan nisbetleri dahi mu'teber olur. Beden-i hayvanın cüzlerinin birbirine nisbetleriyle kıyam ve kuûd ve izticâ' vaz'iyyetleri başka başka vaz'iyyetler olduğu gibi, beden-i hayvanın cüzlerinin harice olan nisbetleri itibariyle de kıyam ile aksi bulunan intikâs vaz'iyetleri de birbirinin gayri vaz'iyetlerdir.

140-Makûle-i mülk'de muhit, muhâtın küllisini veyahut bazısını ihata etmesi itibariyle mülk iki kısım olduğu gibi, kedinin derisi misillü muhitin tabiî ve mutekammisin kamisi misillü muhitin gayr-i tabiî olması itibarlarıyla da mülk iki kısım olur. Mülk'e nef' manasında olan (cedde) dahi tesmiye olunur. Ve örf-i âmmda bir şeyin diğerine ihtisasına dahi mülk ismi itlak olunur. Hane, Zeydin ve serc, feresindir denilir.

141-Nisbet-i mütekerrire, iki emrin birbirine olan mükerrer nisbetidir. Araz-ı nisbîlerden eyn makûlesi yalnız mekâna ve meta makûlesi de yalnız zamana ve başkaları başka bir şeye bir nisbetten ibaret olduğu halde, izafet makûlesi mükerrer ve muzaf nisbet olduğundan, araz-i nisbiyeden makûle-i müstakille addolunmuş ve izafet namı verilmiştir.

142-İzafet, müteaddid iki itibar ile iki defa taksim olunur. Birinci taksimi izafetin ibaret bulunduğu

gerek oluşumun potansiyeli ve pratiği bakımından, gerek zihnî ve haricî vücûd bakımından, gerekse itlak ve takyid bakımından birbirine denktir.[143]

(g1) Göreceliğin Bazı Kısımları

Öncelik ve sonralık kavramları da bu kategoriye girmektedir.

aa. Öncelik

Filozoflara göre beş türe ayrılmaktadır:

(aa) Nedensel Öncelik

Aydınlatıcının aydınlığa olan önceliği gibi[144].

(bb) Tabiî Öncelik

Birin ikiye olan önceliği gibi[145].

mükerrer izafet ve nisbetin her birisinden birer lafız ile tabir olunması veyahut ikisinden bir lafz ile tabir olunması itibariyledir. *Ubuvvet, bunuvvet* ve *uhuvvet* misâlı ile taksim-i mezkûra işaret olunmuştur. Ve ikinci taksimi dahi izafetin tarafları olan muzaflardan her birisinin vasfının husûl-i izafette taalluk ve tesiri olması veyahut hiçbirisinin taalluk ve tesiri olmaması itibariyledir. Aşk izafetinin husûlunda tarafları olan âşıkın idrakı ve maşukun hüsn-i cemali vasıflarını ve ilim izafetinde taraflarından yalnız alimin idrakı vasfının taalluk ve tesiri olup ma'lûmun vasfının taalluk ve tesiri olmadığından, ikinci taksim ile izafetin birinci kısmına aşk ve ikinci kısmına dahi ilim ile temsil edilmiş ve cihet-i yemine nisbet manasına olan *yemne* ve ciheti yesare nisbet manasına olan *yesre* izafetlerinde hiçbir tarafın vasfının taalluk ve tesiri olmadığından üçüncü kısmına dahi *yemne ve yesre* misâl getirilmiş ve ikinci taksim ile izafet üç kısım olduğuna imâ kılınmıştır.

143- Aralarında izafet muteber olan iki emre *muzâflar* denir. Husûlde ve vücûdde mutlak ve mukayyet olmakta muzâflar birbirinin küfüvleri ve mümasilleridir. Muzâflardan birisinin bi'l-kuvve husûlü diğerisinin de bi'l-kuvve husûlünü ve birisinin bi'l-fiil husûlü diğerisinin bi'l-fiil husûlünü ve birisinin zihinde vücûdu, diğerinin zihinde vücûdunu ve hariçte vücûdu, hariçte vücûdunu ve birisinin mutlak olması, diğerisinin mutlak olmasını ve mukayyet olması, mukayyet olmasını istilzam eder. Meselâ muzâflar bulunan tezauf ile tenasüften mutlak adedin tezaüfü, mutlak tenasüfü ve muayyen iki adedinin bir defa tezaüfü dahi muayyen ikilere bir defa tenasüfü icab eder.

144- *Tekaddüm-i illî*'de mukaddem, muahherin illet-i tamme-i müessiresi olup hukemânın meşhur mezheplerinde dahi muzîin, ziyânın illet-i tâmme ve müessiresi olduğundan, muzîin zav' üzerine tekaddümünü tekaddüm-i illî'ye misâl getirmişlerdir. Takaddüm-i illî'ye, *takaddumun bi'l-illet* dahi tesmiye olunur.

145-*Tekaddüm-i tabiî*'de mukaddem, muahharin yalnız muhtac ileyh olduğundan ilel-i nakısaların ma'lulları ve sebebin ve şartların müsebbebleri ve meşrûtları ve cüzlerin küllîleri üzerine takaddümleri, takaddümün tabiî nevindendir. Adedler vahidlerden mürekkeb ve vahidler adedlerin cüzleri olduğundan, vahidin isneyn üzerine tekaddümü tabiî nevinden olur. Tekaddüm-i tabiî'ye, *tekaddüm-i zatî* ve *tekaddümün bizzat* dahi tesmiye olunur.

(cc) Zamansal Öncelik

Hz. Musa'nın Hz. İsa'ya (a.s) önceliği gibi.

(dd) Onursal Öncelik

Hz. Ebu Bekir'in Hz. Ömer'e olan önceliği gibi.

(ee) Makamsal öncelik

Cevherin diğer cinslere ve camideki ilk safın diğer saflara olan önceliği gibi[146]. Kelâmcıların bir çoğuna göre bunlar altı kısımdır. Söz konusu altıncı da, zamanın bazı parçalarının diğer bazısına olan önceliği örneğinde olduğu gibi, zatî önceliktir.[147]

Tahkik ehli bazı kelâmcılar bunu tabiî önceliğe,[148] filozoflar da zamansal önceliğe dahil etmişlerdir.[149] "Sonralık" da "öncelik"ten farksızdır.[150]

(h) Etkenlik Kategorisi

Bir şeydeki etkinin (etkileyici olduğu sürece) bir başka şeye nisbet

[146]-*Tekaddüm-i rütbî*'de mukaddemin mebdei ya akıl ile taayyün ettiği veyahut bir câilin ca'li ile tayin olunduğu itibarıyla, tekaddüm-i rütbî iki kısma taksim olunur. Birincisine *aklî* ve diğerine *ca'lî* ve *vaz'î* denir. İki mezkûr misâllerden her birisi bir kısma misâldir.

[147]-Zamanın cüzleri olan ân'lar birbirlerine takârün ederlerse de ictima' edemekdiklerinden ân'ların birbiri üzerine tekaddümleri illî ve tabiî olmadığı ve zaman için zaman olması muhâlı lazım geldiğinden, zamanî de olmadığı gibi mezkûr cüzler arasında şeref ve rütbece tefavüt bulunmadığından şerefî ve rütbî dahi olmadığı cihetle, tekaddümün altıncı bir nevi mevcûd olup altıncı nevden olduğunu mütekellimlerin ekserisi hükmettiler. Ve mezkûr neve *tekaddüm-i zatî* namı verdiler.

[148]-Mütekellimlerin ekserisinin isbat ettikleri altıncı nev, tekaddüm-i zatî nevini tekaddüm-i tabiî'ye irca' ile hakîmler gibi tekaddümün envâının beş olduğunu cezm eden mütekellimlerin muhakkikleri ile maksûd, Seyyid Şerif Cürcânî (v.816/1413) ve emsâlidir. Muhakkikler tekaddüm-i tabiînin muhtacün ileyhin muhtac üzerine tekadümünden ibaret olduğunu tasdik ile mukaddemin muahhar ile ictima'ını şart etmediklerinden hatavat misli müahharları, mukaddemlerinin hem vücûdlarına ve hem de ademlerine mütevakkıf bulunan ve esbab-ı muidde kabilinden olan zamanın cüzlerinin birbiri üzerine tekaddümlerini, *tekaddüm-i tabiî* nevinden kılmışlardır.

[149]-Hakîmler, zamanın cüzlerinin birbiri üzerine tekaddümlerini tekadüm-i zamanî nevine irca' ile tekaddümün envaının beşe inhisarını muhafaza etmişler ve *zaman için zaman olmak muhâl* lazımının ref'inde dahi kısmetin evvelen ve bizzat mikdara ve saniyen ve bi'l-araz mikdarı olan eşyaya arız olması, mikdar için mikdar olmasını istilzam etmediği gibi zamanın da evvelen ve bizzat zaman ve ecza-i zamana ve saniyen ve bi'l-araz da zamanîlere arız olması, zaman için zaman olmasını istilzam etmez demişlerdir.

[150]-Bir emrin diğer bir emir üzerine tekaddümü emr-i saninin taahhürünü ve bir emrin diğerinden taahhürü dahi diğerinin takaddümünü istilzam edip hakikatte takaddüm ile taahhür izafet-i vahide oldukları ve ancak taaddütleri izafetin ibaret bulunduğu mükerrer nisbetlerin itibarından neş'et ettiği cihetle husûl-ı vücûdda birbirinden infikak edemezler. Birisindeki inkisam ve itibar, diğerinde dahi muteber olur.

edilmesinden ibaret olan göreli bir arazdır. Kaynatıcının kaynayanda oluşturduğu etki gibi.

(ı) Edilgenlik Kategorisi

Bir şeydeki etkilenmenin (etkilenme devam ettiği sürece) nisbetinden ibaret olan göreli bir arazdır. Kaynayanın, kaynamak sûretiyle kaynatıcıdan aldığı etkilenme gibi.

(3) Sansüalistlere Göre Arazın Kısımları

(a) Kuvvet

Filozoflara, kelâmcılara ve eski tabiatçılara göre güç, cisim maddelerinin bir araya gelmesiyle cisimde meydana gelen sonradan olma (hâdis) bir niteliktir. Bu nitelik aynı zamanda cisimleri kemâlatına ulaştıran bir niteliktir.[151]

Binaaenaleyh güç bizzat algılanamayan ve künhü bilinmeyen, aksine cisimlere yansıyan fiilleri ve etkileriyle bilinen bir unsurdur.[152] Fiil ve etkilerin varlığı ve yokluğuyla gücün var olup olmadığı tesbit edildiği gibi, onların çeşitliliğiyle de gücün çeşitliliği anlaşılmış olur.

(a1) Kuvvetin Kısımları

Cisimlerde görünen hareket eylemi sayesinde "muharrik" (hareket ettirici) türünün varlığına hükmedilmektedir. Aynı şekilde itme etkisiyle de itici güç türünün varlığına hükmedilmektedir. Keza cisimlerdeki aydınlık ve hareketlilik ile onlarda bir

[151]-Tabiîler basit cisimlerin ve unsurların asılları olan cüzlerden ve mürekkeb cisimlerin mayeleri bulunan unsurlardan ibaret olan maddelerinin birbirine vuku'bulan inzimam ve ictima'larıyla kuvvetlerin hudûsunu ve hâdis olan kuvvetler ile de maddelerin imtizâc edip mizaclarındaki i'tidale göre kemâllerine ve asıl cisimler olup cisimlerin basitler ve unsurların ve ecsâm-ı mürekkebeden madenlerin kuvvetleri ile hasseleri ve ecsâm-ı mürekkebe-i nebatiyelerin kuvvetleriyle de neşvü nemaları ve ecsâm-ı mürekkebe-i hayvaniyenin kuvvetleriyle de his ve hareketleri ve ecsâm-ı insaniyenin kuvvetleriyle de akıl ve idrakları kemâllarının hâsıl olduğunu za'm ederler ve kuvveti tarifte maddelerinin inzimam ve ictima'ıyla cisimlerde hâdis olan ve cisimleri hâsıl edip kemâllerine îsal eden keyfiyettir derler.

[152]-Kuvvetlerin vücûdu, eserlerinin zuhûru ile sâbit olup mezkur eserler basit mürekkeb cisimlerden zahir ve madde ve gayr-i mütecezzi cüzlerde gayr-i zahir olduğundan, tabiîlerin kudeması, belki ekserisi kuvvetlerin mutlak cisimlerde mevcût olup madde ve cüzlerde mevcût olmadığına hüküm ile cisimlerin hâiz oldukları kuvvetlerden ve hasseden madde ve gayr-i mütecezzi cüzlerin mahrum bulunduğunu tasrih ederler. Yalnız Tabiîlerin müteahhirleri, gulat ve maddîlerinden bazıları mezkûr kuvvetlerin ve hasselerin madde ve gayr-i mütecezzi cüzlerde dahi mevcût olduğunu iddia ederler.

nevi elektrik bulunduğuna hükmedilir.[153]

aa. Muharrik

bb. Çekim (Câzibe)

(Çeken ve çekilen arasında bulunan) bir münasebet gereği tabiî meyli sağlayan bir güçtür.[154] Bu da ya her cismin parçalarıyla diğer cisimler arasında, özellikle de o cismin bağları arasında gerçekleşen hususî bir câzibe olur, ki buna irtibat ve imtizâc gücü denir. Zira her bir cismin parçaları birbirini çektiğinden ve birbiriyle irtibat halinde olduğundan, aradaki çekim gücünden dolayı tek cisim haline gelmektedir.[155] Bir su katresi, bundan dolayıdır ki küre şeklinde görülür.[156] Ya da evrenin merkeziyle genel bağlıları arasında gerçekleşen ve kendisine bağlı bütün cisimleri çekip bağlılarıyla tek âlem haline gelen umumî bir câzibe olur. Bu husus da katı cisimlerde çok, sıvılarda az,

153-Tabiîlerin müteahhirleri atâlet, cisimlerin hasselerinden olduğunu hüküm ve cezm ettiklerinden cisimler kendi hareketlerini ve hareketlerinin ta'dilini mucip olamayacağını cezm ve cisimlerde maddelerinin gayri bir kuvvetin mevcût olduğuna hükmederler. Ve kuvve-i mezkûreye, *muharrike* derler. Ve keyfiyat-ı hissiye mebahisinde zikrolunduğu vechile, tabiîlerin za'minde hareket, harareti ve hararet, ziyâ'ı ve ziyâ, elvanı mûcib olup hararet ve ziyâ ve elvan hareketin eserleri olduğundan cisimlerde zahir olan hareket eseriyle kuvve-i muharrikeye istidlâl ettikleri gibi, hareketin eserleri olan hararet ve ziyâ ve elvan ile de kuvve-i muharrikeye istidlâl ederler.

154-Mücaneset ile maksûd, câzib ve meczûp olan cisimler ve cüzler arasında bulunan münasebettir. Münasebet-i mezkûrenin hakikati meçhul ise de eseri olan cezb ve incizabın vücûdu ile münasebet-i mezkûrenin vücûduna hükmolunur.

155-Kâinattaki bütün ecram ve ecsâmın asılları fezay-ı gayr-i mütenâhiyi dolduran gayr-i mütecezzi ve gayr-i mütenâhi cüzler olduğunu ve bu cüzler haddi zatlarında gayr-i mahsûslar ve tabiîlerin kudeması, belki ekserisi indinde havass-ı ecsâmdan büsbütün mahrumlar olduğundan, ittifakî birisinin diğeriyle ictima'ından hâsıl olan mecmû'da husûle gelen pek az kuvve-i câzibe civarda bulunan cüzleri mecmu-i mezkûra cezb ettiğini ve cezb ettikçe câzibenin tezayüd ve tezayüd ettikçe daha uzakta bulunan cüzleri cezb ve celb ve mecmû-i mezkûra zam ile mecmu-i mezkûrun büyüdüğünü ve bu sûrette ulvî ve suflî bütün basit ve mürekkeb cisimlerin hâsıl olduğunu hülasa kuvve-i câzibe bütün kâinatın husûl ve teşekkülünün illet-i tamme-i müessiresi bulunduğunu tabiîlerin gulâtı maddîler za'm ederler. Mütekellimler eserleri ile vücûduna hükmolunan kuvve-i câzibenin mevcûd olmasında cisimlerin terekküb ve teşekkülünde dahli ve taalluku bulunmasında tabiîlere muvafakat etseler bile cisimlerin terekküb ve teşekkülünde kuvve-i câzibenin tam müessir illet olduğuna delâlet eden aklî ve hissî delil olmadığından, kuvve-i câzibe cisimlerin terekküb ve teşekküllerinin illet-i tamme-i müessiresi olmasında muvafakat edemezler. Belki sebeb-i âdisi olmasını kâil olurlar.

156- Bütün cisimlerin terekküb ve teşekkülünde cüzlerinin birbirine inzimamı ile hâsıl olan ve tezaüf eden kuvve-i câzibe, her taraftan cüzleri merkezi bulunan vasatlarındaki noktaya doğru cezbetmesi tabiî olduğundan, bütün cisimlerin şekillerinin kürevî olması dahi tabiî olur. Ve kürevî olmayan cisimlerin şekilleri dahi kasırın kasrı ile olması lazım gelir.

gaz halinde olanlarda ise daha azdır.[157]

cc. İtme (dâfia)

Ayrılık ve direnç sayesinde itici bir rol oynayan ve câzibeye karşı gelen bir güçtür.[158] Bu güç gaz halindeki cisimlerde çok, sıvılarda az, katılarda ise daha azdır.[159] Söz konusu câzibe sayesinde kâinatta var olan tertip ve gözlenen nizam vücûd bulmaktadır.[160]

dd. Elektrik

Cisimlerin dış yüzeylerinde olup aydınlatma, hareket, ses, hareket ve ses nakli, terkip ve tahlil gibi etkilerde bulunan bir güçtür.[161] Bu da pozitif - negatif olmak üzere

157- Eser ile müessire istidlâl tariki üzre salb, cisimlerin cüzlerinin kesif ve aralarında menfezlerinin az ve birbirlerine irtibatlarının kavî ve mukavemetlerinin çok olması ve hariçten bir kuvvetin cebr ve tesiri olmadıkça birbirinden ayrılmaması eserleri ile salblerin kuvve-i câzibelerinin çok olması üzerine, kezalik mâyi' cisimlerin cüzleri salb, cisimlerin cüzleri derecede kesif ve menfezleri az ve irtibatları kavî olmaması ve nisbetle hafif ve menfezleri çok ve irtibatları zayıf ve mukavemetleri az olması ve hariçten zayıf bir kuvvetin tesirine mukavemet edememesi ve seyelân ve intişara müstaid bulunması eserleri ile de mâyi'lerin câzibesinin salb cisimlerin câzibesine nisbetle az olması üzerine ve gaz cisimlerin dahi pekçok hafif ve cüzlerinin seyrek ve menfezleri pekçok ve irtibat ve mukavemetleri yok denecek mertebede az olması, eserleri ile de gazların câzibesinin yok denecek derecede az olması üzerine istidlâl olunur.

158- Kuvve-i dâfia iki nevidir. Birincisi dafi' ve medfu' cisimlerin arasında mevcût olan mübayenet hükmü ve tesiri ile def' eserini icab eden nevidir. Hava gibi gaz cisimlerin cüzleri arasında ve mezkûr cisimler ile arz gibi husûsî merkezleri arasında vaki'dır. Mezkûr cisimlerin hiffet ve letafetleri ve merkezlerinden tebâudleri bu nevi kuvve-i dâfialarının eseridir. Kuvve-i dâfianın nevi mezkûrden örfte hıffet ile tabir olunur. İkinci nevi dahi medfu' cisimler cazib merkezlerinin cezbine mukavemet etmesi hükm ve tesiri ile def' eserini hâsıl eden nevidir. Bu nevine dahi örfte sıklet denir. Merkez-i umûmi şems ile seyyareleri arasında ve merkez-i husûsî seyyareler ile peykleri ve müteallikleri arasında vaki olan def' ve tebâudler ikinci nevi dâfianın eseridir. Şems, seyyarelerini ve seyyareler de peyklerini müteallliklerini cezbettikleri halde, seyyarelerin şems üzerine peyklerin ve müteallikların dahi seyyarelerin üzerine düşmemeleri bu ikinci nevi dâfialarıyladır. Kevkebler ile peyklerin merkezleri tarafından vaki olan cezbe sikletleri ve sür'atı hareketleri ile müdafaa ve mukabelede bulunduklarının zikir ve beyanı, kevâkib bahsinde gelecektir.

159- Kuvve-i dâfianın gaz cisimlerde çok ve mâyi'lerde az, salblerde pek az olmasının beyan ve tafsili, dâfianın câzibeye mukabil bulunması hükmü ile kuvve-i câzibedeki beyan ve tafsil ile ma'lûm olur.

160- Bu âlemde kâin bütün mevcûtlar arasında mer'î ve meşhud olan tertib ve intizamın tamamı, mezkûr mevcûtların câzibe ve dâfiaları ile birbirini cezb ve def' etmeleri eseridir. Cezb ile irtibatları ve def' ile de birbiri üzerine düşmemeleri eserleri hâsıl olur. Cezb ve def'in tesiri ile her birisi kendi mevkiinde bulunur. Ve aralarında nizam ve intizam husûl bulur.

161- Elektriğin ziyâ eseri, elektrik fenerlerinde ve hareket eseri de elektrik ile tahrik olunan

ikiye ayrılır. Bu iki kutuptan her biri bir diğerini çeker ve bunun sonucu olarak yağış, yanma, tutuşma ve ses meydana gelir.[162]

Felsefeciler şimşek, gök gürültüsü ve yıldırımdan her birinin bu sürtünme, yanma, tutuşma sayesinde oluştuğunu zannederler.[163] [Ve söz konusu sürtüşme ve yoğunlaşmanın, bunlar için yaratıcı illet olduğunu zannederler. Ancak durum, zannettikleri gibi değildir. Bilakis sürtüşme ve yoğunlaşma bunlar için adetî bir sebebtir. Yaratıcı illet ise vahiyde belirtildiği gibi sadece Allah'tır, ancak bunu melek vasıtasıyla gerçekleştirir. Dolayısıyla yağışın meleğe izafe edilmesi, kesme eyleminin bıçağa izafe edilmesi gibidir. *"Size şimşeği göstererek, hem korku hem ümit verir, yağmur yüklü ağır bulutlar oluşturur. Gök gürlemesi hamd ile Onu takdis ve tenzih eder. Melekler de duydukları mehabetten ötürü Onu takdis ve tenzih ederler..."* (Rad, 13/12-13) (Tekmile-18)] Bu güç, maddenin bileşimi ve unsurların imtizâcı vasıtasıyla oluşmakta maddeyle vücûd bulup ondan ayrı olamamaktadır. Halbuki madde, filozofların yaptığı elektrik tanımından da anlaşıldığı gibi elektrikten ayrı olarak var olabilir. Felsefecilerin madde için yaptıkları şu tanımdan da bu husus anlaşılmaktadır. Madde, kendisinde cisme ait güç ve özelliklerin bulunmadığı tek ve birbirine benzer parçalardan ibarettir.[164] Güç ve

---

tramvaylar ve vapurlar ve makinelerde ve hareketi nakil eseri telgraflarda ve savtı nakl eseri dahi telefonlarda görüldüğü gibi terkib eseri dahi *müvellidü'l-ma' (Hidrojen)* ile *müvellidü'l-humuza (Oksijen)*dan mecmû' üzerinde elektrik imrarıyla mecmû-i mezkûrun terekküb edip su olduğu görülür.

162- Elektriğin âsar-ı mezkûresini müşahede ile vücûduna hükmolunmuşsa da künh ve hakikatının neden ibaret olduğu hala bilinememiştir. Elektrik, ipek veyahut yün mensûcat ile cam veyahut reçine çubuklarının delk ve messedilmesiyle istihsal olunur. Camı delk ve temas ile istihsal olunan elektrik ile reçineyi delk ve temastan hâsıl olan elektrikten her birisi misline meyletmediği, diğerine meylettiği cihetle herbirisi birbirine muhâlif diğer nevi elektrik olduğu sâbit olur. Birinci nevine *züccacî elektrik, müsbet elektrik* ve ikinci nevine dahi *reçinevî elektrik, menfi elektrik* mezkûr olan iki nevi elektrikten birisinin diğerine insibabı ile iştial ettiği ve savt hâsıl olduğu elektrik makinelerinde görülür.

163- Cedîd hikmet ehli, berk ve ra'd ve sâikanın esbab-ı husullarını beyanda ecsâm-ı arziyedeki iki nevi elektrik, her ne sebebe nebni ise, havadaki bulutlarda dahi bulunur. Bulutlardaki iki nevi elektrikten bir nevinin diğer nevine vuku'bulan insibab ve ihtilatıyla hâsıl olan iştialdan berk ve savttan dahi ra'd ve bulutlardaki mezkûr elektriğin ecsâm-ı arziyedeki iki nevi elektrikten muhâlif nevine insibab ve ihtilat ve iştialinden dahi sâika hâsıl olduğunu zannederler. Ve arzde elektriğin tesadüf ettiği cisimleri yakıp yıktığını ve salb olan cisimlere daha ziyâde müessir bulunduğunu kâil olurlar. Ehl-i millet ve diyanet elektriğin berk ve ra'd ve sâikanın halk ve icadında sebeb-i âdî olduğunu illet-i mucide ve mustakılle olmadığını ancak mucitleri Sani'-i âlem olduğunu cezm ve itikad ederler.

164- Kudema-i hukemânın, *heyûla sûretten ve sûret heyûladan infikak edemediği* iddialarına, maddîlerin bazıları taklîd ile kuvvet zat-i madde ile hâsıl olduğunu ve birbirinden infikak edemediklerini, ancak maddenin kuvvet üzerine tekaddüm-i zatîsi bulunduğunu ve her ikisinin de kadîm olduğunu iddia etmişlerse de beyan olunduğu vechile maddîlerin

özellikler, maddenin bir araya gelip bir cisme dönüşmesinden sonra meydana gelir. Bu güce "ikinci ve bayağı" güç denir. Filozofların kabullendiği akıl, nefis ve naturalistlerden bazı aşırı sansualistlerin zannettiği feza gibi soyut güçlere gelince, bunlar arazlardan olmayıp cevherdendir. Bunlara ilk ve yüce güç adı verilmektedir. Cevher konusunda bunlardan bahsedilecektir.

(b) Kuvvetin Etki ve Sonuçları

Gücün etki ve sonuçlarına gelince, bunlar, filozof, kelâmcı ve eski dönem tabiatçılarına göre araz türündendir. Binaenaleyh hareket, ısı, bileşim, aydınlık, renkler ve adıgeçen benzer şeyler araz kategorisine girmektedir. Ancak bunların güce nisbet edilip onun sonucu olarak gösterilmesi, gücün; sonuç oluşumunda filozoflara göre i'dâdî bir şart, aşırı tabiatçılara göre müessir bir illet ve muhakkik kelâmcılara göre adetî bir şart olmasındandır.[165]

---

muhakkikleri, maddenin birbirine mümasil olan ve cisimlerdeki kuvvetlerden ve hasselerden mahrum bulunan cüz-i fertlerden ibaret olduğunu ve kuvvet, maddenin zatından hâsıl olmayıp belki madde ve cüz-i fertlerin birbirine inzimam ve ictima'ıyla hâsıl olduğunu ve madde ve cüz-i fertler hâsıl olan inzimam ve ictima'larından mukaddem mevcûd oldukları cihetle madde ve cüzler, kuvvetten infikak ettiklerini kat'i sûrette cezmetmişlerdir.

165- Cisimlerde zahir olan ef'âl ve âsâr ile o ef'âl ve âsarın delâletiyle vücûduna hükmolunan kuvvet arasındaki nisbet ve münasebet hakîmler ile mütekellimler ve maddîler indinde muhakkak ve muttafekün aleyh ise de mezkûr nisbetin nevini tayinde ihtilaf etmişlerdir. Hakîmler, şurût-i muidde ile meşrûtları arasındaki nisbet nevinden ve maddîler de illet ile ma'lulleri arasındaki nisbet nevinden ve mütekellimlerden muhakkikler dahi şurût-i âdiye ile meşrûtları arasındaki nisbet makûlesinden kılmışlardır. Hakîmler, tahakkukta bütün mahiyetler üzerine vücûdlarının ve bütün cisimler üzerine ef'âl ve âsar ve hasselerinin mebde-i feyyazdan feyezanı, mahiyetlerin ve cisimlerin kabiliyet ve isti'datları ile meşrût bulunduğunu ve kabiliyet ve isti'datları dahi mahiyetlerin zatları ile ve cisimlerin maddelerinin kuvvetleri ile hâsıl olduğunu, mahiyetlerin zatları, vücûdlarının ve kuvvet-i ecsâm dahi ecsâmdaki havass ve âsarın zuhûrlarının şart-ı muidleri olup zat-ı mahiyet, mahiyeti vücûda ve kuvvet-i ecsâm da ecsâmı havas ve âsara i'dad ve tehyie ettiğini ve mebde-i feyyaz dahi mahiyete mustaid olduğu vücûdu ve her cisme mustaid bulunduğu eseri ve hasseyi ifaze buyurduğunu kâil olmalarıyla indlerinde vücûdların mahiyetlere ve havas ve âsârın kuvvetlere nisbetleri, meşrûtların şurût-i muiddeye nisbetleri nevindendir. Tabiîlerin gulatı maddîler, cisimlerde zâhir olan ef'âl ve âsar ve havassın icadında cisimlerdeki kuvvetlerin illet-i tamme-i müstakille olmasını za'm ederler. İndlerinde cisimlerin ef'âl ve havassı ile kuvvetleri arasındaki nisbetleri, ma'lullerin illet-i tamme-i müstakillelerine nisbetleri nevindendir derler. Nisbet ve münasebetin muhtemel olan üç nevinden meşrûtların şurût-i muiddelerine nisbetleri nevi kavî ve ma'lulların illet-i tamme-i müstakillelerine nisbetleri nevi dahi akva olup cisimlerin âsar ve havassının kuvvetlerine nisbetleri, nisbetin mezkûr iki nevinden olduğuna delâlet eden hiçbir delil mevcûd olmadığı cihetle, mütekellimlerin muhakkikleri, nisbet-i mezkûre nisbetin enva-ı muhtemilesinden zayıf ve vücûdu muhakkak olan meşrûtların, şurût-i âdiyelerine nisbetleri nevinden olduğunu hükm ve cezmetmişlerdir.

b. Araza ait Bazı Hükümler

Arazın bir takım hükümleri bulunmaktadır. Bulunduğu mekândan taşınamama, (herkesin kabullendiği gibi) iki mekânda aynı anda var olmama,[166] sonradan olma, kelâmcıların belirttiği şekilde kendisi gibi bir başka arazla vücûd bulamama[167] ve Eş'arîlere göre varlığını emsâlinin yenilenmesiyle sürdürme gibi hükümler bunlardan bazılarıdır.[168]

2. Cevher ve Kısımları

Eş'arîlere Göre

Eş'arî kelâmcılarına göre cevher, ya hiçbir şekilde bölünme kabul etmeyen

166- Bir mevcûdun intikali, hayyizinin tebeddülünü istilzam etmesiyle intikali bizzat mütehayyizlere mahsûstur. Mütekellimlerin indinde arazlar bizzat mütehayyiz olmadıklarından, mahallerinden intikal ve infikak edemezler. Bir de bir mevcûdun intikalı şahıs ve hüviyetinin bekâsıyla meşrût ve bizzat müşahhaslara mahsûstur. Hakîmlerin indinde arazlar bizzat müşahhas olmadıklarından, mahallerinden infikakları caiz olamaz. Ve arazların tahayyüz ve temeyyüzü ve taayyun ve teşahhusları mahalleri olan cevherler iledir. Bir mahal ve cevher ile temeyyüz eden araz, diğer mahal ile temeyyüz eden arazın gayri olur. Bir araz, iki mahal ve cevher ile kaim olamaz.

167- Mütekellimlerin indinde mevcût olan arazlar hayat ile ilim gibi keyfiyat-ı nefsiyeden ve hararet ve ziyâ gibi keyfiyat-ı hissiyeden ve hareket ve sükûn gibi ekvândan ibaret ve bu arazların hudûsları his ve müşahede ile sâbit olmasıyla mütekellimler, hudûsu bütün arazların ahkâm ve havass-ı lazımesinden kılmışlardır. Hakîmler ise feleklerin cism-i bast-i kürevî kadîm ve hareketlerini icabeden nefisleri dahi kadîm olmasıyla hareketlerinin nevi ile kadîm olması za'mettiklerinden, hudûsu bütün arazların ahkâm-ı lazımesinden kılmamışlar. Ve hudûs, arazların ahkâm-i lazımesi olması hükmünde mütekellimler ile ittifak etmemişlerdir. Nüfus-i felekiyenin adem-i sübûtu ve feleklerin hareketleri iradiye olmayıp kasriye olduğu ve kadîme olmayıp hâdise bulunduğunu ve hikmet-i hissiye ehlinin kavli ve re'yi de mütekellimlerin re'yini te'yid ettiği cihetle, hukemânın kavillerini redde hacet kalmamıştır. Ve mütekellimler arazın tarifindeki kıyamı, hayyizde gayre tebeiyetle tefsir ederler. Hayyizde gayre tabi olan araz ile diğer arazın kıyamını tecviz etmezler. Hakîmler ise mezkûr kıyamı nâitin men'ûta ihtisasıyla tefsir ettiklerinden, arazın araz ile kıyam ve ittisafını tecviz ederler. Ve sür'at ve betâetin hareketle kıyamını misâl getirirler. Ve arazın araz ile kıyamının cevazı hükmünde mütekellimler ile ittifak edemezler.

168- İmam Eş'arî (v.324/936) ve tabileri, isbat-ı vacibde, âlemin hudûsunu Sani'a ihtiyacının illeti kılarlar. Âlemin icad ve ihdasından sonra Sani'a ihtiyacı kalmadığı ve ba'de'l ihdas Sani'in farz-ı ademi halinde yine bu âlemin mevcûd olacağı suali varid olmasıyla sual-ı mezkûru def' için cevherlerin bekâları arazlar ile ve arazların bekâları dahi teceddüd-i emsâl ile olduğunu ve cevahir ve arazı ile âlem, cemî-i ahvâlda Sani'a muhtaç bulunduğunu hükmetmişlerdir. [Bir şeyin bekâsı, vücûdunun gayrıdır. Vücûd ve hudûstan sonra bekâ, vücûdun istimrarından ibarettir. Mevcûd-i hâdis; muhdisden, illet-i vücûddan mustağni, azade olamadığı gibi mevcûd-i hâdis-i bâki dahi illet-i bekâdan mustağni, azade olamaz. İllet-i vücûd, illet-i bekâ olamaz. Çünkü bazı defa bir şey diğer şeyin vücûd ve hudûsunu mûcib olur da devam ve bekâsını mûcib olmaz. İcad, vücûdu mûcib olduğu halde, bekâyı mûcib olamaz. Bundan dolayı vücûddan sonra ifna sahih olur; bâki kalmadı denir.]

cevher-i ferttir ki buna madde denir, ya da herhangi bir şekilde bölünme kabul eden cevherdir ki buna da cisim denir.

Mu'tezileye Göre

Mu'tezile kelâmcılarına göre ise ya asla bölünme kabullenmeyen cevher-i fert ve maddedir veya sadece bir bakıma bölünme kabullenen cevherî bir çizgidir, ya da iki açıdan bölünmeyi kabul eden cevherî bir yüzeydir, veya üç açıya bölünebilen tabiî bir cisimdir.[169]

Filozoflara Göre

Filozoflara göre cevher, ya bir şeyde gerçekleşen sûrettir, ya heyûla ve madde denen formun gerçekleştiği yerdir. Veya her ikisinden murekkep olan cisimdir, ya da bunun dışında kalan bir unsurdur. Dışta kalan bu unsurlar da ya tedbir ve tasarruf yoluyla cevherle ilgili soyut şeylerdir ki bunlara nefis denir, ya da akıl gibi cevherle ilgili olmayan soyut şeylerdir.[170]

Naturalistlere Göre

Naturalistlere gelince; eski döneme ait olanlarının bir çoğu cevher konusunda filozofları izlemiş, bazıları da kelâmcılara tabi olmuştur.[171] Son dönem naturalistleri ise cevheri güç, madde ve cisim gibi kısımlara ayırmışlar ve güç konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Kimisi gücün esir olduğunu, kimisi mekân yani feza olduğunu, kimi de zaman olduğunu iddia etmiştir. Aynı zamanda gücün kâinatın aslı olduğunu sanmışlardır.[172] İşte bunlar cevherîn üç kısmını oluşturmaktadır.

169- Mütekellimlerden Eşâire Ehl-i Sünnet ile Mu'tezilenin cevheri taksimdeki ihtilafları, cisim lafzının itlak ve isti'malinde ihtilafa râcidir. Aralarında niza' ve ihtilaf lafzîdir, hakikî değildir.

170- İbn-i Sina (v.428/1037), *heyûlayı* kendindeki diğer cevher ile bi'l-fiil mevcût ve cisim olmasını kâbil olan cevher ile ve sûreti dahi bulunduğu diğer cevherin bi'l-fiil mevcût ve cisim olmasını kabil olan cevher ile ve nefsi dahi zatiyle maddeden mücerred ve fiiliyle maddeye mukarin cevher ile ve aklı dahi zatı ve fiili ile maddeden mücerred olan cevher ile tarif etmişlerdir.

171- Tabiîlerin kudemasından cevheri taksimde, hukemâya tabi olanları, hukemâ gibi cevheri heyûla, sûret, cisim, nefs, akla taksim etmişler ve mütekellimlere muvafakat edenleri dahi madde, cevahir-i ferde ile cisme hasırda bulunmuşlar ve sûreti, arazın kısımlarından ve nefsi, bedenlere sâri cism-i latîf kılmışlar. Ve aklın da vücûdunu nefyetmişlerdir.

172- Tabiîlerin müteahhirlerinden kuvveti esîr ile tefsir edenleri, esîri bütün mevcûtların müntehası olduğunu za'm ile bütün mevcûdat-ı maddiyenin mayesi olan madde, cevher-i fertlerin, deryayı bî-payan esîrden hâsıl girdabcıklar, dökümcükler olduğuna kanaat etmiş ve esîrin kuvvet ve asl-ı kâinat olduğunu kâil olmuştur. Ve kuvveti mekân, feza ile tefsir edenleri de mürekkeb cisimlerin basit cisimlerden ve basitleri madde, cevher-i fertlerden, madde ve

Çağımızda Yaygın Olan Anlayışa Göre

Çağımızda bu kısımlardan bilinenler güç, madde, cisim, nefis ve akıldan ibarettir.[173]

(a) Güç (Kuvvet)

Güç, zatı itibariyle algılanıp gözlenemeyen ve künhüne vakıf olunamayan aksine din ve hikmet ehlinin beyan ettiği gibi eylem ve etkileriyle bilinebilen bir husustur. Güç, ya cisimlerdeki hareket, çekim ve itme gücü gibi maddî ve bileşik olup maddeyle vücûd bulan cinsten olur, ya da bu takdirde güç, adıgeçen araz kategorisine girer ve bayağı ve ikinci güç adını alır, ya da kendisine varlık kazandıracak bir unsura ihtiyaç duymayan soyut ve yalın olur. Filozoflar buna nefsi ve aklı örnek verirlerken, bazı son dönem naturalistleri fezayı örnek olarak göstermektedirler. Zira bunlar akıl ve nefislerin esiri meydana getiren güç olduğunu ve titreşen bir sicimdeki düğümlerin zorunlu olarak titremesi misali maddenin oluşumuna kaynaklık ettiğini, dolayısıyla kâinatın aslını teşkil ettiğini sanırlar. Binaenaleyh soyut güçler cevher kısımlarından olup yüce ve ilk güçler adını alır. Ancak fezanın cisimler tarafından doldurulan ve hariçte mevcût olmayan sanal bir boşluk olduğu daha önceki açıklamalardan anlaşılmış olmalı. Nefis ve akıllarla ilgili konu ise yakında gelecektir.

(b) Madde

Filozoflar ve naturalistlerin aksine kelâmcılar, maddenin kesinlikle bölünme ve parçalanma kabul etmeyen bir cevher-i fert olduğunu belirtirler. Filozoflar ve naturalistler ise onun sonsuza dek bölünme ve parçalanma kabul edeceğini iddia eder. Delil olarak şunu ileri sürmektedirler: Şâyet her bir madde iki ayrı maddenin ortasında farzedilse, sözkonusu maddenin iki ayrı yönü oluşacak ve bu sayede madde sonsuza dek bölünebilecektir. Kelâmcılar da bunu reddedip şöyle demektedirler: Şâyet durum böyle olsaydı iki kısıtlayıcı arasında bir mahsurun (kısıtlananın) sonsuza dek bölünebilmesi ve

---

cevher-i fertler de gâyet latîf ve basit olan esîrden ve esîrin de feza kuvvetinden hâsıl olduğunu tehayyül etmişler. Ve kuvveti, zaman ile tefsir eden dahi zaman hakkında emsâli misüllû tevehhümlerde bulunmuşlar. Ve zamanın bütün mevcûtlara vasi' olan fezadan vasi' olduğunu ve zamandan bir ânın bütün müştemilatıyla fezayı muhît bulunduğunu da hayalından geçirmiştir.

173- Cevherin mezkûr, müteaddid ve taksimlerinden hâsıl olan aksam; kuvvet, madde, heyûla, sûret-i cisim, nefs, akıl kısımlarıdır. Aksam-ı mezkûreden heyûla ve sûret kısımlarının bahislerini bütün cism-i tabiîlerin ecza-ı ferdiyeden terekkübünü kâil olan hikmet-i cedîde, ehl-i hikmetlerinden iskat edip heyûla, sûret bahisleri asrımızda tedavül ile iştihar eden mezkûr hikmet mebahisi meyanında mensî halini almış olduğundan, bu kitapta dahi heyûla ile sûret bahisleri tafsilde tayy ve terk ile yalnız kuvvet, madde, cisim, nefs, akıl bahisleri zikredilmiştir.

bir maddenin dağdan daha küçük olmaması gibi imkânsızlıklar gerekecekti.

Madde, bizzat algılanıp hakikatı kavramaz; aksine kendisinin yoğunlaşması (*ictima'ı*)yla algılanabilen ve cisimlerden ibaret olan etkilerinin delâleti sayesinde varlığına hükmedilir.[174] Madde, cisim ve hareket gibi cisme ait özelliklerle nitelendirilemez.[175] Maddenin itme ve çekim gücüyle bir harekete, bu hareketle de bir ısıya sahip olduğunu ve meydana gelen karışım ve bileşim sonucu cisme dönüştüğünü ve öncesiz olup kâinatın aslını teşkil ettiğini savunan son dönem naturalistleri bunun aksini söylemişlerdir. Onlar bunu söylerken hissî ve aklî delillere değil, vehimlerinin itibara aldığı ve hayallerinin ürettiği faraziyelere dayanmaktadırlar.[176] Hissî delilleri olan cisimlere gelince, bu ancak maddenin varlığına delâlet etmekte sandıkları ve iddiada bulundukları şeyi kanıtlamamaktadır. Aslında onlar bununla bir itirafta bulunmaktadırlar.[177]

174- Maddenin cevher-i fertlerden ibaret bulunduğunu hükmeden mütekellimler ile tabiîlerin kudeması, belki ekserisi madde, cevher-i fertler zatlarıyla mahsûs ve hakikatlarıyla ma'lûm olmadığını itiraf ile beraber eser ile müessire ve fer' ile aslına istidlâl kabilinden olmak üzre madde ve cevher-i fertlerin vücûduna bi'l-istidlâl hükmederler. Ve mezkûr cevherler haddi zatlarında mahsûs değillerse de mahsûs olan cisimler ile vücûdları ma'lûm ve bu vechiyle mahsûslara müstenid olduğundan mahsûsat hükmündedir derler.

175- Basit ve mürekkeb bütün cisimlerde zahir olan evsâf ve havas, cevher-i fertlerin birbirine inzimam ve ictima'ıyla cisimlerde hâsıl olan kuvvetlerin eserleridir. Cisimlere mahsûstur. Madde ve cevher-i fertlerde birbirine inzimam ve ictima' bulunmadığı gibi kuvvetler ve kuvvetler ile hâsıl olan evsaf ve havas dahi bulunmaz.

176- Tabiîlerin gulatından bazıları fezada ferağda muteferrik ecram ve ecsâm görmüşler. Bu ecram ve ecsâmın neden terekküb ve tekevvün eylediğini tefekkür eylemeleriyle feza ve ferağda nihâyetsiz cevher-i fertler olduğunu kuvve-i vâhimeleriyle farz ve itibar ve o cevher-i fertlerden o ecram ve ecsâmın terekküb ve tekevvün ettiğini kuvve-i muhayyileleriyle tasvir etmişler. Sonra da ecram ve ecsâmın cevher-i fertlerden terekküb ve tekevvünü keyfiyetinde mütehayyir kalmalarıyla bazıları ecram ve ecsâmın cevher-i fertlerden sûret-i tekevününü ittifak ve tesadüfe ve bazıları da cevher-i fertlerin hareketle birbirine inzimam ve iltisakına hamilde bulunmuşlar. Ve cevher-i fertlerin esbab-ı hareketlerini bulmakta evham ve hayalâta uğramışlar. Bazıları cevher-i fertlerin hareketleri câzibe ve dâfia kuvvetleri ile ve bazıları dahi feza ve ferağın tamamını ve bütün cevher-i fertleri muhit olan ve daima seyelân ve cereyanda bulunan esîr ile olduğunu farz ve tahmin etmişlerdir.

177- Madde, cevher-i fertlerin mevcût olduğunu isbatta getirilen delillerden madde ve cevher-i fertlerin inzimam ve ictima'ı ile hâsıl ve delil-i hissî kabilinden olan cisimler, madde, cevher-i fertlerin vücûduna delâlet ederse de madde, cevher-i fertlerin aslına ve hareketlerinin mebdeine ve kadîm, gayr-i fani ve kâinatın aslı olduğuna delâlet edemez. Tabiîlerin gulatı maddîlerin reisleri makamında olan Littre, *Hikmet-i Hissiye* eserindeki ve meşhurlarından bulunan Draper de *Niza-ı İlm ve Din* müellefindeki "hikmet-i tabiiyenin menba' ve me'hazı, kâinatın hal-ı hazırıdır. Hikmet-i tabiiye, kâinatın hazırında meşhud ve mahsûs olan ve ahkâm ve ahvâlinden bâhis olur. Kâinatın kıdemi gibi hal-ı hazırı üzerine sabkeden ve adem-i fenası gibi hal-ı hazırdan taahhür eden ve meşhud ve mahsûs olmayan ahkâm ve ahvâldan

Aklî delil olarak ileri sürdükleri *"var olan ancak özüyle var olabilir, görünürde de cisimlerin ondan başka özü yoktur"* iddiası, onlarca da kabul edilebilecek nitelikte değildir.

Zira onların anlayışında da belirtildiği gibi bir şeyin görünmemesi onun olmamasını gerektirmez.[178] Bundan dolayıdır ki kimileri onun fezada seyyal halde bulunan esîrden oluştuğunu ve esîrin, hem onun hem bütün kâinatın aslı olduğunu farzetmiştir. Kimisi de esirin -daha önce belirtildiği gibi- soyut bir güç olan fezadan oluştuğunu varsaymıştır.[179] Halbuki, cevher-i ferdin yoğunlaşması (ictimaı) ve birleşmesi sonucu oluşan infial ve etkilenmeler onun hudûs ve fenasına delâlet etmektedir.[180]

Aynı şekilde onlara göre cevher-i ferd (*Parçalanmayı kabul etmeyen en küçük parça*)den çıkan ma'lûllar (cisimler), onun hâdis olduğuna kanıttır. Zira malûl, illetten ayrılık kabul etmez.[181] Binaenaleyh *"kâinatı var kılan nedenler ondan ayrı olmayıp*

bahsetmez. O gibi mebahis, hikmet-i tabiiye daire-i vazifesinden hariç ve ehl-i nazarın da merduddur" sözleri ile hikmet-i tabiiye mebahisi, kâinatın kıdem ve fenasına delâlet etmediğini itiraf etmişlerdir.

178- Tabiîlerin gulatından bazılarının indinde cevher-i fertlerin bütün ecram ve ecsâmın aslı, asl-ı kâinat olması ma'kûl bir delil ile sâbit olamadığından cevher-i fertlerin bütün feza ve ferağı şağil olan ve daima seyelân ve cereyanda bulunan ve hayalî haytlara benzeyen cism-i latîf-i esîrden hâdis ve hâsıl olduğunu ve cevher-i fertler esîr hatlarının ukdeleri, düğümleri bulunduğunu feza-i ferağda, esîrin seyelân ve cereyanı esnasında cevher-i fertler bir taraftan in'ikat ve diğer taraftan inhilâl ettiğini zan ve tahmin etmişlerdir. Esîr ise basit ve latîf cisimdir. Esîrin cevher-i fertlerden yahut cevher-i fertlerin esîrden hâsıl olduğu kestirilemez. Esîrin kadîm ve asl-ı kâinat olması faraziyesi de vücûd bulamaz. Benaberin bazıları da esîrin fezadan hâdis olduğu farzında bulunmuştur. Tafsili, eb'ad (*boyutlar*) bahsinde gelecektir.

179- Son zamanlarda teleskopların ihtiraıyla meşhud olan küçük kevkeblerin, cisimlerin teleskop ihtiraından mukaddem adem-i müşahedeleriyle adem-i vücûdlarına, kezalik son zamanlarda âsarını müşahede ile vücûdlarına hüküm olunan elektrik gibi kuvvetlerin âsarını müşahede ile vücûdlarına hüküm olunmazdan mukaddem adem-i vücûdlarına hüküm olunmadığı gibi, maddîlerin madde ve cevher-i fertlerin fevkinde bir mevcûd müşahede edememeleriyle madde ve fertlerin fevkinde hiçbir mevcûdun mevcût olmaması ile hüküm olunamaz.

180- Kuvvet bahsinde zikir olunduğu üzre tabiîlerin kudeması ve ekserisi indinde cisimlerdeki hasselerden mahrum olan cevher-i fertlerin inzimam ve ictima'ıyle hâsıl ve hâdis olan kuvvetlerin madde ve cüzlerde tesiri ve madde ve cüzlerin infial ve teessürü ve halden hale ve şekilden şekile tebeddülü madde ve cüzlerin tabiîlerin indinde dahi imkân ve hudûsuna ve imkân ve hudûsu dahi kadîm ve gayr-i fani ve asl-ı kâinat olmadığına delâlet eder.

181- Hâdis olan kuvvetlerin tesiri ile madde, cevher-i fertlerin infial ve teessürleri madde, cevher-i fertlerin hâdis ve fani olduğuna ve kadîm ve asl-ı kâinat olmadığına delâlet ettiği gibi, tabiîlerin za'minde madde ve cevher-i fertlerin ma'lûlleri olan cisimlerin hâdis olması dahi ma'lûllerin illetlerinden infikak edememesi hükm-i zarurîsine mebnî, madde ve cevher-i fertlerin hâdis ve fani olmasına kadîm ve asl-ı kâinat olmamasına delâlet eder. Delil-i mezkûrun takrir ve tafsili, isbat-ı vacib bahsinde gelecektir.

zatîdir" şeklindeki sözleri delil ve muşahededen değil, küfür ve inattan kaynaklanmaktadır. Nitekim bunlardan insaf sahibi olan bazıları bunu itiraf edip şöyle demişlerdir: Kâinat bütün cepheleriyle bize bir yaratıcı ve sevkedicinin eseri olduğunu göstermektedir. Şâyet bu zatın cemali üzerindeki hicap kaldırılmış olsaydı ve künhüne vakıf olsaydık, gün yüzüne çıkan sayısız hakikatlarla karşılaşırdık.[182]

(c) Cisim

Cisim, araları esîrle dolan cevher-i fertlerin toplanmasından (yoğuşma) meydana gelen cevherdir (maddedir). Esîr cüsse (kütle) olarak cisimlerin en saydamı (latîfi), yayılma açısından en fazlası ve akış açısından en hızlısı olup herhangi bir duyuyla algılanamaz,[183] hava katmanlarından herhangi birine özgü değildir. Bunun aksine bütün feza kendisiyle dolar ve bütün tabiî etkiler kendisinde gerçekleşir.[184] Bu nedenle bazıları, onun, kâinatın özü olduğunu sanmışlardır.[185] Halbuki esirin nitelikleri hakkında söyledikleri, bu sonucu doğurmaz.

Esîr hakkında söyledikleri şundan ibarettir: Esîr, mekân kaplayan, ancak elde edilen bölümleri arasında gözenek çokluğundan dolayı son derece saydam olan bir cisimdir.

Bu açıklamadan ancak onun saydam (latîf) bir cisim olduğu sonucuna varılabilir. Bu nedenledir ki bazıları bu zannı (esîrin, kâinatın aslı olduğu zannını) terkedip feza gücünün asıl kaynak olduğu zannına yönelmişlerdir.[186]

182- Kavl-i mezkûrun kâili, Almanya hikmetşinaslarından bir hakîm-i ma'ruf ve meşhurdur. Hakîm-i müşarün ileyhin kelâm-ı mezkûru, kâinatın esbab-ı mucidesinin zatiye olması hükmü, hakîmlerin indinde henüz meçhul bulunduğuna sarahatle delâlet eder.

183- Cedîd hikmet ehlinin müteahhirlerinden esîri kâil olanları esîrin letafetini temsilde bir santimetre havanın arzdan Zühal'e kadar inbisat ve imtidadı farz ve takdirinde, yine esîrden latîf olamayacağı ve esîrin sür'at-ı seyelânını temsilde dahi ziyâ, bir saniye müddette üçyüzbin kilometre mesafe katettiği halde esîr bir saniyede milyarlarca ihtizazat-ı harik-i âdede bulunduğunu söylemişlerdir.

184- Esîr, hava tabakalarına mahsûs olmayıp fezanın tamamını imlâ ettiğini, şemsin hararet ve ziyâsının havadan halî olan fezayı kat' ve intikali ve arza vürûd ve vüsûlu ile isbatı, hararet ve ziyâ bahislerinde sabketmiştir.

185- Esîr, kâinatın aslı ve mayesi olduğu sözü, asrımız hikmetşinaslarının pekçoklarından işitildiği gibi Şemseddin Samî (1850/1904)'nin *Arz Risalesi*'nde dahi "küre-i arz, incimadı halinden mukaddem mâyi' halinde ve ondan mukaddem gaz ve ondan mukaddem esîr hallerinde bulunduğu ve esîr, asl-ı kâinat olup *Gizli bir hazine idim. Bilinmeyi arzu ettim, dolayısıyla mahlukatı yarattım...* (Keşfu'l Hafâ, II/132, H.No:2016) hadis-i kudsisi ile esîre işaret kılındığı" ibaresi görülmüş ve sahib-i risalenin esîri, asl-ı kâinat derecesinden hâlık-ı mevcûdat mertebesine çıkarmasındaki cesaretine taaccüb olunmuştur.

186- Esîrin sabkeden beyanından, sair cisimler gibi cism-i esîrin de aksamı arasında mesam ve menafiz bulunması ve o mesam ve menafizin sair cisimlerdeki mesam ve menafizden vasi'

(a1) Cismin Özellikleri

Cisimler bir takım özelliklere sahiptir. Bunlardan bazısı; mekân kaplama, birbirine nufuz edememe, hareket, durgunluk, gözenekli olma, genleşme, büzülme ve bölünme gibi genel özelliklerdir[187], bazısı da hayvanî cisimlerdeki yürüme ve insanî cisimlerdeki gülme gibi sadece belli bir kısma ait hususî özelliklerdir.[188]

(a2) Cismin Kısımları

Bunlardan kimi gaz halinde olup hava örneğinde olduğu gibi hem hacim değişikliğine hem de şekil değişikliğine uğrar. Kimi de su örneğinde olduğu gibi hacim

olması, bu mesam ve menafizde halânın tahakkuk etmesi muhâlı lazım gelir. Esîri kâil olanlardan bazıları şu muhâlin lüzûmunu men' kasdiyle o mesam ve menafizin kuvve-i basîte-i feza ile meşgul olduğu ve kuvve-i basîte-i fezadan esîr, esîrden madde, cevher-i fertler husûl bulduğu; madde maddeliğinde, esîr esîrliğinde bakî kalmadığı cihetle, kuvve-i basîte-i fezaya rücû' eylediği ve kuvve-i basîte-i feza, asl-ı kâinat olduğu farz ve tahmininde bulunmuştur. Maddîleri nefy-i Sani'deki cürüm ve kabahatleri, kendilerini şu gibi mecnûnane faraziyât ve tekellüfata düşürmüştür.

187- Bir hayyiz ve mekânı işgal etmek manasına olan *tahayyuz* ve diğer cisme nüfuz edememek manasına bulunan *adem-i tenafüz* bütün ecram ve ecsâma âmm ve şâmil olan umûmî hasselerden olduğu gibi hareket ve sükûn bahsinde zikir olunduğu vechile tabiîler sükûn-i mutlakın vücûdunu nefyettiklerinden indlerinde hareket dahi cisimlerin umûmî hasselerinden olur. *Atalet*, cisimlerin hareketten mahrum ve muattal kalması sakin olması manasında değildir. Belki cisimler sikletleri ile hareketlerine mukavemet ve hareketlerini ta'dil etmek manasınadır. Atalet cisimlerin hasse-i lazımesinden olmasıyla cisimler için maddelerinden başka bir muharrikin vücûdu zarurî olduğunu ve o kuvvete kuvve-i muharrike namı verildiğini cedîd hikmet ehli tasrih etmişlerdir. *Mesamiyet*, mesamatlı olmak manasınadır. Mesamat, cisimlerin terekküb ettiği cüz'-i fertlerin aralarındaki menfezlerdir. Mesamlar, menfezler bütün cisimlerde bulunur. Gaz, mâyi' cisimler gibi salb cisimlerde dahi mesamlar olduğunu salb cisimlere civa misüllû sivri veyahut keskin aletlerin nüfûzu isbat eder. Mesamat ve menfezleri bulunmak manasına olan mesamiyet cisimlerin umûmî hasselerinden olduğu gibi hararet misüllû bir sebeple cüzleri birbirinden tebâud ederek cisimlerin hacimlerinin artması manasına olan inbisat ve bürûdet misüllû bir sebeple cüzlerin birbirine tekarrübü ve hacimlerin eksilmesi manasına olan inkibaz dahi cisimlerin umûmî hasselerindendir. Cisimlerin inkisam hassesine kâbiliyetlerinin pek ziyâde olmasını tabiîler bir gram civadan yüz cüzde bir cüz'ü yüzmilyon gram suyu boyaması ve bir gram miskin yüzde altmışı, bulunduğu mahalde yıllarca neşr-i râiha etmesi ve bir damla kokmuş suda ve bozulmuş sirkede binlerce hayvancıkların o katrada seyir ve hareketlerinin ve o hayvancıkların azalarının ve azalarındaki damarlarının ve damarlarında kan gibi bir mayiin ve bir katre insan kanında milyonlarca küreciklerin hurdebîn ile görülmesi delilleri ile irae ve isbat ederler.

188- Bütün cisimlere şâmil umûmî hasseleri olduğu gibi cisimlerin nevlerine ve şahıslarına mahsûs olan ve nevlerini ve şahıslarını birbirinden temyiz ve tefrik eden havass-ı lazımeleri ve havass-ı mümeyyizeleri dahi vardır.

değişikliğine uğramayıp sadece şekil değişikliğine uğrar. Kimisi de taş ve ağaç örneğinde olduğu gibi ne hacim ne de şekil değişikliğine uğrar.[189]

(a3) Cismin Yalın Olup Olmamak Bakımından Taksimi

Bu da kendi arasında ya yalın olup altın, gümüş ve demir gibi madde türlerinden sadece birine ayrışır, ya da bileşik olup toprak, su, hava ve ateş[190] örneklerinde olduğu gibi birden fazla madde türüne ayrışır.[191]

aa. Yalın (*Basit*) Cisimler

Eski dönem bilginleri yalın cisimleri felekî (*astoronomik*), kevkebî (*yıldızla ilgili*) ve unsurî (*elemansal*) kısımlarına ayırmışlardır. Son dönem bilginleri ise sadece unsurî kategorisiyle sınırlandırmaya gitmişlerdir. [192]

189- Gaz cisimlerin cüzleri arasında yok denilecek derecede câzibe az ve dâfia pekçok olması cüzlerinin birbirinden indifa'larıyla hâsıl olan ve esîr-i seyyal ile memlû' bulunan menfezleri dahi pekçok bulunmasına bâdi ve inbisat ile kesb-i hiffet ve letafete ziyâde müstaid olur. Ve hariçten kendilerini tazyik eden bir sebep ve bir kuvvet bulunmadığı ve hal-ı tabiîlerinde kaldıkları halde hem şekilleri ve hem de hacimleri tebeddül eder. Su gibi mâyi' cisimlerin cüzleri aralarında oldukça câzibe ve dâfia bulunmasını, dâfiaları cüzlerinin bir dereceye indifa'larıyla inbisat ve kesb-i hıffet ve letafet etmelerini ve câzibeleri dahi cüzlerinin bir mertebe incizaplarıyla inkibaz ve kesb-i kesafet ve sıklet etmelerini icab eder. Hariçten cüzlerini tutan bir sebep ve kuvvet bulunmadığı ve hal-i tabiîlerinde kaldıkları halde dâfialarının icab ettiği az miktar inbisat ve kesb-i hiffet ve letafet ile şekilleri tebeddül ederse de câzibelerinin iktiza ettiği az mikdar incizab ve inkibaz ve kesafetleri ile hacimleri tebeddül etmez, bakî kalır. Hacer gibi salb cisimlerin dahi cüzleri arasında yok denilecek mertebede dâfiaları az ve câzibeleri pekçok olması câzibelerinin icab ettiği cüzlerinin birbirine incizablarıyla menfezleri ve inbisata isti'datları pek az ve kesif ve kavî ve mukavemetleri pekçok bulunur. Hal-ı tabiîlerinde ne şekilleri ve ne hacimleri tebeddül etmez.

190- Bu dört adet cismi, kudema tahlil edemediklerinden ecsâm-ı basîte ve anâsır-ı erbaa olduklarını za'm etmişler. Ve müteahhirlerin ecsâm-ı mezkûrenin tahlillerine muvaffak olup her birisinin birden ziyâde nev-i maddeden mürekkeb olduğunu görmeleriyle ecsâm-ı mürekkebeden olduğu hükmünde bulunmuşlardır. Tafsili, anâsır bahsinde gelecektir.

191- Cedîd hikmet ehli madde, basit ve mürekkeb bütün cisimlerin asıl ve mayeleri olan cevher-i fertlere itlak ettikleri gibi mezkûr cevher-i fertlerin ictima'ıyla hâsıl olan kümelere dahi itlak ederler. Madde, cevher-i fertler mütemasil olduğu cihetle tenevvü' edemezse de cevher-i fertlerin ictima'ından hâdis olan kuvvetlerin tenevvüü ile kümeler, unsurlar tenevvü' eder. Benaberin ecsâm-ı basîte ve ecsâm-ı mürekkebenin tariflerindeki madde ile maksûd unsurlar ve kümelerdir. Kudema-i hukemâ zehep ile fidde ve hadidi ecsâm-ı mürekkebenin madenler kısmından addetmişlerse de müteahhirleri maâdin-ı mezkûrede bir kuvvet ve hasseyi haiz bir nevi maddeden başka madde bulamadıklarından maâdin-i mezkûreyi ecsâm-ı basîteden kılmışlardır.

192- Ehl-i hey'etin müteahhirleri kudemalarının ecsâm-ı basîteden addettikleri eflâkı nefyettikleri ve kevakibi dahi ecsâm-ı mürekkebeden kıldıkları cihetle indlerinde basit cisimler anâsıra münhasır kalmıştır.

(aa) Felekî *(Astronomik)* Cisimler

Eski dönem gök bilimcileri felekî cisimleri dokuz olarak kabul etmişlerdir. Bunlar Ay, Merkür, Venüs, Güneş, Merih, Jüpiter, Satürn, sabit yıldızlar ve feleklere ait gök cisimleridir.[193] Onlar bu feleklerin küre şeklinde olduğunu parçalanma ve birleşme kabul etmeyip gerisindeki yıldızların ışığını yansıtan yansıtıcı cisimler olduğunu savunurlar.

Aynı şekilde bu varlıkların madde, form *(sûret),* şekil ve hareketleriyle öncesiz *(kadîm)* olduğunu, yer eksenli olup o mihver *(yörünge)* üzerine döndüklerini iddia ederler. Son dönem bilginleri ise (felek denen) bu cisimleri kabul etmemekte ve şöyle demektedirler: Uçsuz- bucaksız olan fezada[194] yıldızlar dışında felek ismi verilen ve yıldızların üzerinde karar kıldığı ve ekseninde yıldızların döndüğü herhangi bir cisim yoktur. Aksine yıldızlar, var olan çekim güçleri sayesinde birbirini çekmekte ve sanal yörüngelerde dönmektedirler. Nitekim kusursuz teleskoplarla yaptığımız gözlemler de bunu kanıtlamaktadır.[195] [*"Allah Odur ki gökleri, sizin de görüp durduğunuz gibi, direksiz yükseltti..."*(Ra'd, 13/2)] Göğe doğru baktığımızda görülen mavi kubbe hava ve

[193]- Kudemay-ı ehl-i hey'et zahirde kevkeblerden bazılarını seyyar ve bazılarını sâbit ve seyyar kevkeblerin hareketlerini dahi birbirine muhâlif gördükleri ve bütün kevkebler için de fezada bir karargah ve istinadgah bulamadıkları cihetle ihtilaf-ı küllî ile hareketleri birbirine muhâlif olan yedi seyyarenin her birisi için bir felek ve sâbit kevkebler için de bir felek ve mezkûr sekiz felekî muhit ve muharrik olmak üzre de dokuzuncu bir felek farz ve tahmin ile eflâkın dokuz olduğunu kâil olmuşlar. Eflâk-ı mezkûreden felek-i kamer eflâktan arza en karîb olduğundan *semâ-i dünya* ve felekü'l-eflâk dahi felekleri muhit bulunduğundan *felek-i muhit* ve feleklerin en büyüğü bulunduğundan *felek-i a'zam* isimleri ile tesmiye etmişlerdir. Lisan-ı Şer'de varid olan yedi semaya Arş ile Kürsi inzimam edince semaların adedi kudema-i ehl-i hey'etin dedikleri gibi dokuz olduğunu, *"Derken, iki gün içinde, gökleri yedi kat olarak şekillendirdi ve her bir göğe kendisine ait işi vahyetti. Biz dünya semasını kandillerle, yıldızlarla süsledik, bozulup yıkılmaktan koruduk..."*(Fussilet, 41/12) kavl-i celîlinin tefsirinde Beyzavî (v.685/1286) zikir ve tevfik etmiştir.

[194]- *Feza,* lugatta vâsi' mahalle ve ümrandan halî sahraya denildiği gibi, örfte mutlak boşluğa dahi denir. Ehl-i hey'etin müteahhirleri ecram-ı ulviye ve sufliyenin etrafı, kudemalarının kâil olduğu vechile felek-i muhit ile muhat olmadığını belki nihâyetsiz boşluk olduğunu hüküm ve farzda bulunmuşlardır.

[195]- *Teleskop,* ecnebi kelimesinden muarreptir. Son defa ihtira' olunan büyük hey'et dürbünlerine itlak olunur. Ehl-i hey'etin müteahhirleri asrında alât ve edevât-ı rasadiye tekemmül ve kudemalarının terassudlarına inzimam eden tam tarassudları ile kevkeblerin ahvâlini daha ziyâde keşfetmeğe muvaffak olmuşlar. Kevkebler kuvve-i câzibe-i umumiyeleri ile birbirlerini mütecazib olduklarını, birbirlerini tuttuklarını ve etraflarındaki boşluktan ibaret olan mevhûm medarlarında devir ve hareket ettiklerini ve karar ve istinadlarında eflâk denilen cisimlere muhtaç olmadıklarını hükmetmişlerdir. Tarassudları ile keşiflerinin tamam ve tafsili, hey'et kitaplarında muharrer ve mukarrerdir. Bu kitapta zikri, itnabı ve maksudu ihlalı mûcib olacağı cihetle tayyolunmuş ve erbab-ı rağbetin muracaatlarına bırakılmıştır.

hava içinde yere bağlı olan aynı zamanda güneş ışınları tarafından kuşatılmış olan parçacıklardır ki insanlar bunları bitişik tek bir katı cisim zannedip felek ve gök olarak isimlendirir.[196]

Son dönem bilginlerinden bazıları[197] *"Güneş kendi yörüngesinde akıp gider"*(Yâsîn,36/38) âyetiyle *"Her biri bir yörüngede yüzmektedir:"*(Yâsîn,36/40) [*"...Güneşi ve ay'ı ram etmiş, hizmete koşmuş, herbiri belirlenen bir vadeye kadar akıp gidiyor..."* (Lokman,31/29)] âyetlerinin zahirî anlamı itibariyla bu tezi takviye ettiğini söylemektedir.[198]

Buna göre ilâhî kitaplardaki göklerden maksat ulvî cisimlerdir. Bazı müfessirlerin, *"Allah gökten suyu indirdi."*(Bakara,2/164) âyetinin tefsirinde belirttikleri gibi, dil ve tefsir kuralları buna musaade edici niteliktedir. Suyun gökten indirilmesi demek yüce ve yüksek mevkideki bir şey -ister bulut, ister felek olsun- den indirilmesi

[196]- Cihet-i ulüvde arzı muhit olan kubbe-i zerka şeklinde görünen ve sema-i felek namları ile yad olunan cism-i cesîm ile müteahhirlerin eflâkı nefyetmeleri üzerine vürûdu malhuz olan suale verdikleri cevaptır.

[197]- Ehl-i hey'etin müteahhirlerinden bazıları ile maksûd, fenn-i cedîd-i hey'ette *Esrar-ı melekut* nam eserin müellifi Molla Kudsî Hindî ile eser-i mezkûrun şarihi ve *Efkâr-ı Ceberût* sahibi Hayatîzade Seyyid Halil Efendidir. Mollay-ı müşar ileyh eser-i mezkûrunu cennetmekân Sultan Gazi Abdulmecit Han (1823-1863) Hazreflerinin nam-ı hümayunları ile tevşih ve tevsim ve huzur-i hümayunlarına takdim etmiş Hakan-ı Huld-ı Aşiyan'ın huzur-i âliy-i şahinşahlarında makbul ve asr-ı humayunlarında ulema-i Osmaniye indinde dahi merğub ve meşhur olmuştur.

[198]- Şemsin sükûn ve karar-ı hakikîsi zamanı olan zaman-ı fenasına veyahut tesavi-i leyl ve neharda bize nisbetle görülen sükûn ve karar-ı izafîsi vaktine kadar vaki olan hareketinden *"Güneş kendi yörüngesinde akıp gider"*(Yâsîn,36/38) kavl-i celîlinde sel suyu ile akan silinti kütüklerin hareketleri gibi cereyan ile tabir buyurulmasından ve şems ve kamer ve bütün seyyarelerin medarlarındaki sel ve hareketlerinden dahi *"Her biri bir yörüngede yüzmektedir:"*(Yâsîn,36/40) kavl-i şerifinde suda yüzen kimselerin hareketleri gibi seyahat ile tabir olunmasından şems ve kamer bütün seyyar kevkeblerin medar ve muharrikleri cedîd hey'et ehlinin kâil oldukları vechiyle hava ve esîr gibi cism-i latîf-i seyyaldan ibaret olduğu şems ve kamer bütün kevkebler o cism-i latîf-i seyyal ile seyelân ve cereyanda bulundukları zahir olur. İmam Fahreddin Râzî de *"Geceyi ve gündüzü, güneşi ve ayı yaratan O'dur. Her biri bir yörüngede yüzmektedir.*(Enbiya,21/33) nazm-i celîlin tefsirinde ukela felekte ihtilaf etmişler. Dahhak, felekin cisim olmadığını, şu nücûmun medarı olduğunu ve Kelbî de, felek kevkeblerin mahall-i cereyanı bulunduğunu ve bazıları dahi feleğin şems ve kamer ve nücûmun cereyan ettiği mevc-i mekfuf *(kör dalga)*tan ibaret olduğunu söylemişlerdir" demiş. Ve bu kelâmıyla kudema-i müfessirinden Dahhak ve Kelbî ve Rağıb gibi zevattan eflâkın cisim olmadığını, şems ve kamer ve nücûmun mecraları ve medarları olduğunu nakl ile ehl-i hey'etten müteahhirlerin kavlini teyid etmiştir.

demektir.[199] Âyetteki yedi gökten maksat, yedi mertebe (*akdar-ı seb'a*) adıyla anılan yedi yıldızdır.[200] *"Allah her semada oraya ait emri vahyetti"*(Fussilet,41/12) âyetindeki semadan murad, durağan yıldızlardan ibaret olan güneş dairelerinden her bir dairedir.[201]

Âyetteki göklerden maksat, ilk bakışta kişiye görünen hal itibariyladır, denilebilir. Nitekim *"Zulkarneyn gün batımına varınca güneşin balçıktan bir gözede battığını gördü"*(Kehf,18/86) âyetinde de böyle bir durum sözkonusudur.

Zahirî bakışın esas alınmasının nedeni şudur: Zira Cenâb-ı Hakk'ın resûlleri göndermesi ve kitapları indirmesi yer ve gökten fışkıran melekût delilleriyle halkı hakka sevk ve hidâyet etmek içindir.[202] *"Gönderdiğimiz hiçbir Resûl yoktur ki onu beyanda bulunması için kendi kavminin diliyle göndermiş olmayalım"*[203] (İbrahim, 14/4) âyeti

---

199- Bazı müfessirler ile maksud, meşhur-i enam ve makbul-i has ve âmm olan Allame-i Beyzâvî'dir. Müfessir-i muşarun ileyh *"...Allah'ın gökten indirip kendisiyle ölmüş yeri canlandırdığı yağmurda ve yeryüzünde hayat verip yaydığı canlılarda, rüzgarların yönlerini değiştirip durmasında, gökle yer arasında emre hazır bulutların duruşunda elbette aklını çalıştıran kimseler için Allah'ın varlığına ve birliğine nice deliller vardır."* (Bakara, 2/164) kavl-i celîlinin tefsirinde "Sema kelimesinin felek, bulut ve mutlak olarak yükseklik yönünü ifade etmesi muhtemeldir" kavliyle semayı felek ve sehab ve mutlak cihet-i ulüv ile tefsir buyurmuş ve tefsir-i mezkûrun haşiyesinde Şeyhzade (v.951/1544) dahi, "Zira insanın üstünde olan her şeye, hatta evin tavanına bile sema denir" kavliyle semanın cihet-i uluvde bulunan şeye itlakının *hakikat-ı örfiye* olduğunu beyan etmiştir.

200- *Akdar-ı seb'a* kevakib-i sâbiteden göz ile görülen altı kadir ve mertebe yıldızları ile kevkebe-i âlemimiz olan şems ve seyyarelerinin kadr ve mertebesidir. Tafsili, kevâkib bahsinde gelecektir.

201- Kevakib bahsinde zikir ve beyan edileceği vechile kevakib-i sâbiteden her birisi seyyarat ve muteallikat sahibi birer güneştir. Ve her birisinin dairesine bir sema itlak olunur. Nazm-i celîl-i mezkûrdaki semalar ile kevakib-i sâbiteden her birisinin dairesi ve her semanın emri ile de her bir daireye mahsûs olan nizam ve intizamı ve îhâsıyla da her daireye nizam ve intizamının tevdii irade buyuruluyor.

202- Maşrik cihetine hareket eden vapurdaki kimseye, sahildeki eşya, garbe doğru hareket eder. Ve dağ önünde bulunan kimseye dahi güneş dağ arkasına ve denizde olan kimseye de güneş denizden müntehay-i basarına batar görülmesi kabilinden olmak üzre âyet-i mezkûrede zikir olunan güneşin çamur bataklığa batması zahir-i hal ve ru'yete mebnîdir. Diyar-ı mağribe giden ve medd-i basarının muntehası çamur bataklığa tesadüf eden Hazreti Zülkarneyn'e güneşin çamur bataklığa batar görülmesi ve şu hal-ı mer'î zahirin Kur'ân'da ihbar ve hikâye buyurulması kazib olmadığı gibi arzdan nazir olan ehl-i arza kubbe-i zerka şeklinde zahir olan ve aralıklarında parlayan kevakib ile tezyin edilmiş görülen ve sema namı verilen arza müteallik hava ve içindeki ecza-i sağirenin zahir ve mer'î olduğu vechiyle Kur'ân'da zikredilmesi ve Sani'-i kâinatın vücûduna ve kemâl-i kudretine istidlâl olunması dahi kâzib olmaz. Belki istidlâlın bu sûreti, ehl-i arzın fehm ve idrakına karîb olduğu cihetle sûret-i mezkûre ile istidlâl ve irşadları daha muvafik ve münasib olur.

203- Her kavme meb'us olan resûlun kitabı ve beyanı kavminin lisan ve luğatıyla olduğuna, meselâ

bunu ifâde etmektedir.

Bu nedenledir ki ilâhî kitapların normal beyanlar ve hitabî delillerle dolup taştığını görürsünüz[204] Hüccetü'l-İslâm İmam-Gazzâlî ve başka[205] zatlar buyurmuşlardır ki: "İlâhî kitaplar, tabibin hastanın mizacındaki zaaf ve kuvvete göre kullandığı ilaçlar gibidir."

Bunlar herkese hitab ettiğinden alışıldık kelimelere ve hitabî delillere açıkça değinilmiş, insanların alışık olmadıkları aklî burhanlara ise (sadece) işaret edilmiştir"[206]

---

kavmi Arap olan resûlün kitab ve beyanı Arabî ve kavmi İbranî olan resûlün dahi kitab ve beyanı İbranî bulunduğuna âyet-i mezkûrede sarahatle delâlet ettiği gibi, her resûlün kitab ve beyanı, kavminin fehm ve idrak edecekleri vechiyle olduğuna dahi işaretle delâlet eder.

204- Âmme-i nâs âdî beyanlar ile maksadlarını edaya ve örf ve adete mebnî olan deliller ile müddealarını isbata me'lûf ve me'nûs bulunduklarından, irşadları için inzâl buyurulan kütüb-i ilâhiye ile emr-i irşadlarını ta'cil ve teshil hikmetine mebnî me'lûfları bulunan ve örf ve adete mübtenî olan beyanlar ve deliller kütüb-i ilâhiyede zikir ve tasrih buyurulmuş ve hakâik-i kat'iyeye dahi imâ ve işaret kılınmış.

205- Ulemadan İmam Gazzâlî'nin gayri ile maksud, İmam Fahreddin Râzî ve Allame-i Taftazanî'nin tilmizlerinden Muhammed Alaaddin Buharî ve emsâlıdır. Kelâm-ı mezkûru, muhakkik İbn-i Humam (v.861/1544) ve gayrileri nakil ve rivâyet etmişlerdir.

206- Marîza mudavat eden tabib hâzik olur ve marizin mizacının kuvvet ve zaafına göre ilacını tertib eder. Verirse tedavisiyle merîz müstefid olur. Tashih-i mizac ile şifa bulur. Ve tabib hâzik olmaz ve marîzin mizacına göre tertib edip vermezse, tedavisiyle marîz mustafid olmadığı, belki marazının tezayüd etmesiyle helâk olur olduğu gibi, irşâd-ı ibâda vasıta olan tabib-i ma'nevî de kâmil olur ve batıl itikat ile kalbleri ma'lul ve marîz bulunan kimseleri kabiliyetleri ile mütenasip ve fehm-i idraklarına muvafik kelâmlar ile itikad-ı hakka davet ve bu sûretle hakka delâlet ederse marîz-i ma'neviler tashih-i itikad ederler ve hidâyete gelirler. Tabib-i ma'nevî mürşid-i kâmil olmaz ve ma'nevî hastaların anlayacakları kelâmlar ile davet etmez, belki anlamayacakları sözler ile fikirlerini ve gönüllerini teşviş ve tahdiş ederse, itikatlarında fesad artar. Dalâletle helak olurlar *"Halbuki gökte ve yerde Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı oraların nizamı bozulurdu...."* (Enbiya, 21/22) kavl-i celîli ile tevhidin delil-i hitabî ve âdîsi tasrih ve delil-i aklî kat'isine işaret buyurulduğu gibi, ayât-ı azime-i Kur'ânîye'nin pek çoklarında dahi edille-i hitabiye-i âdiye tasrih ve edille-i akliye-i kat'iyeye işaret buyurulduğunu ve edille-i âdîyenin tasrih olunması ve edille-i akliye-i kat'iyelerinin tasrih olunmaması âmmenin edille-i akliye-i kat'iyeyi ihata edemeyüp tasrihi, fikirlerini teşviş ve i'tikatlarını ifsat edeceğinden, fikirlerini tahdiş ve teşvişten ve itikatlarını fesattan vikaye ve edille-i adiye-i hitabiyenin tasrihiyle emir ve irşadlarını tesri' ve teshil hikmetine mebnî olduğunu ve edille-i akliyeye işaret dahi havasın edille-i akliyeyi ihata edip işaret ile de hakâiki fehm ettiklerinden irşadlarının edille-i akliye-i kat'iye ile olması hikmetine mübteni bulunduğunu *"Bilinmeyen nice hazineler ve görünmeyen gayb âleminin anahtarları Onun yanındadır. Onları kendisinden başkası bilemez..."* (En'am,6/59) mantuk-i âlisi üzre Kitab-ı Mübin-i Kur'ân, her sınıf halkın fehm ile ahz ve telakki edebilecekleri hükümleri ve delillerini hâvi bulunduğunu ve davet-i âmme ve kâmile olduğunu İmam Fahr-i Râzî *Tefsir-i Kebir*'inde zikir ve ityan etmiştir.

Belirtmek gerekir ki bu te'vil ve tevcih, muhakkik bazı müfessirlerce de ifâde edilmiştir. Söz konusu te'vil ve tevcih, eski dönem bilginlerine göre nassın hisse aykırı olan görüntüsünden kaynaklanmaktadır. [207] Bu te'vil bir bakıma son dönem din bilginlerinin, nassın akla aykırı olan görüntüsünden dolayı müteşabihâtı te'vil etmesine benzer. Buna göre adı geçen te'vil, dini tenkit edenlerin tenkidini ve sapıkların inhirafını önlemek için caiz olmaktadır.[208] Bunlara zahirî şekliyle inanmak vacip değildir. Zira

207- Milâd-ı İsa'dan yüzkırk sene mukaddem zuhûr eden Batlamyus-i Rumî hey'et âlemini Kütüb-i Mukaddese muhatabları olan âmme-i nâsın ma'lûmları olmadığı cihetle Sani'in vücûduna ve kemal-i sıfatına delil bulunan semavât ve arz ve şems ve kamer ve nücûm ile hey'etleri Kütüb-i Mukaddese'de âmmenin ma'lûmu olan zahir ru'yetteki sûretleriyle mezkûr bulunduğundan ve kurun-i İslâmiyenin evâsıtına doğru Abbasîler zamanında bilâd-ı İslâmiye'ye naklolunan kadîm Batlamyus hey'etiyle ecram-ı mezkûrenin zikir olunduğu âyât-ı Kur'âniye arasındaki muhâlefet-i zahiriye şayi' olduğundan, kurun-i mezkûre müfessirlerinin muhakkikleri, ecram-ı mezkûrenin Kur'ân'daki zikirleri muhatabları bulunan âmmenin ma'lûmları ve zahir ru'yetteki sûretleri vechiyle olduğunu beyan ile tevcih ve te'vilde bulunmuşlardır. İmam-ı Râzî *"Hem O'dur ki yeri yaydı..."* (Ra'd,13/3) kavl-i celîlini, "Yeri yayan O'dur" kavliyle tefsir, "Zira büyük bir küreye bakıldığı zaman küre düz bir satıh gibi görülür" kavliyle de tevcih, "Çünkü yerin yuvarlak olduğu kat'î delillerle sâbittir. Binaenaleyh bu konuda inad göstermek yersizdir" kelâmıyla da tevcih-i mezkûrun zarurî olduğunu beyan etmiş. *"Her biri bir yörüngede yüzmektedir:"* (Yâsîn,36/40) nazm-ı celîlinin tefsirinde dahi "Nasslarda, göğün yuvarlak değil de düz olduğuna dair bir delil yoktur. Bilakis hissî deliller onun yuvarlak olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla ona itimat etmek gerekir" kelâmıyla semavâtın küre olması delil-i hissî ile sâbit, kabulü zarurî olduğunu tasrihte bulunmuştur. Te'vil ve tevcih-i mezkûr, Râzî ve Zemahşerî (v.538/1144) ve Beyzavî ve Ebu Suûd (1490/1574) gibi muhakkiklerin tefsirlerinden çok mevakide vakidir. Ve Bağdadî (539/1144)'nin *Ruhu'l-Maâni* nam tefsirinde *"Biz yere en yakın semayı lambalarla donattık. Onları şeytanlara atılan mermiler yaptık..."* (Mülk,67/5) kavl-i celîlinin tefsirinde "kevkeblerin feza, cevv-i heva bahrinde kudret-i azîme-i ilâhiye ile seyir ve hareket eden Sefineler olduğunu itibar eden cedîd hey'et ehline göre âyet-i celîledeki sema-i dünya ile fezadan ve cevv-i havadan, tabaka-i mahsûsa ve mesabîh ile de o tabakada bulunan kevkebler kast ve irade buyurulur. Ve kevakibiyle fezadan o tabaka tezyin edilmiş denilir" demiştir.

208- Kadîm ve cedîd hey'et ehlinin hey'et-i âlem hakkındaki hükümleri tarassutlarıyla indlerinde hisse müstenid ahkâm-ı mahsûsadan olduğu ve âlemden eflâk ve ecramı natık olan nusûs-i Kur'âniye'ye muhâlefetleri, nusûsun his ile tesadümü ve muhâlefeti kabilinden bulunduğu cihetle, zahirleri sarahat-ı akla muhâlif bulunan *"O'dur Rahman: Rububiyet Arşına kurulan, kâinata hükümran."* (Tâ-hâ, 20/5) *"... Allah'ın eli onların hepsinin ellerinin üstündedir..."* (Fetih, 48/10) *"Şüphesiz Allah (c.c) Adem'i kendi sûreti üzerine yaratmıştır"* (el-Beğâvî, Şerhu's-Sünneh, VI/327) misüllû müteşabih âyetlerin ve hadislerin te'vil ve tevcihleri ulema-i dinin müteahhirleri indinde caiz olduğu gibi zahirde sarahat-ı hisse muhâlif görülen eflâk ve ecramı natık bulunan nusûs-i Kur'âniye'nin de te'vil ve tevcihleri caiz olur. Müteşabihlerin te'vil ve tevcihleri, ile kalblerinde zeyğ ve dalâl olanların zeyğ ve dalâlları, fitne ve fesadları ref' ve izale olunduğu gibi, nusûs-i mezkûrenin te'vil ve tevcihleriyle de nusûs-i mezkûreye belki Kur'ân'a ve dine ta'n edenlerin ta'nları ref' ve izale olunur.

bunlar dinin inanılması zorunlu kısımlarından değildir.[209] Bu konuda hikmet ve yakîn ehli olanların ifâde ettiği şu gerçeğe itimad edilmelidir: "Kâinatın şekli nasıl olursa olsun, hangi keyfiyet üzerine şekillenip deveran ederse etsin, kesin olan, hudusuyla (sonradan oluş özelliğiyle) yaratıcısı olan Allah'u Teâlâya delâlet etmektedir."[210]

(bb) Kevkebî Cisimler

Bunlar ya seyreden gezegenlerdir ya da görünüşte durağan olan yıldızlardır.[211] Gezegenler eski bilginlere göre yedidir. Ay, Merkür, Venüs, Güneş, Merih, Jupiter ve Satürn. Bunlardan her biri kendi yörüngesine yerleşmiş ve yer kürenin merkezi etrafında dolaşmaktadır.[212]

Son dönem bilginleri ise bunların oniki adet olduğunu söylemektedirler. Merkür, Venüs, Yer küre, Merih, Westa, Bonan, Siris, Palas, Jupiter, Satürn, Uranüs ve Luriya'dır.[213] Ay ise yerkürenin uydusu olup ona tabidir.[214] Bunların her biri genel

209- Eflâk ve ecramın ahkâmını dinde itikad zarurî olmadığı ve kütüb-i ilâhiyede zikirleri ise Sani' Teâlâ'nın vücûduna ve kemal-ı sıfatına delil olmak üzre olduğu ve eflâk ve ecram her ne sûretle tasavvur edilirse edilsin mahlukatın a'zam ve azharı ve mesnûatın a'ceb ve eb'daı bulunduğu cihetle Sani' Teâlâ'nın vücûduna ve kemâl-ı sıfatına delâlet ettiği cihetle, Kur'ân'da muhatabları olan âmmenin ma'lûmları olan zahir ru'yetteki sûretleri ile zikredilmiş ve Sani'in vücûduna ve kemâl-i sıfatına istidlâl olunmuştur.

210- Hikmet ve yakîn ulemasından ba'zısı ile maksûd, ulum-i zahire ve batinede âlim ve arif ve âsar-ı kemâliyle meşhur ve ma'ruf olan *Ma'rifetname* sahibi İbrahim Hakkı (v.1186/1772) Hazretleridir. Kâmil-i müşar ileyh, eser-i mezkûrunda hey'et-i cedîdeyi tarif ve kuvvet ve şöhret ile tavsif ettikten sonra kadîm ve cedîd hey'etlerden hiç birisinin dinde itikadı vacip olmadığını ve tûb-i âlem (kiremit, tuğla) ne şekilde olursa olsun ve ne keyfiyetle terekküb ederse etsin ve bu çarh-ı felek ne sûretle dönerse dönsün muhakkak olan hudûsu ile itikadi elzem ve ehem olan Sani'in vücûdu ve kemâline sarahatle delâlet eder demiştir.

211- Kudemay-ı ehl-i hikmet ve hey'et, kevkeblerin ecsâm-ı basiteden olmasını za'm etmişlerse de müteahhirleri şemsin ve bütün kevkeblerin ziyâlarını tahlil ile ziyâlarında kevkeb-i arzda bulunan hadid, nikel, krom, manğanız, müvellidü'l-ma, müvellidü'l-humûze, sodyum, kalsiyum gibi maddeleri bulduklarından, kevkeb-i arz gibi bütün kevkeblerin de mütenevvi' anâsırdan mürekkeb olduğuna hükmetmişlerdir. Ehl-i hey'et, zahir ru'yete mebnî kevkebleri iki kısma taksim ederler. Zahirde seyir ve hareketleri görünenlerine seyyare ve görünmeyenlerine sâbite namı verirler ise de müteahhirleri hakikatte gayr-i müteharrik bir kevkeb ve bir cisim olmadığını cezmederler.

212- Hareket eden vapur üzerinde bulunan kimseler, vapurların hareketini sahildeki eşyada gördükleri gibi, küre-i arz üzerinde bulunanlar dahi yeri sakin ve kevkebleri müteharrik ve seyyar görürler. Şu zahir-i hale ittiba' ile kudema-ı ehl-i hey'et de yeri sakin ve kevkebleri yer üzerine müteharrik, dair zannetmişler ve yeri merkez-i âlem tanımışlardır.

213- Frenkler Micmereye *Westa* ve Karin-i Müşteri'ye *Bonon* ve Sünbüle'ye *Siris* ve Ebu Felak'a *Palas* ve Urya'ya *Uranüs* tesmiye ederler. Ve Almanlar ve Ruslar Dahi Urya'ya *Uran* namı verirler. Seyyarat-ı mezkûreden en sonra keşfolanları, Urya ve Lurya yıldızlarıdır. Bu yıldızların keşfi henüz keşf olunmadık seyyarelerin mevcût olması ihtimalini te'yid eder.

çekim gücüyle güneşin merkezine çekilmekte ve fezadaki yörüngesinde dönüp dolaşmaktadır. Aynı şekilde bunlar kütlesine ve hareket hızına bağlı olarak güneşe yakın olabilmektedir. Kütle bakımından en ağır ve hareket bakımından en seri olanlar mesafe olarak merkeze en uzak olanlardır.[215]

Güneş: Güneş, kendiliğinden ışık saçar, ışığıyla gezegenleri aydınlatır.[216], [Nitekim şu âyetler de buna işaret etmektedir: *"O dur ki güneşi bir ışık yaptı, Ay'ı da bir nur kıldı."*(Yunus, 9/5), *"Biz gece ve gündüzü kudretimizi gösteren iki delil kıldık. Gece delilini sildik, gündüz delilini aydınlatıcı yaptık ki hem Rabbinizin lütfedeceği nimetlerin peşine düşesiniz, hem de yılların sayısını ve hesabı bilesiniz."*(İsrâ, 17/12) (Tekmile, 26)] Güneş, yerküreden yirmi milyon mil uzakta duran bir gök cismidir. Bu mesafe, güneş ışınlarının yeryüzüne geliş süresi dikkate alınarak belirtilmiştir.[217]

Güneşin dünyaya olan uzaklığı esas alınarak güneşin bir milyon dörtyüz bin kez yer küreden büyük olduğu söylenmiştir.[218] Delil olarak şu tahmin edilmektedir: Güneş evrenin merkezinde olup ekseni etrafında gerçek ve konumsal bir harekete

---

214- Ehl-i hey'etin kudeması indinde adedleri yedi ve müteahhirleri indinde oniki olan seyyarelerin büyüklükleri ve hareketleri birbirine tamamiyle muhâlif olanlarıdır. Bunlardan başka 18 adet küçük seyyareler de vardır ki hareketleri büyük seyyarelerden bazısının hareketine mümasildir. Mumaselet-i mezkûreye mebnî küçük seyyarelerin harekette mümasili olan büyük seyyarelere tabi olduğunu ehl-i hey'et hükmederler ve küçüklere harekette mümasili olan büyüklerin peyki ve tabiidir derler.

215- Ehl-i hey'etin müteahhirleri merkez-i âlem şems olduğunu, zikir olunacak deliller ile isbat ederler. Ve seyyareler merkezleri olan şemsin cezbine mukavemetleri, sikletleri ve hareketleri iledir derler. Seyyarelerden hafif ve hareketleri batî' ve zayıf olanların merkezlerinin cezbine mukavemetleri az olduğundan, fezadan merkeze karîb olan mahalle kadar cezb olunduğunu ve karîb mahalde vaki' olduğunu ve sakîl ve hareketleri serî' ve kavî bulunanların merkezlerine mukavemetleri kavî bulunduğundan merkezden uzak mahalde kaldıklarını kâil olurlar. Seyyarelerin bu kitabta zikirleri itibar-ı mezkûr ile merkeze olan kurbları tertibi vechiyledir.

216- Ehl-i hey'etten bazıları şemsin ziyâsı, şemsi muhit olan bir nevi ziyâlı esîr ile olduğunu ve lekeleri dahi ziyâdan mahrum olan mahalleri bulunduğunu zannetmişlerse de ekserisi şemsin ziyâsı maddesinin iştialiyle zatî olduğunu hükümettikleri gibi şems ve seyyarelerinin ziyâlarını tahlilde seyyarelerin ziyâları, şemsin ziyâsı nevinden bulunduğunu görmeleri ile seyyarelerin ziyâ-ı şems ile müstenir ve münevver olduklarına dahi hükmetmişlerdir.

217- Ziyâ, bir saniye müddette üçyüzbin kilometre mesafe kat'ettiği ve şemsin ziyâsının arza sekiz dakika onsekiz saniye müddette geldiği ehl-i hikmet ve ehl-i hey'et indinde tahakkuk ettiğinden, şemsin ziyâsının arza vürûdu müddeti ile ziyâsının kat' ettiği mesafeyi ve mesafe-i mezkûre ile de şemsin arza bu'dunu takdir ve tayin etmişlerdir.

218- Şemsin ziyâsının arza vurudu müddeti ile şems ve arz arasındaki bu'd-i mesafe bilindiği gibi, ma'lûm olan bu'd-i mesafe ile de şemsin cirm-i hakikîsinden ru'yette tenakus eden mikdar bilindiğinden, tenakus eden miktar-ı ma'lûm şemsin cirm-i mer'îsine zam ve ilave ile şemsin cirm-i hakikîsi ma'lûm olur.

sahiptir. Bu hareket, güneş lekelerindeki değişiklikler sayesinde tespit edilebilmektedir. Güneşin kendisinden daha büyük bir merkezin etrafında döndüğü sanılmaktadır.[219] Güneşin, seyirle ilgili iki izafî hareketi bulunmaktadır. Bunlardan biri doğudan batıya doğru gerçekleşen günlük seyirdir. Diğeri ise batıdan doğuya doğru gerçekleşen yıllık seyirdir.[220]

Merkür ve Venüs[221] de her biri iki harekete sahiptir:

- Kendi ekseni etrafında yaptığı konumsal hareket
- Kendi yörüngesinde yaptığı seyrî hareket.[222]

Yer Küre : Yer küre diğer gezegenler gibi küresel[223] olup içinde ısı

219- Şemsin ziyâsı zatî ve seyyarelerin ziyâları şemsden me'hûz ve müstefad olması ve şemsin cirmi, seyyarelerden büyük ve câzibesi çok bulunması arz ve sair seyyareleri cezb etmesi ile şemsin merkez-i âlem olması üzerine ehl-i hey'etin müteahhirleri bi'l istidlâl şemsin merkez-i âlem olduğuna hükmetmişlerdir. Şemsin ziyade parlaklığı ve a'sâr-ı kadîmede âlât-ı rasadiyenin müsaadesizliği ile şemsin hakikî hareketi hissolunamadığından sâbit olduğuna hükmolunmuş ise de son asırlarda tekemmül eden alât-ı rasadiye ile de şemsin şame ve lekelerinin tahavvülleri görülmekle mihveri yani zatı üzerine hareket ettiği sâbit olmuş ve ehl-i hey'etin müteahhirlerinden bazıları şemsin hareket-i mezkûresiyle kendinden büyük bir cismi merkez edinip etrafında devir ve hareket ettiğini zannetmiş ve müslüman ve muhakkiklerinden bazıları dahi *"Güneş de bir delildir onlara, akar gider yörüngesinde..."* (Yâsîn, 36/38) kavl-i celîlinde merkez-i maznuna işaret olunduğu za'minde bulunmuşsa da merkez-i maznun hala keşf ile taayyün etmemiştir. Ehl-i hey'etin vaki olan şu zan ve za'mları hâdisat-ı tabiiyeden her bir hâdiseye bir illet-i maddiyenin lüzûm-ı vücûdu za'mına mebnîdir. Yoksa Şemsin hareket-i mezkûresinin illeti *"Güneş de bir delildir onlara, akar gider yörüngesinde..."* (Yâsîn, 36/38) kavli şerifinin mantuku vechiyle kudret-i kahire-i ilâhiye olduğunda ehl-i iman ve îkanın tereddüdü olmadığından, şems için merkez aranılmasına hacet yoktur.

220- Garptan şarka hareket eden vapurda bulunanlar sahildeki eşyayı şarktan garba doğru hareket ettiğini gördükleri gibi garbtan şarka hareket eden arz üzerinde bulunanlar dahi arzı sâbit ve hareket-i seyriyesi olmayan şemsi, şarktan garba doğru hareket-i seyriye ile hareket eder halde gördüklerinden, kudema-i ehl-i hey'et, şu zahir ru'yete ittiba' ile arzın sakin ve sâbit, şemsin hareket-i seyriye ile müteharrik olduğunu za'm etmişlerse de müteahhirleri, mezkûr hareketin hakikatta arzın olduğunu, yalnız zahir-i ru'yete ittiba' ile şemse isnad ve izafe olunduğunu edille-i kat'iye-i rasadiye ile isbat etmişlerdir.

221- Zühre, akşamları güneşin gurubundan ve sabahları şafaktan mukaddem görülen Farisîde *Nâhîd* denilen parlak yıldızdır.

222- Utarid'in hareket-i vaz'iyesinin bir devresi yirmi dört saat ve hareket-i seyriyesinin bir devresi de seksen gün müddette ve Zühre'nin de hareket-i vaz'iyesinin bir devresi yirmiüç gün yirmibir dakikada ve hareket-i seyriyesinin bir devresi dahi yüz yirmibeş gün müddettedir.

223- Başka kevkebler gibi arz kevkebinin dahi kürevî olduğunu ehl-i hey'et müteaddid deliller ile isbat ederler. Birincisi, arz müstevi olduğu takdire göre şemsin tulûu ile yerin tamamının def'aten ziyâlanması lazım olduğu halde, şemsin tuluu ile yerden mukaddem dağ tepelerinin

bulunmaktadır. Bu ısı ve hareket, depremlerle ortaya çıkmaktadır. Volkanik olaylar da buna tanıktır.[224] Parçaları ve kendisine tabi olan nesneleri sahip olduğu çekim gücü sayesinde çekmektedir.[225] Yer kürenin iki hakikî hareketi bulunmaktadır.[226]

- Yirmi dört saatte bir kendi ekseni etrafında dönerek gerçekleştirdiği konumsal harekettir. Bu hareket gece ve gündüzü doğuran günlük harekettir.[227] Söz konusu hareket sonucunda Yer kürenin iki ucunda iki kutup oluşmakta ve ortasında

ve sonra da başka mahallerin ziyâdar olmasıdır. İkincisi dahi sahilde bulunanların gözlerinden sahilden hareket eden ve vapurun birinci defa teknesinin ve sonra diğerlerinin gaib olması ve denizden uzak mahallerdeki vapurda bulunanlara sahildeki eşyadan birinci defa minareler gibi murtefi' olan şeylerin sonra da başkalarının görülmesidir. Üçüncüsü de arzdan yıldızların tamamının görülmemesi, belki şimala giden kimseye şimal yıldızlarının ve cenuba giden kimseye de cenub yıldızlarının görülmesidir. Dördüncüsü, husuf-i kamerde, kamere arzın vaki' olan gölgesinin münhanî sûrette görülmesidir.

[224]- Küre-i arz, aslında mâyi' ve hararetli olduğunu ve tedricî teberrüd ederek kaşır bağladığını ve sonra gitgide kaşrının kalınlaştığını ve bazı mahallerinde yirmibin metre ve bazı mahallerinde otuzbin metre kalınlığında bulunduğunu ve şimdi o kaşıra, taş ve toprak namı verildiğini ve bu kaşırın cevfi yine eski halde mâyi' ve hararetli olduğunu ve arzın ahvâl-i mezkûresine zelzeleler ile zahir olan âsar-ı volkaniye delâlet ettiği gibi arzı hafr ile gitgide ka'rinde hararetin artması dahi delâlet ettiğini tabakat-ı arz uleması zikretmişlerdir.

[225]- Her cismin kendisine mahsûs kuvve-i câzibesi olduğu gibi arzın dahi husûsî câzibesi vardır. Arz cüzlerini ve müteallikleri kendisine olan münasebet ve mücanesetleri nisbetinde cezbeder. Dâfiası az ve câzibesi çok salb ve sakîl olan maden ve nebat ve hayvan gibi cisimler ile su gibi mâyi' ve sakîl cisimleri ziyâde cezbeder. Ve o gibi sakîl cisimler arz üzerine vaki' olur. Dâfiası çok ve câzibesi az latîf ve hafif olan hava gibi, gaz cisimleri veyahut mukavemetleri cihetiyle kamer ve mütaallikat-ı sairesi gibi salb cisimleri ziyâde cezbedemez. Cezbedebildiği mahalde kalırlar. Hava tabakalarından kesif olanların merkez-i arzın cezbine tabiiyetle arza karîb olduğunun ve hafif ve latîf olanları dahi merkezin cezbine adem-i tabiiyeti cihetiyle uzakta bulunduğunun zikri hararet bahsinde sabk etmiştir.

[226]- Ulema-i hey'etin müteahhirleri, arzın hareketini edille-i kat'iye-i adîde ile isbat ettikleri gibi müslümanlarından ve muhakkiklerinden bazıları dahi *"Bir de o dağları görür donuk ve hareketsiz sanırsın; Oysa onlar bulutun yürüdüğü gibi yürümektedirler. İşte bu, her şeyi muhkem ve mükemmel yapan Allah'ın sanatıdır. Muhakkak O, sizin yaptığınız her şeyden haberdardır."* (Neml, 27/88) nazm-ı celîli ile arzın seyir ve hareketine ve seyir ve hareketinin gâyet serî' olduğuna istidlâl etmişler. Ve arz yirmi dört saat müddette bir defa hareketinin her saniyesinde altıyüz yirmi beş zira' miktarı mesafe kat'eder demişlerdir.

[227]- Ehl-i hey'etin müteahhirleri arzın yirmidört saatta bir defa garbtan şarka doğru mihveri yani zatı üzerine hareket-i vaz'iye ile hareket ettiğini ve hareket-i mezkûresi ile her cihetinde leyl ve nehar birbirini takip etmekte olduğunu zikretmişler. Ve eser ile müessire istidlâl tariki vechiyle arzın her cihetinde leyl ve neharın birbirini takib etmesini arzın güneşe karşı hareket-i vaz'iye ile hareket etmesine delil kılmışlar. Ve arz sâbit ve şems müteharrik olduğu sûrette leyl ve nehar arzın her cihetinde birbirini takib etmeyip bir cihetinin daima gündüz ve diğer cihetin daima gece olması lazım gelirdi, demişlerdir.

dünyayı iki parçaya ayıran ekvator çizgisi varsayılmaktadır.[228]

- Üçyüz altmış beş gün beş saat kırksekiz dakikada kendi yörüngesinde ve güneşin etrafını dolanarak gerçekleştirdiği yıllık harekettir. Bu hareketin sonucu olarak mevsimler oluşmaktadır.[229] Ayrıca yerkürenin katmanları, bölgeleri[230] ve uyduları bulunmaktadır. En meşhur uydusu aydır. Ay konumsal bir harekete sahip olup yirmi dokuz gün oniki dakikada kendi ekseni etrafında birkez döner. Bu, onun aylık hareketidir.[231] Ayın gerçekleştirdiği seyrî bir hareketi daha var ki bu harekette yer

[228]- Arzın şemse karşı mihveri üzerine hareket-i vaz'iyesi bir mil geçirilmiş olan elmanın yanan muma karşı mil üzerinde hareket-i vaz'iyesi gibidir. Küre-i arzın iki cihetinde ve mil-i mefrûzun girip çıktığı farz olunan iki mahalde üzerine hareketin vukûu mefrûz olan iki noktaya *kutuplar* ve cenub cihetinde bulunan kutba *kutb-i cenubî* ve şimal cihetinde bulunan kutba dahi *kutb-i şimalî* tesmiye olunur. Ve küre-i arzın her cihetinde iki kutba bu'du musavi olan vasat küre farz olunan noktalardan mefrûz olan hatta dahi *hatt-ı istivâ* (Ekvator) namı verilir. Ve hatt-ı mezkûr ile küre-i arz iki nisflere munkasim olur. Kutb-i cenubî cihetindeki nisfa *nisf-i cenubî* ve kutb-i şimalî cihetindeki nisfa nisf-i şimalî denir.

[229]- Bir de arzın üçyüz altmışbeş gün şu kadar müddette bir defa medar-ı mahsûsunda hareket-i seyriye-i deveraniye ile seyir ve devrettiğini ve hareket-i mezkûresiyle üzerinde fusûl-i erbaa tevarud ve taâkub etmekte bulunduğunu ehl-i hey'etin müteahhirleri zikretmişler. Ve arz üzerinde füsûlun tevarud ve teâkubu eseri ile arzın hareket-i mezkûresine istidlâlde bulunmuşlar ve hareket-i mezkûrenin bir devresine *sene-i şemsiye* namı vermişlerdir.

[230]- *İlm-i tabakatu'l arz* ehl-i, arzı birinci defa *evveliye*, *inkılabiye* kısımlarına ve ikinci defa dahi *inkilabiye* kısmını *inkılabiye-i ûla*, *inkilabiye-i sâniye*, *salise*, *rabia*, *hamise* tabakalarına taksim ile evveliye kısmını hayvanlardan eser görülmeyen ve inkılabiye-i ûlayı da nesilleri munkarız olan kemiksiz kabuklu hayvanların ve inkilabiye-i saniyeyi dahi balıkların ve sürünür böceklerin ve saliseyi de nesilleri munkariz olmayan bildiğimiz karada yaşayan kemikli memesiz hayvanların, hamiseyi de kemikli ve memeli hayvanların iskeletleri bulunan tabakalar ile tarif etmişler. Ve ehl-i hey'etin kudeması arzın nisf-i şimalîsinden elli dereceyi tecavüz edemedikleri cihetle mezkûr derecelerde mevcût olan mamureleri yedi iklime ve müteahhirleri arzın etrafında doksanaltı dereceye kadar seyahat ile daha ziyâde mamurelere tesadüf ettikleri cihetle arzı altmış iklime taksimde bulunmuşlardır. [Arzın tabaka tabaka olduğuna ve üç tabakası bulunduğuna felasife-i kadime dahi zahib olmuşlar. Birincisi, merkez-i arzı muhit olan tabaka-i sırfası, ikincisi de tabaka-i tıniyesi, üçüncüsü dahi tabaka-i mahlûtasıdır ki madenler, nebatlar, hayvanlar bu üçüncü tabakadadır demişlerdir. "Semavat gibi arzın da tabakaları yedi olması ve her iki tabakanın arasında beşyüz senelik bir mesafe ve her tabakada mahluk bulunması" sözü müsellem değildir. *"Allah O Yüce yaratıcıdır ki yedi kat göğü ve yerden de onların benzerini yaratmıştır."* (Talak,65/12) kavl-i şerifi o sözü tamamıyla sarih ifade edemediği gibi o hususta rivâyet olunan eserler dahi sahih, salim değildir.(Tekmile,29)]

[231]- Kamerin hareket-i vaz'iye ile devri mihverisinden tam bir devresi müddetinin hakikî miktarı yirmi dokuz gün oniki saat kırkdört dakika üç saniyedir. Şems ile kamerin iki ictima'larının arasındaki müddetten ibarettir. Bu müddete bir *şehr-i kamerî* tesmiye olunur. Fakat kamerin şemse nisbetle ru'yetinde hâsıl olan evza' ve eşkâlinden bize en evvel zahir olan hilâl vaz'ı ve şekli olduğundan, şer'de şehr-i kamerînin bidâyeti ru'yet-i hilâldan muteber bulunmuş ve

küreyle birlikte üçyüzellidört günde güneşin etrafını dolanır. Bu onun senelik hareketini teşkil eder.[232]

Ayda bir takım lekeler bulunmaktadır ki bunlar gerçekte güneşle aydınlanamayan çukurlardır.[233] Ay, güneşe uzak ve yakınlığı ölçüsünde aydınlanır.[234] Ayın dünya ile güneş arasına girmesiyle güneş tutulması meydana geldiği gibi, dünyanın ay ile güneş arasına girmesi de ay tutulmasına neden olur.[235] Ay, gök cisimleri arasında bize en yakın cisim olduğundan hakkında en fazla ma'lumat sahibi olduğumuz bir gök cismidir.[236]

örfte *mahakk* ve *kıran* denilen kamerin adem-i ru'yetinin müddeti de şehr-i kamerînin nihâyetinden add ile ve hilâl, ekser yirmidokuz ve bazen otuz günde görüldüğünden, şuhur-i kameriyenin ekserisinin miktarı yirmi dokuz ve bazısının otuz gün olmuştur.

232- Kamerin medarında arza tebeiyetle şems üzerine olan şarktan garba doğru devir ve hareketinin tam bir devresinin müddet-i hakikiyesi üçyüz ellidört gün ve oniki şehrdir. Mezkûr müddete *sene-i kameriye* tesmiye olunur. Sene-i kameriye üçyüz altmışbeş gün müddetten ibaret olan sene-i şemsiyeden on gün yirmi saat kadar noksan olur. Eyyam-ı mezkûreye, *eyyam-ı mensiye* denir. Her otuz üç senede bir sene-i kameriye mahvolur. Sene-i kameriyeye, *sene-i hicriye* ve sene-i şemsiyeye dahi *sene-i miladiye* de denir.

233- Kamerin kursunda görülen şame ve lekeleri şemsten ahz-ı ziyâ edemeyen dere ve çukur mahalleridir. Gölgeli sûrette görünürler.

234- Kamer, haddi zatında cism-i muzlim ve şemsin ziyâsıyla sathından daima nisf-i miktarı münevver olup kamerin sathından bize görünen yalnız münevver olan mahalli olduğunu ve kamerin şemse tedricî takribiyle de vech-i münevveri şemse ve vech-i muzlimi arza tedricî döndüğünden, ru'yetimizde kamerin şekl-i nuranîsinin tedricî tenakusta bulunduğunu ve kamerin şemsten tedricî tebâudunda dahi vech-i münevveri arza ve vech-i muzlimi başka bir cihete tedricî döndüğünden, ru'yetimizde kamerin şekl-i nuranîsi tedricî tezayüd ettiğini ilm-i menazır uleması zikrettiler. Ve tesamuh ve tecevvüz (mecaz) ile kamerin şemse kurb ve bu'diyeti ihtilaf-ı nuruna sebeb sûretinde zikrettiler. Kamerin nurunun ihtilafı, şemse olan kurb ve bu'du iledir dediler.

235- Arz ile kamerden her birisi medar-ı mahsûsunda devrettiği esnada arz, kamer ile şems arasına haylûlet edip arzın gölgesi kurs-i kamerin tamamı veyahut bazısı üzerine vaki' olmasıyla kamerde *husuf-i kullî* veyahut *husuf-ı cüz-î* hâsıl olur. Kezalik kamer, arz ile şems arasına haylûlet edip kamerin gölgesi arzın tamamı veyahut bazısı üzerine vaki' olmasıyla ve arz ve sükkânından, o miktarın ziyâ-ı şemsten mahrum kalmasıyla *kusuf-i kullî* veyahut *kusuf-i cüz'i* husûl bulur. Arz ile kamerin medarlarındaki seyr ve hareketleri ve birisi diğerisine şemsten ne vakit hail olacakları ehl-i hey'etin indinde ma'lûm olduğundan, husuf ve kusufu vuku'larından mukaddem bilirler, ihbar ederler.

236- Ecram-ı ulviyeden kamer, meskenimiz olan arza pek karîb olduğundan, ehl-i rasat kamerin ahvâlini arzın ahvaline karîb sûrette keşfetmişler. Ve kamer için haritalar yazmışlar. Ve derelerinin arz ve umkunu ve dağlarının irtifaını tayin etmişler ve arz gibi kamerde dahi yanardağlar bulunduğunu haber vermişler ve havası latîf olduğundan meskun olduğunu dahi zan ve tahmin etmişlerdir.

Merih, Westa, Bonan, Siris, Palas'dan[237] herbirinin merkezi oluşturan güneş etrafında özel hareketleri bulunmaktadır.[238] Jupiter; Satürn, Üranüs ve Lurya'dan[239] oluşan son dört gezegenin kendilerine ait iki hareketi bulunmaktadır.[240] Lurya keşfedilen en son gezegendir. Ondan sonra da bir gezegenin olması ihtimali bulunmaktadır. Zira feza pek geniştir. [241] Söz konusu gezegenlerde mevsimlerin görülmesi ihtimali vardır. Zira bu gezegenlerde de (dünyadakine benzer) bir eksen eğikliği bulunmaktadır.[242]

Kuyruklu yıldızlar da gezegenlerden kabul edilmektedir. Bunlar çok olup içlerinden ancak dört tanesinin hareketi gözlenebilmektedir.[243]

237- Merih humretli bir yıldızdır. Farisîde *Behram* denir. Micmere de kevakib-i sâbiteye benzer gâyet şualı bir yıldızdır. Milâdın 1807 tarihinde keşfolunmuştur. Milâdın 1804 tarihinde Karine-i Müşteri ve 1801 tarihinde Sünbüle ve 1802 tarihinde Ebu Felak yıldızları keşfolunmuş ve mezkûr yıldızlardan Sünbüle'ye *Sarara* namı dahi verilmiştir.

238- Merkez-i âlem, şems üzerine Merih'in hareket-i seyriyesinin bir devresi üçyüz yirmiiki gün ve Micmere'nin üç sene yirmidört gün ve Karine'nin dört sene onbir gün ve Sünbüle'nin dört sene ikiyüzbir gün ve Ebu Falak'ın dört sene yirmiiki gün müddettir.

239- Müşteri, arzdan bin dörtyüz ondört defa büyük ve Zühre'ye benzer şualı bir yıldızdır. Farisîde *Bercis* tesmiye olunur. Zuhal dahi arzdan bin yediyüz otuzüç defa büyük ve gök renkli bir yıldızdır. Farisîde *Keyvan* denir. Ve Urya'ya altı adet peyki ile beraber 1196 sene-i hicriyesinde Herschel (1738/1822) nam râsid keşfetmiştir. Ve Lurya'yı dahi 1264 sene-i hicriyesinde Paris Darü'l Funûn'u azasından Luriye keşf ve ismiyle tesmiye etmiştir.

240- Müşterinin medarında şems üzerine hareketinin bir devresi onbir sene üçyüz yirmi gün ve Zuhal'ın medarında hareketinin bir devresi dahi yirmidokuz sene yüzyetmiş dört gün, Urya'nın bir devresi dahi seksendört sene yirmi gün, Luryanın bir devresi dahi ikiyüz on sene müddettedir. Seyyarelerin mihverleri üzerine olan hareketleri, hareket-i yevmiyeleri ve medarlarındaki hareketleri dahi hareket-i Seneviyeleridir.

241- Seyyarelerin aralarında feza, gâyet vâsi'dir. Keşfolunan on iki seyyareden başka seyyarelerin mevcût olması ve bundan sonra keşfolunması caizdir. Kudema-i ehl-i hey'et yedi seyyare keşfedebildikleri halde müteahhirlerinin daha beş adet seyyareler keşfetmeleri, bundan sonra daha başka seyyarelerin keşfolunabilmesi ihtimalini teyid eder.

242- Arzın şems üzerine olan devr-i senevîsinin medarında bulunan meyil ve inhiraf ile arzın şemse vuku'bulan tekarrub ve tebâudundan arz üzerinde fasıllar muhtelif olduğu gibi, başka seyyarelerin şems üzerine olan devirlerinin medarlarında dahi meyil ve inhiraf bulunduğundan, medarlarındaki mezkûr meyil ve inhiraf ile şemse tekarrub ve tebâudlarına ve üzerlerinde fusûlun ihtilafına istidlâl olunur. Seyyarelerden Müşteri ve Merihde kara benzeyen ve tezayüd ve tenakus eden beyaz bir maddenin ehl-i rasat tarafından görülmesi, seyyarelerde fusûlun ihtilafını te'yid eder. Ve bütün seyyareleri hafif buluta benzeyen bir nevi cismin ihata etmesi, arz gibi seyyarenin isti'dadına göre bir nevi mahlukun mezkûr olduğuna delâlet eder.

243- Ehl-i hey'etin müteahhirleri kevakib-i zevatu'l eznab'ı, seyyarelerden addetmişler. Bu kevkebler kâh şemse tekarrub ile göründükleri ve kâh da şemsden tebâud ile görünmedikleri cihetle, "başıboş" seyyareler namı vermişlerdir. Mezkûr yıldızlardan şimdiye kadar beş yüz adedi müşahede olunmuşsa da yalnız dördünün seyir ve hareketleriyle tulû'ları vakti

Durağan ve sabit olan yıldızlar on iki kısma ayrılır. Bunlardan altısı gözle görülüp güneşle birlikte "akdar-ı seb'a" (yedi mertebe) adını alır. Geri kalan diğer altısı ise ancak teleskoplarla görülmektedir.[244] Aynı şekilde bu durağan yıldızlar yüzüç burca ayrılmaktadır.[245] Oniki tanesi "burçlar bölgesi" adı verilen güneş ekseninde bulunmaktadır. Bunlardan Koç, Boğa, İkizler, Yengeç, Aslan ve Başak'tan oluşan altı tanesi kuzeyde; Terazi, Akrep, Yay, Oğlak, Kova ve Balık'tan oluşan altı tanesi de güneyde yer almaktadır.[246]

Durağan yıldızların sayılarına gelince, bunlar bir sayıyla sınırlandırılamayacak kadar çoktur.[247] Zira fezada görülen samanyolu ve noktalar, sayılması imkânsız durağan

---

zabtedilebilmiştir. Birincisi otuzaltı senede bir defa tulu' eden *Halley* yıldızı, ikincisi üç senede bir defa görünen *Ank* yıldızı, üçüncüsü dördüncüsü dahi dört senede bir defa görünen *Gam* ve *Fay* yıldızları'dır. Kâşiflerinin isimleriyle tesmiye olunmuşlardır.

244- Kevakib-i sâbite ziyâları artıb eksilmeyen ve seyir ve hareketleri hissolunmayan yıldızlardır. Kevakib-i sâbite, görülen kursları itibarıyle oniki kısma taksim olunur. Göz ile görülen altı kısmına *akdar-ı sitte* ve *meratib-i sitte* ve şemsimiz ile seyyarelerinin zam ve ilavesiyle *akdar-ı seb'a, semavât-ı seb'a* namları verilir. Akdar-ı Seb'adan birinci kadr ve mertebe yıldızları, şems ile seyyareleridir. İkinci kadr yıdızları dahi şems ile seyyareleri kadar parlak olan yirmi adet yıldızlardır. *Şa'ray-ı Şamî* ve *Şa'ray-ı Yemanî* ve *Süheyl* yıldızları, kadr-i mezkûr yıldızlarındandır. Üçüncü kadr yıldızları da ikinci kadir yıldızlarından sonra parlak görülen altmış kadar yıldızlardır. Dördüncü kadr yıldızları, üçüncü kadr yıldızlarından küçükçe görülen ikiyüz beş kadar yıldızlardır. Beşinci kadr yıldızları, dördüncü kadr yıldızlarından daha ufak görülen yüz seksen adet yıldızdır. Altıncı kadr yıldızları da, ziyâde küçük altıyüz kırksekiz adet yıldızdır. Yedinci kadr yıldızları, kendilerinden sonra göz ile görülemeyecek derecede küçük olan bin beşyüz adet yıldızlardır. Göz ile görülmeyen dürbünler ile görülebilen yıldızlar dahi, büyüklük ve küçüklükte birbirinden farklı olmak üzere, altı kadr ve mertebeye taksim olunurlar.

245- Kevakib-i sâbiteden bir kaçının bir araya gelmesi ve hayvanlardan bir hayvanın yahut cisimlerden bir cismin şekil ve sûretinde bulunması itibariyle burçlara taksim olunur. Ve her burç, şekil ve sûretinde bulunduğu hayvanın ve yahut cismin ismiyle tesmiye kılınır.

246- Medar-ı mezkûr, hakikatte şemsin medarı değildir. Belki arzın sekenesi, şemsi mezkûr burçlarda, mezkûr burçları dahi şemsin medarında vaki' gibi görürler. Mezkûr burçları medar-ı şemste vaki' zannederler. Ve mezkûr burçlar sair burçlara nisbetle kemer bağı şeklinde bulunduğundan, mintakatü'l-buruç namı verilir. Mezkûr on iki burçtan altısı arzın nisf-i şimalîsine ve altısı dahi nisf-i cenubîsine muhâzidir. Altısına *şimaliye* ve altısına da *cenubiye* derler. Mezkûr on iki burcu fusûl-ı erbaa itibarıyla dört kısma taksim ederler.

B e y t

"Haml ve Sevr ile Cevza'da gelir fasl-ı bahar,
Saratân ve esed ve sünbüledir yaza medar.
Tuttu güz faslını mizan ile akrep dahi kavs,
Cedi ve delv ile hût ettiler kışta karar."

247- Kevakib-i sâbite, kadirleri itibarıyla on iki kısma ve burçları itibarıyla da yüz üç burca taksim edilirse de ahad ve efradı haddan hariç gayr-i mahsurdur. Ehl-i hey'etin bazıları sâbitelerden

yıldızlar topluluğudur. Kaldı ki bunların da ötesinde göz ve cihazların ulaşamadığı akıl ve düşüncelerin kuşatamadığı başka galaksiler bulunmaktadır.[248] Durağan yıldızlar gerçekten çok uzaktır.[249] Bunların ışığı kendiliğinden olup gezegenleri bulunan güneşlerdir. Güneş tutulmasına benzer olayların gerçekleşmesi bunu kanıtlamaktadır.[250] Bütün yıldızlar sonradan varolan, tabiî güçlerinin sönüp çözülmesiyle yok olabilen cisimlerdir. Zira onlar son dönem bilginlerinin ifâde ettiğine göre yerkürenin oluşturduğu elementlerden meydana gelmiş cisimlerdir. Bu cisimlerin yansıttığı

---

göz ile görünenleri beş bin adede ve gözlük ve dürbün ile görünenleri seksen milyon adede hasretmişlerse de göz ile ve dürbün ile görülemeyenleri hesaba dahil etmediklerinden, haddi zatında sâbiteler gayr-i mahsurdur.

248- Arabîde *Micerre* ve Farisîde *Kehkeşan* denilen ve semt-i semada görülen "uzun beyazlığın" kevakibi sâbiteden ibaret olduğu birbirine yakınlığı ve ziyâlarının ihtilatı ile cism-i muttasıl-i vahid gibi göründüğü ve Micerre'deki kevakib-i sâbitenin ta'dad ve tahminleri kabil olmadığı, fezadan bazı mahallerde beyaz bulut şeklinde görülen şamelerin, benler ve lekelerin dahi mecme-i sevabit micerreler olduğu, havî bulundukları kevkeblerin adedleri tahminden hariç bulunduğu ve kuvvetli dürbünler ile ehl-i hey'etin terassudat-ı vakıalarının neticeleri olan keşifleri ile sâbittir. Feza-ı gayr-i mütenahîde gözlerin yetişemediği hadsiz hesabsız mecme-i sevabit olan kehkeşanların mevcût olduğunu ehl-i hey'et itiraf ettikleri gibi mevcût olan âlemlerden mer'î ve meşhud olanları olmayanlarına nisbetle binlerce peyklerden bir raddede bulunduğunu dahi dinlerin nâkilleri olan enbiya-ı izam da *"Gerçekten Allah Teâlâ binlerce kandil yaratıp Arş'a astı. Yer, sema ve aralarındakini tek bir kandile koydu. Bakî kalan kandillerin içeriğini ancak Allah bilir"* misüllû ahâdis ve ahbar ile beyan buyurmuş âlemlerin mahdud ve mahsur olmadığında dinler ile fenler ittifak etmiştir. Hadis-i mezkûrde semavât ve arzın yalnız birisine vaz' olunduğu beyan buyurulan bin kere binlerce kandiller elbette cevami-i şerifede görülen kandillerin aynı olmadığı ve ta'likleri ta'liklerine benzemediği, belki teşbih ve temsile mahmûl bulunduğu akıl ve hikmette muhakkak olmakla semavât ve arzın mevzu bulunduğu kandil ile şems ve seyyarelerinin ve sâbiteler ile seyyaratının cam-ı kandil gibi safî ve latîf olan fezadan medarlarının kasd ve irade buyurulması ve mezkûr kandilin muallak olduğu arş ile de kudret-i ilâhiyenin mazharı olan şemslerin seyyarelerinin merkez-i umumîleri maksûd olması hak ve hakikattan baîd değildir.

249- Ehl-i hey'et, sâbitelerin seyyarelerden pek ziyade arza baid bulunduklarını iki vechile isbat ederler. Birincisi arzın bir devrinin altı ay müddetinde sâbitelere kırk milyon mil mesafe tekarrüb ettiği ve hacim ve ziyâlarının ziyade görülmesi lazım geldiği halde sâbitelerin hacim ve ziyâlarında cüz'i ziyadeliğin hissolunmaması ikincisi dahi kevakib-i sâbitenin arza en karîbi Şa'ray-ı Yemanî olduğu ve şemsin arza ziyâsı sekiz dakika oniki saniyede geldiği halde kevkeb-i mezkûrden ziyânın üç sene müddette gelmesi vechileridir.

250- Ziyâ bahsinde zikrolunduğu üzre hikmet-i cedîde ehli, ziyânın tahlilini keşfetmeleri seyyarelerin ziyâlarını tahlilde şemsin ziyâsı nevinden bulmaları ile seyyarelerin ziyâlarının şemsten me'hûz ve gayr-i zatî olduğuna sâbitelerin ziyâlarını dahi şemsin ziyâsı nevinden bulmamalarıyla da sâbitelerin ziyâları şemsten me'hûz olmadığına, zatî olduğuna, sâbitelerden herbirisi haddi zatında birer şems bulunduğuna hükmetmişlerdir. Ehl-i rasat, sâbiteleri tarassudlarında sâbitelerin bir müddet gaybubetinden sonra zuhûrları ile de kusuflarına ve kusufları ile de seyyareleri bulunduğuna zahib olmuşlardır.

ışıkların tahlili bunu kanıtlamaktadır.[251] [Bunlar, sonradan varoluşlarıyla Yüce Yaratıcının tanınmasında en belirgin delillerdir. Gerek bu nedenden, gerekse doğurduğu dinî ve dünyevî maslahatlardan dolayı astronomi öğrenimi dinî bakımdan farz-ı kifayedir. Cenâb-ı Hak şöyle buyuruyor: *"Sana hilalleri sorarlar. Deki: Onlar insanlar için; özellikle hac için vakit ölçüleridir."*(Bakara, 2/189), *"Biz gece ve gündüzü kudretimizi gösteren iki delil kıldık. Gece delilini sildik, gündüz delilini aydınlatıcı yaptık ki hem Rabbinizin lütfedeceği nimetlerin peşine düşesiniz, hem de yılların sayısını ve hesabını bilesiniz."* (İsrâ, 17/12), *"Karanın ve denizin karanlıkları içinde size yıldızlardan yararlanıp yol bulma imkânı veren Odur."* (En'am, 6/97) Yoksa astronomi öğrenimi, vukuundan önce gelecekle ilgili yargıda bulunmak için değildir. Zira böyle bir amaçla astronomi öğrenmek nehyolunmuştur. Merdeveyh ve Hatib İbn Ömer Peygamber (a.s)'den şöyle bir rivâyette bulunurlar: *"Yolunuzu bulacak kadar yıldızları öğrenin ve öteye gitmeyin."* (Feyzu'l Kadir, Şerhu'l Camiu's-Sağir, c.3,s.256), (Tekmile,28)]

(cc) Dört Unsur

İlk dönem bilginlerine göre temel unsurlar dörttür: Ateş, hava, su ve toprak. Bu

[251]- Cedîd hikmet ehli, şems ile kevakibin ziyâlarını tahlilde şems ile seyyarelerin ziyâlarında hadid, nikel, krom, tutiya, manğanez, müvellidü'l-ma, müvellidü'l-humûza, sodyum ve daha başka maddeler bulmalarıyla, sâbitelerin arz gibi unsurî mürekkeb cisimler olduğuna ve her cism-i mürekkeb, terekküb ile hâdis ve inhilâl ile fâni olduğu gibi şems ve bütün kevkebler dahi hâdis olduğuna ve inhilâl ile fena bulacağına hükmetmişler. Ve arz gibi seyyareler de asıllarında mâyi' ve hararetli ve şualı oldukları halde tedric ile soğuyup kaşır tutmalarına ve zahirlerindeki zatî hareret ve ziyâlarını kaybetmelerine şemsin hararet ve câzibesiyle etrafında dair ve müteharrik ve ziyâsıyla münevver olmalarına kıyas edilmesiyle ve şemsin şimdiye kadar vuku'bulan tarassudundan mürûr-i zaman ile hararet ve ziyâsının tenakus ettiği görülmesiyle uzun bir müddette olsun şemsin dahi soğuyup kaşır bağlaması, hararet ve ziyâ ve câzibesini kaybetmesi muhakkak olduğunu seyyareleri ile beraber şems âleminin mahv ve fena bulacağını kâil olmuşlardır. Tabiîlerden *Yivaşu* nam tabiî, "arzın mâyi' halinden şimdiye kadar on milyon senede hararet ve ziyâsını kaybettiğine kıyas olunursa her kerenin harareti, cesameti nisbetinde olup o nisbette hararetini kaybedeceğinden uzun bir müddette olsun şems de hararet ve ziyâsını kaybedecektir" demiş. Ve yine tabiîlerden Şarî Dişarî (v.747/1346) "bu kürelerin sair cisimler gibi fena bulması muhakkak ise de uzun bir müddette fena bulacaktır" sözünü müellefatında zikretmiş. Ve Kâmil Kalamaryun dahi *Teyhuberahe*'den nâkil ile rasitlerin muhtelif tarihlerde müteaddid yıldızların tekevvün ve tehaddüslerinden bir müddet sonra inhilâl ile mahv ve fani olduğunu görmeleri indlerinde âlemin hudûs ve fenasına yeni bir kapı açtığını *Menazir*'inde yazmıştır. Fende olduğu gibi dinde dahi semavât ve arzın fenası nizam ve intizamlarının bozulması muhakkak ise de *"Sana kıyametin ne zaman geleceğini sorarlar. De ki: Onun ne zaman geleceğine dair bilgi yalnız Rabbimin nezdindedir."* (A'raf,7/187) nazm-i celîlinin natık olduğu üzre fenalarının vakti, ilm-i ilâhîde meknûn ve mestûrdur.

unsurlar, türe ait formlarıyla değil de, madde ve cisme ait formlarıyla kadîmdir. Bu nedenle herbir türün kendisine yakın ve münasib olan bir başka türe dönüşmesi mümkündür. Bu dönüşüme "kevn ve fesâd" denir. [252]

Son dönem bilginleri ise bu elementlerin altmış tane olduğunu, bunlardan elliikisinin altın, gümüş, demir, bakır, kurşun, nikel, cıva ve krom[253] gibi elementler, madenlerden; onbeşinin ise oksijen, hidrojen, azot, karbon, fosfor, kibrit ve fare zehiri gibi maden benzeri şeylerden oluştuğunu belirtmektedirler.[254]

Oksijen; rengi, tadı ve kokusu olmayıp, teneffüs edilebilen havanın bir parçası olan ve yanıp alevlenebilen cisimlerden bir cüzdür. (Tutuşma ve yanmaya sebeptir.)[255]

Hidrojen; ısısı yüksek, ışığı az, havadan daha hafif ve suyun bileşenlerinden birisidir.[256]

[252]- Kudema-ı hukemâ, asırlarındaki alât ve edavât-ı tahliliye ile şu dört cismi tahlil edemediklerinden, mezkûr cisimlerin basit olduğunu hükmetmişler. Ve anâsırı tanımışlarsa da müteahhirleri mezkûr cisimlerden havayı, muvellidü'l humuza, azot, karbon ve su buharından ve suyu dahi bir müvellidü'l humuza ve iki müvellidü'l ma'dan ve nar ile turabı dahi başka maddelerden mürekkeb olduğunu tahlil ile keşfine muvaffak olmuşlar. Herbirinin mütenevvi' unsurlardan terekküb ile cism-i mürekkeb olduğunu cezm etmişlerdir.

[253]- Bu nevi basitler maden revnakını hâmil ve harareti nâkil bulunduğundan müteahhirler bu nevi basitlere "maâdin" tesmiye etmişler. Platin ve kobalt gibi madenleri ve potasyum ve sodyum gibi basitleri de nevi mezkûrden kılmışlardır. Rasas beyaza ve siyaha ve munkasim-ı beyaz olan kalay'a ve siyah olan kurşun'a, çinko'ya da şâmildir.

[254]- Bu nevi basitler maâdin revnakını hâmil ve harareti ve elektriği nâkil olmadığından, şibh-i maden ismiyle tesmiye ve flor ve iyot ve klor gibi basitleri nevi mezkûrden addederler. Her iki nevin ahkâm ve ebhasının tamamı, kimya kitaplarında mezkûr ve mestûrdur. Müteahhirler tahlil edemedikleri ve basitler ve unsurlar olduğunu hükmettikleri maddelerin ileride tahlil olunmaları ihtimaline mebnî mürekkeb olmaları ihtimalini ve mezkûr hükümlerinin kat'i olmadığını itiraf ve tastikte bulunmuşlardır. 1880 tarihinde mevadd-ı mezkûreden bazısını tahlil ile daha üç unsurun zuhûru hükmü mezkûrun kat'i olmadığını teyid eder.

[255]- Muvellidu'l-humûza, havadan cüz' olmasıyle hava teneffüse salih olur. Muvellidu'l-humûzasız hava teneffüs olunamaz. Cisimlerin yanması dahi mezkûr cisimlerden Muvellidu'l-humûzanın cüz'ü olması ve cüz' olan Muvellidu'l-humûzanın havadaki Muvellidu'l-humûza ile imtizâc etmesiyledir. Muvellidu'l-humûzanın cüz'ünüm olmadığı cisimler yanmadığı gibi, Muvellidu'l-humûzası havadaki Muvellidu'l-humûza ile imtizâc etmeyen cisimler de yanmaz. Havadan hapsedilen, yanan cisimlerin yanarken sönmesi ve duman çekmeyen ocaklarda ve sobalarda ateşin yanmasının devam edememesi, mezkûr cisimlerde ve ocaklarda mevcût olan havanın Muvellidu'l-humûzası kalmamasındandır. Muvellidu'l-humûza, ihtirak ve iştiâle sebeb olduğundan, Muvellidu'l-humûzayı teneffüs eden hayvanların boğazlarının ve ciğer borularının yanmaması için havaya bir miktar da yanmaya salih olmayan azot maddesi karıştırılmıştır. Hilkatteki garib hikmetlerden yalnız tesadüf olunanları bilinir. Tesadüf olunmayanları ve bilinmeyenleri hadsiz ve nihâyetsizdir.

[256]- Muvellidu'l-ma maddesinde hararet çoktur. Ateş ile izabesi (erimesi) kabil olmayan platin

Azot; adıgeçen üç nitelikten uzak, teneffüs ve yanmaya elverişli olmayan ve bir çok bileşikte yer alan bir elementtir.[257]

Karbon ise bilinen bir element olup tabiî ve yapay olmak üzere ikiye ayrılır.

Tabiî olanlara madeni (kömür gibi), yapay olanlara da ağaç ve kemikten yapılmış kömürleri örnek verebiliriz[258]

Fosfor; muma benzer, sarımsak gibi kokan ve çabucak tutuşan bir elementtir.[259]

(Bazı tabiatçılar) bu elementlerin gerek madde gerekse cisme ve türe ait form bakımından kadîm olduğunu, bunlardan bir türün diğer bir türe dönüşemiyeceğini savunurlar. [260] Halbuki bu iddia, elementlerin tek bir tür dahi olsa cevher-i fertlerden

---

ma'deninin Muvellidu'l-ma ile izabesi kabil olur. Muvellidu'l-ma unsuru, havadan ondört defa hafiftir. Merkez-i arzdan tebaûd ile ulüvve doğru suûd etmek hassesini haizdir. Hava tabakalarını seyir ve seyehat için muşamma' bezden yapılan balonlar, Muvellidu'l-ma ile imla edilir.

257- Azot, havanın cüzlerinden sakîl bir cüz'üdir. Azot, havanın arza karîb olan suflî tabakalarında çok bulunur. Ve arzdan mağara ve kuyu gibi çukur mahallerde birikir ve azot teneffüse salih değildir. Biriktiği mahalle giren hayvan teneffüs edemez boğulur, helak olur ve yanmaya dahi manidir. İctima' ettiği mahalle idhal olunan yanan mum söner. Azot nebatlardan, hayvanlardan cüz olduğu gibi pek çok maddeler ile de terekküb eder. Cisimler hâsıl olur. Nebat ve lahm ile tagaddi eden hayvanlar, bir müddet azottan halî mevad ile tagaddi ederlerse yaşayamazlar.

258- Karbon, kömür mayileri ile hallolunamaz, yalnız yanmakla hallolunur. Hallolunan karbon, havadaki Muvellidu'l-humûza ile ihtilat edince hâmiz karbon ve hâmiz fahm namlarıyla yad olunan tadı humûzetli ve rayihasız bir gaz hâsıl olur. Mezkûr gazın teneffüsü muzir ve semm-i mühliktir. Kömür ile tesemmüm, kömürün yanmasından hâsıl olan hâmiz-i fahm iledir. Krom ve grafit madenleri ile elmaslar, tabiî kömürün madeni cinsindendir. Tabiî maden kömürlerinden havagazı istihsal edilir. Ve sun'î kemik kömürü ve külü ile de şekerler tasfiye olunur.

259- *Fosfor,* şeffaf ve sarımtırak ve iştiala gâyet müstaid bir maddedir. Havanın teması ile ve az hararetle iştial eder. Fosfor ile eczalı kibritler imal olunur. Bidâyette Fosforu, altın yapmak sevdasıyla uğraşan bir kimyacı insan idrarında bulmuş ve sonraları hayvan kemikleri ile sinirlerinden istihsalinin yolu da bulunmuştur.

260- Tabiîlerin gulatı maddîlerden esîri veyahut fezayı asl-ı kâinat farz eden ve madde, cevher-i ferdlerin esîrden veyahut kuvvet-i fezadan hâsıl girdaplar, dökümcükler olduğunu ve bu girdaplar, dökümler esîrin kuvvet-i feza aksamının seyelan ve cereyaniyle bir tarafta bozulup fena bulduğunu ve diğer tarafta teşekkül edip madde cevher-i ferdlerin mikdarca muvazenesinin mahfuz kaldığını kâil olan bazıları madde, cevher-i ferdlerin ve madde, cevherlerden hâsıl olan basit cisimlerin, unsurların şahıslarıyla hudûs ve fenasını kâil olurlarsa da nevileriyle kıdem ve bekâlarının iddiası inad ve ısrarında bulunurlar. Ve maddîlerden madde cevher-i ferdleri asl-ı kâinat olduğunu za'm eden ekserisi de, madde, cevher-i ferdlerin

oluşan cisimler olduğunu ortaya koyan tezleriyle çelişmektedir.[261] Bu iddia ayrıca kendilerinin de itiraf ettiği gibi elementlerin kendisine özgü arızî hususiyetleri olan farklı mahiyetli türler oluşuna da aykırı olduğundan reddedilir.[262]

Öte yandan bileşik cisimlerde olduğu gibi yoğun (*kesif*) unsurların latîf (az kesif)den ve lâtiflerin eltaflar (daha az kesif)'dan terakki ve tekâmül yoluyla meydana gelişine delâlet eden elementler arasındaki benzerlik, bunların öncesiz olduğu iddiasını reddetmektedir. Nitekim maddeci bazı araştırmacıların tetkikleri de bu doğrultudadır.[263]

---

ve basit cisimlerin unsurlarının şahıslarıyla, nevileriyle kıdem ve bekâlarını adem-i fenalarını iddia ederler. Hulasâ bütün maddîler cevher-i ferdlerin ya şahsıyla, yahut neviyle kadîm ve gayr-i fanî olduğunu za'm ve iddia ettikleri gibi, madde, cevher-i ferdlerin ictima'ı ile hâsıl olan basit cisimler, unsurların dahi nevileriyle kadîm ve gayr-i fâni olduğunu ve hiçbir nevi unsurun diğer nevine inkılab edemediğini za'm ve iddia ederler. Muvellidu'l-humûza, daima Muvellidu'l-humûza ve Muvellidu'l-ma, daima Muvellidu'l-ma ve azot, daima azottur. Ve altın, altın ve gümüş, gümüşdür, başka olamaz. Ancak tebeddül eden, hâdis ve fani olan unsurlardan mürekkeb bulunan cisimlerdir. Meselâ yanmakla mum mürekkebi inhilâl ve tebeddül eder. Mahv ve fani olursa da unsurları kadîm ve gayr-i fanîdir derler. Mezkûr olan za'm ve iddialarını, meşhurları olan *Buchner* "bir unsuru imha ve izale kâbil olmadığı gibi icadı dahi kâbil olamaz" sözüyle te'yidde bulunur.

261- Tabiîlerin cisimleri tarif ve taksimlerinden ma'lûm olduğu vechiyle unsurlar cevher-i ferdlerin ictima'ı ile hâsıl basit cisim olması, unsurlar dahi mürekkeb cisimler gibi cüzlerinin ictima'ı ile hâdis ve inhilâlı ile fâni olmasını icab eder.

262- Kuvvet ve madde bahislerinde zikir olunduğu vechiyle madde, cevher-i ferdler haddi zatında hareket ve hararet ve cezb ve def' gibi hassalardan ve havass-ı mezkûrenin mebde' ve menşe'leri olan kuvvetlerden mahrum olduğunu mezkûr hasseler ve kuvvetler madde ve cevher-i ferdlerin inzimam ve ictima'ı ile hâsıl ve hâdis bulunduğunu tabiîlerin itiraf etmeleriyle indlerinde mürekkeb cisimler gibi basit cisimlerin ve unsurların dahi hakikatlarının ihtilafiyle tenevvü' etmeleri ve unsurlardan birer nev'i mümtaz olmaları, her bir nev'i unsura arız ve hâdis olan mütenevvi hasseler ve kuvvetler ile nev'i mahsûs olmasını ve basit cisimler, unsurlarında mürekkeb cisimler gibi hâdis ve fanî olmasını iktiza eder ve kadîm olmasına münafi olur.

263- Tabiîlerin ekserisi nebatların cismiyetle madenlere ve hayvanların kuvve-i nâmiyede nebatlara ve insanların kuvve-i hayatiyede hayvanlara mukarenet, müşareket ve müşabehetlerini nazar-i itibara alarak madenlerin bi't-tekemmül nebatlara ve nebatların tekemmül ile hayvanlara ve hayvanların tekemmül ile insanlara cins ve asıl olduğunu ve insanlar mevadd-ı hayvaniyeden ve hayvanlar mevadd-ı nebatiyeden ve nebatlar mevadd-ı madeniyeden ve madenler de besâit ve anâsırdan hâsıl ve hâdis olduğunu ve cümlesi bir asla râci' bulunduğunu hükmettikleri gibi, muhakkiklerinden bazıları dahi basitlerin unsurların birbirine mukarenet ve müşareket ve müşabehetlerini nazar-ı itibara alarak unsurlardan, meselâ muvellidu'l-ma gibi gâyet basit ve latîf olan unsuru muvellidu'l-humûza gibi basit ve latîf olan unsura ve muvellidu'l-humûza gibi basit ve latîf unsuru dahi nisbetle daha kesif olan azot gibi unsura, hulasâ eltafı, latîfa ve latîfi, kesife cins ve asıl olduğunu ve unsurların kesifi latîfinden ve latîfi altafından hâsıl ve hâdis olduğunu, bütün unsurların bir asla râci' bulunduğunu ve asl-ı mezkûrun künhü ve hakikatı bilinmediğinden asıl manasına olan madde

Radyum ve Matyar (Radyoaktif element ve maddeler)'dan oluşan iki tabiî şahit de bunu doğrulamaktadır.[264] Maddenin ezelî ve ebedî olmadığı hususunu daha önce ilgili bölümde görmüştük.[265]

(bb) Bileşik ve Karışımlar

Mürekkebler, bileşik halinde bulunanlar (*mizacî*) ve bileşik halinde bulunmayanlar (*gayr-i mizacî*) olmak üzere ikiye ayrılır.

Bileşik halinde bulunmayanlar (*Gayr-i mizacî olanlar*), havadaki elementler ve maddelerdir.[266] Bileşik halinde bulunanlar ise canlı ve cansız kısımlara ayrılırlar. Cansız olanlara madenler,[267] canlılara ise bitki ve hayvanları örnek olarak vermek mümkündür.

---

namı verildiğini hüküm ve cezmetmişlerdir. Tahkik-i mezkûra göre unsurların hâdis ve fâni ve gayr-i kadîm olmaları lazım gelir.

264- *Radyum*, kalyon vezninde miladın 19. asrının evahirinde *Pehlende* madeninden hâsıl olan *Baryum*'dan istihsal edilmiştir. *Radyum* maddesi ve gazları anâsır-ı kimyevîyeyi birbirine kalb ve tahvil etmesiyle hikmet ve kimya mukarreratından olan unsurların birbirine tebeddül ve tehavvül edememesi asıl ve kaidesini iptal ve anâsırın kadîm olmayıp hâdis olduğunu isbat eder. Bundan başka bütün cisimlerden zuhûr ile intişar eden âsâr o cisimlerin maddelerinin intişar ve inkilab ve tehavvülü ile olup neşr-i âsar eden her cismin siklet ve hacmi tenakus ettiği halde yıllarca neşr-i hararet ve ziyâ eden az miktar radyumun siklet ve hacmine asla noksan târi' olmaması, radyumun neşrettiği hararet ve ziyâ ve buharı zatından neşretmediği, belki henüz hakikatı ma'lûm olmayan kendisine asıl ve merci' bulunan bir hakikattan ahz ve neşrettiği sâbit olur. Kezalik yakın zamanlarda İngiltere ulema-i tabiiyesinden Fruk (v.406/1015) nam kimsenin havayı mükerrer tahlil ile istihsal ettiği, *matyardant* maddesiyle de bütün cisimlerin bir asla râci' olduğu ma'lûm olur. Âlim-i mezbur, havayı mükerrer tahlil ettikten sonra havanın bir nevi ziyâya munkalib olduğunu görmüş ve havanın tahlilinde meşhudu olan mevcûdun fotoğrafını almış ve teşhir etmiş. Ve bununla da kütüb-i mukaddesede varid olduğu üzre bütün kâinatın aslı nur olduğuna istidlâl etmiştir.

265- Bütün unsurların bir asla râci' ve hâdis olması, asl-ı mezkûrun, maddenin hâdis olmasını istilzam etmediği ve asl-ı mezkûr, madde kadîm olduğu takdire göre asl-ı kâinat olan maddenin hudûs ve fenasını isbat etmeksizin yalnız anâsırın bir asla râci' ve hâdis olmasının isbatı kâinatın zatından hariç bir Sani'-i müessire ihtiyacı maksadını isbatta mufid olamayacağı suali varid olur. Mezkûr sual bahsinde isbat olunan maddenin hudûsu cevabıyla red ve def' olunur.

266- *Mizac* mezcden mufaala siğasıdır. Örf ve istilâh-ı hukemâda ecza-i siğar-ı anâsır birbirinin sevre ve şiddetini kesr ve kesb-i i'tidal etmesiyle imtizaçlarından hâsıl olan keyfiyettir. *"Her biri diğerinin şiddetini kıracak şekilde küçük parçalı unsurların etkileşiminden meydana gelen mutedil bir niteliktir"* ile tarif olunur. Kesif ve latîf imtizaçsız hiçbir cisim olmadığı halde kudemay-ı hukemânın ekserisi cevv-i fezada tekevvün eden cisimlerde imtizâc olmadığını za'm şeklinde mezkûr cisimlere *ecsâm-ı gayr-i mizaciye* ve tağlib tarikiyle dahi *ecsâm-ı cevviyye* ve *ahvâl-ı cevviyye* namlarını vermişler.

267- Maddeye sâri olan nüfus-i maddiye kısmına ve maddeye sâri olmayıp taalluk eden nufûs-i mücerrede kısmına munkasim olan mutlak nufûs, dört manaya itlak olunur. Birincisi, umûru-ı külliyeyi ilim ve idrakın mebdei olan kuvvet manasıdır. Bu mana ile nefse, *nefs-i insaniye* ve *ruh-i insanî* ve *kuvve-i âkile* ve *akıl* da tesmiye olunur. İkincisi dahi hislerin ve iradî hareketlerin mebdei olan kuvvet manasıdır. Bu mana ile de nefse, *nefs-i hayvaniye* ve *ruh-i hayvanî* ve *kuvve-i hayatiye* namları verilir. Üçüncüsü de tağaddi ve tenmiyenin mebdei olan kuvvet manasıdır ki bu mana ile nefse, *nefs-i nebatiye* ve *kuvve-i nebatiye* denir. Dördüncüsü bir tarik ve bir siyak üzre olmayan ef'âl ve âsarın mebdei olan *kuvvet* manasıdır. Bu mana ile nefs, üç evvelki mana ile olan nefsten eâmdır. Nefs-i insaniye ve nefs-i nebatiyeye şâmildir. Ve burada nefs ile eâm olan bu dördüncü manası maksûddur.

Söz konusu üç karışım türüne *Mevâlid-i Selâse*[268] adı verilmektedir.

Bileşik halinde bulunmayanlar, son dönem bilginlerine göre dört kısımdır:[269]

- *Havaya Ait Karışımlar:* Bunlar ya havanın akışı, ya da fırtına örneğinde olduğu gibi değişik yönlere doğru esen rüzgarların karşılaşması sonucu meydana gelir.[270]

- *Suya Ait Karışımlar:* Bunlar, yer ve güneş ısısı sonucu yükselen buharla birlikte çıkan küçük su parçacıklarından oluşmaktadır. Bulut, yağmur, kar, sis, çiğ ve krağı gibi.[271]

- *Işığa Ait Olanlar;* Bunlar, güneş veya ay ışığının hafif nemli buluta

---

268- *Mevalid-i selase*, üç adet mevlud demektir: Madenler, nebatlar, hayvanların eflâk ve eflâkın nüfusu, âbâ-i ulviyesi ile mevâd ve anâsır-ı ümmehat-ı sufliyesinden hâsıl eserler ve neticeler oldukları cihetle mevâlid-i selâse namıyla yad olunmuşlardır.

269- Hareket ve hararet bahislerinde beyan kılındığı vechiyle hareket ve hararet ve imtizaç, müteahhirlerin indinde, cisimlerin havass-ı lazımelerindendir. Ve hararet ve imtizaçsız hiçbir cisim bulunmaz. Ecsâm-ı cevviyeyi dahi ecsâm-ı mizaciye envaından add ile esbab-ı imtizaçları itibariyle dört neve taksim ederler.

270- Te'sir-i hararet ile havanın inbisat ve suûd etmesinden ve kesb-i hiffet etmeyen soğuk havanın nâzil olmasından vuku'a gelen cereyan-ı hava ile rüzgarların hâsıl olduğu, hararet bahsinde dahi zikrolunmuştu. A'sâr, kasırgalar müteaddid ve muhâlif cihetlerden hubub ile birbirine mukabelelerinden dolayı cihet-i ulve dökülüp çıkan ve yerden kaldırdığı toz ve toprak ve denizden kaldırdığı su ile amûdî şekilde görülen rüzgardır. Karada vaki' olan kısmına *kasırga* ve denizde vuku'bulan kısmına dahi *tulunba* (hortum) denir. Kasırganın şiddetlisi cesîm ağaçları kökünden çıkarır ve haneleri yıkıp enkazını üç yüz metreden ziyâde yükseğe kaldırır. Ve tesadüf ettiği gemileri de sular ile kaldırdıktan sonra düşmesiyle garkeder. Tulunbanın gemiye yakınlaştığını gören bazı mahir kaptanlar, tulunbayı terkib eden rüzgarları sarsmak ile tulunbayı bozmak için tulunba cihetine top ve tüfenk atarlar. Tulunbayı bozmakla gemilerini tulunbadan kurtarırlar.

271- Yerden çıkan buharlardan tesir-i bürûdetle havanın alî tabakalarında tekasüf edenleri *sahab* ve sahabın cüzleri arasında ufacık su zerrelerinden kable'l-incimad ba'de'l-ictima' katre halinde nüzûl edenleri *matar* ve kable'l-ictima' incimad ile nüzûl edenleri *Selc* (kar) ve ba'de'l-ictima' incimad ile nüzûl edenleri *Berd* (dolu) olur. Ve arzdan çıkan mezkûr buharlardan tesir-i bürûdetle havanın safil tabakalarında tekasüf edenleri *zabab* (sis) ve mezkûr sisin cüzleri arasında bulunan su zerrelerinden kable'l-incimad nüzûl edenleri *tall* (kırağı) ve ba'dal incimad nâzil olanları dahi *saik* (çiğ) olur.

yansıması sonucu oluşmaktadır. Gökkuşağı ve Ay'ı çevreleyen "hale" örneğinde olduğu gibi.[272]

- *Elektriğe Ait Olanlar:* Bunlar, şimşek, gök gürlemesi ve yıldırım düşmesi örneklerinde olduğu gibi bir çeşit (artı) elektrik akımının diğer bir çeşidine (eksi) temas etmesiyle oluşur.[273]

Kayan alevli cisimler ve göktaşlarına gelince, bunların fezada bulunan yıldızlar ve küçük cisimler olduğu, yer küreye yaklaşıp onun hareketine tabi olduğu ve bu hareketle meydana gelen ısı sonucu alevlendiği, bazan da parçalanıp sesler çıkardığı ve yeryüzüne düştüğü söylenmiştir. Bu görüş, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şüphesiz ki biz dünya semasını kandillerle süsleyip, onları şeytanlar için kovucu taşlar kıldık"* (Mülk, 67/5) âyetini gök bilimciler için anlaşılır kılmaktadır.[274]

272- Kamer ile kamere nazir olan kimse arasında vaki' olan ve su zerrelerini havî bulunan hafif ve ratîb buluta her taraftan kamerin ziyâsının aksetmesiyle daire şeklinde kamere muttasıl gibi görünen beyazlığa *hâle* ve *ay ağılı* tesmiye olunur. Kezalik arkasında dağ veyahut kalın siyah bulut gibi cism-i muzlim bulunan hafif ve râtip buluta, şemsin ziyâsının aksiyle şemse karîb olan ciheti kırmızı ve baîd olan ciheti dahi yeşil ve nisf-i daire şeklinde görünen hata *kavs, karağ ve alâim-i sema* namları verilir. Mezkûr hatlar, ayniyle tulumbalardan ve fıskiyelerden çıkan ve şemsin veyahut yanar mum gibi bir cism-i muzîin ziyâsına maruz bulunan su zerrelerinde dahi zahir olur.

273- Kuvvet bahsinde zikrolunduğu ve makinelerinde görüldüğü vechiyle elektriğin müsbet ve menfi nevlerinin birbirine vuku'bulan insibab ve ihtilatlar ile iştial ve savt hâsıl olduğu gibi, henüz esbab-ı husûlu ma'lûm olmayan bulutlardaki iki nevi elektriğin birbirine vaki olan insibab ve ihtilatıyla da iştial ve savt hâsıl olur. Mezkûr iştiala *berk* ve savta dahi *ra'd* tesmiye olunur. Ve bulutların yere tekarrübleri ve elektriklerinin yerde bulunan muhâlif nevdeki elektriğe insibab ve ihtilatı ile de saika hâsıl olur. Yerdeki cisimlerden üzerinde elektrik bulunanlara tesadüfle mezkûr cisimleri yakar yıkar. Ve salb olan cisimlere daha ziyâde tesir eder. Elektrik, yerdeki cisimlerden yüksek cisimlere ve çıkıntılı ve sivri olan uçlarına hücum ile o gibi mahallerden intişar ettiği ve cevv-i havada bulutlar evvelce yerden o gibi mahallere mulakî olup elektrikleriyle ihtilatta bulunduğu cihetle, ekser sâika yerden minareler ve bacalar ve büyük ağaçlar ve kayalar gibi yüksek cisimlere isabet eder. Ve minareler ve baca gibi cisimleri, sâikadan muhafaza kasdıyla üzerlerine *siper-i sâika* (paratoner) aleti vaz'olunur. Siper-i sâika aleti bir ucu cihet-i ulve doğru olan ve diğer ciheti dahi tel ile toprak kuyuya merbut bulunan bir demir çubuktan ibarettir. Bu demir çubuk etrafında bulunan cisimlerden mukaddem cevv-i havadaki bulutla mulaki olup mezkûr bulutta bulunan elektriği merbut bulunduğu tel vasıtasıyla yerdeki kuyuya def' ve îsal etmesiyle etrafındaki cisimler saika vukûunda mahfuz kalırlar. Ehl-i fennin ra'd, bark, saika hakkında zikrettikleri illetler ehl-i şer'in nazar ve itikadında Sani'i âlemin ra'd ve bark ve saikayı icadında görmek sebeb-i adîleridir. Mucid ve Halıkı, Cenâb-ı Haktır.

274- Fezada bulunan bütün kevkebler, büyüklere münhasir değildir. Küçüklükleri cihetle görülemeyen pek çok küçük kevkeblerin ve cisimlerin dahi mevcût olduğu, ehl-i rasadın tarassudları ile sâbittir. Mezkûr sağir kevkebler ve cisimlerden bazıları, küre-i arza takarrub

Bileşik Halinde Bulunan Unsurlardan Madenler: Bunlar, eski bilginlere göre beş kısımdır.

- Altın, gümüş, demir, bakır, kurşun ve alaşım gibi ses çıkarabilen ve eriyebilen madenler.[275]

- Kibrit ve zırnık gibi alevlenebilen ve eriyebilen madenler.

- Tuz ve reçine gibi ses çıkartmayan, alevlenmeyen ve eriyebilen maddeler.

- Civa örneğinde olduğu gibi erimeyen ve sıvı halde bulunan madenler.

- Yakut ve zeberced gibi aşırı derecede kuru olduğundan erimeyen madenler.[276] Bu madenlerin genelde yalın elementlerden olduğunu söyleyen son dönem bilginleri, bunun aksini savunmuştur.[277]

Bileşik Halinde Bulunan Canlılardan Bitkiler: Bunlar, bitkisel bir hayata sahip olan cisimlerdir. Bu hayat, bitkiyle var olan bir hayattır. Bitkilerin kendisiyle beslendiği

---

ve harekette küre-i arza tab'iyyet ve beraber devir ve hareket etmeleri ile hâsıl olan hararetle iştialde bulunurlar ve görünürler. Ve şihablar namıyla yad olunurlar. Ve bazı defa parçalanırlar. Ve korkunç bir ses de hâsıl ederler. Ve bazı parçaları da küre-i arzın cezbi ile arzın üzerine vaki olur. Avam lisanında mezkûr sese *kudret topu* ve mezkûr parçalara dahi *ahcar-ı semâvîye* namları verirler. Meşhur olan kevkeblerin terkiblerinde bulunan nikel ve manğaniz gibi madenlerin hacer-i semâvîlerde dahi bulunmasıyla hacer-i semâvîlerin kevakib-i sağire olduklarına ehl-i hey'etten bazıları hükmetmişlerdir. Mezkûr hükümleri ehl-i nücûmdan mü'min olmayanların *"Şüphesiz ki biz dünya semasını kandillerle süsleyip, onları şeytanlar için kovucu taşlar kıldık"*(Mülk, 67/5), [*"Gerçekten biz, gökte burçlar yarattık ve onları seyredenler için yıldızlarla süsledik. Hem onu kovulmuş her şeytandan koruduk. Ancak kulak hırsızlığı edenler olursa onu da parlak bir ışık kovalar."* (Hicr, 15/16-18) (Tekmile,30)] kavl-i celîli hakkındaki inkârlarını büsbütün izale edemezse de mü'minlerinin hayretlerini izale ile kavl-i celîl-i mezkûrun manasının fehmini zihinlerine, akıllarına yakınlaştırır.

275- Mezkûr altı nev'i maden ile fûlad ve pirinç manasına olan harsînî'ye, kudema-i hükema *ecsad-ı seb'a* tesmiye ederler ve civa ile kükürtün ihtilatından husûlları za'minde bulunurlar.

276- Kudemânın za'mlerinde bütün madenlerin aslı, cevf-i arzda mahbûs olan ma'denî buharlardır. Ve mezkûr buharların ihtilat ve terekküblerindeki ihtilaf ile madenler tenevvü' etmiştir derlerse de mezkûr za'mleri delilden âri hars ve tahmindir. Mevalîd-i selaseden madenler besait, anâsır ümmehat-ı sufliyesi gibi cemad olduğundan, mevalîd-i selasenin ümmehat-ı anâsıra birinci mertebede karîb olan veledîdir. Nebatlar, neşvü nemayı haiz ve neşvü nema ile aslına muhâlif bulunduğundan, ikinci mertebede vaki ikinci batında velediîdir. Hayvan, neşvü nema ile his ve harekette aslına münafi olduğundan üçüncü mertebede üçüncü velediîdir.

277- Kudemânın ecsâm-ı mürekkebe-i mizaciyeden addettikleri ve maâdin tesmiye ettikleri zeheb, fıdda, hadid, rasas, çinko, kükürt, cıva, fahm-ı elmas, yakut gibi cisimlerin müteahhirlerin indinde ecsâm-ı basite ve anâsırındandır. Mezkûr madenlerin anâsırdan olduklarının zikri bahislerinde sabketmiştir.

ve geliştiği bazı araçları vardır.[278] Bu araçlar, dört tabiî güçten oluşmaktadır.[279] Bunlar, bizzat bitkilerin devam ve olgunlaşmasını sağlayan besleyici ve geliştirici,[280] türlerinin devamını sağlayan üretici ve şekillendirici[281] güçlerdir. Aynı şekilde bitkilerin, adı geçen tabiî güçlere hizmet eden dört gücü daha bulunmaktadır. Bunlar çekim, sindirim,[282] tutucu ve itici[283] güçlerdir. Buna karşın bitkilerde his (algı) ve iradeye

278- Bütün cisimlerin *ma bihi'l-iştirakları,* cinsleri, maddeleri, mayeleri bulunan cevher-i fertlerdir. Cisimler, cevherlerinde birbirinin müşariki ve mümasilidir. Birbirinden teferruk ve temeyyüzleri yoktur. *Ma bihi'l imtiyazları,* fasılları, madde ve mayelerinde hâsıl ve madde ve mayeleriyle kâim nev' nev' arazlar, kuvvetlerdir. Cisimler, bu kuvvetleri ile birbirinden temeyyüz ederler. Nev' nev' olurlar. Nebatlar ile madenler, maddelerinde mayelerinde birbirinin müşariki, mümasilidir. Birbirinden farkı yoktur. Fark-ı temayüzleri, madenlerden fazla nebatlarda hâsıl ve nebatlara ariz bir nevi kuvvet iledir. O kuvvete, nefs-i nebatî denir. Ve bu kuvvetle nebatlar tagaddi ederler. Ve neşvü nema bulurlar. Ve madenlerden başka cisimlerin bir nevi mumtazı olurlar. *Ve leha âlatün* kaydı, tesirleri alât vasıtasıyla olmayan eserleri, siyak-ı vahid üzre olan unsurların ve cemadların kuvvetlerini nefs-i nebatînin tarifinden ihrac içindir. Ve *bihâ teteğadda ve tenmu* kaydı, vakiîdir.

279- Bu dört kuvvet, nefs-i nebatiyenin aletleri olduğu gibi, nefs-i hayvaniyenin dahi aletleridir. Yalnız nefs-i hayvaniyeye alet olmalarında irade ile mesbûk olurlar. Nefs-i nebatiyeye alet olmalarında irade ile mesbûk olmadıklarından, mezkûr kuvvetler iradiye mukabili tabiiye vasfıyla vasıflanırlar.

280- *Kuvve-i gadiye,* gıdayı, muteğaddinin cüzlerine müşabih ve mütegaddiden cüz olmaya salih kılan kuvvettir. *Kuvve-i namiye,* dahi mezkûr gıdayı cüzleri arasına idhal ile mütegaddinin nisbet-i tabiiyyesinin iktiza ettiği vechiyle cirminin aktar ve eb'adında tezyide bâdi olan kuvvettir. Kuvve-i gadiye ile kuvve-i namiye, nefs-i nebatiyeleri bulunan nebatlar ve hayvanlarda bulunur. Ve neşvü nema tekemmülleri ile bekâlarına bâdi olur. Nefs-i nebatiyesi olmayan unsurlar ve madenlerde kuvve-i gadiye ve nâmiye olmadığından, neşvü nemaları dahi olmaz.

281-*Kuve-i müvellide,* müzekker ve müennes mütegaddilerin şahıslarının kemâllarından sonra nevlerinden şahs-ı ahire madde olmaya salih olan ve bezr ve nutfeyi hâsıl eden kuvvettir. Kuvve-i musavvire dahi bezr ve nutfeyi bulundukları mahallerde ebeveynine mümasil ve müşabih sûrette tasvir eden kuvvettir. Tariflerinden anlaşıldığı vechiyle gadiye ve namiye kuvvetleri, kuvve-i müvellide ve kuvve-i musavvirenin hâdimleridir.

282- *Kuvve-i câzibe,* gıdayı mütegaddinin cevfine cezbeden kuvvettir. Ma'kûs vaz'iyette başı aşağı asılan kimsenin ağzındaki lokmanın cevfine cezbolunmasıyla ve mukaddem acı, sonra tatlı lokmayı tenavül eden kimsenin kay' etmesi halinde, mukaddem acı, sonra tatlı lokmanın çıkmasıyla, kuvve-i câzibenin vücûduna istidlâl olunur. *Hazime* dahi mutegaddinin câzibe ile hariçten cezb ve bel' ettiği (yuttuğu) gıdanın tabiiyyetini değiştiren ve mütegaddiden cüz olmak haline getiren kuvvettir. Hazmın nebatlarda iki ve hayvanlarda dört mertebesi vardır. Hayvanlardaki dört mertebeden birincisi, mütegaddi gıdayı ağzına aldıktan ve salyasıyla ıslattıktan ve midesine indirdikten sonra midesinde usâre-i midevîye haline gelmesidir. İkincisi, usâre-i midevîyenin midede hâsıl olan ekşi bir su ile karışarak emilmek sûretiyle mideden geçecek mâyi' hale gelmesidir. Üçüncüsü, usâre-i midevîyenin mideden ince bağırsaklara geçmesi ve bazı azalardan hâsıl olan ve *pankreas* denilen madde ile karışması ve ince bağırsaklarda besleyen unsurların beslenmeyenlerden ayrılıp ince bağırsakların iç

dayalı hareket gücü bulunmamaktadır.[284]

Bitkiler damar ve liflerinde bulunan çekim gücü aracılığıyle yerdeki sıvıları kök ve gövdelerine emerek çekerler. Bu sıvıları sindirip şıra[285] haline getirdikten sonra

yüzünde beyazımsı *kilos* namında madde olması ve sonra bu maddenin ince damarlar ile emilmesi ve kalın kan damarlarına karışması mertebesidir. Beslemeyen ve ince bağırsaklarda kalan fuzulat da, karâciğerde hâsıl olup gelen safra ile birleşerek kuvve-i dâfia ile medfa'lardan harice def' olunur. Dördüncüsü dahi kanın tasfiyesi sûretiyle vaki olan hazm mertebesidir. Kanın tasfiyesi iki mücevvefi iki batnı olan ve iki canibiyle emme ve basma fiillerini ifa etmekte çifte tulumbaya benzeyen kalbin darb ve tazyikiyle sol canibinden ebher nam damar ve şubeleri vasıtasıyla beden-i hayvanın her cihetine sevkolunan sulu siyah kanın muhtac-ı tasfiye olmasıyla kalbin sağ canibine gelmesi ve oradan verîd nam damar ve şubeleri vasıtasıyla akçiğere sevk olunması ve mezkûr verid damarı ve şubeleri akçiğerdeki teneffüs borusuna ve şubeleri olan rielere ince nefes borularına mülasik bulunduğu cihetle rielerde teneffüs olunan havanın müvellidü'l-humûzasıyla mezkûr damar ve şubelerindeki siyah kalın müvellidü'l-ma'sıyla karbonunun yanması sûretiyle hâsıl olur. Ve yanan müvellidü'l-ma ve karbon fuzulatı da kuvve-i dâfianın tesiri ile haric-i bedene def' olunur ve evsah namı verilir. Ve hazmın nebatlardaki iki mertebesinden yakında beyan kılınacağı vechile birincisi, nebatlar köklerindeki urûk ve elyaflarıyla arzdan aldıkları mâyi'leri köklerinde ve sâklarında kuvve-i hâzimeleriyle hazm etmeleri ve usâre, şire haline getirmeleri mertebesidir. İkincisi de dallarına ve yapraklarına cezb ettikleri usâreyi tasfiye etmeleri mertebesidir.

283- Kuvve-i dâfia, hazmın her mertebesinden sonra fuzulatı ve beslemeyen cüzleri haric-i bedene def' eden kuvvettir. *Kuvve-i mâsike* dahi gıdadan beslemeye salih ve nafi' olan cüzleri dahil-i bedende tutan kuvvettir. Kuvvet-i hâzime ile gıdayı hazm ve mâsike ile de gıdadan salih olanı temasük ile her mütegaddinin neşvü nema bulması lazım gelirse de müteğaddinin tagaddi ile gıda varidatına karşı celi ihraç ettiği fuzulattan başka hafi ifraz ettiği hararetler ve gazlar ve buharlar ve terler gibi mesarifatı dahi bulunduğundan, kuvvetleri düçar-ı za'f olan müteğaddinin gıda varidatı ifrazat mesarifatına tekabül edemediği halde neşvü nema bulamaz. Belki hüzâl (zayıflık) da vaki olur.

284- *His ve hareket-i iradiye,* eserleri gibi mebde'leri olan *kuvve-i hasse* ve *kuvve-i muharrike* dahi nefs-i hayvaniyeleri olan hayvanlara mahsûstur. Nefs-i hayvaniyeleri olmayan hayvanlarda hasse, muharrike kuvvetleri bulunmaz. Nebatların müzekkerlerinin müenneslerine ve urûkunun su cihetine ve dallarının ve yapraklarının hava ve ziyâ geldiği canibe olan meyilleri ile nebatların irade ve hisleri bulunduğuna bazıları istidlâl etmişse de nebatların mezkûr meyillerinin tabiî olması, irade ve his ile olmasından akıl ve hikmete daha muvafıktır.

285- Bütün nebatlar, köklerindeki ince damarları ve lifleri ile yerden mâyi'leri cezb ve mass ederler (emerler). Ve her nebat kendisine yarayan ve besleyen su gibi maddeyi yerde bulmak ve almak için liflerini uzatır ve gıda bulamadğı kayalar gibi mahalleri lifleri ile dolaşır ve ahz ve bel' ettiği mayileri saklarında, köklerinde cemederler. Nebatların sakları, kökleri hayvanların mideleri ve işkembeleri mesabesindedir. Nebatlar arzdan ahz ve bel' ettikleri mâyi'leri, mideleri mesabesinde olan saklarında ve köklerinde hazm ile usâre ve şire haline getirirler. Nebatlardaki usâreler, hayvanlardaki kan menzilesindedir. Hayvanların kanlarının bedenlerinde cereyan ve deveranı, hayvanların yaşamalarına ve neşvü nema bulmalarına sebep olduğu gibi, nebatların usârelerinin cereyan ve deveranı dahi nebatların yaşamalarına ve neşvü nema bulmalarına sebep olur.

kendisinde bulunan çekimle bunları dal ve yapraklara yükselen kanallardan çeker ve arıtırlar.[286] Arınan sıvılar, kanallar aracılığıyla aşağıya süzülür ve bitkilerin elverişli olanı emip gıdalanması ve gelişmesi sağlanır. Elverişsiz olanı ise bitki tarafından dışa atılır.[287]

Bitkiler, aynı şekilde yaprakları aracılığıyla da havada bulunan maddelerden, ısı ve ışıktan[288] beslenirler. Bitkiler, gövdeleri itibariyle odunsu ve otsu,[289] çiçekleri

---

[286]- Nebatların, lifleri ile saklarından ve köklerinden dallarına ve yapraklarına kadar menfezler, yollar vardır. Bu menfezlere, yollara *kanavat* denir. Nebatlarda kanavat-ı mezkûre hayvanlardaki kan damarları mesabesindedir. Hayvanların damarlarında kanları cereyan ve deveran ettiği gibi, nebatların da kanvelerinde usâreleri cereyan ve deveran eder. Nebattaki kanvelerden bir kısmı mâyi'lerin ve usârelerin arzdan saklara ve saklardan ağsan ve evrak'a (dal ve yapraklara) suûduna ve diğer kısmı dahi mayi'lerin, usârelerin ba'det-tasfiye nuzûluna memer ve mecradır. Kanvelerden birinci kısmına *kanavat-ı sâide* ve ikinci kısmına da *kanavat-ı nâzile* itlak olunur. Nebatlardaki yapraklar dahi hayvanlardaki akciğerler makamındadır. Hayvanlarda akciğerler teneffüs ile kanı tasfiyeye alet olduğu gibi nebatlarda yapraklar dahi havaya temas ile usâreyi tasfiyeye alet olur. Bütün yaprakları koparılan nebatların kuruması, usâresinin tasfiye olunamamasından ve nafi' sûrette hazım ve teğaddi edememesindendir.

[287]- Nebatların ağsan ve evrakına suûd eden usâre tasfiye olunduktan sonra kabuklarına muttasıl olan kanavat-ı nâzile ile avdet ederler. Usârelerinden salih ve nafi' olanlarını mas ve bel' ile nebatlar tagaddi ederler ve neşvü nema bulurlar ve gayr-i nafi' ve belki muzir olanlarını dahi arza kadar indirirler, def' ederler. Ve bazı kanvelerdeki harice bulunan menfezlerden harice çıkarırlar ve havaya maruz bulunmalarıyla katılaşırlar. Bu gibi usârelerden çam ağaçlarındakine *Termenti* ve Hind incirlerindekine ve sakız ağaçlarındakine *sakız* ve başkalarındakine *kitre* ve başka namlar verilir. Ve nebatlar, bulundukları yerden nâfi'i ahz ve bel' ve muzirri yere def' ve terk ettiklerinden, mükerrer bir mahalle zer' olunan nebatın mahsûlü az olur. Ve bir mahalle zer' olunan mezruun nevini değiştirmek lazım gelir.

[288]- Nebatların hava ve hararet ve ziyâ ile tagaddi etmeleri hava ve hararet ve ziyâdan mahrum olan nebatların mahv ve telef olmaları ile ve karanlık mahzene, hava ve hararet ve ziyânın duhulüne mahal bulunan deliğe, mahzen-i mezkûrde biten nebatların meyl etmeleriyle sâbit olur. Çiçek seralarının etrafına ve üzerine cam konulması, şemsin hararet ve ziyâsından ahz-û kabz etmelerine mübtenidir. Hararet, nebatların usârelerinin suûd ve nüzûlunda sür'at-i cereyan ve deveranı ile neşvü nemalarına bâdi olduğu ve kış mevsiminde nebatların usârelerinin hissolunmayacak derecede bulunması ve yaz mevsiminde göz ile görülecek mertebede olması ve bilad-ı baride nebatlarının az büyümesi ve bilad-ı harre nebatlarının çok büyümesiyle sâbittir. Hararetle ziyâ, nebatların neşvü nemalarına sebep olduğu gibi, dallarının katı ve yapraklarının renkli olmasına da sebep olur. Lahana ve Hindiba gibi sebzelerin gölge yerlere dikilmesi ve dış yapraklarının bağlanması, şemsin hararet ve ziyâsından setr ile yapraklarının beyaz ve gevrek kalması faidesini hâsıl etmek içindir.

[289]- Nebatlardan her sene sakları teceddüd etmeyenlerine *haşebiye* kısmı ve teceddüd edenlerine *uşbiye* kısmı itlak olunur. Ve haşabiye kısmının sakları *lübbiye, haşebiye, kaşriye* tabakalarına munkasim olur. Ağaçlar, kabukları tarafından tabaka-i haşebiyeleri üzerine her sene bir kat

itibariyle eril ve dişi kısımlarına ayrılırlar.[290] Âyet-i kerîmede işaret edildiği gibi eril ve dişiler arasında döllenme olmakta ve bunun sonucu olarak tohumlar ve meyveler oluşmaktadır.[291] *"Yerin bitirdiklerinden ve kendi nefislerinden ve daha bilmediklerinden çift çift yaratan Allah (Bütün eksikliklerden) münezzehtir"*[292](Yâsîn,36/36) ve *"Her türlü üründen çift çift yetiştiren de odur."* (Ra'd,13/3) Bitkilerin bölge ve iklimlere göre değişiklik arzeden türleri bulunmaktadır.[293]

Karışım Halinde Bulunan Canlılardan Hayvanlar: Bunlar, hayvanî bir ruha sahip cisimlerdir. Bu ruh, onlarla varlık kazanan bir kuvvettir. Hayvanlar bu ruha ait

---

artırırlar. Kalınlaşırlar ve sakları arzına kat' eyledikleri halde birbirini ihata eden katlarıyla nebatın kaç senelik olduğu bilinir.

[290]- Nebatlardan müzekkerleri çiçeklerinde alamet-i tezkir olanları ve müennesleri dahi çiçeklerinde alamet-i te'nis bulunanlarıdır. Alamet-i tezkir, uzun sak üzerinde uç tarafı kapalı haşefe şeklinde bir kisedir ve kisenin içinde müzekker hayvanın nutfesi mesabesinde gâyet ince ekseri sarı ve gubar-ı tal' namında bir toz vardır. Ve alamet-i te'nis dahi bîze şeklinde bir kisedir ve içinde müennes hayvanın nutfesi menzilesinde süngere benzer bir nev'i madde mevcûttur. O nev'i maddeye *isteğme* tesmiye olunur.

[291]- Nebatların tohumları ve meyveleri, müzekkerlerinin gubar-ı tal'ı ile müenneslerinin isteğmelerinin aşılanmasından hâsıl olur. Hıyar, kavun, karpuz tarlalarında erkek çiçekleri açılmadan ve gubar-ı tal'ları ile müennes çiçekler aşılanmadan erkek çiçekler koparıldığı halde dişilerinin hıyar, kavun, karpuz vermediği görülür. Bununla dişi çiçeklerin meyve ve hâsılat vermesi, erkek çiçeklerin gubar-ı tal'inden aşılanmasıyla olduğu sâbit olur. Müennes çiçeklerin müzekkerlerinden aşılanması müzekker çiçekle müennes çiçeğin birbirine yakın bulunduğu mahalde, müzekker çiçek, müennes çiçeğe meyletmesi ve üzerine gubar-ı tal'ını dökmesi ve birbirine uzak oldukları yerde dahi tagaddi kasdıyla müzekker çiçeklere konan arıların ve böceklerin ayaklarına ve ağızlarına bulaşan veyahut hubûb eden rüzgarlarla intişarda bulunan müzekker çiçeklerin gubar-ı tal'larını arıların ve böceklerin ve rüzgarların nakletmesi, veyahut emsâli sûretler ile hâsıl olur. Ve müenneslerin *bîze* denilen kiselerinde bezirler, tohumlar vücûd bulur. Tohumlardan gilafları etli ve sulu olanlarına semere, meyve namı verilir.

[292]- Ezvac ve izdivac, hayvanlarda olduğu gibi nebatlarda ve cemadlarda ve daha nice nice mahluklarda olduğu ve halk ve icadlarında şart-i âdî ve sünnet-i ilâhiye bulunduğu âyet-i mezkûrede musarrahtır. Nebatların müenneslerinin müzekkerleriyle aşılanması hakikatı *"Siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz"* (Müslim, Fedâil, 38) hadis-i şerifinin sebeb-i vürudu olan nahillerin talkihinden nehy buyurulduktan sonra musaade buyurulması hâdise-i meşhuresiyle de sâbittir.

[293]- Nebatların şimdiye kadar ma'lûm olan nevleri altmış bin'den ziyâdedir. İklimlerin ihtilafıyla nebatların şekillleri ve nevleri muhtelif olur. Bilad-ı harrede ağaç şeklinde bulunan nebat, bilad-ı baridede ot şeklinde bulunur. Bilad-ı harrede bulunan nebattan bazı nevleri bilad-ı baridede ve bilad-ı baridede bulunan bazı nevleri de bilad-ı harrede bulunmaz. Ve hatt-ı istivadan (ekvator) uzaklaştıkça nebatın nevleri azalır. Bilad-ı harre ehalisi bilad-ı baridede ve bilad-ı baride ehalisi bilad-ı harrede zor yaşadıkları gibi, buzlarda ve soğuk sularda yaşayan hayvanlar ve nebatlar sıcak maden sularında ve sıcak maden sularında yaşayan hayvanlar ve nebatlar dahi buzlar ve soğuk sularda yaşayamaz.

araçlar vasıtasıyla hareket edip kavramakta, hissedilebilir şeyleri de hissetmektedir.[294]

Sözkonusu araçlar, idrak ve hareket gücüdür. İdrak gücü ya zahirîdir ya da batınîdir.

Zahirî güçler, beş (duyu organından ibaret)tir:

- *Görme duyusu:* Beyinden gözlere uzanan iki damarın buluştuğu noktadaki bir güçtür. Kişi bununla yansıma ve izlenim sonucu oluşan ışık ve renk gibi şeyleri algılayabilir.[295]

- *İşitme duyusu:* Bu duyu, kulak zarının derinliğine yayılmış bulunan damarda bulunur. Sesler ile nitelikler kazanan havanın bu damara ulaşmasıyla sözkonusu sesler algılanır.[296]

- *Tatma duyusu:* Dilin yüzeyine yayılmış bulunan damardaki bir güçtür. Yiyeceklerin ağız salyasıyla karışması ve bu salyanın adıgeçen damarlarla teması sonucu tatlar algılanır.[297]

---

[294]- Nefs-i hayvaniye, hayvanlar ile kâim ve hayvanlara mahsûs olan his ve hareke-i iradiye eserlerini kuvve-i mudrike ve kuvve-i muharrike alâtleri ile hâsıl eden kuvvettir. Hayvanlarda görülen iradî hareket ve his ve idrak eserlerinin vücûdlarıyla nefs-i hayvanînin ve aletleri bulunan kuvvetlerin vücûduna hükmolunur.

[295]- Dimağdan gözlere nâzil olan iki sinirin telakkileri sûretinde Câlinûs-ı Hakim ile başkaları ihtilaf etmişlerdir. Câlinûs (v.200)'a göre mezkûr sinirlerin telakkileri her birisinin kamburları, kambur mahallerinin birbirine temas ve telâki etmeleri sûretiyledir. Bu sûrette sağ taraftan inen sinir, sağ göze ve sol taraftan inen sinir dahi sol göze vasıl olur. Ve başkalarına göre de telâkileri salib şekli üzere birbirini kat'etmeleri vechiyledir. Bu vecih de sağ taraftan inen sinir, sol göze ve sol taraftan inen sinir de sağ göze iner. Ve şu iki kavilden ikincisi meşhur olduğundan gözlerden birisine arız olan hastalık için tedavide, enseden edilen hacamat, hilaf-ı cihetten edilir. Eşyanın görülmesi keyfiyetinde dahi hekimler ile riyazîler ihtilaf etmişlerdir. hakîmlerden Aristo ve tabiîleri ru'yetin husûlü görülecek eşyanın resim ve misâllerinin ve ziyâ ile şeffaf ve ayine gibi olan göz celdelerindeki rütûbete aks ve intibaı tarikiyle olduğunu kâil olmuşlardır. Ve riyazîler de ru'yetin husûlü göz bebeğinden çıkan ve cism-i mahrutî şeklinde bulunan ince tarafı göz bebeğinde ve kalın tarafı dahi görülecek eşya tarafında olan şua'ının görülecek eşyaya bülûğ ve ihatasıyla olduğuna zahib bulunmuşlardır. Aristo'nun kavline *tarik-i intiba'* ve riyazîlerin mezhebine *tarik-i şuâ* denir. Mezkûr iki tarikten intiba' tariki edille-i akliye ve tecarib-i hissiye ile sâbit olduğundan, müteahhirlerin indinde muhtardır.

[296]- Kuvve-i samianın mevdu' olduğu sinir, kulak deliği derinliğine tablın derisi gibi gerilen ve lisan-ı avamda "kulak zarı" denilen bir sinirdir ki, cisimlerin cüzlerinin ihtizazıyla hâsıl olan savtları, nâkil olan havanın mezkûr sinire *dakk-ı bab* edercesine dokunmasıyla savtların ve harflerin işitildiğini ehl-i hikmet teşrihlerine istinad ile zikr ve beyan etmişlerdir.

[297]- Taâmın rutubet-i luabiye ile ihtilat etmesi ve ihtilat-ı mezkûrden hâsıl mahlutun mezkûr sinire temasta bulunması kuvve-i zâikanın taâmları idrakinde şart olduğu gibi rutubet-i mezkûrenin murre-i safra' gibi manilerden safi olması dahi şarttır.

- *Koklama duyusu:* Beynin ön tarafında bulunan etten iki çıkıntıda mevcût olan bir güçtür. Kokularla nitelik kazanan havanın bu iki çıkıntıya ulaşmasıyla sözkonusu kokular algılanır.[298]

- *Dokunma duyusu:* Bütün bedene yayılmış bulunan ve kendisiyle sıcaklık, sertlik ve yumuşaklık gibi niteliklerin algılandığı bir güçtür.[299]

Batinî (iç) duyular da beşe ayrılır:

- *Ortak duyu (Müşterek His)*: Beyindeki üç boşluktan birinci boşluğun ilk yarısında bulunan bir güçtür.[300] Bununla hissedilebilir varlıklar, hazır bulundukları takdirde algılanabilir.[301]

---

[298]- Kuvve-i şamme'nin mevdû' bulunduğu iki lahme-i zâide kadın memelerinin ucu şeklinde ve dimağın ön tarafında iki et parçalarından ibarettir. Mezkûr lahmelere rayihalar ile mükeyyef olan havanın temas etmesiyle rayihalar idrak olunur. Havanın rayihalar ile mükeyyef olması iki sûretin birisiyledir. Birincisi, rayihalı şeylerin cüzlerinin tehallül edip havaya karışması ve ikincisi, rayihalı şeylere yalnız havanın temasta bulunmasıyladır. Hararetin, rayihaları tahrik ile intişarına bâdi olması, birinci sûreti ve uzun müddet neşr-i rayiha eden az miktar miskin vezn ve miktarının tenakus etmemesi dahi ikinci sûreti teyid ve takviye eder.

[299]- *"Kuvve-i lâmise bedenin cemi'isinde bulunması"* sözü musamahadan hali değildir. Daima teneffüs ile hareket eden ve kalplere ferah veren rielerin, nefes borularının yorulmaması ve ta'b ve zahmet duymaması hikmetine mebnî, kuvve-i lâmisesi ma'dumdur. Lüzûm üzerine kuvve-i lâmise kesretle ellerdedir. Kezalik acılığı ve fenalığı tadmamak, duymamak hikmetine mebnî de murre-i safranın mahalli olan karâciğerlerde ve idrarın mahalleri böbreklerde ve sodanın mahalli olan dalaklarda kuvve-i zâika mefkûttur.

[300]- Dimağda mevcût olan üç boşluğa *tecvifler* ve *hüceyreler* namları verilir. Ve mezkûr tecviflerin en genişi birincisi, sonra üçüncüsüdür. İkincisi, birinciyle üçüncüsünün arasında bir geçit mesabesindedir. Birinci tecvif dairesinin nisf-i mukaddeminde kuvva-i hams-i batineden hasse-i müşterike ve nisf-i muahharınde hasse-i hayaliyye ve üçüncü tecvif dairesinin dahi nısf-ı mukaddeminde hasse-i vâhime ve nisf-i muahherinde hasse-i hâfize ve ikinci tecvif dairesinde de hasse-i mutâsarrife mevdû' ve mevcûttur. Havass-ı hamse-i mezkûrenin eserleri, tamamıyla zahir olan kimselerin dimağlarını teşrihte dimağlarının tecviflerinden hiçbirisinde illet ve afet olmaması ve mezkûr hasselerden birisinin eseri zahir olmayan kimselerin dimağlarını teşrihte, mezkûr tecviflerden yalnız eseri zahir olamayan hassenin mahsûs olduğu tecvifte illet ve afet bulunması ile tecavif-i selaseden her bir hasseye mahsûs olan mahal, ma'lûm ve muayyen olmuştur.

[301]- Havass-ı batineden hasse-i müşterekenin mahsûsatı his ve idrak etmesine havass-ı hamse-i zahire alet ve vasıta olduklarından, havass-ı hamse-i zahire hasse-i müşterekenin casusları mesabesindedir. Ve havass-ı hamse-i zahire ile idrak olunan mahsûsların sûretleri hasse-i müşterekede ictima' eder. Bu cihetle de hasse-i müştereke bir havuza ve havass-ı zahire de beş adet musluğa ve havass-ı hamse-i zahire ile hasse-i müşterekede ictima' eden suver-i mahsûsat dahi beş musluktan havuza akan ve havuzda biriken suya benzetilir. Hiss-i müşterekin vücûduna kuvve-i bâsire mer'î'yi bulunduğu gibi, gördüğünden katre-i nâzilenin hat ve şu'le-i cevvâlenin daire şeklinde görülmesiyle, istidlâl olunur. Katre-i nâzilenin hat ve

• *Hayal duyusu:* Beynin ilk boşluğundaki son yarısında bulunan bir güçtür. Hissedilebilir varlıklar, dış duyulara görünmedikleri takdirde bu güçle algılanabilir. Bu güç, ortak duyu için bir depo görevini yapar.[302]

• *Vehim (kuruntu) duyusu:* Beyindeki üçüncü boşluğun ilk yarısında bulunan bir güçtür. Bununla hayal gücünde depolanan hissedilebilen varlıklara ait formlardan cüz'î manalar vehmedilip çıkarılmaktadır.[303]

• *Hafıza duyusu:* Beyindeki üçüncü boşluğun son yarısında bulunan bir güçtür. Bu güç, vehim duyusu için bir depo fonksiyonunu ifâ eder.

• *Tasarruf Duyusu:* Beynin ikinci boşluğunda bulunan bir güçtür. Bu güç, hayalî mahsûsata ait formlarda ve hafizada saklı bulunan cüz'î manalarda birleştirme ve ayrıştırma yaparak tasarrufta bulunur. Bunları genel mana kalıplarına döküp düşünce gücüne[304] arzeder.

şu'le-i cevvâlenin daire sûretinde görülmesi suver-i mahsûsatın hasse-i müşterekede ictima' etmesindendir. *Tenbih:* Havass-ı zahire ve havass-ı batineden her bir hassanın tarifinde ihsas ve idrak, o hasseye nisbet olunması bütün hasselerin bizzat müdrik olması kavl-i meşhuruna mebnîdir. Kavl-i tahkikte ihsas ve idrak, kuvve-i âkileye mahsûstur. Yalnız zahir ve batın hasseler, kuvve-i âkilenin cüz'iyatı ihsasına aletler vasıtalardır. Ve ihsas ve idrakın havass'a isnadı, kat'ın sıkkîne isnadı kabilindendir. Kavl-i tahkike göre tariflerde mükerrer-i mezkûr olan *yüdrekü biha* kavlindeki bâ, istiâneye hamlolunur. Fakat umûr-i külliye-i akliyeyi idrak edemeyen, yalnız umûr-i hissiyeyi ihsas ve idrak eden hayvanlarda kuvve-i âkile bulunmadığı halde zahir ve batın hasseleriyle umûr-i cüz'iyeyi ihsas ve idrak etmeleri, kavl-i meşhuru isbat ile tahkik zannedilen kavlin hak ve hakikata makrun olmadığını izhar eder.

302- Hasse-i hayaliyede suver-i mahsûsat mahzun ve mecmu' olmasıyla suver-i mahsûsatın birbirine kıyas ve tatbik olunması ve ikinci defa mahsûs olan emir, birinci defa mahsûs olan emrin aynı veyahut gayrı olduğunun bilinmesi, hasse-i hayaliye iledir. Hasse-i hayaliye ile umûr-i âlem muntazam ve adem-i fikdanı ile de nizam-ı âlem *muhmel* veyahut muhtal olur.

303- *Kuvve-i vâhimenin* hazine-i hayalda mersum ve mahfuz olan suver-i mahsûsattan intiza ve istihsal ettiği maâniy-i cüz'iye, şahs-ı sadıkın sûretinden fehmolunan sadakat ve şahs-ı adüvvün şeklinden anlaşılan adavet ve koyunun kuzusuna meyl ve tekarrubunu iktiza eden şefkat ve kurttan havf ve firarını mûcib olan nefret gibi havass-ı hams-i zahire ile idrak olunamayan cüz'i manalardır. Bir cismin sarı, mâyi' ve tatlı olduğu havass-ı zahire ile hissolunduktan sonra, o cismin bal olmasıyla vaki olan idrak dahi kuvve-i vâhime ile intiza' olunan cüz'i manalardandır. Zahir ve batın kuvvetlerde sunuf-i hayvaniye mütefavitlerdir. Lahmı ekl eden hayvanlarda kuvve-i bâsire ve lahmi eklolunan hayvanlarda dahi kuvve-i samia ziyâdedir. Hulasâ her sınıf hayvana lazım olan kuvvet verilmiş güya tavşana kaç ve tazıya tut denilmiştir.

304- Kuvve-i mutasarrife, kuvve-i hayaliyyenin mahalli ve suver-i mahsûsatın mahzeni olan tecvif-i evvelin muahhari ile kuvve-i hafızanın mahalli ve maâni-i cüz'iyenin mahzeni bulunan tecvif-i salisin muahhari arasında bulunan tecvif-i sanidedir. Kuvve-i mutasarrife sûret-i mahsûsat ile maâni-i cüz'iyenin her ikisinde terkib ve tafsil ile tasarruf eder. Kuvve-i

Bu güce, düşünce tarafından kullanıldığı durumda düşünce gücü (*müfekkire*), kuruntu tarafından kullanıldığı takdirde ise hayal gücü (*mutahayyile*) denir.[305] [Filozofların varlığını kabul ettikleri algılayıcı güçler (*kuvay-i müdrike*) bunlardan ibarettir. Filozoflar bu güçlerin etki ve eserlerinden ve onların sayı ve türlere dağılmasından hareketle onların varlığını, sayısını ve türlerini isbâtlamaya çalışmışlardır. Mütekellimler ise buna karşı çıkıp şöyle demişlerdir: "Bu değişik fiil ve çeşitli etkilerin tek bir kuvvet olan ruhtan kaynaklanması neden mümkün olmasın?" Muhakikler buna cevaben şöyle demişlerdir: "Mezkûr kuvvetlerin bizzat algılayıcı olması, ruhun değişik nesneleri algılamasında araç olmalarına aykırı değildir. Adı geçen kuvvetlerin isbâtında bu oran yeterlidir. Şâyet her uzuv ve bölgenin belli bir kuvvete aidiyeti söz konusu olmasaydı, o uzvun değişik nesnelerin algılanmasında belli bir algıya tahsisi söz konusu olmazdı."

Muhakkikler söz konusu güçlerin sabit olup ruhun idrak vasıtaları olduğunu belirtmişlerdir. Onlara göre ruh ve araçları Cenâb-ı Hakk'ın algılanan nesnelerin idrak türleri için yarattığı adetî sebeblerdir. Bu tetkik, Ehl-i Sünnet mezhebine uygundur.

Filozofların, *birden ancak bir doğar* prensibindeki bozukluk ve ihtiyar sahibi bir yaratıcının bütün eşyayı sıfırdan yaratmasını inkâr edişleri, bu tedkike zarar vermez. Konunun izahı fiiller bölümünde gelecektir. (Tekmile,32)]

(Hayvanların algı aracı olan) hareket gücü ikiye ayrılır:

• Bunlardan biri, yarar elde etmek için kişiyi harekete sevkeden itici güçtür ki buna *kuvve-i şeheviyye* denir. Sözkonusu hareket zararı defetmek için olduğunda ise buna *kuvve-i gazabiye* denir.[306]

âkilenin hâdimleri olan havasın, mahsûslardan ahz ve istihsal ettikleri suver-i cüziyyede ve maâni-i cüziyede tasarruf eder. Ve maâni-i külliye kalıplarına ifrağ ile kuvve-i âkile hakimine arzda bulunur. Süver ve maâni-i cüziyede tasarruf ve maâni-i külliye sûretine ifrağ ve basit bulunduğu cihetle cüziyâtı idrak etmeyen kuvve-i âkileye arz etmek için kuvve-i mutasarrifenin vücûdu zarurîdir. Kuvve-i mutasarrife, en ziyâde ressamlarda ve romancılar ile masalcılarda hüküm fermadır.

305- Kuvve-i vâhime, kuvve-i mutasarrifede ve bütün kuvvetlerde tagallüb ve tahakküm eder. Ve çok defa kuvve-i âkileye dahi galib olur. Ve sultanu'l-kuva ünvanını, kuvve-i âkileden gasb ile alır.

306- Hikmet-i ilâhiye uleması kitaplarında hayvanlara kuvve-i gazabiyenin tevdi' olunması, nefislerinden def'-i mazarrat etmeleri, helak olmamaları ve kuvve-i şehvaniyenin ihsan buyrulması dahi me'kulat ve meşrubatı tedarik ve tedevvülündeki külfet ve zahmete tahammül ile şahıslarını ibka etmeleri ve izdivaca rağbet ile nevlerini ibkada bulunmaları, hikmetlerine mebnî olduğu ve hayvanlarda kuvve-i gazabiye olmadığı takdirde nefislerinden mazarratları def' edemeyip helak olacaklarını ve kuvve-i şehvaniye olmadığı sûrette dahi me'kulat ve meşrubata rağbet etmeyip tedarik ve tenavülü zahmet ve külfetini

- İkincisi, sinirleri bilfiil gererek ve kısarak harekette bulunan etken güçtür.[307]

Bir çok türü bulunan canlıların en kapsamlı ve en ölçülü olanı insandır.[308] İnsan, insanî ruha sahip olan bir cisimdir. Bu ruh ve bunun taallukuna akıl denir.

Ayrıca adıgeçen insanî ruh; külliyatı kavrayan,[309] insan türünü diğer

ihtiyar etmeyeceklerini ve izdivaca dahi meyil ve rağbet etmeyip evlat ve iyal infak ve iaşesi bar-ı giranı altına girmeyeceklerini ve hayvanlara bahşolunan kuvve-i şehvaniye tuzağa düşürmek kasdı ile kuşlara atılan daneler gibi olduğunu zikretmişler. Ve kuvve-i gazabiye ve kuvve-i şehvaniye hayvanlara lüzûm üzere ihsan buyurulmuşsa da sarf ve isti'mallerindeki ifrat ve tefrit zarar ve izrardan halî olmadığı cihetle, hayvanlardan âkil ve mükellef olan insanlar mezkûr kuvvetlerin isti'mallerinde mertebe-i i'tidalde bulunmaları ve zarar ve izrardan tevekki etmeleri ile me'mur olduklarını yazmışlardır.

307- Hayvanların kuvve-i mudrikeleri kuvve-i muharrikelerinden bâise nevi olan kuvve-i gazabiyye ve kuvve-i şehvaniyeleri ile hayvanları fiilleri cihetine ba's ve sevk ederek fiillerini kast ve iradeleri dahi kuvve-i muharrikelerinden fâile nevi ile a'sablarını temdid ve taksir ederek fiillerine mübaşeret eylemelerine bâdi olur.

308- *İnsan;* cismiyle cemadlardan madenlerin ve neşvü nemasıyla nebatların ve hayat ve hissiyle hayvanların ve aklı ve ilmiyle ukûl ve emlakın hakikatlarını câmi' olmasıyla bütün mahlukatın en cem'iyetlisi ve derece-i uluvde bulunan âlem-i ulvun ukûl ve emlaki ile ve dereke-i süflide olan âlem-i süflün nebatatı ve hayvanatı arasındaki makam-ı i'tidalda bulunmasıyla bütün masnuatın en mütedili ve cemî-i masnu'at ve mahlukatın en mükemmelidir. Cenâb-ı Hak, Kitab-ı Mecîd-i Kur'ân'da insanların cemad, meyyit olmaları tavrını *"Ölüyken size hayatı veren O'dur"*(Bakara, 2/28) kavl-i şerifiyle ve nebat olmaları tavrını da *"Allah sizi yerden nebat bitirircesine bitirip yetiştirdi."* (Nuh, 71/17) kelâm-ı kerimiyle ve hayvan olmaları tavrını dahi *"Ve içine ruhundan üflediğim zaman"* (Hicr,15/29) kavl-i celîliyle beyan ve edvar-ı mezkûreyi *"Şu bir gerçektir ki biz insanı süzme çamurdan yaratırız. Sonra onu nutfe (sperm) halinde sağlam bir yere yerleştiririz. Sonra nutfeyi alakaya, yapışkan döllenmiş hücreye, alakayı mudgaya, yani bir çiğnem et görünümündeki varlığa, mudgayı kemiklere dönüştürürüz. Sonra da kemiklere et giydirip derken yeni bir yaratılışa mazhar ederiz. İşte bak da Allah'ın ne mükemmel yaratan olduğunu bir düşün."* (Mü'minun, 23/12-14) nazm-ı celîlinde cem' etmiştir.

309- Nefs-i insaniyeyi, beden-i insana taalluk eden kuvve-i mücerrede ile tarif, mütekellimlerden ve sûfilerden muhakkikler ile hakîmlerin re'y ve mezhepleridir. Mütekellimlerin ve sûfilerin cumhurlarının re'y ve mezheplerine göre dahi nefs-i insaniye maddî ve beden-i insana sâri cism-i latîftir. Akıl, kuvve-i âkilede nefs-i insaniye ile kâim bir kuvvet, bir sıfattır. Kuvve-i âkile, *Kendisiyle küllî şeylerin idrak edildiği nefse ait bir güçtür* ile tarif olunduğu gibi, tarif-i mezkûra manada karîb olan *İlim ve algılara nefsî, istidatlı kılan güçtür;* dahi *Nefsî, görünmeyenlerin idrakına müsait kılan bir güçtür;* bir de *Zarurî bilmenin tabi olduğu bir güdüdür* ibareleri ile de tarif olunur. Ve kuvve-i âkileye *akıl* denildiği gibi, *nefs-i insaniye, nefs-i natıka* dahi itlak olunur. Umûr-i cüz'iyeden ahkâm-ı külliye fikriye ve nazariyeyi istinbat ettiği cihetle, kuvve-i âkileye, *akl-ı nazarî* ve sanayi', ve a'mali istihrac ettiği cihetle de *akl-ı amelî* namları da verilir. Bahsin tamamı ve tafsili nüfus bahsindedir. [*Felsefe-i Cedide* mütercimleri, aklı, mezkûr tariflerin aynı tarif ile tercüme etmişler. İnsan, akıl ile eşyayı anlar, akıl ile kendisini de anlar. Yalnız akıl, cüz'iyat ve mahsûsatı göremez. Belki olabileceği ve

canlılardan ayıran; şaşkınlık, gülme, utanma, güven, korku, sevinç ve hüzün[310] gibi edilgen durumları açığa çıkaran; iyi ve yararlı şeylerin emredilmesini, çirkinliklerin nehyedilmesini sağlayan ve bundan dolayı teklife medar[311] olan bir kuvve-i âkiledir. Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: *"Gerçekten biz emaneti (teklifî hükümleri) göklere, yere ve dağlara arzettik de onlar bu emaneti yüklenmekten çekinip titrediler ancak insan onu yüklendi."*(Ahzâb,33/72)[312]

Aşırı tabiatçılar, belirtilen hususları reddedip şu iddiada bulunmaktadırlar: "İnsan türe ait tek hakikatın bölümlerinden sadece bir bölümü oluşturmaktadır. Bu hakikat, akıl ve ilmi doğuran hayattan kaynaklanan hayvansal bir maddedir. İnsan, taşıdığı akıl ve ilim ile diğer hayvan türlerinden ayrılmaktadır. Aksine bu türlerden her birinin kendine özgü akıl ve iz'anı bulunmaktadır. Ancak bireyler arasında bulunan aklî farklılık, adı geçen türler arasında da eksiklik ve fazlalık bakımından sözkonusudur.

olması lazım olanı görür. Hakayık-i hariciyenin verasında bir de hakayık-i zihniyenin bulunduğunu tasdik eder demişlerdir. Bazıları da aklı, *İyiyi kötüden ayıran içgüdüsel bir güçtür* şeklinde tarif ve tercüme etmişler. Ve Sahib-i *Kamus* da akıldaki akvalı nakilden sonra aklın tarifinde hak olan; *Akıl, nefsin onunla zarurî ve nazarî ilimleri kesbettiği ruhanî bir nurdur* ile tarif etmiştir. (Tekmile,35)] [İlm-i nefs'de müberhen olduğuna göre insan mahiyet-i akıl ile sair hayvanlardan mütemeyyiz, farklıdır. Farkı, kemiyet-i akliyle değildir. İnsan âkildir. Hayvan âkil değildir. Şuûr-ı insanî, şuûr-ı hayvanîden derece derece değil mahiyet-i hakikiye ile farklıdır. İnsan mütefekkirdir. Hayvan mütefekkir değildir. İnsan hassasdır. Tefekkür, teemmül, istidlâl, havass-ı insaniyedendir. Hayvan ne mütefekkir, ne müteemmil, ne müstedildir. (Tekmile, 36)]

310-*Taaccüb* ile *dahk,* umûr-i garîbeyi idraktan, *haya* ile *hacel* dahi umûr-i kabihayı ve *emn* ile *ferah* umûr-ı mulayimeyi ve *havf* ile *ğam* dahi umûr-i gayr-i mulayimeyi ilm ve idraktan neş'et ettiği cihetle *ilim,* idrak gibi umûr-i mezkûre kuvve-i âkilenin ef'âli ve âsarındandır.

311-Hitabat-ı şer'iyye ile muhatab olan ve ahkâm-ı diniye, hatta kavaid-i medeniyye ile de mükellef bulunan umûr-i külliyeyi ve avakib-i umûru idrak etmek şanından olan yalnız kuvve-i âkilesi olanlardır. Kuvve-i âkilesi olmayan hayvanlar, havasa mutaallık olan umûr-i cüz'iyede haml ve zecr edilseler bile ahkâm-ı diniye ve kavaid-i medeniye ile muhatab ve mükellef olamazlar. Hayvan-ı muzırrın itlafi, mazarratını def' içindir emsâlına ibret olmak için değildir. Belki yalnız umûr-ı mahsûseyi hissetmeye kabiliyetleri olan hayvanları sevk etmek için kamçı ile vurmak, haml ve zecr-i mezkûr kabilindendir. Hayvanları menfaatlarına sevk ve zarar ve zarardan vikaye ile mükellef olan ancak mâlikleri ve sâhibleridir.

312- Tekalif ve hudûd-i şer'iyyeden ibaret olan emanetin kâbil-i hitâb olmayan semavât ve arz ve cibal'a arz olunması ve semavât ve arz ve cibalın mezkûr emanetin tahammülünden havf ile semavât ve arz ve cibalin de iba' ve imtina etmesi elbette kavlî ve fiilî değildir. Belki halî ve tabiîdir. Semavât ve arz ve cibalın kuvve-i âkileleri olmadığından ve vücûdu muhakkak olan emaneti tahammül ve taahhüde isti'dat ve kabiliyetleri olduğundan, insanlar, emanet-i mezkûreyi tahammül ve taahhut ile taraf-ı ilâhîden me'mur ve muhatab olmuşlar demektir. Pek çokları bi'l-istihkak ve mükellef oldukları emaneti hakkıyla muhafaza edememelerinden âyet-i mezkûrenin vasfıyla vasıflanmışlardır. Kuvve-i âkilenin medar-ı teklif olduğuna âyet-i celîle-i mezkûrenin delâleti beyan-ı vaki' ile vazıh olur.

Buna göre hayvana nisbetle insanın konumu, insana nisbetle Rum ve Zencinin taşıdığı konum gibidir."[313] Bundan dolayıdır ki aşırı tabiatçılar canlıları, mahiyetleri itibariyle değil organları itibariyle türlere ayırıp şöyle demişlerdir: Canlılar omurgalı ve omurgasız olmak üzere ikiye ayrılır. Omurgalılar da memeli ve memesiz kısımlarına ayrılır. Omurgasızlar ise kabuklu ve kabuksuz şeklinde ikili bir taksime tabidir."[314] Onlar, insanı renk ve şekle göre taksim edip şöyle demektedirler. "İnsan ya beyaz, ya sarı, ya kızıl, ya da siyah derilidir. Onun bütün fertleri tek bir nefisten türememişlerdir."[315]

---

[313]- Tabiîlerin gulatı maddîler, hakikat-ı hayvaniyede birbirine muşarik ve zatı birer kuvvet ve vasıf ile birbirinden mumtaz ve birbirine muhâlif bulunan insanlar ile başka hayvanları birer nev'i mümtaz olduklarını itiraf etmezler. Belki indimizde hakikat-ı vahide-i insaniye nevinde muttahid olan hakikatta birbirine muhâlif olmayan bazı avarız-ı hariceye ile birbirinden temeyyüz eden rûmî ve zencî sınıfları gibi insan ile sâir hayvanları dahi hakikat-ı vahide-i hayvaniye nevinde müttahit ve his ve hayat ve ilim ve idrakta birbirine müşarik olan yalnız bazı avarız ile birbirinden temeyyüz eden sınıflar olduğunu za'm ederler. Ve ilim ve idrakta insan sınıfının başka sınıf hayvanlardan tefavütü her sınıf efradının birbirinden, maymun sınıfının kurt sınıfından tefavütü gibi ilim ve idrakın miktarında ziyâdeliğiyle noksanlığındadır. Sâir hayvanların akıl ve idrakı az olduğundan, yalnız emr-i maişeti düşündüğü halde insanların akıl ve idrakı çok olduğundan, emr-i maişeti daha mükemmel düşünmekle beraber mebde' ve mümtehasını ve hayatından başka vefatından sonra ne olacağını dahi düşünür. Kemiyet-i akıl ve idrakta insan ile hayvan arasında fark olduğu gibi insanın kabail ve efradı arasında dahi fark vardır. İnsanlardan bazısı emr-i maişeti basit sûrette ve bazıları mükemmel sûrette düşünür. Ve bazıları dahi ulum ve sanayide dahi düşünür. Akıllara hayret verecek efkâr ve âsar zuhûra getirir. Ve kâinattaki hakâik ve esrarı da keşfeder derler. Hulasâ hakikat-ı hayvaniyenin icab ettiği his ve hayat ve ilim ve zeka, aslında insanların başka hayvanlardan asla temayüzü olmadığı ve hatta insanlar bir nevi maymunlardan olduğunu da bazıları tefevvüh ederler. Maddîlerden Huber (v.1750/1831) adındaki bilgin "karıncaların ve arıların acib ve garib fiillerine bakılsa, fiilleri ilim ve idraklarının eseri olduğunu bu hayvancıklar Peru ahali-i vahşiyyesinden daha medenî olduğunu" ve maddîlerden *Draper* de "İnsanların his ve idraklarına alet olan dimağ hayvanlarda dahi bulunduğunu ve hayvanlarda dahi ilim ve idrakın mevcût olduğuna delâlet ettiğini" eserlerinde yazmışlar. Ve maddîlerden "Darwinî"ler insanların aslı (Şempanze) veyahud (arınc ve curi) denilen bir nev'i maymunlar olduğunu iddia etmek cehaletinde bulunmuşlardır.

[314]-Maddîler hayvanların mühtelif hakikatler ile muhtelif nevlere tenevvü ve inkısamını kâil olmadıklarından, hayvanları zahir bedenlerindeki ihtilafları ile taksim ederler. Hayvanlar bel kemikli ve bel kemiksiz hayvanlara ve bel kemikli hayvanlar da memeli ve memesizlere, bel kemiksiz hayvanlar da solucan gibi kabuksuz ve istiridye gibi kabuklulara inkısam eder, derler.

[315]- Maddîler insanları dahi zahirdeki renkleri ve yaş ve yüz ve çene kemiklerinin şekilleri itibariyle dört kısma taksim ederler. Birincisi beyazlardır; Avrupa ile Afrika'nın şimalı ve Asya'nın garb-i cenubî tarafları ahalisidir. İkincisi sarılardır; Asya'nın vasatı ile şark-ı cenubi sekenesidir. Üçüncüsü kırmızılardır; Amerika'nın ahalisidir. Dördüncüsü siyahlardır;

Tabiatçılar sadece hissedilen ve görünen varlıklara kilitlenip apaçık delillerle sabit olan gerçek hakikatlere yüz çevirdiklerinden bu tür sözler sarfetmektedirler. Evrim iddialarına gelince bu, ayırıcı özelliklere gözünü kapayıp ortak noktalara takılmaktan kaynaklanan bir kuruntudur.[316]

Bazı irfan ve hikmet sahipleri [317] şöyle demişler: İnsanî cevher, tesir bakımından kevnî (*ontik*) cevherlerin en güçlüsüdür ve etki bakımından en fazla

---

Afrikalılardır. Bu kısımların ihtilafı yalnız renklerde olmayıp şekillerinde dahi olduğundan her bir kısım ayrı ayrı insanlardır. Kütüb-i Semâviyenin haber verdiği gibi, bir baba ve bir ananın evladı değillerdir. Belki her biri bulundukları yerin mahsûllarıdır derler. Halbuki hakikat-i insaniyede muttahit olan efrad-ı insanın şems ve hava ve iklimin ve me'kulat ve meşrubatın ve ebeveyn nutfelerinin ve nutfelerin rahm-ı maderdeki vaz'iyetlerinin ve esbab-ı sairenin tesirleriyle levnlerinde ve şekillerinde hâsıl ve ârız olan ihtilaf ile insanların başka başka insanlar olması, akılların değil vehimlerin de kabul edecekleri hükümlerden değildir.

[316]- Maddîler, kâinatta mahsûsları olan bütün cisimlerin maddede iştiraklarını hissetmeleri ile bütün cisimlerin madde hakikat-ı vahidesine mensub sınıflar olduğunu hükmederler. Ve sınıfların birbirinden müterakki ve kâmil bulunmalarını maddelerinin terakki ve tekemmülüne azv ve isnatta bulunurlar. Madde ve gayr-i mütecezzi cüzlerin tecemmü' ve terakkisiyle basitler, unsurlar ve basit unsurların terekküb ve terakkisiyle de hayvanlar ve hayvanların terakki ve tekemmülü ile insanlar hâsıl olmuştur derler. Ve muayyen bir cemad ve maddenin nebat ve muayyen bir nebatın hayvan ve muayyen bir hayvanın insan olduğunu gözleriyle görmüşler gibi hüküm ve cezm ederler. Maddîlerin mezkûr hükümleri bütün cisimlerin mâ-bihi'l-iştirakları olan maddeye nazarlarını kasretmelerine ve cisimlerin birbirinden mâ-bihi'l-imtiyazları olan kuvvetlerden ve hasselerden sarf-ı nazar ile ta'mik ve tetkikinden taâmi (gözardı) eylemelerine mebnîdir. Maddîler, insanların ve sâir hayvanların birbirine muhâlif nevler olmadığını hakikat-ı vahide-i maddiyeye mensub sınıflar olduklarını za'm etmeleriyle hayvanları zahir a'za-i bedeniyeleri ve insanları da elvân ve eşkâlları itibariyle taksim eylemeleri, nazarlarını mahsûsat-ı maddiyeye kasr ve fikirlerini edillesi zahir ve bahir olan hakâikten sarf etmelerine mübtenidir. Maddîler, nazarlarını maddî ve mahsûslara kasr ve fikirlerini hakâik-i mezkûreden sarf etmeselerdi umûr-ı külliyeyi idraka mebde' olan kuvve-i âkilenin hakikat-ı insaniyede mevcûd ve mü'teber olduğunu ve hakâik-i hayvaniye-i sairede mevcût olmadığını iz'an ile insanların hayvanlardan bir nev'i mümtaz bulunduğunu cezm ve hayvanat-ı sairenin insanlara iştirakı havas ile mahsûsatı hissetmekte olduğunu, kuvve-i âkile ile umûr-ı külliyeyi idrak etmekte iştirakı olmadığını hüküm ederlerdi. Bir de bütün efrad-ı insaniyenin kuvve-i âkilede ve tamam-ı hakikat-ı insaniyede birbirinin aynı olduğunu nazar-ı itibara alırlar. İklimlerin ve peder ve maderlerinin me'kulat ve meşrubat ve nütfelerinin ve rahm-i maderde nutfelerin vaz'iyetlerinin tesiri ile renklerinde ve şekil ve sûretlerindeki ihtilaf-ı zahirî ile her iklim ahalisinin ayrı ayrı insanlar olduklarını kâil omazlar. Dinlere, Kütüb-i İlâhiyeye muhâlefette bulunmazlardı. Kitab-ı İlâhî Kur'ânda Cenâb-ı Hak *"Ey İnsanlar! Sizi bir tek kişiden yaratan ve ondan da eşini yaratıp o ikisinden birçok erkekler ve kadınlar türeten Rabbinize karşı gelmekten sakının..."*(Nisa, 4/1) buyurmuş ve maâşır-ı ehl-i millet de bütün insanların Ebü'l-Beşer bir ademin evladı olduğunu itikat etmişlerdir.

[317]- Ehl-i hikmet ve ma'rifetin bazısıyla maksûd, zahir ile batın ve şeriat ile hakikat, ölüm ve esrarı ma'rifette pişva (öncü ve önde olan) olan İmam Hüccetü'l-İslâm Gazzâlî hazretleridir.

olanıdır. Adına insan denen şu hayvanî cisim (canlı) etkilenme bakımından hayvanî cisimler arasında en çabuk etkilenen varlıktır. Buna göre tesir bakımından en zayıf, etki bakımından da en az etki bırakan canlı olması gerekir. Öyleyse insanî cevher, şu hayvanî cisimden ibaret değildir.[318] Aksine o, şu basit kılıfta bulunan saklı bir sırdır.[319] Meydana getirdiği eserler kitabından, her basiret sahibi şu ifâdeleri okur:

Küçük bir cisim mi sanırsın beni sen
İçimde bir cihan saklı olduğu halde.[320]

[Bir müddet sonra mutasavvıfların ve bazı müslüman filozofların, bütün

[318]- İnsan, zahirinde hararet ve bürûdete ve hiçbir şiddete mukavemet edemeyen ince deri ile mestûr ve boyun ve eller ve ayaklar gibi gâyet zayıf etraf ve a'za ile muhat ve keskin dişler ve tırnaklar gibi alât-ı cariha ve mudafaadan arî ve inhilâl ve fenası gâyet serî' olan bir bedenden ibaret göründüğü halde yerdeki enva-ı madenleri keşf ve ihrac ve dilediği sûrete ifrağ ile alât-ı mudafaa ve edevât-ı ziraiyye ve sinaiye ittihaz etmesi ve nice kuvvetli hayvanları tabasbus ve tezellül derecesinde teshir ile taht-ı hüküm ve inkıyadına alması maâdinden ittihaz ettiği edevât-ı sinaiyyeyi isti'malı ve hayavanatı istihdamı ile yerden istihsal ettiği enva-ı hububat ve nebatla intifa' ve istifâde etmesi ve bütün *ber ve bahrde geşt ve güzar(bütün kara ve denizlerde gezip dolaşma)* ile bütün sekenesini hükmüne ram berde ve bahrde hüküm ferma alması, eserlerinin mezkûr zayıf bedenden zuhûr etmesi, hakikatta insanın o zayıf bedenden ibaret olmadığını, belki o zayıf bedenin verasında o zayıf bedene mütaallik ve âsar-ı mezkûrenin o zayıf bedenden zuhûrunu mûcib olan bir kuvvet ve hakikat olduğunu isbat eder ve âsar-ı mezkûrenin hayvanat-ı saireden zuhûr etmemesiyle de mezkûr ve hakikatın kuvve-i hayatiyenin gayri bir kuvvet ve hakikat olduğu ve mezkûr kuvvet ve hakikat ile insanlar hayvanlardan bir nevi mümtaz bulunduğu da sâbit olur.

[319]- Bu sırr-ı meknun, insanların bedenlerine taalluk eden cevher-i mücerreddir ki o cevher-i mücerred'e kuvve-i âkile, akıl ve taallukûna da akıl tesmiye olunur. Mahlukun evveli ve hitap ve teklifin medarı olduğu *"Allah'ın ilk yarattığı akıldır. Ona gel dedi geldi, sonra git dedi gitti. Sonra şöyle buyurdu: İzzetim ve Celalim hakkı için Senden daha değerli bir yaratık yaratmadım. Seninle alır ve seninle veririm. Senin için sevap ve ceza vardır"* (Keşfu'l-Hafâ, 1/823) haber-i sahihi ile beyan buyrulmuştur. Akl-i mezkûre akl-i küllî ve ebdan-i insaniyeye taalluklarına da ukûl-i cüz'iye ve ukûl-i beşeriye ve nüfus-i insaniye denir.

[320]-Kavl-i mezkûr kütüb-i sûfiyenin bazılarında Hz. Ali Efendimize nisbet olunan

"Küçük bir cisim mi sanırsın seni sen
İçinde bir cihan saklı olduğu halde"

beytinden muktebestir. Beyt-i mezkûrun evveli

"İlacın sendedir görmediğin halde
Hastalığın da sendendir hissetmediğin halde"

beytidir. İnsan, sûretiyle sağir ve hakir bir cisim olduğu halde hararet ve bürûdet ve yübuset ve rütubeti cihetiyle erkân-ı erbaa-ı anâsırı ve cismi ile de cemadat ve maâdini ve neşvü nemasıyla dahi nebatı ve his ve hayatıyla hayvanatı ve akıl ve ilmiyle ukûl ve ervahı ve melâikeyi bütün âlemlerin hakâikini câmi' bir mecmua-i kemâlât ve zübde-i kâinât ve hulâsa-i mevcûdât olduğu beyan buyurulmuştur. İtibar-ı mezkûr ile insanlara âlem-i sağir ve bütün kâinata âlem-i kebir denilmiştir.

hayvanlarda da insan fertlerinde olduğu gibi nefs-i natıka bulunduğu görüşünü taşıdıklarını gördüm. Delil olarak şu âyeti ileri sürmüşlerdir: *"Ey insanlar, bize kuşların dili öğretildi."*(Neml, 27/16)*"Ben dedi, senin bilmediğin bir şeyi öğrendim ve sana Sebe'den önemli ve kesin bir haber getirdim."* (Neml,27/22), Ayrıca arı ve sanatında, örümcek ve örgüsünde, karınca ve yaptığı stoklamada ve aslanın öğreticisine saldırmamasında gözlenen durumları delil olarak sunmuşlardır. Zira bütün bunlar, İbn Sina'nın dediği gibi, nefs-i natıka sahibi olan varlıkların özelliklerindendir. Farkettiğim bir diğer husus da şu oldu: Âlimlerin ve filozofların çoğu bu görüşü benimsemeyip daha önce belirttiğimiz görüşü benimsemiş ve karşıt gerekçeleri şöyle cevaplamışlardır: Hz. Süleyman'ın huzurunda karınca ve hüdhüdün konuşması ve Hz. Süleyman'ın onları anlaması, tabiî ve adetî bir şey olmayıp hariku'l-âde hususlardır. Arı, karınca, örümcek ve benzerlerinde gözlenen durumlar, akıl ve anlama sonucu olmayıp istihdam ve ilham eseridir.

Bazıları da hayvanların nefs-i natıka sahibi olmalarında bir beis görmemiştir. Ancak bunlara göre hayvanlardaki nefs-i natıkanın algılaması, insan fertlerinde olduğu gibi farklılık arzeder. Bununla beraber hayvanlardaki nefs-i natıka, algı ve işleyişinde insanın vardığı noktaya varamaz. Dolayısıyla hayvanlar, çocuklarda olduğu gibi mükellef değildir. (Tekmile, 37,38,39,40)]

(a4) Cismin Hükümleri

Cisimlerin bazı hükümleri bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını şöyle sıralamak mümkündür.

- *Cisimler,* madde ve parçaları itibariyle birbirine benzer. Kendilerine özgü arazlarla birbirlerinden ayrılırlar. Her cismin kendisiyle başka cisimlerden ayrıldığı hususî bir arazı bulunmaktadır.[321] Bu arazın cisme tahsis edilmesi de ihtiyar sahibi bir fail olmaksızın gerçekleşmez. [*"Biz ateşe ferman ettik: "Dokunma İbrahim'e! Serin ve selamet ol ona!"* (Enbiya, 21/69), (Tekmile,40)] Binaenaleyh her cismin bir başka cisimden kaynaklanan etkilere kaynaklık etmesi mümkündür.[322] Cisimlerin, mahiyetleri

[321]-Mütekellimlerin ve cedîd hikmek ehlinin ittifaklarıyla, cisimlerin mürekkebleri basitlerinden ve basitleri dahi cevher-i ferdlerden hâsıl ve cisimler cevher-i ferdlerden ibaret olduğundan ve cevher-i ferdlerin zatları mütemasil ve hakikatlarının muttahid olması, haddi zatlarında zarurî bulunduğundan, cisimlerin zatlarının mütemasil ve hakikatlarının müttahid olması lazım gelir. Cisimlerin birbirine mümaseletleri cihetle, birbirinden temeyyüz ve taayyünleri, ayrıca cisim olmaları zatlarıyla olamayıp her halde zatlarından hariç bir arazladır. Bir de cisimlerin mümaseletinden dolayı her bir arazın her bir cisme tayin ve tahsisi, cisimlerin zatlarıyla değildir. Belki fail-i muhtarın ihtiyarıyla olması lazımdır.

[322]- Cisimlerin birbirinden temeyyüzleri ve hariçte taayyün ve taşahhusları, ayrı ayrı cisim olmaları, fail-i muhtarın her cisme tayin ve tahsis ettiği hasseleri ve kuvvetleri ve arazları ile olduğu cihetle, fail-i muhtarın bir mu'tad bir cisme tayin ve tahsis ettiği bir hasseyi, bir

bakımından farklılık, zatları bakımından da çeşitlilik arz ettiğini söyleyen filozoflar, bunun aksini savunmuşlardır. Buna göre herhangi bir arazın bir cisme olan tahsisi, söz konusu cisme ait mahiyetin gerektirmesiyle mümkün olur. Konunun detayı daha geniş kaynaklardadır.[323]

- Cisimler sonradan olma varlıklardır. Zira bileşik cisimleri oluşturan element ve yalın cisimlerin bileşimi olayı, sonradan olmadır. Aynı şekilde elementler ve yalın cisimler de sonradan olmadır. Zira bunların atomlardan oluşumu hâdistir. Atomların sonradan olma varlıklar olduğunu daha önce zikretmiştik. Bazı filozoflar ve aşırı tabiatçılar bunun aksini söylemektedirler.[324]

- Cisimler yok olabilen varlıklardır. Bu husus onların sonradan var oluşuyla sabittir.[325]

kuvveti, bir arazı, hılaf-ı âdet diğer bir cisme tayin ve tahsis etmesi caiz olur. Meselâ bir mu'tad ateş, cisminin gayrisine mahsûs olan eser-i bürûdetin hilaf-ı adet ateşten dahi zuhûr etmesi caiz ve nar-ı Nemrud'un Hz. İbrahim'e berd ve selam olması vaki olur.

323- Mütekellimler ile hakîmler arasında cisimlerin zatlarıyla, hakikatlarıyla mütemasil olması, yahut zatlarıyla mutehalif mütenevvi bulunması hilafı, cisimlerin mütekellimlere göre cevher-i fertlerden ve hakîmlere göre dahi heyûla ile sûretten terekküb, tekevvün etmesi hilafına mebnîdir.

324- Ecsâmın taksiminden ma'lûm olduğu üzre cisimlerin mürekkep ve basit kısımlarına inhisarı istikra-i tam ile ma'lûm olduğundan, iki kısmın hâdis olması hükmü, bütün cisimlerin hâdis olması hükmünü sûret-i kat'iyede istilzam eder. Hukemâdan bazıları bütün cisimlerin cüz-i fertlerden mürekkep ve hâdis olduğunu ve kudemalarından bazıları dahi bütün cisimlerin sudan hâsıl ve su cisminin maâdâsı hâdis bulunduğunu kâil olmuş ve Câlinûs-ı Hakîm dahi âlemin kıdem ve hudûsunda tevakkuf etmiş ve şagirdanına *Ben âlemin hâdis veyahut kadîm olduğunu, nefs-i natika ve ruhun mizaç veya gayrısı bulunduğunu bilmiyorum* ibaresini yazdırmıştır. Yalnız hukemâdan Aristo ile İbn-i Sina ve Farabî (870-950) gibi tabi'leri bütün cisimlerin heyûla ile sûretten mürekkep olduğunu za'm ile kadîm olmalarına zahip olmuşlardır. Hikmet-i tabiiye uleması basit ve mürekkep bütün cisimlerin cevher-i fertlerden hâsıl olduğunu ve mezkür cüzlerin havass-ı ecsâmdan büsbütün mahrum bulunduğunu ve mezkûr cüzlerin tecemmu'ları ve cism olmaları ile kuvvetlerin ve hassaların hâsıl ve hâdis olduğunu ikrar ve itiraf ettiklerinden, muhakkiklerinin tasrih ettikleri vechiyle, basit ve mürekkep bütün cisimlerin indlerinde hâdis olması lazım gelirse de gulat ve mütecavizleri olan maddîler, dinlere olan adavetlerine mebnî, nefy-i Sani' etmek için bütün âlemin kadîm olması inad ve ısrarında bulunmuşlardır.

325- Bir emrin kadîm olması kabil-i fenâ olmamasını istilzam ettiği gibi, hâdis olması dahi kabil-i fena olmasını istilzam eder. Çünkü bir emrin kadîm olması ya vücûdunun illeti, zatî ve *vacibun-lizatîhi* olması ile, veyahut *Vacibun-lizatihî*'den bi'l-icab sadır *vacibun-liğayrihî* bulunması ile ve fenası dahi vücûdunun illetinin fenasıyla olduğu ve kadîmin illeti olan *Vacibun-lizatihi*'nin vücûduna illet-i zatî olup vücûdu zatından infikak edemediğinden, fenası muhâl ve mumteni' bulunduğu cihetle, *kıdemi sâbit olanın yokluğu imkânsız olur* kanunu üzre emr-i kadîmin dahi fenası muhâl ve gayr-i kabil olduğu gibi bir emrin hâdis olması dahi emr-i

- Cisimler zorunlu olarak bir mekân kaplarlar.

- Cisimler maddî boyutlarının[326] son bulmalarıyla son bulduklarından, mutlaka bir şekil üzere bulunurlar.

Bilinmelidir ki boyutlar "maddî ve maddî olmayan" şeklinde ikiye ayrılır. Maddî boyutlar cisimlerle varlık kazanmaktadır. Bunlar üç miktar ve üç boyut adıyla bilinen "uzunluk, genişlik ve derinlik" kısımlarına ayrılır.

Bu boyutlar ilintiye ait nicel kategorilere girmektedir. Konuyla ilgili açıklama daha önce geçmişti.[327]

Maddî olmayan boyutlar: Filozofların aksine mütekellimlere göre var olması mümkün olan ve varlığı vehmedilen bir boşluktur.[328] Eski filozoflara göre ise felekler ve yıldızlar gibi yoğun ya da hava gibi saydam (latif) cisimlerin mekân kapladığı soyut ve yalın bir cevherdir.

Son dönem bilginlerinden bazıları bu sözü eksen alıp maddî olmayan boyutların soyut ve yalın bir güç olduğunu ve bu güçten oluşan esîr tarafından, esîrden oluşan atomlardan ve bu atomlardan oluşan cisimler tarafından doldurulduğunu sanmışlardır. Bunlara göre adı geçen güç, kâinatın ana kaynağı olmaktadır. Filozoflar,

mezkûrun illetinin mümkün ve hâdis olup vacip ve kadîm olmaması, veyahut vacip ve kadîm olan illetten bi'l-ihtiyar sadır olması ile ve fenası dahi mümkün ve hâdis olan illetinin ademi veyahut vacip ve kadîm olan illetinin irade ve ihtiyarı, emr-i mezkûrun adem ve fenasına taalluku ile olduğu cihetle, mümkün ve hâdisin adem ve fenası kabil olur.

326- Cismin şekli ebadının tenahîsiyle hâsıl olan hududun cismi ihatasıyla hâdis olan hey'etten ibaret olduğu cisimlerin ebadının tenahîsi cisimlerin hudud ile muhat olmasını ve cisimlerin hudud ile mahdût ve muhat olması dahi cisimde şekil denilen hey'etin husûlunu istilzam eder.

327- Makûle-i kemmin munfasıl kısmı, aded gibi ma'dudlara ve mutassıl kısmı, zaman gibi zamanîlere ve miktar gibi tabiî cisimlere zihinlerde itibar olunan vasıflardır. Vücûd-i zihnî'yi nefyeden mütekellimlerin cumhuru, mekûle-i kemden adedin ve zamanların ve miktarların zihinde vücûdunu nefyettikleri ve zihnin haricî a'yanda mevcût ve mevcûdat-i hariciyeden olmadıkları ve vücûd-i zihnî'yi isbat eden hakîmler, adetler zamanlar miktarların zihinde vücûdunu isbat ettikleri, hariçte vücûdu isbat etmedikleri, hulasâ adedlerin, zamanların, miktarların, mevcûdat-ı hariciyeden olmadıklarında ittifak ile vücûd-i zihnîlerinde ihtilafta bulundukları Allame-i Taftazanî'den nakil ile araz bahsinde zikri sabk etmiştir.

328- Halânın cevazını kâil olan mütekellimler, muhliyetü'l-hava aletiyle havası tahliye olunan zarfta halânın vuku' ve husûluyla halâyı isbat etmek istemişlerse de halâyı tecviz etmeyen hakîmler, mezkûr kabın havası tahliye olunduktan sonra kaptan hâli zannolunan mahal, havadan hafif olan ve muhliyetü'l-hava aletiyle tahliye olunamayan esîrin iştiğal ettiğini, halâ husûl bulmadığını farz ederler. Esîrin vücûdu ve bütün halâ ve fezayı imlâ, ihata etmesi, ehl-i fenden bazılarının kabul ettiği faraziyelerdendir. Âmme-i erbab-ı fennin kabule mecbur olduğu hakâik-i mevcûdeden değildir. Halânın cevaz ve adem-i cevazı tamamiyle sâbit olamamıştır.

güçten ibaret gördükleri maddî olmayan boyutların varlığına şunu delil göstermişlerdir: Boyutlar mesafe olup genişlik, uzunluk ve kısalıkla, cisimler tarafından doldurulmak ve içinde hareketin meydana gelebilmesiyle nitelenmektedirler. Halbuki soyut cisimler hissî bir işaretle işaretlenmeyen ve bu maddî vasıflardan herhangi biriyle nitelenemiyen hususlardır. Bilakis bunlarla nitelenebilenler ancak maddî cisimler olabilir. Bu boyutlar, mevcût cisimler olmaksızın tasavvur edilemezler. Aksine bu cisimlerle itibara alınabilirler. Bu nedenledir ki mezkûr boyutların varlığını kabul edenler, onların hiçbir zaman için herhangi bir cisimden boşalmadıklarını söylemeye mecbur kalmışlar. Binaenaleyh söz konusu boyutların cisimlerden ayrı olarak mezkûr vasıflarla nitelenebileceğini söylemek, akıl sahibi hiçbir kimseye gizli kalmayan çürük bir iddiadır. Durum bundan ibaret olunca varlığı sabit olmayan bir şeyin bütün varlıklara kaynaklık etmesi nasıl düşünülebilir.[329]

Bilginler, boyutların mutlak olarak sonlu olup olmadığı konusunda ihtilaf etmiştir.[330] Mutekellimler ve bazı filozoflar maddî boyutların sonlu olduğunu, bazıları da daha önce madde bölümünde çürütülen maddî boyutların sonsuz olduğu görüşünü savunmuşlardır.[331] Soyut boyutlara gelince, filozofların bir çoğu bunların sonlu olduğuna hükmetmiş ve kendince bir takım deliller serdetmişlerdir.[332] Bazıları da

[329]- Eb'ad-ı mücerredenin vücûduna delâlet eden sahih ve salim bir delil mevcûd olmayınca vücûdu sâbit olmaz. Vücûdu sâbit olmayan bir emr-i mevhûmun asl-ı kâinat olmasıyla hükme kanaat mümkün olamaz. Faraziyat-ı vehmiyeden ibaret kalır.

[330]- Mesâil-i hikemiyeden eb'adın mütenahî veya gayr-i mütenahî olması meselesinin beyanına şürû'dur. hakîmlerden eb'adın vücûdunu kâil olanlar tenahî-i eb'ad ve adem tenahîsinden bahsettikleri gibi mütekellimlerden ve hakîmlerden tenahî-i eb'adın vücûdunu kâil olmayanlar dahi ecsâma tebean eb'ada vücûd farzıyla tenahî ve adem tenahîsinden bahsetmişlerdir.

[331]- Cisimlerin cevher-i ferdlerden terekküb ve husûlünü kâil olan mütekellimler ve hakîmlerden bazıları maddî bu'dların tenahîsini hükmederler. Hakîmlerden cisimlerin heyûla ile sûretten terekküb ve husûlunu za'm eden bazıları da maddî bu'dların adem tenahîlerini za'm ederler. Adem tenahî za'mının reddine işaret madde bahsinde sabketmiştir.

[332]- Hakîmlerden tenahî-i eb'adı kâil olanlar tenahî-i eb'adı isbatta ikame ettikleri burhanlarda birincisi *burhan-ı mesamete*'dir ki eb'adın gayr-i mütenahî olması farz ve takdirinde birisi gayr-i mütenahî ve diğeri mütenahî iki hat ile hatt-ı mütenahînin hatt-ı gayr-i mütenahî semtine meyil ve mesametesini farz etmekten ve hatt-ı gayr-i mütenahîde muhâl olan nokta-i mesametenin taayyün ve tahakkuk etmesinin lazım gelmesinden ve melzum olan eb'adın adem-i tenahîsinin dahi muhâl olmasından ibarettir. İkincisi dahi *burhan-ı silmî*'dir ki eb'adın adem-i tenahîsi farz ve takdirinde bir noktadan hariç olan ve *müselles-mütasavi'l edlâ*'ın sakları gibi gitgide birbirinden tebâud eden iki hatt-ı gayr-i mütenahî farz ile iki hatt-ı hazır arasında muhâl olan bu'd-i gayr-i mütenahînin lazım gelmesinden ve melzumu olan eb'adın gayr-i mütenahî olmasının dahi muhâl olmasından ibarettir. Üçüncüsü *burhan-ı tatbikî*'dir ki eb'adın gayr-i mütenahî olması farz ve takdirinde bir noktadan bed'iyle gayr-i mütenahî noktalardan mürekkeb bir hatt-ı gayr-i mütenahî ve nokta-i mezkûrenin fevkindeki noktadan dahi bed'iyle diğer bir hatt-ı gayr-i mütenahî farz ve mebde'leri itibariyle bir zâid olan birinci

bunların sonsuz olduğunu savunmuş ve bir takım deliller ileri sürmüşlerdir.[333] Son dönem batılı bilginlerin bir çoğu boyutlar için herhangi bir sınırlayıcı olmadığından dolayı, bu görüşü tercih etmiş[334] ve teleskoplarla yaptıkları gözlemlerle bunu pekiştirmişlerdir. Adıgeçen delilleri de çürütmeye çalışmışlardır.[335] Mutekellimlere

hattının ahad ve efradını bir nakıs olan ikinci hattın efrad ve ahadına tatbikten ve tatbik-i mezkûrun ilâ-gayri'n-nihaye imtidadı halinde hatt-ı zâidin nakıs ile müsavi bulunması muhâlı ve adem imtidadı takdirinde dahi gayr-i mütenahî farz olunan hatların mütenahî olması muhâli lazım gelmesinden ve melzum olan eb'adın adem-i tenahîsinin dahi muhâl olmasından ibarettir. Burhan-ı selase ile eb'adın adem-i tenahîsinin muhâl olduğunun sübûtuyla tenahînin mümkün ve vaki olduğu sâbit olur. Mezkûr burhanların bir vech-i tafsil-i takrirleri kütüb-i kelâmiyede masturdur.

[333]- Hukemâ-ı İslâmiyeden Ebu'l-Berakat Bağdadî (1076/1166) dahi eb'ad'ın gayr-ı mütenahî olduğuna kâil olanlardandır. Eb'adın adem-i tenahîsi delillerinden birisi, bu'dlar cisimler mütenahî olduğu sûrette o mütenahî cisimlerden hariç farz olunan emrin ya iki tarafı birbirinden temeyyüz, taayyün eder, yahut etmez. Evvel emrin kutb-i cenubiye olan tarafı kutb-ı şimalî'ye olan tarafının gayri olduğu ve bu sûretle emr-i mezkûrun taayyün ve temeyyüzü bedahet-i akıl ile bedihî ve adem-i taayyünü bedahete karşı muhâl olmasıyla tenahî-i eb'ad tenahî-i ecsâm muhâl ve adem-i tenahîleri sâbit olur delilidir. Bu delil ile başka delillerin cerh ve ta'dilleri kütüb-i mutavvele de mezkûrdur.

[334]- Garplıların mütehhirlerinden tabiîlerin gulatı maddîlerinden çokları, abadın fezanın gayr-i mütenahî olduğunu isbatta akl-i beşer feza için nihâyet tasavvur edemez. Feza mütenahî olsaydı mahdud olurdu. Feza mahdût olunca içindeki ecram ve ecsâm mahdût olur. Hariçten incizaba maruz olmaz, o halde murur-i zaman ile bütün ecramın merkeze doğru müncezip olması ve bilâhere kütle-i vahide şeklinde bulunması iktiza ederdi demişlerdir. Garplılardan şu delilin kâilleri ecrâm ve ecsâmdaki yalnız câzibeleri itibar ve mülahazaya almışlardır. Dâfiaları, fikir ve nazarlarından iskat etmişlerdir. Fiilhakika ecram ve ecsâmın dâfiaları olmayaydı, merkez-i umumînin cezbine tabiiyetle bütün ecram ve ecsâm merkez-i umûmîye tekarrub eder. Bilâhere kütle-i vahide haline gelirdi . Fakat umumunda câzibe olduğu gibi, ecrâm ve ecsâmı, merkezin cezbini def eder. Dâfiaları dahi bulunduğundan, ecram ve ecsâm daire-i mahdûtta bulunduğu hariçten celb ve cezp olunmadığı takdirde dahi ecrâm ve ecsâm merkezin cezbine olan dâfialarıyla merkezden tebâud ederler. Daire-i mahdude dahilinde olsun dâfialarının iktiza ettiği radde, mertebede bulunurlar. Muhaddid tahdid etmemiş olsa daha ileri raddeye tecavüz etmeleri lazım gelirdi. İşte şu vechile câzibe dâfia bir birine tekabbülde bulunur. Daire-i vahide-i vasiadaki ecram ve ecsâm arasında nizam ve intizamın husûlü mümkün olur. Ecrâm ve ecsâmın mahdût olması kütle-i vahide şekline girmesini icap etmez. Garplıların mezkûr delilleriyle abadı, fezayı tahdit eden bir muhaddidin olmadığı sâbit olamaz. Yalnız bazı mütekellimlerin dedikleri gibi akıl ebada, fezaya nihâyet olmadığını hükmedemediği gibi nihâyet olduğuna da hüküm ve cezm etmeye muktedir olamaz. Tenahî, adem-i tenahî hakkında irad olunan deliller, yalnız tenahîyle adem-i tenahînin cevaz ve imkânını akıllara yaklaştırır.

[335]- Eb'ad ve ecsâmın tenahîsini isbatta, kudema-ı hukemânın ekserisinin irad ettiği burhanlardan *burhan-ı mesamete* cüz-i ferdin mevcût olmaması aslına ve *burhan-ı tatbikin* dahi tatbik ve icrasında muhtelefun-fîh ve meşkuk olan bir takım şartlara mebnî ve mutavakkif bulunduğundan ve *burhan-ı silmî* dahi yalnız bir taraftan adem-i tenahînin muhâl olduğunu

gelince, onların sözlerinden anlaşılan mana, filozofların çoğunun görüşü olan boyutların sonlu olma görüşü ile örtüşmektedir. Zira bu sonlu oluş, mümkün varlıklar silsilesinin inkitaa uğramasında ve Vacibu'l-Vücûd olan Allah'a istinad etmesinde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu görüş kelâmcıların nihaî amacı olan Allah'ın varlık ve sıfatlarını isbata daha iyi delâlet etmektedir. Kelâmcıların bu âleme benzer başka bir âlemin varlığını caiz (*mümkün*) görmeleri, onların yukarda belirtilen kanaatı taşıdıklarına delâlet eder[336] Dindarların taşıdığı "yer ve gökleri kuşatan kürsü, bütün yaratıklardan daha büyük ve genişliği yer ve gökleri kapsayan cennetin varlığı" inancı da yukardaki görüşe delâlet etmektedir.[337] [*"Buna rağmen aldırmaz, yüz çevirirlerse, Ey Resûlüm! deki: "Allah bana yeter. Ondan başka Tanrı yoktur. Ben yalnız Ona dayanırım. Çünkü O, büyük arşın, muazzam hükümranlığın sahibidir."*(Tevbe, 9/129) (Tekmile,42)]

Müslüman filozofların dayanağı ve dinin iftihar vesilesi İmam Râzî şöyle demektedir:[338] "Âlem ya yer kaplar ya da yer kaplayanın bir niteliği olur veya her ikisi dışında bir şey olur. Mekân kaplayan da ya atomdur ya cisim. Cisim ise ya ulvîdir, ki bunlar felek ve yıldızlardan ibarettir. Nitekim din; Arş, Kürsü, Sidre, Levh, Kalem ve Cennet gibi bunların dışında kalan şeylerin de var olduğunu ortaya koymuştur. Ya da suflîdir. Bunlar ise ya yalındır, ya bileşiktir, ya da bunların dışında kalan cisimlerdir.

isbat edebildiğinden, mezkûr burhanlardan hiçbirisi kat'i ve burhan itlakına layık olmadığını Sa'duddin Taftazanî *Şerh-i Makâsıd*'ında ve Seyyid Şerif *Şerh-i Mevakıf*'ında zikretmiş. Mezkûr burhanlara bu vechiyle ta'n olunmuştur. Ve kevakip bahsinde zikrolunduğu vechiyle hikmet ve hey'et ulemasının müteahhirleri, âlat-ı rasadiye ile müşahede ve muayenelerinde kevakib-i sâbitenin adedlerinin gayr-i mahsur olduğunu ve bulundukları eb'ad ve fezanın dahi gayr-i mütenahî bulunduğuna hükmetmişler ve müşahede ve muayenelerine müstened-i hisleriyle ebad'ın gayr-i mütanahi olması hükmünü te'yidde bulunmuşlar ve akılda eb'adı tahdit eden bir muhaddid olmadığı gibi his ve şuhûd dahi mevcût değildir demişlerdir.

336- *"Gökleri ve yeri yaratan, onlar gibisini yaratmaya olmaz mı kadir..."* (Yâsîn,36/81) Kavl-i şerifinin delâleti vechiyle umûr-i mütemasile ahkâmda müşarik olduğundan, mütekellimlerin ekserisi mevcûd ve meşhud olan şu âleme mümasil diğer âlemlerin mevcût olmasının cevazını kâil olmuşlar ve kavl-i mezkûr ile de ulema-i İslâmiyenin müteahhirleri, muhtarları olan eb'adın gayr-i mütenahî olması hükmünü teyid ve takviye etmişler ve eb'ad, hakîmlerin za'm ettikleri gibi felek-i a'zam ile mahdût ve mütenahî değildir demişlerdir.

337- Kitap ve sünnette Arşın azîm vasfıyla vasıflanması ve a'zam-i mahlukât olduğunun beyanı ve Kürsi'nin *"...Onları koruyup gözetmek kendisine zor gelmez."* (Bakara, 2/255) kavl-i celîlinde semavât ve arz'dan vasi' olduğunun zikri ve cennet'in dahi *"...Genişliği göklerle yer kadar olan ve muttakiler için hazırlanmış olan bir cennete doğru yarışırcasına koşuşun."* (Al-i İmrân 3/133) kavl-i şerifinde arzının semavât ve arz ile mukayasesi Eb'adın hiçbir felek ve sema ile mahdûd ve mütenahî olmadığına delâlet eder.

338- Kelâm-ı mezkûru imam Fahruddin Râzî *Tefsir-i Kebir*'inden Sure-i Fatihadan *Rabbü'l-âlemîn* kavl-i celîlinin tefsirinde irad etmiş ve bu kitaba ihtisar ile nâkil olunmuştur. Kavl-i mezkûrde eb'adın mahdût ve mütenahî olmadığına delalet vakidir.

Yalın cisimlere elementleri, bileşiklere üç mevcûdu, bunların dışında kalanlara ise ruhları örnek vermek mümkündür. Ruhlar, melek örneğinde olduğu gibi ya ulvîdir, ya da cin ve şeytan örneğinde olduğu gibi süflîdir. Bu yaptığımız, kâinattaki varlıkların icmalî bir taksiminden ibaret idi. Detayına gelince, binlerce kitap yazılmış bile olsa var olan mertebelerden tek birine dahi ulaşılamaz. Allah'ın yaratıkları ve kudreti dairesinde bulunanlara bir sınırlayıcı yoktur. Ve her kim İlâhî mülkü aklının ölçeğiyle ölçmeye kalkışırsa apaçık sapıklığa düşmüş olur." [Ka'bu'l Ahbar: *"Rabbinin ordularını kendisinden başka kimse bilemez"* (Müddesir, 74/31) âyetine istinaden âlemlerin sayısız olduğunu söylemiştir. (Tekmile, 44)]

(d) Ruhlar (Nefisler)

Ruhlar; Filozof, muhakkik kelâmcılar ve bir kısım sufilere[339] göre soyut[340] varlıklardandır. Bunlar, ruhları şöyle tanımlamışlardır: Ruhlar, aşıkın maşuka taalluk eden aşk örneğinde olduğu gibi tedbir ve tasarruf yoluyla bedene taalluk eden soyut cevherlerdir.[341] Filozoflar ruhları felekî ve insanî kısımlarına,[342] muhakkik kelâmcı ve sufiler ise melekî ve beşerî[343] türlerine ayırmışlardır. [*"Bir vakit Rabbin meleklere:*

339- Mutekellimlerden nüfus-i mücerredeyi kâil olan vücûduyla hükmeden muhakkikler İmam-ı Ehl-i's-Sünnet Ebu Mansur Maturîdî Hazretleriyle imam Hüccetü'l-İslâm Gazzâlî ve imam Fahruddin Râzî ve Rağıb İsfehânî ve emsâlı zevattır.

340- Nüfus, maddiye ve mücerrede kısımlarına inkisam eder. Nüfus-i maddiye, madde ve cisimlere sâri kuvvetlerdir ki arazın keyf makûlesindendir. Nebatiye ve hayvaniye kısımlarına münkasimdır. Nüfus-ı mücerrede ise kâilleri olan hakîmlerle mütekellimlerden muhakkiklerin indinde makûle-i cevherdendir. Cevherden başlıca kısım olan nüfus-i mücerrededir.

341- Bedenler maddî ve mütehayyiz ve işaret-i hissiyeyi kabil olduğu halde, bedenlere taalluk eden nüfus-i mücerrede, sair mücerredat gibi mutehayyiz ve işaret-i hissiyeyi kabil değildir. Belki lâmekânîdir. Zatına işaret kabil olmaz. Tabiatın fevkinde tabiata müteallik ve müessir-i maneviyatındandır.

342- Hakîmler, feleklerin hareketlerinin devraniye olmasıyla hareketlerinin iradiye olmasına ve hareket-i iradiyeleriyle de nefisleri olduğuna istidlâl ve insanlar gibi feleklerin de mücerred nefisleri ve ruhları bulunduğuna hükmetmişler ve nüfus-i mücerredeyi felekiye ve insaniye kısımlarına münkasım kılmışlardır.

343- Kevkeblerin medarlarında hareketleri devraniye olması cedîd hey'et ehli indinde kuvve-i câzibe-i mütekabile ile olduğundan, *tabiiye* ve mütekellimlerin indinde dahi Sani-i Muhtarın tesir-i sun'uyla olduğundan *kasriye* olup iradîye olmadığından, eflâk ve kevâkibin deveranî hareketlerinin nefisleri ve ruhları bulunduğuna delâlet etmediği cihetle, mücerredatın vücûdunu kâil olan mütekellimlerden muhakkikler nüfus-i mücerredeyi irade ve ihtiyarları olan insanlar ile isbat ettiği vücûdunu meleklere tahsis ve nüfus ve ervah-ı mücerredeyi melekiye ile insaniyeye taksim etmişler ve hakîmler gibi nüfus-i mücerredeyi *Tedbir ve tasarruf ilişkisiyle bedene taalluk eden cevherdir* ile tarifte ve aşıkın maşuka taalluk-i aşkıyla taallukunu temsilde ve ziyâ-ı şemsin bütün ecsâm ve ebdana taallukuyla da tanzirde bulunmuşlardır.

"Ben dedi, çamurdan bir beşer yaratacağım. Onu iyice biçimlendirip ona Ruhumdan üfleyince hep birden hürmet göstermek için ona secde ediniz." (Sad,38/71-72), (Tekmile,44)] Ancak mutekellim ve sûfiyenin cumhuru bunu kabul etmemiş, aksine bunların maddî olduğunu belirterek şöyle tanımlamışlardır: Ruhlar; gül suyunun gülde, ateşin kömürde yayılmış olarak bulunduğu gibi, bedenlerde yayılmış olarak bulunan latîf cisimlerdir.[344] Aşırı tabiatçılar, ruhları bütün kısımlarıyla inkâr edip şöyle

[344]- Ma'lûmu taksimde zikir olunduğu vechiyle, muhakkiklerinin gayri mütekellimlerin cumhuru ile sûfilerin ekserisinin indinde mücerredât sâbit olmadığından ve bazıları dahi mücerredatı nefyettiklerinden nüfus ve ervah-ı insaniye ve melekiyenin maddiye olduğunu kâil olmuşlar. Ve nüfus-i insaniyeyi tarifte *bedene sirâyet eden latîf bir cisimdir* ve nüfus-i melekiyeyi tarifte dahi *latîf, nurânî ve değişik şekillerle şekillenen cisimdir* demişler. Ve nüfus-i insaniyenin bedenlerine sereyanını dahi mâ-i verdin verd'e ve narın fahm'a sereyanı ile temsil etmişlerdir. Nüfus ve ervahın maddî olduğunu kâil olanlar, hakikat ve mahiyetini tayinde ihtilaf etmişlerdir. Nüfus ve ervahın maddî olduğunu kâil olan mütekellimlerden ekserisi, nüfus ve ervah evvel-i ömürden ahirine kadar bakî kalan ve tebeddül ve teğayyürden masun olan bedene sâri cism-i latîftir. Ve bazıları dahi ecza-ı asliyeden ibaret heykel-i mahsusdur demişler. Ve İbn-u Ravendî (v.298/910) de nefsin mahalli ilim olan kalbin cevfinde cevher-i ferd olduğunu za'm etmiştir. Ve bazı etibba da şerayin ve dâribe damarları ile bedenin her cihetine sâri kalbte veyahut a'sab ile bedenin her uzvunda cârî dimağda bir kuvvet olduğu za'mında bulunmuş. Ve mütekellimlerden bazıları da nefsin üç kuvvetten ibaret olduğuna, birincisi nefs-i nebatî ciğerde, ikincisi nefs-i hayvanî kalbte, üçüncüsü nefs-i insanî dimağda bulunduğuna kanaat etmiştir. Ve bazı etibba da nefsin mu'tedil kan veyahut latîf buhar olduğuna zahib olmuş ve bazıları da i'tidal-i mizac olduğu zannında bulunmuş. Ve bazı kudema dahi anâsır-ı erbaa olmasını tahmin etmiş. Ve bazıları da anâsır-ı erbaadan havadır demiş ve havanın inkitaı ile hayatın zail olduğunu da delil kılmıştır. Nüfus ve ervahı tayinde tefevvüh olunan mezkûr kavillerin cemiisi delilden ârî sırf vehimdir. Ve nefs ve ruh olduğu tevehhüm olunan umûr-i mezkûreden hiç birisi nefsin ve ruhun hakikatı değildir. Belki cümlesi, *"Ben onu düzenlediğim insan şekline koyduğum ve içine ruhumdan üflediğim zaman..."*(Hicir, 15/29) kavl-i celîlinde mezkûr olduğu üzere, tesviye-i beden cümlesindendir. Akval-ı mezkûreden yalnız mukarin-i hak olan muhakkiklerin kâil oldukları vechiyle nefsin mücerredattan, yahut mütekellimlerin cumhurunun dedikleri gibi bedenlere sâri cism-i latîf olmasıdır. [Ruh hakkında binden ziyâde akval mevcûd ise de ekserisi kıyas-ı vehmî, tahayyül-i aklîden ibaret, gayr-ı sahih olduğunu Cumhur-i Ehl-i Sünnet indinde ruh ve mahiyet ve sıfatıyla cisimlere muhâlif zeytin zeytun'a ve semnin leben'e ve narın fahm'e sereyanı gibi ebdana sârî, ebdanda mutâsarrıf kendinden *sen, ben* ile tabir olunan cism-i latîfden ibaret bulunduğunu Menavî, İbn-i Cemaâ (1031/1622)'dan nakletmiş ve mütekellimlerin cumhuru indinde ruh; zatiyle zî-hayat, mahiyetiyle cisimlere muhâlif mâ-i verdin verde sereyanı gibi bedenlere sâri, azaya nafiz tebeddül ve inhilâldan berî cism-i ulvî-i nuranîden ibaret olduğunu da Lukanî zikreylemiştir. Mütekellimlerden bazı muhakkikler de "ruh, iki manaya itlak olunur. Birincisi mâ-i verdin verd'e sereyanı gibi ebdana sarî cism-i latîf manasıdır. Bu mana ile ruh, ahlatın letaifinden hâsıl ve cevf-i kalbinden münbais ve etraf-ı ebdana münteşir ve sari buhar-ı latîf, ruh-i hayvanî değildir. Belki ruh-i hayvanînin rakibi ve ruh-i hayvanî dahi bu ruh-i hakikî-i sarinin matiyyesi ve merkubudur. İkincisi de cism-i latîf-i sariye işrak eden emr-i rabbanî-i şerifdir. İşrakıyla ruh-i latîf, sarinin hayatına, idrakına, nuraniyetine bâdi olur. Bu ikinci mana ile ruha ruh-i emrî denir. *"Bir de sana "ruh" hakkında soru sorarlar. De ki ruh Rabbimin emrindedir..."*(İsrâ,17/85) nazm-ı celîlinde ruh ile de murad ruh-i emrîdir. Muttasıl, munfasıl, dahil, haric-i cisim ve cismanî olmamak envar-ı ilâhiyeden bir nur bizatihi kaim la-mekânî cevher-i mücerred olmak vasıflarıyla tavsif olunan ruh dahi bu ikinci mana ile ruhdur. Birinci mana ile ruha *nefs-i insaniye* ve ikinci mana ile de *nefs-i natıka* tesmiye ederler" demiştir. Ulema ve hükemadan ekserisi indinde ruh ile nefis şey-i vahiddir. Her birisi diğerinin yerinde itlak ve isti'mal olunur. Âsar ve ahbardan bazıları ve ulûm ve fünûn istilâhat ve isti'malı bu kavli teyid eder. Bezzar senediyle Ebu Hureyre'den Peygamberimizin şöyle dediğini rivâyet eder: (*Mü'min öleceği zaman bir takım şeyler kendisine ayan olur. Bunun üzerine mü'min nefsinin ölüp, bu ayan olan şeylere hemen kavuşmayı ister. Keza mü'minin ruhu göğe yükselir, orada bulunan mü'minlerin ruhları ona gelip dünya ehli hakkındaki bilgileri almaya çalışırlar."* Bazıları da ruh ile nefsin başka başka birbirinin gayrı olduklarına zahib olmuşlar. Nefsin mayesi; nariye, nasûtiyedir. Ruh nuriye, lahûtiyedir. Nefs; kalb-i sanuberinin cevfinden münbais ve kuvve-i hayatiyeyi hâmil buhar-ı latîf-i hayvanîdir. Sıfat ve şehevat-ı hayvaniye ondan inbias eder. Şurûr ve fesadatın menşeidir. Hakkında *"Senin en azgın düşmanın iki kaburgan arasında bulunan nefsindir."* (Keşfu'l-Hafâ,1, 143) hadis-i şerifi varid olmuştur. Nefs, zikir ve tarifi sabkeden ruh-i hayvanîdir. Ruh ise cevher-i mücerred, lahûtîdir. Bedendeki nefs vasıtasıyla bedene taalluk eder. Nefs-i bedenî; ibadata, ahirete, ulûm, maârif, ulviyata davet eder, saik olur. Buna da ruh-i insanî denilmelidir. Ruh, nefse kâh galib, kâh da mağlub olur demişlerdir. (Tekmile,45,46,47)]

demektedir: "Canlılarda, onlara ait maddelerden başka bir şey gözlenmemektedir. Onların hayatı, taşıdıkları maddelerden başka bir şeyin sonucu değildir."[345] Halbuki bir şeyi görmemek onun yokluğunu gerektirmez.[346] Var olan bir nesne, muşahede ile tesbit edildiği gibi gözlenebilen eseriyle de tesbit edilebilir.[347] Kendi içinde bir farklılık

[345]- Tabiîlerin gulatı maddîler, madde ve maddiyata sâri olan ve araz makûlesinden bulunan kuvve-i maddiyenin vücûdunu kâil olsalar bile cevher-i mücerred veyahut cevher-i maddî, nefsin ve ruhun vücûdunu kâil olmazlar. Belki nefyederler. Ve hayvanlardaki hayat ve his ve hareket gibi sıfatların, eserlerin maddeleri neticesi olduğu za'mında bulunurlar. Hayvanların bedenlerini teşkil eden cüzlerin mevadd-ı umûmiyeden alındığı ve fenalarından sonra yine mevadd-ı umûmiyeye avdet ettiği ve her devresinde âsar-ı tehavvülatı ma'lûm ve meşhûd olduğu halde ruhtan zerre miktarının ma'lûm ve meşhûd olmaması ile hayvanların bedenlerinden başka nefisleri ve ruhları olmadığına istidlâl ederler.

[346]- Madde bahsinde zikrolunduğu ve maddîlerin taht-ı tasdik ve itiraflarında bulunduğu vechiyle bir emrin meşhud olmaması, mevcûd olmamasını istilzam etmez. Maddîlerin hayvanlarda bedenlerinden ve maddelerinden başka nefislerini ve ruhlarını müşahede edememeleri, nefislerinin ve ruhlarının haddi zatlarında mevcût olmamasını istilzam, isbat edemez.

[347]- Umûrun vücûdlarının havas ile sâbit ve ma'lûm olması iki tarik iledir. Birincisi umûr-î mezkûrenin şahıslarının havas ile müşahede olunması tarikidir. Bu tarik ile vücûdları sâbit, ma'lûm olan emirler, zaruriyattan müşahedatın hissiyat kısmındandır. İkincisi dahi umûr-ı mezkûrenin şahısları havas ile müşahede olunmayıp eserlerinin mahsûs ve meşhud olması tarikidir ki eserlerinin delâletiyle umûr-i mezkûrenin vücûdları sâbit, ma'lûm olur. Bu tarik ile vücûdları sâbit olan umûr-i zaruriyattan olmayıp nazariyattan olduğu halde vücûdları mahsûs

göstermeyen ve cisimlerden ayrılmayan tabiî etkilerin gözlenmesiyle cisimlerdeki çekim ve hareket gücü gibi tabiî güçlerin varlığına nasıl hükmediliyorsa hayvanlardaki hayat, ilim, his ve irade gibi maddî ve hayvansal ruh ve sıfatların varlığına da aynı şekilde hükmedilir. Bu hüküm verilirken fertten ferde değişen ve aksayabilen etki ve iradî eylemlerin muşahede edilmesinden hareket edilmektedir. Aynı şekilde İnsanın külliyatı kavraması, mülk ve melekût alemine ait gaybî hususları akletmesi gibi etkilerin delâletiyle, insana ait insanî ve soyut bir ruhun varlığına hükmedilir.[348]

Bünyenin çöküp tabiî gücünün azalmasıyla hayatın ve hayata ait etkilerin zevâline gelince, bu bünye ve ona ait gücün, ruhun taalluku ve devamı için adetî bir şart olmasından ötürüdür. Söz konusu taalluk da hayat için adetî bir sebebtir. Zira hikmet sahibi olan Cenâb-ı Hakk'ın adeti; hayvanî ruhu, kuvvetleriyle beraber bünyeye bahşetmek ve o ruhu bünyeye bağlayıp orada hayat eserlerini yaratmak şeklinde cereyan etmektedir.[349] [Cenâb-ı Hakk'ın şu sebebler âlemini yaratmadaki âdeti de aynı minval

---

olan eserleri ile sâbit ma'lûm olduğundan hissiyat hükmünde ve hissiyattan ma'duttur. Mütedeyyinlerin itikat ettikleri Sani-i alem (Celle Şanuhu) hazretleri ve nüfus ve ervah ile melaikenin vücûdları ile tabiîlerin hüküm ettikleri kuvve-i tabiiyyenin sübûtları, tarik-i sani iledir. Tahkik-i mezkûra, zaruriyatın müşahedat kısmı bahsinde dahi işaret olunmuştur.

348- Hikmet-i tabiiye uleması ecsâm-ı tabiiyeden eser-i cezb zahir olan cisimlerde kuvve-i câzibe mevcût olduğunu ve eser-i def' zahir olan cisimlerde dahi kuvve-i dâfianın mevcût olduğunu ve câzibenin ve dâfianın başka başka nev-i kuvvetler bulunduğunu ve cezb ve yahut def' eserini cisimlerde bekâsıyla kuvvetlerinin bekâsını ve zevaliyle zevalını hükmettikleri, hulasâ bir siyak üzre ecsâm-ı tabiiyede zahir olan ihtilaf ve tahallufu görülmeyen ef'âl ve âsar-ı tabiiyyenin vücûduyla kuvve-i tabiiyenin vücûduna ve tenevvüü ile kuvve-i tabiiyyenin tenevvüüne ve bekâsıyla bekâsına ve zevaliyle zevalına hükümde bulundukları gibi, ecsâm-ı hayvaniyede bir siyak üzre zahir olmayan ve ihtilaf ve tahallufu görülen ef'âl ve âsar-ı ihtiyariyenin vücûdu ile de hayat va his ve idrak ve kudret ve irade sıfatlarının ve nefs ve ruh-i hayvaninin vücûduna ve ebdan-ı insaniyede dahi zahir olan külliyat-i umûru idrak ve mülk ve melekûtun şuun ve ahvâlinden gaib olanları taakkul eserlerinin vücûduyla da ilim ve akıl sıfatlarının ve nefs ve ruh-i mücerred-i insanînin vücûduna ve eserlerinin teğâyür ve tahâlufu ile de nefislerin kuvve-i tabiiye'ye ve nefs ve ruh-i hayvanînin nefs ve ruh-i insanî'ye muhâlif ve muğayir olduğuna hüküm etmeleri lazım gelir.

349- Bünye-i hayvaniyenin bozulması ve bünye-i hayvaniye'ye ârız olan marazlar gibi sebepler ile kuvvetlerinin tenakus etmesi ile hayatın zeval ve fena bulması; hülasa vücûd-ı ademde hayat, bünye ile kuvvetleri üzerine devretmesi, maddîlerin zan ve za'm ettikleri gibi medar olan bünye ve kuvvetlerinin dâir olan hayata illet ve dâir olan hayatın dahi medarı bulunan bünye ve kuvvetlerine ma'lul ve mahsûl olmasından değildir. Belki hayatın bünye ve kuvvetleriyle mezkûr devr-i hayata bâdî ve sebeb-i âdî olan nefsin ve ruhun bünyeye taalluku ve devam-ı taalluku, bünye ve kuvvetlerinin vücûdu şartıyla meşrût olduğuna mebnîdir. Cenâb-ı Hallak-ı Hakîm'in kâinatı halk ve icadında cereyan eden sünnet ve adet-i ilâhiyesi üzere bünye-i hayvaniye ve kuvvetleri şart-ı âdîsi mevcût olduğu müddetçe, meşrût olan nefs ve ruh-i hayvaninin bünye-i hayvaniyeye taalluku devam eder. Devam ettikçe sebeb-i âdîsi olduğu

üzeredir. Bu husus, aklî ve naklî deliller ve hissî kanıtlarla sabittir. Bunu inkâr etmek bedihî ve şer'î gerçekleri inkâr ve duyusal verilere (*mahsûsat*) karşı inat etmekdir. Eş'arîlerden nakledilen *bütün eşyanın temelde vasıtasız olarak Allah'a istinad ettiği* görüşüne gelince, bunun -ileride açıklayacağımız üzere- kendisine özgü bir anlamı ve yorumu vardır.

Bu görüşe göre bu delilde, hasmın iddia ettiği gibi gerek maddenin, gerekse maddeye ait güç ve özelliklerin tahakkukunu kabul söz konusu olduğundan, açık bir zaaf vardır. Keza bu delil, nefsin varsayımını ve nefse izafesi tartışmalı olan bazı özelliklerle istidlal etmeyi içerdiğinden zayıftır. Bu görüşe göre en doğrusu bunun yerine vahdet, ayniyet ve ihtiyariyet deliline başvurmakdır. (Tekmile,48,49,50)]

Zikrettiğimiz hususlarla ruhun varlığı anlaşılmış oldu. Ancak ruhun hakikatı, bedenlere taalluk şekli ve bedenlerde gerçekleştirdiği tedbir ve tasarruf tarzı bilinmemektedir.[350]

Bilakis konu Cenâb-ı Hakk'ın buyurduğu gibidir. *"Sana ruh hakkında sorarlar. De ki ruh Rabbimin emrindendir. Size ilimden pek az bir pay verildi."* (İsrâ, 17/85)[351] Bu nedenledir ki ruhta ve ruhun bedenlere olan taallukunda ihtilaf

---

hayat dahi bünyede hâsıl ve zahir olur. Bünyenin bozulması ve kuvvetlerinin zail olmasıyla bünye ve kuvvetleri şartı kalmaz, meşrut olan taalluk, munkati olur. Âdî sebebi bulunduğu hayat da gider.

350- Nefsin mevcût ve mahsûs olan ef'âl ve âsar-ı ihtiyariyesi nefsin mevcût olduğuna delâlet ederse de ef'âl ve âsar-ı mezkurenin hakikatları nefsin hakikatı olmadığından ef'âl ve âsar-ı mezkûre ile nefsin hakikatı bilinemez. Hakîmler nefsi, *tedbir ve tasarruf ilişkisiyle bedene taalluk eden soyut bir cevherdir* ile, mütekellimler de *bedene sirâyet eden latîf bir cisimdir* ile tarif etmişlerse de mezkûr tarifler hadd-i nakıs kısmındandır. Mezkûr tarifler ile nefsin tamam-ı hakikatı bilinemez. Ve nefsin bedene taallukunu hakîmlerin, aşıkın aşkının maşuka taallukuyla ve mütekellimlerin de ma-i verdin verde taalluk ve sirâyeti ile temsil ve tanzir etmeleri dahi nefsin bedene keyfiyet-i taallukunu tamamıyla izah edemez. Gözler ile görülmek ve kulaklar ile işitilmek ve diller ile söylenilmek ve dimağlar ile anlaşılmak ve eller ile tutulmak ve ayaklar ile yürünülmek fiilleri, bir nefs ve ruh-i hakikînin bedenlerde tâsarrufu eserleri olduğuna kanaat hâsıl olduğu halde, mezkûr eserlerin bedenlerden südûru keyfiyetleri tamamıyla ihata edilemez. Nefislerin ve ruhların bedenlerde ne tedbir ve tâsarruf ettiği de bilinemez.

351- Kavl-i celîl-i mezkûrdaki *emr* lafzı, *evamir*'in mufredi olduğu takdire göre sual, hakikat-ı ruhtan, *umûr*'un mufredi olduğu ihtimala göre dahi sual, ruhun kıdem ve hudûsu vasıflarındandır. Sual, hakikat ruhtan olduğu veche göre cevab-ı vaki', ruh Rabbinizin tekvin ve icadî emirlerinden bir emr-i manevîdir. Bedenleri gibi mevcût maddî değildir. Size de yalnız maddî mevcûtların hakikatlarına ilim verilmiştir. Hakikat-ı ruhu bilemezsiniz. Ancak bedenlerde zahir olan eserleriyle bi'l-istidlâl ruhun mevcût olduğunu bilirsiniz. Ve sual, ruhun kıdem ve hudûsu vasıflarından olduğu veche göre dahi cevab-ı vaki' ruh, Rabbinizin fiil ve halkı ile mevcût ve hâdis olan umûrdandır. Size ancak ruhun vücûd ve hudûsu gibi bazı

edilmiştir.[352]

Ancak bu görüşlerin bir çatı altında toplanması ve şöyle ifâde edilmesi mümkündür: Ruh zatı itibariyle soyut, Cebrail'in beşer sûretinde görünmesi örneğinde olduğu gibi temessülî, taalluku itibariyle de maddîdir. Filozof ve muhakkikler, ruhun aslının varlığına hükmetmişlerdir. Mutekellimlerin geneli ise ruhun taalluk halinde üzerinde bulunduğu durumu esas alıp ona göre hükmetmişlerdir. Bakışlarını, görülen sonuçlara kilitleyip maddî olmayan manzaraları görmezlikten gelen ve eşyanın zahirinde donup kalan maddeciler, ruhları inkâr etmişlerdir. Onlar, sözkonusu sonuçları meydana getiren etkenlerin maddî görünümlerden ibaret olduğunu sanırlar.[353] [Buna

evsafına ilim verilmiştir demektir. Mezkûr vechileri İmam Fahr-i Râzi *Tefsir-i Kebir*'inde beyan etmiştir. "Erbab-ı ma'rifet ve ehl-i hakikatten bazıları da âyet-i celîledeki emri, âlem-i tekvin mukabili olan âlem-i emr manasına haml ile cevab-ı vaki' ruh, âlem-i emr ve âlem-i mücerredattandır. Kendi âleminiz olan âlem-i halk ve tekvin, âlem-i maddiyattan değildir. Ruh ile tamam-ı mücanesetiniz olmadığından, ruhun tamam hakikatını bilemezsiniz. Yalnız ruhun bedene taalluku ile hâsıl ve zahir olan eser-i hayatın delâletiyle ruhun mevcût olduğunu bilirsiniz" vechiyle takrir ve tavzihte bulunmuştur. Muhakkik İbn-i Kemâl dahi âlemlerin kesretiyle beraber "*...İyi bilesiniz ki yaratmak da, emretmek yetkisi de O'na mahsûstur...*"(A'raf, 8/54) nazm-ı celîlinin mûcibi üzre âlemlerin âlem-i halka, âlem-i emre münhasır bulunduğunu âlem-i his ve şuhuda, âlem-i halk ve âlem-i maâni'ye dahi âlem-i emir dendiğini müstakil risalesinde irad etmiştir. [Nazm-ı celîldeki sual, beden-i insaninin medarı ve hayatının mebdei olan hakikat-ı ruhdandır. Hakikat-ı ruhun vücûdunu inkâra kimsenin muktedir olamadığı ma'rifetine umumun haris bulunduğu husûl-ı ma'rifet-i esbabına tehâlükle ukalanın teşebbüs ettiği idrakından ukalanın ezhanının aciz kaldığı idrak-ı ma'rifetine vahiyden başka yol bulunamadığı cihetle Peygamber Efendimize sual olunan hakikat-ı ruhdur. Ve *emr* dahi şe'n manasına *Umûrun* müfredidir. Cenâb-ı Perverdigara izafeti ruh şuûn-ı ilâhiyeden bir şe'ndir denilmesi teşrif-i icadî değildir. İcad-ı Rabbanî ile mevcûd olan yalnız ruh değildir. Belki teşrîf-i ilmîdir. Hakikat-ı ruhun ilmi hususunda Halık Teâlâ zatını îsâr ve ihtiyar buyurmuştur. Hakikat-ı ruhun ilmi, Zat-ı İlâha mahsûstur demektir. Beşerin; ruhu, hakikat-ı mahsûsusıyla adem-i idrakı, beşer vicdanıyla ve ruhun evsaf ve âsarıyla da ruhu, adem-i idrakını ve indinde ruhun büsbütün meşhur olmasını istilzam etmediğini İmam Râzi zikretmiştir. (Tekmile,54)]

352- Kitab-ı ilâhî Kur'ân'da beyan buyurulduğu vechiyle hakikat-ı ruh meçhul ve ittilaı mutaassir olduğundan, ruhun hakikatını beyanda ulema ve hükemânın re'yleri muhtelif olmuş. Ve şimdiye kadar hiçbir kimse ruhun hakikatını ve belki bedene keyfiyet-i taallukunu tamamiyle izah edememiştir.

353- Nüfûs ve ervahın mücerredattan olduğunu hüküm eden ulema-ı ehl-i İslâm'dan muhakkikler ve sûfiler indinde, melekler dahi mücerredattan olmasına ve nüfus ve ervahın maddiyattan cism-i latîf bulunduğunu kâil olan mütekellimlerin cumhur-u ekserisi indinde, melekler dahi cism-i latîf bulunmasına, her iki kavilde ervah ile melâike bir âlemin mahluklarıdır. Âlem-i mezkûra, *âlem-i ervah* ve *âlem-i emlak* ve *âlem-i mücerredat* ve *âlem-i mâ-fevka't-tabîat* denir. Ve âlem-i mezkûr, âlem-i kesif-i maddînin fevkinde bulunur. Erbab-ı hikmet ve ehl-i hakikat, Cebrail'e ruh itlakı, hakikat-ı mücerredesi itibariyle hakikat ve sûret-i misâliyesi

karşı nefis ve mücerred ruhun hiçbir duyu ile algılanamayacağı, dolayısıyle sadece varsayım ile tasavvur edilebileceği ileri sürülmüştür. Buna göre ruh, itibarî hususlardandır. Binaenaleyh duyum ve düşünce gibi olayların ruha değil, bilakis varlığı kesin olan madde ve maddeye ait güçlere izafe edilmesi gerekir.

Bu iddiaya, daha önce geçtiği üzere şu şekilde cevap verilir. Bilgi edinme, duyularla sınırlı değildir. Böyle bir sınırlamanın yanlış olduğu açıktır. Öte yandan maddenin ve maddeye ait güçlerin mahiyeti, nefs ve nefse ait güçlerin mahiyeti gibi mechuldur. Ayrıca belirtilen olaylar, tabbiî hâdiselerden farklı olarak iradeye dayalı ve muhtelif olup tabiat gereği olmadığından bunların maddeye ve maddî güçlere mensub oldukları kesinlik kazanır. Dolayısıyla o, nefs ve ruhtur. Bu cevaba "düşüncenin, beynin varlık ve yoklukta beyne tabi olduğu" hususu ile itiraz edilmiştir: Adı geçen bağlılık, beynin düşünce için zorunlu bir şart olduğunu gösterir, yoksa bu bağlılık, beynin düşünce için tam bir şart ve mustakil bir illet olduğunu göstermez.

Bu cevaba da şöyle bir itiraz yapılmıştır: Maddenin, hareketin değişik güçlere dönüşmesinde sürekli bir şekilde yeni özellikler kazanması, inkârı mümkün olmayan hususlardandır. Dolayısıyla düşüncenin değişim ve dönüşümü de bu türden algılanmalıdır. Buna cevaben de şöyle denilmiştir: Gerek maddenin kazanımları, gerekse hareketin dönüşümü, nefsin ve ruhun açık eserlerindendir. (Tekmile,56,57)]

itibariyle de mecaz ve alaka-ı mecazda letafet olduğunu ve suver-i misâliye ile temessül etmek dahi mücerredatın şanından olduğunu zikretmişledir. Ehl-i tefsir ve ehl-i hâdis dahi Cebrail'in yakışıklı insan sûretine temessül ile âlem-i his ve şuhuda âlem-i maddiyata büruz ve zuhûrunu Hak (Subhanehu ve Teâlâ) Hazretleri *"Onlarla kendisi arasına bir perde gerdi. Biz de ona Ruhumuzu gönderdik de ona kusursuz, mükemmel bir insan şeklinde görünüverdi."* (Meryem, 19/17) kavli ile beyan buyurmuş ve Peygamber Efendimize dahi Cebrail iki defanın gayri nüzûllarında Arab'ın en güzeli olan Dihye sûretine temessül ile nâzil olduğu sahih hâdislerde varid olmuştur. Âlem-i ervâh ve âlem-i emlaktan olan meleklerin âlem-i maddiyata bürûz ve zuhûrları vaki olduğu gibi âlem-i mezkûrdan nüfûs ve ervahın dahi âlem-i maddiyata bürûz ve zuhûrları temessül tarikiyle mümkün ve vaki olur. Ruhlar da melekler gibi temessül ederler. Yalnız meleklerin temessülleri def'î ve ruhların temessülleri tedricî olur demişledir. Temessülün misâlden şekil ve sûret almak manasına olduğunu ehl-i luğat zikrettiklerini ve her şekil ve sûretle temessül, mücerredlerin şanından olduğunu ve nüfus ve ervâh, mücerredattan oldukları takdire göre keyfiyet-i temessüllerini beyana hacet olmadığını ve maddiyattan cism-i latîf oldukları veche göre keyfiyet-i temessüllerini beyana hacet varsa da sûret-i temessülleri gaz cisimlerin mâyi'lere ve mâyi'lerin salb cisimlere tahavvülleri gibi cüzlerinin tekasüfü sûretiyle olduğunu da *Tefsir-i Beyzavî* muhaşşileri beyan etmişlerdir. Nüfus ve ervâh ve emlakın, haddi zatlarında maddeden mücerret hakâik ve maânî oldukları ve temessül ile birer sûret alarak âlem-i his ve şuhûda geldikleri cemî-i ehl-i millet ve erbab-ı hakikat indinde meczum olan bütün maddî mahsûsların hakâik ve maânîden ve cemî-i hakâik ve maânînin dahi sıfat-ı ilâhiyeden feyezan etmesi aslına râcidir.

(a1) Ruhlara ait Bazı Hükümler:

Ruhlar bir takım hükümleri haizdir. Bunlardan bazılarını şöyle sıralamak mümkündür;

- Bazı filozofların[354] belirttiğinin aksine, ruhlar, sonradan olmadır.[355]

- Ruhlar bedenleriyle doğru orantılıdır. Bir bedenin iki ruhu olmadığı gibi bir ruhun da iki bedeni olamaz. Reenkarnasyoncuların iddiasının aksine, bir ruh, dönüşümlü olarak iki bedene ait olamaz.[356]

- Ruhlar bedenlerin yok oluşundan sonra devam etmekte,[357] küllî ve cüz'î

354- *"Deki: ruh emrimdedir"* (İsrâ,17/85) kavl-i celîlinin mantuku vechiyle nüfus ve ervahın mahluk-i ilâhî ve hâdis olmasında mütekellimler ittifak ettikten sonra, zaman-ı hudûsunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları *"Sizi Biz yarattık, sonra şekil verdik size..."* (A'raf, 7/11) ruhlarınızı halk ettikten sonra cesedlerinizi tasvir ettik meâlindeki âyetler *"Allah Teâlâ ruhları cesedlerden ikibin yıl önce yarattı"* misüllû hadisler ile bi'l-istidlâl ruhların cesedlerden mukaddem hudûsuna ve bazıları dahi hılket-i insaniyenin etvarını beyanda *"...Derken yeni bir yaratılışa mazhar ederiz. İşte bak da Allah'ın ne mükemmel yaratan olduğunu bir düşün."* (Mü'minun, 23/14) misüllû âyetler ve hadisler ile ruhların bedenlerinden sonra hudûsuna zahib olmuşlardır. Birinci kavle göre bedenler ruhları taallukunun şart-ı âdîsi ve ikinci kavle göre dahi bedenler ruhların hudûsunun şart-ı âdîsidir.

355- Nufûs ve ervah, birer şekil ve sûretle temessül ederek âlem-i his ve şuhuda bürûz ve zuhûr ederlerse de asıl ve hakikatta hakâik ve maânî ve mücerredattan oldukları cihetle, âsarıyla hakâiki arayan ehl-i hikmet ve kasd ve nazarları asıl ve hakikata masruf bulunan ehl-i hakikat, nüfûs ve ervâhın asıl ve hakikatlarına nazar ve itibar ile mücerredattan olduklarına hükmetmişlerdir. Zevahir-i eşya ve âsarını nazar ve itibara alarak âsarıyla hakâikin vücûduna istidlâl etmek mesleğinde bulunan mütekellimler dahi nüfus ve ervahın taalluk ve temessülleri halini nazar ve itibara almışlar. Nüfus ve ervahın bedenler ile temessülleri halinde bedenlere sâri cism-i latîf olmaları sûretiyle tarif ve tasvir etmişler. Ve ruhlar temessül ve tecessüdleri haliyle Allah Teâlâ'nın dilediği müddet cesedlerinde bulunduktan ve bir âdî sebeple veyahut sebepsiz cesedleri afsunu bozulduktan sonra yine âlemlerine çekilir demişlerdir. Tabiîlerin gulatı maddîler, devair-i havası tecavüz ile ehl-i hikmet ve hakikat gibi hakâik ve maâniyi idrak etmedikleri ve ehl-i kelâm gibi de istidlâl ehil ve erbabı olmadıkları cihetle nüfus ve ervahı idraka tarik bulamamışlar. Nüfus ve ervahın vücûdunu büsbütün nefyetmişlerdir. Mazharı olan musluktan suyun zuhûr ve husûlunu iddia eden cahil kimseler gibi hayat ve hissin de mazharları bulunan beden-i hayvandan husûlu iddiasında bulunmuşlardır.

356- Hükemadan Aristo ve tabiîleri mütekellimler gibi ruhların hudûsunu ve Eflatun (M.Ö.427-347) ile tabiîleri dahi ruhların kıdemini ve mezheb-i tenasuhu kâil olmuşlardır.

357- Ehl-i tenasuh, ruhların bir beden veya cisimden diğer bedene veya cisme intikalını za'm eden taifedir. Ruhların bir beden veya cisimden diğerine intikalını hâşir ve bulunduğu sâfil beden ve cisimden âlî bedene intikalını mükâfaat ve sevap ve bulunduğu âlî bedenden sâfil bir beden veya cisme intikalını dahi mücazât ve ikâb addederler. Mütedeyyinlerin tedeyyün ve i'tikad ettikleri haşrı ve sevab ve azabı kâil olmazlar. Tenasuhîlerden iddiay-ı İslâmiyet edenleri de haşir ve neşir ve sevab ve ikâb hakkındaki ayât ve ehâdisi, batıl za'mlarıyla te'vil ederler. Ve ruhların daima talib-i terakki olmaları ile bir beden veya cisimden huruç etmeleri diğer beden

hususları algılayıp hatırlayabilmektedir. Filozoflar ise bunun aksini savunmuşlardır.[358]

- Ruhların, mu'cize ve kerâmet[359] gibi harikuladelikleri, sihir, nazar,[360] olayları önceden sezme[361] ve rü'yada görülen olayın benzerini görme[362] türünden garip özellikleri bulunmaktadır.

veya cisme duhullarını icab ve istilzam eder sözleriyle tenasuha istidlâl ederler. Taleb, husûlu icad ve istilzam etmez cevabıyla da reddolunurlar. [Ruhlar bedenlerinin fenasından sonra bekâları ebedî midirler? Tefsirlerden bazıları *"Her can ölümü tadacaktır."* (Enbiya, 21/35) nazm-ı celîlinin tefsirinde, nefs ile murad, nefs-i hayvaniyedir. Mevti zâik olan da odur. Nefs, ruh-i insanî, cism-i latîf, sâri fiil-beden olduğu kavle, mezheb-i cumhura göre bedeninden mufarakatle mevti zâik olursa da, cevher-i mücerred olduğu kavle, hakîmlerin muhakkiklerin mezhebine göre bedenden mufarakat etmek sûretiyle mevti zâik olamaz. Onların da mevt ve helak ve fenaları halk ve icadlarındaki maslahat ve menfaatın fevti sûretiyle olur. Ervah-ı mücerrede-i insaniyenin halk ve icadındaki menfaat ve maslahat, ebdan-ı insaniyeye taalluk ile feyz-i hayata bâdî olmasıdır. Ebdanın fenası ve taallukunun inkıtaı ile ruh-i insanînin menfaaat ve maslahatının fevtiyle ruh-i insanî hâlik ve fani olur. Felasifenin mücerredattan addettikleri nüfus-i beşeriye ve nüfus-i felekiye'de mevt olamaz. İşte bunun için melâikenin mevtinde ihtilaf olunmuştur. *"Onun vechi (zatı) hariç, herşey yok olacaktır."* (Kasas, 28/88) nazm-ı celîli mûcibince bazıları melaikenin bir lahza olsun vefatlarını, yahut tabiiyat, maddiyatın fenaları, melaikenin hilkatındaki menfaat ve maslahatın fevti sûretiyle mevt ve helaklarını kâil olmuş demişlerdir. (Tekmile,59)]

358- Bedenlerin inhilâl ve fenasından sonra ruhların mevcût ve bakî kalmalarının edille-i akliye ile isbatına tarik olmadığından, ehl-i millet, edille-i nakliye ve nusûs-ı şer'iyye ile isbat ederler ve bedenlerin fenasından sonra ruhların bakî kalması, mütedeyyinlerin indinde meleklerin birer sûretle temessüllerinden sonra asıllarına rücû'larında asıl vücûdlarıyla bakî kalmaları ve gayr-i mütedeyyinler ve maddîlerin indinde dahi cisimlerin inhilâlından sonra madde ve cüzlerinin bakî kalması sûretleri ile temsil ve tanzir olunur.

359- İnsanların nefs-i natıkaları ve kuvve-i âkileleri ile ilim ve idraklarında ve ma'lûmâtlarını tezekkür ve tahatturlarında üç mezheb vardır. Birincisi mütekellimlerin ekserisinin mezhebidir. Mütekellimlerin ekserisinin indinde ilim, âlim ile ma'lûm arasında nisbet ve izafetten ibarettir. Nisbet-i mezkûre ma'lûmat-ı külliye ile âlim olan nefs arasında hâsıl olduğu gibi, ma'lûmat-ı cüziye ile nefs arasında dahi hâsıl olur. Ve nefs-i natika-i insaniye, külliyat-ı umûru külliyetleri ve cüz'iyat-ı umûru da cüz'iyyetleri vechiyle idrak eder. İkincisi, hakîmlerin ekserisinin mezhebidir. Hakîmlerin ekserisinin indinde ilim, alimin nefis ve ruhunda ma'lûmun hâsıl olan sûretinden ibarettir. Basit olan nefs-i natika-i insanîye basit olan külliyat-ı umûrun sûretlerini külliyetleri vechiyle kabil olur. Ve külliyetleri vechiyle idrak ederse de maddî ve mürekkeb olan cüz'iyat-ı umûrun sûretlerini cüz'ilikleri vechiyle kabil olamaz. Ve idrak edemez. Belki cüz'iyat-ı umûru cüz'ilikleri vechiyle idrak eden nefs-i natikanın aletleri mesabesinde bulunan hasseleridir. Üçüncüsü, mütekellimler ile hakîmlerin muhakkiklerinin mezhebidir. Muhakkiklerin indinde ilim, keyfiyat-ı nefsaniyeden ibarettir. Yalnız mudrik, nefs-i natika olduğu cihetle, umûrun külliyat ve cüz'iyatını idrak eden nefs-i natıkadır. Külliyat-ı umûru bizzat ve cüz'iyatını dahi âlâtı olan havas vasıtasıyla idrak eder. Bedeni fani olan nefs-i natıkanın âlâtı olan havas dahi fani olduğundan, hakîmin mezhebine göre nefs-i natıka, idrakı sabkeden ve idrakı sabk etmeyen bütün cüz'ileri ve muhakkiklere göre de yalnız idrakı sabk etmeyen cüz'ileri cüz'ilikleri vechiyle idrak ve tezekkür ve tehattur edemezse de mütekellimlere göre idrakı sabkeden, idrakı sabketmeyen cüz'ileri cüz'ilikleri

vechiyle idrak ve tahattur eder. Emvat-ı ziyâret ve ruhlarından istimdat hakkında varid olan ehâdis ve ahbârın zahirleri mütekellimlerin mezheblerini te'yid ve takviye etmektedir. [Enbiya ve evliyanın nüfus ve ervahı, tabiat-ı süflîliğinden halas bulmuş âlem-i ulûvva tamamiyle münasebet hâsıl etmiş olduğundan, ruhlarına, âlem-i ulvî, âlem-i gaybtan bazı muğayyebatın aksetmesiyle bazı muğayyebattan haber vermeleri ve ruhları anâsıra tesir etmesiyle de kendilerinden hariku'l-âde bazı fiillerin zuhûra gelmesi nüfus-ı mukaddeselerinin ve ervah-ı tayyibelerinin ahvâl ve âsarındandır. Ulema ve hûkemadan bazıları eşyanın eşyada tesiri dört nevidir. Nefsanînin nefsanîde tesirleridir. Vahiy, mu'cize, keramet, ilham, rü'ya, sihir, ayn gibi havarik ve garaib, bu dört nevi tesirattandır: *Birinci nev-i tesir nefsanînin nefsanîde tesiri* ve ukûl ve nüfus-i mebadi-i aliyesinin nüfus-i insaniyeye ulûm ve maârifi ifazalarıyla tesirleridir. Âlî, safil sınıflarına inkisam eder. Birinci âlî sınıfı nüfus-i insaniyeden ilm-i hakikîye mustaid olan nüfus ve ervah-ı beşerîyeye takat-i beşerîn ihata edebileceği derecede bilâ-vasıta ta'lim ve taallümsüz hakayık-i eşyayı mebadi-i aliyenin ifaza ve ilkalarıyla tesirleridir. *"Ey Resûlüm sen vahyimizden önce kitab okuyan veya yazı yazan bir insan değildin."* (Ankebut,29/48) vasfıyla mevsuf bulunan nebiyy-i zi şan Peygamber-i ahir zaman Efendimize evvelîn ahirinin ulûm ve maarifinin ifaza ve ilkası, bu sınıf-ı alîdendir. İkinci safil sınıfı da kuva-i mutahayyile-i beşerîyeden müstaidlerine umûr-ı maziyenin tahayyulatını ve umûr-i mustakbele-i mağibenin ittilamı ilkaıyla nüfus-i âlîyenin tesiratıdır. İlhamlar, rü'yalar bu sınıftandır. Eblehler, sabiler, avam gibi kuvva-i mutahayyileleri zayıf olanların kuvvetlerine, nüfus-i kavîyye-i beşerîyenin tesirleri de bu sınıfa dahildir. İkinci nev-i tesir. nefsanînin cismanîde tesiri. Nüfus-i beşerîyenin bedenlerinde neşv-ı nema ve kıyam ve kuud gibi ahvâl ile tesirleri gibidir. Nüfus-i mukaddese-i enbiya ve evliyanın âlem-i ecsadda tasarrufla tesirleri bir nev-i mucizeleri, kerametleri ile tesirleri de bu ikinci nevindendir. Üçüncü nev-i tesir, cismanînin cismanîde tesiri. Devaların, semlerin bedenlerde mürekkebat-ı tabiiyeden bazılarının bazılarında cezb ile imtizâc ile tesirleridir. Dördüncü nev-i tesir dahi cismanînin nefsanîde tesiri. Suver-i mustahsenenin istimal'a (meyle) ve suver-i mustakbahenin tenfir ile nüfus-i insanîyede tesirleri gibidir. Teğanniler, raks ve melahînin bazı nüfusta tesirleri ve beyanın umûm nüfusta tesiri dahi bu nevdendir demişlerdir. (Tekmile,60,61)]

360- Enbiya ve evliyanın nüfus ve ervahı, tabiat-ı suflîliğinden halas bulmuş ve âlem-i uluvva tamamiyle münasebet hâsıl etmiş olduğundan, ruhlarına âlem-i gaybtan bazı mağibatın aksetmesiyle bazı mağibattan haber vermeleri ve ruhları anâsıra tesir etmesiyle kendilerinden harik-i âde bazı fiillerin zuhûra gelmesi, nüfus-ı mukaddeselerinin ve ervah-ı tayyibelerinin ahvâl ve âsarındandır.

361- Sihirden bir nevi ve isabet-i ayn denilen müessir bir halin dahi nüfus-ı hasise ve ervah-ı rezilenin suitesiriyle hâsıl olduğu, âsar ve ahbarda varid olmuş ve ehl-i millet ve erbab-ı diyanet itikadında "sihir sâbit ve ayn vaki" denilmiştir. [*Sihir:* Luğatta sebebi hafi, dakik olan emre, örfte dahi sebebi hafi hud'alı, yaldızlı, hakikata muhâlif görülen mezmum emre denir. Mu'tezile sihrin aslını inkâr ederek hayalata isnad ederler. *"Halkın gözlerini büyülediler, onları dehşete düşürdüler, hâsılı müthiş bir sihir* sergilediler" (A'raf,7/116) kavl-i celîli ile ve mu'cizeye iltibas ve iştibah lüzûmu delili ile istidlalda bulunurlar. Cumhur-i Ehl-i Sünnet de sihri, "eşhas-ı rezilenin a'mâl-ı kabihaları üzerine bir muktezay-ı adet-i ilâhiye terettüb eden umûr-i hârik-i âde" ile tarif ederler. Muhakkikleri dahi ef'âl-ı kabihalarıyla eşhas-ı rezile nüfus-i habîseye, merede-i cinne, şeyatîne münasebet hâsıl ederler. Şeyatîn de kendilerine iâneleriyle insanların muktedir olamayacağı harikade sihir hâsıl olur demişlerdir. Emr-i harik-i âde-i sihrin halk ve icadına, seherenin kabih amelleri sebeb-i âdî olamazsa da nüfus-i habîsenin iânelerinin inzimamıyla sebeb-i âdî olur. Ve bununla sihir, meleklerin muavenetinin

inzimamıyla husûla gelen mu'cizeden, kerametlerden temeyyüz eder demişlerdir. Tahkik-i mezkûr ile sihrin hayalî olmayıp emr-i muhakkak olduğu sâbit olur. Ehl-i Sünnet, sihrin emr-i muhakkak olduğunu, Kitab-ı İlâhi Kur'ândan ta'lim-i sihr için Babil'e inzâl olunan Harut, Marut kıssası hakkındaki âyet-i celîle ve sehere-i Musa kıssasındaki âyet-i celîle ve Hz. Peygamber Efendimize edilen sihre delalet eden ehâdis-i şerife ile isbat ettiler. *"Buharî, Müslim ve İbn-i Mace Hz. Aişe'den şöyle dediğini rivâyet ederler: Hz. Peygambere sihir yapıldı. Nihâyet bir gün yanımdayken, Allah Teâlâ'ya epeyce dua etti. Sonra şöyle buyurdu: 'Fark ettin mi ey Aişe! Niyaz ettiğim hususta Allah Teâlâ bana cevap verdi'. Ben 'nedir ya Resulellah' dedim. Şöyle cevap vedi: 'Bana iki kişi geldi, birisi başımın yanında, diğeri de ayak ucumda oturdu. Sonra biri diğerine dedi ki: 'Bu zatın rahatsızlığı nedir? Öteki: 'Sihirlenmiş' dedi. 'Kim sihir yapmış' diye sordu. Diğeri: 'Benû Zurayk'li Yahudi Lebid b. El-A'sam yapmış' dedi. Öteki: 'neye yapmış' diye sordu. O da 'tarağa, taranırken dökülmüş saç döküntüsüne ve erkek hurma kapçığı içine' dedi. 'Nerededir o' diye sordu. Diğeri: 'Zû-Ervan kuyusundadır' dedi. Ravi diyor ki: Bunun üzerine Resulullah ashabından bir kişiyle beraber bu kuyuya gitti. Kuyunun üzerinde bir hurma ağacı bulunduğunu gördü. Sonra döndü ve Hz. Aişe'ye şöyle dedi: Vallahi! Suyu kınalanmış su gibi, (üzerindeki ağacın) hurmaları da şeytanın başları gibi idi."* (Buharî, Bed'il Halk,45) Sihir mansib-i nübüvvete münasib olmaması za'mıyla ehl-i bid'at bu hadisi inkâr etmişlerse de hadisin sıhhatında asla şüphe yoktur. Hakk-ı alî-i nebevîlerinde *"Deki: Ben sadece sizin gibi bir insanım, ancak şu farkla ki bana "sizin İlâhınız tek İlâhtır" diye vahyediliyor"* (Kehf,18/110) buyurulmuştur. Fukaha sihrin hükmünde sihrin i'malinde küfrü mûcib kavil ve fiil bulunursa sihirde küfür, zarara mueddi fiil olursa kebire olur. Küfür ve zarara müeddî birşey bulunmazsa lehiv ve la'b kabilindendir demişlerdi. (Tekmile,61,62)] [Aynın tesirini Mu'tezileden Cubbaî (v.303/916) inkâr etmişse de Mu'tezililerden başkaları, Ehl-i Sünnet gibi aynın tesiri haktır demişlerdir. Yalnız keyfiyetinde ihtilaf etmişler. Cahiz (v.231/869), aynın tesiri keyfiyetinde a'yinin aynından çıkan şua-ı mesmumenin ma'yûna isabeti keyfiyetiyledir demişse de İmam Râzî bu kavli cerh etmiş. Muhakikîn-i Ehl-i Sünnet, aynın te'siri nefsanî ve te'sirin enva-ı erbaasından nefsanînin cismanîde te'siri nevindendir. Nefs-i insanî, mahlukatın en acib ve garibidir. Nefs-i insanîdeki esrar ve garaibden ukûl mütehayyirdir demişlerdir. Ayn hakkında varîd olan nusûs pekçok olduğundan, inkâr-ı te'sirine mecal yoktur. *"...Hırslarından neredeyse seni bakışlarıyla kaydıracak, adeta gözleriyle yiyecekler..."* (Kâlem, 68/51) nazm-ı celîlinde ehl-i tefsir, küffarın Peygamber Efendimize gayz ve adavetlerini beyanda mübalağadır demişlerse de nazm-ı celîl-i mezkûrun, aynın tesirine delaletinde şüphe yoktur. Nazm-ı celîl-i mezkûrun kıraatı, aynın mazarrat-ı te'sirini def'de nâfi' olduğu Hasan Basrî (110/728)'den mervidir. Ve Hz. Yakub'un evladına olan vesâyetini hâkî *"Ve evlatlarım! diye ilave etti: "Şehre aynı kapıdan değil de, ayrı ayrı kapılardan girin..."*(Yufûs, 12/67) kavl-i celîli de aynın tesirine delalet eder. Ve müteaddid tarikler ile varid ve sahih olan *"Gerçekten göz kişiyi kabre, deveyi tencereye koyar"* hadisi (Keşfu'l-Hafâ, c.2, s.1797) ile Ebu Hureyre'nin rivâyet ettiği *"Nazar haktır. Şeytan ve ademoğlunun hasedi ona sebebiyet verir"* hadisi (Keşfu'l-Hafâ, c.2, s.1797) dahi isabet-i ayna delalet eder. Te'sir hakikatta nefsindir. Nefsin bu tesirine ayn alet olduğu cihetle ayna nisbet olunur. Âyina aynını hıfzetmesi lazım olduğunu hıfz etmez de isabet-i aynını ikrar ederse ceza terettüb etmediğini, sâhir sihrinin te'sirini itiraf ederse ceza terettüb ettiğini, hatta kısas bile olunacağını fukaha-i kiram kütüb-i fıkhiyelerinde zikretmişlerdir. (Tekmile,62,63)]

362- Vuku'bulacak bazı umûr-i gaybiyenin vukûundan mukaddem, havasın dahli ve te'siri olmaksızın his ve idrak olunduğu hukemânın mütekaddimlerinden ve müteahhirlerinden ekserisi tasdik ve itiraf ile ruhu kâil olanları his ve idrak-ı mezkûru, âlem-i gayba münasebeti

(e) Soyut Akıllar

Filozofların isbat etmeye çalıştıkları akıllar ondur. [Filozoflar, mücerredatı kabul edip onları ikiye ayırmışlardır:

- Biri tedbir ve tasarruf şekliyle taalluk etmeyen kısımdır ki bunlara akıllar denir.

- Diğeri tedbir ve tasarruf etmek şekliyle taalluk eden kısımdır ki bunlar da felekî, beşerî veya nefslerdir. Filozoflar akılları, dinin bildirdiği meleklerle tefsir etmişlerdir.[363] Mütekellimlere gelince, çoğu mücerredâtı kabul etmemiştir. Muhakkik

---

olan ruhlara nisbet ederler. Ruhu kâil olmayanları da his ve idrak-ı mezkûrun sebebini tayininde mütehayyır kalırlar. Bazıları mezkûr hisleri tesadüfe haml ile, tesadüf etmeyenleri daha çoktur derler. Bazıları da vücûd-i hayvanîde bulunan buhar-ı asabiden başka bir nev'i kuvvet bulunduğunu ve bu kuvvet ile bütün âlemi dolduran kuvve-i mıknatisiye arasında münasebet olduğunu ve insanlardaki temayül ve tenafur hisleri ve kuvve-i mezkûrenin âsarından olduğu gibi kable'l-vuku' hislerin dahi kuvvet-i mezkûre âsarından olduğunu tefevvüh ederler. Hiss-i mezkûrun kuvvet-i mezkûreden neş'et ettiği hiçbir delil ile sâbit ve ma'lûm değilse de maddîlerin zikrolunan şu zayıf hayalleri umum-ı ehl-i millet ve diyanet'e karşı ruhu nefyetmelerinden neş'et ettiği ma'lûmdur. [Vuku'bulacak bazı umûr-i gaybiyenin vukûundan mukaddem havasın dahl te'siri olmadan his ve idrak olunması, enva-ı te'sirattan nefsanînin nefsanîde te'sîri nevinden ve sınıf-ı sanisinden olduğu, sabkeden zikir ve beyandan ma'lûm ve müstebândır. (Tekmile,63)]

363- Hakîmlerin mütekaddim ve müteahhirleri, *hiss-i kable'l-vuku'* halini tasdik ve itiraf ettikleri gibi rü'yalardan hal-i menamda görüldükten sonra ayniyle vaki' olan rü'yay-ı vakıa kısmını dahi tasdik ve itiraf ederler. Ruhu kâil olanları rü'yay-ı vakıa kısmının in'ikas tarikiyle ruhların âlem-i gaybtan ahzettikleri süver-i maânî olduğunu ve vakıa kısmının gayri rü'yaların dahi havasın te'siri ile hâsıl olan hayallerden ibaret bulunduğunu hükmederler. Ruhu kâil olmayanları rü'yanın vakıa kısmını tesadüfe haml ile bütün rü'yaların hal-i menamda kuvve-i mütehayyilenin tâsarrufuyla tahayyül olunan hayalî sûretlerden ibaret olduğu za'minde bulunurlar. Ruhu kâil olan hakîmlerin hükmettikleri vechiyle rü'yaların maâni-i vakıa nevi ile suver-i hayaliye nevlerinden her iki nevi de variddir. Rü'yaların sadıka ve kâzibe kısımlarına inkısamını şeriatlar da natıktır. Peygamber Efendimize vahyin rü'yay-ı saliha, sadıka ile bed' ettiği ve rü'yay-ı saliha nübüvvetin kırkaltı cüz'ünden bir cüz'ü olduğu ve Peygamber Efendimizden sonra rü'yay-ı saliha cüz'ünün bakî kalacağı meallerindeki ehâdîs-i sahiha ve Hz. Yusûf'un rü'yasıyla tabir ettiği Aziz-i Mısr'ın rü'yası hakkındaki ayât-ı Kur'âniye mevcût olduğu halde mütekellimlerin *ru'yalar hayalât-ı batıledir* sözleri, garabetin nihâyetindedir. Mütekellimlerin bu sözleriyle rü'yanın suver-i hayaliye nevini kast ve irade ettikleri kaviyyen me'muldur. [*Ru'ya:* Menamda görmek, *ru'yet* de yakazada göz ile görmek manasına masdarlardır. Ru'ya, menamda görülen maânîye dahi itlak olunur. İsm-i masdar olur. Nefs-i natıka-i insanîye, ruh-i insanî, kuva-i bedenin sultanıdır. Kuva-i beden de ruh-i sultanînin aletleri, hâdimleridir. Ruh-i sultanî kuva-i beden hâdimlerini istihdam eder. Kesret-i amelleriyle kuvve-i bedene kelâl (yorgunluk) gelir. İstirahatları, kuvvetlenmeleri için ruh-i sultanî, kuva-i bedenin i'mal ve işğalını terk ve tatil eder. Alat ve cevârih-i idrakiye muttasıl olan a'sab-ı dimağiyeye de rehavet ârız olur. İşte bu istimha hali hal-ı nevm, o halde görülen

dahi ru'yadır. Ru'yanın hakikatında ihtilaf olunmuştur. Hükemadan İşrakîler ve millîlerden sofiler âlem-i melekût denilen âlem-i mücerredât ile âlem-i mülk denilen mevcûdat-ı ayniye âlemi arasında bir âlem isbat ediyorlar. Sûfiler âlem-i misâl, işrakîler de âlem-i müsül namını veriyorlar. Müsül-i Eflatuniye (ideler) meşhurdur. Bu âlemde âlem-i mülkdeki bütün mevcûdat-ı ayniyeye mutabık şahs-ı mevcûtlar vardır. Âlem-i misâldeki bu şahs-ı mevcûtlar, âlem-i mülkteki hariçteki mevcûdat-ı ayniyenin misâlleridir. Bu misâller, zatıyle kaim âlem-i melekûttaki mücerredlere âlem-i mülkteki a'yan-ı cüz'iyeye münasiblerdir. Cismanî, şahsi sûretler olmalarıyla âlem-i mülkteki zevat-i muayyeneye ve cihet ve mekâna taalluku olmamaları cihetle de âlem-i melekuttaki mücerredata münasebetleri vardır. Bu, süver-i misâliye merayay-ı muteaddidede görülen şahs-ı vahidin misâlleri gibi kuva-i cismaniye kuvvetleri mir'at-ı mücellalarında görülürler. Bahusus kuva-i cismaniyenin umûr-i harice ile iştiğalden munkati' bulunduğu halde kuvvanın âlem-i misâla münasebeti kuvvet bulduğu esnada daha ziyâde görülürler. Alaim-i beşerîyeden tecerrüd edenler de âlem-i misâla münasebetleri arttığı cihetle yalnız batınî kuvvetler ile değil zahirî kuvvetle ile de süver-i misâliyeyi görürler. Suver-i misâliye enbiyanın, kâmil evliyanın kuva-i zahirlerinde dahi zuhûr eder. Cibrîl, vahiy ile nâzil olduğu vakitte sahabe göremedikleri halde Peygamber Efendimiz müşahede buyururlardı. İşte ru'ya; nefis, ruh-i insanînin kuvva-i batine merayasının umûr-i hariciye ile iştiğaldan fariğ, munkati' olduğu halde halet-i nevmde âlem-i misâlda mevcûd olan suver-i hayaliyeyi müşahedesidir dediler. İmam Gazzâlî de "*Kim beni ru'yada görürse, gerçekten beni görmüş olur*" (Müslim, er-Ru'ya,1) hadis-i şerifinin şerhinde, rüyada görülen Peygamber Efendimizin cismi, ruhu, zatı değildir. Belki âlem-i misâlda mevcûd olan misâlıdır. Misâlı da zatı, ruhu değildir. Belki zatını, ruhunu hikayeye alettir. Zatına, ruhuna müeddi tarif olur. Nevmde Hak Teâlâ'yı ru'yet de böyledir. Hak Teâlâ'yı râî, nur yahut başka bir misâl-ı mahsûs vasıtasıyla görür. Misâl-ı mahsûs, Zat-ı Barî dağildir. Bari Teâlâ şekilden, sûretten münezzehtir. Râînin gördüğü misâl, alet, tarif-i hakkanîdir demiştir. Hükemadan meşşaîler de ru'ya havass-ı zahire vasıtasıyla hariçten ve havass-ı batine vasıtasıyla da dahilden alınan havass-ı batinede intiba' eden suver-i müşahhasada maâniy-i cü'ziyede tafsil ve terkib ile tâsarruf vazifesi bulunan hasse-i mutasarrifenin kuvve-i mutahayyilenin halet-i nevmde havass-ı zahire tarikinin insidadıyla yalnız havass-ı batine vasıtasıyla dahile varid olan maânîde tasarruf ve tahayyülünden hâsıl ettiği süver-i mütehayyileyi idraktır. Fakat kuvve-i mütehayyilenin tâsarrufu, her ne kadar nefs-i natıkanın ruh-i insanînin aklın kuvve-i mütehayyileyi isti'malıyla olursa da mütehayyile, kuvve-i vâhimenin müdahalesinden kurtulamadığı cihetle, kuvve-i mütehayyile vâhimenin müdahalesinden azade olduğu halde aklın isti'malı ile nüfus-i mücerrede-i felekiyede muntabi' olan süver-i hakkaniyeden ahz ve istihsal ve idrak ettiği süver-i mütehayyilenin idrakı, akl-ı sadık ve kuvve-i vahimenin müdahalesiyle hâsıl ettiği süver-i mütehayyile de vehm-i kâzibdir. Bu sûretle ru'ya sadık, kâzib kısımlarına inkısam eder demişlerdir. Mütekellimlerden cumhur-i Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile dahi ru'yanın hayalat ve batile olması zehabında bulunmuşlardır. Mu'tezile; mukabele, inbisas-ı şua, bünye gibi şerait-i idrakın halet-i menamda adem-i vicdanı ve Ehl-i Sünnette nevmde idrakın fikdanı şüpheleriyle hâbta (hataya) vaki olmuşlardır. Mütekellimlerden üstad Ebu İshak da ru'yanın ayn-ı hakikat olduğunu zevk, elem, ferah, hüzün gibi ahvâldan hiçbirisinde nâim ile yakzânın farkı olmadığını, vicdan ile zikir ve beyan etmiştir. İmam Nevevî (676/1277) dahi Mazinî'den nakil ile Ehl-i Sünnetin indinde rüya, Allah Teâlâ'nın kulub-i ibadda halk ettiği maânîden ibarettir. Allah Teâlâ hal-ı yakazada kulub-i ibadda halkettiği maâniyi hal-i menamda dahi

olanları mücerredattan ruhlar kısmını kabul etmişlerdir. Sonuçta akılların inkârı ve meleklerin isbâtı konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Ancak meleklerin isbâtı konusunda fikir birliğine varmışlardır. Fakat meleklerin tanımı konusunda ihtilaf etmişler. Çoğu, melekleri değişik şekillere girebilen latîf ve nuranî cisimler olarak tanımlamıştır. Aynı şekilde cinleri de değişik şekillere bürünebilen latîf ve ateşten olan cisimler olarak tarif etmişlerdir.

Muhakkikler, melekleri tedbir ve tasarruf şeklinde taalluku bulunan soyut cevherler olarak tanımlamışlardır. Keza muhakkik alimler, meleklerin de iki kısma ayrıldığı konusunda ittifak halindedir.

halketmeye kadirdir. *"...O dilediğini yaratır..."*(Şurâ,42/49) nazm-ı celîli ile mukarrerdir. Rü'yanın ve mananın hariçte vücûdu mahbub ise *rü'ya* denilir; Rahman'a nisbet olunur. Mekruh ise *hülum* denilir; Şeytana isnad olunur demiş. Ve hadiste, *"İyi rüya Allah'tan, kötü rüya ise şeytandandır"* (Müslim, er-Ru'ya,1) varid olduğunu ve Ebu Said-i Hudrî'den diğer bir hadis-i sahihde dahi Efendimiz *"Kim sevdiği bir rüya görürse Allah'a hamd etsin. Zira o rüyası Allah'tandır ve onu dile getirsin. Kötü rü'ya görürse kovulmuş Şeytandan Allah'a sığınsın. Zira o rü'yası Şeytandandır ve kimseye de onu anlatmasın. Bu takdirde gördüğü o kötü rü'ya ona zarar vermez"* (Müslim, er-Rü'ya, 4) buyurmuş bulunduğunu zikretmiştir. Hulasâ rü'yalar şer'de varid olduğu vechiyle, Rahmanî, şeytanî. hakîmlerin dedikleri gibi nefs-i natıka-i insaniyenin mebadi-i ûlâya münasebeti cihetle mebadi-i ûlâdan in'ikas eden rü'yay-ı sadıka kuvve-i vâhime-i insaniyenin mütehayyileyi veyahut nefs-i natıkayı, ruh-i insaniye tağlit ile rüyay-ı kâzibe kısımlarına münkasımdır. Rü'yaların sadıkını kâzibinden tefrik lazımdır. Yoksa rüyaların kâzibi bulunmasıyla sadıkını da inkâr etmek caiz değildir. Rü'yaların sübûtu hakkında zikrolunan akvâl-ı hükemadan başka pekçok ayât ve ehâdis de nâzil variddir. Hz. İbrahim, oğlu Hz. İsmail hakkında gördüğü rü'ya hakkında *"..."Evladım, dedi, ben rü'yamda seni boğazlamaya giriştiğimi görüyorum, nasıl yaparız bu işi, sen ne dersin bu işe!"* (Saffat, 37/102) nazm-ı celîli, Hz. Yusûf'un gördüğü rü'ya dahi *"Bir zaman Yusûf babasına, "babacığım" dedi, "ben rü'yamda onbir yıldızın, güneş ve ayın bana secde ettiklerini gördüm."* (Yusûf,12/4) kavl-i şerifi ile siccinde (hapiste) arkadaşlarının gördüğü ve Hz. Yusûf'un tabir buyurduğu rüyada *"...Onlardan biri: "Ben rü'yamda, kendimi şarap yapmak için üzüm sıkarken gördüm." Öbürü de: "Ben de başımın üstünde ekmek taşıdığımı...."* (Yusûf,12/36) âyet-i celîlesiyle, Aziz-i Mısır tarafından görülen ve yine Hz. Yusûf tarafından ta'bir buyurulan rü'ya dahi *"...Hükümdar dediki: "ben yedi semiz inek gördüm, bunları yedi zayıf inek yiyordu. Ben de yedi yeşil başak ile yedi kuru başak gördüm..."* (Yusûf,12/43) âyet-i kerîmesiyle ve Peygamber Efendimizin feth-i Mekke hakkındaki rü'yasını da *"Allah, Resûlünün rü'yasını elbette doğru çıkaracaktır. İnşallah siz Mescid-i Harama korkmaksızın tam bir güvenlik içinde gireceksiniz..."*(Feth, 48/27) kavl-i kerimi ile kitab-ı İlâhî Kur'ânda beyan buyrulmuş ve Sahih-i Müslimde *"Ey insanlar! Nübüvvet müjdecilerinden sadece rü'yay-ı saliha kaldı"* (Müslim,er-Rü'ya,4) ve bazı rivâyetlerde dahi *"Salih rü'ya nübüvvetin kırkaltı parçasından bir parçasıdır"* (Müslim, er-Rü'ya, 4) hadisleri ve Hz. Aişeden *"Peygamber (a.s) vahyi altı ay rü'yasında görür, sonra melek ona yakaza halinde gelirdi"* (Müslim,er-Rü'ya,4) rivâyeti varid olmuştur. (Tekmile,63,64,65,66)]

• Ma'rifetullah'a dalıp, mâsiva ile meşgul olmaktan kaçınan gece ve gündüz yorulmaksızın Cenâb-ı Hakk'ı tesbih edenlerdir ki bunlara "illiyyûn ve mukarrabûn" denir.

• Kaza ve kaderin taalluk ettiği şekilde semadan arza işleri yöneten ilahî emre isyan etmeyip emirleri yerine getirenlere de "el- müdebbirat" denir. Bunların bir kısmı gökte, bir kısmı yerdedir. Sayılarını sadece Cenâb-ı Hak bilir. (Tekmile,66,67)]

Din mensubu olanlar, bunların -soyut akılların- varlığını kabul etmemiştir. Bunların geneli, melekleri değişik şekil ve sûretlere girebilen latîf ve nuranî cisimler olarak tanımlamışlardır. Aynı şekilde cinleri değişik şekil ve sûretlere girebilen latîf ve ateşten cisimler şeklinde tarif etmişlerdir.[364] Bunu yaparken aklî delillere değil, naklî delillere dayanmışlardır. Zira bunların yokluğuna delâlet eden aklî bir delil bulunmadığı gibi bunların varlığına delâlet eden aklî bir delil de bulunmamaktadır. Binaenaleyh bu, akılların ihatadan ve büyük bilginlerin beyanından aciz kaldığı nakle dayalı bir inanç olmaktadır.[365] [Cin ve meleklerin varlığını isbât ederken aklî delillere değil, naklî

364- Hakîmler, birden ancak bir sudûr eder asıllarına bina ile ukûl-ı aşereyi isbat ederler. Vahid-i hakikî olan Vacib Teâlâ'dan sadır olan birinci ma'lûl, vahid-i basit olup müteaddid ve mürekkeb olamayacağından mürekkeb cisim olamadığı gibi birbirinden infikak edemeyen heyûla ile sûret ve cevherden infikak edemeyen araz dahi olamadığı cihetle cevher, mücerred akıl olması zarurî olur derler. Yalnız birinci ma'lul, akl-i evvel basit ise de vahid-i hakikî olmayıp (vücûdun fi-nefsihi) ve (vucubun li-ğayrihi) ve (imkânun li-zatihi) manaları vasıfları itibarlarıyla müteaddid olduğundan birinci mana ile akl-i sani ve ikinci mana ile felek-i evvelin nefsi ve üçüncü mana ile de felek-i evvel, akl-i evvelden vech-i mezkûr ile akl-i faal denilen akl-i aşir ve felek-i kamer denilen felek-i tasi' ve nefsine kadar akıllar ve felekler ve nefisleri dahi fevklerindeki akıldan, âlem-i anâsır dahi akl-i aşir akl-i faaldan husûla gelmiş olduğunu za'm ederler. İşte bu vechile ukûl-ı aşereyi kâil olurlar. Ve hakîmlerden bazıları da elsine-i şerayi'de varid olan melâike-i kiramın vücûdunu kâil oldukları ukûl ile tefsir ederler. Ve nüfus-ı felekiyeye de mevadd-ı unsuriyede tasarruf eden ervah-ı mücerrededir derler. Ve şerayi'de varid olan şeytanı da insanlarda tâsarruf eden kuvve-i mütehayyile ile te'vil ederler.

365- Ukûl-i aşereyi isbatta hakîmlerin bina ettikleri *birden ancak bir sudûr eder* asıllarının aslı olmadığı mütekellimlerin indinde tahakkuk etmekle beraber, ukûl'un vücûd ve sübûtu hakîmlerin tahkiki kavillerine göre Cenâb-ı Sani-i âlemden irade ve ihtiyarı selb ile icab ve iztirarın isbatına ve meşhur kavillerine göre de icad-ı âlemde ukûl'un Halık-ı âleme şerikler olmasına müeddi olduğu ve bütün dinlerin usûl ve kavaidine muhâlif bulunduğu cihetle, mütekellimler ukûl'u nefyettiler. Ve mütekellimlerden ekserisinin indinde mücerredat sâbit olmadığından, elsine-i şerayi'de varid olan melaikeyi de âlem-i ervahtan ecsâm-ı latîfe-i nuraniye ile tarif ve ervâh-ı saire gibi ebdân-ı kesifeye sari olmazlarsa da kütüb-i ilâhiyede beyan buyurulduğu vechiyle eşkâl ve suver-i ecsâm ile temessül ve enbiyaya nâzil olduklarını hükmederler. Yalnız mütekellimlerden İmam Matüridî ve İmam Gazzâlî ve İmam Râzî ve Rağıb İsfehânî gibi muhakkikler ve sûfiyeden bir cemaat, mücerredâtı kâil olduklarından,

delillere dayanıp şöyle demişlerdir: Bunların yokluğuna delalet eden bir delil bulunmadığı gibi bunların varlığına delalet eden aklî bir delil de bulunmamaktadır. Dolayısıyle bu konu nakle dayanan inanç esaslarındandır. Böylece konunun isbât ve inkârı, alanımızın dışına çıkmaktadır. Son dönem tabiatçı filozoflarından ve tabiblerden südûr eden ve Mu'tezile'nin de katıldığı cin ve meleklerin inkârı, hak ve hakikatten uzak bir cür'ettir. İlk filozoflar ise bunu inkâr etmemişlerdir. Hatta müslüman olanları, cinleri iyi (mü'min), kötü (kâfir), azgın (merede) ve şeytan kısımlarına ayırmışlardır. (Tekmile, 68,69)] Böylece konu red veya kabul bakımından akıl dairesi ve sahamızın görevi[366] olmaktan çıkmış bulunuyor. Filozof, tabib ve naturalistlerden konuyla ilgili yapılan cür'etli inkârlar, hak ve hakikatten uzaktır.[367]

---

nüfûs ve ervâh gibi melâikenin de mücerredâttan olduğuna ve eşkâl ve suver ile temessül ettiklerine zahib olmuşlardır. Cinlerin ecsâm-ı latîfe-i nariye olduklarını *"Cinni ise hâlis ateşten yarattı"* (Rahman, 55/15) kavl-i şerifiyle kitab-ı ilâhî Kur'ân natık olduğu gibi, Sure-i Cin'de zikrolunduğu üzre mü'minleri ve kâfirleri ve muti'leri ve âsileri bulunduğunu dahi natıktır.

366- Fen, hâdisat-ı kevniye ve şuûnat-ı tabiiyenin hal-i hazırından teftişler ve tecrübeler ile bahseder. Fennin meydanı, hâdisat ve şuûnat-ı hâziredir. Fen, hâdisat ve şuûnat meydanından ve teftiş ve tecrübe vadisinden harice çıkamaz. Çıkarsa dairesinin, vazifesinin haricine çıkmış olur. Tecrübe ve tetkiki mümkün olamayan mebahis, fenden hariçtir.Bu gibi mebahiste fennin verdiği hüküm, itibar ve ehemmiyetten sakıttır. Bir kimse *fende melâike yoktur* sözüyle, bi't-tecrübe melâikenin mevcût olduğunu fende tetkik etmek kabil değildir demek isterse kabul olunur. Yok fen ile bi't-tecrübe isbatı kabil olmadığı cihetle melâikenin vücûdunu inkârı kast ederse, merdud ve mecruhtur. Çünkü o kimse evvel be-evvel kendisi fennin haricine çıkmıştır. Tecrübe ve tetkik ile isbatı mümkün olamayan bir şeyin inkârına kalkışmıştır. Bunun inkârı, ikrarı kadar fenne mugayyirdir. Hulasâ nüfûs ve ervâh ve ukûl ve melâike gibi ma-fevka't-tabiat olan umûru hâdisat-ı maddiye ve şuûnât-ı tabiiye meyanında teftiş ve tecrübe ile bilmek, bulmak kabil değildir. Bu gibi umûrun bilinmesi, ahvâl-ı hariku'l-âde'siyle teferrüd ve temeyyüz eden enbiyaya vahiy ve ilham ve enbiyadan ihbar ve isti'ma' tarikiyle olur. Bu gibi mu'tekedat, diniye ve sem'îyedendir; ma'lûmat-ı fenniyyeden değildir. Fen ile bunları bilmeye sa'y etmek, lokmayı kulağına götürmek, kulakla yemek talebinde bulunmak gibidir. Ehl-i millet ve diyanetten bulundukları halde ezyal-ı felâsifeye teşebbüs etmek i'tiyadında bulunan kudema-i Mu'tezileden bazıları dahi cinnin vücûdunu ve beden-i insana tasallutunu nefyederler. Ve o babda varid olan ayât ve ehâdisi, te'vilat-ı baîde ile te'villerde bulunurlar.

367- Azab-ı kabir, ba's-ü ba'de'l-mevt, kitab ve hesab, mükafat ve mücazat, cennet ve cehennem ve edille-i şer'iyye ile sâbit olan sair mu'tekadat-ı sem'iyye gibi melâike ve cinnin dahi vücûdlarının imtinaına delil-i aklînin fikdanıyla haklarında varid olan edille-i sem'iyye ve nusûs-i şer'iyye bilâ-te'vil zahirleri üzerine ibka olunur. Ve sem'î deliller ile vücûdları sâbit ve itikadları vacib olur.

İkaz (Tenbih)[368] Buraya kadar zikrettiklerimizden özetle şunlar anlaşılmış oldu: Şu kâinatın durumu, ne aşırı tabiatçıların[369] ne de eski filozofların sandığı gibidir. Aksine din ve diyanet mensuplarının belirttiği gibi kâinat, bütün, parça, element, ulvî ve suflî bileşimleriyle sonradan olmadır. Bunların birbirleriyle olan irtibatı i'dad ve yaratma yoluyla değil, fıtrat ve yaratılışta bulunan adetî sebebler yoluyladır. [370] Burada mukaddime sona ermekte ve akabinde kelâmî maksatlardan birinci bölüm gelmektedir.

368- Kelâm-ı sabıktan ma'lûm ve mefhum olan hükümlerde muhatabın gaflet etmesi ihtimaline mebnî, gafleti izale kasdıyla sevk edilen kelâma *Tenbih* ünvanı verilir. Burada tenbih ünvanın tahtında zikrolunan iki hükümden birincisi âlemden vücûdu muhakkak olan bütün mevcûtların hâdis olması, kadîm olmaması hükmü ile, ikincisi âlemden bütün silsile-i havadisin birbirine irtibatları birbirinin esbab-ı âdîyeleri olması esbab-ı muidde ve ilel-i mucideleri olmaması hükmüdür ki her ikisi de mükaddimenin bahs-i hâmis'inde zikr ve ityan olunan mebahis ile ma'lûm olmuştur.

369- Tabiîlerin gulatı maddîlerin kâinat dedikleri âlem hakkında vehimlerinin hulasâsı, âlemde bulunan bütün mevcûtların madde ile maddiyata munhasır olması ve maddiyattan cisimlerin tamamı dahi kadîm ve gayr-ı fani olan madde ve tabiatları ile husûl, vücûd bulup madde ve tabiatları cisimlerinin ilel-i mucideleri bulunması, hayal ve dalâletten ibaretttir. Maddîlerin mezkûr vehimlerine göre âlem kendi kendini icad etmiş ve kendi kendine mevcût olmuş olur.

370- Felâsife-i kadîmenin âlem hakkında za'mlarının hulasâsı dahi âlemdeki bütün mevcûtlar birbirini mucit olması veyahut mevcût olmaya birbirini i'dâd ve tehyie etmesi ve neticede bütün mevcûtlar, vücûdlarında bir mebde-i vacibe müntehi bulması fikrinden ibarettir. Feylesofların mezkûr za'mlerine göre âlem kendi kendini icatta müstakil olamaz. Belki bir mebde-i vacibe muhtaç olur.

BİRİNCİ BÖLÜM
İLÂHİYAT

BİRİNCİ BÖLÜM

İLÂHİYAT

(Birinci Bölüm, İlâhiyat konusu hakkındadır. Bu da Allah'ın zatı, Allah'ın sıfatları ve Allah'ın filleri olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır.[1])

I- İSBAT-I VACİB

A. İSBAT-I VACİBLE İLGİLİ DELİLLER[2]

Bu konuda iki yol izlenmiştir: Filozof ve muhakkik kelâmcıların izlediği *imkân* delili ve çoğu kelâmcıların izlediği *hudûs* delili.[3]

Bu delillerden her birinin sunuşunda iki yöntem vardır: Bunlardan biri kısır döngü (devir) ve teselsülün geçersizliğine dayanmakta, diğeri ise buna dayanmamaktadır.[4] Ancak iki delilden her birinin ikinci yöntemle sunulması gerekir.

1- Mekâsıd-ı kelâmiye üçtür: İlâhiyat, nebevîyat ve sem'iyyattır. İlâhiyat, Zat-ı İlâh'a ve sıfatına ve şanında caiz olan veyahut olmayan umûra ve ba's-ı enbiyanın gayrı dünyadaki ef'âline müteallik bulunan mesâil ve mebahis-i kelâmiyedir.

2- Birinci fasıl, isbat-ı vacib ve ikincisi sıfat-ı ilâhiye ile şan-ı uluhiyette caiz veyahut gayr-i caiz olan umûr ve üçüncüsü de ba's-ı enbiyanın gayrı dünyadaki ef'âl-i ilâhiye beyanındadır.

3- Fasl-ı evvelin ünvanında "vacib" vasfı, isbat-ı vacibde hukemâ ile mütekellimlerden muhakkiklerin imkân tarikine "muhdis-i âlem" vasfı dahi mütekellimlerin ekserisinin hudûs tarikine işarettir.

4- Hakîmlerin indinde imkân vasfı, hâdislerin cemî'isine âmm ve şâmil olduğu gibi za'mlerinde kadîm olan ukûl ve nüfûs ve emlâk ve kevâkib ve heyûla ve sûret gibilere dahi âmm ve şâmil olmakla imkân vasfı eamm ve hudûs vasfı ahastır. Ve âlemden hâdis mümkünler gibi, kadîm mümkünler dahi vücûdlarında Sani'-i Vacib'e muhtaç olduklarından, âlemin Sani'a ihtiyacının illeti, imkânıdır. Mütekellimlerin indinde ukûl ve nüfûs ve eflâk ve kevâkib gibi hakîmlerin kadîm za'mettikleri umûrdan, ukûl ve eflâkın nüfûsu gayr-ı mevcûd ve mevcûd olanları dahi hâdis olduğundan, imkân ile hudûs vasıfları birbirine müsavidir. Mütekellimler hâdisin mümküne müsavi olduğunu isbat ederler: Vücûdunda haricî müessire muhtaç olan her mümkünün müessire ihtiyacı, ya hal-i ademinde veyahut vücûdu halinde; vücûdu halinde dahi ya hal-i hudûsunda veyahut bekâsı halindedir. Mümkünün bekâsı halinde müessire ihtiyacı, mevcûdu icadetmek muhâlını müstelzim olduğundan, her halde mümkünün müessire ihtiyacı, ya hal-i ademinde veyahut hal-i hudûsundadır. Her iki hale göre de mümkün, adem ile mesbûk ve hâdis olması lazımdır derler. Âlemin Sani'-i Kadîm'e ihtiyacının illeti, hakîmlere göre imkânı olduğu gibi, mütekellimlere göre de hudûsu olduğundan hakîmler ile mütekellimlerden her birisi indinde âlemin Sani'a ihtiyacının illeti olan vasfı ile vücûd-i Sani'a istidlâl etmiş, isbat-ı vacibde hakîmlerin tarikleri imkân-i âlem tariki ve mütekellimlerin tarikleri dahi hudûs-i âlem tariki olmuştur.

Zira birinci yöntemle sunulduklarında bir takım itirazlar varid olmaktadır.[5]

1. Filozof ve Muhakkik Kelâmcıların Delili

Birinci Delilin Birinci Yöntemi: Herhangi bir mevcûdun var oluşunda hiçbir kuşku yoktur. Şâyet bu mevcûd vacib (varlığı zorunlu) veya vacibe dayalı mümkün bir varlık ise, vacibin varlığı kesinlik kazanmış olur, ki esas amacımız da budur. Bunun aksine, sözkonusu varlık bir illet sayesinde varlığı yokluğuna galip gelen ve başka mümküne dayalı bir mümkün ise o vakit mevzubahis olan illetin kendisi olur ve şöyle denir: İlletin mümkün varlık olması imkân dışıdır; aksi takdirde devir veya teselsül meydana gelir, ki her ikisi de muhâldır. Binaenaleyh söz konusu illet, vacib varlık olmalıdır. Böylece amacımız tahakkuk etmiş olur.

Birinci Delilin İkinci Yöntemi:[6] Alemde varlığı tahakkuk eden bütün mümkünler, ya varlığında ve varsayılan icadında bir vacibe varıp dayanan bir mümkün olmakta, ya da böyle bir şeye dayanmayan bir mümkün olmaktadır. Şâyet gerçekleşen husus, ikinci şık ise vücûd ve icattan hiçbir şeyin tahakkuk etmemesi gerekmektedir. Zira sözkonusu mevcûd varlıkta müstakil olamadığı gibi icatta da müstakil olamayan bir mümkündür. Çünkü icat etme, var olmanın bir uzantısıdır. Yukarıda belirtilen ihtimalin (hiçbir varlık ve icadın olmaması) gereği his ve gözlemin yalanladığı bir muhâldir.

5- *Devir*, iki şeyden herbirisi vücûdunda diğerinin vücûduna mutevakkif olmasından ibarettir. Butlanı zahirdir. Bir şeyin vücûdundan mukaddem mevcût olması, muhâlini istilzam eder. *Teselsül* dahi nihâyetsiz umûrun mevcût olmasıdır. Butlanı da eb'adın lüzûm-i tenahîsine mebnî eb'ad-ı mütenahîyede mevcûdat-ı gayr-ı mütenahîyenin mevcûd olması muhâlını istilzam etmesiyledir. Eb'ad bahsinde takrirleri sabkeden meşhur üç adet tenahî-i eb'adın burhanlarından en meşhuru, burhan-ı tatbikîdir. Burhan-ı mezkûrun icra ve tatbik ile teselsülün butlanının lüzûmu şartlarında ise hukemâ ile mütekellimler ihtilaf etmişler. Hakîmler umûr-i müteselsilede vücûd ile ictima' ve terettübü şart etmişler. Meratib-i a'dad gibi umûr-i itibariyede ve ma'lûmat ve makdurat-ı ilâhiye ve niam-ı cinan (cennet nimetleri) gibi mevcûdları mütenahî ve kuvvede olanları gayr-i mütenahî olan umûrda ve harekât-ı eflâk gibi umûr-i müteakibede ve kum yığınları gibi umûr-i gayr-i murettebede burhan cârî ve tatbiki mümkün ve teselsül batıl değildir demişlerdir. Mütekellimlerin ekserisi, şurût-i mezkûreden ictimaı şart etmediklerinden, harekât-ı eflâk gibi umûr-ı müteakibede burhan cârî ve tatbiki mümkün ve teselsül batıldır demişler. Mütekellimlerin muhakkikleri de şurût-ı mezkûreden hem ictima' ve hem de terettübü şart kılmadıklarından umûr-ı müteakibede ve umûr-ı gayr-i mürettebede burhan cârî ve tatbik mümkün ve teselsül batıl olduğunu hükmetmişlerdir.

6- Eb'ad bahsinde zikir ve beyan kılındığı vechiyle kudemay-ı hukemânın tenahî-i eb'adı isbatta ikame ettikleri meşhur üç burhandan her birisine müteahhirleri tarafından cerh ve ta'n edildiği ve eb'adın tenahîsi kat'i sûrette sâbit olmadığı cihetle isbat-ı vacibin imkân ve hudûs tariklerini devir ve teselsülün butlanı üzerine bina, sahih ve salim değildir. Her iki tariki de devir ve teselsülün butlanı üzerine bina olunmayan vechiyle takrir ve tashihi lazımdır.

Dolayısıyla birinci şık geçerli olmakta ve maksadımız gerçekleşmektedir.[7]

2. Çoğu Kelâmcıların İzlediği Delil

İkinci Delilin Birinci Yöntemi: Alemin bütün parçalarıyla sonradan olma bir varlık olduğu ve sonradan olan her varlığın bir var edene muhtaç bulunduğu kesin olarak bilinmektedir. Binaenaleyh âlemin kadîm bir var edicisi olduğu sübût bulur. Aksi takdirde muhâl olan devir ve teselsül meydana gelir. Öyleyse alemin kadîm yaratıcısı vardır, ki bu, varlığı vacib olan bir zattır. Böylelikle istenilen sonuç ortaya çıkmış olur.[8]

İkinci Delilin İkinci Yöntemi: Alemde sonradan vücûd bulan bütün şeyler, ya vücûd ve icadında kadîm ve vacib bir yaratıcıya varıp dayanmakta, ya da dayanmamaktadır. Zira hâdis ve kadîm dışında bir varlığın ve vacib dışında bir kadîmin olmadığı sabittir. Çünkü daha önce belirtildiği gibi her mümkün sonradan olmadır.[9] Yukarıda belirtilen ikinci şıkkın (varlıkların kadîm ve vacip bir yaratıcıya

---

7- Bu ikinci vecih, devir ve teselsülün butlanının delillerinden birisi bulunduğundan devir ve teselsülün butlanı vech-i mezkûra mutevakkif olup vech-i mezkûr devir ve teselsülün butlanına mütevakkif olmadığını mütekellimlerin muhakkiklerinden Tûsî (1200-1273) *Tecrid*'inde zikretmiş ve Seyyid Şerif Cürcânî dahi *Şerhi*'nde vech-i mezkûrun isbat-ı vacibde vechilerin en muhtasarı ve en zahiri olduğunu söylemiştir.

8- Mümkün, vücûdunda haricî müessire muhtaç olduğu ve vücûdunda müstakil olmadığı gibi, icad, vücûdun fer'i bulunduğu, vücûdu olmayan icad edemeyeceği cihetle, mümkün icad'da dahi müstakil olamadığından, âlemdeki bütün mevcûdlar mümkünlere munhasır bulunduğu sûrette her ne kadar müteaddid ve kesîr olsalar yine vücûd ve icadda müstakil olmadıklarından hiçbirisi mevcûd olamaz. Ve âlemde mevcûd bir mümkün bile bulunamaz.

9- Mütekellimlerin ekserisinin isbat-ı vacibde mezkûr delillerinin suğrası (öncül) olan *âlem bütünüyle hadistir* mukaddimesinin (önermesinin) *kad sebete* cümlesiyle tasdir olunması, suğrasının nazarîye olup mukaddimede isbat olunduğuna ve kübrası olan *her hadisin bir muhdisi vardır* mukaddimesinin dahi, *zorunlu olarak bilinmiştir ki* kavliyle bed' olunması (başlanılması) kübrasının zarurîye bulunduğuna, isbatına hacet olmadığına işarettir. *Dolayısıyla âlemin bir yaratıcısının olduğu sübut bulur* kavli de mezkûr delillerinin neticesidir. Mezkûr netice, delillerinden isbatı matlub olan âlemin muhdisinin Vacib Teâlâ olması hükmü olmadığından, hükm-i matlubu istihsal için netice-i mezkûreyi suğra farz birinci defa *O kadimdir* kübrasını zamm (ekleme) ile *âlemin, kadim bir yaratıcısı vardır* neticesi istihsal edilmişse de, o netice dahi delillerinden matlub olmadığından o neticeyi de suğra farz ve ikinci defa *O varlığı zorunlu olandır* kübrasını zamm ile matlubları olan *âlemin, varlığı zorunlu olan bir yaratıcısı vardır* hükmü istihsal olunmuştur. Mütekellimlerin mezkûr delilleri kıyasın mürekkeb mevsul'un-netaic (zincirleme kıyas) nevindendir. *Yoksa muhal olan kısır döngü veya teselsül lazım gelir* kavli de arada *O kadimdir* kübray-ı münzammesinin delilidir. Mütekellimlerin zikir ve isbat ettikleri vechiyle indlerinde hâdis, mümküne musavi ve her hâdis mümkün ve her mümkün hâdis olduğu, hiçbir hâdis ve mümkün kadîm olamadığı gibi kadîm olan asla mümkün ve vacib olan da asla hâdis olamadığından, muhdis-i âlemin kadîm olması, vacib ve vücûdu zatından olmasını istilzam eder.

dayanmaması) geçerliliği durumunda icat ve vücuttan hiç birinin meydana gelmemesi gerekir. Zira sözkonusu varlık, var oluşta mustakil olmadığı gibi var etmede de mustakil olmayan hâdis bir varlıktır.[10] Bu ihtimalin gereği ise (hiçbir icat ve vücudun meydana gelmemesi) muhâldir. Binaenaleyh birinci şık (hâdisin bir vacibe dayanması) kesinlik kazanmış olup istenen sonuç ortaya çıkmış olur. Aşırı tabiatçıların imkân delili konusunda sıradan dindarları yanıltmak için ileri sürdükleri şöyle bir demogoji vardır: *Alemde varlığı mümkün olan hiçbir mevcûd yoktur. Aksine alemdeki her mevcûd; zatı, varlığını gerektirdiğinden bizzat vacibdir.* Bu demogoji kitabın giriş kısmında belirttiğimiz şu hususlarla çürütülür:

Alemde varlığı sabit olan bütün şeyler, filozoflara göre cevher ve arazlarla, fen bilimcilerine göre madde ve güçle sınırlıdır. Bunlardan her biri bir diğerine ihtiyaç duyduğundan vacib olmayıp mümkün varlıklar kategorisine girer.[11] Tabiatçıların hudus delili konusunda ileri sürdükleri, *alemdeki varlıklar hâdis olmayıp kadîmdir* yanıltmacası da bundan farksızdır.[12]

3. Enbiya ve Asfiyânın Takip Ettiği Yol

Alemin yaratıcısı olan Allah'ın varlığını isbat eden üçüncü bir yol daha vardır: Müşahede edilen şu aleme göz gezdiren, derin derin düşünen, semada direksiz duran ve zaman devam ettiği sürece devam edecek olan yıldızları özellikle belirli bir yörüngesi

[10]- Mütekellimlerin sabkeden delilleriyle, mümkün hâdise müsavi olup hâdis olmayan mümkün bulunmadığından, mevcûtlar, kadîm ile hâdislere münhasır kalır. Ve hâdisler dahi vücûd ve hudûsunda bir muhdise ihtiyacı zarurî ve bedihî olmasıyla âlemdeki bütün hâdis mevcûtlar icad ve ihdasta bir mucid-i kadîme müstenid ve müntehî olmaları veyahut olmamaları ihtimallerinden halî olamazlar.

[11]- Vücûd ve ademi caiz olan mümkün, vücûdunda harici müessire muhtaç olduğu cihetle, vücûd ve îcadda müstakil olamamasından, adem ile mesbûk olan hâdisin, ademden vücûda bürûz ile hudûsunda bir muhdise ihtiyacı daha zarurî bulunduğu cihetle, hudûs ve ihdasta müstakil olamaması daha zahirdir.

[12]- Âlemde vücûdu muhakkak olan bütün mevcûtlarda cevherlerin, arazların ulema-ı kelâm'a ve ehl-i hikmete göre imkânları, mukaddimedeki beyan ile sâbit olduğu gibi, ehl-i fenne göre dahi âlemdeki bütün mevcûtlar madde ile kuvvetten ibaret olup madde, cevher-i ferdler vücûdunda esîre, esîr dahi vücûdunda ecza' ve aksamına ve esîrin ecza ve aksamı dahi henüz ma'lûm olmayan nihâyetsiz birçok umûra yahut hareket-i câzibe, dâfia kuvvetlerine ve hareket-i câzibe, dâfia kuvvetleri de müteharrik meczûb medfû olacak maddelere mütevakkif muhtaç bulunduğu cihetle, madde ile kuvvetten herbirisi dahi mümkündür. Çünkü mümkün, vücûdunda gayre muhtaç olan emirden başka birşey değildir. Bir de madde ile maddî cisimler bizzat ve kuvvetleri de bi't-tab' vücûdlarında hayyize, mekâna ihtiyaçları dahi mümkün olmalarını icab ve isbat eder. Mekân ve feza ise mükerrer sabkeden tahkik ve beyan vechiyle firağ-ı ma'dum ve mevhumdan ibaret bulunduğu cihetle, mümkün-i ma'dumdur; mevcûd-i vacib değildir.

olan parlak güneşi, güneşin sebebiyet verdiği gece ve gündüzü, bölgeden bölgeye değişen mevsim ve iklimleri, semada musahhar kılınan bulutları, bulutlardan akıtılan yağmuru, yer yüzündeki deniz ve nehirleri, ağaçlı ve meyveli kara parçalarını, ma'mur ve bayındır olan bölgeleri, maden, bitki ve canlı yaratık türlerini[13] özellikle de irfanî kemâlat mecmuası olan kapsamlı insan gerçeğini gören ve bu mecmuadaki benzersiz güzelliklere bakıp ondaki yerleşik cevherleri, hikmet ve nimetleri kavrayan kimse, bu sağlam tertip ve bu mükemmel sistemin yaratıcı bir kudretten ve hikmet sahibi bir zattan mustağni olamayacağını zorunlu olarak kabul eder. Bu yöntem şu âyeti kerîmede işaret edilen enbiya ve asfiyânın[14] yöntemidir. *"Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün sürelerinin değişmesinde, denizlerde gemilerin yüzüşünde Allah'ın gökten indirip kendisiyle ölmüş yeri canlandırdığı yağmurda ve yeryüzünde hayat verip yaydığı canlılarda, rüzgarların yönlerini değiştirip durmasında, gökle yer arasında emre hazır bulutların duruşunda elbette aklını çalıştıran kimseler için Allah'ın varlığına ve birliğine nice deliller vardır."*(Bakara,2/164)[15]

[13]- *"İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz ki (Kur'ân'ın) gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun. Rabbinin herşeye şahit olması yetmez mi?"* (Fussilet, 41/53) kavl-i celîlinde işaret buyurulduğu üzre Cenâb-ı Sani'-i âlemin vücûduna ve azamet ve kudretine delâlet eden deliller iki kısımdır. Birincisi *"Göklerin ve yerin yaratılışnda, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde aklıselim sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır."* (Al-i İmrân, 3/190) dahi *"....Göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler..."*(Al-i İmrân, 3/191) ve emsâlı ayât-ı celîle ile beyan buyurulan delil-i afâkî ve ikincisi dahi *"Kendi nefislerinizde de öyle. Görmüyor musunuz.?"*(Zariyat, 51/21) ve emsâlı nazm-ı celîlleriyle zikir olunan delil-i enfusîdir. İsbat-ı Sani' delillerinden şu üçüncü delilden bu mahalle kadar delil-i afakî ve bundan sonrasında dahi delil-i enfusî zikir ve tasrih olunmuş delil-i mezkûr, delilin her iki kısmını da cami' bulunmuştur.

[14]- İsbat-ı vacibde mezkûr olan imkân ve hudûs tarikleri gibi meşhudât-ı âlem ile istidlâl tarikinin dahi mebnası fıtratın şehadetiyle zarurî olan her bir mümkünün bir mücide ve her bir hâdisin bir muhdise muhtaç olması hükmüdür. Yalnız Cenâb-ı Sani'-i âlemin mümkünât cümlesinden bir cevher-i ruhanî olması, vücûdunda gayırdan ğaniyy-i vacib olmaması ihtimali, imkân ve hudûs tariklerinde mevcût değildir. Ve mezkûr tarikler, kat'i ve yakinî ve ilm-i kelâmdan ulemay-ı kelâmın garazları olan müsterşidleri irşadda ve münkir ve muannidleri ilzamda kafidir. Meşhudât-ı âlem ile istidlâl tarikinde ise ihtimal-i mezkûr mevcûttur. İhtimal-i mezkûrdan Sani'-i âlemin ganiyy-i mutlak olması lüzûmu ile cevab verilse bile, cevab-ı mezkûr hadsî ve tahminî olmasıyla, tarik-i mezkûr muannidleri ilzamda kat'i ve yakinî olamaz, belki iknaî olur. Ulemay-ı kelâmın ilm-i kelâmdan müsterşidleri irşad garazlarını ifa ederse de, muannidleri ilzam garazlarını ifa edemez. Ulemay-ı kelâmın ilm-i kelâmda imkân ve hudûs tariklerini isbat-ı vacibin birinci ve ikinci tariki addetmeleri, garazlarını ifada kâfi olmalarına ve meşhudât-ı âlem ile istidlâl tarikini de üçüncü tarik kılmaları, garazlarını tamamiyle ifa edememesine mebnîdir. Meşhudât-ı âlem ile istidlâl tarikinin ilm-i kelâmda isbat-ı vacibin üçüncü tariki kılınması, garaz-ı mezkûra mebnî olduğundan, tarik-i mezkûrun, tarik-i enbiya olması, zatî şerefini ihlal etmez.

[15]- Âyet-i celîlenin *"...Aklını çalıştıran kimseler için..."*(Bakara, 2/164) ile hatim buyurulmasında

4. Son Dönem İlâhiyatçı Filozoflar ve İsbat-ı Vacib

[Son dönem ilahîyatçı batılı filozoflar isbât-ı vacib konusunda üç yol zikretmişlerdir:

a. İmkân Delili

Bu delile şu şekilde itiraz edilmiştir: Alemin mümkün oluşu zorunlu değildir. Alemde onun varlığını gerekli (vacib) kılan, ancak bizim görmediğimiz bir şeyin varlığı muhtemeldir. Dolayısıyla onun mümkün oluşu, iddianın kendisiyle isbâtlanabileceği bir delil olmayıp farazî bir husustur. Adı geçen filozoflar buna şu şekilde cevab vermişlerdir: Alem; bileşik, basit, madde ve maddeye ait güçlerin toplamından oluşmaktadır. Bunların herbiri diğerine dayanmakta olup varlığında ondan bağımsız olamamaktadır. Dolayısiyle alemdeki herhangi bir şeyin özü, onun varlığını zorunlu kılmamaktadır. Binaenaleyh alem ancak mümkündür.

b. Hareket Delili

Bunu şu şekilde formüle etmişlerdir: Madde, tabiatı itibariyle âtıl olup hareket ve sukûna nisbeti eşit düzeyde olduğu halde hareketlidir. Dolayısıyla kendi dışında bir muharrike ihtiyacı vardır, ki bu da ilk mebde' olan Cenâb-ı Hak'tır. Birinci delil ile ilgili itirazlar ve verilen cevaplar burada da söz konusudur.

c. Gaye ve Alemdeki Nizam Delili

Bunu da şöyle ifade etmişler.Tabiat alemi, amaçlar ve araçlar manzumesinden müteşekkildir. Dolayısıyla alem, müessir ve alim bir zatın eseri olmalıdır ki bu da Cenâb-ı Hak'tır. Bu delile şu şekilde itiraz edilmiştir: Bu delil, kâinat için bir yaratıcının değil, bir düzenleyicinin varlığını isbât etmektedir. Öte yandan alemdeki nizam, eksik olduğundan, alemin müessir ve alim bir zatın eseri olduğuna delalet etmemektedir. Keza bu eksik nizam, o zatın kâmil ve sınırsız bir ilme sahib olduğunu göstermez.

---

sadr-i âyette mezkûr olan ve Sani'-i âlemin vücûb-i vücûduna ve kemâl-i hikmetine ve azamet ve kudretine delâlet eden âyetler, delillerin akıl ve temyizi olan ve mahsûslar ile ma'kûllar üzerine istidlâla ehil bulunan zevata mahsûs olduğuna delâlet *"... Sağır, dilsiz ve kördür onlar. Bundan ötürü akledip anlayamazlar."* (Bakara, 2/171) vasıfları ile mevsuf olan ve cemadata benzeyen ehl-i küfrün avamının *"Bildikleri sadece dünya hayatının dış görünüşüdür;ama ahiretten habersiz, gafildirler."*(Rûm,30/7) vasfıyla vasıflanan ve fikir ve nazarları mahsûsat-ı zahirîyeye kasır olmakta *"...Onların kalbleri vardır, ama bu kalblerle idrak etmezler, gözleri vardır, onlarla görmezler, kulakları vardır onlarla işitmezler. Hâsılı onlar hayvanlar gibi, hatta onlardan da şaşkındırlar. Asıl gafil olanlar onlardır."* (A'raf, 7/179) nazm-ı celîlinin natık olduğu vechiyle hayvanlara benzeyen ehl-i küfrün mütefenninlerinin ayât ve delâil-i mezkûre ile istidlâl ve istifâdede haz ve nasipleri olmadığına da ta'riz ve işaret vardır.

Birinci tenkide cevaben şöyle denilmiştir: Kâinattaki nizam, beşerî eserlerdeki nizamdan farklıdır. Zira kâinattaki nizam, kâinatın yaratılırken üzerinde bulunduğu nizamdır. Dolayısiyle bu nizam kâinattan ayrılmaz. Beşerî eserlerdeki nizam ise haricî ve mantıksal sûretleri kabul eden ve bunlarla infiale uğrayabilen haricî ve mantıksal formlardır. Dolayısle bu nizamın beşerî eserlerden ayrılması mümkündür.

İkinci tenkide ise şöyle denilmiştir: Birinci illet olduğu söylenen illetin sınırlayıcı bir sebebi bulunmamaktadır. Dolayısıyla onun sınırlanması doğru değildir.

Filozoflar, inkârcı hasma karşı konunun konumuna uygun düşmeyen bir takım hitabî deliller (*retorik*) zikretmişledir. Bunları serdetmeye gerek görmüyoruz. (Tekmile,74,75,76)]

5. Tabiatçı ve Materyalistlerin Konuya Yaklaşımı

İslâmî inançlarımızın temellerinden olan bu köklü esas hususunda eskilerin *dehriye* ismini verdikleri ve bizim *aşırı tabiatçılar* ve *materyalistler*[16] olarak adlandırdığımız küçük bir güruh dışında[17] muhâlefet eden olmamıştır. Zira tabiatçıların

---

16- Nefy-i Sani' edenler bütün kâinatın vücûdunu maddelerine ve tenevvü' ve tekessürlerini dahi maddelerinin tekemmülüne ve maddelerinin tekemmülünü de *"Ahireti inkâr eden kafirler bir de şöyle dediler: "Hayat , sadece bu dünyada yaşadığımız hayattan ibarettir: Ölürüz, yaşarız. Bizi yalnız zamanın akışı helak eder..."*(Casiye, 45/24) kavillerinden anlaşıldığı vechiyle maddenin üzerinden güzeran eden ve ezele doğru gayr-i mütenahî olan dehre, zamana nisbet ile bilahere *dehrî,* kâinat hakkında mûcit ve muhlik za'mettiklerine mebnî, hukemânın kudeması nefy-i Sani' edenlere *Dehriye* namı vermişler ve nefy-i Sani' edenler kâinatın hal-i hazırından ve münhasıran madde ile maddiyattan bahseden hikmet-i tabiiye ile iştiğalda galeyan ve tecavüz ve hikmet-i mezkûre mesâili dairesi haricine huruç ve madde ve maddiyat ve tabiiyat fevkindeki umûrdan dahi bahs ile Sani'-i âlemi ve bütün ahkâm-ı edyanı nefiy ve inkâr ettiklerinden, asr-ı hazır ulema ve hukemâsı tarafından dahi *gulat-ı tabiiye, maddiye* isimleriyle tesmiye olunmuşlardır.

17- Akaid-i diniyemiz usûlünün aslı olan Halık-ı âlemin mevcût olması asl-ı mühimminde, ukaladan hiçbir kimse bize muhâlefette bulunmamıştır. Mecusîler ateşe ve Vesenîler putlara ve Sabiîler kevkeblere perestiş ve uluhiyette Allah'u Teâlâ'ya şirk ettikleri halde *"Şâyet onlara: Gökleri ve yeri yaratan kimdir? Diye soracak olursan, elbette "Allah" diye cevap vereceklerdir... Fakat onların ekserisi bunun anlamını bilmezler."* (Lokman, 31/25) kavl-i şerifinin natık olduğu üzre Halık-ı âlemin vücûdunu itiraf ederler. Ve Kur'ân'da mahkî olan *"... Onlar Allah katında bizim şefaatçilerimizdir" diyorlar"*(Yunus,10/18) *"...Biz onlara sırf bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz..."*(Zümer 39/3) kavilleri ile de ma'bûdlarına olan perestişleri, ma'bûdlarının kendileri hakkında indallah şefaat etmeleri ve ricasına mebnî olduğu i'tizarında bulunurlar. *"...Yani Allah'ın insanları yaratmasında esas aldığı o fıtrata uygun hareket et..."*(Rûm, 30/30) âyet-i celîlesinde beyan buyurulduğu ve insanların mazbut olan ahvâl-i tarihiyelerinin dahi te'yid ettiği vechiyle, Cenâb-ı Sani'-i âlemi ma'rifet, bütün insanların fıtrat ve hilkatları muktezeyatından olmasından, her asırdaki insanlar Halık-ı âlemin vücûdunu itiraf mecburiyetinde bulunmuş ve herbir asrın insanları, fikr-i ilâh'dan halî

geneli yaratıcının varlığını inkâr etmemişlerdir. Hatta bir çoğu, felsefelerini yaratıcının isbatı için bir araç kılmışlardır.

Bazı tabiatçılar şöyle demektedir: Felsefemizin yararı, akıllarımızın yücelttiği şu bayağı işlerle sınırlı değildir. Aksine felsefemizin büyük yararı, tabiî varlıklarda görülen kemâlatı bize hissettirmekle, fikirlerimizi aydınlatmasında ve akıllarımızı kâinatın yaratıcısına ulaştırmasında saklıdır.[18] Bazıları da bu tabiî ilmin çerçevesinin genişliği oranında kudret ve azameti sınırsız olan yaratıcının varlığına delâlet eden burhanların artacağını ifâde etmektedir.[19]

Diğer bir kısmı da şöyle demişlerdir: "Alim ve Kadir olan Allah'u Teâlâ eşsiz yaratmasıyla kâinata tecelli etmiş, hikmetinde kâmil hikmet erbabını şaşkın bırakmıştır. En küçük yaratıklarında olup en büyük mahlukatta olmayan hiçbir hikmet yoktur. Binaenaleyh kâinatta istifâde ettiğimiz yararlı hususlar Cenâb-ı Hakk'ın rahmetinin genişliğine tanıklık etmekte, kâinattaki uyum da hikmetinin kemâline ve kudretinin büyüklüğüne delâlet etmektedir."

Başka bir grup tabiatçı da şu beyanda bulunmuştur: "Tabiî felsefemizin nihaî noktası, kâinatı yaratan ve ona nihaî derecede güzel bir nizam bahşeden ihtiyar sahibi bir ilâhın mevcudiyetine ve en yüksek derecedeki yüce bir ruhun varlığına inanmaktır."[20]

Tabiatçıların az bir kısmı, felsefelerini Tanrı'nın ne isbatına ne de inkârına vesile kılmışlardır. Bunun nedeni, kendilerinin itiraf ettikleri gibi metafiziği bilmelerini

---

kalmamıştır. Halık-ı âlemin vücûdunu ma'rifet insanlarda fıtrî ve cibillî olduğundan, insanların ta'lim ve terbiyeleri hikmetiyle ba's ve irsal buyurulan enbiyay-ı izam, Sani'-i âlemin vücûdunu ma'rifete insanları davetle memur değillerdir. Belki sıfatıyla tavsif ve tarife ve tevhide ve ahkâm-ı sairey-i diniyeye davetle memur olmuşlardır.

[18]- Kelâm-ı mezkûr, hikmet-i tabiiye erbabından, kudema ve meşahirinden, Kotantil nam hakimîndir. *Daire-i Maarif* nam eserinde zikretmiş ve "bu babda kitaplar dolusu sözler yazılsa yine bitmez" demiştir.

[19]- Bu kelâm dahi fenn-i hikmette talim ve tedris ve te'lif ile meşhur Herchel nam kimseninkidir. Muallim-i meşhur bazı eserlerinde "ilm-i fizyolojî ve ilm-i riyazî ve ilm-i hey'et ve ulum-i tabiiyenin her şubesi, Cenâb-ı Sani'-i âlemin ilminin kemâlını ve kudretinin tamamını izhar ve isbat eder" demiştir.

[20]- Bu kelâm da Jean Jacgues Rousseau (1717-1778) ve Michel Louise (1830-1905) gibi fenn-i hikmet erbabından birçok hazik ve mahirlerin kelâmıdır. Bunlardan herbirisi diyanet-i tabiiyeye (tabii din) dair kitaplar yazmışlar ve diyanet-i tabiiyenin aslı, bütün kâinatı halk ve icad eden ve halk ve icadını namuslar ve kanunlar ile te'yid ve tahkimde bulunan vacib'in vücûduna inanmaktır demişlerdir. Diyanet-i tabiiye hakkında bahsin tamamı nübüvvet bahsinde gelecektir.

sağlayacak bir mertebeye varamamalarıdır.[21] Bunların bir kısmı şöyle der: "Hissî felsefemizin kaynağı, hissedilebilen varlıklardır. Bunlarla ne hakikatın ilk ve temel unsurlarını, ne de bitiş ve son noktasını bilebiliriz. Kâinatın geçmiş ve geleceği ile ilgili olumlu veya olumsuz herhangi bir yargıda bulunmamız mümkün değildir. Dolayısıyla bu felsefe ile kâinatın yaratıcısını ne inkâr, ne de isbat edebiliriz."[22]

Diğer bir kısmı da şöyle demişlerdir: "Hissî felsefe bilginlerinin kavuştukları ontolojik gerçekler sınırlı, elde ettikleri kanunlar ise sayılıdır. Hatta bunların hepsi elde edilmeyenlere nisbetle deryadan bir katre gibidir."[23]

Bunların bir kısmı da şöyle der: "Duyumcu felsefenin aslî görevi, his ve deneye konu olabilen eşyanın zahirini araştırmaktır. Dolayısıyla felsefenin ürettiği teoriler geçici olup değişime elverişlidir."[24]

Tabiatçılardan yüce yaratıcıyı inkâr edenler az bir güruhtur.[25] Bunların geneli

---

[21]- Maddeye ve maddiyata sâri olan kuvvetlere tabiat ve kâinattan madde ve kuvvetlerine mensub olan eşyaya dahi *maddiyat* ve *tabiiyat* denildiği gibi, madde ve kuvvetlerine mensub olmayan mevcûtlara da *mücerredat* ve *ma'neviyat* ve *maverae't-tabiiyat* denilir. Hükemânın kâil oldukları ukûl-i aşere ve ehl-i hikmet ve ehl-i milletin muhakkiklerinin kâil oldukları ruhlar ve melekler, mücerredattan ve ma fevka't-tabiiyattandır. Tafsilleri mukaddimeden nüfûs ve ukûl bahislerinde sabketmiştir.

[22]- Kelâm-ı mezkûr, tabiîlerin gulatı olan maddîlerin reis tanıdıkları ve her sözüne itimat ettikleri Littre'nindir. *Hikmet-i hissiye* nam eserinde irad etmiştir. Hâsılı hikmet-i hissiyenin menba' ve me'hazı kâinatin hal-i hazırı olduğundan, hikmet-i mezkûrede kâinatın hal-ı hazırı üzerine sabkeden kâinatın bidâyet-i tekevvünü ve kadîm olup Sani'a muhtaç olmaması gibi ahkâmından ve kâinata atîde lahik olacak fenası gibi ahvâldan bahsetmek, hikmet-i mezkûrenin daire-i bahsinden hariç ve hikmet-i mezkûre o gibi bahislerden kasır olduğunu itiraf etmektir.

[23]- Bu kelâm, tabiîlerden ve yine Fransa müelliflerinin meşhurlarından Benjamin Constant (1767-1850) nam müellifindir. Müellif-i mezbur, vücûdun devam ve istimrarı, ulemay-ı tabiatı aciz bıraktığını ve Halık-ı kâinatın vücûdunu itirafa mecbur ettiğini kelâm-ı mezkûruna ilave etmiştir.

[24]- Bu kelâm dahi tabiiyunun maruf ve meşhurlarından Ernest Renan (1823-1892) nam kimsenindir. Ve kelâm-ı mezkûrun ahirinde asrın ceri' ve cesur muharrirleri gibi eserlerine pekâlâ ve pekbâlâ diyemeceğini ve hakikata edna iltifatla vaz'olunan kanunların noksanını belki kizb-i mahz olduğunu kolayca gördüğünü ve hakâikin zahire çıkanlarından daha acib ve gariplerinin mestûr kaldığını yazmış, "acaba canlı hayvanların hayat ve hareketini, icab eden esbabın hakikatını ve keyfiyet-i tesirini bilen Hakîm var mıdır? Ve sineğin esbab-ı teyaranını keşf edecek Hakîm gelecek midir? Fikirleriyle âsarıma bakınca pek az şey bildiğimi ve bilmediğimin bildiğime nisbetle denizden bir katre mesabesinde olduğunu hükmetmeye mecbur oluyorum" demiştir.

[25]- Tabiîlerden nefy-i Sani' edenleri, hikmetlerini isbat-ı vacibe vesile kılmayan ve hikmetlerinin noksanını nazar-ı itibare almayan az bir cemaattır ki bulundukları her asrın uleması ve hukemâsı tarafından techil ve tahkir olunmuşlar. Ve maahaza bunlar fırsat buldukça hakikat-ı

kâinatı yaratan sebeplerin zatî olup kâinattan ayrılık kabul etmeyen türden olduğunu savunmuştur. Bu sebepler, güçlü kanunlar gereği kâinatın maddesinde etki ve eylemde bulunan[26] güçler ve maddî özelliklerdir. Bunlara *tabiî kanunlar*[27] adı verilmektedir. Bunların bazıları sınırlarını aşmış, his ve gözleme karşı büyüklenip şu iddiada bulunmuşlardır: "Kâinat, kendi kendisini var eden ve bütünüyle vacib ve kadîm olan bir varlıktır. Dolayısıyla kâinat, oluşumunda haricî bir etkene muhtaç değildir."[28] Ancak

hâle vakıf olmayan avam-ı nâsı iğfal etmek vasfıyla nefy-i Sani' dinsizliği hikmet-i tabiiye-i hissiye kanunlarının icabatından olduğu ve nefy-i Sani' dinsizliği hikmet-i mezkûre ulemasının icma ve ittifak ettikleri kizb ve iftiralarını ilân ve işaa etmekten çekinmemişlerdir. [Felsefenin, hikmetin sabkeden tarif ve taksiminden anlaşıldığı vechile müteahhirin-i felasife; felasifeyi, Hisbaniye, İkaniye fırkalarına taksim etmişlerdir. İkaniye fırkası mebde-i evvel Vacib Teâlâ, ruh, bütün hakayık-i eşyanın sübûtunu bunlara ilmin tahakkukunu ikan ve tasdik edenlerdir. Hisbaniyeyi de iki taifeye taksim etmişlerdir: Hisbanîye-i mutlaka ki sofestaiye'dir. Bütün eşyanın hakayıkini nefyederler. Hisbanîye-i izafîye ki İntikadîler, İsbatîlerdir. His ve tecrübe tahtıne dahil olabilen tabiiyat, maddiyatın hakayıkı sâbit, bunlara ilim mütehakkik ise de mâ fevka't-tabiatın ilmi, mütehakkik değildir derler. Yalnız İsbatîler, mâ fevka't-tabiat'a ilmin imkânını nefyetmezler. İsbatîler, Tedribiye ve Hissiye kısımlarına inkısam ederler. Tedribîler, tecrübenin vicdaniyatta dahi cerayanını kâil olduklarından tabiiyat gibi vicdaniyatın da ilminin tahakkukunu kâil olurlar; hissîler olmazlar, belki ilmi muhakkak olan, maddiyat ile mahsûslardır derler. Şu zikrolunan tasnif ve tafsile göre tabiîlerden nefy-i Sani' etmeyen, hikmetlerini ma'rifet-i Sani'a vesile kılan tabiîlerin ekserisi olan, felasifenin İkaniye fırkasıdır. Hikmetlerinin noksanını ve hikmetleri tabiiyat, maddiyatın hal-i hazırından bahse mahsûs bulunduğunu itiraf eden Sani'i nefyedemeyen tabiîlerin kesreti de felasifenin hisbaniye-i izafîyesinin İsbatîleridir. Nefyedenler dahi ya İntikadîlerindendir veyahut İsbatîlerindendir. (Tekmile,80)]

26- Maddîlerin mezkûr müddeası, evveli ahirine ve ahiri evveline münakiz olan te'vil ve tevcihi kabil olmayan batıl bir sözdür. Kâinatın zatî olan maddesi ve tabiatı kâinatın esbab-ı mucidesi ve aslı olması madde ve tabiatının vacib li-zatihi kadim olmasını ve mümkün ve hâdis olmamasını iktiza ettiği gibi kuvvetlerden ve hasselerden ibaret olan tabiatın maddeden hâdis ve hâsıl olduğu halde maddenin tabiatla münfail ve müteessir olması dahi madde ve tabiatın mümkün ve hâdis olmasını vacibun li-zatîhi kadîm olmamasını icab eder. Kâinatın zatî olan madde ve tabiatın hem vacibun li-zatihi kadîm, hem de mümkün-i hâdis olması tenakuzu hiçbir Hakîm-i âkilin kabul edeceği tenakuzlardan değildir.

27- *Nevamis,* emr-i hafî manasına olan *namus*'un cem'idir. Emin-i vahy-i ilâhî ve sahib-i sırr-ı subhanî olan Hz. Cibrîl, peygamberan-i kiramdan başkalarına hafî olduğundan namus tesmiye olunmuş ve manay-ı mezkûr ile bir kimsenin esrarına ve hafî avhalına ve eşyanın hakâik ve mevaddinde mestûr olan kuvvetlere ve hasselere dahi namuslar denilmiştir. Nevamîs-i tabiiye ile tabiat ve maddede gizli olan kuvvetleri ve hasseleri kasdederler.

28- Kâinattan birçok eşya his ve müşahededen mukaddem pinhan (gizli) iken, olunan zan ve tahmine göre eczay-ı sigar-ı maddeden terekküb ve teşekkül ile ayana geldikten sonra infikak ve intifaz ile tekrar pinhan olmaktan ve bu sûretle daima *kevn ve fesada* uğramaktan halî olmadığı re'ye'l-ayn bi'l-müşahede sâbit olduğu halde, tabiîlerin gulatı bazı garplılar, hikmet-i tabiiye dairesinde guluv ve ulûv ve tecavüz ve hükm-i müşahedeye muhâlefet ve

şurası kesindir ki bu alemde sadece gözle görülebilen nesnelerin var olduğu iddası, hissî ve aklî delillerle isbat edemedikleri *madde ve maddeye ait varlıkların dışında her hangi bir varlık yoktur* şeklindeki teze dayanmaktadır. Hatta deliller bunun aksini göstermektedir.[29] Ve bunlardan bazıları da kâinatı oluşturan sebeplerin zatî olduğu iddasına şu sözleriyle delil getirmeye çalışmışlardır: "Kâinattaki yakın cisimleri gözle, uzak olanları ise teleskoplarla görmekteyiz. Ancak bunlar arasında tabiat kurallarına aykırı belirgin bir fark görememekteyiz. Dolayısıyla kâinattaki cisimler üzerine mutlak tesiri olan bir gücün varlığına inanmamız mümkün değildir. Bundan dolayı biz kâinatı

muanede ve mukabere ederek eşyay-ı mezkûrenin eczay-ı sigar-ı maddeden terekküb ve teşekkül ettiği gibi eczay-ı sigarın da vücûdu zan ve tahmin olunan cism-i basit-i esîrden ve esîrin de mevhûm olan eb'addan husûle geldiği zanlarına, vehimlerine tabiiyyetle esîr ve eb'adın kadîm, vacib olduğunu za'm ettiklerinden bunlardan ibaret bulunan kâinattaki bütün eşyanın da kadîm ve vacib olmasıyla hükmetmişlerdir. Beyan-ı sabıktan ma'lûm olduğu sûrette maddîlerden sebukmağzların (kuşbeyinli) şu hakîmleri vehim ve hayaldan ve zan ve dalâldan ibaret olmakla beraber kâinattan pekçok mevcûtların hudûs ve fenası gözler ile görüldüğünden hükm-i mezkûrları müşahedeye dahi muhâlif pek açık mukaberedir. Red ile cevaba zikri olmadığından maddîlerin ekserisinin müddealarına cevap ile iştiğal olunmuştur.

29- Maddîler, şu müşahede olunan âlemin tamamı zatiyle kendi kendine mevcût olduğunu iddia ve bu müddealarını meşhud olan madde ile maddiyattan başka mevcût olmadığı za'mlarına bina ederler. Şu meşhud olan âlem kendi zatıyla mevcûttur. Çünkü âlemde madde ve maddiyattan başka mevcût, meşhut değildir. Mevcûttan mevcût olur, yoktan birşey olmaz derler. Maddîler şu za'mları üzerine ma'hud müddealarını bina ettikleri halde za'm-ı mezkûrlarını ne hissî ve ne aklî hiçbir delil ile isbat edemezler. Maddîlerin fenlerindeki ma'lûmatları kâinatın madde, cevher-i ferdler ile unsurlarında nihâyet bulur. Madde ve unsurların fevkindeki mevcûtları isbatta fenleri kâsır ve idrakından kendileri âcizdir. Fenleri madde, cevher-i ferdler ve esîrleri ve feza gibi kuvve-i mücerredeyi isbat edemez. Fenleri yalnız hâdisat-ı hazıra ve şuunatından tetkik ve tecrübe ile bahseder. Tetkik ve tecrübesi kabil olmayan umurdan bahsedemez. Bahsederse dairesini ve vazifesi haricine çıkmış olur. Fennin tecrübe cârî ve tecrübe ile bilinmesi mümkün olmayan umurdan ve mücerredat ve ma'neviyattan nefy veya isbat ile bahsetmesi, vazifesizlik ve haksızlıktır. Mevlana Celaleddin-i Rumî (1207-1273) Hazretleri;

"Asumanhâvu zemin yak sîb dân
Kaz dıraht-ı kudrat-ı Hak Şud 'ıyân
Tu çe-î karmî mayân-ı sîb dar
Az diraht u bâğbânaş bî-habar
Karm kay dânad ki în bâğ az kî ast
Dar bahâr an zâd u margaş day ast"

beytleriyle maddîlerin bu gibi müddealarını isbattaki aczlerini vâzıh sûrette beyan eder. *"Gökleri ve yeri Kudret-i Hak şeceresinden hâsıl bir elma ve kendini dahi o elmada elmanın hâsıl olduğu kudret şeceresinden ve bağından ve bağbanından bîhaber bir kurt gibi bil. Kurdun doğması baharda ve mevt ve fenası dahi güz mevsiminde olduğundan, hâsıl olduğu elmanın ve bağın nerede vücûd bulduğunu ve bağbanın kim olduğunu bilemediği gibi sen de göklerin ve yerin mensup oldukları Kudret-i Hak şeceresini ve bağban ve Halık-ı Perverdigarını bilemezsin"* demektir.

oluşturan sebeplerin zatî olup ondan ayrılmadığına hükmederiz."[30]

B. DEĞERLENDİRME ve TENKİT

Bu delile karşı şu cevapları vermek mümkündür:

• Söz konusu delil, belirtilen sonucu gerektirmemektedir. Zira bir şeyi görmemek onun yokluğunu gerektirmez. Adıgeçen kanunlar tabiî varlıkların oluşumunda mevcûd olan sabit ilâhî kanunlardır. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: *"Allah'ın sünneti için bir değişiklik bulamazsın."*(Fetih,48/23) Mezkûr kanunlar dışında olan tabiî bir varlığın gözlenememesi, kâinatı oluşturan sebeplerin zatî olduğunu ve kâinattan ayrı düşünülemiyeceğini gerektirmez. [31]

• Bahse konu olan delil, şu ifâdeye aykırıdır: İttifakla hâdis olduğu kabul edilen kâinatı oluşturan sebebler, maddeciler tarafından kadîm olduğu sanılan kâinat maddesi için zatî hususlar olamaz. Aksi halde herkesçe kabul edilen hâdis kâinatın kadîm oluşu ya da maddeciler tarafından kadîm olarak kabul edilen kâinatın madde ve tabiatının hâdis olması gibi bir sonuç kaçınılmaz olur. Zira ma'lûl, illetinden ayrı düşünülemez. Her iki sonuç da muhâldır. Birincisi duyu ve gözleme aykırı olduğundan dolayı muhâldır. İkincisi ise gözlenen şu kâinatta bütün varlıkların yokluğunu gerektirdiğinden dolayı muhâldır.[32]

30- Tabiat; madde, cevher-i ferdlere itlak olunduğu gibi, unsurların ve mutlak cisimlerin hâvî bulunduğu kuvvetlere dahi itlak olunur. Ve bazı defa madde ve maddenin haiz bulunduğu kuvetlerin hasselerin mecmuuna da tabiat denilir. Maddîler kuvve-i mutlakadan asla madde ile mukayyed olmayan kuvve-i umumiy-i mücerredeyi kasdederler. Hikmet-i kadîme istılahında bu nev mevcûtlara *mücerredat* tesmiye olunur. Maddîler mücerredat ve ma'neviyatı nefyederler. İndlerinde mevcûtlar madde ve maddiyata münhasır kalır. Maddîler bu delillerini, her sözüne itimat ettikleri Buchner'den nakl ve hikâye ederler.

31- Beyan kılındığı vechiyle Cenâb-ı Halık-ı âlemin, âlemdeki mevcûtlardan tabiî, maddî mevcûtları halk ve icadında, bazılarının halk ve icadı, diğer bazılarının halk ve icadına hakîmlerin tahkiki mezheblerine göre sebeb-i muidler olduğu gibi mütekellimlerin, mütedeyyinlerin indinde dahi sebeb-i âdîlerdir. Meselâ veledi ebeveynin nutfesinden ve nebatları da bezirlerinden (tohumlarından) halk ve icad etmek üzerine sünnet-i sübhanîye ve adet-i ilâhiye cârî bulunduğundan, veledin halk ve icadında ebeveynin ve nütfelerinin vücûdlarıyla ictima' ve ihtilatları ve nebatların halk ve icadında dahi bezirleri ve zer' olunmaları, rutubet-i arz ve hararet-i şems ve sairenin vücûdları esbab-ı âdîyelerdir. Halık Teâlâ'nın veled ile nebatı, esbab-ı âdîye-i mezkûre tarikleriyle halk ve icad eder. Halk ve icadın bu tariklerine biz mütedeyyinler *sünen-i ilâhiye* deriz. Ve gayr-i mütedeyyin tabiîler de *kavanîn-i tabiat* derler. Halk ve icadda mezkûr sünnetler, adetler tebeddül vee teğayyür etmez; ederse harikulâde olur.

32- Kâinat-ı mevcûdenin tamamı ademle mesbûk hâdis olduğu, delilleriyle sâbit olmakla beraber ekserisinin ademle mesbûk hâdis olmaları zaruret-i his ile mahsûs olduğundan, bütün kâinatın kadîm olması zaruret-i his ve şuhuda müsadim ve münafi olmasıyla muhâl olduğu gibi maddî

"Madde, zatı itibarı ile kadîmdir. Hâdis olan evrimi ile, hâdis kâinata illet olmaktadır. Dolayısıyla o maddenin kadîm oluşu, hâdis olan kâinatın kadîm oluşunu gerektirmez" şeklinde bir gerekçe ileri sürülemez. Zira bunu kabul ettiğimiz takdirde söz, evrimin illeti hususuna intikal eder ki bu da iki muhâlden birini gerektirir .[33] Binaenaleyh maddedeki evrimin illeti, türü itibariyle kadîm olan hareketidir denilemez. Aynı şekilde sonsuza kadar uzanan belirli cüz'iyattan her biriyle hâdis olan hareket olduğu da savunulamaz. Zira biz deriz ki kadîm olduğu sanılan hareket türü, belirtilen nedenlerden dolayı hâdis olan evrime illet olamıyacağı gibi, kâinatın belirli ve hâdis cüz'iyatından, kâinatın oluşumuna tesadüf eden cüz'î de sözkonusu evrime illet olamaz. Zira bu muhâl olan tercihi beraberinde getirir. Çünkü kâinatın oluşumuna tesadüf eden cüz'î, kendisinden önce var olan her bir cüz'îye denktir. Zira bunlardan her bir cüz'î sonsuza kadar uzanan cüz'îlerden sonradır. Başka cüz'îlerin değilde sözkonusu cüz'înin evrime illet olması, gerekçesiz bir tercihi gerektirir.[34]

---

bütün mevcûtların müntehası ve aslı olduğunu maddîlerin za'm ettikleri madde ve tabiatın hâdis olması bütün mevcûtların hâdislere münhasır olmasını hâdis mevcûtlar da vücûd ve hudûslarında bir mucid ve muhdise muhtaç olduğu ve vücûd ve hudûsunda müstakil olmadığı kendi kendilerini icad ve ihdas edemediği cihetle şu âlemden hiçbir mevcûdun mevcûd olamaması muhâlini müstelzim olur.

33- Bu sual İsbat-ı Sani' eden mütedeyyinlerin müaraza delillerinden "aksi takdirde iki şeyden biri gerekli olur: Varlıkların kıdemi veya madde ve tabiatlarının sonradan meydana gelişi" mukaddime-i şartiyesinin mülazemesini nefy-i Sani' eden maddîler tarafından hall tarikiyle red ve men'dir. Kadîm olan, zat-ı maddedir. Kâinatın vücûduna illet, zat-ı madde değildir. Belki maddenin hâdis olan tekemmülü vasfıyla maddenin mecmuûdur. Kadîm olan zat, maddedir, illet değildir. İllet olan tekemmül-i madde de kadîm değildir demektir. Sualden mütedeyyinlerin cevabı dahi maddîlerin mülazemeyi men'lerindeki senedlerini ibtal ve mülazeme-i memnuâyı isbattır. Kâinat-ı hâdisenin vücûdunun illeti olan zat-ı madde ile tekemmülü vasfından mecmu'un illeti iki ihtimalden hali değildir. Birincisi mecmu'-i hâdisin illet-i mucide ve muhdisesi, kadîm olan madde veyahut başka bir kadîm olması ihtimali. İkincisi dahi mecmu'-i mezkûrun illeti, bir emr-i hâdis olması ihtimalidir. Birinci ihtimalde mecmu'-i hâdisin ve kâinat-ı hâdisenin kadîm olması, muhâlı ve ikinci ihtimalde dahi vücûdunda müstakil olmayan ve kendi kendini icad ve ihdas edemeyen hâdislerin mevcût olamamasıyla kâinatta meşhud olan bu kadar mevcûtların mevcût olmaması muhâlı lazım gelir. Asıl delilde kadîm olan zat-ı maddenin vücûd-i kâinata illet olmasına varid olan muhâllar mecmuunda illet olmasına varid olur. Mecmu'-i mezkûrun hudûs-ı kâinata illet olması vechi de batıl olur. Hulâsa mulâzeme-i mezkûreyi men' etmek, delil-i mezkûra zarar îras etmez demektir.

34- Bu sual dahi maddîlerin sened-i mezkûrlarını ibtalde mütedeyyinlerin zikrettikleri terdîdin (şıkların) tam olmadığını maddîler tarafından beyan ile sened-i mezkûru isbatta ve tekemmül vasf-ı hâdisinin illeti, madde veya başka bir kadîm veyahut bir emr-i hâdis değildir. Belki tekemmülün illeti neviyle kadim ve şahsıyla hâdis olan maddenin hareketidir. Zat-ı madde ve hareketinin nev'i kadîm ise de hareketin şahsı hâdis olduğundan, maddenin tekemmülü de

• Bahse konu delil, daha önce geçen ve bütün kâinatın haricî bir müessire ihtiyaç duyduğunu isbatlayan imkân, hudûs ve kâinatın müşahedesi delillerine aykırıdır.

• Adıgeçen delil aynı zamanda kâinatta müşahede edilen hikmet, maslahat ve ardarda gelen nimet türlerini içeren önemli bir tertip ve mükemmel olan nizama aykırı düşmektedir. Zira kâinat, sağlam olan tertibi ve mükemmel nizamiyle bilgi ve hikmetten yoksun tabiatın tesadüfî eseri olmadığına delâlet eder. Aksine kâinat, maslahat ve hikmeti gözeten hikmetli ve irade sahibi bir müessirin eşsiz eseridir.[35]

---

hâdis ve kâinat da hâdis olur. Ve zat-ı maddenin kıdeminden kâinatın kadîm olması lazım gelmez demektir. Bu sualın cevabı da neviyle kaim ve şahsıyla hâdis olan hareket-i maddenin tekemmül-i maddeye illet olması vechi dahi muhâlı müstelzim muhâl olduğunu mütedeyyinler tarafından beyan ile maddîlerin mezkûr senedlerinin butlanını takrirden ibarettir. Kadîm olan nev'i hareketin hâdis olan tekemmül-i maddeye illet olması beyan kılındığı vechiyle hâdis olan tekemmül-i madde vasfıyla kâinat-ı hâdisenin kadîm olması muhâlını istilzam etmesiyle muhâl olduğu gibi, hâdis olan şahs-ı hareketin hâdis olan tekemmül-i maddeye illet olması dahi tafsil olunduğu vechiyle kâinat-ı meşhudeden hiçbir şeyin mevcûd olmaması muhâlını istilzam ile beraber "tercihi bilâ müreccih" muhâlını da müstelzim olmasıyla, muhâl ve tekemmül-i maddenin hudûs-i kâinata illet olması senedi, batıl olur demektir. Tercih-i bila müreccih hakîmlerin indinde itlakı üzre muhâl olduğu gibi şuûrsuz ve iradesiz maddenin cüz'ü muşahhas hareketinin devrelerinden tekevvün-i kâinata müsadif olan devresinin hudûs-i kâinata illet olması tercihi, mütekellimlerin indinde dahi muhâldir. Her bir hâdiseye sebeb ve illet arayan tabiîlerin indinde dahi bila müreccih tercihin muhâl olması icabederken tabiîlerin gulatı maddîlerin tekevvün-i kâinatı tesadüfe haml ile bilâ müreccih tercihi itlakı üzerine tecviz etmeleri, nefy-i Sani'deki inad ve ısrarlarıyla bütün ulema ve hukemâya belki cemî-i ukalaya muhâlefeti iltizamdan başka bir sebebe mebnî değildir.

35- İmam Hüccetü'l-İslâm Gazzâlî'nin *olandan daha güzeli ve daha mükemmeli imkân dahilinde değildir* buyurdukları vechiyle kâinatın mümkün olan tekevvünü vechilerinden etemmi ve ekmeli olan şu vech-i bedî'-i meşhud üzerine kâinatın tertib ve tanzimi, kâinatın ilim ve şuûru olmayan tabiatın bi't-tesadüf eseri olmadığına, belki ilim ve kudreti ve irade ve ihtiyarı olan Sani'i Hakîm ve Muhtar'ın eser-i sun'u olduğuna bi'l-bedâhe delâlet eder. Beyan ve tafsili sıfat-ı sübûtiye bahsinde gelecektir. [Maddîlerin mahud delillerine mütedeyyinlerin bu dördüncü muarazaları felasife-i garbiye mutaahhirlerinin ilâhiyûnundan naklolunan isbat-ı vacib delillerinden *gaiyet delili (gaye delili), nizam-ı âlem delili* ile muarazadır. Bu gaiyet deliline münkirler tarafından birçok itirazlar irad edilmiş, cevapları da verilmiştir. Birincisi gaiyetin vücûduna itirazdır. *Descartes*, ilel-i gaiyenin vücûdu meşkûk olduğunu iddia ediyor. Cenâb-ı Hak âlemi halk ederken nasıl gayeler takib ettiğini insan bilemez. İnsanın bu babdaki tahayyülatının kâffesi iftirazat-ı keyfiye, fuzuliyedir. Gayr-i kabil-i tahkiktir diyor. Descartes'in bu itirazına cevapta mevcûdatın gaiyet-i hariciyesi ekseri nazarımıza çarpıyor. Tereddüde mahal bırakmıyor. Meselâ, pek iyi görüyoruz ki engerek yılanın bütün a'zasında bir gâye, bir maksat vardır. O da istihfaz-ı şahsî ve nevîdir. Fakat bu engerek yılanı neye yarar, ne için halk olunmuştur hikmetini bilmiyoruz. Bu cehil, bu hata yine bizi, gözlerin görmek, kulakların işitmek, meşairin âlem-i haricîyi daha iyi bilmek için olduğunu tasdik etmekten men edemez. Bunlarda gaiyet pek açıktır. Bizim ilel-i gaiyeyi tasdik etmemiz,

Kâinatta var olan tertibin ve gözlenen nizamın, kâinat yapısında mevcûd olan sürekli evrim niteliğinden kaynaklandığı söylenemez. Zira biz deriz ki bu, her hangi bir

---

hâdisatın ilel-i failiyesini tasdik kadar yakînîdir denilir. Bir de felasife-i kadime dehrîlerinden Epikuros (M.Ö.341-270), felasife-i cedideden *maddîler, tahavlîler* fırkaları illet-i gaiyenin adem-i vücûdunu iddia ediyorlar. Bunlara göre ilel-i failiyeden sonra ilel-i gaiye abestir. Bir kuş uçmak için kanatlara malik değildir. Belki kuş, kanatları olduğundan dolayı uçar diyorlar. Bevarak bunların bu sözüne cevapta şöyle diyor: Şüphe yok ki kuş, kanatları olduğundan uçar, nasıl ki saat da saat tası olduğundan çalar. Fakat saat tası çalmak için değilse niçin saatın tası vardır. Tahavlîlerden Darwin (1809/1882) ve saire de mevcûdatın gaiyet-i zahiriyesini *mubareze-i hayatiye ve istifa-i tabiî (doğal ayıklanma)* ile şerh ve izah etmek istiyorlar. Her fert istihfaz-ı şahsî istihfaz-i nevî (şahsını nevini muhafaza etmek) için çalışır. Her şahsın böyle çalışmasında rekabet husûle gelir. Ve rekabetten de efrad arasında mubareze-i hayatiye husûl bulur. Mubareze-i hayatiye neticesinde de kavî zayıfa galebe çalar. Kavî hâkim, zayıf mağlub olur. Kavîler kalır, zayıflar kalkar. Böyle tabiat daima kavîleri şerait-i vücûda en ziyâda elyak olanları intihab eder. Bunlar kalır. Demek ki mevcûdattan tabiî mahallin icabatına en ziyâde elyak olanları kalır. Diğerleri mahvolur. İşte tabiatın bu haline *İstifa-ı tabiî* ve bu kanununa da *bekây-ı elyak* kanunu denir. Bu kanun kendini hem hayat-ı uzviyede ve hem hayat-ı ictimaiyede gösterir. Tahavlîlere göre kâinatta cârî olan intizam, gaiyet ancak mubareze-i hayatiye ile istifay-ı tabiîden neş'et etmektedir. Muhakkik Bawerk (1851-1914) buna pek güzel cevap veriyor. Vakıa, bu iftiraz-ı muhitine elyak olanların bakî kaldıklarını izah ediyorsa da muhite liyakatlarının menşeini, aslını izah etmiyor. Vücûda elyak olanların bekâsı neden neş'et ediyor? Bu menşee nakl-i kelam ederiz. Bu menşe' ya ittifakî, bîşuûr ilel-i ümyanın bir intibak-ı arazîsi olur, veyahut hayatın lazım-ı gayr-i mufarıkı olan bir kanunu olur, ki o kanunun ahkâmına tevfikan zî-hayat bütün mevcûdat şerait-i vücûda elyak olur. Bu iki ihtimalden başka ihtimal yoktur. Bu ihtimallerden *ittifakî* olamaz. Çünkü hılkatten beri böyle mükerrer, böyle sâbit bir ittifaktan, bir tesadüften daha gayr-i muhtemel ne olabilir? İlim ve felsefe bunu kabul etmez. Yok eğer menşe-i hayatın kanunu lazım-i gayr-i mufariki ise, bu kanun hayatta ayniyle ilel-i gaiye kanunudur, başka değildir. İkincisi âlemin manzume-i gayât (amaçlar dizisi) olması âlemdeki intizam, âlemin bir müessir-i zî-şuûr eseri olmasını istilzam etmez. Bir illet-i gariziyenin de eseri olabileceği gibi, müttahiden icra-i te'sir eden bir kesret-i ilel eseri de olabilir diye Kant (1724-1801)'ın itirazı vardır. Buna da Bawerk şöylece cevap veriyor: Garizenin kendisi de izah olunması lazım gelen gaiyet ahvâlinden birisidir. Akıl da bunu diyor. Çünkü hayvan hareket ettiği gayeyi bilmezse, bu gaye nasıl olur da ef'âlını tayin edebilir. Gaye hayvanın meçhulu ise, hayvanı tahrik eden illetin ma'lulu olması lazım gelir. İşte bu illet de illet-i gaiye olmuş olur. Kant'ın itirazının diğer şıkkına da Bawerk şöyle cevap veriyor: Diyor ki, gerek zihin, akıl ile gerek garize ile icra-i tesir eden ilel-i kesîre iştirak, amelleriyle bir manzume-i gâyat ihdas edebilir. Artık tabiat ilel-i kesîrenin olur. Ve mevcûdatın orada takib ettikleri gayat-ı muhtelifenin tesadümü de böyle olduğunu isbat eder olduğuna benzer ise de fakat bu hususta ya ilel-i kesîre arasında vifak olmalıdır, yahut ilel-i kesîre bir illete tabi olmalıdır ki o illet, ilel-i kesîrenin takibedeceği planlarını tedbir etmelidir. Bu iki şartın birinden hâlî olamaz. Tabiatın terekküb ettiği kuvvetler birbirinden haberdar değillerdir. Hiç birinde şuûr yoktur. Eğer bunlar mütevafik ise onların tevafuku, hepsinin birden bir tedbir-i müştereke munkâd olmalarındandır. (Tekmile,81,82,83)]

ölçüyle bilinemez. Şâyet kabul edilse bile, "bu niteliği kâinata tevdi eden kimdir?" diye sorarız.[36]

Nitekim bir takım tabiatçı filozoflar şöyle demektedirler: Akıllı ve basiretli her insan, yaratıcının kâmil hikmetine ve büyük kudretine delâlet eden kevnî manzaralar karşısında durup kâinatın tesadüf eseri olduğunu veya maddeye ait özelliklerin sonucu olduğunu, insanî bilgilerin tabiî güçlere ait iş ve sonuç olma bakımından karıncanın algılamalarından farksız olduğunu savunan insanları görmekten ve duymaktan utanç duyacaktır. Bu bilginler; batıl faraziyelerini ve boş kuruntularını *gözleme ve deneye dayalı ilim* yaftasıyla örtbas etmeye çalışmaktadır. Halbuki gözlenen kâinat bile bu saçmalıkları reddetmektedir.[37]

Bilmiş ol ki şurası ilim ehli olan herkesin bilmesi gereken bir gerçektir: Kâinatın oluşumuna taalluk eden bir takım sabit kural ve kanunlar bulunmaktadır[38], ki basiretten yoksun bazıları bu kuralların sonuçlarına kilitlenip kuralların kendisini düşünemediklerinden, bunların, sonuçları meydana getiren illetler olduğu zehabına kapılmışlardır.[39] Ancak bunlardan basiretli olan kimseler sonuçlara kilitlenmeyip

[36]- Bu sual, mütedeyyinlerin dördüncü muaraza delillerindeki mülazemeyi maddîler tarafından men'dir. İlim ve şuûr bedeli tabiatta ednadan a'laya terakki ile tekemmül etmek vasfı mevcûttur. Kâinatta meşhud olan şu nizam ve intizam dahi mezkûr terakki ve tekemmül, vasf-ı tabiîsinin eseridir. Kâinattaki nizam ve intizam, kâinatın eser-i tabiat olmasına münafi değildir. Kâinattaki nizam ve intizamdan, kâinatın eser-i Sani'-i Hakîm olması lazım gelmez demektir. Cevabda maddîlerin mezkûr men'lerinin senedini mütedeyyinler tarafından ibtaldır. Ve ba'de't-teslim men-i mezkûrun maddîlere nef' ve faide veremediğini ve maddîler, matlubları olan kâinatı madde ve tabiattan başka Sani'e ihtiyaçtan müstağni kılmadığını beyandır. Tabiatta sıfat-ı terakki ve tekemmül mevcût olsa bile sıfat-ı terakki ve tekemmülün tabiatta icadı ve tabiata ibdaı, tabiatın gayrı, yine bir Sani'e muhtaçtır. Bahsin tamamı, keyfiyat-ı nefsiyeden kudret bahsinde sabketmiştir.

[37]- Kelâm-ı mezkûru, ulemay-ı tabiiyenin meşhur muhakkiklerinden Mille Edward *Tarih-i Edyan* nam eserinde irad etmiş ve mezheb-i maddînin red ve cerhinde mebahis-i nefise serdeylemiştir.

[38]- Bütün millet ve hikmet uleması ve hukemâsı, kat'i vechiler ve deliller ile kâinatın Sani' ve mucidi Vacib Teâlâ'yı isbat ve itiraf ettikleri ve hikmet-i tabiiye mehere-i ulemasından bir cemm-i ğafîr (kahir ekseriyet) de hikmetlerini ma'rifet-i Sani'e zeria, vesile kıldıkları ve avam-ı nâstan bütün ukalâ, hatta putperest vesenîler ve ateşperest mecûsîler de ve kevkeblere perestiş eden sâbiîler bile Halık-ı âlemi itirafta ulema ve hukemâ ve ukalaya muvafakatta bulundukları, belki ma'rifet-i ilâh insanlarda tabiî, cibillî olup a'sâr (asırlar) ve edvar-ı insanîyeden hiçbir devir insanlarının fikr-i ilâhîden halî kalmadıkları halde tabiîlerin gulatı maddîlerin tabiat ve cibilliyet-i insaniye hilafında nefy-i ilâh cerimesine vaki' olmalarının esbabını beyana şurû'dur (giriştir).

[39]- Kendilerini ehl-i ilim ve hikmetten addeden ve basar-ı basiretleri olmayan tabiîlerin gulatı maddîler, kevkeblerin tecazüble temasükleri ve nebatların imtisasla tağaddileri, ef'âlı ve

kanunların bizzat kendilerini irdelediklerinden, bunların kendi başına etkenler olmadıklarını, aksine eşsiz ilâhî kudrete, sonuçları yaratması için adetî şartlar ve eserlerini yansıtması için değişik görüntülerdir.[40] Bu zatlar, ulvî ve süflî cisimler arasındaki düzeni, kevnî alemler içindeki belirgin insicamı delil olarak göstermektedirler.[41] Ayrıca bunlar (insanın kendi bünyesindeki) nefsî delilleri şahit olarak arzetmektedirler.[42] Basiretsizlerin yaratıcıyı inkâr edişine başka sebepler de

âsarını görmeleriyle bu ef'âl ve âsara bâdi olan kuvve-i câzibe namusunun kevkeblerde ve kuvve-i massiye namusu (emme gücü kanunu)'nun dahi nebatlarda mevcût olduğuna hükmettikleri gibi daha birçok âsar ile birçok kuvvetlerin ve namusların vücûduna hükmederler. Fakat mezkûr kuvvet ve namusların zatlarını ve ef'âl ve âsar-ı mezkûreyi ve derece-i tesirlerini teemmül ve tefekkürden sarf-ı nazar etmeleriyle mezkûr kuvvet ve mezkûr kuvvet ve namusları, ef'âl ve âsar-ı mezkûrenin ilel-i mucide-i müstakilleleri olduğu zan ve za'minde bulunurlar. Ve kevkeblerin tecazüble birbirini tuttukları ve nebatların imtisasla tagaddi ettikleri misullû birçok kanunlar va'zederler. Ve sonra mezkûr kanunlara muhâlif ef'âl ve âsara tesadüf edince tesadüf ettikleri ef'âl ve âsara muvafık illetler nasb (ikame) ve kanunlar vaz ile kavanin-i kadîmelerini tağyir ve ibtal ederler. Hulasâ maddîlerin farzettikleri kanunlara nihâyet olmaz ve fenleri de bir kat'i kararda bulunmaz.

[40]- Ehl-i ilimden basiret üzerine olan ehl-i millet ve hikmet, ef'âl ve âsar-ı mezkûreye nazar ile mezkûr kuvvetlerin ve namusların mevcût olduğuna hükmettikleri gibi, mezkûr kuvvetlerin namusların hakikatlarında ve ef'âl ve âsar-ı mezkûre ile derece-i te'sirlerinde dahi ta'mik-i fikir ile teemmül ederler. Ve mezkûr kuvvetler ve namuslardan hiçbirisi eserinde müstakil olmadığını ve dahilî ve haricî başka kuvvetler ve namuslar ile ittihatlarının lüzûmunu ve ittihatları halinde dahi ef'âl ve âsar-ı mezkûre ile bizzat müessir olmadıklarını, belki bizzat müessir olan kuvvet ve kudret-i vahide-i ilâhiyenin tesirine şart-ı âdîler ve kuvvet-i vahide-i mezkûrenin muhtelif ef'âl ve âsarına muhtelif mazharlar olduklarını hükmederler.

[41]- Basar ve basiret sahipleri olan ehl-i millet ve hikmet, mezkûr vicdanî hükümleri üzerine ecram-ı ulviye ile ecsâm-ı suflîye arasında mahsûs ve ma'lûm olan irtibat ve intizamları ve avâlim-i kevniyede zahir olan bütün eşyanın birbirini tazâmun ve taahhüdleri ile istidlâl ederler. Şu neşvünema bulan nebata nazar-ı hikmetle nazar olunca mezkûr nebatın neşvünemasında kuvve-i massiye-i dahiliyesinin medhali (iç emme gücünün müdahalesi) olduğu gibi hararet-i şems ve ziyâsı ve hararet-i arz ve rutubeti gibi, kuvva ve havass-ı hariciyenin dahi medhali bulunduğu anlaşılır. Ve dahilî ve haricî kuvvetlerin adem-i ittihadı halinde neşvünemasının muhtal olduğu görülür. Mezkûr kuvvetlerin lüzûm-ı ittihadına ve mezkûr neşvünemasında herbir kuvvetin müessir-i müstakil olmadığına, belki her nev-i kuvvetin de nebatın neşvünemasında müessir-i hakikî olan kudret-i vahide-i ilâhiyenin tesirine şart-ı âdîler olduklarına ve kuvvet-i mezkûrenin muhtelif mazharlar bulunduklarına hükmolunurlar. Ve avalim-i kevniyede eşyanın birbirini teza'mun ve taâhudları ile de kuva ve havass-ı mevdualarının ittihadlarıyla birbirine müsait bulunmalarını kasdederler.

[42]- Ve yine ehl-i millet ve hikmet, mezkûr olan hükm-i vicdanîleri üzerine şevahid-i nefsanîye ile de istişhad eder(kanıt gösterir)ler. Bir fiilin husûlunu kast ve iradede bütün a'zalar ile kuvvetleri o fiilin husûlu cihetine masruf olduğu ve her birisi diğerinden südûr ve zuhûr eden fiilde muttahit ve birbirine muavin ve müşarik bulunduğu ve mezkûr a'zalar ve kuvvetlerden hiçbirisi kendi fiilinde müessir-i müstakil olmadığı hiss-i vicdan ile mahsûs olduğundan,

zikretmişlerdir. Bu sebeblerin her biri, mü'minlerin alemlerin Rabbine olan inançlarını bilmemekten kaynaklanıyor. Bunlardan biri, adı geçen kimselerin başlangıçta tahrif edilmiş Hıristiyanlık üzerine bulunmaları, sonra ise Hıristiyanlığı dışlayıp her hangi bir dini tanımamak idi. Bunun sonucu olarak bütün dindarların Hıristiyanlara benzer şekilde bir ilâh inancına sahip olduklarını sandılar. Buna göre Cenâb-ı Hak (hâşâ) insan cesediyle cesedlenen, gökte krallar misali kürsüye oturan ve bununla birlikte bütün kâinatta tasarrufta bulunan bir İlâh'dı. Bundan dolayı onlar, kurguladıkları tanrıyı inkâr ettiler.[43] Diğer bir sebeb ise şudur: Tabiat ve tabiata ait olanlara kilitlenip ötelerdeki

---

ebdandan südûr eden ef'âl ve âsar, kuvve-i vahide-i hayatiyenin eserleri olup mezkûr a'zalar ve kuvvetleri kuvve-i mezkûrenin te'sirinin şart-ı âdîleri ve ef'âl ve âsar-ı muhtelifesinin muhtelif mazharları olduğuna ve mazharların ihtilafıyle eserlerin muhtelif bulunduğuna hüküm olunduğu gibi, kâinatın bütün kuvve-i maddiyesi dahi zahir olan ef'âl ve âsarında müessir-i müstakil olmadığına, belki kudret-i ilâhiyenin te'sirine şart-ı âdîler ve muhtelif ef'âl ve âsarına muhtelif mazharlar olduğuna hüküm olunur derler. Ve hâdisat-ı kâinattan nebatatın ve enva-i hayvanatın halk ve icadiyatı beyanda *"... Ve onunla ölümünden sonra dünya yüzüne hayat veririz. İşte ölülerin diriltilmesi de böyledir."*(Fatır, 35/9) *"... Sonra da onunla renga renk, çeşit çeşit ekinler çıkarır. Daha sonra onlar kurur. Sen onu sararmış vaziyette görürsün. Sonra da onu kuru bir kırıntı yapar..."*(Zümer,39/21) *"Allah gökleri ve yeri yaratandır. Gökten yağmur indirip size rızık olsun diye onunla türlü türlü meyveler, ürünler çıkarandır..."*(İbrahim, 14/32) ve insanın etvar-ı halkını beyanda *"Allah yanında İsa'nın durumu aynen Ademin durumu gibidir. Allah Ademi topraktan yaratıp "ol" dedi, o da derhal oluverdi."* (Al-i İmrân, 3/59) *"Onlara bir sor bakalım: Kendileri mi yaratılışça daha güçlü, kuvvetli yoksa bizim diğer yaratıklarımız mı?..."* (Saffat,37/11) *"Biz insanı kara çamurdan, şekillenmiş bir balçıktan yarattık."*(Hicr, 15/26) *"...Derken yeni bir yaratılışa mazhar ederiz. İşte bak da Allah'ın ne mükemmel yaratan olduğunu bir düşün."*(Mü'minun, 23/14) ayât-i celîle ve emsâli ile kitab-ı ilâhî Kur'ân'ın natık olduğu üzre, kâinattan bazı eşyanın halk ve icadı ile diğer bazılarının halk ve icadı arasında lüzûm-ı âdî olduğunu ve bu vechiyle eşya arasında irtibat ve ittihat bulunduğu aslını, Ehl-i Sünnet kâillerdir. Delil bahsinde beyan olunduğu üzre İmam Eş'arî'nin delil ile netice arasındaki lüzûmun âdî olması kavli dahi asl-ı mezkûra mubtenidir. Ve ulema-i Ehl-i Sünnet'in muhakkiklerinden Hızır bey (v.863/1458) merhum dahi asl-ı mezkûra Kaside-i Nuniye'sinden:

"Olubdur süfle ulvun irtibâtı
Değil ta'lil ile belkim müdafan"

beytiyle işaret etmiştir. [Hükm-i havassa mukayyed bulunanların, basiretten mahrum olanların kavilleri, hars ve tahminden münbais zan ve iftirazdır; ilm-i yakîn değildir. *"O kahrolası yalancılar"* (Zariyat,51/10) nazm-ı celîlinin tefsirinde hars ve tahmin ile söylenen söz, ilm-i yakîn ile söylenmediğinden, "kizbe cesaret", kizbdir denildi. *Harrasûn,* kezzabûn ile tefsir olundu. Bu nazm-ı şerif, harraslara lanetle bedduadır denildi. (Tekmile,84)]

43- Basar ve basireti olmayan tabiîlerin gulatı maddîlerin, nefy-i Sani' etmeleri esbabından birisi nefy-i Sani' eden maddîlerin ekserisinin aslıda Hristiyan olmaları ile bütün mütedeyyinlerin de Hristiyanlar gibi Sani'-i âlemi, insan cesedi ile mütecessid ve mülûk-i arz gibi semadaki tahtında câlis ve bütün kâinatta mutâsarrıf bir şahs-ı insanî itikat ettiklerini, maddîlerin zan ve tahmin etmeleridir. İşte bu zan ve tahminleri ile maddîler mutlak dinlerde itikat olunan ilâh-ı

varlıklara uzanamadıklarından, dindarlar için tabiattan bir tanrı yontmaya çalıştılar. Ancak böyle bir Tanrıyı bulamadılar.Bir başka sebeb de şuydu: Bu kimseler, dinleri bilmediklerinden, dinler arasındaki fürûat farklılığını, dinler arasındaki öze ait bir farklılık gibi telakki etmişlerdir. Bu farklılığı, dinlerin beşer tarafından uydurulduğu iddiasına delil olarak kullandılar. Böylece dinleri ve din sahibi yüce Allah'ı inkâr yoluna yöneldiler.[44] [Sonuçta dinleri ve onları va'zeden Yüce Allah'ı inkâr ettiler. Bunlara verilecek cevap ma'lumunuzdur.[45] Bunlar iki gruba ayrılmışlardır: Bir grup hak veya

---

âlemi nefyederler. Maddîlerden *Draper*'in *Niza-ı İlm ve Din* nam eserinde "kâinattan münferid ve kâinat üzerine müteâli ve mütehakkim ve kâinatta dilediği gibi mutâsarrıf bir şahs-ı insanî yoktur" sözü, sebeb-i mezkûrdan münbais (kaynaklanmış)tir.

44- Sebeplerden diğerisi de maddîlerin ekserisi ulûm-i tabiiye ve maddiyat ile iştiğâlde bulundukları madde ile maddiyattan başka mevcût bilmedikleri ve bildikleri maddî mevcûtlardan mu'tekidlere ilâh intihabına kıyam ile o ilâhın da kuvve-i umûmiye-i maddiyenin olması lazım geleceğini za'm etmeleri ve kuvve-i mezkûrenin ilâh ve ma'bûd olamayacağını zikir ile nefy-i ilâh etmeleridir. *Draper*, eser-i mezkûrunda, *kâinatta kuvve-i umûmiye mevcût ise de safdillerin itikat ettikleri vechiyle ilâh değildir* sözü, bu ikinci sebebe mebnîdir. Ve diğer sebep dahi maddîlerin dinlere olan cehaletlerinden zaman ve mekâna ve ahlâk-ı ümeme ve âdât-ı akvâma mebnî dinlerin furû'larındaki ihtilafı, dinlerin esaslarında ihtilaf zan ve za'm etmeleri ile ihtilaf-ı mezkûru, dinlerin ca'lî (uyduruk) ve bî-esas olmasına delil kılmalarıdır.

45- Hikmet-i tabiiye ehli bütün maddî cisimlerden zuhûr eden âsar ile âsar-ı mezkûrenin mebde'leri olan kuvvetlerin vücûdlarına bi'l-istidlâl indlerinde mezkûr kuvvetlerin hakikatları ma'lûm olmadığı halde yalnız kuvvetlerin mevcût olduğuna hükmettikleri, indlerinde kuvvetlerin hakikatlarının ma'lûm olmaması, eserleriyle vücûdlarının sâbit olmasına zarar vermediği gibi, mütedeyyinler ve mu'tekitler dahi kâinattaki âsar-ı mahluka ile halıklarının vücûdlarına bi'l-istidlâl indlerinde halıkın künh ve hakikatı ma'lûm olmadığı halde yalnız mevcût olduğuna hükmederler. Ve âsar-ı mahlukada meşhud olan kemâllar ve nizam ve intizamlar ile de bi'l-istidlâl, halıkın cemî-i kemâlât ile muttasıf ve bi'l-cümle nakâisten münezzeh olduğu cezm ve itikadında bulunurlar. Halıkın künh ve hakikatının bilinmemesi âsar-ı mahlukasıyla vücûdunun sübûtuna ve kemâlât ile ittisafının ve nakâisten münezzeh olmasının cezm ve itikadına zarar iras etmez. Mütedeyyinler, mu'tekidler Halık-ı âlemi bi'l-cümle nakâisten tenzih ettiklerinden, Halık ve Ma'bûdlarını mahlukları ile mücanesetten ve mahluklarına hulûl ve sirâyetten ve mahlukları ile ittihad ve ittisal ve infisal gibi nakâisten tenzih ederler. Mütedeyyinlerin, mu'tekidlerin din ve itikatlarında Halık-ı kâinatın bir şahs-ı insanî veyahut umuma sâri kuvve-i maddiye olması zan ve za'mı mütedeyyinler hakkında iftiray-ı mahz'dır. Ve dinlerdeki ihtilaf dahi vücûd-ı Bârî ve tevhid-i ilâhî ve haşir ve neşir ve ahvâl-i ahiret gibi, dinlerin esasında hakikî ihtilaf değildir. Belki zaman ve mekân ve ahlâk-ı ümem ve âdat-ı akvâma mebnî dinlerin furû'larındadır. Rükn-i sani, nübüvvetten nesih bahsinde zikrolunacağı üzre dinlerin furû'larındaki ihtilaf, ayn-ı hikmet ve hakikattır; dinlerin ca'lî ve bî-esas olmasına asla delâlet etmez. Tabiîlerden ve hakikat-ı mezkûreye vakıf olanlardan Birinci Hanry, "edvar ve a'sar tarihleriyle dinlere vuku'' bulan itirazlar, dinlerin zahirdeki evsaf ve eşkâlına dokunursa da asıl ve esaslarına dokunmaz. Belki tevarih-i mezkûrede her asırdaki insanların Cenâb-ı Sani'-i kâinatı itikat etmeye mecbur ve meftur

batıl hiçbir dine bağlı kalmayıp dini tamamen dışlamıştır. Diğer grup ise kendi nezdinden bir kanun vaz'edip bunu *tabiî din* olarak isimlendirmiş ve bununla ilgili ciltlerce kitap yazarak insanları buna davet etmişlerdir. Konunun detayı, nübüvvet meselesinde gelecektir. (Tekmile, 85)]

II. CENÂB-I HAKK'IN SIFATLARI ve ZATI HAKKINDA CAİZ OLAN ve OLMAYAN ŞEYLER

A. SIFATLAR

Bütün dindarlar ve filozoflar, Cenâb-ı Hakk'ın tüm kemâl sıfatlarıyla muttasıf ve bütün eksikliklerden münezzeh olduğu konusunda fikir birliği halindedir.[46]

Cenâb-ı Hakk'ın sıfatları sübûtî ve selbî kısımlarına ayrılır. *Vücûdî* adıyla da anılan sübûtî sıfatlar, Cenâb-ı Hakk'ın şanına uygun ve zatı için sabit olan kemâlatı ifâde eder.

Selbî sıfatlar ise Cenâb-ı Hakk'ın şanına uygun düşmeyen ve ondan uzak olan eksiklikleri ifâde eder. Bunlara *tenzihî sıfatlar* da denir.

1- SELBÎ SIFATLAR

Selbî olanlar, temelde dört sıfata dönüktür.[47]

olduğunu irae eder" demiştir.[*"O, 'dini doğru anlayıp hükümlerini uygulayın ve o hususta tefrikaya düşmeyin' diye, din esasları olarak Nuh'a emrettiğini, hem sana vahyettiğimizi, keza İbrahim'e, Musa'ya, İsa'ya emrettiğimizi, sizin için de din kıldı..."* (Şurâ, 12/13), *"...Her biriniz için bir şeriat ve bir yol tayin ettik..."* (Mâide, 5/48) (Tekmile,85)]

46- Kelâm-ı mezkûr üzerine ehl-i millet ve hikmet icma ve ittifak ettiklerini İbn Teymiye (v.728/1328) bazı müellefatında zikir ve ityan etmiştir. Felâsife kâil oldukları icabı ve Mu'tezile dahi tefevvüh ettikleri vücûbu kemâl za'mettiklerinden ve mücessime dahi mekân ve cihete nisbeti noksan addetmediklerinden, icma ve ittifak-ı mezkûrdan huruç etmemişlerdir.

47- Sıfatın taksim ve icmalinde sübûtiye kısmının selbiye kısmı üzerine takdimi, kelâm-ı mücme' aleyhdeki tertib-i zikrî'ye ve sıfatın tafsilinde dahi tertib-i tabiî'ye riâyet olunmuş tahliye (kötü vasıflardan arınma) kabilinden olan selbiye tehliye (güzel vasıflara benzeme) kabilinden olan sübûtiye üzerine takdim kılınmıştır. Cenâb-ı Sani'-i Âlemin muttasıf olduğu kemâlâta gâyet olmadığı gibi, münezzeh bulunduğu nakâisa dahi nihâyet olmayıp Sıfat-ı İlâhiye'nin her iki kısmı gayr-i mahdût ve gayr-i mütenahî olduğundan, bazılarını bazılarına irca' ile, ulema-i din her iki kısım sıfatı tahdit etmişler. Sıfat-ı selbiyenin dört ve sıfat-ı sübûtiyenin dahi yedi veyahut sekiz olduğunu kâil olmuşlardır. Ulema-i kelâmdan bazıları sıfat-ı selbiyeyi beş asla irca' ile vücûd vasfını dahi beş asıldan addetmişlerse de vücûd, sıfat-ı nefsiyeden olduğu ve Zat-ı Vacib'in vücûdsuz taakkul olunamadığı cihetle vücûd bütün sıfatların aslı, merciidir. Yalnız sıfat-ı selbiyenin usûlünden mercilerinden kılınmasının vechi yoktur.

(a) Kıdem

Cenâb-ı Hakk'ın varlıkta öncesiz bir zat olduğu anlamındadır.

(b) Bekâ

Cenâb-ı Hakk'ın sonrası ve yokluğu olmayan bir zat olduğu anlamına gelir. Zira bekâ vasfı, kıdem vasfının bir gereğidir. Bu da *kadîmliği sabit olan bir şeyin yokluğu imkân dışıdır* kuralıyla sabittir.[48] Keza kıdem vasfı, zorunlu varlık vasfının bir gereğidir. Cenâb-ı Hakk'ın Vacibu'l- Vücûd vasfını isbatlayan deliller, aynı zamanda bunun bir gereği olarak kıdem ve bekâ vasıflarını da isbâtlamaktadır.[49]

(c) Vahdaniyyet

Cenâb-ı Hakk'ın Vacibu'l Vücûd oluşunda, yaratma ve uluhiyette şerikinin bulunmaması anlamındadır.[50] *"Yer ve gökte Allah'tan gayrı ilâhlar olmuş olsaydı onların düzeni fesada uğrardı"*(Enbiya, 21/22) âyetiyle işaret edilen ve *temânu'* delili olarak adlandırılan hususlar buna kanıt olarak gösterilmiştir.[51]

48- Adem ile mesbûk olan hâdislerin fail ve muhdislerinden südûrları, faillerinin ihtiyarlarıyla mesbûk ve faillerinden bi'l-ihtiyar sadır olmaları lazım olduğu gibi adem ile mesbûk olmayan kadîmlerin dahi, ya vacib lizatihi olması veyahut vacib lizatihiden bi'l-îcab sadır bulunması lazımdır. Vacib lizatîhinin vücûdu zarurî ve vacib ve ademi mümteni olduğu gibi, vacib lizatihiden bi'l-îcab sadır olan kadîmin illeti dahi ademi mümteni bulunan vacib lizatihi olduğundan, mezkûr kadîmin de ademi mumteni olur. *Mutlak kıdemi sâbit olanın ademinin mumteni olması* lazım gelir.

49- Mukaddimede zikrolunduğu vechiyle vücûb-i vücûdun manası mütekellimlere göre zat, vücûdunun illeti ve vücûd dahi zatının muktezası ve hakîmlere göre de vücûd zatın aynı olmasıdır. Her iki takdire göre de vacibin vücûdundan infikakı mümteni olduğundan vücûb-i vücûd vasfı vücûdunun evveli olmamak manasına olan kıdem vasfını müstelzim olduğu gibi beyan kılındığı vechiyle *kıdem-i sâbit olanın ademi mümteni bulunduğundan kıdem vasfı dahi bekâ vasfını müstelzim* olur. Lazımın lazımı da lazım olduğundan, bekâ vasfı da kıdem vasfı gibi vücûb-i vücûd vasfının lazımı bulunur. Lazım melzuma müsavi, veyahut melzumdan mutlak-i eâmm ve melzum da mutlak-ı ahas olduğu ve iki müsaviden birisinin sübût ve vücûdu diğerisinin sübût ve vücûdunu ve eâmm ile ahastan ehassın sübût ve vücûdu eamm'ın sübût ve vücûdunu istilzam ettiği cihetle melzum olan vücûb-i vücûd vasfının zat-ı vacibe isbatta sabk-ı vücûb-ı vücûd delilleri, lazımları olan kıdem ve bekâ sıfatlarının sübûtuna delâlet eder.

50- *Vahdaniyet,* vücûb-i vücûd ve halikiyet gibi havass-ı uluhiyette şeriki ve naziri olmamak manasına sıfat-ı selbiyenin üçüncüsüdür. Vahdaniyetin manay-ı mezkûru İmam-ı A'zam Ebu Hanife'den (v.150/767) *Allah sayısal anlamda değil, ortağının olmaması anlamında birdir* kavliyle menkuldür. Aded tarikiyle ferd olmak, cüz olmamak manasına olan vahdaniyet, sıfat-ı selbiyeden dördüncüsü olan muhâlefetün li'l-havadîs sıfat-ı selbiyesine râcidir.

51- Âyet-i celîle-i mezkûrede (lev) kelimesiyle imkân ve farza ve sîğa-i cem' olan (âlihe) ile de taadduda ve mukaddem olan (fîhima) zarfının muahher ve gayr-i müştak olan (âlihe)ye

Bu delili şöyle sunmuşlardır: Varlığı zorunlu, kâdir ve alemin yaratıcısı olan ilâhın birden fazla olması mümkün olsaydı alemi yaratmada çekişmeye düşme ihtimalleri olurdu. Şöyle ki : Birisi alemin var olmasını dilerken diğeri yokluğunu isteyebilirdi. Bu durumda da şu ihtimallerden biri gerçekleşirdi: Ya her ikisinin dediği vukubulacak ya da hiç biri vukubulmayacak veya sadece birisinin dediği gerçekleşmiş olacaktı. Ancak bunların hepsi muhâldir.

Birinci ihtimalin muhâl oluşu iki çelişik hususun bir arada bulunmasını gerektirdiğinden dolayıdır.

İkinci ihtimalin muhâl oluşu ise, iki çelişikten hiç birisinin olmamasını ve ulûhiyyet muktezasından olan kâmil kudrete aykırı olan acziyeti gerektirmesinden dolayıdır.[52]

Üçüncü ihtimale gelince, sadece acziyeti gerektirdiğinden dolayı muhâldır. Binaenaleyh yaratıcının birden fazla olma ihtimali de muhâldir. Bundan dolayı yaratıcının vahdaniyyeti zorunlu olmaktadır. Bu da hiçbir hususta onun şerikinin olmaması anlamını taşır. Ne âyette açıkça geçen zahirî anlamla ne de âyetin ilâhî kelâm olması cihetiyle istidlâl edilmiştir. Zira bunlardan hiçbiri hedeflenen irşad ve ilzamı gerçekleştirmede yeterli değildir. Çünkü birincisi, ilzamı sonuç vermeyen hitabî bir delildir. İkincisi ise ancak âyetin Allah kelâmı olduğuna inanan kimseler için kat'iyeti ifâde eder.[53] Bu beyanla bazı alimlerin[54] mezkûr âyet iknaî bir hüccettir. Âyette[55] geçen

mütaallik bulunması karînesiyle de havass-ı uluhiyetten vacib ve kâdir ve hâlık vasf-ı müştakları manalarının (âlihe)'den maksud olduğuna ve (lev) kelimesi *Şartın mümkün olmaması nedeniyle cevabın da mümkün olmadığı* manasına olduğu ve mefrûz ilâhların ittifakları takdirinde bi'l-fiil fesat olmadığı gibi imkân-ı fesat dahi mümteni olmadığı cihetle *(lefesedetâ)* kavliyle de lazımı olan *imkân-ı temânu'* manası kast olunduğuna işaret buyurulmuştur.

52- Mefrûz iki ilâhtan birisi vücûd ile ademi caiz olan âlemin vücûdunu ve diğerisi de ademini kast ve irade ile birbirine mumanaat etmeleri (engellemeleri) mümkün ve caizdir. İrade ile temanu'ları arasında tenâkuz ve tenâfi yoktur. Ancak tenâfi ve tenâkuz, murad olunan âlemin vücûduyla ademi arasındadır.

53- İki zıt ve nakîzin vücûdda ictima'ları ve ademde irtifa'ları muhâl olduğu gibi havass-ı uluhiyetten olan kudret-i tâmme vasfı ile acz vasfının ictima'ı dahi muhâl olur. *İlâh olan zat aciz ve aciz de ilâh olamaz.*

54- Ehl-i kelâmdan *ba'z* ile maksûd, Alleme-i Taftazanî'dir. Allame-i müşar ileyh *Şerh-i Akâid*'inde "âyet-i celîle-i mezkûrenin sarahatiyle ehl-i kelâmın istidlâl etmemelerinin, işaretiyle istidlâl etmelerinin vechini beyanda âyet-i celîle, *hüccet-i iknaiye* ve mülazemesi ve muhatabât ve muhaverâta layık olan vechiyle âdiyedir" demiş. Ve Mu'tezile'den vahdaniyet-i ilâhiye delil-i naklî iledir. Delil-i aklî ile değildir. Akıl, âlem için iki Sani' olmasını tecviz eder diyen Cubbâî (v.303/916)'yi tekfire kadar Eimme-i Ehl-i Sünnetten Ebu'l-Muin en-Nesefî (v.508/1115)'nin vaki olan cerh ve reddine taklîd ile Allame'nin muasırlarından

"mulâzeme ise hitabî delillere yaraşır tarzda adetîdir" şeklindeki sözlerinin çirkin görüntüsü de bertaraf edilmiş olur.

Cenâb-ı Hakk'ın zorunlu varlığının vahdaniyyeti konusunda sadece düalistler,[56] yaratıcılığının vahdaniyeti konusunda ise sadece filozoflar şu ünlü sözleriyle bize muhâlefet etmişlerdir: Akıllar mevcût olup feleklerin felekî ruhların ve temel unsurların (elementlerin) yaratıcısıdırlar.[57] Keza Mu'tezile "kullar fiillerinin

Kirmanî de Allame'nin kelâm-ı mezkûruna ta'nda bulunmuş ve Allame'nin tilmizlerinden Muhammed Alaeddin Buharî de mezkûr ta'nı eflâk bahsinde zikrolduğu vechile defetmiştir. Allame'nin mezkûr kelâmıyla maksûdu, âyet-i celîlenin işaretiyle ehl-i kelâmın istidlâl ettiklerinin vechini beyan olduğundan kelâm-ı mezkûrun zahirine olan ta'n-ı kabîh, mundefi' olur.

55- Âyet-i celîle-i mezkûrenin tevhid-i Bari'ye delaleti üç vecih iledir. Birincisi kelâm-ı ilâhî ve haber-i sıdk-ı rabbanî olması, tevhid-i Bari'yi ihbar buyurması vechidir ki bu vechiyle âyet-i celîle tevhid-i Bari'de yalnız mü'minlere yakîn ifâde eder. Münkir ve muannidleri ilzam edemez. İkincisi âyet-i celîle-i mezkûrede zikir ve tasrih olunan ve bir *kıyas-ı istisnâî-i ref'î* (Sonuçla çelişen önermenin bi'l-fiil zikredildiği kıyastır)den ibaret bulunan delil-i aklî vechidir ki yerde gökte müteaddid ilâh olsaydı yer ile gök fesada gider ve meşhud olan nizam ve intizamları kalmazdı. Yer ile gök fesada gitmediğinden, nizam ve intizamı mevcût olduğundan yer ile gökte müteaddid ilâh yoktur demektir. Delil-i mezkûrun şartiyesinin mülazemesi *"Allah asla evlad edinmedi. Onun yanı sıra hiçbir tanrı da yoktur. Öyle olsaydı her tanrı kendi yaratıklarını yanına alır ve onlardan biri diğerine üstün gelmeye çalışırdı..."*(Mü'minun, 23/91) kavl-i şerifi vechile adet-i cariyeye mübtenî âdiye olduğu ve mefrûz müteaddid ilâhların ittifakları takdirinde taaddudları âlemin fesadını ve nizam ve intizamının muhtal (bozuk) olmasını istilzam etmediği cihetle, kat'iye değildir, zanniyedir. Tevhide delâleti halî-i zihn olan müsterşidleri irşadda müfid olursa da münkir ve muannidleri ilzam da kâfî olamaz. Üçüncüsü âyet-i mezkûrede işaret olunan ve takriri sabkeden ve burhan-ı tamanu' namı verilen delil-i aklî vechidir ki mulazemesi akliye ve kat'iye olduğundan müsterşidleri irşadda müfid ve münkir ve muannidleri ilzamda kâfîdir. Mukaddimede zikrolunduğu üzre ilm-i kelâmın gayesi ve ehl-i kelâmın ilm-i kelâmdan maksatları, hem halî-i zihn olan müsterşidleri irşad ve hem de kalblerinde inkârları olan münkir ve muannidleri ilzam olduğundan ehl-i kelâmın şu maksatlarını tamamıyla îfâda kâfî olan delil-i müşar ileyh ile istidlâl etmişler; delil-i müşar ileyh ve nazm-i âyetle istidlâl etmemişlerdir. İki delil-i aklîden âdî ve hitabî olan delilin âyet-i celîlede tasrih olunmasının ve akıl ve kat'i olan delile de işaret olunmasının vechi, eflâk bahsinde sabkettiği üzre âyet-i celîle-i mezkûre ile hitabın adiyat ile muhatabat ve mukâlemeye me'lûf bulunan âmme-i nâsa olmasıdır. Tafsili, bahs-i mezkûrdadır.

56- Senevîler, iki halık-ı vacip itikat ederler. Birisi halık-ı hayr, nur ve diğerisi halık-ı şer, zulmettir derler. Nur ile zulmet birer araz-ı hâdis oldukları mertebe-i bedahette iken, vacip olmaları za'minde bulunurlar. Mecûsîler de senevîlerdendir. Halıkı-ı hayr olan nura *Yezdan ve Rahman* ve halık-ı şer olan zulmete dahi *Ehrimen, Şeytan* tesmiye ederler.

57- Hakîmler Mebde-i Feyyaz olan Zat-ı Celle ve Alâ'nın vücûb-i vücûd vasfında şeriki olmaması manasına, vahdaniyet sıfatında bize muhâlif müşrikler değillerse de meşhur kavillerinde *Birden ancak bir sudûr eder* asıllarına mebnî Vacip Teâlâ *ma'lul-i evvel, akl-i evveli ve akl-ı*

yaratıcısıdırlar" sözleriyle muhâlefette bulunmuşlardır. Ancak onlar bu sözleriyle, ulûhiyetin özelliklerinden olan varlığın zorunluluğu, cisimlerin yaratılmışlığı, kâinatın idare edilmesi ve kulların ibadetini haketme gibi hususları inkâr etmemektedirler. Bundan dolayı bu sözleriyle tekfir edilmemişlerdir.[58]

Cenâb-ı Hakk'ın ulûhiyetinin vahdaniyeti konusunda ise sadece düalistler ve sâbiîler muhâlefette bulunmuştur.[59] Keza Hristiyanlar "Allah üçün üçüncüsüdür" sözüyle aykırı davranmışlardır. Ancak onlar Hz. İsa'ya tabi olmak ve kitabı İncil ile amel etmek iddiası taşıdıklarından müşriklerden addedilmeyip kitap ehlinden sayılmışlardır. Ehl-i kitap hitabıyla kendilerine seslenilmiştir.[60]

(d) Muhâlefetun li'l- havâdis

Cenâb-ı Hakk'ın gerek zatında gerekse özelliklerinde hiçbir yaratığa benzememesidir.[61] Zira Hak Teâlâ için gerekli olan hüküm; varlığın zorunluluğu,

---

aşir olan akl-ı faala kadar bütün akıllar birbirini ve eflâk ve nefislerini ve akl-i aşir dahi âlem-i anâsırı ve hatta insanlar dahi fiillerini halk ve icad ettiklerini za'm etmeleriyle halikiyet vahdaniyetinde bize muhâlif müşriklerdir. Kavl-i tahkiklerinde ukûl ve saireyi Vacip Teâlâ'nın eşyayı halk ve icadına vasâit ve vesâil olduğunu kâil olmalarıyla halikiyet vahdaniyetinde dahi bize muhâlif müşrikler değillerdir, belki muvahhidlerdir.

58- Mu'tezile, ibâd, fiillerinin halık ve mucidi olduğunu za'm etmeleriyle halikin vahdaniyetinde bize muhâlefet etmeleri lazım gelirse de muhâlefet-i mezkûreleri vücûb-i vücûd ve halk-ı ecsâm ve tedbir-i âlem bütün enâmın ibadetine istihkak gibi havass-ı uluhiyetten bir hassenin nefyini icab ve istilzam etmediğinden, tekfir olunmamışlardır. Fakat havadis-i âlemin bir kısmı olan ef'âl-ı ibadın halk ve icadını Halık-ı Âlemin gayrı, ibada nisbet etmeleri şirke şebih olduğu cihetle takbih ve teşni'lerinde Ehl-i Sünnetten Mavera-i Nehir uleması pek ileriye gitmişlerdir. Mecusîlerin halleri Mu'tezilîlerin hallerinden daha iyidir demişlerdir.

Beyt

"Kibar-ı mavera-ı nehir bîhad
Dedi hal-i mecûsî bundan es'ad."

59- *Veseniler,* putlara ve *Sâbiîler* kevkeblere perestiş etmişler. Ve ilâhın vahdaniyetinde bize muhâlif ve müşrik bulunmuşlarsa da putların ve kevkeblerin vacib ve halık olduğunu itikat etmediklerinden vücûb-i vücûd ve halikiyet vahdaniyetinde müşrikler olmamışlardır.

60- *Nasârâ* uluhiyette teslisi kâil olmaları ile ilâhın vahdaniyetinde bize muhâlifler ve müşrikler olmaları lazım gelir. Ve fukahadan bazı ehl-i ictihadın ictihadları vechiyle sair müşrikler gibi Nasaranın da zebîhalarının eklolunmaması hükmü, Nasârânın müşrik olmaları lüzûmunu te'yid ederse de Nasara enbiyadan Hz. İsa'ya ittiba' ve Kitab-ı İncil ile ameli iddia etmeleri ve kitab-ı ilâhî Kur'ân da *"...Ona hiçbir şeyi şerik koşmayalım, kimimiz kimimizi Allah'ın yanında rab edinmesin..."*(Al-i İmrân, 3/64) misillû âyet-i celîlede ehl-i kitab vasfıyla vasıflanmalarıyle nazar-ı şer'de müşriklerden ma'dud olmamışlar. Ve fukahadan ekserisi yahudiler gibi Nasaranın da zebîhalarının ekli helal olmasıyla fetva vermişlerdir.

61- *Mümaselet,* iki şeyin birbirine zatta ve *müşabehet* dahi iki şeyin birbirine evsaf ve havasta müşareketleridir. Cenâb-ı Vacib Teâlâ hazretlerine hiçbir mümkün-i hâdis, zatında mümasil ve havas ve evsafından hiçbir hasse ve vasıfta müşabih değildir. Belki vacip ile mümkün-i

istiğna, kıdem ve bekâdır. Sonradan var olan mümkün varlıklar için gerekli hüküm ise imkân, ihtiyaç, hudûs ve fenâdır. Vücûb imkâna, istiğna ihtiyaca, kıdem hudûsa ve bekâ fenâya aykırı olduğu gibi, vacibu'l- vücûd da mümküne aykırıdır. Çünkü sonuçların aykırılığı, sebeplerin aykırılığını beraberinde getirir.[62] Binaenaleyh Cenâb-ı Hak ne cevherdir[63] ne de Mucessimenin inandığı gibi cisimdir.[64] Ne bir mekân edinmiştir, ne de zamanın akışına uğramıştır.

---

hâdis, zatta ve sıfatta birbirine muhâliftir. Mümkinat-ı hâdisenin imkân ve hudûs gibi havas ve evsaf-ı şâmilelerinden ve cevheriyet ile araziyat ve cüz'iyet ile külliyet ve cismiyet ve tahayyuz ve temekkün ve hareketle sükûn ve ittisal ve infisal ve intikal ve tecezzi ile terekküb ve hulûl ile infial ve tecanüs ile tenevvü' ve tevalüd ve dahk ile büka havass ve avsaf-ı gayr-ı şâmilelerinden dahi Vacip Teâlâ münezzeh ve müberradır.

62- Vücûb vasfı vacibin vasf-ı lazımı olduğu gibi vasf-ı vücûbun lazımları olan gayrdan istiğna ve kıdem ve bekâ vasıfları da vacibin evsaf-ı lazımesindendir. Ve imkân vasfı mümkünün vasf-ı lazımı olduğu gibi, vasf-ı imkânın lazımları olan gayra ihtiyaç ve hudûs ve fena vasıfları dahi mümkünün evsaf-ı lazımesindendir. Melzumlar lazımlardan ya ehass veyahut lazımlarına müsavi ve lazımlar dahi melzumlarından ya eamm veyahut melzumlarına müsavi olması ve eammlara münafi olan ehasslara ve iki müsaviden birisine münafi olan diğerisine münafi bulunmasıyla lazımlar arasındaki tenafi, melzumlar arasındaki tenafiyi mültelzim olur. Lazımlar arasındaki tenafiye melzumlar arasındaki tenafi lazım gelir. Meselâ hayvanlara lazım olan his ve hareketle cemadlara lazım olan adem-i his ile sükûn arasındaki tenafi, melzumları olan hayvanlar ile cemadların arasında tenafiyi istilzam eder. His ve hareket ile adem-i his ve sükûn arasındaki tenafi, melzum hayvanlar ile cemadlar arasındaki tenafi de lazım gelir.

63- *Cevher,* hakîmlerin indinde zat ve hakikat ve mevcûd bizzat ve kaim bizzat manalarına itlak olunur. Ve Cenâb-ı Vacib Teâlâ'ya itlakı caiz olursa da mütekellimlerin indinde mütehayyiz bizzat manasına olması, Vacib Teâlâ'ya itlakı caiz olmasıyla cevherin Vacib Teâlâ'ya itlakı noksanı îham eder ve itlak olunmaz.

Beyt

"Vücûd-i pâkine cevher deme hem
Geç andan kim ede îhâm-ı noksan"

64- *Mücessime,* Nasara ile firak-ı dalle-i İslâmiyeden bir fırkadır. Cenâb-ı Sani' Teâlâ'nın cisim olduğunu kâil olurlar. Nasara Cenâb-ı Hakk'a sağ ve sol cihetlerini isbat ile İsa'nın semaya ref'inden sonra sağ tarafına oturduğunu tefevvüh eder (söyler)ler. Ve Firak-ı Dalle-i İslâmiyeden fırka-ı mücessime de Cenâb-ı Sani'-ı âlemin arş üzerine oturduğunu ve arşın tamamını ihata ettiğini söylerler. Mezkûr iddiaları üzerine delil-i aklîleri olan *Cenâb-ı Hak mevcûttur. Her mevcût da cisimdir. Cenâb-ı Hak cisimdir* sözüyle ve delil-i naklîleri olan *"O'dur Rahman: Rübubiyet arşına kurulan kâinata hükümran."*(Tâ-hâ,20/5) *"Yoksa sen kimseyi zorlayacak değilsin."*(Fecir, 90/22) *"Ancak senin azamet ve kerem sahibi Rabbinin zatı bakî kalır."*(Rahman, 56/27) *"...Allah'ın eli bütün hepsinin ellerinin üstündedir..."*(Feth, 48/10) *"Ama onlar Allah'ın kudret ve azametini hakkıyle takdir edemediler..."*(Zümer, 67) gibi müteşabih âyetlerin ve *"Gerçekten Allah Adem'i kendi sûreti üzerine yarattı"* (El-Beğavî, Şerhu's-Sünneh, 6/327, H.No:3191) *"Muhakkak, verilen sadaka Rahman olan Allah'ın eline düşer."* (Buharî, Zekât, 8; Müslim, Zekât, 63), *"Cebbar olan Allah ayağını ateşin üzerine koyar"* (Buharî, Tevhid, 7) misillû müteşabih hâdislerin zahirleriyle istidlâl eylemek isterlerse de delil-i aklîlerinin butlanı zahir ve delil-i naklîleri dahi müteşabih olmakla ihticaca gayr-ı salihtir.

Onun için hareket, ne intikal, ne bitişme ne ayrılma, ne de Müşebbihenin[65] inandığı gibi renk ve şekillerle nitelenme sözkonusudur. Onun için ne hakikî, ne mecazî ittihad (bileşim)[66] ne de Hristiyan inancının aksine sereyanî ve sereyanî olmayan hulûl[67] söz konusudur.

(1) Hristiyanlar ve Üç Uknûm

Hristiyanlar Cenâb-ı Hakk'ın üç uknûm (esas) olan vücûd, ilim ve hayattan muteşekkil bir cevher olduğunu, bunlardan ilim uknûmunun Hz. İsa'nın cesediyle birleşip onun insaniyetiyle çevrelendiğini iddia ederler.[68] Ancak adıgeçen uknûmun Hz. İsa ile nasıl birleştiği konusunda ihtilâf etmektedirler: Bazıları suyun içki ile birleştiği gibi,[69] bazıları suyun ete ve kana dönüşmesi misali,[70] diğer bir kısmı bacadan süzülen

[65]- *Müşebbihe* de firak-ı dalle-i İslâmiyeden bir fırkadır. Bu fırka Cenâb-ı Sani' Teâlâ'nın cisim olmasını tecviz etmedikleri halde havass-ı ecsâm ve evsafıyla ittisafını tecviz ederler. Cenâb-ı Hakk'ı cisme teşbih ile mekânda ve cihet-i ulûvda bulunmasını ve hareket ve intikal ve ittisal ve infisal gibi evsaf-ı ecsâm ile muttasıf olmasını kâil olurlar. Delilleri mücessimenin delilleri gibi ya gayr-ı ma'kûl veya ihticaca gayr-ı salihtir.

[66]- *İttihad* iki kısımdır. İttihad-ı hakikî, ittihad-ı mecazîdir. Hakikî, iki şeyin mugayeret-i zatiyelerinin zevalıyla şey-i vahid olmaları ve ittihad-ı mecazî dahi bir şeyin hakikatının inkılabıyla diğer şey olmasıdır ki her ikisi de hadd-ı zatında muhâldır. Ve bazı defa ittihat, cüzlerin muğayeret-i zatiyelerinin bekâsıyla beraber terekküblerine dahi itlak olunur. Bu manaca ittihat, haddı zatında muhâl değilse de cüzlere ihtiyaç noksanını müstelzim olmasıyla Vacib Teâlâ şanında muhâldır.

[67]- *Hulûl* dahi üç nevdir. Birincisi *hulûl-i sereyanî*'dir ki, bir mayi-i latîfin diğer salb ve kesif (yoğun) cismin cüzleri arasına nüfuzundan, ikincisi dahi '*hulûl-i imtizâcî*'dir ki, bir mayiin diğer mâyi' cisim ile ihtilatından, üçüncüsü de *hulûl-i vasfî* ve *hulûl-ı mahallî*'dir ki, bir vasfın mevsufuyla ve bir arazın mahalli ile bulunmasından ibarettir. Hulûlun mezkûr kısımlarından hiçbirisi haddı zatında muhâl değilse de terekküb ve gayra ihtiyaç noksanını mutazammindir. İlâh-ı Ganiyy-i Mutlak hakkında muhâldır.

[68]- *Uknûm* kelimesi Yunaniyedir. Asıl manasınadır. Uknûmların cevher-i vahida asıl olmaları sözü cevher olmalarını ve vücûd ve ilim ve hayat ile tefsir ve beyanları dahi uknûmların evsaf olup cevher olmamalarını ve uknûm-i ilmin intikal ve cesed-i Mesih ile ittihadı da uknûmların evsafı olmayıp cevher olmalarını icab ve istilzam ettiği cihetle Nasaranın teslisteki tenakuzları âkilden südûru tasavvur olunamayan tenakuzlardandır. Teslisin ma'kûl olduğu fehm ve derk eden Nasaranın bazı ukâlası teslisin akıl ile idrak olunan hakâikten olmadığını iddia ve itirafla setr-i hakikat etmek isterler.

[69]- Bu tefsir Nasaradan Melka nam feylesofa mensup olan melkaiye taifesinindir. Kudemaların ittihad sözünü hulûl-i imtizâci ile tefsir ve emr-i ittihadı daha işkal ederler. Ve Mesihin ilâh-ı ezelî-i kadîm olduğu ve Meryem'in de ilâh-ı ezelîy-i kadîm'i doğurduğunu ve katil ile salb'in lahût ile nasût üzerine vuku'bulduğunu sefihane tefevvüh ederler.

[70]- Bu tefsir de Nasaradan Yakub nam rahibe mensub Yakubiye taifesinindir. Kudemalarının ittihad sözünü haddı zatında muhâl olan ittihad-ı mecazî, inkilab ile tefsir ve uknûm-ı ilmin rahm-i Meryem'de lahm ve deme inkılabını cahilane iddia ederler.

güneş ışınlarının bir kristale yansıması gibi,[71] bazısı ruhun bedenle birleşiminde[72] olduğu gibi lahûtun nasûtla birleşmesi yoluyla olduğunu, bir kısım Hristiyan da bazı vakitlerde mezkûr uknûmun Hz. İsa'nın cesedine girip harikulâdeliklere kaynaklık ettiğini söylemişlerdir.[73] Sonuçta yetmişi aşkın fırkaya ayrılıncaya kadar ihtilafa düşüp alemlerin Rabbı konusunda dalâlete sapmışlardır.[74] ["*Kendilerine kesin delillerin gelmesinden sonra bölünüp ihtilafa düşenler gibi olmayın. Onlar için büyük bir azab vardır.*" (Al-i İmrân, 3/105), (Tekmile,87)]

(2) Hristiyanlık ve Üç Saplantı Noktası

Buna göre Hristiyanlar üç konuda sapkınlık içindedirler:

- Hz. İsa'nın babasız doğuşundan kaynaklanan sapkınlıktır ki şu âyetle defedilmiştir. "*Şüphesiz ki Allah katında İsa'nın misali Ademin misaline benzer, Allah*

[71]- Bu tefsir dahi Abbasilerden Me'mun (v.218/833) zamanında bulunan Nastur nam feylesofa mensup olan Nasturiye taifesinindir. Hakîm-i mezkûr, reyi ile İncil'i te'vil ve tefsir edenlerden olduğu cihetle Nasaranın akıllarından baîd olan teslis sözünü akıllara yakınlaştırmak maksadıyla uknûmlar Zat-ı İlâh'ın aynı olduğu gibi zat üzerine zâid manalar dahi olmadığını ve uknûm-i ilim dahi kelime ile tekellümden ibaret bulunduğunu ve beden-i İsa'ya taalluku dahi imtizaç tarikiyle olmayıp belki şemsin billurda ve nakşın hatemde zuhûru kabilinden olduğunu söylemiştir. Mezfurun (adı geçen) tefsir-i mezkûru ittihadı, hulûl vasfı ve hulûl mahalli ile tefsirdir ki bu dahi Vacib Teâlâ hakkında muhâldır.

[72]- Nasaradan bu taifenin ittihadı tefsirleri hulûl iledir. Ve nefs ile bedenin terkible temsil etmeleri dahi ittihadı, hulûl-i sereyanî ile tefsir ettiklerini izah eder.

[73]- Nasaradan bu taife dahi hulûlu kâil olurlarsa da Melkaiye taifesi gibi katl ve salbin (öldürme ve çarmıha germe) lahût üzerine vukûunu tecviz etmezler. Uknûm-i ilmin beden-i İsa'ya hulûl ve duhulunun muvakkat olduğunu ve katli ile salbin beden-i İsa'ya vukûunda uknûm-i ilim dahil olmadığını, katl ile salb yalnız nasût üzerine vuku'bulduğunu iddia ederler.

[74]- Kadîm asırlarda Nasara başlıca Melkaiye ve Yakubiye ve Nasturiye taifelerine inkisam ve bu üç taifeden her birisi dahi pekçok fırkalara ve şubelere teferruk ve teşa'ub ile yetmişi mütecaviz fırkalar ve şubeler hâsıl ve sonraları dahi mezkûr taifelerin isimleri değişmiş Ortodoks ve Katolik ve Ermeni ve Keldanî ve Protestan namlarıyla iştihar etmiş ve bu namlar altında dahi Nasaranın pekçok fırkaları ve şubeleri bulunmuştur. Bütün fırka ve şubeleri Nasraniyet din-i kadîmi olan tevhidi tahrif etmişler. Ve teslis hayret ve dalâlına düşmüşlerdir. Bütün tarihlerde mezkûr olduğuna göre Din-i Nasraniyetteki tahrif, Hz. İsa'nın ref'inden sonra Nasraniyeti şarktan ahalisi putperest bulunan garba nakleden kimseler tarafından vaki olmuştur. Bunlar Nasraniyeti putperestlere kabul ettirmek ve dairesini tevsi' etmek hevesiyle putperestliğin teslis gibi birçok batıl itikat ve ibadetlerini Nasraniyete idhal ile Din-i Nasraniyeti tahrif ve tağyirde bulunmuşlardır. Kavm-i Yahud ibadet-i icl (buzağı) ve katl-ı enbiya misüllü büyük cerimelerde bulunmalarıyla gazab-ı ilâhiye müstahak olduklarından, *mağdubun aleyhim* namıyla ma'lûm olmuşlar ve Nasara dahi uluhiyette hayret ve dalâlette kaldıklarından, *dâllîn* ismiyle mevsum bulunmuşlar. Müfessirin-i kiram da Sure-i Fatiha da *el-mağdubi aleyhim* kavlini kavm-i Yahud *vela'd-dâllîn* kavlini de Nasara ile tefsir etmişlerdir.

onu topraktan yarattı."(Al-i İmrân,3/59)[75]

- Hz. İsa'nın ölüleri diriltmesi gibi mucizelerden kaynaklanan dalâlettir ki bu Hz. Musa'nın âsası, Hz. Salih'in devesi türünden mucizelerle defedilir. Zira söz konusu iki peygamber belirtilen mucizeleri gösterdikleri halde ulûhiyet makamına haiz değillerdi.[76]

- İncil'de Hz. İsa için kullandığı "oğul" kelimesinden kaynaklanan dalâlettir ki bu da şu izahla reddedilir: Hz. İsa'nın kavmi, adetleri gereği, baba lafzını eğiten ve

---

75- Meryem'deki demden İsa'nın babasız halk olunması, topraktan Hz.Adem'in anasız babasız halk olunması gibidir. Belki Hz.Adem'in halk olunduğu toprak Hz.İsa'nın halk olunduğu demden insan tavrına daha baîddir. Hz.Adem'in topraktan halk olunması, Hz.İsa'nın demden halk olunmasından daha garib, harik-i âdettir. Babasız, anasız Hz.Adem'i topraktan halk eden Halık-ı âlem, Hz.İsa'yı da babasız rahm-i maderdeki kandan halk etmiştir. Hz.Adem'in halkında zâid olan garabet ve harik-i âdelik, Hz.Adem'in ilâh ve ibn-i ilâh olmasına delâlet etmediği gibi, garabetten ondan dûn (aşağı) olan Hz.İsa'nın babasız rahm-i maderdeki kandan halk olunması harikulâdeliği, Hz.İsa'nın ilâh ve ibn-i ilâh olmasına delâlet etmez demektir. *"Allah yanında İsanın durumu aynen Ademin durumu gibidir..."* (Al-i İmrân, 3/59) kavl-i şerifiyle Hz.İsa'nın garabet-i hal ve şanına teşbih, temsil olunduktan sonra *"O'nu topraktan yarattı"* (Al-i İmram, 3/59) kavl-i şerifiyle de Adem'in halkının İsa'nın halkından daha ziyâde harik-i âde olduğuna işaretle nükte-i mezkûreye tenbih buyurulmuştur. Şeyh-i Ekber *Futûhat*'ında Hz.İsa'nın harik-i âde hilkatını akıl ve adete yakınlaşmıştır. Cibrîl'in beşer-i seviy sûretinde Hz.Meryem'e temessülü ile *Eb* makamına kâil olmuş ve fem-i Meryem'e nafhı dahi *nutfe-i eb* menzilesinde bulunulmuş ve Hz.İsa'ya ihya-i emvât mu'cizesi ve Ruhullah namı da babası makamında olan Ruh-i Emin-i Cibrîl'den intikal etmiş, demiştir. [*"Melekler ona: Meryem! Allah kendisi tarafından bir kelime vereceğini sana müjdeliyor. Adı İsa, lakabı Mesih, sıfatı Meryem oğludur. Dünyada da ahirette de itibarlı, Allah'a en yakın kullardan olacaktır. Beşiğinde de yetişkinliğinde de insanlara hitap edip onlarla konuşacak, salih insanlardan olacaktır. Meryem: "Ya Rabbi, bana hiçbir erkek eli değmediği halde nasıl olur da çocuğum olabilir?" deyince, Allah şöyle buyurdu: "Öyle de olsa, Allah dilediğini yaratır; Zira O bir şeyin var olmasına hüküm verince sadece ol der, o da derhal oluverir."* (Al-i İmrân,3/4547), (Tekmile,88)]

76- Mevtayı ihya fiili, Cenâb-ı İlâh'a mahsûs fiillerden olduğu halde İsa'nın kavli ile ihya-i emvat fiilinin husûl ve zuhûru, Hz.İsa'nın ilâh olması şüphesini Nasara'ya vermişse de beşerde südûru mesbûk olmayan mu'cizelerin beşerden olan enbiyadan südûr ve zuhûr etmesi, mu'cizelerin enbiyanın fiilleri olmadığına, belki enbiyayı tasdik için enbiyada zuhûr eden fiil-i ilâhî olduğuna delâlet eder. İhya fiil-i ilâhîsi, Musa'nın ilkasıyla *hayye* (Yılan) olan asasında ve Salih'in işeretiyle sahr (kaya)dan çıkan *nâke* (deve)'de hâsıl ve zahir olduğu halde, Hz.Musa'nın ve Salih'in Nasara itikadında dahi ilâh ve ibn olmamaları, Nasaranın mezkûr şüphelerini nakz ve ibtal eder. Hz.Musa'nın asasının *hayye* olması ve Salih'in *nâke*'sinin sahrdan çıkması mucizeleri, Hz.Musa ve Salih'in ilâh olmalarını istilzam etmediği gibi, Hz.İsa'nın duasıyla mevtaları ihya mu'cizesi dahi Hz.İsa'nın ilâh ve ibn-i ilâh olmasını icab etmez denir. Ve cereyan ve tahalluf tarikiyle (hükme medar illetin var olup olmaması) mezkûr şüpheleri nakz ve ibtal olur.

öğreten, oğul lafzını ise eğitilen ve öğretilen anlamında kullanıyorlardı.[77] Binaenaleyh oğul lafzı Hz. İbrahim'in ubudiyet vazifesini eda ederek Cenâb-ı Hakk'a karşı kazanmış olduğu yakınlığı ifâde için kullanılan Halil (dost) lafzına benzer.[78] Cenâb-ı Hakk'ın Hz. Ali'ye, evladına ve büyük addedilen kimselere hulûl ettiğini söyleyen Gulat-ı Şiâ[79] ve Cenâb-ı Hakk'ın seyr-i sülûkta vuslata eren saliklere hulûl ettiğini söyleyen aşırı sûfiler,

---

77- Kitab-ı ilâhî Tevrat ve İncil'in nüzûlundan mukaddem mürebbi ve muallimlere *âbâ'* ve terbiye ettikleri müteallimlere ve terbiye kerdelerine dahi, *ebna'* itlakını İsrailler adet ve istilâh (literatür) edindiklerinden, enbiyaya vahiy ve evliyaya ilham ile kullarını terbiye eden Hak Sübhanehu ve Teâlâ Hazretlerine Rab manasına olan *Eb* lafzı ve husûsî şer' ile terbiye kerdesi olan enbiya ve tabiîleri mü'minlere dahi *"Allah, inananların dostudur..."*(Bakara, 2/257) nazm-ı celîli mantuku vechiyle evliya ve asdika manasına olan *ebnâ ve ehibbâ* lafızlarını itlak etmişler. Ve mezkûr ıstılâhları üzre itlak-ı mezkûr Tevrat ve İncil'de dahi varid olmuştur. Nasaranın za'minde vekâlet-i İsa'yı iddia eden kissislere papa itlakı ve kavm-i Yahuddan mervî olan *"Yahudiler: "Üzeyr Allah'ın oğludur" dediler. Hristiyanlar da "Mesih, Allah'ın oğludur" dediler....*"(Tevbe, 9/30) kavilleriyle *"Hem Yahudiler, hem de Hristiyanlar "Biz Allah'ın evlatları ve sevgilileriyiz" dediler...*"(Mâide, 5/18) kavilleri zikrolunan kadîm istilâhlarını teyid eder. İncil'de kudema-ı Nasaranın kelâmlarında Hz.İsa'ya ibnullah itlakı dahi i'tiyad ve istilâh-ı kadîmlerine mübtenidir. İtlak-ı mezkûru su-i isti'mal ve su-i tefsir ile Cenâb-ı Halık-ı Âlem ile Hz.İsa'nın baba ve oğul olmaları itikad-ı batılını meydana koyan ve ulemay-ı İncil zeyy ve kıyafesinde bulunan, sonra gelen cahil papazlardır. Edyan-ı sabika ehlinin dinlerde tahrif ile vuku'bulan fesadlarını ıslah ve sû-i fehm ile vaki' olan galat ve hatalarını tashih etmek hikmetine mebnî inzâl buyurulan Kitab-ı İlâhi Kur'ân'da Nasaranın Hz.İsa hakkındaki batıl itikatları red ve inkâr ve itikad-ı batıllarına bais olan (savk eden) itlak-ı mezkûrdan nehy ile Kitab-ı Kur'ân üzerine nâzil olan Peygamber-i ahir-i zaman ve fahr-i âlemiyan Efendimiz hazretlerinin şeref-i ubudiyeti *"Bir gece, kendisine bazı delillerimizi gösterelim diye kulu Muhammedi, Mescid-i Haramdan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götüren O zatın şanı yücedir..."* (İsrâ,17/1) âyet-i celîlesiyle tasrih ve (*eşhedü el-lâ ilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abduhu ve resûluh*) kelimesiyle de i'lan buyurulmuş ve Şer-i Muhammedî ile muhatab olan amme-i nâs da *"ya ibadî"* (Ankebut, 56) şeref-i hitabıyla muhatab olmuştur.

78- Halil, hultat manasına olan hulletten me'hûz olduğu halde Hz. İbrahim'e *Halilullah* itlakı, Allah Teâlâ'nın İbrahim'e hulûluna ve İbrahim'in Allah ile karışmasına delalet etmeyip ancak İbrahim Cenâb-ı Hakk'ın ihlaslı ve sevgili kulu olduğuna delâlet ettiği gibi, İncil'de Hz.İsa'ya *İbnullah* itlakı dahi Cenâb-ı Allah'ın ihlaslı ve sevgili makbul kulu olmasına delâlet eder.

79- *Şia* üç fırkadır. Birincisi Hz. Ali'yi bütün ashab üzerine tafdil eden Fırka-i Mufaddile'dir. Bu fırka Ashab-ı Kiramın hilafetindeki icma ve ittifaklarına muhâlefet ettiklerinden ehl-i bid'at ve dalâlettirler. İkincisi vahy-i ilâhiyi inzâl ve îsalda Cibrîl'e hata isnadıyla Hz. Ali'nin ve evladından Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in nübüvvetlerini iddia eden, üçüncüsü dahi Allah Teâlâ'nın Hz.Ali'ye ve ondan sonra Hz.Hasan ve Hüseyin'e ve ondan sonra dahi kendilerinden büyük itikat ettikleri babalarına ve dedelerine hulûl ettiğini za'm eden ve takat-ı beşerin fevkindeki harikaların o gibi zevattan zuhûr etmesi, Cenâb-ı Hakk'ın kendilerine hulûl etmesindendir diyen Gulat-ı Şia fırkalarıdır ki her iki fırkası da kâfirdir. Ehl-i kitab olmadıklarından nisaları tezevvüc ve zebihaları eklolunmaz. Anadoluda Kızılbaş denilen Rafiziler Gulat-ı Şia'nın ikinci fırkasındandır.

bunun aksini savunmaktadırlar. Cenâb-ı Hak, tüm bu söylenilenlerden münezzehtir.[80]

(3) **Sûfiye ve Vahdet-i Vücûd**

Sûfiyenin söylediği "Cenâb-ı Hak, mutlak varlık ve mevcûd-i bizzattır. Çokluğu olmayan vahidi hakikîdir. Çokluk ancak mahiyetlerin ona izafesinde vardır"[81] sözüne gelince kelâmcılar bu konuda ihtilaf etmişlerdir: Bazıları bunu inkâr edip çirkin

[80]- *Mutasavvıfa,* Sûfiye-i Kiramın makamat-ı aliyelerini ihraz edemeyip zeyy ve kıyafetlerini ve ibadat ve âdâtlarını ihtiyar ile sufilik izhar edenlerdir. Mutasavvıfanın pekçokları mütedeyyin ve müteşerri' ve salih iseler de bazıları Sûfiye-i Kiramın hal-i sekirdeki kallarını (sözlerini) kendilerine hal edinip daire-i din ve şeriattan huruç ile din ve şeriata ve ehline buğzederler. Ve mütedeyyin ve müteşerri'lere hakikattan bî-haber *ehl-i zahir, ham ervah* namları verirler. Ve kendilerinden tekalif-i şer'iyenin sukutunu (döştüğünü) ve tekalif-i şer'iyenin yalnız ehl-i zahir hakkında olduğunu iddiada bulunurlar. Mutasavvıfanın bu güruhuna gulat-ı mutasavvıfa denir. Asr-ı hazırda Bektaşiye ve Melamiye namlarını takınanların ekserisi gulat-ı mutasavıfadandır. Gulat-ı mutasavvifa Bayezid-i Bestamî (v.234/848)'nin, *Kendimi tenzih ederim. Şanım ne yücedir* ve İbn-i Hallac (v.309/922)'ın *Ben Hakkım* kavilleri gibi sufiye-i kiramdan hal-i sekr ve istiğrakta südûr eden kelâmlarının hakikî manalarını ihata edemediklerinden, mezkûr kelâmlarını cehele-i Nasaranın Hz.İsa hakkında kâil oldukları hulûl ile tefsir ve te'vil ederler. Salik-ilallah olan derviş, seyrinde nihâyete ve sulûkunda gâyete vasıl olunca Hakk Subhanehu ve Teâlâ derviş-i vasıl'a hulûl eder. Aralarında fark ve temayüz, ikilik kalmaz. Ve tekalif kalkar. Ve beşerden südûru tasavvur olunamayan garaib-i ahvâl, salikten zuhûr eder derler. Nasaranın reddinde zikir ve beyan olunan hulûl ve ittihadın butlanı şu iki fırka-i cahilenin reddinde dahi kâfidir.

[81]- *Sûfiye-i Kiram,* zahirleri şer'-i şerif ile mütehallî ve batınları şuhud ve irfan ile mütaâlî olan ve *görmediğim Rabbe ibadet etmem* sırr-ı aliyesine mazhar bulunan taife-i mukaddesedir ki şuhûd ve irfanda dereceleri mütefavit ise de, zahirleri şer'-i şeriften münharif olmaz. Sûfiye-i Kiramın kâil oldukları kavil ile maksud ülemay-ı ehl-i İslâm arasında mûcib-i kîl-u kâl olan *vahdet-i vücûd* meselesidir. Sûfiler vücûd-i mutlak ile hariçte taayyünü kendi zatıyla olan ve başka taayyünlerden ve sûretlerden ve tebeddül ve teğayyürlerden münezzeh ve müberra bulunan zatı kastederler. Mütekellimler ve hakîmler gibi hariçte vücûdu olmayan ve ma'kulat-ı saniye (ikincil kategoriler) makûlesinden bulunan tahakkuk ve husûl manay-ı mastarîlerini kastetmezler. Benaberin Vücûd-i mutlakı, mevcûd bizzat ile tefsir ederler. Sûfilerin indinde vücûd-ı hakikî ile mevcûd olan, ancak Hak Subhanehu ve Teâlâ Hazretleridir. Bütün eşya ise, hakîmlerin ve mütekellimlerin mahiyat ve sûfilerin "a'yan-ı sâbite" dedikleri hakikî vücûd râihasını istişmam etmeyen suver-i ilmiye-i ilâhiyeden ibarettir ki vücûd-i hakikî ile mevcût olan Vacib Teâlâ'ya nisbet ve izafetleri ile taayyün ve temeyyüz ederler. Mevcûd tanınırlar. Bu vechile vücûdları nisbî, izafî, mecazîdir. Zatî, hakikî değildir. Bütün eşya, suver-i ilmiyesinin mevcûd-i hakikî Hakk'a olan nisbet ve izafetleri şahs-ı vahidin müteaddid ve mühtelif ayinelere akseden misâllerinin o şahsa nisbet ve izafetleriyle temsil ve tanzir olunur. Şahıssız ve o şahsa nisbetsiz misâllerinin vücûdu olmadığı gibi, suver-i ilmiyeden ibaret olan eşyanın dahi Haksız ve Hakk'a nisbetsiz vücûdu yoktur. Ve misâllar ayinenin ihtilafıyla muhtelif olduğu gibi, eşya da suver-i ilmiye mahiyetlerinin ihtilafıyla muhtelif olur. Ve ayinelerin ve misâlların taaddud ve ihtilafıyla şahs-i vahid taaddüd ve ihtilaf etmediği gibi eşya, suver-i ilmiyesinin taaddüd-i ihtilafıyla mevcûd vahid-i hakikî olan Cenâb-ı Hak da taalluk ve tehalluf etmez. Ancak taaddüd ve ihtilaf, eşya süver-i ilmiyesinin mevcûd-i hakikîye olan nisbet ve izafet ve taallukları ndadır.

bulmuşlar ve bunun en kötü hulûl ifâdesi olduğunu savunmuşlardır.[82] [Ma'lum olduğu üzere bu çirkin buluş -şüphe götürmez bir iftira olmakla beraber- hulûlun manasını ve sufiyenin söylediğini anlamamaktan kaynaklanmaktadır. Onların bu sözü bazı filozofların söylediği "alem yaratıcısıyla bir bütündür" şeklindeki ifadelerden farklıdır. Zira filozoflar, bununla gerçek varlığın kâinatın yaratıcısı değil kâinatın kendisi olduğunu kasdetmektedirler. Onlara göre yaratıcı -bazılarının açıkladığı gibi- insan için kâinattan tecelli eden soyut ve vicdanî bir anlam ve yüce bir fikirdir. (Tekmile,90,91)] Kimisi de bunu kabullenmiş ve överek şöyle demiştir: Arifler mecaz çukurundan hakikat zirvesine çıktıklarından, varlık aleminde sadece Allah'ın mevcûd olduğunu, ondan gayrı herşeyin ezel ve ebedde fani olduğunu müşahede etmişlerdir.[83] Kimi kelâmcılar ise ihtiyatta bulunup tavakkuf etmişlerdir.[84]

2. SUBÛTÎ SIFATLAR

Sübûtî sıfatlar, biz Maturidîlere göre sekizdir. Bunlar *Hayat, İlim, Semi, Basar, Kudret, İrade, Kelâm ve Tekvin*'den ibarettir. Eş'arîlere göre ise tekvin sıfatı dışında kalan yedi sıfattır.[85]

[82]- Ulema-i kelâmdan, sûfilerin mezkûr kavillerine ta'n ve teşni' eden Sadettin Taftazanî (722-792) ve Kadi (Adududdin el-İcî) (v.756/1355) ve emsâlıdır. Kâdî muşaru ileyh, sûfileri pek ziyâde teşni' ve takbih etmiş ve hulûlu iddia eden Nasara ve Gulat-ı Şia, bazı eâzım-ı nâsa hulûlu kâil oldukları halde, sûfiler bütün eşyaya, hatta eşya-ı hasîseye (kötü şeylere) hulûlu kâil oldukları cihetle, hulûlu kâil olanların en akbah ve eşna'ı olmuşlar demiştir.

[83]- Ulema-ı kelâmdan, sûfilerin mezkûr kelâmlarını ikrar ve itiraf ile senâ eden İmam Gazzâlî ve Seyyid Şerif Cürcânî ve Molla Abdurrahman Cami (1414-1492) ve emsâlıdır. Ve nâkil olunan mezkûr kelâm da İmam muşaru ileyhindir. Kelâm-ı mezkûru Celaluddin Devvani (v.908/1502) *Akâid-i Adudiye* şerhinde bilâ-inkâr nakletmiş ve şerh-i mezkûrun haşiyesinde muhakkik Gelenbevî (v.1205/1791) de bilâ-red takrir ve tavzihte bulunmuştur.

[84]- Sûfiyenin kelâm-ı mezkûrları, ulemay-ı kelâm indinde muhtelefun-fîh olmasına ve Ebu Yezid-i Bestamî ve Cüneyd-i Bağdadî (v.297/909) ve Şihabüddin Sühreverdî (1144-12349 ve Abdulkadir Geylânî (v.561/1165) ve Seyyid Ahmed Rufaî (v.578/1182) ve Ebu'l Hasan Şazelî (v.1258) ve Mevlana Celaleddin-i Rûmî ve Muhyiddin Arabî (1165-1240) ve Sadrüddin Konevî (1210-1274) ve Hacı Bayram Velî (v.833/1430) ve emsâl ve etbaından pekçok evliya-ı yakîn ve uzemay-ı dinin kelâmları bulunmasına ve kelâm-ı mezkûru tekellüm ile keşf ve irfanlarına bina etmelerine mebnî, zevat-ı muşaru ileyhim hazeratının keşf ve irfanları mertebesine vasıl olmayan zevata layık olan red ve tekzibde tevakkufla dine ve erbab-ı yakîne ta'n ve teşni'de ihtiyat etmektir.

[85]- Fırka-i Naciye Ehl-i Sünnet kırk şu kadar mes'elede ihtilaf ile iki taifeye tefrik olunmuşlarsa da birbirini bid'at ve dalâlete nisbet etmemişlerdir. Birincisi zamanen mukaddem olan İmam Ebu'l Hasan Eş'arî'ye nisbetle *Eş'arîyye*, ikincisi de zamanen muahher olan İmam Ebu Mansur Matüridî'ye nisbetle *Matürîdiyye* taifeleridir. İmam Matüridî'nin usûl-i akâidi, Mezheb-i Hanefîye ve İmam Eş'arî'nin usûlu da Mezheb-i Şafii'ye muvafık bulunmalarıyla, Hanefîlere Mâtürîdiyye ve Şafiîlere Eş'arîyye tesmiye olunur. Ve bazı defa tağlib tarikiyle iki

Cenâb-ı Hakk'ın Hayat, İlim, Kudret, İrade ve Tekvin sıfatlarıyla nitelendiğinin delili şudur:[86] Allah'u Teâlâ'nın, zorunlu varlık, yaratma ve icat etmede yegane zat olduğu sübût kazanınca, kâinattaki bütün varlıkların yaratılma konusunda ona dayandığı ve var olma bakımından onun yaratıkları olduğu da sübût kazanır.

Kâinattaki eksiksiz sağlamlığın, nizam ve intizamdaki[87] mükemmel güzelliğin var oluşu sabit olup gözlenince, bunları yaratanın ilim, kudret, irade, tekvin ve hayat sıfatlarına sahip olduğu da anlaşılmış olur.[88] Cenâb-ı Hakk'ın bütün bu sıfatlarla muttasıf olduğuna şöyle bir delil de getirilmiştir: Allah'u Teâlâ'nın uluhiyette yegane olduğu sübût kazanınca, onun bütün kemâl sıfatlarıyla muttasıf olduğu ve her türlü eksiklik ve zevâlden münezzeh olduğu da sübût kazanır. Zira bütün varlıkların ibadetini

taifenin mecmuuna Eşâire de denir. Eş'arîler ile Matüridîler arasında muhtelefun fiha mesâilden birisi de mesele-i tekvindir. Sıfat-ı tekvini, Matüridîler sıfat-ı kudrete irca' etmemeleriyle, sıfat-ı sübûtiye, indlerinde sekiz; Eş'arîler, irca' etmeleriyle, sıfat-ı sübûtiye indlerinde yedidir.

86- Zikir ve beyan olunacağı vechile zatın sıfat ile ittisafı hayat, ilim, kudret misillü vücûdî vasıflar ile hakikî olduğu gibi, kıdem bekâ vahdaniyet misilli ademî, selbî vasıflar ile itibarî de olur. Ve bu cihetle ittisaf, sübût ve vücûddan eamm bulunur; Sıfat-ı sübûtiye ve selbiye kısımlarına münkasim olur. Sıfat-ı ilâhiye zat üzerine zâid mevcûd manalar olmadığını, belki zatın aynı olduğunu iddia eden hakîmler ve Mu'tezilîler, sıfat ile zatın itibarî muğayeret ve ittisafını ve Vacib Teâlâ'nın Alim ve Kadir ve Mürîd ve Mükevvin olmasını kâil olmaları ile sıfatın zat üzerine zâid mevcûd manalar olduğunu ve sıfat ile zatın hakikî muğayeret ve ittisafını kâil olan Ehl-i Sünnet ve Kerramiye ile Cenâb-ı Hakk'ın sıfat-ı mezkûre ile mutlak ittisafı davasında ittihad ve ittifak etmiş olurlar. Mezkûr olan dava ile deliller, sıfat zatın aynı olmadığına zahib olan Ehl-i Sünnet ve Kerrameye'ye dava ve deliller olmaya salih olduğu gibi, sıfatın zatın aynı olduğuna zahib olan hakîmler ve Mu'tezilîlere de dava ve delil olmaya salih olur. Aralarındaki ihtilaf, yalnız keyfiyet-i ittisafta kalır. Benaberin istidlal fiilinin faili zikir ve tasrih olunmamış, mahzuf mutlak bırakılmıştır. Sıfat-ı mezkûre ile Sani' Teâlâ'nın ittisafına iki aklî, bir de naklî deliller getirilmiştir.

87- Feleklerin veyahut kevkeblerin devir ve hareketlerindeki nizamın ve arz ile madenlerinin terkiblerindeki ve ulûv ile suflün birbirine olan irtibatlarındaki ve nebatların ve hayvanların neşvünemalarındaki muhayyiru'l-ukûl kanunlar ile esbab-ı kemâllarına sevk ve delâletleri ve hususuyla insanları enva-ı ma'rifete ve aksam-ı hikmete tevfik ve hidâyetleri Cenâb-ı Sani'-i âlemin âlemi, san'attaki tamam-ı itkan ve ihkâmı ve kemâl-ı ihsanı cümlesindendir.

88- Mezkûr delildeki mülazeme bedihî ise de bazı kasırların fikrindeki gafleti izale maksadıyla tenbih olunur. dakîk manalara delâlet eden ve gâyet yakışıklı ve sevimli terkib ile müellef elfazı hâvî bulunan güzel bir hattın görülmesiyle hatt-ı mezkûrun kâtibinin âlim ve münşî olduğuna ve te'lif-i kelâma ve hüsn-i kitabete muktedir bulunduğuna ilm-i zarurîy-i âdî hâsıl olduğu gibi hilkat-i âlemde riâyet olunan itkan ve ihkâm ve nizam ve intizam manzur ve meşhud olmasıyla da Halıkının Hayy ve Alim ve Kadir ve Murid ve Mükevvin olduğuna ilm-i zarurî-i âdî hâsıl olur denilir. Delil-i aklî-i mezkûr ile sıfat-ı semaniyeden yalnız hayat, ilim, kudret, irade, tekvin sıfatları isbat olunabilir. Bakî kalan sem', bâsar ve kelâm sıfatlarının isbatı yalnız aklî ve naklî âtî delilleriyledir.

hakeden bir ilâhın aklen böyle olması gerekir. Hak Teâlâ'nın her türlü kemâlle muttasıf ve her nevi eksiklik ve zevâlden münezzeh olduğu sabitleşince tüm bu kemâl sıfatlarıyla muttasıf ve zıtları olan noksan sıfatlardan münezzeh olduğu da sabitleşir.[89]

Söz konusu sıfatlara şu âyetler de delil olarak getirilmektedir:

- *"Allah ki ondan başka İlâh yoktur. Daima diri ve yaratıklarını koruyup yönetendir."* (Al-i İmrân, 3/2)
- *"Allah her şeyi bilendir."*(Bakara, 2/282)
- *"O işiten ve görendir."*(Bakara, 2/284)
- *"(Ben) işitir ve görürüm"*(Tâ-hâ, 30/46)
- *"Allah her şeye güç yetirendir."*(Nisâ, 4/165)
- *"O dilediğini yapandır."* (Burûc, 85/16)
- *"Allah Musa ile konuştu."*(Nisâ, 4/164)
- *"Allah Peygamberlerden bazılarıyla konuşmuştur."*(Bakara, 2/253)
- *"Allah her şeyin yaratıcısıdır."*(Zümer, 39/62)[90]

a. ZAT - SIFAT İLİŞKİSİ

Cenâb-ı Hakk'ın bu sıfatlarla nasıl vasıflandığı konusunda ihtilaf edilmiştir. Kimi bu sıfatların zatla aynı, kimi de zattan ayrı olduğunu söylemiştir.[91]

89- Bu delilin de mulazemesi İbn-i Teymiye'nin naklettiği ehl-i millet ve hikmetin icma ve ittifaklarıyla sâbittir. Bu delil-i akliy-i sani, zaruriyatın mütevâtirat kısmındandır.

90-Ayât-ı celîle-i mezkûreden *"Her şeyi yaratan Allah'tır. Her şey O'nun tâsarruf ve yönetimindedir."* (Zümer, 39/62) nazm-ı celîli, Ehl-i Sünnetten Matüridîlerin kâil oldukları tekvin sıfatının naklî delilidir.

91- Ulemay-ı Ehl-i Sünnetten bazı muhakkiklerin beyanına göre sıfat-ı ilâhiye, Zat-ı İlâh'ın aynı olduğunu iddia eden hakîmler, Mu'tezilîler ve başkaları, sıfat-ı ilâhiye Zat-ı İlâh'ın aynı olmasıyla bizde zatımız üzerine zâid maâni-i sıfat üzerine terettüb eden âsar, Allah Teâlâ'da zat üzerine terettüb eder. Zat, zatıyla zattır. Üzerine âsar terettüb ettiği itibariyle de sıfattır. Bunların indinde Zat-ı İlâh ile sıfatı zatten müttahid ve itibaren muğayirdir. Zatın bütün sıfat ile ittisafı da zatın sıfat-ı selbiye ile ittisafı gibi itibarîdir. Sıfat-ı ilâhiye, Zat-ı İlâh'ın gayri olduğunu kâil Ehl-i Sünnet ve Kerramiye ve başkaları indinde dahi Zat-ı İlâh ile sıfatı birbirine hakikatta muğayir ve zatın sıfat ile ittisafı hakikîdir. Şu serdolunan beyana mebnî sıfat zatın aynı veyahut gayrı olmasındaki ihtilaf, zatın sıfat ile ittisafı keyfiyetindedir. Zatın sıfat ile ittisafı hakikî veyahut itibarî midir? demektir. [Hakîmlerin sıfat zatın aynıdır, kavillerini, zatın sıfat ile ittisafı itibarîdir. Te'vil olunan tevcih ve tahkik, Vacib Teâlâ'dan nefy-i sıfat ile lazım gelen cehil, acz gibi nakaisin Zat-ı Vâcibe isnadı şenaatından hükemayı

(1) Filozoflara Göre

Filozoflar, bu sıfatların zatla aynı olduklarını, Cenâb-ı Hakk'ın bunlarla vasıflanmasının itibarî olduğunu söyleyip şunu delil olarak ileri sürmüşlerdir: Şâyet sıfatlar zattan ayrı olsaydı iki muhâldan biri lazım gelirdi: Bunlar da vacibu'l vücûd olan zatın ya etken ve edilgen olması, ya da başkasıyla kemâl bulmasıdır. Bu delile şu cevap verilmiştir. "Birinci şık tercih edilir. Muhâlı sonuç verdiği iddiası da doğru değildir."[92]

(2) Mu'tezile'ye Göre

Mu'tezile de filozofları takip edip şöyle demektedir: Şâyet sıfatlar Zattan ayrı olsaydı, kadîm olmaları gerekirdi. Zira sonradan olan şeylerin Cenâb-ı Hakk'ın zatına taalluku caiz değildir. Sonuç itibariyla Hristiyanların söylediği gibi birden fazla kadîmin varlığı kaçınılmaz olur ki Hristiyanlar da bundan dolayı tekfir edilmişlerdir. Buna şu cevap verilmiştir: Birden fazla kadîm varlığın olması için Hristiyanların üç uknûm hakkında söyledikleri gibi sıfatların zattan ayrılıp mustakil zatlar olması gerekir.[93]

---

tahlis eder. Tevcih-i mezkûr hakîmlerin "ukûlu" isbatlarından ve "ef'âl-ı ibadı", ibada isnadlarından lazım gelen halk ve icadda şirk beşaatinden tahlis için ukûlu ve ibadı, alât ve vesait ile te'vil, tevcih gibidir. Ukûlda sıfat-ı ilâhiyede ef'âl-ı ibadda hakîmlerin kavillerini ehl-i milletin belki Ehl-i Sünnetin kavillerine takribdir. (Tekmile,92)]

[92]-Hakîmler, sıfat-ı ilâhiye zatının aynı olması müddealarını, "sıfat, zatın aynı olmamasını, gayrı olmasını ve gayrı olması da mucidi Zat-ı İlâh olması takdirine göre Zat-ı İlâh'ın hem fail, hem kabil (etken ve edilgen) olması muhâlını ve mucidi Zat-ı İlâh'ın gayrı olması takdirine göre de Zat-ı İlâhın gayr ile istikmalı muhâlını istilzam eder. Sıfat-ı ilâhiye zatının gayrı olması muhâl ve aynı olması hak ve sâbit olur" delilleri ile isbat ederler. Hakîmlerin mezkûr delillerinden, zatının gayrı olan sıfat-ı ilâhiyenin mucidi Zat-ı İlâh olması şıkkı ihtiyar olunur. Şıkk-ı mezkûra lazım gelen Zat-ı İlâh'ın hem fail hem kabil olması muhâlı men' olunur. Muhâl-ı mezkûr hakîmlerin ya aslı olmayan *Birden ancak bir sudûr eder* asıllarına mebnîdir. Veyahut fiil-i vücûbun ve kabulda imkânın eseri ve delili olması, vücûb ile imkânın ictima'ları muhâl olduğu gibi eserleri ve delilleri olan fiil ile kabulun ictima'larının da muhâl bulunması fikr-i fasidine mübtenidir. Gayrın eserini kabul, emâre-i imkân ise de, fail kendi eserini kabul etmesi emâre-i imkân değildir denilir. Bu vechile delillerinden cevap verilir.

[93]- Mu'tezilenin mezkûr delillerinden dahi sıfat-ı ilâhiye zatının gayrı ve kadîm olması kavli itlakı üzre "Nasaranın *ekanim-i selaseyi kâil* oldukları gibi teaddüd-i kudemâ ve kesretini müstelzim değildir" cevabı verilir. Nasara, kâil oldukları kadîm üç uknûmun birbirinden infikaklarını ve hatta uknûm-i ilmin intikalı ile Hz.İsa olmasını tecviz etmeleriyle müteaddid kadîm zatlar isbat ederler. Ve kavl-i mezkûrlariyle müteaddid kadîm zatları kâil ve kafir olmaları lazım gelir. Eşâire ise kâil oldukları yedi veya sekiz kadîm sıfatın zattan infikak ve intikalını tecviz etmedikleri cihetle müteaddid kadîm zatlar isbat etmezler. Ve kavl-i mezkûrlarına taaddud-i kudema ve tekessürü lazım gelmez. Ve mezkûr kavilleri küfürlerini mûcib olmaz. Taaddüd-i kudema ve kesretinin lüzûmu ancak isbat olunan kudemanın müteaddid zatlar olup birbirinden infikak ve intikalının caiz olmasıyladır. Hızır Bey merhum Kaside-i Nuniye'sinden;

(3) Kerramiye'ye Göre

Kerramiye sıfatların zattan ayrı olduğunu, Cenâb-ı Hakk'ın sıfatlarla hakikî olarak nitelendiğini söyler. Birden fazla kadîm varlığı kabul durumuna düşmemek için sıfatların hâdis olduğuna kâil olup şöyle demişlerdir: Şâyet sıfatlar kadîm olsaydı sıfatların taalluk ettiği hâdis varlıkların da kadîm olması gerekirdi. Bunlara şöyle cevap verilmiştir: Sıfatların taalluk ettiği şeylerin kadîmliği ancak sıfatlardaki taallukun hâdis olmaması durumunda gerçekleşir.

(4) Eş'arîlere Göre

Eş'arîler,[94] sıfatların zatla ne aynı, ne de gayri olduğunu kabul ederler. Onlara göre sıfatlar, zatın aynısı değildir. Aksine zata zâid olup onunla var olan, kadîm ve mevcûd manalardır. Keza Eş'arîler, sıfatların zattan ayrılabilecek şekilde zatın gayrisi olmadığını söylerler. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın sıfatlarla nitelenmesi de hakikî sûrette olmaktadır. Onlar, bununla iki çelişiğin[95] birden kaldırıldığını ve birden fazla kadîmin var olduğunu söyleme durumuna düşmüyorlar.[96] Sıfatların ilâhî zatla kâim ve ilave olan mevcûd manalar olduğuna şu delilleri getirmişlerdir:

- Biz insanların sıfatları, zatımızla kâim ve zata ilave manalardır. Keza Cenâb-ı Hakk'ın sıfatları da aynı niteliktedir. Bu söz, gâibi şahide kıyas etmek olarak

---

"Çu etmez Hakk'tan onlar infikâki
Hata etmez bu sözde ayn-ı yekzan"

beytiyle Mu'tezilenin mezkûr delillerinden cevaba işaret etmiştir.

[94]- Eşâire ismi, Eş'ariyye gibi Eş'arî'den me'hûzdur. İmam Ebu'l-Hasan Eş'arî'nin etbaına itlak olunur. Ve tağlib tarikiyle Eş'arîyye ve Mâtürîdiyye taifelerine ve belki bütün fırka-i naciye-i Ehl-i Sünnet'e dahi itlak olunur.

[95]- Meşayih-i Ehl-i Sünnet, sıfat-ı ilâhiyenin hâdis olması, Zat-ı İlâh'ın mahall-i havadis olmasını müstelzim ve Zat-ı İlâh'ın mahall-i havadis olması dahi delil-i kat'i ile sâbit olan muhâlefetun li'l-havadis, sıfat-ı selbiyesine münafi ve münakiz olduğundan sıfatın kadîm olmasını hükmetmişler. Sıfat, zatın aynı olması luğat ve örf ve şer'a muhâlif olmasına mebnî sıfat zatın aynı olmasını ve sıfat zatın gayrı olması da teaddüd-i kudema ve kesretini müstelzim bulunmasına mebnî de sıfat zatın gayrı bulunmasını nefiyde bulunmuşlar. Sıfat zatın ne aynı ve ne de gayrıdır demişler. Ve bu yine sarahaten lazım gelen irtifa-ı nakîzeyn ve zımnen lazım gelen ictima'-ı nakîzeyn muhâllarını defetmek maksadıyla nefyettikleri gayrı, aynın zıddı olan gayr-ı luğavî manasına hamletmemişler, belki vücûdda ve hayyizde infikakı caiz olan gayr-ı ıstılahî manasına hamletmişlerdir. Gayr-i luğavî ayn'e mübayenet-i külliye ile mubayin ve nakîz ve her ikisinin nefiyleri irtifa' nakîzeyni mûcib ise de gayr-ı istilâhî ayn'e mübayenet-i külliye ile mübayin ve nakîz olmadığı, belki mübayenet-i cüz'iye ile mübayin aralarında *umum ve husus min vech* olduğu cihetle, nefiyleri irtifa-ı nakîzeyni müstelzim değildir.

[96]- Sıfat-ı İlâhiyenin Zat-ı İlâhî'ye manay-ı istilâhî ile muğayeretini nefyetmek taaddüd ve kesreti mûcib olan infikakı nefyetmek oluduğu cihetle taaddüd-i kudema ve kesreti lazım gelmez.

telakki edilip reddedilmiştir. Nitekim kıyası yapanlar da aradaki farkı itiraf etmektedirler.[97]

- Tevatürle bize nakledilen şeriatta, bu sıfatlardan türetilen vasıfların Allah'a nisbeti; bu vasıfların Zat-ı İlâhî ile kaim, mevcûd ve sabit manalar olduğunu gösterir. Zira türetilen vasfın bir şeye yüklem kılınması ve ona denk olması, kelime kökündeki anlamın o şeyde var olmasını gerektirir. Eş'arîlerin bu delili şu gerekçeyle reddedilmiştir: Adıgeçen yüklem kılınma ancak sözkonusu şeyin ademî bir mefhum bile olsa kelime kökündeki anlamla vasıflanmasını gerektirir. Yoksa sözkonusu şeyin var olmasını gerektirmez.[98] Binaenaleyh bahse konu olan sıfatlardan türetilen vasıfların Allah'a hamledilmesinden o sıfatların varlığı ve sübûtu gerekmez. Aksine Cenâb-ı Hakk'ın Kıdem, Bekâ ve Vahdaniyet gibi ademî vasıflar olsalar bile o sıfatlarla nitelenmesi lazım gelir.[99] Bundan dolayıdır ki bazı muhakkik Eş'arîler İlâhî sıfatların

---

97- Sıfat-ı ilâhiyenin Zat-ı İlâh üzerine zâid mevcûd manalar olduğuna Eşâire'nin delillerinden birincisi delil-i zannî temsil kısmından *kıyasü'l-gâib ala'ş-şahid* (gaybî olanı, algı alanımıza girenlere mukayese edip ikincisi için geçerli olanı birincisi için de geçerli saymak) kabilindendir. Delilin zan ifâde eden kıyas nevi, itikadiyât ve yakîniyattan olan sıfat-ı ilâhiyenin Zat-ı İlâh üzerine zâid ve mevcûd manalar olmasını isbatta kâfi olmamakla beraber mezkûr delil ve kıyas ile istidlâl eden Eşâire makîs olan sıfat-ı ilâhiyenin kadîm ve makisun aleyh olan sıfat-ı ibadın hâdis olduğunu kâil ve bu vechile makîs, makîsun aleyh arasındaki farkı muterif olduklarından mezkûr delil ve kıyasları, *kıyas-ı maa'l-farık* ve *kıyas-ı gayr-i sahihtir*. Bir de Ehl-i Sünnet'ten bazı muhakkiklerin tahkikleri vechiyle inkişaf-ı eşyada, mahluk hâdislerin zatları gayr-i kâfi olduğundan, zatları üzerine zâid manay-ı ilim gibi sıfata muhtaç olursa da Halık-ı Kadîm'in zatı kâfi bulunduğundan, zatı üzerine zâid manay-ı ilim gibi sıfata muhtaç değildir. Mahluk hâdislerde zatları üzerine zâid manay-ı ilim gibi sıfata vaki olan inkişaf-ı eşya Halık-ı Kadîm'de zatına vaki olur. Halık-ı Kadîm'in zatıyla sıfatı aynen muttahid ve itibaren muğayir bulunur. Sıfatı zatı üzerine zâid olmakta Halık-ı Kadîm'i mahluk hâdise kıyas etmek ve Halık-ı Kadîm'in sıfatı, mahluk hâdisin sıfatı gibi zatı üzerine zâid manalardır demek asla caiz olmaz.

98- Çünkü bir emrin bir emir ile ittisafı, bir emrin diğer emirde vücûdundan ve diğer emre sübûtundan eâmdır. Bir emrin diğer emirde vücûdu ve diğer emre sübûtu bir emrin diğer emirde usûl ve vücûd ve tahakkukundan ibaret olduğu halde bir emrin diğer emir ile ittisafı, Zeyd'in kıyam ile ittisafı gibi bir vasf-ı vücûdînin mevsufta husûl ve vücûduyla olduğu misüllû adem-i ilim manasına olan cehlin Zeyd'e nisbet ve itibarı gibi bir vasf-ı ademînin mevsufuna nisbet ve itibarı ile de olur. Sübût ile vücûd ahass, ittisaf aâmdır. Bir müştakın bir şey üzerine hamlolunması, müştakın me'haz-i iştikakıyla icab ve istilzam eder. O şeyin eâm olan ittisafını icab ve istilzam-ı mezkûrundan o şeyin me'haz-i iştikakı ile ittisafı lazım olursa da me'haz-i iştikakın o şeyde vücûd ve sübûtu lazım gelmez. Ve haml-i mezkûr ile me'haz-i iştikakın o şeyde mevcût olduğu ma'lûm ve sâbit olmaz.

99- Sıfat-ı Selbiyeden evveli olmamak manasına olan Kıdem ve ahiri olmamak manasına olan Bekâ ve şeriki olmamak manasına olan Vahdaniyet evsaf-ı ademiyesinden muştak kılınan *Kadîm ve Bakî ve Vahid* muştaklarının Zat-ı Barî'ye hamlolunması evsaf-ı ademiye-i mezkûre ile Zat-ı Barî'nin ittisafına delâlet ettiği halde, evsaf-ı mezkûrenin Zat-ı Barî'de mevcûd ve

sübûtu hakkında bir delilin bulunmadığını, ancak mezkûr sıfatların, mevsuf olan Allah ile sıfatların taalluk ettiği varlıklar arasında bir nisbet ilişkisi olduğunu belirtmişlerdir.[100] Diğer bir kısım Eş'arîler, ilâhî sıfatların zata zâid olan mevcûd manalar olması hususunu zaruriyat-ı diniyeden görmemişlerdir.[101] Bunlar söylediklerini bazı asfiyadan aktardıkları şu rivâyetlerle pekiştirmişlerdir: "Sıfatların zata zâid olup olmadığı, ancak keşif ile bilinen bir husustur. Her kim keşif olmadan bunlardan birine hükmederse, düşünce ve ictihadıyla zannına galebe çalan bir şeyle hükmetmiş olur. Binaenaleyh burada olumlu veya olumsuz taraflardan birini benimsemekte her hangi bir mahzur yoktur."[102]

Sonuç olarak Cenâb-ı Hakk'ın ezelî ve ebedî bir şekilde mezkûr kemâl sıfatlarıyla muttasıf olduğuna inanıp ittisafın keyfiyetini ona havale etmek gerekir. Zira Cenâb-ı Hak, zatının sıfatlarla nasıl ittisaf ettiğini daha iyi bilir.[103] Sıfatlar da Zat-ı İlâhî

---

zatı üzerine zâid manalar olduğuna delâlet etmediği gibi, *Hayy, Alim, Semi', Basir, Kadir, Murid, Mütekellim, Mukevvin* müştaklarının Zat-ı Barî'ye hamlolunması, dahi h*ayat, ilim, semi', bâsar, kudret, irade, kelâm, tekvin* vasıflarıyla zatın ittisafına delâlet ederse de evsaf-ı mezkûrenin zatta mevcût ve zat üzerine zâid manalar olmasına delâlet etmez. Hülasâ mütekellimlerin haml-ı mezkûr delilleri, sıfat-ı mezkûrenin mevcût ve zat üzerine zâid manalar olması matlublarını istilzam etmez. Matlublarından eâm olan evsaf-ı mezkûre ile zatın ittisafına delâlet eder. Delillerinin takrîbi mefkuttur. (Medlula delâlet edecek bir konumda değildir)

100- Eşâire'den bazı muhakkikler ile maksud, Kadı Adud'dur. Muhakkik-i muşaruileyh, "sıfat-ı ilâhiye Zat-ı İlâh üzerine zâid manalar olduğuna Eşâire'nin ikame ettikleri delilleriyle sıfat-ı ilâhiye Zat-ı İlâh üzerine zâid manalar olmadığına, zatın aynı olduğuna hakîmlerin getirdikleri delillerinden hiç birisi tam ve salim olmadığını ve sıfat-ı ilâhiyenin ahkâm ve ahvâlından yalnız Sıfat-ı İlâh'ın Zat-ı İlâh ile müteallakları arasında izafetler ve nisbetler olması hükmünden başka hiçbir hükmü kat'i delil ile ma'lûm ve sâbit bulunmadığını cezm etmesiyle sıfat-ı ilâhiyenin mevsuflariyle muteallakları arasında niseb ve izafât olmaları halinden başka hiçbir haline delil-i kat'i mevcût değildir" demiştir.

101- Mütekellimlerden bazı muhakkikler ile maksud, Celalûddin Devvanî'dir. Sıfatın mevcûd ve zat üzerine zâid manalar olması veyahut zatın aynı bulunması hükümlerinden hiçbirisi dinde zikr ve tasrih olunmadığı gibi, delil-i aklî-i kat'i ile de sâbit olmadığından *zaruryat-ı dinîyyeden* ve *ahkâm-ı kat'iye*'den olmadığını muhakkik-i muşarun ileyh zikr ve beyan etmiştir.

102- Bazı asfiyadan menkul olan kelâm, sıfatın zat üzerine zâid manalar veyahut zatın aynı olması hükümleri, ictihadî ve zannî olduğuna ve herbirisini itikatta beis olmadığına delâlet etmesiyle Devvanî (v.908/1502)'nin *sıfat zat üzerine zâid manalar olmasının zaruret-i diniyyeden olmadığı* kavlini teyid eder. Bazı asfiya ile maksud, Celalûddin Devvanî'nin muasırlarından Mevlana Camî veyahut Şeyh Bahaeddin Nakşibendî (d.1338) Hazretleri olması akva-i ihtimalâttandır.

103- Hak Sübhanehu ve Teâlâ Hazretlerinin Sıfat-ı Aliyye-i Mezkûre ile ittisafı, meşayih-i Ehl-i Sünnet'in buyurdukları gibi sıfat zat üzerine zâid manalar olması vechiyle hukemânın ve Mu'tezilenin ve Ehl-i Sünnet'ten bazı fudalanın dedikleri gibi sıfat zatın aynı olup *zat, min*

gibi mahiyetleriyle bilinmeyen, ancak taallukatının âsârıyla bilinen şeylerdir.[104] Bu nedenle kelâmcılar, sıfatları ancak taallukatları itibariyla taksim edip şöyle demişlerdir: Bazı sıfatlar ne var olana, ne de yok olana taalluk eder, ki hayat sıfatını buna örnek olarak verebiliriz. Bazı sıfatlar da bütün var ve yok olanlara taalluk eder. İlim ve kelâm

haysü hiye zat üzerine ma'lumât münkeşif olduğu itibariyle İlim ve mesmuât münkeşif olduğu itibariyle Semi' ve mubsarât münkeşif olduğu itibariyle de Bâsar ve eşyanın halk ve icadına mebde' olmasının sahih olması haysiyetiyle Kudret ve eşyanın halk ve icadını tercihi haysiyetiyle de İrade ve eşyaya vücûd ifaza etmesi itibariyle Tekvin olması, hülasâ zat ile sıfat aynen muttahid ve itibaren müteğayir bulunması vechinden hiçbirisi Kitabullah Kur'ân'da ve ahadis-i nebevî'de tasrih olunmadığı gibi, ahd-i Sahabe'de dahi mevki-i bahse konulmadığı, belki fırak-ı dalle-i İslâmiye'nin zuhûruyla tahaddüs eden hâdisattan bulunduğu ve her fırka kendisine zahir olan delil ile mezkûr iki vecihten birisini tercih ile kâil olduğu ve haddi zatında hiçbir vecih ile zarurî ve kat'i olmadığı ve ancak sıfat-ı mezkûre ile Zat-ı İlâh'ın muttasıf olduğu, dinde sarih zarurî bulunduğu cihetle ahd-i sahabe'de olduğu ve muhakkiklerin kavillerine lazım geldiği üzre Zat-ı İlâh'ın sıfat-ı mezkûre ile yalnız ittisafını cezm ve itikat ile keyfiyet-i ittisafı vechilerinden birisini tercih ile itikadı teşviş ve ihlal etmek belki keyfiyet-i ittisafın ilmini a'lem ve ahkem olan Cenâb-ı Allah'a tafviz (havale) etmek Kitab-ı İlâhî'ye ve Peygamber Efendimizin sünnetine ve Selef-i Salihin'in sîretine daha muvafık ve layıktır. Meşayih-i Ehl-i Sünnet'in sıfat-ı ilâhiye hakkındaki kavilleri fırak-ı dalle ile esnay-ı mubahesede vuku'bulan bahs ve ictihadları neticesidir. [Sufiyeden bir cemaat, Sıfat-ı İlâhiyenin te'viline lüzûm gören mütekellimleri Halık Teâlâ'nın hakikatı halk (mahluk)'ın hakayıkine muhâlif olduğunu, muhâlefetün li'l-havadis sıfatını itikaddan gaflet etmeleriyle ta'n etmişlerdir. İmam Şa'rani de, te'vile ihtiyaç görenler, emrin evvel ve ahirinde cehalette bulunduklarını *"...Onun benzeri hiçbir şey yoktur..."*(Şurâ,42/11) kavline muhâlif Canıb-ı Hakk'ta sıfat teşbihi taakkul etmeleri ile evvel emirde Allah Teâlâ'nın inzâl buyurduğu kavlini muradı olmamasına ihtimali olan te'vile cesaretle de ahir emirde cehalette bulunduklarını zikretmiştir. Ehl-i Hikmet ve ma'rifetten bazıları dahi Zat-ı Barî ve sıfatı, akl ve fikrin tavlinden (gücünden) hariçtir, zat ve sıfatı hakkında akıl ve fikrin hükmü kabil olmaz. Kuvve-i müfekkirenin hâl ve şanı hayal ve hafıza hazinelerinde mahzun bulunan eşyay-ı mahsûsenin sûretleriyle o sûretlerinden vahimenin intiza' ve inbisat ettiği maâniy-i cüz'iyede tasarruf ve kanunu üzerine tertibdir. Bu tasarruf ve tertibden akıl ve fikrin hâsıl ettiği ilim ile eşyay-ı mahsûsa arasında münasebet bulunduğu cihetle eşyay-ı mahsûsaya ilim hâsıl eder. Zat-ı Hak ile eşyadan hiçbir şey arasında mücaneset ve münasebet bulunmadığından, akıl ve fikir tertib ettiği mukaddimat ve hâsıl ettiği ilim ile hakikat-ı Hakk'ı ma'rifete vasıl olamaz dediğini Bağdadî *Ruhu'l-Maânî* tefsirinde nakletmiştir. (Tekmile, 92,93)]

104-Âsar-ı mahlukası olan âlemin delâleti ve enbiya ve kütüb-i ilâhiyenin ihbarı vechiyle Cenâb-ı Halık Celle Zikruhu hazretlerinin mevcûd olduğu şüphesiz ma'lûm ve sâbit olmuşsa da *"O, onların geleceklerini de geçmişlerini de bilir.Kulların ilmi ise bunu asla kavrayamaz."* (Tâ-hâ, 20/110) kavl-i celîli *"Seni hakkıyla tanıyamadık"* (Beyhakî, 1/145) hadis-i şerifi mantuku üzre künh ve hakikat-ı Zat'ı idrak ve ihata olunamadığı gibi, eser-ı sun'i olan âlemde görülen nizam-ı bedîin delâleti ve enbiya ve kütüb-i ilâhiyenin vasıf ve beyanı vechiyle Cenâb-ı Sani'-i âlem ve tekaddes hazretlerinin hayat, ilim, sem', bâsar. irade, kudret, kelâm, tekvin sıfatlarıyle muttasıf bulunduğu sûret-i kat'îyede ma'lûm ve sâbit olmuşsa da *"Seni hakkıyla tanıyamadık"* hadis-i şerifinin şerh ve beyanında ulema-i dinin zikrettikleri üzre künh-i zatı ve hakâik-i sıfatı, kat'i sûrette ma'lûm olmamıştır. Yalnız mutaallaklarına taallukları ma'lûm olmuştur. Ve Eşâire-i kiram da sıfat-ı ilâhiye'yi mutaallaklarına taallukları itibariyle tarif ve taksim etmişlerdir.

sıfatları gibi. Diğer bir kısım sıfatlar ise sadece var olanlara taalluk eder. Sem' ve basar gibi. Bazıları da ancak mümkünata taalluk eder. Kudret, İrade ve tekvin gibi.[105]

b. SÜBÛTÎ SIFATLARIN ADEDİ

(1)Hayat

Kendisiyle ilmin ve diğer sıfatların anlam kazandığı bir sıfattır. Bu sıfat hiçbir şeye taalluk etmez.[106] Burada bahsedilen hayat, nefsanî niteliklerden olan hayvanî hayattan farklı olup maddî olmayan hakikî bir hayattır.[107]

(2) İlim

Var ve yok olanlara taalluk eden bir sıfattır ki bununla var ve yok olanlar açıklık kazanır. Muhakkik kelâmcılara göre bu sıfatın taalluku bir ve ezelî olup yenilenen varlıklarda tekrarlanmaz. Zira yeni ortaya çıkan varlıklar daha önce bilinen şekliyledir. Binaenaleyh ilim sıfatı, ne yenilerin meydana çıkışıyla, ne de gafletin arız olmasıyla değişikliğe uğrar. Dolayısıyla yeni varlıkların bilinmesi önceki şekliyledir.[108] Filozofların söylediğinin aksine cüz'îyata taalluk eden ilim de böyledir.[109]

105- Sıfat-ı ilâhiyeden hayat sıfatının asla mutaallakı olmadığı, bakî sıfatların mutaallakları bulunduğu cihetle, bakîlerine mubayin ve İlim ve Kelâm sıfatlarının mutaallakları mevcûtlar, mümkünler, mumteniler olduğu ve sairlerinden bazılarının mutaallakları yalnız mevcûtlar ve bazılarının da yalnız mümkünler bulunduğu cihetle de başkalarından mutlak eamm ve sem' ve bâsar sıfatlarının mutaallakları mevcûtlardan vacip ve mümkün ve Kudret ve İrade ve Tekvin sıfatlarının mutaallakları da vacib olmayıp mümkünlerden mevcûd ve ma'dum olmakla min-vechin eammdır. Tekvin sıfatının mevcûtlara taalluku, devam-ı vücûdları içindir. Mevcûdu icad, muhâlı lazım gelmez.

106-Hayatı olmayanın ilmi ve sem'i ve basarı ve iradesi ve kudreti dahi olmadığından sıfat-ı hayat, sıfat-ı sairenin musahhihleridir.

107-Mutlak hayat, hayat-ı ma'nevîye ile hayat-ı maddiyeye itlak olunur. Hayat-ı ma'nevîye, hayat-ı hakikîye ve hayat-ı maddiye dahi hayat-ı izafîyedir. Hayat-ı maddiye, mevcûdat-ı mümküne aksamından arazın keyf makûlesinden ve keyfiyat-ı nefsîyeden ve hayat-ı ma'nevîye-i hakikîyenin eseridir. Ve hayat-ı hakikîye-i ma'neviye ise sıfat-ı ilâhiyenin aslıdır.

108-Eşâire'nin cumhuru, sıfat-ı ilmin birisi ezelî ve diğerisi de lâyezâlî iki taalluku olduğunu ve ezelî taalluku ile birinci defa ezelîlere ve müteceddid ve hâdis lâyezâlîlere ve lâyezâlî taalluku ile de ikinci defa yalnız müteceddid, hâdis lâyezâlîlere taalluk ettiğini kâil olmuşlarsa da sıfat-ı ilmin taalluk-i ezelîsi kadîmlere, kıdemleri ve müteceddid hâdislere dahi hudûsları vechiyle olup gaflet tarayanı (meydana gelmesi) gibi hiçbir sebeple ilm-i ilâhînin inkişaf-ı evveli tebeddül ve teğayyür etmediğinden, sıfat-ı ilmin lâyezâlda müteceddid ve hâdislere teceddüd ve hudûsları halinde tekrar ikinci defa taallukuna hacet olmadığını ve sıfat-ı ilmin yalnız bir taalluk-ı ezelîsi bulunduğunu Eşâire'nin muhakkikleri hükmetmişlerdir.

109- Farz-ı iştiraka mani olur sûrette maddî ve cüz'ilerin cüz'ilikleri vechiyle idrak ve ihsasları, ancak âlât-ı havas tarikiyle olabileceğini hukemâ za'm ettiklerinden ve Allah Teâlâ dahi âlât

(3) Sem'

Varlıklardan işitilebilir olanlara taalluk eden bir sıfattır. Cenâb-ı Hak, işitme duyusu aracılığı olmaksızın işitilebilir olanları işitir.

(4) Basar

Varlıklardan görülebilir olanlara taalluk eden bir sıfattır. Cenâb-ı Hak, görme duyusu aracılığı olmadan görür.[110]

(5) Kudret

Bilinenlerden mümkünata taalluk eden ve kendisiyle mümkünatın yapılması ve yapılmaması anlam kazanan bir sıfattır.[111] Bu anlamıyla kudret, ihtiyar sahibi bir failin kudretine özgü olup mecbur olan faillerin kudretini kapsamaz. Belirtilen özel anlamıyla kudret, filozoflara göre var olmayan bir kudrettir. Onlar *eylemi gerçekleştirmeyi mecburi kılan husus, istidâda aittir.*"[112] sözüyle mezkûr kudreti inkâr ederler. Buna karşın, zatı dışında haricî bir nedenle[113] mecbur olan failin kudretini kapsayan genel

ve cevarihten münezzeh olduğundan, cüz'ilere ilmi, cüz'ilikleri vechiyle olmadığını, belki farz-ı iştiraka mani olmayan küllîlikleri vechiyle olduğunu hükmetmişlerdir. Hukemânın mezkûr hükümleri, gaibi şahide kıyas üzerine mebnî olduğunu ve maddî cüz'ilere cüz'ilikleri vechiyle adem-i ilim, Sani' Teâlâ hakkında noksanı mûcib-i muhâl bulunduğu cihetle, cüz'ilere ilmi, cüz'ilikleri vechiyle olduğunu mütekellimler cezm ve itikatta bulunmuşlar.

110-Mesmuatın bizce ma'lûm olan uzvu sem' ile keyfiyet-i istimaı ve mubseratın uzvu basar ile keyfiyet-i ru'yeti Cenâb-ı Vacib Teâlâ hakkında muhâl olduğundan kitab-ı ilâhî Kur'ân'da ihbar buyurulduğu vechiyle Vacib Teâlâ'nın sıfat-ı sem' ile ve sıfat-ı basar ile ittisafını tasdik ve itikat ve keyfiyet-i sem'înin ve keyfiyet-i basar'ının ilmini Cenâb-ı Hakk'a tafviz ederiz.

111- Sıfat-ı kudretin mümkünlere te'sir-i taalluku ile mümkünlerin failden fiil ve terk (yapıp yapmama)lerinin sahih olması eseri, mümkünlerin haddı-zatlarındaki imkânları ve caizü'l-vücûd olmaları vasıflarının gayri ve mümkünlerin imkân vasıfları sıfat-ı kudretin mümkünlere taallukunun şartıdır. Mümkünlerin haddi zatlarındaki imkânları ile sıfat-ı kudretin mümkünlere taalluku sahih ve sıfat-ı kudret ile de mümkünlerin failden fiil ve terki caiz olur. İmkân-ı zatîsi olup failinin kudreti taalluk etmeyen muhâl-ı âdîlerin failden südûru, adette sahih olmaz. Belki südûru harikulâde olur.

112- Mütekellimler, kudretin manay-ı mezkûrundan *bir şeyin yapıp yapmamanın mümkün olması* ile tabir ederler. Manay-ı mezkûr ile kudret, fiil ve terkte muhtar olan faile mahsûs olduğu ve fiile mecbur ve muceb olan tabâyi'de ve faillerde bulunmadığı cihetle ahasstır. *Kudretün bi'l ma'ne'l-ahass* denir. Hakîmler, mahiyat-ı eşyadaki isti'dat ile vacibin ve ukûl ve nufûs ve eflâkın ve insanlar ve bütün hayvanların da tabâyi' gibi fiile mecbur ve muceb olduğunu za'mettiklerinden ve indlerinde fail-i muhtar bulunmadığından mezkûr ahass mana ile kudreti nefyederler.

113- Kavâbilin mahiyetlerindeki isti'datları, fevâili, fiillerine mecbur ve muztar kıldığını hakîmler za'm etmeleri ile indlerinde sahib-i ilim olan mebadiy-i âliyenin belki mebde-i feyyaz olan Vacib Teâlâ'nın ve hiss-i şuûru bulunan insanlar ve bütün hayvanların fiillerinde muceb ve

anlamdaki kudreti kabul ederler. Bununla Vacibu'l Vücûd olan Zat'ın kudretiyle tabiî güçlerin kudretini birbirinden ayırmama gibi çirkin bir sonuçtan kaçınmaya çalışmaktadırlar. Onlar şöyle demektedir: (Genel anlamıyla) kudret, sahibinin kendisiyle eylemi dilediğinde yapıp dilediğinde terk edebildiği bir kuvvettir. Sözkonusu eylem sahibi gerçekleştirdiği eylemde zatı dışında haricî bir nedenden dolayı mecbur olsa da sonuç değişmez. Binaenaleyh birinci şartlı önermenin ilk öncülü, kâinatın varlığına nisbetle tahakkuku zorunlu bir öncüldür. İkinci şartlı önermenin ilk öncülü ise, kâinatın varlığına nisbetle tahakkuku imkânsız olan bir öncüldür.

Her iki şartlı önerme yüce yaratıcı hakkında geçerlidir. Zira şartlı önermenin tahakkuku ilk öncülün gerçekleşmesine bağlı değildir. "*Şâyet rahman olan Allah'ın oğlu olmuş olsaydı ibadet edenlerin ilki ben olurdum*"(Zuhruf, 43/81) âyeti buna bir örnektir. Tekvin sıfatını kabul etmeyen Eş'arîlerin aksine Matüridîlere göre kudretin taalluku tek ve ezelîdir. Zira Eş'arîlere göre kudretin taalluku ikidir:

- Kendisiyle fiilin veya terkin (yapıp yapmamanın) sıhhat bulduğu ezelî taalluk.
- Kudretin kendisiyle icat etmek sûretiyle te'sirde bulunduğu ebedî taalluktur.[114]

(6) İrade

Kudret dahilindeki mümkünata taalluk edip fiil ve terk tarafından birini belirleyen bir sıfattır. Binaenaleyh filozofların aksine, irade vasıtasıyla başka herhangi

muztar olmalarında his ve şuûru olmayan ve fiillerinde mecbur ve muztar bulunan tabayi-i suflîyeden fark ve temeyyüzleri olmaması şenaat ve kabahati hakîmlere lazım geldiğinden, mebadi-i âliye ve sairenin fiillerinde mecbur ve muztar olmaları za'mını muhafaza ile beraber şenaat-ı mezkûreden halas bulmak kasdıyla mebadi-i âliye ile insanlar ve hayvanlarda bulunan tabâyi-i suflîyede bulunmayan mana ile kudreti isbat ve mebadi-i âliye ve tabâi-i sufliyeyi birbirinden tefrik ve temyiz ile lazım gelen şenaatı def' ettiler. Tarifinde: *Kudret, öyle bir kuvvettir ki sahibi zatından hariç fiildeki hikmet ve terkindeki adem-i hikmet ve mazarrat gibi bir emre ilim ile fiilinde veya terkinde muceb ve mecbur olsa bile, zatına nazaran o kuvvetiyle dilerse işlemek, dilemezse işlememek hal ve haysiyetinde bulunur* dediler. Hakîmlerin manay-ı mezkûr ile isbat ettikleri kudret, mütekellimlerin kâil oldukları muhtarın kudretine ve hakîmlerin kâil bulundukları mucebin kudretine ilim ve şâmil olduğundan, mezkûr mana ile kudrete *kudretun bi ma'ne'l-eamm* denir.

114-Tekvin sıfatını nefyeden Eş'arîler, makdurun fiil ile terkini sahih kılmak gibi makdurun icadını dahi kudret sıfatının eseri kılarlar. Kudret sıfatına fiil ile terk makdurunu sahih kılmak eseri için bir *taalluk-i ezelî* ve icad eseri için de bir *taalluk-ı lâyezâlî* isbat ederler. Tekvin sıfatını kâil olan Matüridîler, icad eseri tekvin sıfatının eseri olduğunu ve fiil ile terk makdurunu sahih kılmak eserinden başka sıfat-ı kudretin eseri bulunmadığını ve kudret için yalnız bir taalluk-i ezelî bulunduğunu hükmederler.

bir müreccih olmadan tercihte bulunmak mümkündür.[115] İradenin taalluku, ilmin taallukuna uygun olarak tek ve ezelîdir. Dolayısıyla iradenin taalluk ettiği hususların kadîm olması gerekmez.[116] Aynı şekilde iradenin taalluku iyilikleri, taatı, kötülük ve masiyeti kapsayan bir taalluktur. Bütün olanlar onun iradesi ile olmaktadır.

Mu'tezilenin söylediğinin aksine Cenâb-ı Hakk'ın murad ettiği her şey mutlaka olmaktadır. Zira Mu'tezile, iradenin razı olma ve emretmeyi gerektirdiğini zannetmektedir. Onlara göre irade, günah gibi razı olunmayan ve emredilmeyen hususlara taalluk etmez.[117] Bize göre irade ile "herhangi bir itirazın bulaşmadığı irade" demek olan rıza arasında tam girişimlik, iradeyle emir arasında ise eksik girişimlik vardır. Binaenaleyh irade ile rıza ve emir arasında hiçbir mülazeme yoktur. Buna göre irade, günah ve çirkinlikler gibi razı olunmayan ve emredilmeyen hususlara da taalluk eder. Böylece bu hususlar da ilâhî irade kapsamına girer.[118] [Bir kısım aşırı tabiatçıların

115-Mütekellimler zat-ı irade ile tercihin cevaz ve vuku'unu, susuz kimsenin su ile memlû ve her vechiyle birbirine müsavi iki kadehten birisini ve yırtıcı canavardan firar etmekte olan kimsenin tesadüf ettiği birbirine müsavi iki tarikten birisini tercih etmesiyle ve bunların emsâlı hâdiseler ile isbat ederler. Ve umûrun kendi kendine tereccühünün muhâl olduğunu hükmettikleri halde zat-ı irade ile tercihi kâil olurlar. Kendi kendine tereccüh muhâl ise de zat-ı irade ile fail-i muhtarın tercihi caizdir derler. Hakîmler, iradenin bizzat müreccih olduğunu nefyettiklerinden, tereccühü tecviz etmedikleri gibi bilâ müreccih zat-ı irade ile failin tercihini dahi tecviz etmezler, her ikisi de muhâldır derler.

116-Sıfat-ı iradenin taht-ı kudretteki mümkünata taalluku, sıfat-ı ilmin taalluku gibi kadîmlere, kıdemleri ve müteceddid ve hâdislere dahi teceddüd ve hudûsları vechiyle vahid ve ezelîdir. İlm-i ilâhî ve kudret-i ilâhiye ve irade-i ilâhiye ezelde kadîmlere kıdemi ve hâdislere hudûsu vechiyle taalluk eder. İlm-i ilâhîde tebeddül ve kudret-i ilâhiyede tenakus ve irade-i ilâhiyede tehalluf mümkün olmaz. Kadîmler ezelde kıdemleri ve hâdisler de lâyezâlda muayyen olan vakit ve zamanlarında hudûsları vechiyle mevcût olur. Bu cihetle ilim ve kudret ve irade sıfatlarının taalluklarının ezelî olmasıyla mutaallaklarından mevcût hâdislerin kadîm olması lazım gelmez.

117- Mu'tezile, irade ile rıza ve emrin birbirine telazüm ve tesavisini za'mederler. İradenin rıza ile emirden infikakını tecviz etmezler. İndlerinde marziy-i ilâhî olmayan ve me'murun bih olmayıp menhiy-i anh olan küfr-i kâfire ve isyan-ı âsiye irade-i ilâhiye taalluk etmediğini yalnız marzî ve me'murun bih olan iman ile taata taalluk ettiğini, mü'min ve muti' gibi kâfir ve âsiden dahi matlub ve murad olan iman ile taat olduğunu kâfirin imanı terk ile küfretmesi ve âsinin taatı terk ile isyan eylemesi, irade-i ilâhiyenin hilafında kendi iradeleriyle olduğunu za'm ederler. Mu'tezilenin mezkûr za'mlarını "*Ama Allah dilemedikçe, siz dileyemezsiniz. Çünkü herşeyi bilen, tam hüküm ve hikmet sahibi olan Allah'tır. Her şeyi bildiği gibi, rahmet ve hidâyete layık olanları da pek iyi bilir.*" (İnsan,76/30) nass-ı celîli üzerine selef ve halefin icmalarıyla "*Muhakak Allah'ın dilediği olur. Dilemediği olmaz.*" (Ebu Davud, Edeb,101) hadis-i şerifi iptal eder.

118-Eşâire'nin indinde iman ve taat gibi cemî-i mehâsine ve küfür ve ma'siyet gibi bütün kabâihe irade-i ilâhiye taalluk ettiği ve taalluku hasebiyle bütün mahâsin ve kabâiha âmm ve şâmil bulunduğu "*Eğer inkâr edecek olursanız. Bilin ki Allah sizden müstağnidir, hiç kimseye ve*

tek bir İlâh'ın iradede bulunup bütün hayır ve şerri yaratmasını iki zıddı -ulûhiyete layık olup olmama- gerektirdiği gerekçesiyle akla uygun değildir. Bu gerekçe ile düalistler ve bazı filozoflar, hayrı dileyip yaratan zatın, şerri dileyip yaratan zattan ayrı olduğu görüşüne kaymışlardır. Nitekim bütün dinler şeytanın varlığını isbât etmekle buna temayül göstermişlerdir. Bütün bu vehimler, kâinatın yaratıcısı konusundaki cehaletten ve yaratıkların yaratılmasındaki hikmetleri ve esrarı bilmemekten kaynaklanmaktadır. Buna rağmen kâinatın bütün gerekçelerini bildiklerini iddia ederler. (Tekmile,93,94)]

(7) Kelâm

Harf ve ses türünden olmayan, aksine tek, ezelî ve Zat-ı İlâhî ile kaim olan bir sıfattır. Bu sıfat, ne milletlerin lafızlarıyla nitelenir, ne de lafzî kelâm türleriyle kısımlara ayrılır. Ancak hâdis veya ezelî taalluk ve hitaplarla bu vasıfları kazanır.[119]

hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, ama kullarının inkâra sapmalarına razı olmaz..." (Zümer, 39/7) kavl-i şerifinin delâleti üzre küfür ve ma'siyet gibi kabâiha rıza taalluk etmediği, iman ve taat gibi mehâsine mahsûs bulunduğu cihetle irade rızadan mutlak-ı eâmm ve irade emir ile mü'minin imanında ve mutiin taatinde ictima' ettikleri halde kâfirin küfründe ve âsinin isyanında emir iradeden ve kafirin imanında ve âsinin taatında dahi irade emirden iftirak ettiği cihetle irade emirden min-vechin eâmmdır. İrade, rıza ile emirden hiçbirisini istilzam etmez. Aralarında telâzüm bulunmaz. Belki irade rıza ile emrin herbirisinden infikak eder. Ve irade, hayır ve marzî ve me'murunbih olan mü'minin imanına ve mutiin taatına taalluk ettiği gibi, marzî me'murunbih olmayan şer ve menhiy-i anh olan kâfirin küfrüne ve âsinin ma'siyetine dahi taalluk ile küfür ve ma'siyet ve şerler dahi iman ve taat ve hayır gibi murad-ı ilâhî olur. Hayır ve menfaat olmayan fakr ve maraz gibiler, ibadı ibtila ve imtihan hikmetine ve küfür ve ma'siyet gibilerde de ibadın bi'l-isti'dat istihkaklarını ibada vermek, hikmet-i ilâhiyesine kat'iyet ve kısas ve recm gibi marzî olmayan hudud-i şer'îyenin de ibadı salah ve saadete sevk etmek, hikmet ve maslahatına mebnî murad-ı ilâhî olduğuna hiçbir murad-ı ilâhî, bildiğimiz ya bilmediğimiz hikmetten halî abes değildir.

119- Sıfat-ı İlâhiyeden kelâm sıfatı, haddi-zatında Zat-ı Barî'nin muttasıf olduğu manay-ı vahid-i ezelîdir. Bu manay-ı vahid-i ezelînin Süryânî ve İbrânî ve Arap kavîmlerinin elfaz ve ibaratı vasıfları ile ittisafı ve kelâm-ı lafzînin emir ve nehiy ve haber nev'îleri ile tenevvüü ve haber nevinin de mazi ve muzari ve hal kısımlarına inkisamı, Eşâire'nin ihtilafları vechiyle, ya hâdis-i zamanî olan, veyahut kadîm-i ezelî bulunan taallukları ve akvam-ı mezkûreye hitapları iledir. Zat-ı Barî'nin muttasıf olduğu manay-ı vahid-i ezelî, Süryanîlere izafet ve hitabı ile Süryanî elfaz ve ibaratı ve İbranîlere izafet ve hitap ile İbranî elfazı ve ibaratı ve Araplara izafet ve hitabı ile de Arapların elfaz ve ibaratı evsafıyla muttasıf olur. Ve her kavme hitapta o kavme mahsûs olan ibarat ve elfaz libasını telebbüs ile zuhûr eder. Ve taleb, fiile taalluk ile emir ve talebi terke taalluk ile, nehiy ve ihbar ve hikayeye taalluku ile de haber nevleri ile nevlenir. Muhatablarının zamanlarına nisbetle de mazi ve muzari siğalarıyla siğalanır. Meselâ Hz. Nuh'un kavmine irsalı, manay-ı vahid-i ezelîsi kavm-i İdris'e hitab ile *"Biz Nuh'u kavmine göndereceğiz"* ibaresi ve siğa-i muzariyle ve Ümmet-i Muhammed'e hitap ile *"Biz Nuh'u kendi toplumuna peygamber olarak gönderip: 'Gâyet acı bir azap başlarına gelip çatmadan önce halkını uyar!' dedik"* (Nuh, 71/1) ibaresi ve siğa-i mazi ile tabir olunur.

Kelâm, hâdis olanlara taalluk etmekle hâdis olmadığı gibi, henüz olmayan şeylere taalluk etmekle de yalan veya muhatabsız hitap değildir. Zira kelâmın, ilerde meydana gelecek bir ma'duma taalluk etmesi ve var olduktan sonra emre ve hitaba muhatab olacağı anlamında ona hitapta bulunulması caizdir. Bir babanın çocuğu doğmadan önce çocuğun doğum vaktini ve çocuğun emir ve hitabı anlayacağı zamanı gözleyerek verdiği emir ve hitabı çocuğa yöneltmesi sahih olduğu gibi, Cenâb-ı Hakk'ın ezelde Hz. Musa'nın var olup kavmine gönderileceği zamanı gözleyerek *"Ayyakabılarını çıkar"* (Tâ-hâ, 30/12) şeklindeki bir emir ve hitapta bulunması da sahihtir.[120]

Cenâb-ı Hakk'ın zatıyla kaim olan bu ezelî mana, bizdeki batinî dilsizliğe tekabul eden kelâm-ı nefsî gibidir. Zahirî dilsizliğin kelâm-ı lafzîye tekabul etmesi gibi. Lafzî kelâmla beyandan yoksun olan insanlardan ayrıldığımız gibi, nefsî kelâmla da dilsiz hayvanattan ayrılırız.[121]

Kelâm lafzı, Hz. Ömer'in ifâdesinden de anlaşıldığı gibi, nefsî ve lafzî kelâmdan her birine itlak olunur: "Ben nefsimde (kendi içimde) Ebu Bekir'e arzetmek istediğim bir kelâmı (sözü) tasarladım."[122] Şair Ahtal (v.92/710) da şöyle der:

[120]- Eşâire'nin iki kavillerinde sıfat-ı kelâmın taallukları ve elfaz ve ibarat-ı akvâm evsafıyla ittisafı ve kelâm-ı lafzînin envasıyla tenevvüü, hâdis ve lâyezâlî olması kavline göre manay-ı vahid-i ezelî olan sıfat-ı kelâmın hâdis olması lazım gelmediği gibi, bazı Eşâire'nin kavilleri vechiyle sıfat-ı kelâmın taallukları ve elfaz ve ibarat ile ittisafı ve kelâm-ı lafzînin envasıyla tenevvüü, kadîm ve ezelî olması kavline göre dahi kelâm-ı ezelî ile ezeldeki hitapların kâzip ve bilâ-muhatab hitab olması lazım gelmez. Çünkü kelâm sıfatının ma'dumlara hitabı, ma'dumların mevcûd ve kabil-i hitab olacakları vakte müteallik ve muzaf bulunduğu cihetle kelâm sıfatıyla ezelde vaki olan hitapların bilâ muhatab olması ve haber nevinden mazi kısmının da kâzib olması lazım gelmez.

[121]- Kelâm-ı lafzî, keyfiyat-ı huruf ile mükeyyef savt makûlesi (ses kategorisi)nden ibaret ve âlât-ı teleffuz ve tekellümün müsaadesizliğiyle fikdanı hars-ı zahirî (açık dilsizlik)'dir. Kelâm-ı nefsî de nefisde mevcût ve nefis ile kaim manadan ibaret ve fikdanı ve ademi dahi hars-ı batinî (gizli dilsizlik)'dir. Kelâm-ı lafzî, efrad-ı insandan mütekellim olanları hars-ı zahirî ile ahras olanlarından tefrik ettiği gibi kelâm-ı nefsî de bütün efrad-ı insanı hayvanat-ı u'cmden (dilsiz hayvanlardan) fark ve temyiz eder. İnsanın tarifindeki natık, nutk-ı batinî ve kelâm-ı nefsî ile natık ve mütekellim manasınadır. Manaların nefisten fikdan ve ademi manasına olan hars-ı batinî, lafızların lisandan fikdan ve ademi manasına hars-i zahirî'ye muğayir ve kelâm-ı nefsînin mukabil ve zıddıdır.

"Kelam aslında bir nefsî sıfattır
Anınçün söylemez harsla hayvân."

[122]- *Tezvir*, kelâm-ı zûrî tervic için, tezyin etmek manasında meşhurdur. Bazı defa tezvir binasını izâleye hamî ile zûr ve kizbi izale ile kelâmı doğrultmak ve kelâmı mutlak tasvir ve tasmim ile tezyin etmek manalarında isti'mal olunur. Kelâm-ı Ömer'deki "tezvir" kelâmı, mutlak tasvir ve tasmim ile tezyin etmek manasınadır.

"Muhakkak ki kelâm gönülde olandır.
Ve dil, ancak kılavuzdur gönüle."[123]

Cenâb-ı Hakk'ın kelâmla muttasıf olduğuna delil getirip şöyle demişlerdir: Allah'u Teâlâ, kitabında kendi zatını kelâmla nitelemiştir. Hak Teâlâ'nın lafzî kelâmla nitelenmesi caiz değildir. Zira lafzî kelâm hâdistir. Binaenaleyh, Mu'tezilenin söylediğinin aksine Cenâb-ı Hakk'ın, zatını nefsî kelâmla nitelediği açıklık kazanmış olur.[124] Zira Mu'tezile, *Kelâm*, Allah'u Teâlâ hakkında imkânsız olan lafzî kelâmla sınırladığından, kitabı, zahirî anlamından uzaklaştırıp te'vile yeltenerek şöyle demişlerdir: Allah'u Teâlâ'nın mütekellim olması, kelâmı yaratması anlamındadır.[125]

Aynı şekilde Kur'ân lafzı, lafzî ve nefsî kelâm türlerine itlak olunur. Ancak kelâm lafzı, nefsî kelâmda daha yaygın olduğu gibi, Kur'ân lafzı da lafzî kelâmda daha yaygındır. Bu nedenle usul imamları Kur'ânı, şöyle tanımlamışlardır: "Kur'ân, mushaflarda yazılan ve tevatür yoluyla bize intikal eden bir kelâmdır."[126] Kelâm

[123]- Lafz-ı Kelâmın kelâm-ı lafzî ve kelâm-ı nefsîye itlakında üç ihtimal vardır. Birincisi Lafz-ı Kelâm'ın mezkûr iki manadan birisine mevzu' olması, manay-ı mevzua karinesiz hakikî itlakı ve diğerine de karine ile mecazî itlakı ihtimâlidir. İkincisi Lafz-ı Kelâm'ın mezkûr iki manadan her birisine ayrı ayrı mevzu' ve iki mana arasında müşterek-i lafzî olması ve her birisine karine-i muayyine ile hakikî itlak olunması ihtimâlidir. Üçüncüsü de Lafz-ı Kelâm'ın mezkûr iki manadan eamm üçüncü bir manaya mevzu' ve müşterek-i ma'nevî olması ve karinesiz manay-ı âmma hakikî itlak ile her iki manaya hakikî itlak olunması ihtimâlidir. Mezkûr üç ihtimalden birinci ve ikinci ihtimalları karineye muhtaç hilaf-ı asıl olduğundan, üçüncü ihtimal tereccüh ve taayyün eder.

[124]- Lafz-ı Kelâm, kelâm-ı lafzîye şumûl-i itlakı gibi, kelâm-ı nefsîye de itlakı âmm ve şâmildir. Ve kelâm-ı nefsîye şumul-i itlakına Halife-i Sani seyyidüna Hz. Ömer'in kelâm-i âlîleriyle ve fusaha-i ehl-i lisandan şair Ahtal'ın şiiriyle istişhad olunur. Lafz-ı Kelâm, kelâm-i lafzî ile nefsî arasında müşterek-i ma'nevî ve kadîm ile hâdise itlak olunan lafz-ı mevcûd gibi külli-i müşekkik (kapsamındaki fertlere tezahurü eşit olmayan tümel kavramlar. Örneğin Vacibu'l Vücuddaki varlık ile mümkinattaki varlık aynı düzeyde değildir.) olur. Lafzî'ye ve nefsî'ye itlakı beyninde fark kalmaz. Allah Teâlâ Kitabında zatını tavsif ettiği kelâmı, kelâm-ı lafzî ile nefsîye hamli musavî ise de kelâm-ı lafzî hâdis ve hâdis ile Hakk Sübhanehu ve Teâlâ'nın ittisafı muhâl oduğu cihetle lafzîye hamli muhâl olmakla nefsîye hamli lazım olur. Allah Teâlâ Kitabında zatını tavsif ettiği kelâm ile kelâm-ı nefsî murad-ı ilâhî olduğu taayyün eder.

[125]- Mu'tezilîler Lafz-ı Kelâm'ın kelâm-ı lafzîden başka manasını bilmediklerinden ve kelâm-ı lafzî dahi hâdis ve hâdis ile Zat-ı Barî'nin ittisafı muhâl olduğundan, Cenâb-ı Sani'in kelâm ile ittisafına delâlet eden bütün nusûsu zahirlerinden sarf ile te'vile mecbur oldular. Ve Cenâb-ı Halik'in mütekellim olması Levh-i Mahfuz'da ve Cibrîl'de ve elsine-i enbiyada ve şecere-i Musa'da ve daha başkalarında kelâm-ı lafzîyi halk ve icad etmesinden ibarettir dediler.

[126]- Eimme-i usûlun Kur'ân'a nazarları nazım ve elfazından ahkâm-ı şer'iyyeyi istinbat cihetiyle olduğundan Kur'ân'ı *nukûş ve rusûmu mushaflara menkuş ve mersum bulunan nakl-i tevatur*

alimleri ise şöyle der: Kur'ân, mahluk olmayan ilâhî bir kelâmdır.[127] Bu her iki ifâdeden hareketle şöyle demişlerdir: Kur'ân, mushaflarımızda yazılan, kalplerimizde korunan, dillerimizle okunan ve kulaklarımızla dinlenen bir kelâmdır. Bütün bunlarla birlikte O, bunlardan her hangi bir uzva hulûl etmemekte, aksine Zat-ı İlâhî ile kâim tek ve ezelî olan bir manadır.

Kur'ân, Zat-ı İlâhî ile kâim, ezelî bir mana olması itibariyle Cenâb-ı Hakk'ın ezelî sıfatlarından bir sıfattır. Kendisiyle hitap olunan bir kelâm olması itibariyle ise telaffuz edilen, dinlenen, ezberlenen ve manaya delâlet eden şekillerle yazılan bir lafızdır. Keza bu itibarla Kur'ân, kendi mekânı ile var olan hâdis bir arazdır. Lafzî kelâmın kadîm olduğunu söyleyen Hanbelilerin[128] aksine, Cenâb-ı Hakk'ın zatıyla kâim olan kadîm bir sıfat değildir.[129]

---

ile bize naklolunan nazm-ı celîl ile tarif etmişler. Ve ehl-i örf dahi *Kur'ân okudum ve Kur'ân'ın yarısını ezberledim ve Kur'ân'ı hatmettim* gibi kavillerinde Kur'ân'ı, elfaz-ı mezkûreye itlakta bulunmuşlar. İtlak-ı mezkûr şayi' ve meşhur olmuştur. Fukahanın *Abdestsiz kişinin Mushaf'a dokunması caiz değildir Mushaf'ı yazdım* gibi kavillerinde dahi Mushaf lafzının nukûş ve rusûm ve elfâza itlakı şayi' olmuştur.

[127]- Mütekellimlerden meşayih-i Ehl-i Sünnet'in Kur'ân'a nazarları, sıfat-ı ilâhî ve kelâm-ı Rabbanî olması itibariyle olduğundan Kur'ân'ı sıfat-ı ilâhiyeden kelâm-ı nefsîye itlak etmişler, *Kur'ân mahluk değildir* demişlerdir. Yalnız örf-i âmmda lafz-ı Kur'ân'ın kelâm-ı lafzîye itlakı şayi' bulunduğundan, mezkûr kavillerinden kelâm-ı lafzînin gayr-i mahluk olması hükmü mütebadir olacağı ve kelâm-ı lafzî ise indlerinde gayr-i mahluk olmadığı cihetle maksudlarını tasrih ve tansis (tayin) için mezkûr kavillerinde lafz-ı Kur'ân'ı kelâm-ı nefsîde şayi' olan *Kelâmullah* kavilleri ile tavsif ve tavzihte bulunmuşlar, *Kur'ân, Allah'ın mahluk olmayan kelamıdır* demişler.

[128]-Henabile ile maksud, amelde Ahmed b. Hanbel (v.241/855) mezhebini taklîd edenlerin avam ve cehelesinden bir cemaattır. Bunlar mesahif-i şerifenin kâğıtlarının ve nukûş ve hutûtunun ve hattâ ciltlerinin ve ğilaflarının kadîm olması cehil ve inadında bulunmuşlardır.

[129]-Kelâmullah Kur'ân'ın ve her bir mevcûdun vücûdunda dört itibarı vardır. Her itibarından bir vücûd ile tabir olunur. Eşyanın vücûdat-ı erbaası vardır denilir. Birincisi *vücûd-î zatîleri*, ikincisi *vücûd-î zihnîleri* ve üçüncüsü *vücûd-î lafzîleri* ve dördüncüsü *vücûd-î kitabîleri*'dir. Vücûd-î kitabî, vücûd-î lafzînin, vücûd-î lafzî vücûd-î zihnînin, vücûd-î zihnî vücûd-î zatînin vasf-ı arızîleridir. Evsaf-ı mezkûreden birisiyle eşyada mu'teber olan ahvâl, diğerisine sirâyet etmez. Belki her vasıfta mu'teber olan hal o vasıfta kalır. Meselâ Kur'ân'ın vücûd-î kitabîsindeki süver-i hurûf ve eşkâliyle musavver ve muharrer bulunması vasfı, vücûd-î kitabîsine vücûd-î lafzîsindeki esvat ve huruf-i melfuze olması vasfı, vücûd-î lafzîsine vücûd-î zihnîsindeki huruf-ı muhayyele olması hali, vücûd-ı zihnîsine mahsûs olduğu, diğerisine tecavüz etmediği gibi mezkûr üç vücûdu itibariyle Kur'ânın vücûd-ı lafzîsindeki hudûs vasfı, vücûd-ı zatîsine ve vücûd-ı zatîsindeki kıdem vasfı sairlerine tecavüz ve sirâyet etmez. Melfuz ve mesmu' ve mahfuz ve mektub ve kelâm-ı lafzî manasına olan Kur'ân, kadîm olmaz ve Zat-ı Barî ile kaim sıfat-ı kelâm manasına olan Kur'ân da hâdis olmaz. Zat-ı Barî ile kaim olan sıfat-ı kelâm, haddı zatında manay-ı vahid-i kadîmdir. Zat-ı Barî'den infikakı mümteni olduğu cihetle makru' ve mesmu' ve mahfuz ve mektub ve melfuz olamaz. Belki beyan ve

Kur'ânın bu son itibarla da Cenâb-ı Hakk'a izafe edilmesi ve hakkında "O, Allah'ın indirilen kelâmıdır, münkiri tekfir edilir" denilmesi, Kur'ânın başlangıçta hiçbir yaratığın aracılığı olmaksızın Allah tarafından yaratılmış olmasından dolayıdır.[130] Selef-i salihinden bazı imamların bu itibarla dahi Kur'âna mahluk demekten kaçınmalarının nedeni, ya konuyla ilgili varid olan şu hadisin zahirî anlamına riâyet etmektir. *"Kur'ân, mahluk olmayan ilâhî kelâmdır."*(Keşfu'l Hafâ, c.2, s.94) Ya da Kur'ânın nefsî anlamıyla mahluk olduğu hatasına düşme korkusudur.[131] Halef uleması da edebe riâyet etmek ve sahabe sonrası dinde ortaya çıkan bid'atlardan korunmak için bu ifâdeyi hoş karşılamamıştır.[132]

---

takrir olunduğu üzre taallukat ve hitabatıyla kelâm-ı lafzînin evsafıyla muttasıf ve envaı'yla mütenevvi' ve elfaz-ı melfuzesiyle makru' ve mesmu' ve elfaz-ı muhayyelesiyle mahfuz ve elfaz-ı mezkûreye delâlet eden süver ve eşkâl-i hurûf ile de mektub olur. *"Oraya varınca kutlu mekândaki vadinin sağ tarafında bulunan ağaçtan şöyle nida edildi: "Ey Musa! Rabbu'l-âlemin olan Allah Benim"* (Kasas, 28/30) kavl-i şerifinin sarahati üzre Hz. Musa'nın mesmuu olan kelâm, hitab-ı ilâhî ile şecerede hâdis ve mahluk olan kelâm-ı lafzîdir. Zat-ı Barî ile kaim olan sıfat-ı kelâmın şecereye intikal ile zuhûr etmesi muhâldir. Beyan-ı mezkûr, mezheb-i Matüridî üzeredir. Mezheb-i Eş'arî'ye göre kelâm-ı lafzî gibi kelâm-ı nefsî de mesmu' olur. Yalnız kelâm-ı nefsînin istimaı kelâm-ı lafzî gibi muayyen bir cihetten yalnız uzv-i sem' ile değildir. Belki cemî-i cihattan ve samiin bütün azasıyla istima' olunur.

[130]-Kelâm-ı lafzî savt ve harften ibaret olup hâdis ve mahluk olduğu ve Zat-ı Barî ile kaim ve kadîm olmadığı halde Allah Teâlâ'ya isnad ve izafe ile *Kelâmullah* denilmesi, hiçbir mahlukun kesbinin dahli ve tavassutu olmaksızın kelâm-i lafzînin ibtidaen bilâ-vasıta mahluk-i ilâhî olmasına mebnîdir. Ve Kelâmullah olduğunu nefiy ve inkâr edenin tekfir olunması dahi bilâ-vasıta mahluk-i ilâhî olduğunu inkâr ile peygamberin kendi muhteraâtı ve muftereyatı olduğunu iddia etmesindendir.

[131]- Bazı selef ile maksud, İmam Ahmed bin Hanbel ve ulema-i Ehl-i Sünnet'ten daha başka zevattır. İmam-ı müşarun ileyhin kelâm-ı lafzî'ye "hâdis ve mahluk" isimlerini itlaktan imtina etmesi, Hanabile'nin iddiay-ı batıllarına bais olmuşsa da imtinaı, kelâm-ı lafzî'nin indinde kadîm olmasına mebnî değildir. Belki Kur'ân, kelâmullah gayr-i mahluk olması manasını ifâde eden hadis-i şerifin zahirini muhafaza ile edebe riâyet eylemesine, veyahut Kur'ân'a hâdis ve mahluk itlakı, hilaf-ı maksud sıfat-ı ilâhiye olan kelâm-ı nefsînin hâdis ve mahluk olmasını îhamından ihtiraz etmesine mebnîdir.

[132]- Kelâm-ı lafzî Kur'ân, haddı zatında hurûf ve esvât arazlarından ibaret hâdis ve mahluk ise de kelâm-ı zatî ve kadîm olan sıfat-ı kelâmın devall ve delilleri olduğu cihetle hâdis ve mahluk itlakı su-i edeb ve keff-i lisan etmek edebe riâyettir.

Beyt

"Kelâm-ı Lafzî sanma acebtir.
Ona mahluk demek terk-i edebtir."

Bir de Kur'ân'a hâdis ve mahluk itlakı, asr-ı sahabeden sonra dinde hâdis olan bid'atlardan ve terki lazım ve evlâ olan umûrdan olmakla, itlak-ı mezkûru, ulema-i halef tahrimen veya tenzihen kerih görmüşlerdir. *Halk-ı Kur'ân meselesi* Mu'tezile'den Kadî Abdulcebbar (v.1025)'ın iğva ve ilkasıyla Abbasî'lerden Me'mun zamanında zahir ve hâdis olmuş, ve

(8) Tekvin

Mümkinata taalluk eden ve iradeye uygun olarak icad ile tesirde bulunan bir sıfattır. Buna göre tekvin; ilim, kudret ve irade sıfatlarından farklıdır. Zira bilinenler, ilim ile birbirinden ayrılır, mümkün olanların yapılıp yapılmaması kudret ile sıhhat bulur ve mümkünatın yapılıp yapılmaması ancak iradeyle tereccüh eder. Dolayısıyla icad etmek sûretiyle te'sirde bulunan bir sıfata ihtiyaç vardır ki bu da yaratma, rızık verme, diriltme ve öldürme gibi fiilî sıfatlara kaynaklık eden tekvin sıfatıdır.[133] Tekvinin taalluk ettiği şeyler hâdis oldukları halde tekvinin kendisi kadîmdir.[134] Adı

Mu'tasım ve Vasık zamanlarında dahi on altı sene müddet imtidat etmiş ve halk-ı Kur'ân'a ehl-i İslâmdan pekçokları da'vetle kâil olmaya icbar edilmiş ve imtina edenleri darb ve haps ile tehdid olunmuş ve o meyanda İmam Ahmed bin Hanbel mahpeste vefat etmiştir. Sonra Vasık zamanında Şam'dan getirilen ve darb ve kayd-ı selasil ile hapsedilen pîr-i fanî alim-i nuranî bir zatın isti'dası üzerine huzur-i Vasık'da ulema-i Mu'tezile'den İbn-i Ebi Davud (v.855) ile vaki olan mubahesesinde; Cenâb-ı Hak halk-ı Kur'ân meselesini Kur'ân'da zikir buyurmadığı halde, *"...İşte bugün sizin dininizi kemâle erdirdim..."*(Mâide, 5/3) kavl-i celîli ile Din-i Mübin-i İslâm'ı ikmal buyurduğunu beyan buyurması, halk-ı Kur'ân meselesinin zaruriyat-ı dinîyeden olmadığına sarahatle delâlet ettiği gibi Hz. Peygamberin ve hulefası Hz.Ebubekir ve Ömer ve Osman ve Ali'nin mes'eley-i mezkûrdan sükût etmeleri dahi zaruriyat-ı diniyyeden olmadığına delâlet eder. Din-i İlâhî'nin beyanıyla meb'us olan Peygamberin ve hulefasının beyanından sükût ettikleri mes'eleye müslümanları da'vet ve icbar ile ta'ziblerine Cenâb-ı Hak Celle Azametuhu Hazretleri razı olmaz demesiyle İbn-i Ebi Davud mulzem ve Vasık da müteessir olmuş. Mesele-i mezkûreye nâsı da'vet ve icbardan vazgeçmişlerdir. Ve sonra da zamanında Mütevekkil etraf-ı memalike yazmış Halk-ı Kur'ân itikadını men ve nehyetmiştir.

133- *Sıfat-ı ef'âl*, halk ve rızk ve ihya ve imate gibi te'sir ve icada delâlet eden sıfatlardır ki cümlesi Tekvin sıfat-ı asliyesine râcilerdir. *Tekvin,* luğatta ca'l, halk ve icad ve ihdas ve ihtira' ile tabir, ve ma'dum olan şeyi ademden vücûda getirmek ile tefsir olunursa da Ehl-i Sünnet'ten meşayih-i Mâtürîdiyye tekvinden nisbî ve itibarî olan mezkûr manaları kastetmemişler, belki sıfat-ı saire misüllû maâniy-i mezkûrenin mebde' ve menşei olan mevcûd ve Zat-ı Barî ile kâim bulunan manay-i vahid-i ezelî'yi kasd etmişler. Ve İmam Tahavî(v.321/933)'nin nakil ve rivâyeti vechiyle, manay-ı mezkûru Eimme-i Mâtürîdiyye İmam-ı A'zam'ın Fıkh-i Ekber'indeki, *"Allah (c.c), mahlukatı yarattığı andan itibaren yaratıcı vasfını almamıştır. Aksine O, hiç yaratık olmadan yaratıcı, hiçbir terbiye edilen olmadığı halde Rabb idi. O mahlukatı ihya etmeden mûhyi ismine layık olduğu gibi onları yaratmadan önce de yaratıcı ismine layıktır. O her şeye gücü yetendir"* kavlinden ahzetmişlerdir. Eimme-i Hanefîyeden bir cemaat sıfat-ı ef'âldan her birisinin birer sıfat-ı hakikîye-i ezelîye olduğunu kâil olmuşlar ise de Mûcibsiz kudema-i kesirenin isbatını iltizam etmişlerdir.

134- Sıfat-ı Tekvin'i kâil olan Matüridîler indinde, sıfat-ı tekvin dahi ilim ve kudret ve irade gibi kadîm sıfat olup taalluku, sıfat-ı ilmin taalluku ma'lûmlarına vechiyle olduğu cihetle sıfat-ı ilmin kadîm ve taalluklarının ezelî olmasından ma'lûmlarının ezelî olması lazım gelmediği gibi, kudret ve irade ve tekvin sıfatlarının dahi mutaallaklarına ezelde taallukları, ilmin taalluku vechiyle olduğundan mezkûr sıfatların da kadîm ve taalluklarının ezelî olmasıyla

geçen mütaallakatın hudûsunun nedeni de onlara ait taallukatın hâdis olmasıdır.

Tekvinin kudret sıfatına ait ebedî bir taalluk olduğunu söyleyen Eş'arîler muhâlefette bulunmuşlardır. Onlara göre tekvin, kudretin kendisiyle icatta bulunarak tesir ettiği bir taalluktur. Binaenaleyh tekvin mustakil bir sıfat olmayıp bir izafedir. Onlara göre *Halik* ve *Razık* yaratmaya ve rızık vermeye gücü yeten zat anlamındadır.[135]

Tekvin sıfatına delil olarak şu ileri sürülmüştür: Akıl ve nakil, Allah'u Teâlâ'nın alemin yaratıcısı ve mükevvini olduğunu kabul etmektedir. Bununla birlikte türetilip bir şeye itlak olunan bir vasfa ait kökteki anlamın, o şeyle kaim olmaması mümkün değildir. Şâyet zikredilen delilin, tekvinin Zat-ı İlâhî ile kâim müstakil bir sıfat olmasını gerektirmediği söylenirse şu cevapla mukabele edilir: Adı geçen delil, diğer sıfatların isbatında kullandığınız delilin aynısıdır. Tekvin sıfatı konusunda bu delile yönelttiğiniz eleştirinin aynısı geri kalan sıfatlarda da geçerlidir. Tekvin sıfatını reddeden Eş'arîlere şöyle cevap verilir:

- Tekvin sıfatı, daha önce geçtiği gibi kudret ve irade sıfatlarından farklıdır.
- Sıfatlarını tekvin ve icat eden vacib-i mucebteki tekvin sıfatı, zatı itibariyle kudret ve iradeden öncedir. Zira vacibu'l müceb eğer sıfatları konusunda kudret ve iradeyle ihtiyar sahibi olsaydı sıfatları kadîm olmazdı ve burada herhangi bir imkânsızlık da söz konusu değildir.

Eş'arîlerin belirttiği ıtlak (Râzık'ı rızk vermeye kadir kimse olarak anlamaları) caiz olsaydı, siyahı yaratmaya kadir olan zat anlamında Cenâb-ı Hakk'a siyah isminin ıtlakı caiz olurdu.[136]

mutaallaklarının kadîm olması lazım gelmez. Hususuyla Tekvin sıfatının mutaallaklarına taalluku hâdis olduğundan, hâdis taallukları ile vücûd bulan mükevvenlerinin kadîm olması asla tasavvur olunmaz.

135- Sıfat-ı Kudreti beyanda zikir olunduğu üzre tekvin sıfatını nefyeden Eş'arîlerin indinde kudret sıfatının birisi ezelî, diğerisi lâyezâlî iki taalluku vardır. Taalluk-i ezelîsiyle makdur mümkünlerin Fail-i Kadir'den südûrunu sahih kılar. Ve taalluk-i lâyezâlîsiyle de makdurlarda icad ile te'sir eder. Eş'arîlere göre tekvin ve icad, kudret sıfatının iki taallukundan taalluk-i lâyezâlîsi, emr-i izafî ve itibarî olur. Eş'arîlere göre izafet ve i'tibarat kabilinden olan tekvin ve icad taalluklarına eserlerinin isimleriyle tesmiye olunur. Eserleri kevn ve vücûd olduğu sûrette tekvin ve halk ve icad isimleri ve rızk olduğu takdirde tarzik ismi ve hayat ve memat olduğu halde dahi ihya ve imate isimleri verilir. Ve mezkûr isimlerden Mükevvin ve Halık ve Mucid ve Razık ve Muhyi ve Mumit ism-i müştakları ahz ile Cenâb-ı Allah'a itlak olunur. Mucidin manası *kadirun ale'l-icad* ve mükevvinin manası *Kadirun ale't-tekvin* ve Hâlıkın manası *Kâdirun ale'l-halk* ve Râzıkın manası *Kâdirun ale'r-rızk* ve muhyînin manası *Kâdirun ale'l-ihya* ve mumitin manası dahi *Kâdirun ale'l-imate* manaları olur.

136- Sıfat-ı Tekvinin kudret ve irade sıfatlarından başka sıfat olduğunu isbat vechilerinden bir vecih de sıfat-ı tekvinin *Bir şeyi yapıp yapmamanın mümkün olması* manasıyla fail-i

B. CENÂB-I HAKK'IN ZATI HAKKINDA CAİZ OLAN ŞEYLER

Cenâb-ı Hakk'ın zatı hakkında caiz olan şeylerin başında ru'yetullah gelir. Ru'yetullah, ebediyet yurdu olan ahirette mü'minlerin, gözleriyle Allah'ı görmesidir.[137] Bu husus aklen mümkün, naklen sabit bir gerçektir. Aklen mümkün olması ru'yetullahın akıl bakımından imkânsız olmaması anlamına gelir. Zira onun aklen imkân dışı olduğuna delâlet eden herhangi bir delil yoktur. Konuyla ilgili varid olan nassların zahirî anlamlarıyla[138] ele alınabilmesi için bu, sadece zorunlu[139]

muhtardan mevcûd olduğu gibi fail-i mûcebde mevcûd olması ve kudret ve irade sıfatlarının ise fail-i muhtarda mevcûd olup fail-i mûcebde mevcûd olmamaları vechidir. Eşâire'nin indinde Sani'-i Teâlâ, kâinatı tekvin ve icadında muhtar ise de sıfatının tekvin icadında muhtar olması sıfatının muhâl olan hudûsunu istilzam edeceği cihetle sıfatını icadında zatının muceb olması ve sıfatının icadı itibariyle tekvin sıfatiyle muttasıf kudret ve irade ve sair sıfatlar ile gayr-i muttasıf bulunmasını ve zatını vacibin bütün sıfatları üzerine tekaddüm-i zâtîsi olduğu gibi sıfatını icadında tekvin sıfatının kudret ve irade ve sair sıfatlar üzerine tekaddüm-i zâtîsini icabeder. Ve bu vechiyle sıfat-ı tekvininin kudret ve irade ve sair sıfatlara muğayir sıfat olduğu sâbit olur. Eş'arîlerin sıfat-ı tekvini nefyetmeleri, Allah Teâlâ'ya Halık ve Razık gibi sıfat-ı ef'âla delâlet eden esma-ı ilâhiyenin itlakında hakikatları mahzur olmayan mecazların irtikâbı mahzurunu istilzam etmesiyle reddolunduğu gibi, Eş'arîlerin sıfat-ı tekvini nefiylerinin istilzam ettiği itlak-ı mezkûrun muttarid olmasıyla da reddolunur. Her bir makdurundan isim ahziyle Canab-ı Barî'ye itlak sahih olmaz. Sahih olaydı meselâ sevad makdurundan esved ismini ahz ile Allah Teâlâ'ya itlakı sahih olurdu denir.

137-Ru'yetullah, terkibinde ru'yet kelimesi masdar-ı meçhuldur ve Allah Teâlâ'nın görülmesi manasınadır. Masdar-ı ma'lûm Allah Teâlâ'nın görmesi manasına değildir. Ve ru'yet, inkişaf-ı tam manasına ru'yet-i basariyeye itlak olunduğu gibi ru'yet-i kalbiyeye dahi itlak olunur. ru'yet-i kalbiye ile Allah Teâlâ'yı ru'yetin cevazında muhâlifler bize *"Hayır! Hayır! Bu, cezasız kalmayacak. Onlar, o gün Rablerini görmekten mahrum kalacaklardır."* (Mutaffifin, 83/15) mantuk-ı celîli üzre küffar hakkında ru'yetullahın adem cevazında biz muhâliflere muvafakat etmediğimizden ve dünyada ru'yetullahın cevazı kendi aramızda dahi *muhtelefun-fih* olduğundan, muhâlifler ile aramızdaki hilaf ve niza', yalnız dâr-ı ahirette mü'minlerin ru'yet-i basariye ile Allah Teâlâ'yı ru'yetlerindendir. Muhâlifler ile aramızdaki mahall-i hilaf ve nızaı ta'yin ve tebyin kasdıyla ulemay-ı kelâm, ru'yetullahı kuyud-i mezkûre ile takyid etmişledir.

138-Ru'yetullahın imtinaına delâlet eden aklın indinde delil mevcûd olmadığından, ru'yetullahın imkân ve cevazı, adem imtinaı ile aklın hükmetmesi zarurîdir. Ru'yetullah'ı nefiy ve inkâr edenlerden birisi, ru'yetullahın imtinaına şimdiye kadar salim bir delil ikame edememiştir.

139-Nusûsu zahirlerinden sarf ile te'villerine mecbur eden nusûsun zahirlerinin aklın indinde muhâl ve mümteni olması zaruretine mebnîdir. Zahirleri aklın indinde muhâl olmayan nusûsu, zahirleri üzerine ibkaları vacibtir. Ru'yet hakkında varid olan nusûsu, zahirî üzerine ibka etmekte aklın indinde zaruri bulunan ru'yetin adem-i imtina' manasına olan cevaz ve imkânı kâfidir. Sem' ve bâsar ve kelâm gibi sıfat-ı ilâhiyenin ve haşir ve neşir ve Cennet ve Cehennem ve Sırat ve Mizan gibi mu'tekedât-ı sem'iyyenin imkânlarını delil-i aklî ile isbata hacet olmaksızın yalnız imtinalarına aklın indinde delil bulunmamasıyla haklarında varid olan

ve yeterli bir ölçüdür; yoksa ru'yetin aklen mümkün oluşuna delâlet eden bir delilin olması anlamında değildir. Zira bu anlamda ru'yetin imkânı, -sağlam isbat bakımından- imkânsızlığıyle eşdeğerdir. Nassların zahirî anlamlarıyle ele alınmaları için böyle bir delile ihtiyaç yoktur.[140]

nusûs bilâ-te'vil zahirleri üzerine ibka olunduğu ve zahirleri ile umûr-ı mezkûre sâbit olduğu gibi ru'yetullahın imkânını dahi delil-i aklî ile isbata hacet olmaksızın imtinaına aklın indinde delil bulunmamasıyla hakkında varid olan nusûs, bilâ-te'vil zahirleri üzerine ibka olunur. Ve nusûs-i mezkûrenin zahirleriyle ru'yetullah dahi sâbit olur.

140-Eşâire'nin ekserisi ru'yetullahtaki cevaz-ı akliyi delil-i aklî ile sâbit ru'yetullahın imkânı haml manasına etmişler ve manay-ı mezkûr ile ru'yetullahın cevaz ve imkânını isbatta bir emrin mer'î olması ya mevcûd veya mümkün veyahut hâdis olmasıyladır. Vücûdu ile ademi musavi olan mümkün ile, vücûdu ademyile mesbûk bulunan hâdisin manalarındaki ademler ru'yete illet olamadıkları cihetle her halde ru'yetin illeti, emr-i mer'înin mevcûd olmasıdır. Vacib Teâlâ dahi mevcûddur. Mer'î olmasa da mümkün ve caizdir demişlerse de mezkûr delilleri bir emrin mer'î olabilmesinde cârî olduğu gibi Hak subhanehu ve Teâlâ hakkında kat'i muhâl olan melmus ve mezuk ve meşmum olmak keyfiyetlerinde dahi cârî olduğu ve bu vechiyle menkuz bulunduğu cihetle delil-i mezkûr ile ru'yetullahın cevaz ve imkân-ı aklîsini isbat edememişlerdir. Ru'yetullahı nefyedenler, imtinaına delil getirmedikleri gibi kâil olanlar dahi imkânına delil ikame edememişlerdir. Ru'yetullahın cevaz ve imkân-ı aklîsini, adem imtinaı manasına haml ve hakkında varid olan nusûsu zahirleri üzerine ibka ile ru'yetullahı isbat tariki, İmam Ebu Mansur Matüridî Hazretleri'nindir. Ve İmam Fahruddin Râzî'nin ve Allame-i Taftazanî'nin de muhtarıdır. [Ulemay-ı din- rahmetullahi aleyhim ecmain hazeratı *"...Sana da ey Resûlüm bu zikri indirdik ki kendilerine indirileni insanlara açıklayasın..."*(Nahl,16/44) nazm-ı celîli ile nusûs-i şer'iyenin nüzûl ve vürûdu, ahkâm-ı şer'iyeyi nâsa beyan için bulunduğuna, *"Biz her peygamberi, kendi milletinin lisanı ile gönderdik..."*(İbrahim,14/4) kavl-i celîli ile de nusûs-i şer'iyeden Şârî'in muradı zahirleri olduğuna istidlallarından sonra *"Bu muazzam kitabı sana indiren odur. Onun âyetlerinin bir kısmı muhkem olup bunlar kitabın esasıdır. Âyetlerin bir kısmı ise müteşabihtir..."* (Al-i İmrân,3/7) kavl-i şerifiyle beyan buyurulan iki kısım ayât-ı Kur'ân'iyeden manalarına delaletleri vazıh, ihtimal ve iştibahtan mahfuz bulunan ayât-ı muhkemat kısmında te'vilin zahirlerinden sarfın adem cevazına bilâ-hilaf ittifak ettiler. Yalnız ihtilafları, akıl ile nâkil ile manaları bilinemeyen müteşabihat kısmındadır. Nazm-ı celîl-i mezkûrdan *"...Halbuki onların hakikatını, gerçek yorumunu Allah'tan başkası bilemez..."* (Al-i İmrân,3/7) kavl-i şerifi üzerine vakfeden *"...İlimde ileri gidenler: "Biz ona olduğu gibi inandık."..."*(Al-i İmrân, 3/7) kavl-i cemilinin başlıca cümle olduğunu kâil olan Sahib-i Şeriat Efendimiz'in şehadetiyle hayru'l-kurûn olan kurûn-i selâse sahâbe, tabiîn, tebe-i tabiîn ve selef-i salihîn, müteşabihlerin dahi te'villerinin adem cevazına zahib olmuşlar, müteşabihlerin ilmini Cenâb-ı Hakk'a tafviz ile kıyametin, leyle-i kadrin ilmi gibi Allah Teâlâ'ya mahsustur demişler, *Allah'u a'lemu bi-muradihi* kavilleriyle iktifa etmişlerdir. Eimme-i Erbaa-i Müctehidîn ve İmam Ebu'l-Hasan Eş'arî, İmam Buharî ve *Nizamiye Risalesi*'nde İmamü'l-Harameyn gibi ulema-i a'lam ve esatîn-i İslâm'dan zevat-ı kiram ve sufiyeden muhakkikler, mezheb-i selefi ihtiyar etmişlerdir. *"...Halbuki onların hakikatını, gerçek yorumunu Allah'tan başkası bilemez..."* (Al-i İmrân, 3/7) kavl-i celîli üzerinde vakfetmeyen *ilimde ileri gidenler* kavl-i şerifinin lafza-i celâl üzerine atfı re'yinde bulunan ulema-ı İslâmın müteahhirleri, müteşabihleri ehl-i zeyğ ve

Ru'yetin nakil ile sabit oluşuna gelince Cenâb-ı Hak şöyle buyuruyor: "*Ogün bazı yüzler sevinçli olup Rablerine bakarlar.*"(Kıyamet,75/22-23)[141] [*"İyi ve güzel davranışlarda bulunanlara en güzel mükâfaat yani cennet ile daha da fazlası (olarak Allah'ın cemalini görmek) var...*" (Yunus, 10/26), (Tekmile,97)] Peygamberimiz de bir hadis-i şerifinde şöyle buyuruyor: "*Ayın ondördünde dolunayı gördüğünüz gibi Rabbinizi birbirine engel olmaksızın göreceksiniz.*" (Buharî, Tevhid, 5) [142] Bu meşhur bir hadis olup sahabe büyüklerinden 21 kişi rivâyet etmiştir.[143]

Ru'yet aynı zamanda sahabe ve tabiînden tevatürle bize aktarılan icma ile sabittir. Konu ile ilgili nassların zahirî anlamıyla ele alınacağı da mütevatir icmaya dayanmaktadır.

Ru'yet hususundaki ihtilaflar Şia ve Mu'tezile gibi bid'at ehlinin ortaya

dalâlın fasit te'villerinden vikaye maksad-ı hayırlısıyla hakka en karîb te'viller ile te'villerini tecvizde bulunmuşlardır. İmam Gazzâlî, İmam Râzî, Allame-i Beyzavî *İrşad* nam eserinde, İmamü'l-Harameyn Ebu'l-Maâlî gibi zevat dahi mezheb-i mutaahhirini ihtiyar etmişlerdir. Müteşabihlere imanda selef mezhebi evla, ehl-i zeyğ ve dalâlın dinde fitne, fesadını def'de dahi halef mezhebi elyak ve ahra (daha uygun) olduğunu zaruretsiz müteşabihleri te'vil caiz olmadığını, belki müteşabihleri zahirlerinin imtinaına akılda delil bulunduğu halde münkirlerin inkârını ve ehl-i fitnenin fitne ve fesadını def' için te'vil caiz bulunduğunu ulema-i şeriat, fukaha-i din hükmetmişlerdir. Ru'yetullah'ın imtinaına delalet eden akılda delil mevcût olmadığı, Ru'yetullah akılda caiz olduğu cihetle Ru'yetullah hakkında varid olan nusûs-ı şer'iye müteşabihat kısmından ve bazılarına göre te'villeri caiz olanlardan değildir. Belki zahirleri üzerine ibkaları, adem-i te'villeri vacib ve lazımdır. (Tekmile,95,96)]

141-Luğatta tefekkür manasına olan nazar (fî) ile ve re'fet manasına olan da (lam) ile ve ru'yet manasına olan dahi (ilâ) ile sılalandığından, âyet-i celîle-i mezkûrede nazarın (ilâ) ile sılalanması ve nadretin mahall-i basire olan vücuha nisbet olunması nazarın ru'yet-i basire manasında nass ve sarih olmasını irâe eder. [Yüce Allah şöyle buyuruyor: *"Yüzler vardır o gün pırıl pırıl... O güzel ve yüce Rablerine bakakalır."*(Kıyame, 75/22-23) (Tekmile,96)]

142- *Kema terevne* de *mâ* masdariyedir. *keru'yetikum* te'vilinde ve mevsuf takdiriyle *se-terevne* fiilînin mef'ul-ı mutlak-ı mecazîsidir. *Dolunay gecesinde ayı gördüğünüz gibi Rabbinizi göreceksiniz* demektir. Ru'yeti ru'yete teşbihtir, Mer'iyi mer'îye teşbih değildir. (lâ-tudarrune) kavli de (râ)nın teşdidi ile (zirar)'dan veya tahfifiyle (zayr)'den muzari-i meçhulün cem-i muhatabıdır. Kameri müşahede hâil olmak sûretiyle birbiriniz ile mutazarrir olmadığınız gibi Allah Teâlâ'yı ru'yette dahi mutazarrir olmaksızın manasını ifâde eder.

143-Hadis-i mezkûru İmam Buharî ve Müslim Sahihlerinde ve Eimme-i Hadisten başkaları dahi müsnedlerinde Hulefâ-i Erbaadan ve Abdullah bin Abbas ve Abdullah ibn-i Ömer ve Mes'ud ve Süheyb ve Enes bin Malik ve Ebu'l Musa el Eş'arî ve Ebu Hureyre ve Ebu Said el-Hudri ve Ammar bin Yasir ve Câbir bin Abdullah ve Mu'az bin Cebel ve Sevban ve Hadika ve Zeyd bin Sâbit ve Cerir bin Abdullah ve Ebu Umame ve daha başkalarından sened-i sahihler ile rivâyet etmişlerdir. Hadis-i mezkûr, meşhur manada mütevâtir hadislerden olduğu cihetiyle münkirleri, ehl-i bid'at ve dalâlettir. Küfürlerinden dahi havf olunur.

çıkışından sonra olmuştur.[144] Bu fırkaların en güçlü aklî şüphesi şudur: Görme olayı, görünenin bir yön ve mekânda bulunması, gören şahsın karşısında perdesiz olarak duran bir cisim veya cisme ait bir şey olması şartına bağlıdır. Halbuki bütün bunlar yüce Allah hakkında muhâldir.[145] Bu şüpheye şöyle cevap verilmiştir: Belirtilen şartlar Cenâb-ı Hakk'ın ru'yeti için geçerli değildir. Zira bu ru'yet, başka bir âlemde ebedî olan gözlerle gerçekleşecektir. O ru'yetin hakikatı, bu dünyada fani gözlerle gerçekleşen ru'yetin mahiyetinden farklıdır. Binaenaleyh şu dünyadaki görme için gerekli olan şartlar, ru'yetullah için geçerli değildir.[146] "Cenâb-ı Hakk'ın ru'yeti, keyfiyetsiz tahakkuk eder" sözümüzün anlamı da budur.[147]

144- Meseley-i ru'yette Ehl-i Sünnete muhâlif olanların Mu'tezile olduğu iştihar etmişse de kütüb-i mutebere-i kelâmiyenin ekserisinde muhâlifler Şia ile Mu'tezile'den bir fırka olduğu musarrahtır.

Beyt

Revafız nazır olmaz ol cemala
Aceb husran Ehl-i İ'tizala

ve bazılarında dahi muhâliflere, Haricîler de ilhak edilmiştir.

145- Şurût-i mezkûre, ru'yetin şurût-i hakikiyesi olmayıp şurût-i âdiyesi olduğundan, intifâları adette ru'yetin intifâsını icab ederse de hilaf-ı âdet şurût-i mezkûresiz ru'yetin vukûu İmam Buharî'nin Hz. Enes'den sened-i sahih ile rivâyet ettiği "*Saflarınızı düzeltiniz. Zira Ben sizleri arkamda, önümde gördüğüm gibi görürüm.*"(Buharî, Ezan, 71) hadis-i şerifinde varid olmuştur.

146-Muhâliflerin zikrolunan aklî şüpheleri, gâibin ru'yetini, şâhidin ru'yetine kıyas ve şâhidin ru'yetindeki şartların gâibin ru'yetinde dahi muteber şartlar olduğunu iddia ve ru'yetin mezkûr şartlarını Hak Teâlâ şanında intifâsıyla ru'yetin de intifâsını za'm etmekten ibarettir cevabı dahi "Gâibin ru'yeti neş'e-i saniyede uyûn-i bâkiye ile ve şâhidin ru'yeti ise neş'e-i fâniyede uyûn-ı fâniye iledir. İki ru'yetin hakikatları birbirine muhâliftir. Gâibin ru'yetini şâhidin muhâlif ru'yetine kıyas ve şâhidin ru'yetindeki şartların, gâibin ru'yetinde dahi şart olmasını za'm ve iddia, "Kıyas-maa'l-fârık"dır, sahih değildir" kavlimizden ibarettir.

147-Ehl-i Sünnetin, "Dâr-ı kararda mü'minlerin gözleriyle Cenâb-ı Hakkı bilâ-keyf görmeleri, akılda caiz ve nâkil ile de sâbittir" kelâmlarındaki *bilâ-keyf* kavilleriyle şurût-i âdiye-i mezkûreden hiçbirisi mevcût olmadığı halde ahirette mü'minler, gözleriyle Allah Teâlâ'yı ru'yetleri caiz ve sâbittir manasını kasdederler. Mu'tezileden Zemahşerî (v.528), ru'yetullahta meşayih-i Ehl-i Sünnetin *bila-keyf* tabirlerini kadh ve zem etmiş ve ettiği kadh ve zemmin cevabını da ulema-ı Ehl-i Sünnet'ten maa-ziyâde almıştır. Zemahşerî'nin kavli:

Beyt

Arzularını sünnet diye adlandıran bir topluluktur.
Hayatım hakkı için (onlar) üzerine palan vurulmuş eşekler sürüsüdür
Onu yaratıklarına benzettiler ancak korktular.
İnsanların kınanmasından 'bila keyf'e sığındılar

Ulema-i Ehl-i Sünnetin cevapları:

Rabbin ru'yetini inkâr eden bir topluluktur onlar
Halbuki bu Allah'ın dönülmez bir va'didir
Ehl-i necat lakabına sığındılar ancak
Ateşte olmasalar da eşiğindedirler muhakkak.

Bid'at fırkalarının en güçlü naklî delilleri şu âyet-i kerîmedir: *"Gözler onu idrak edemez ama o gözleri idrak eder."* (En'am,6/103) Bu delillerine şu şekilde cevap verilmiştir. Âyetteki *ebsâr* kelimesinin ta'rif edatını alması, belirli bazı gözlerin kastedildiği ihtimalini doğurmaktadır. Buna göre âyette nefyedilen (olumsuzlanan) ru'yet, kâfirlerin gözleri gibi bazı gözlere ait olan ru'yettir. Ayrıca âyetteki olumsuzluk, bütün fertleri kapsayan bir olumsuzluk olabilir. Buna göre âyet, olumsuzluğu genelleştirmeyip geneli olumsuzlaştırmaktadır. Ayrıca âyette bütün durum ve vakitlerde ru'yetin gerçekleşmeyeceğine bir delâlet yoktur. Öte yandan âyette olumsuzlanan idrak; mutlak ru'yet olmayıp görüneni kuşatan bir ru'yet anlamındadır.[148] Ehl-i bid'at, Cenâb-ı Hakk'ın Hz. Musa'ya hitaben söylediği *"Beni asla göremezsin"* (A'raf,7/143) âyetini delil olarak ileri sürmüşlerdir. Bu iddiaya şu cevapla mukabelede bulunulmuştur: Âyetteki *len-teranî* kelimesi, zannedildiğinin aksine ebedi olumsuzluğu değil, pekiştirilmiş olmusuzluğu ifâde etmektedir.[149]

Cenâb-ı Hakk'ın dünyada yakaza halinde görülmesine gelince: Bizden bir kısım alimler bunu kabul etmiş, diğer bir kısmı ise reddetmiştir.[150]

Diğer Cevap:

Biz mi ehl-i hevayız yoksa siz?
Hangimiz palanlanmış merkebiz
Sana cevap olarak şu kadarı kâfidir
Felsefeyle değil, âyetlerledir istidlalimiz.

Diğer cevap

Adaletle lakablanan zalim bir kavme hayret ediyorum
Hayatım hakkı için onlarda ilim yoktur
Kapıldılar farkında olmaksızın
Ta'til-i zat ve nefy-i sıfata
Ehl-i adl lakabına sarıldılar. Dedik onlara.
Rablerine ortak koştular bu sefeh yeter onlara

Zemahşerînin meşayih-i Ehl-i Sünnet'e vuku'bulan şu haksız ta'nını red ve def'de daha pekçok reddiyeler söylenmiş ve "bu miktar ref' ve def', Zemahşerî'yi katil'dir, fazlası, ahz-i se'r için maktul ile uğraşmak gibidir" denilmiştir.

148- Hükm-i kat'i ve delil-i kat'i, akılda hilafına asla ihtimal bulunmayan hüküm ve delildir. Bu âyet-i celîlede ise her bir gözden ru'yet-i ilâhiyenin nefy hükmüne muhâlif ihtimallar mevcût olduğu cihetle, âyet-i celîle, muhâliflerin matlubları olan ru'yetullahın nefiy hükmünü isbatta kat'i delil olamaz.

149- *Len* kelimesiyle nefyin *"Fakat elleriyle yaptıkları işler ortada iken ölümü asla istemezler."*(Bakara,2/95) kavl-i şerifinde te'yid ile *"Ben Rahmana oruç adamıştım, de, o sebeple bugün hiç kimseyle konuşmayacağım."* (Meryem, 19/26) nazmında yevm ile, *"...Ben katiyyen buradan bir adım atmam, ayrılmam; ancak babam bana izin verirse..."* (Yusûf, 12/80) kavl-i şerifinde gâyet ile takyidi, "len" kelimesinin nefy-i müebbet için olmadığına delâlet eder.

150- Ehl-i Sünnet'ten dünyada ru'yet-i ilâhiyenin vukûunu kâil olanları leyle-i mi'rac'da Peygamber Efendimize vaki olan ru'yet-i ilâhiyeye delâlet eden âsar ile istidlâlda bulunurlar.

[Bir kısım alimimiz Cenâb-ı Allah'ın dünyada yekaza halinde görülmesine halinin mi'rac gecesi Peygamberimiz (a.s) için gerçekleştiğini söylerken diğerleri bunu kabul etmemektedir. (Tekmile, 98)]

Uyku halindeki ru'yet konusuna gelince; Amidî (1160-1233) bu konuda şöyle demektedir: Gerçek olan şudur ki bu husus caiz olup her hangi bir manii bulunmamaktadır. Nitekim bu,selef-i salihinden birçok kimseden de rivâyet edilmiştir.[151]

Nefyedenleri dahi leyle-i mi'racda vaki olan ru'yetullahın ru'yet-i kalbiye olduğunu iddia ve mezkûr müddealarını *Rabbini gördün mü?* sualına cevapta şerefvarid olan *Onu nuranî olarak görüyorum,* bazı rivâyette *Onu nasıl görürüm* hadis-i nebevîsiyle te'yid ederler. Ru'yetullah'ı isbat edenler dahi hadis-i mezkûrdaki *innî*'yi hemzenin kesri ile rivâyet ederler ve iddialarını takviyede bulunurlar. [Dünyada ru'yetullahın mi'racda Peygamber Efendimize vukûu, sahabeden Abdullah İbn-i Abbas ve Enes İbn-i Mâlik ve Ebu Musa el-Eş'arî'den mervî ve selefden birçok zevatın kavlidir. Bu ru'yetin Peygamber Efendimize mahsûs olması kavli, Tirmizî'nin Şerh-i Şemâil'inde tashih olunmuştur. Beyzâvî de tefsirinde "cihette, hayyizde raiye mukabelede Ru'yetullah muhâldır. Mümkün olan ru'yet-i İlâhiye, keyfiyetlerden münezzeh olan ru'yettir. O da ahirette mü'minlere, dünyada bazı ahvâlda Rüsül'den efrada müyesserdir" demiş, Rüsül'den efrad ile Peygamber Efendimizi ve bazı ahvâl ile de mi'rac halini kasdetmiştir. Peygamber Efendimiz'den *efrad* ile tabir, ya ta'zime veyahut hasais-i nebeviyelerinden herbir hasîse (özellik) itibarıyle bir fert olması vechine mebnîdir. Lisan-ı sûfîde, Peygamber Efendimizden *efrad* ile tabir olunur. Beyzavî de sûfîyedendir. Dünyada ru'yetullahın Peygamber Efendimize mi'racı halinde vuku'bulması, hal-ı mi'rac, Peygamber Efendimiz'in halet-i bekâsı olmasına mebnîdir. (Tekmile,98,99)] [Dünyada ru'yetullahın nefyedilmesi kavli, seleften bazılarının ve haleften çoklarının kavilleridir. Kadî İyaz, leyle-i mi'rac'da Peygamber Efendimize vuku'bulan ru'yetin, ru'yet-i ayniye olduğuna kat'i delil ve sarih nass ve eser yoktur demiş. Bu kavli Gazzâlî *İhya*'sında ve fakih Ebu'l-Leys de *Bustan*'ında tercih ve ihtiyar etmişlerdir. (Tekmile,99)]

151- Hal-ı menamda ru'yet-i ilâhiyenin haddi zatında imkânına ve *"Ben Rabbimi en güzel bir sûrette gördüm" "Rü'yaların en hayırlısı kulun Rabbini ve Peygamberini veya müslüman oldukları takdirde ebeveynini görmesidir"* (Feyzu'l Kadir Şerhu'l- Câmiu's-Sağir, c.4, s.6, H.No:4377) hadis-i şeriflerine ve sahabe ve tabiîn ve eimme-i dinden mervi ve menkul bulunduğuna mebnî ulema-i Ehl-i Sünnet'in kibarından Amidî (v.631/1233), *İhkâm*'ında âlem-i menamda ru'yet-i ilâhiyenin hak ve vaki olmasıyla hüküm etmiştir. *"(Rü'yasında) Beni gören gerçekten Beni görmüştür. Zira Şeytan, Benim şeklime giremez."* (Beğavî, Şerhu's-Sünne) hadis-i şerifinin mantuku üzre Peygamber Efendimizin görüldüğü rü'ya, hak ve rahmanî olduğu gibi Hak Sübhanehu ve Teâlâ Hazretlerinin görüldüğü rü'ya dahi hakkanî ve Rahmanîdir. Yalnız insanların hayalleri, ecsâm ve sûrî tahayyul ile me'lûf bulunduğu ve rü'yada mer'î ve mudrek olan Cenâb-ı Hakk'ı dahi bu sûretle tasavvur edeceği ve hakikatta Allah Teâlâ Hazretleri hiç bir sûretle musavver olmadığı cihetle, bu tasvir ve tasavvur, hayâlleri tarafından vuku' bulduğunu cezm ve itikat etmek lazımdır. Allah Teâlâ'yı rü'yada gördüğünü haber veren sûfilerden bazı zevata nasıl gördüğünü edilen suala, ***Bâsarım*** *basiretime aks etti. Tamam vücûdum basar oldu. Hariku'l-âde basarım ile misli, müşabihi olmayan Rabbimi gördüm* sûretiyle verdiği cevap dahi tahkik-i mezkûru te'yid eder. Selef-i

C. CENÂB-I HAKK'IN ZATI HAKKINDA CAİZ OLMAYAN ŞEYLER

1. Zatının Künhünü İhata Etmek[152]

Cenâb-ı Hak şöyle buyuruyor. *"Yüce Allah'ı ilimle kuşatamazlar"* (Tâ-hâ,20/110) Peygamberimiz (a.s.) de şöyle buyurmaktadır: *"Ya Rabbi! Seni gereği gibi tanıyamadık"* (Beyhakî, 1/145), *"Allah'ın Zatını değil nimetlerini tefekkür edin. Zira siz onu hakkıyla takdir edemezsiniz"* (es-Suyutî, Camiu's-Sağir, c.1, s.132)[153] Hz. Ebu Bekir şöyle demektedir: *"Cenâb-ı Hakk'ın zatını idrak etmekten aciz olduğumuzu anlamak da bir idraktır."* Hz. Ali de bunu zımnen ifâde etmiştir: *"Zat-ı İlâhî'nin sırrını araştırmak şirktir."*[154] Bazı din bilginleri şöyle demişlerdir: "Yüce Yaratıcı, büyüklüğünün hicabı gereği, yaratıklarının gözlerinden perdelenmiştir. Sera (yeryüzü)'daki bir kimse süreyyadakinin künhüne vakıf olmaktan aciz olduğu gibi, suflî olan mahlukat da Zat-ı İlâhî'nin künhünü idrak etmekten acizdir. Bu durumda şöyle demek uygun olur: Toprak nerde, rablerin Rabbı olan Yüce Allah nerde?

---

salihinden Allah Teâlây-ı görenlerin birisi, İmam-ı A'zam Ebu Hanife'dir. İmam Müşaru ileyh yüz defa Rabbisini rü'yada gördüğü meşhurdur. Bir de İmam Ahmed İbn Hanbel'dir. İmam Ahmed Rabbisini rü'yada görmüş, Rabbisine tekarrub ve vusûlun sebebinden sormuş, Kıraat-ı Kur'ân olduğu cevabını almıştır. Bayezid de Rabbisini rü'yada görmüş Rabbisine vusûlun tarikini sormuş *nefsini, varlığını terket sonra bana gel* emri verilmiştir. Ahmed b. Hadraveyh de görmüş, *Ya Ahmed! Halkın küllisi benden istiyorlar. Bayezid de beni istiyor* hitabıyla müşerref olmuştur. Ve Kurra-i Seb'adan Hamza ve Muhammed bin Ömer Tirmizî ve Hamza Ziyâd'tan ve daha pekçok zevattan menamda ru'yetullahın vukûu nakil ve rivâyet olunmuştur. Ve İmamu'l-Muabbirîn Muhammed bin Sîrîn de menamda Rabbisini gören kimsenin rü'yasını, Cennete girmesiyle tabir olunur demiştir.

152-Allah Teâlâ'nın hakikat-ı zatını idrak ve ihatada, ulema ve hukemânın kavilleri üç mertebede vakidir. Birincisi *ifrat* mertebesidir; künh-i zatın idrakının muhâl ve mümteni olması kavlidir. İkincisi *tefrit* mertebesi, künh-i zatın idrakının caiz ve vaki' bulunması kavlidir. Üçüncüsü ifrat ile terfit arasında itidal mertebesi ve künh-i ilâhın haddı zatında idrakı caiz, fakat gayr-i vaki' olması kavlidir. İfrat ve tefritte bulunan kavillerin tam ve sâlim delilleri bulunmadığından, ulemay-ı Ehl-i Sünnetin muhakkikleri künh-i zat-ı İlâhiyi idrakın haddi zatında cevaz-ı aklîsine ve mezkûr olan âyet ve hadisler ile de adem vukûuna hüküm etmişlerdir.

153-Eimme-i hadis, birinci hadis-i şerifi Abdullah bin Abbas ve Abdullah bin Ömer ve Abdullah bin Selam'dan ve Ashab-ı Kiramın daha başkalarından sahih senedler ile nakil ve rivâyet etmişler. İkinci hadis-i şerifi dahi, şöhretine mebnî, senedini tasrih etmeksizin ulema-i kelâm kütüb-i kelâmiyelerinde irad ve ityanda bulunmuşlardır.

154- *Dereke*, bir şeyin ka'r ve nihâyetidir. İlim ve idrakın ka'r ve nihâyeti de künh ve hakikata ilim ve idraktır. Allah Teâlâ Hazretlerinin künh ve hakikatına ilim ve idrak, ibada müyesser olmadığından, vücûduna iman ile beraber künh ve hakikatının idrakından izhar-ı acz etmek, hakikat-ı hale muvafık ayn-ı ilim ve idraktır. *Sırr-ı zat, künh-i zattır.* Cisimlerin bütün mümkünlerin sûretlerini mütalaa ile bahsetmeye me'luf bulunan insanlar, künh-i zat-ı İlâhiyi dahi mütalaasında zat-ı İlâhı mümkünlerden birisinin sûretiyle tasavvur ve o sûretle hazret-i zatın musavver olmasını hükmetmesiyle şirk etmiş olur.

Bazı mütefekkirler şöyle demiştir:

"Hakk'ın mahiyeti idrak edilmemekte dünyamızda

Ancak ahiret yurdundadır tereddütleri"[155]

Belirtilen bu hususlar Cenâb-ı Hakk'ın varlığına olan imanı sarsmamakta, bilakis Zat-ı İlâhî'nin yüceliğine ve umumî cömertliğine delâlet etmektedir.[156]

2- Zatına Herhangi Bir Şeyin Vacib Olması

Cenâb-ı Hak, tartışmasız olarak bütün alemlerin maliki ve hâkimidir. Bu da mutlak olarak tasarrufta bulunmasını gerektirir. Binaenaleyh filozofların ve Mu'tezilenin[157] aksine, O'nun için herhangi bir vücûbiyet sözkonusu değildir.[158] Cenâb-ı Hakk'ın ilmi ve iradesiyle gerekli olan sonuçlar *Vacibü'n- anhudur*, *Vacibü'n-aleyhi* değildir. Bu ikisi arasında ise büyük bir fark bulunmaktadır.[159]

155- Ulema-i dinden bazı zatlar ile maksud, İmam Gazzâlî ve İmamu'l-Harameyn Ebu'l Maâlî ve emsâlı zevattır. Ve bazı muhakkikler ile maksud dahi ulema-i Osmaniyeden Hayalî (v.875/1470) merhumun üstad-ı feyz-i mu'tadı Hızır Bey merhumdur. Ve beyt-i mezkûr dahi muhakkik-i muşarileyhin manzume-i kelâmiyesi ve Kaside-i Nuniye'si ebyatındandır.

156- Bir şeyi ma'rifet, künh ve hakikatını ma'rifetle olduğu gibi evsaf ve âsarını ma'rifetle de olur. Bir şeyin künh ve hakikatıyla bilinmemesi, evsaf ve âsarıyla bilinmesine zarar îras etmez. Maddîlerin gayr-i mahsûs olan madde ve cüzlerin vücûdlarına zahir ve mahsûs olan cisimlerin vücûdları ile bi'l-istidlâl madde ve cüzlerin vücûdlarına olan ma'rifetlerine madde ve cüzlerin künh ve hakikatlarını adem ma'rifetleri zarar vermediği gibi âlemde zahir olan âsar-ı mahlukasıyla bi'l-istidlâl Halık Teâlâ'nın vücûduna olan mü'min ve mu'tekidlerin iman ve itikatlarına dahi Halık Teâlâ'nın hakikat-ı zatını adem ma'rifetleri, zarar vermez. Belki Halık'ın hakikatına mahlukların adem ma'rifetleri, Halıka adem mücanesetlerinden olduğu cihetle, adem ma'rifetleri Halık'ın mahlûk ile adem-i mücanesetine ve uluvv-i zatına ve hiçbir mahluka husûsiyeti olmayıp, umum-i cûduna ve atâsına delâlet eder.

157- Hakîmler, mahiyât-ı eşyanın isti'datları icadlarını Halık Teâlâ üzerine vacib kıldığını, Mu'tezile de eşyadan ibad hakkında sâlih ve nâfi' olanın halk ve icadı Allah Teâlâ'ya vacib olduğunu za'm ederler. Nev ve hakikatları meçhul ve vücûdları meşkuk olan isti'datları Cenâb-ı Feyyaz-ı Mutlak'ı icad üzerine icbar etmesiyle, hakîmlerin hükümleri vehmî ve hayalî olduğu gibi fakr ve küfür ve maraz ve mevt misüllû binlerce belalar mevcût olduğu halde ibad hakkında sâlih ve nâfiin halkı Allah Teâlâ'ya vacib olmasıyla Mu'tezile'nin kavillerinin butlanı dahi zâhirdir.

158-Cenâb-ı Halık Teâlâ, bütün âlemlerin *min külli'l-vücûh* malik-i hakikîsi *ve ale'l-itlak* mutâsarrıf-ı hakikîsi olduğundan, âlemlerin halk ve icadında kadir-i muhtar olmasını fail-i muceb ve muztar (mecbur) olmamasını ve hiçbir şeyin halk ve icadının üzerine vacib bulunmamasını istilzam eder. Mazmun-ı mezkûru ehl-i kelâmdan bazı erbab-ı tahkik:

Beyt

Ona vacib olan bir şey diyen kim
İlâhın var mıdır fevkinde Hakîm?

kavliyle ifâde etmiştir.

159-Ma'lûmâtın ilm-i ilâhîden tahallufü, İlâh Teâlâ hakkında muhâl olan cehli ve muradâtın irade-i ilâhiyeden tehallufü dahi muhâl olan aczi istilzam ettiği cihetle ulema-i Ehl-i Sünnet, ilm-i

3- Cenâb-ı Hakk'a ait fiillerin Zat-ı İlâhi'ye dönük bir takım amaç ve faydalarla muallel olması

Allah'u Teâlâ hakkında muhâl olan bir eksikliği tamamlama çabasıdır. Bunun aksine Cenâb-ı Hakk'ın fiilleri, yararı kullara dönük bir çok hikmet ve maslahat içermektedir. Böylece iki Eş'ârî grubu arasındaki tartışma da kalkmış olmaktadır.[160] [*"Elif, Lam, Ra. Bu, Rablerinin izniyle insanları karanlıklardan aydınlığa, üstün kudret sahibi ve her işi övgüye layık olan Allah'ın yoluna göklerde ve yerdeki her şeyin sahibinin yoluna insanları çıkarman için sana indirdiğimiz bir kitaptır."* (İbrahim,14/1), (Tekmile, 99)]

III. CENÂB-I HAKK'IN (Bİ'SET DIŞINDA) DÜNYADAKİ FİİLLERİ [161]

A. KÂİNATTAKİ BÜTÜN CİSİMLERİ MADDE, GÜÇ ve ÖZELLİKLERİYLE YARATMAK

Kâinattaki bütün cisimleri madde, güç ve özellikleriyle yaratmak bu fiillerin cümlesindendir.

B. CANLILARIN TABİÎ FİİLLERİ

Aynı şekilde canlıların tabiî olan fiillerini[162], bütün dindarların ittifakına göre

---

ilâhînin ve irade-i ilâhiyenin hilafı hiçbir mevcûd olamayacağını ve ilm-i ilâhî ve irade-i ilâhiye mûcibince mevcûdların icadının lüzûmunu kâil olmuşlardır. Bu kavillerine vücûbu kâil olmaları lazım gelirse de lazım gelen vücûb, Halıkın irade ve ihtiyarıyla *vücûb anh*'dır. Hükmen ve Mu'tezile'nin kâil oldukları gibi acz ve noksanı müstelzim olan *vücûb aleyh* değildir. Ve şu iki vücûb arasında azim fark vardır. Allah Teâlâ'nın ilim ve kudret ve iradesiyle bir emrin südûrunun vacib olması ihtiyarına münafi ve acz ve iztirarı mûcib olmadığı cihetle hakkında vücûb anh'dır. Ve muhâl değildir. Allah Teâlâ'yı bir fiile gayrin icab ve icbarı ise ihtiyarına münafi ve acz ve iztirarını mûcib, vücûb aleyh, muhâldır.

160-Garazlar, failleri fiilleri üzerine bâis ve hâmil faidelerdir. Ve ekser-i ahvâlda mezkûr faidelerin istifâdesi faillere ait ve râci' olur. Failler o faideler ile istifâde ve tekemmül ederler. Hak Sübhanehu ve Teâlâ Hazretlerinin kemâlâtı ezelde bil-fiil mevcûd olup vücûduna tevakku' ve intizar olunan hiçbir kemâlı kalmadığından ve ef'âlıyla intifa' ve istifâdesi ihtimalı bulunmadığından ef'âl-ı ilâhiyesi zatına ait ve râci' olan *ilel* ve *ağraz* ile muallel olamaz. Belki ibadına ait olan hikem ve mesalihi havi ve müştemil bulunur. İş bu beyan ile ulema-i Ehl-i Sünnet arasında "ef'âlullahın muallel bil-ağraz" olmaması veyahut olması hakkındaki nizaları niza-ı lafzî olduğu, hakikî niza' olmadığı zahir olur.

161-Dünyadaki ef'âl-ı ilâhiyeden ba's-ı enbiyaya ve ahiretteki ef'âl-ı ilâhiyeye müteallik olan mesâil-i kelâmiyenin kesretlerine mebnî ilm-i kelâmdan ba's-ı enbiyaya mütaallik mesâil rükn-i sani ve ahiretteki ef'âla müteallik mebahis de rükn-i salis kılındıklarından, rükn-i evvelin fasl-ı salisinin ünvanında dünyada ba's-ı enbiyanın gayri kaydları ile ihraç olunmuşlardır.

Yüce Allah yaratmıştır. Zira bütün dindarlara göre kâinatta icat etmek sûretiyle te'sirde bulunan yegâne müessir[163] O'dur. Yaygın görüşe göre filozoflar ve aşırı tabiatçılar bunu kabullenmemektedirler.[164]

C. EF'ÂLU'L- İBÂD

Kulların fiilleri (*ef'alu'l-ibad*) olarak adlandırılan ihtiyarî fiilleri yaratmak da O'na (Allah'a) aittir.[165] Buna delil olarak da şunu zikretmektedirler: Söz konusu fiiller, Allah'u Teâlâ'nın yaratığı olmazsa kulların yaratığı olurlar. Üçüncü bir seçeneğin olduğunu söyleyen kimse yoktur. Şâyet bu fiiller, kulların yaratması olsaydı, onların, bu fiilleri Cenâb-ı Hakk'ın belirttiği gibi detaylarıyla bilmesi gerekirdi. *"Yaratan bilmez mi?"* (Mülk,67/14) Halbuki kullar böyle bir şeyi bilmekten uzaktır. Binaenaleyh fiiller onların değil Allah'ın yaratmasıdır.[166] *"Allah her şeyi yaratandır"* (Zümer,39/62), *"Biz*

162-Hayvanlardan südûr ve zuhûr eden ef'âl, âsardan nümûv ve hazm-ı taâm gibi ilim ve şuûra ve maraz ve sıhhat ve nevm ve yakaza gibi kast ve ihtiyara mukarin olmayan fiillere ve eserlere, *ef'âl* ve *âsar-ı tabiiye* ve kıyam ve kuûd ve batş ve ahz gibi ilim ve şuûr ve kasd ve ihtiyara mukarin olan ef'âl ve âsara dahi *ef'âl* ve *âsar-ı ihtiyariye* tesmiye olunur.

163-Mukaddimede zikr ve beyan kılındığı vechiyle kâinat ve mevcûdattan bütün ecram-ı ulviye ve ecsâm-ı sufliye madde ve kuvvetleri ve hasseleri ile mümkün ve hâdis ve birbirlerine irtibatları dahi esbab-ı âdiyeye irtibat kabilinden bulunduğundan, vücûdları ehl-i millet indinde bilâ-vasıta Cenâb-ı Sani'-i Kâinat'ın halk ve icadıyla fiil-i ilâhîsi olduğu gibi hayvanattan Südûr ve zuhûr eden ef'âl ve âsar-ı tabiiye dahi bilâ-vasıta Cenâb-ı Sani'in halk ve icadıyla mahluku ve fiilidir. Ehl-i milletten Mu'tezile hayvanattan kasd ve ihtiyarlarıyla südûr eden ef'âl-i ihtiyariyenin hayvanların mahlukları olduğu za'm ederlerse de ecram ve ecsâmın ve ef'âl ve âsar-ı tabiiyenin mahluk-i ilâhî olmasında tereddüd etmezler.

164-Hukemâ meşhur kavillerinde, eflâk ile nefislerinin ve âlem-i anâsırdaki bütün mevcûdların halk ve icadını ukûla azıv (nisbet) ve isnad ettiklerinden, bütün kâinatın ve kâinattaki cemî-i ef'âl ve âsar-ı tabiiyenin halk ve icadlarının fiil-i ilâhî olmasında ehl-i millete muhâlif olurlar. Bazı muhakkiklerin beyan ve tahkiklerine göre hukemâ, kâinatın halkı ve icadını ukûla aziv ve isnad etmeleri, vacibin bütün kâinatı halk ve icadına ukûlun esbab ve vesail olmasına mebnîdir. İş kavl-i tahkikleri üzre kâinatın ve bütün ef'âl ve âsar-ı tabiiyenin halk ve icadları fiil-i ilâhî olmasında ehl-i millete muhâlif olmazlar. Tabiîlerin gulatı maddîler, nefy-i İlâh cür'et ve cesaretinde bulunduklarından, hiçbir mevcûdun icadının fiil-i İlâh olduğunu kâil olmazlar ve ehl-i millete belki tahkikte ehl-i hikmete dahi muhâlif bulunurlar.

165-Mahluk-i İlâhî olması veyahut olmaması sûretiyle hilaf ve niza', bütün hayvanlardan sadır olan ihtiyarî fiillerde ise de ulema-i kelâmın kesret üzre bahisleri mükellef olan insanların ihtiyarî fiillerinde cereyan ettiğinden, mes'ele-i mezkûreyi *halk-ı ef'âl-ı ibad* ünvanıyla ünvanlamışlar. Halk-ı ef'âl-ı ibad mes'elesi namı vermişlerdir.

166-Her Sani' san'atında masnuunun terekküb edeceği eczasını ve keyfiyet-i terkib ve i'malını tafsilleri vechiyle bilmesinin, sanatında lüzûmuna san'atındaki mümarese ve maharetiyle ilm-i mezkûrdan zuhul etse bile iltifat ve teemmülü esnada tehattur ve tezekkürü zarurî olmasına mebni, ibad, fiillerinin sani'leri ve mucidleri oldukları takdirde fiillerinin icad ve istihsalinde ne gibi a'za ve a'sablarını tahrik ve isti'mal ile fiillerini halk ve icad ettiklerini ve icadları ile

her şeyi bir ölçü dahilinde yaratmışız" (Kamer,54/49), "*Allah sizi ve yaptıklarınızı yarattı*" (Saffat,37/95)[167], ["... *Ondan başka tanrı (yaratıcı) yoktur...*" (Fatır, 35/3), (Tekmile,100)] gibi âyetlerle ve peygamberin "*Gerçekten Allah, her san'atkârı san'atı ile birlikte yarattı*" (Buharî, Halk-ı Ef'al-i İbâd,3)[168] hadisiyle istidlâl edilmiştir.

Keza Cenâb-ı Hakk'ın ister zat, ister söz, ister fiil bakımından varlığa çıkan her mümkünün ihtiyar sahibi yaratıcısı olduğu ve yaratmakla tesirde bulunmanın uluhiyet özelliklerinden olduğu konusunda selefin mevcûd olan icmaı ile istidlâl edilmiştir. Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "*Allah'tan gayri bir yaratıcı var mıdır?*" (Fatır, 35/3)[169]

Fiillerin kulların gücüyle yaratıldığını söyleyen Mu'tezile, bunun aksini savunup şöyle demektedir: Şâyet fiiller, kulların yaratması olmasaydı kulların bunlarla yükümlü tutulması ve şer'î bakımdan bunlar nedeniyle cezalandırılması bâtıl olurdu. Ayrıca insanların bunlardan dolayı dünyada övgü ve yergiyi, ahirette ise sevap ve cezayı hakketmesi (ortadan) kalkardı. Böylece bi'setin herhangi bir yararı kalmayacaktı.[170] Bunlara şöyle cevap verilmiştir: Kulların yükümlülüğü, sevap ve cezayı hakketmesi, mezkûr fiillerde pay sahibi olmaları nedenine dayanmaktadır.[171]

---

fiillerinin keyfiyet-i vücûd ve husûllarını tafsilleri vechile bilmeleri lazımdır. İbad ise fiillerinin kendilerinden yalnız südûr ve zuhûrunu bilirlerse de zuhûr ve husûlları keyfiyetinin tefasilini bilemediklerinden fiillerinin halık ve mucidleri olamadıkları sâbit olur.

167- Ayet-i celîle-i mezkûre ve emsâlinin umumlarında, ibadın ef'âl-ı ihtiyariyeleri dahi dahil olduğundan, ibadın fiil-i ihtiyarîlerinin halk ve icadı, fiil-i ilâhî olduğuna delâlet ederler. "*Halbuki sizi de yaptığınız şeyleri de yaratan yüce Allah'tır.*"(Saffat,37/96) kavl-i şerifinde *mâ* kelimesi mevsule olduğu veche göre ef'âl-i ibadın mahluk-ı ilâhî olduğuna âyet-i mezkûrenin delâleti sarih ise de, mastariye olduğu veche göre zahir değildir. Fakat manay-ı masdarî niseb ve izafet kabilinden olduğu ve halk taalluk etmediği halde âyet-i mezkûrede halkın taalluk etmesi karinesiyle manay-ı mastarîden hâsıl-ı manay-ı masdarî maksud olur. Vech-i mezkûra göre dahi ef'âl-ı ibadın mahluk-ı ilâhî olduğuna delâlet eder.

168- Hadis-i mezkûru İmam Buharî *Sahihinde* "halk-ı ef'âl-ı ibad" babında ve İmam Beyhakî dahi *Müsnedinden* "Esma-i ilâhiye" babında sahih senedler ile nakil ve rivâyet etmişlerdir.

169- Halk ve icad, havass-ı ülûhiyetten olduğu cihetle "*Ondan başka Tanrı yoktur. Her şeyi yaratan O'dur*" (En'am, 6/102) kavl-i şerifiyle emsâlinde Allah Teâlâ Hazretlerinin ülûhiyet ve ibadete istihkakı halk ve icadı üzerine tefri' buyurulmuş (bina edilmiş)tur.

170- Bi'set-i enbiyada faide, ibadı tebşir ile akâid-i hâkkeye ve a'mâl-i salihaya terğib ve inzar ile de akâid-i batıla ve a'mâl-i seyyieden terhib ve bu vesile ile ibâdı, salahlarına ve fevz ve felâhlarına sevk ve delâlettir. İbadı, taht-ı kudretlerinde olmayan fiillere terğibte ve o fiillerden terhibte asla faide yoktur. Belki ibaddan makdurları hakkında muhâldır.

171- İbaddan zuhûr eden ihtiyarî fiillerin halk ve icadı, ibadın hâdis kudretleriyle değilse de beyan olunacağı vechile mezkûr fiillerin irtikab ve iktisabında ibadın hâdis kudretlerinin medhalı vardır. Bu cihetten ibadın mezkûr fiiller ile teklifleri sahih ve terkleri üzerine te'dibleri caiz olur. Ve ba's-ı enbiyada dahi faide bulunur. Mu'tezilenin delil-i mezkûrları, ibaddan kudreti

1. İhtiyarî Fiiller

İhtiyarî fiiller hususunda ifrat, tefrit ve itidal arasında gidip gelen beş görüş vardır:[172]

(a). İfrata Düşen Cebriyenin Görüşü:[173]

Cebriyye, fiillerin sadece Cenâb-ı Hakk'ın kudretiyle gerçekleştiğini, ancak görünürde kullardan çıkan fiillerin (gerçekte) cansız maddelerdeki hareketler mesabesinde olduğunu söylemiştir. Buna şu şekilde cevap verilmiştir: İradeyle bir şeyi tutma hareketi ile, irade dışı olarak elin titreme hareketi arasında zorunlu bir fark vardır. Ayrıca söz konusu tez, peygamberlerin bi'setiyle gerçekleşen teklifin batıl olmasını gerektirir.[174]

---

ve ibadın fiillerinde dahl ve taallukunu nefyeden Cebriyye taifesi üzerine kâim ve aleyhlerine delil olur. İbadın kudretini isbat eden ve fiillerinde dahl ve taallukunu kâil olan Ehl-i Sünnet üzerine kâim ve aleyhlerine delil olmaz.

172- İbaddan zuhûru zahir ve ayan olan fiillerden ibadın dahl ve taalluklarını selb (red) ve nefyetmek ifrat ve haddi tecavüz olduğu gibi zahir-i hâla kasr-ı nazar ile mezkûr fiillerin halk ve icadını mahall-i zuhûrları olan ibada hasretmek dahi tefrit ve taksirdir. Ve mezkûr fiillerin irtikab ve iktisabı, ibadın hâdis kudretleriyle ve halk ve icadı dahi Cenâb-ı Allah'ın kadîm kudretiyle olduğunu hükmetmek dahi ifrat ile tefrit arasında itidaldır.

173- Ceberiye de, bâ'nın fethi ile sükûnu iki luğattır. Yahut fethi asıl ve sükûnu dahi Kadriye ile izdivaç için müvelled (tabiî değil)dir.

174- Abd'in batş ve ahz ile hareketi irade ve kudretine makrun ve kast ve ihtiyarı ile mesbûk olduğu, abd kendisini temasükle hareket-i mezkûreyi terketmeye mütemekkin ve muktedir olduğu ve ra'de ve ra'şe (titreme) ile hareketi irade ve kudretine makrun va kasd ve ihtiyarıyla mesbûk olmadığı, abd kendisini temasükle mezkûr hareketi terketmeye mütemekkin ve muktedir bulunmadığı, vicdan ile ma'lûm olan ahkâm-ı zaruriyedendir. Abd'in irade ve kudretinin fiillerinde te'siri, zarurî değilse de irade ve kudretinin mevcûd olduğu ve fiillerine mukarin bulunduğu hükmü zarurîdir. Cebrîlerin zaruret ve bedahete muhâlif sözleri batıl ve merduttur. Cebrîlerin mezkûr kavillerine lazım gelen butlan-ı teklif cerimesinin pek büyük olduğunu ulema-ı kelâmımızdan bazı muhakkikler *Manzume-i Türkiyesi*'nden:

Beyt

Nice mü'min olur o şahs-ı eğva
Tekâlifin sükûtunu ede da'va
Zaruriyat-ı dinî olsa münkir
İmâm-ı A'zam der mi "lâ nükeffir."

beytleriyle beyan etmiştir.

(b)- Tefrite Düşen Mu'tezilenin Görüşü:[175]

Mu'tezile, fiillerin sadece kullardaki hâdis kudretlerle gerçekleştiğini savunur. Daha önceki iddiaya verilen aklî ve naklî iki cevap, buna da verilmiştir. Bununla birlikte Mu'tezile ve Cebriyyenin iddiasına karşı şu âyetle cevap verilmiştir: "*Sadece sana ibadet eder ve sadece senden yardım dileriz.*"(Fatiha,1/5)[176]

(c)- İtidalı Yakalayan Üç Görüş

(1)- Eş'arî'nin Görüşü:[177]

İmam Eş'arî, fiilerin ilâhî adete uygun olarak kullara ait hâdis kudrete eşlik etmesi şartıyla Allah'u Teâlâ'nın kadîm olan kudretiyle gerçekleştiğini söyler; ta ki bu vesileyle kullar fiilleri kespedip sevap ve cezayı hakeden failler olsun. Bu görüş, Eş'arî'nin meşhur olan görüşüdür. Buna göre kullardaki hâdis kudretin, kadîm olan ilâhî kudretle birlikteliği, fiillerin yaratılmasında veya kullara ait cüz'î bir eylemin sergilenmesinde adetî bir şarttır.[178]

175-Mu'tezilîler ibadın ef'âl-ı ihtiyariyeleri hâdis kudretleriyle mevcûd olduğunu za'm ettiklerinden, kudeması, ibada fiillerinin mucidleri tabirini etmişlerse de, ibad, fiillerinin hâlıklarıdır tabirine cesaret edememişlerdi. Müteahhirleri mucid ile halıkın manalarında fark göremediklerinden, ibad, fiillerinin halıkları olması tabirine mütecasir olmuşlardır. Mu'tezilîlerin ta'bir-i mezkûrları küfür ve şirklerini mûcib değildir. Gâyet şenî' ve beşî' olduğunun zikr ve beyanı, sıfat-ı selbiye vahdaniyet mebahisinde sabketmiştir.

176- Kavl-i celîl-i mezkûrda ibadın, "*Yalnız sana ibadet ederiz*" (Fatiha, 1/5) demeleri, ibadet kendilerinin meksûbları olduğuna delâlet etmesiyle Cebriye taifesinin reddine "*Yalnız senden medet umarız.*"(Fatiha, 1/5) demeleri de ibadet ve sair hâcâtı getirmekte kudret ve istitaalarının kifâyeti olmadığına ve ianeyt-i ilâhiye ve imdadına muhtaç bulunduklarına delâlet etmesiyle Mu'tezile taifesinin reddine delâlet eder.

177- Eş'arî ile maksud, Ehl-i Sünnetin meşhur iki imamlarından İmam Ebu'l-Hasan Eş'arî Hazretleridir. Hicretin 265 senesinde viladeti ve 324 senesinde vefatı vuku'bulmuştur. Mezheb-i Ehl-i Sünnet'i beyanda 50 cilt kadar müellefatı vardır. Akaidde usûlu, Mezheb-i Şafiî'ye muvafıktır. Ehl-i Sünnet'in diğer imamı dahi İmam Ebu Mansur Matüridî'dir. Akaidde usûlu, Mezheb-i Hanefî'ye muvafıktır. Tercüme-i hali yakında zikrolunacaktır.

178- Mevcûdât-ı saire gibi ef'âl-ı ibadın da halk ve icadında kudret-i kadîme-i ilâhiye kafi ise de, ibadın fiillerinde dahl ve taallukları bulunmak ve fiilleri ile sevap ve ikaba müstahak olmak hikmetine mebnî, ibada hâdis irade ve kudret verilmiş ve kudret-i kadîme-i ilâhiye ile fiillerinin icadında kudret-i kadîme-i ilâhiyenin kudret-i hâdise-i ibada mukareneti üzre adet-i ilâhiye cârî olmuş, mukarenet-i mezkûre ef'âl-ı ibadın halk ve icadında kudret-i kadîme-i ilâhiyenin tesirine şart-ı âdî kılınmıştır. Hatabın ihtirakı (odunun yanması), fiilinin şart-ı adîsi olan hatabın ateşi messetmesi şartı bulunmaksızın hatabın ihtirak fiilinin husûl ve vücûdu harik-i âde olduğu gibi, kudret-i kadîme-i ilâhiyenin ef'âl-ı ibadda icad ile te'sirinin şart-ı âdîsi bulunan kudret-i hâdiseye mukareneti şartı bulunmaksızın kudret-i ilâhiyenin ef'âl-ı ibadda icad ile te'siri ve ef'âl-ı ibadın mevcûd olması dahi harik-i âde olur. İmamın kavl-i meşhurundan ibadın hâdis irade ve kudretlerinin mevcûd ve kudret-i kadîme-i ilâhiyenin

Eş'arî'nin gerçek görüşü ise şudur: Fiiller, kulların hâdis kudretine galebe çalan ve kadîm olan ilâhî kudret ile gerçekleşir. Zira kulların hâdis kudreti, fiilleri icat etmeye yönelip onları icat etmek üzereyken, kadîm kudretin galebesi üzerine tesirde bulunmaz. Kadîm kudret onu geçip tesirde bulunur. Binaenaleyh hâdis kudretin fiilleri icat etmeye ve bi'l-kuvve onlarda te'sirde bulunmaya yönelmesi, kulların cüz'-î ihtiyarı ve kesbi olmaktadır.[179] Kullar ise yaptıkları fiillerde bir insanı öldürmeyi amaçlayan, ancak insanlar tarafından alıkonan bir kimse gibidir.[180]

(2)- Kâdî Ebu Bekr'in Görüşü:[181]

Ona göre fiiller, özde etkili olan kadîm kudretle vasıfta etkili olan hâdis kudretin birleşimiyle meydana gelir. Hâdis kudrete örnek olarak fiillerin tâat ve masiyet oluşunu zikredebiliriz.[182]

---

tesirine şart-ı âdî olması, imamın kavlini ibadın kudretlerini bi'l-külliye nefyeden Cebrîlerin kavlinden tefrik ve temyiz eder.

179-İmam Eş'arî'nin bu tahkikî kavline göre ibadın hâdis kudretleri olduğu ve tesir etmek üzere kudret-i kadîme-i ilâhiye gibi fiilleri canibine teveccüh ederse de kudret-i kadîme-i kahire, kudret-i hâdise-i ibadı kahr ve üzerine sabk ve galabe ile ibadın fiillerini icad etmesiyle ibadın hâdis kudretleri tesir etmez. Te'siri kuvvede kalır, fiile çıkamaz. İbadın hâdis kudretlerinin mezkûr olan taveccühleri ile kuvvede kalan te'sirleri ibadın ihtiyar-ı cüz'îleri ve kesbleridir. İbad, onunla mükellef ve sevab ve ikaba müstahak olurlar.

180--İmamın tahkikî kavlinde ibada isbat edilen hâdis kudret, hadd-ı zatında müessir olduğu cihetle ibadda *Allah (c.c) dilediğini yapar, dilemediğini yapmaz* manay-ı âmmiyle kudret bulunur. Ve ibadın fiilleri cemadda zuhûr eden tabiî fiillerden temeyyüz eder. Ve imamın kavli, Cebrîlerin kavlinden tefrik olunursa da, haric-i zarurî kabilinde olan kudret-i kadîme-i ilâhiyenin sabk ve galabe eden te'siri ile ibadın hâdis kudretleri bil-fiil tesir edemediğinden, ibadda *Bir şeyin yapıp yapmamanın mümkün olması* manay-ı hassıyla kudret bulunmaz. İbad, fiillerinde bir insanın katlini kast eden ve başkaları tarafından tutulup katilden men' ile adem-i katle icbar edilen kimse gibi mecbur olur. Ve imam Eş'arî'nin ef'âl-ı ibaddaki kavli, cebr-i mahz olmazsa da cebr-i mutavassıttan kurtulamaz. Eş'arî kavlindeki cebr-i mutavassıt:

Beyt

Belâ der Eş'arî ey dilfikârım — *Benim muhtar, yoktur ihtiyarım.*
Biraz var medhalım fiilimde ehlim — *Mücerred fiilime ben bir mahalim*

beytleri ile takrir ve tasvir kılmıştır.

181-Kadî, Eâzim-i Ehl-i Sünnetten Kadî Ebubekr Bakıllânî'dir. Usûl-ı akâidde mezhebi, mezheb-i Eş'arî'ye muvafıktır. Yalnız ef'âl-ı ibad aslında kavli, Eş'arî kavline muhâliftir. Hicretin 404 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.

182- Kadîm ve hâdis bütün kudretlerin tesir şanında olduğu cihetle kudret-i kadîme-i ilâhiye ve kudret-i hâdise-i ibaddan herbirisi icad ile tesir etmek üzre ibadın fiilleri canibine teveccüh ederlerse de kudret-i kadîme-i ilâhiye kavî olduğundan, asl-ı fiil ve zatında icad ile te'sir eder. Kudret-i hâdise ibadda zayıf bulunduğundan, fısk ve ma'siyet ve ibadet ve taat ve adl ve zulüm gibi vasf-ı fiillerde tesir eder. İki kudretin mecmuuyla ibadın fiilerinin aslı ve vasfı

(3)- Üstad Ebu İshak el-İsferâyinî'nin Görüşü[183]

Üstad'a göre fiiller özde etkili olan her iki kudretin birleşimiyle meydana gelir. Kadîm kudret hâdis kudret aracılığıyla, hâdis kudret de zatıyla değil kadîm kudretin yardımıyla te'sir icra eder. Bunun hikmeti de kötülük yapanların yaptıklarının karşılığını, iyilik yapanların da yaptıklarının mukâfaatını görmesidir. Üstad'ın görüşünde hâdis kudret te'sirde bulunduğu için cebir, bizzat tesir edemeyeceği için de kadercilik (fatalizm) yoktur. Aksine cebir ve kadercilik arasında orta bir durum sözkonusudur.[184] Üstad'a ve Kâdî'ye göre kulun kesbi, onun kesinleşen azmidir ki,[185]

hâsıl olur. Meselâ latm-i yetim (yetime tokat vurmuş) fiilinin aslı, kudret-i kadîme-i ilâhiye ile adl ve taat veyahud zulüm ve ma'siyet olması vasıfları dahi kudret-i hâdise-i ibad ile husûl bulur. Latm-i yetim terbiye kasdıyla olursa adl ve taat, ihanet kasdıyla olursa zulüm ve ma'siyet vasıfları hâsıl olur. *"Şüphesiz ameller niyetlere göredir"* (Buharî, Eyman, 23) sırrı zuhûra gelir.

[183]- Üstad, a'lam-ı ulemay-ı Ehl-i Sünnetten üstad Ebu İshak İsferâyinîdir (v.471/1078). Usûl-i akaidde mezheb-i Eş'arî'ye muvafık ve amelde mezhebi dahi Şafiî'dir. Hicretin 418 tarihinde Nisabur'da vefat etmiştir.

[184]-Allah Teâlâ Hazretleri ibaddan zuhûr eden fiillerde ibadın dahl ve taalluku bulunması ve hüsn-i amelleri ile mükâfaata ve sû-i amelleri ile mücazata istihkaklarının tahakkuk etmesi ve mükâfaat ve mücazatları hususunda Halık Teâlâ'nın ibad üzerinde hüccet-i baliğası olması hikmete mebnî, te'sir şanından olan kudreti, ibadda halk ve ibada tevdi' buyurmuş. Ve ibadın fiillerinde tesir etmesi için mezkûr kuvvetlerine imdat ve iane ve kudretleri vasıtasıyla fiillerini halk ve icad etmiş. Ve bu vechile makdur-i vahid olan ibadın fiilleri, kadîm ve hâdis iki kudretin taht-ı tesirinde bulunmuş, iki kudretin mecmuunun eseri olmuştur. Kudret-i kadîme-i ilâhiyenin eseri olduğu cihetle mahluk-ı ilâhî ve kudret-i hâdise-i ibadın eseri bulunduğu cihetle de meksub-ı ibaddır. Mahlukat-ı ilâhiyeden bazıları, esbab-ı adiye olan diğer bazıları vasıtasıyla mahluk-ı ilâhî olduğu gibi Üstad kavlinde dahi ibadın fiileri, kudret-i hâdiseleri sebeb-i âdîsi vasıtasıyla mahluk-ı ilâhîdir. Üstad kavline iki müstakil illetin ma'lul-i vahid üzerine vürudu, muhâlı da lazım gelmez. Ve kavl-i üstadda ibadın fiillerinin halk ve icadına vasıta olan hâdis kudretleri, hakîmlerin za'minde icad-ı âleme vasıta kılınan ukûl gibi bizzat te'sir eden vesâit kabilinden olmadığı, belki imdat ve iane-i ilâhiye ile tesir eden esbab ve vesâitten olduğu cihetle Üstad'ın mezkûr kavli Eşâire'nin *bütün eşya vücûdunda evvela bilâ-vasıta Allah Teâlâ'ya müstenid olması* hükümlerine muhâlif değildir. Eşâire, mezkûr hükümleri ile hakîmlerin za'mettikleri ukûl ve saire gibi bizzat müessir olan esbab ve vesâiti nefyetmişlerdir.

[185]-Kalbe varid olanlar beş mertebededir. Birincisi bidâyette kalbe varid olan *hâcis* mertebesidir. İkincisi kalbe varid olduktan sonra kalbde cereyan ve deveran eden *hatır* mertebesidir. Üçüncüsü cereyan ve deverandan sonra fiil ve terkte tereddüd olunan *hadis-i nefs* mertebesidir. Dördüncüsü fiil ve terkde tereddüdden sonra bir tarafı tercih olunan *hemm* mertebesidir. Beşincisi tercih olunan tarafı, hemm-i kavî manasına olan *azm* mertebesidir. Nukûle (camya) ihtimalı olmayan azma, *azm-i müsammem* denilir. Azm-i müsammem mertebesi varidat-ı kalbiye mertebelerinden fiile karîb son mertebedir. Azm-i müsammem mertebesinde, ibadın kast ve iradelerinin medhali vardır. Üzerine sevab ve ikab terettüb eder.

buna cüz'-î ihtiyarî ve cüz'î irade denmektedir.[186] Bu kesb, itibarî bir durum veya hariçte mevcûd olmayan *hâl* türündendir.[187] Bundan dolayıdır ki Kâdî (Ebubekr)'e göre kesbin tesiri, itibarî bir durum olan sadece fiilin niteliğinde etkili olmakta, Üstad (İsferâyinî)'ye göre ise ancak kadîm kudretin hâdise yardım etmesiyle fiilin özünde etkili olmaktadır.[188]

[Varidat-ı kalbiyeden yalnız *azm-i müsammem* mertebesinde ibadın kast ve iradesinin medhalı bulunduğu, meksub-i ibad olduğu, üzerine sevab ve ikab terettüb ettiği cihetle, ehl-i tefsirden bazıları *"... Ey insanlar, siz içinizdeki şeyleri açığa vursanız da, gizleseniz de Allah sizi onlardan dolayı hesaba çeker. Sonra dilediğini affeder, dilediğini azaba uğratır"* (Bakara,2/284) nazm-ı celîlinden *"dilediğini affeder, dilediğini azaba uğratır"* (Bakara, 2/284) kavl-i celîlinin terettübü karinesiyle, *"içinizdeki şeyleri"* kavlini vâridat-ı kalbiye meratibinden *azm-i müsammem* mertebesine tahsis etmişler ve bazıları *içinizdeki şeyleri* kavlini, umumu üzerinde ibka ile *"Allah hiçbir kimseyi güç yetiremeyeceği bir şekilde yükümlü tutmaz..."* (Bakara,2/286) kavl-i kerimi ile neshini iddiada bulunmuşlardır. Bazı ulema, vâridat-ı kalbiyeyi şu iki beyt ile nazm ve zabtetmiştir.

"Kastın aşamalarını beş olarak zikretmektedirler: hacis
Sonra hatır ve hadis-i nefs
Sonra hemm ve azim. Hiç birinde yoktur vebal
Sonuncusu müstesna, ki bundadır muahaza. (Tekmile,104)]

[186]-İrade-i cüz'iyede cüz'iye kaydı, irade-i külliye mukabili ve irade-i külliyeden ihtirazdır. İrade-i külliye, bütün mümkün fiilleri tercih etmek şanından olan sıfattır. Kesb ve ihtiyar ve irade-i cüz'iye ise irade-i külliyenin muayyen ve mahsûs bir fiile teveccühünden ve sarf ve isti'malından ibarettir. O teveccüh ve sarf ve isti'maldan, azm-i musammem ile tabir olunur.

[187]-Ulema-ı Ehl-i Sünnet'ten Kadî (Ebubekr Bakıllânî) ve Üstad (Ebu İshak el-İsferâyînî) ve bütün Matüridîler, ibadın kesb ve ihtiyarlarını irade-i cüz'iyelerini tahkik ve beyanda, Allah Teâlâ'nın kudret-i kadîme-i ilâhîsi, bütün mevcûtları bilâ-vasıta halk ve icad etmekde kâfi olduğu halde ibadın fiillerinde medhalleri bulunması ve ibad fiilleriyle mükellef ve musâb ve muakâb olmalarının sahih ve mümkün olması hikmetine mebnî, mümkünlerin fiil ile terkinden birisini tercih etmek şanından olan irade-i külliye-i hâdiseyi ve fiillerin usûl ve vücûdunda tesir şanından olan kudret-i külliye-i hâdiseyi icad ve ibada îda' ile irade-i külliyeyi bir muîn, fiilîn tercihinde ve kudret-i külliyeyi dahi bir muin fiilîn husûlunda sarf ve isti'mâlini ibada tefviz buyurmuştur. Mezkûr sarf ve isti'malın zatına haric-i zarf olup haddi zatında bir nev-i vücûd, vücûd-ı zihnî ile mevcûd ve ibadın hâdis irade ve kudretlerinin eseri ve eser-i mezkûr ile ibad fiillerinde *Bir şeyi yapıp yapmamanın mümkün olması* manasıyla ihtiyar ve mükâfat ve mücazata istihkak sahipleri ise de, mezkûr sarf ve isti'malın vücûduna haric-i zarf olmadığından, hariçte mevcût değildir. Belki Sadru'ş-Şeria misüllû bazı muhakkiklerin kâil oldukları vechiyle, mevcût ile ma'dum arasında vasıta bulunan hal kabilinden, veyahut ekser-i ulemanın dedikleri gibi zatında neven mevcût ve hariçte gayr-i mevcûd olan niseb ve izafât kabilindendir. Sarf ve isti'mala halk ve icad taalluk etmediğinden mahluk-ı ilâhî ve mahluk-ı ibad değildir. İbad, sarf ve isti'malda muhtardır, mecbur değildir. Allah Teâlâ ibadın bu ihtiyarları ve sarf ve isti'malları vasıtasıyla fiillerini icad etmesi üzre adet-i ilâhiyesi cârîdir. Hülâsa ibadın kesb ve ihtiyarları ve sarf ve isti'malları Allah Teâlâ'nın ef'âl-ı ibadı halk etmesine esbab ve vesâit-i âdiyedir demişlerdir.

[188]-İbadın kesb ve ihtiyar ve irade-i cüz'iyeleri haddi zatında mevcûd ise de hariçte gayr-i mevcud

Maturidî'nin görüşüne gelince, onu, mücmel bir görüş olduğundan dolayı belirtilen bu üç görüşten birine indirgemişlerdir. Ancak onu, Ustad Ebu İshak'ın görüşüne irca' etmek daha iyi ve daha uygundur.[189] Sadru'l Muhakkikin der ki: "İlimde derinleşenlerin ve büyük düşünürlerin bile vadilerinde kayıp kaybolduğu, mutebahhir ulemanın boğulduğu kader mes'elesinin hakikatı, ilâhî sırlardan bir sırdır. Allah'ın has kullarından başka kimse buna muttali olamaz. Onlar bunun kadercilik ve cebir arasında bir gerçek olduğunu bilirler.[190] [Bundan dolayı eski âlimlerin görüşleri farklılık ve

---

hal veyahut niseb ve izafât kabilinden zayıf olduğundan Kadî (Ebubekr)'e göre mevcûd-i haricî ve kavî olan asl-ı fiilde te'sir edememiş, belki kendi gibi niseb ve izafat kabilinden olan vasf-ı fiilde tesir etmiştir. Ve Üstad (İsferâyînî)'ye göre dahi asl-ı fiilde bizzat te'sir edememiş, imdad ve iane-i ilâhiye ile tesir edebilmiştir.

189-İmam Matüridî zamanında cebr ve kader naire-i fesadı (fitne kazanı) sönmüş ve cebr ve kadere ittiba'dan nehye nâs tamamiyle iktida etmiş ve ulemaya muracaattan vazgeçmiş olduğu cihetle, İmam-ı muşar ileyh halk-ı ef'âl-ı ibad meselesinde kader ve cebri reddetmekte kelâmını gâyet icmal ve ihtisar etmiştir. Mes'ele-i mezkûrede İmam-ı muşar ileyhin gâyet mücmel ve muhtâsar olan kelâmını ulema-ı Hanefiye ve Mâtürîdiye'den ekserisi Kâdî (Ebubekr el-Bakıllânî) kavline tenzil ve Sadru'ş-Şeria ve muhakkik İbn-i Hümam işaretle ve üstadü'l-Esatize Ebu Said Hâdimî de sarahatle Üstad (İsferâyinî) kavline tenzil etmişlerdir. İmam muşar ileyhin kelâmını Üstad kavline tenzilin daha evla ve enseb olduğunu üstad-ı mealî mu'tadım Şarih Zade Abdulhamid Efendi (v.1902) *İrade-i Cüz'iye Risale-i Halidiyesi şerhinde* zikir ve beyan buyurmuş, İmam-ı muşar İleyhin kavli Kadî ve Üstad kavillerinden birisine tenzil olunduğu cihetle başka müstakil bir kavil addolunmamıştır.

190-Halk-ı ef'âl-ı ibaddaki akvaldan herbirisine her asırda nâsdan bir çok cemaatler zahib olmuşlar. Mertebe-i ifratta olan cebrîler ile mertebe-i tefritte bulunan kaderîler dünyevî, uhrevî hüsran ve helâka maruz kalmışlar. Ve cebr ile kader arasında mertebe-i i'tidalda bulunan mu'tediller dahi hak ve hakikata vüsûl ile dînî, dünyevî bütün zarar ve ziyânlardan kurtulmuşlar, tamamıyla metâlib ve makâsıda nail olmuşlardır. Mezheb-i cebre zahib olanlar, İslâmiyeden Sûfiyenin gulatı ile gayrilerinden cemaat-ı ruhbaniyenin gulatıdır. Bunlar zühd ve vera', dünyadan i'raz bahaneleriyle atalete kapılmışlar. Havaic-i zaruriyelerine sa'y ve kesbi terkiyle sefâlet ve meskenete düşmüşler ve sa'y ve amel erbabının ellerine göz dikmişler, saadet-i dünyeviyelerini kaybetmişlerdir. Ve kendilerinden ve bütün ibaddan iman ve İslâma ve dînî, dünyevî amele iktidarı nefyetmeleriyle, ibada iman ve İslâm ve a'mâl teklifinin adem-i sıhhatını ve bi'set-i enbiyanın abes olduğunu iltizam ile dünyada atalete düçar oldukları gibi dinde dahi atalete uğramışlar. Küfre yahut dalâlete vaki olmuşlar, din ve ahiret emrinde dahi hüsran ve helâkta kalmışlardır. Mezheb-i kadere zahib olanlar da İslâm fırkaları Mu'tezile ve gayrilerinden dahi din-i semâvî ile mütedeyyin olmayan feylesoflar ve münkir-i ilâh olan tabiîlerin gulatı maddîlerdir. Bunlar kendi iktidarları ve sa'y ve amelleriyle her şeyi vücûda getirmek ve elde etmek fikrinde bulunurlar. Feyyazda buhl olmadığından bazı sa'y ve amelleriyle bir hayli menafi' elde ederlerse de bazı sa'y ve amelleri müsmir olmayınca kendilerini levm ve ta'nda bulunurlar. Dünyada nar-ı teessüf ile yanarlar ve elem-i vicdan ile müteellim olurlar. Bazıları helâk-ı intihara kadar sevk olunurlar helâk olurlar. Ve ahiretteki hüsran ve helâklarının pek büyük olduğu dahi su-i itikadları cerimesiyle sâbit ve zahirdir. Mu'tediller hak ve hakikata iman ve îkan ettiklerinden, elem-i vicdan ile müteellim

kapalılık arzetmiş, sonraki sathî zihinler bunu kavramayıp sapmıştır. Hatta bazı batı felsefecileri ve onları takib eden düşünürler, Ehl-i Sünnet görüşünün Cebriye görüşüyle örtüştüğünü veya cebirci görüşe gelecek olan tenkid ve itirazların, Ehl-i Sünnet görüşü için de geçerli olduğunu sanmıştır. (Tekmile,104,105)]

D. HİDÂYET ve DALÂLET[191]

Bunları Allah'ın fiillerinden sayıyoruz. Zira hidâyet ve dalâlet, şu âyeti kerîmelerde olduğu gibi hidâyeti ve dalâleti yaratmak anlamındadır. *"Allah, kimi hidâyete erdirirse o hidâyete ermiş olur ve her kimi saptırırsa onu hidâyete erdirecek*

---

olmazlar, din ve dünyada ve uhrada hüsran ve helaktan âzâde kalırlar. [Din-i İslâm'a, bütün edyan-ı ilâhiyeye buğz ve adaveti itiyad eden ve fenlerine hikmet namını veren hikmetten ârî, hâlî bulunan bazı garb mütefenninleri cebir ve kader mes'elelerindeki hak ve hakikat gâyet gamid (gizli), hafî, müşkil olduğu cihetle, kadere iman eden ve halk ve îcadın havass-ı ülûhiyetten olduğunu itikadda bulunan din-i ilâhî ile mütedeyyin olan bütün ehl-i edyanı mezheb-i cebre salik zannetmişler ve hikmetten ârî bu mütefenninlerin fenlerinde san'atlarındaki maharetlerine aldanan fırından su almaya testi ile koşuşan kimselere benzeyen, din ve ahireti ve umûr-i akibeti düşünmeyen ve din ve ahiret emrinde zulumat-i cehl içinde pûyan (yanan), bununla beraber kendilerine *efkâr-ı münevvere, ashabı, müfekkirin* namları veren asrımızın sefih ve sefilleri, mütefenninlerin batıl fikrine taklîd ile insanların adem-i mükellefiyet, adem-i mes'uliyet vazifesizlik gibi batılları, atalet, betalet gibi şeref ve faziletlerden insanları mahrum eden fesadları, mezheb-i cebre varid olan bütün ta'nları bütün dinlere tevcih ederler. Dinlere mani-i terakkidir derler. Pek büyük cehalette ve iftiralarda bulunurlar. Din-i Mübin-i İslâm ile mütedeyyin ve mezheb-i hak Ehl-i Sünnete salik olanlar ise insanların ef'âl ve a'mâlının kudret-i kadîme-i ilâhiye ile halk ve icadı insanların kesb ve ihtiyarları ve irade-i cüz'iyeleri, yani kendilerine mevdu' bulunan irade-i külliye-i hâdiseyi, kudret-i külliye-i hâdiseyi sarf ve isti'mallarıyle meşrût bulunduğunu ve kesb ve ihtiyarları ve sa'y ve amelleri bulunmadan ef'âl ve amellerini Halık-ı Hakîm icad etmeyeceğini, şartsız meşrût ve sebepsiz müsebbeb vücûd bulamayacağını, tezevvüc etmeden velede intizar ve zer' etmeden hasada hazırlamak muhâl-ı âdî, abes olduğunu ve sa'y ve ameli ile de mukadder olduğu derece müstefid olacağını itikad ettiklerinden sa'y ve amele devam ile ve sa'y ve amelde noksan etmemekle beraber sa'y ve amellerinin semeresini eltaf-ı İlâhiyeden beklerler. Sa'y ve amelleri vazifelerini bilirler. Sa'y ve amel vazifelerinden asla feragat etmezler. *Allah takdir eder, kul tedbir eder* dahi tedbirde ihmal edip de takdire buhtan etmemelidir. Meşhur kavillerini tekrar ederler. Vaki' olmuş, vukubulacak bütün umûra ilmi muhit olan Hâlık-ı kâinatın ibaddan kesb ve ihtiyarları sa'y ve amelleriyle südûr edecek mahsûl ve ma'mullarına ezeldeki ilim ve takdiri, ibadın amellerinde mecbur olmalarını icab etmeyeceğini de bilirler. *Bize mukadder olan bizi bulur* sözüyle, sa'y ve amellerini terketmezler. Hülâsa edyan itlakıyla, mezheb-i Ehl-i Sünnet hususuyla zannettikleri gibi mezheb-i cebir değildir. Mezheb-i cebre lazım gelen ta'nlar, zemler umum edyana, hususuyla mezheb-i Ehl-i Sünnete lazım gelmez. (Tekmile,105,106)]

191- İbadın ihtiyarî fiillerinden hidâyet ve idlâllarına mütaallik mesâil-i kelâmiyenin kesret ve ehemmiyetine mebnî, ulema-i kelâm, ibadın umum ihtiyarî fiillerinin halk ve icadı fiil-i ilâhî olduğunu zikrettikten sonra ibadın hidâyet ve idlallarını tahsis-i bi'z-zikr etmişlerdir.

kimse yoktur" (İsrâ,17/97) *"Allah kimi hidâyete erdirmek isterse onun göğsünü İslâma açar ve her kimi de saptırmayı dilerse onun göğsünü daraltır"* (En'am, 6/125) *"Şâyet Allah dileseydi bütün insanları hidâyete erdirirdi."* (Ra'd, 13/31)[192] Binaenaleyh Mu'tezilenin görüşünün aksine[193] hidâyet ve dalâletin Allah'a nisbeti hakikat, başkasına nisbeti ise mecazdır.[194] [*"Allah insanları esenlik ve mutluluk ülkesine davet eder ve dilediği kimseleri doğru yola iletir."* (Yunus, 10/25), (Tekmile,107)]

Kulların hidâyet ve dalâletinden herbiri Cenâb-ı Hakk'ın ilmi, kaza ve kaderiyle ezelde yaratılmıştır.[195]

192- Lügatta hidâyet, matluba îsal eden tarike sülûk, ve dalâl da matluba îsal etmeyen tarika sülûk manalarına fiil-i lazım oldukları gibi hidâyet, tarik-i hakka ve idlal da tarik-i batıla sülûk ettirmek manalarına fiil-i müteaddî de olurlar. *Allah onu dine ulaştırdı ve onu yola ulaştırdı* denir. Örfte dahi hidâyet manay-ı lügaviy-i mezkûrun istilzam ettiği tarik-i hakkı tarif ile tarik-i hakka delâlet ve irşad manasında ve idlal da tarik-i batılı ve tarik-i helâkı irâe etmek manasında isti'mal olunur. Ef'âl-ı ibaddan hidâyet gibi dalâlın dahi halk ve icadını Allah Teâlâ'ya isnad, mezheb-i Ehl-i Sünnet'te asla kabih olmadığı ve kitab-ı ilâhî Kur'ân'da Allah Teâlâ'ya isnad olunan hidâyet ve idlalı manay-ı luğavîy-i hakikîlerinden sarflarını mûcib bir zaruret bulunmadığı cihetle meşayih-i Ehl-i Sünnet hidâyetle idlalı manay-ı luğavîy-i hakikîlerine haml ile Allah Teâlâ ibadını hidâyet eylemesi, ibadını tarik-i hakka suluk ettirmesi ve ibadında sülûk fiilini halketmesinden ve idlal da, tarik-i batıla ve tarik-i helaka sülûk ettirmesi ve ibadında mezkûr sülûku halk ve icad etmesinden ibarettir dediler.

193- *Mu'tezile,* "kabîhin halk ve icadı, kesbi gibi kabih olması" asıllarına ve halk-ı ef'âl-ı ibadda, ibad fiillerinin halıkları olması mezheblerine mebnî Kitab-ı İlâhî Kur'ân'da Allah Teâlâ'ya isnad olunan hidâyet ve idlâlı, asıl manay-ı hakikî luğavîlerinden sarf ile hidâyeti tarik-i hakkı irâe ve beyan ile tarik-i hakka delâlet ve irşad manay-ı mecazîsine ve idlalı da tarik-i hakkı irâe ve beyanı terk ile hizlanda (yardımsız) bırakmak manay-ı mecazîsine hamletmişlerdir. Allah Teâlâ'nın tarik-i hakkı irâe ve beyan buyurması, kâfe-i ibadı hakkında vâki' olup meşiyet-i ilâhiye ile takyidi sahih olmadığından, Kitab-ı İlâhî Kur'ân'da hidâyet ve idlâlın meşiyet-i ilâhiye ile takyid buyurulması Mu'tezile'nin za'mettikleri gibi hidâyetten tarik-i hakkı irâe ve idlâldan dahi terk-i irâe manaları murad olmadığına delâlet eder.

194- Hidâyet ve idlâlı, hidâyet ve dalâleti halk etmek manay-ı luğîvîy-i aslîlerinden sarflarını mûcib bulunmadığı cihetle, meşâyih-i Ehl-i Sünnet, hidâyet ve idlalın Allah Teâlâ'ya nisbeti hakikattır. Hakikî hâdî ve mudill, Allah'tır. Hidâyetin *"Hakka ulaştırırlar"* nazm-ı celîlinde enbiyaya *"Gerçekten bu Kur'ân insanları en doğru yola en isabetli tutuma yöneltir. Güzel ve makbul işler yapan mü'minlere nail olacakları büyük mükafaatı müjdeler."*(İsrâ, 17/9) nazm-ı şerifinde Kur'ân'a nisbeti ve idlâl'ın dahi *"İçinizden nice nesilleri saptırdı O. Bunu düşünmeli değil miydiniz.?"*(Yâsîn, 36/62) kavl-i celîlinde şeytana *"Ya Rabbi doğrusu onlar (Putlar) insanların bir çoğunu saptırdılar..."* (İbrahim, 14/36) kavl-i şerifinde esnama nisbeti dahi mecazdir dediler.

Beyt

Hakikatte O'dur Hâdi Mudill ol
Mecaz oldu rusul etti ya şeytan

195-İlim ve şuûrsuz ve kaza ve kadersiz kâinatın halk ve icadı gibi, ilminde hulf ve kaza ve kaderinde tahalluf dahi Cenâb-ı Hâlık-ı Kâinat'ın şanında muhâl olan cehl ve sefehi istilzam

Bu yaratma kulların ebedde seçeceği şıkka göre gerçekleşmiştir. *İlim ma'luma tabidir* sözünün anlamı budur.[196] Dolayısıyla kulların dalâletinde herhangi bir cebir (zorlama) yoktur. Bu husus şöyle izah edilmektedir: "Şâyet siz, yerkürenin ve ayın yörüngelerindeki hareketlerini ölçüp ayın yer küreyle güneş arasına gireceği zamanı öğrenseniz ve ayın falanca günde tutulacağını tesbit etseniz sonra da o gün gelip gerçekleşirse, önce gerçekleşen bilginizin sonradan varlık kazanan ay tutulmasına te'sir ettiğini düşünmezsiniz. Aynı şekilde ezelî olan ilm-i ilâhînin onların ebedî seçimine dayalı hidâyet ve dalâletine tesir ettiğini düşünmezsiniz. Hatta bunun aksine yakîn getirip şöyle deriz: İlm-i ilâhî, olmuş ve olacak olan her şeyi kuşattığından ebedî süreçte kulların özgür iradeleriyle seçeceği hidâyet ve dalâleti bilir.[197] O'nun bilgisi kulların

---

ettiği cihetle, kâinattan ezelde icad ettiği mevcûtlara ezelde mevcûd oldukları vechiyle, ve lâyezâlda icad edeceği mevcûdlara dahi lâyezâlda mevcûd olacakları vechiyle ilim ve kaza ve kader-i ilâhîsinin ezelde taalluk etmesi ve o vechiyle kâinattan mevcûd olan ve olacak bütün eşyanın ilm-i ezelî ve kaza ve kader-i ilâhî ile ezelde ma'lûm ve muayyen ve mukadder olması zarurîdir. Bu hükm-i zarurîye mebnî lâyezâlda ibadın kesb ve ihtiyarları ve Hâlık Teâlâ'nın halk ve icadı ile mevcûd olacak ibadın huda ve dalâllarına ibadın kesb ve ihtiyarları ve Hâlık Teâlâ'nın halk ve icadı vechiyle vücûd bulacaklarına ezelde ilim ve kaza ve kader-i ezelî-i ilâhî taalluk etmiş olması ve ezelde o vechile ma'lûm ve muayyen ve mukadder bulunması hükmü de lazım ve zarurîdir.

196-

Cidar üzre feres nakşını nakkaş
O sûret üzre olduğun kılar faş

beytiyle bazı ehl-i kelâmın temsil ve tasvirleri vechiyle ilim, ma'lûmun sûretinin âlimde tamamiyle husûlundan ibaret bulunduğundan, ilmin ma'lûma her vechiyle muvafık bulunması ve her halde ma'lûma tabi olması lazımdır. Olmazsa ilim cehl olur. Benaberin ibadın kesb ve ihtiyarları ile lâyezâlda vücûd bulacak huda ve dalâllarına dahi ezeldeki ilim ve kaza ve kader-i ilâhî ibadın kesb ve ihtiyarları ile lâyezâlda vücûd bulacakları vechiyle olmalıdır. İlim, kaza ve kader-i ilâhî ezeli ma'lûm ve makdur-ı lâyezâlîye muvafık ve tabi bulunmalıdır. Ve ibadın kesb ve ihtiyarlarıyla vücûd bulacak hudâ ve dalâlları kesb ve ihtiyarlarıyla vücûd bulacağı ezelde ma'lûm ve mukadder olduğu gibi, ilim kaza ve kader-i ilâhîde tahalluf olamadığından, lâyezâlda dahi huda ve dalâlları kesb ve ihtiyarlarıyla vücûd bulduğundan, ibadın huda ve dalâllarında asla mecburiyetleri olmaz.

197-Cenâb-ı Sani'-i Kâinat'ın ilmi bütün kâinatı muhittir. Zamânî hâdislere nisbetle zaman, mazi, hâl, müstakbel kısımlarına inkisam ederse de ilm-i ilâhiye nisbetle inkisam etmez. Aksam-ı zamanın ilm-i ilâhiye nisbeti müsavidir. Zamanî olan hâdislerin zamana nisbeti bir pencereli odada bulunan kimsenin, odanın haricinde pencerenin arzına (enine) gerilen urgana nisbeti gibidir. O kimseye nisbetle mezkûr urgan pencereye muhazi olup görülen pencere hizasını geçtiğinden görülemeyen veyahut henüz pencere hizasına gelmediğinden görülemeyen üç kısma münkasim olduğu gibi, zamânî hâdislere nisbetle zaman dahi hâl ve mazi ve müstakbel kısımlarına münkasim olur. Gayr-i zamanî olur. Gayr-i zamanî kadîmlerin zamana nisbeti mezkûr oda üzerinde bulunan kimsenin mezkûr urgana nisbeti gibidir. O kimseye mezkûr urganın tamamı görünmesiyle aksama inkisam etmediği gibi gayr-i zamanî kadîmlere nisbetle de zaman inkisam etmez. Ve kadîmlerin ilmine nisbetle mazi, hâl, müstakbel olmaz. Ve ilm-i

seçimini engellemez, aksine bunu teyid eder.[198] Hidâyet ve dalâletten her biri kulların

ezelî-i ilâhînin ma'lûm ve makdur-i lâyezâlî vechiyle olması ve ona muvafık ve tabi bulunması asla istib'ad olunamaz.

[198]-İlim ve kader-i ilâhînin ezelî ve ma'lûm ve makdurunun dahi lâyezâlî olmasından ve ilim ve kader-i ilâhi, ezelîde hulf ve hata olmadığı cihetle ma'lûm ve makdur-ı lâyezâlînin ilim ve kader-i ilâhi, ezelîye muvafık sûrette vücûd-i haricî ve zahirî'ye bürûz ve zuhûru lazım görülmesinden sûret-i zahirede ma'lûm ve makdur-i lâyezâlî ilim ve kader-i ilâhi, ezelîye tabi ve ilim ve kader-i ilâhi, ezelî ile vacib ve zarurî gibi görülür. Ve bundan ilim ve kader-i ilâhi, ezelî ile ma'lûm ve makdur olup taayyün eden ibadın hudâ ve dalâllarından birisinde ibadın mecbur bulundukları zannolunursa da hakikat-ı hâlda beyan kılındığı vechile ilim ve kader-i ilâhi, ezelî ma'lûm ve makdur-ı lâyezâlînin muvafık tam sûreti olduğundan ve ma'lûm ve makdur-ı lâyezâlî'ye tamamiyle tabi bulunduğundan, ibadın kesb ve ihtiyarlarıyla lâyezâlda vuku'bulacak hudâ ve dalâllarına lâyezâlda kesb ve ihtiyarları ile vuku'bulacağı sûrette ezelde taalluk etmesi lazım olur. İbadın kesb ve ihtiyarları vechiyle vuku'bulacak hudâ ve dalâllarına müteallik olan ilim ve kader-i ilâhi, ezelî, ibadın huda ve dalâllarındaki lâyezâlî ihtiyarlarını selb (yok) etmez. Belki ilim ve kader-i ilâhîde hulf ve hata olmadığı, hudâ ve dalâllarının ihtiyarlarıyla olmasına müteallik bulunduğu cihetle hudâ ve dalâlları, ihtiyarlarıyla olmasını teyid eder. Hâsılı ilim ve kader-i ilâhi, ezelî ile ma'lûm ve makdurları arasında hakikî lüzûm vardır. Ma'lûm ve makdur zahire bürûz ve zuhûrunda ilim ve kader-i ilâhi, ezelîye lazım ve tabi görüldüğü halde, hakikatta ilim ve kader-i ilâhî de ma'lûm ve makdura lazım tabidir. Bu cihetle ma'lûm ve makdura *sırr-ı kader* tesmiye olunur. Gazada seyr-u sefer eden ve seyr-u seferi emr-i mukadder-i ilâhî olduğu cihetle seyr ve seferinden sevab me'mul olmadığını kâil olan kimseye cevabta Hz. Ali'nin "(Yazıklar olsun sana, belki de sen kazayı gerekli ve kaderi kesin sandın) Ancak durum böyle değildir. Bilakis kaza ve kader kulun kazanımına ve seçimine bağlıdır. Çünkü (Eğer durum böyle) yani senin zannettiğin gibi (olsaydı) mükellefiyet ve (mükafat ve ceza geçersiz olurdu)" kelâm-ı âlîleri, sırr-ı kaderin hakikatını beyanda sarihtir. [Mütekellimlerden bazı muhakkikler, *ilim ma'lûma tabidir* kavillerini tahkik ve beyanda ilm-i ezelî-i ilâhî ezelde ma'lûm muayyen hâdisin mahiyetine tabidir. Çünkü ma'lûm, muayyen hâdise ezelde husûsî ilim ve bu ilmin ma'lûmat-ı saireye olan ilimlerden temeyyüzü ezelî bulunan mahiyetiyledir. Lâyezâlda vücûd-i haricisine tabi değildir. Belki mahiyetin lâyezâlda vücûd-i haricisi nefs-i mahiyete ezelde tabi bulunan ilm-i ilâhiye tabidir. İlim, âlim ile ma'lûm arasında izafet, nisbet olduğundan ilmin sübût ve husûlu taraflarından âlim misilli ma'lûmunda sübût ve husûluna mutevakkıf olduğu ve ma'lûma tabi bulunduğu gibi, ezelde ilmin mahiyete ve ilm-i mahiyetin de lâyezâlda vücûd-i haricisi, vücûd-i ilmisi vechile, olması lüzûmuna mebnî, mahiyetin vücûd-i harici lâyezâlîsi de nefs-i mahiyete ve isti'dadlarına tabi olan ilm-i ezelî'ye tabi olur demişlerdir. Ezelde ilim ile temeyyüz ve taayyün eden nefs-i mahiyete ve isti'dadlarına irade, kudret taalluk etmediğinden, ezelde mertebe-i ilimde sâbitler, hâsıllar ise de, gayr-i mec'ûl, gayr-i mevcûdlardır. Gayr-i mec'ûl, gayr-i mevcûd olan mahiyat, suver-i ilmiyesinin ve isti'dadlarının birbirinden temeyyüz ve taayyünleri *"Bilinmeyen nice hazineler ve görünmeyen gayb âleminin anahtarların Onun yanındadır. Onları kendisinden başkası bilemez..."* (Enam,6/59) kabilindendir. Maa-haza suver-i ilmiye-i ezelîye fiil ve vücûdlarından mukaddem tasavvur ettiğimiz ef'âl ve a'mâlımızın suver-i zihniyeleriyle tanzir olunabilir. Gayr-i mec'ûl, gayr-i mevcûd olan mahiyât suver-i ilmiyesinde cebir tasavvur olunamadığı gibi, mahiyât süver-i ilmiyesine

seçimiyle takdir edilip kesbedilmiş, ilâhî kaza ve kaderle de yaratılmıştır."[199]

1. İman ve Küfür

Keza kulların imanı hidâyetlerinden ve küfürleri ise dalâletlerindendir. Zira bunlardan herbiri kesb ve nazarla meydana gelecek olan nazarî hususlardır. Binaenaleyh bunlar, kulların kesbine dayalı olup onların güç ve seçimleriyle olmaktadır. İşte bundan dolayıdır ki Cenâb-ı Hakk'ın imanı emredip küfürden nehyetmesi, anlam kazanmaktadır

İman ve küfrün fiil kategorilerinden olmayıp nefsî niteliklerden olması, durumu değiştirmez.[200] Zira tahkikli görüşe göre iman, zarurat-ı diniyeden olduğu bilinen bütün hususları tasdik edip kalp ile kabullenmektir.[201] İman, muttali

isti'dadları vechile tefaddulen vücûd ifazasında dahi cebir tasavvur olunamaz. (Tekmile,108)]

[199]- İbadın hudâ ve dalâllarının ma'lûm ve makdur ve mahluk-i ilâhî olması, ibadın kesb ve ihtiyarlarına tabi ve kesb ve ihtiyarlarıyla meksubları olduğundan, fısk ve fesadı i'tiyad eden bazı sefihlerin irtikab ettikleri fısk ve meâsinin kaza ve kader-i ilâhî hükmü olmasıyla vaki olan i'tizarları vâhî ve batıldır.

[200]- Kudret ve takat-ı beşerde olmayan umûr ile teklif caiz olmadığından, her bir umûr-i me'mur-i bihanın makdur-i beşer ve ihtiyarî olması lazım ise de, İmam Amidî ve İmam Râzî ve Allame-i Taftazanî'nin tahkiklerine göre teklif olunan emr-i me'mur-i bihin binefsihi makdur-i beşer ve ihtiyarî olması lazım değildir. Belki esbab-ı husûluna mübaşeretin makdur-i beşer ve ihtiyarî olması da kâfidir. İtibar-ı mezkûr ile emr-i me'mur bih iki kısma inkisam eder. Birincisi binefsihi makdur-i beşer ve ihtiyarî olan kısımdır ki bu kısım me'mur bih darb gibi yalnız ma'kule-i fiilden olur. İkincisi esbab-ı husûluna mübaşeret makdur-i beşer ve ihtiyarî olan kısımdır ki bu kısım me'mur bih izhak-i ruh manasına olan katl gibi makule-i fiilden ve iz'an ve kabul manasına olan iman ve tasdik gibi makûle-i keyfden dahi olur. Fiil makûlesinden olan izhak-i ruh binefsihi makdur-i beşer ve ihtiyarî olmadığı halde kat-i hulkum misüllû esbab-ı husûluna mübaşeretle makdur-i beşer ve ihtiyarî olduğu gibi keyfiyat-ı nefsaniyeden olan iman ve tasdik dahi bizatihi makdur-i beşer ve ihtiyarî olmadığı halde nazarî olup zarurî olmadığından, nazar ve istidlâl misüllû esbab-ı husûluna mübaşeretle makdur-ı beşer ve ihtiyarî olur. Ve her iki kısma dahi me'mur bih vacib denir. İmandaki kavl-i tahkik *Yüce Allah'ı bilmek farzdır* kavl-i mucme' aleyhilerinin *"Ey iman edenler! Allah'a, Resûlüne, gerek Resûlüne indirdiği, gerek daha önce indirdiği kitaplara imanınızda sebat edin. Kim Allah'ın meleklerini, kitaplarını, resûllerini ve ahiret gününü inkâr ederse hakikattan iyice uzaklaşmış, sapıklığın en koyusuna dalmış olur."* (Nisâ, 4/136) nass-ı celîlinin zahirinden udûlu mu'cib olmaz. Ve her bir sahib-i akıl ve fikrin, fikir ve nazarı erdiği mertebede imanı tahsil ile me'mur ve mükellef olur. Bu itibar ile imanda mukallid dahi pek az bulunur. Ve asla fikir ve nazarda muktedir olmayan mukallidlerin imanları âbâ' ve ecdada ve dâr-ı İslâma tebeiyetle sıbyan ve mecânînin imanları gibi *iman-i hükmî* olur. Makdur-i beşer ve ihtiyarî ve kendisiyle teklif vaki olan iman ise iman-ı hakikîdir. Mukallidlerin hükmî olan imanı, kavl-i tahkike münafî ve mün'akiz olmaz.

[201]-*İman,* luğatta (a-m-n) den if'âl siğası ve muhbirin hükmünü tasdik etmek, iz'an ve kabul ile sadık kalmak manasınadır ve teslim ve inkiyad manasını mutazammindir. Farisîde manay-ı mezkûrdan (kerevîden) ile tabir olunur. Şer'de dahi muhbir-i mahsûs olan Peygamberin

olamayacağımız kalbî bir anlam olduğundan dolayı Şâri', İslâm'ın beş esası gibi[202] bazı şart ve belirtileri va'zetmiştir. Ta ki bu vesileyle mezkûr belirtileri bulunduranlara İslâm'ın dünyevî ahkâmını[203] tatbik edelim. Bu kimsenin münafıklarda olduğu gibi kalbiyle tasdik etmeyen ve Allah'ı inkâr eden biri olması, durumu değiştirmez. Buna göre ikrâr, imanın özüne dahil bir cüz değil, aksine dinî farzlardan bir farz olup ondan ayrıdır. Binaenaleyh kalbiyle tasdik eden târik-i salât, kalben kâfir olmayıp Allah nezdinde mü'mindir. Kendisine İslâmın uhrevî ahkâmı tatbik edilir ve Hz.Peygamber (a.s.)'in buyurduğu gibi, böyle biri, cehennemde ebedî olarak kalmaz. Hz.Peygamber (a.s.) şöyle buyurmaktadır. *"Kalbinde imandan zerre kadar eser bulunan kimse cehennemden çıkarılır."* (Müslim, İman,84)

Adıgeçen târik-i salâta İslâm'ın dünyevî ahkâmı uygulanmaz. Söz konusu şahıs dilsizlik ve ikrah gibi bir özür olmadan namazı terkediyorsa dinî farizalardan bir farizayı

ahbar-ı mahsûse-i şer'iyesini iz'an ve kabul ile tasdik etmek ve tamam-ı inkıyad ile teslim olmak manasınadır. İman-i şer'î, yalnız mutaallakı ve mü'men bih itibariyle iman-ı luğavîden ehasstır. İman-ı luğavîden başka bir mahiyet ve hakikat değildir. Şâyet olaydı nâsın iman ile hitabları fehm etmedikleri bir emr ile hitab olması lazım geleceğinden, imanın şer'î manası Şâri' tarafından beyan buyurulurdu. Ahkâm-ı diniyeden Allah Teâlâ'nın vahdaniyeti ve Peygamber Efendimizin nübüvveti ve ba's ve ceza ve ahiretin hak ve salât ve zekâtın farz ve hamrın haram olması gibi Din-i İslâm'dan olduğu âmmeye zarurî ma'lûm bulunan ahkâm-ı zaruriyat-ı diniyedir. İman ve itikadı lazım ve inkârı küfürdür. Din-i İslâm'dan olduğu zarurî kat'i sûrette bilinemeyen ahkâm da ahkâm-ı ictihadiyedir, zaruriyat-ı diniye değildir. Münkiri kafir olmaz. Mahiyet-i imanda kavl-i tahkik, İmam Ebu Mansur Matüridî ve Eimme-i Mâtürîdiyyeden ve Eş'arîlerin mütekellimlerinden pek çok zevatın kavlidir. Ve kavl-i mezkûr, İmam-ı A'zam Ebu Hanife (r.h) Hazretlerinden dahi menkul ve Kitabı *el-Alimü ve'l-Muteallim* nam eserinde mestûrdur.

[202]-Feraiz-i Hamse-i İslâmiyeden birincisi, kelime-i müncie-i şehadeti lisan ile ikrar, ikincisi salavat-ı hams-i mefrûzeyi eda, üçüncüsü zekât-ı mefrûzeyi i'ta, dördüncüsü savm-ı Ramazanı eda, beşincisi Beytullahi'l-Haramı hac ve ziyâret etmektir. Feraiz-i mezkûreden kelime-i şehadetle ikrar, iman ve tasdik manay-ı kalbîsinin alameti olduğu gibi sairleri dahi alametidir. Bir vakit farz namazı cemaatla edâ eden ve malından hayvanatın zekâtını veren ve bazı rivâyette sâim olan ve hacceden kimsenin de iman ve İslâmıyla hüküm olunduğu kütüb-i diniyede musarrahtır. Feraiz-i hamseye şerait-i İslâm tabir-i meşhuru, mezkûr farzların nazar-ı şer'de tasdik-i kalbîden ibaret olan imana alametler olmasına mebnîdir. Çünkü şerait, şerîte'nin cem'i ve şerîte de alamet manasınadır.

[203]-İmanın üzerine dünyada terettüb eden ahkâm ve âsarı, sahibinin nefsini katilden ve malı dahi iğtinamdan masûn ve mahfuz olması ve nefsinin ve malının muhafazası müslümanlara vacib ve lazım bulunması ve ehl-i cizye olup cizye vermek hakaretinden kurtulması ve namazda imam olabilmesi ve Müslüman bir kadını nikâh ile alabilmesi ve Müslümanlar ile tevarüs etmesi ve üzerine cenaze namazı kılınması ve Müslümanların kabristanına defin olunması gibi hükümler ve eserlerdir.

terketmiş olduğundan günahkâr olur.[204] Bu görüşün delili ise iman mahallinin kalp olduğunu gösteren şu nasslardır: *"İşte onlar, Allah'ın kalplerine imanı yazdığı kimselerdir."*(Mücadele,59/22) *"Kalbi imanla mutmain olduğu halde..."* (Nahl,16/106) *"ve kalpleri iman etmedi onların"* (Maide, 5/41) Usâme, *lâilâhe illallah* dediği halde öldürdüğü şahsın gönülden şehadet getirmediğini söyleyerek özür beyan etmeye çalışınca Hz.Peygamber (a.s.): *"Sen onun göğsünü yarıp baktın mı?"* (Müslim, İman,41) der. Yine Hz. Peygamber, Cibrîl'in iman ve İslâm hakkındaki sorusuna şöyle cevap verir: *"İman; Allah'a, meleklerine, kitaplarına, Peygamberlerine, ahiret gününe, hayır ve şerriyle birlikte kadere (kesin olarak) inanmandır. İslâm ise, Allah'tan başka ilâh olmadığına şehadet etmen, namaz kılman, zekât vermen, Ramazan orucunu tutman ve güç yetirdiğin takdirde Beytullah'ı ziyaret etmendir."*(Müslim, İman, 8)[205] Öte yandan dilsizlik ve ikrah gibi engellerden dolayı kalbiyle tasdik ettiği halde lisanıyla ikrar edemiyen bir kimsenin mü'min olduğu icma ile sabittir.[206]

Tahkikli görüşe göre küfür, kabul edebilecek durumda olan bir kimsenin zaruriyat-ı diniyeden olduğu bilinen esaslardan herhangi birini kalben tasdik ve kabul etmemesidir. Bu da iman gibi muttali olunamayan kalbî anlamlardan olduğu için, Şâri' bir takım söz ve fiilleri şart ve alâmet olarak va'zetmiştir, ki bunlarla insanları bilip bir hüküm verebilelim ve İslâm'ın dünyevî ahkâmını onlara tatbik edelim. Zahiri böyle olan birinin kalben mü'min olması, durumu değiştirmez.[207]

[204]-Kalbi ile müsaddik ve lisanı ile ikrarı târik olan kimse, iman ve tasdik-i kalbîsini ikrar ile i'lam ve izhar etmediği ve imanı bilinmediği cihetle zahir-i şer'de imanı ile hüküm olunmaz. Ve imanın ahkâm-ı dünyeviyesi üzerinde icra edilmezse de hakikatta indallah mü'min musaddik olmasıyla imanın ahkâm-ı uhreviyesi olan azab-ı ebedîden halas bulmak ve naîm-i ebediye nail olmak hükümlerini ihraz eder. Yalnız feraiz-i diniyeden olan ikrarı, hars ve ikrah gibi bir manî-i zarurî bulunmaksızın terk ettiği cihetle âsim olur.

[205]-Ayât ve ehâdîs-i mezkûrenin çoklarında imanı bazı kalblere isbat ve diğer bazılarında dahi imanı bazı kalblerden nefy ile imanın mahalli kalb olduğu beyan buyurulmuştur. Ve hadis-i Cibrîl'de savm ve salât ve hac ve zekât gibi ikrar ve şehadet dahi ahkâm-ı zahire-i İslâm'dan kılındığı halde mukabilinde imanın Allah Teâlâ'ya ve meleklerine ve kitablarına ve resûllerine ve yevm-i ahirete ve kadere kanaat etmekden ibaret kılınmasında imanın tasdik-i kalbîden ibaret olduğuna ve ikrar-ı lisanînin imandan cüz bulunmadığına sarih delâlet mevcûttur.

[206]-Dilsiz olanların ve ikrah ile ikrardan memnu' bulunanların imanı üzerine selef-i kiramın vâki' olan icmaları dahi imanın tasdik-i kalbîden ibaret bulunduğuna delâlet ve şehadet eder.

[207]-Ahkâm-ı zaruriye-i İslâmiye'den bir hükm-i şer'înin red ve tekzibine delâlet eden kavil, şer'de küfür ve inkâra alâmet kılındığı gibi dinde iman ve itikadı farz ve vacib olan Allah Teâlâ Hazretlerinin şan-ı ülûhiyetinde ve melaike-i kiramın şanlarında ve enbiya-ı izâmın şan-ı nübüvvetlerinde ve kütüb-i münezzele-i ilâhiye ve ahkâmı hakkında iman ve ta'zime münafi olan ve iman ve ta'zimi ihlal eden sözler ve ihtiyarıyla saneme secde etmek ve ihtiyarı ile ehl-i küfrün alâmet-i fârikası olan zünnarı kuşanmak ve şapkayı giyinmek gibi ehl-i küfrün

Meşhur görüşe göre iman, kalp ile tasdik ve dil ile ikrardan oluşur.[208] Buna göre ikrar, imandan bir cüz olup dilsizlik ve ikrah gibi herhangi bir özür olmadan onu terkeden kimse ebedî cehennemlik[209] bir kâfir olur. Buna delâlet eden nasslara gelince: Cenâb-ı Hak bir âyet-i kerîmede şöyle buyuruyor: "*Ve her kim iman ettikten sonra kalbi imanla mutmain olduğu halde -küfre zorlanan mustesna- Allah'ı inkâr ederse. İşte Allah'ın gazabı bunlaradır.*" (Nahl,16/106)[210] Peygamberimiz bir hadisi şeriflerinde şöyle buyuruyor: "*İnsanlar, lâilâhe illallah değinceye kadar onlarla savaşmakla emrolundum.*" (Buharî, es-Salât,43)[211]

---

küfrünü takdir ve tahsîne ve Din-i Muhammedî'de ta'zimi vacib ve lazım olan enbiyanın ve Mushaf-ı Şerif ve Kâbe-i Muazzama gibilerin hakaretine sarahatle delâlet eden a'mâl ve ef'âl dahi şer'de küfür ve tekzibe alamet kılınmıştır. Küfrün dünyadaki ahkâmı, ehl-i zimmet olmayan ve Müslümanlar ile ahid ve emânı bulunmayan küffarın nefislerinin katli ve esareti ve mallarının iğtinamı Müslümanlara mübah olması ve ehl-i zimmet olan küffarın da zillet ve hakaretini mutazammin bulunan cizyeye müstahak olması ve müslüman kadını nikah ile alamaması ve müslümanlara varis olamaması, üzerine cenaze namazının kılınmaması ve müslüman kabristanına defin olunamaması ve Müslümanlar tarafından müslümanlara karşı muhafazası lazım ve vacib olan ihtiramat ve ta'zimata müstahak olmaması gibi hükümlerdir. Küfrün mezkûr alametlerinden birisini izhar eden kimsenin zahir-i şer'de küfrüyle hüküm olunur. Ve küfrün mezkûr olan ahkâm-ı dünyeviyesi üzerinde icra edilir.

208-İmandaki kavl-i meşhur fukaha-i Hanefiye'den Şemsu'l-Eimme ve Fahru'l-İslâm'dan ve ekser-i fukahadan menkul ve İmam-ı A'zam Ebu Hanife'den dahi mervî ve bütün ehl-i İslâm arasında ma'ruf ve meşhurdur.

209-İmanın tasdik-i kalbî ile ikrar-ı lisanînin mecmuundan ibaret olunduğunu hükmedenler, ahres ile mükreh gibi ikrardan memnu' olanların imanından ikrarın sükûtunu tecviz ve itiraf ettiklerinden, tasdika sükûta ihtimalı olmayan imanın cüz-î aslîsi ve ikrara dahi sükûta ihtimalı olan imanın cüz-î zâidi demeye mecbur olmuşlar. Ve "hars ve ikrah gibi özürler ile ikrarı terk edenler ma'zurlar ve özürsüz terk edenler kafirlerdir" demişlerse de cüz'ün sakıt olması ihtimalı baîddir.

210-Emr-i kalbî olan tasdik ve tekzibde ikrahın te'siri olmadığından, "*Kalbi imanla dolu olarak mutmain iken dini inkâr etmeye zorlanıp da yalnız dilleriyle inkâr sözünü söyleyenler hariç, kim imandan sonra Allah'ın inkâr ederek gönlünü inkâra açar, göğsüne küfrü yerleştirirse, onlara Allah tarafından bir gazap, hem de müthiş bir azap vardır.*" (Nahl, 16/106) istisnası karinesiyle kavl-i şerifinde, küfür ile maksud, küfür ve tekzib-i lisanîdir. Âyet-i mezkûre lisan ile küfrü natık olanın küfrüne delâlet ettiği ve iman ile küfür arasında vasıta bulunmadığı cihetle lisan ile imanı natık olanın imanına dahi delâlet eder. Ve bu vechile âyet-i mezkûrede ikrarın imandan cüz olduğuna delâlet bulunur dedilerse de sûret-i delâletteki zaaf, hafi değildir.

211-Hadis-i mezkûru İmam Buharî ve Müslim *sahihlerinde* sahih senedler ile ve "*Ben, Lâ ilâhe İllellah deyinceye kadar insanlarla savaş ile emrolundum.Kim Lâ ilâhe İllallah derse, canını ve malını benden korumuş olur*" (Buharî, es-Salat, 43; Müslim, İman,8) lafz-ı şerifiyle nakl ve rivâyet etmişlerse de hadis-i mezkûr, ikrarın imandan cüz olmasında nass ve sarih değildir. İkrarı lisanlarıyla izhar edinceye kadar nâsın kıtalı ile Peygamber Efendimizin me'mur

Meşhur görüşe göre küfür, tasdikte bulunup ikrar edebilecek durumda olan kimsenin kalben tasdik etmeyip dil ile ikrarda bulunmamasıdır.[212] Aktarılan bu iki görüşten tahkikli olanı hakikatın espirisine daha uygun olduğu gibi, meşhur olanı da şeriatın zahirine daha muvafıktır.[213] Her halukârda küfür ve iman arasındaki karşıtlık (*tekabul*) *meleke* ve *adem-i meleke* karşıtlığıdır. Yoksa aralarında Mu'tezilenin dediği gibi fasıklıktan ibaret olan bir vasıta (üçüncü bir durum) yoktur.[214]

---

buyurulması, ikrarın imandan cüz olmasına ve nâsdan ikrar etmeyenlerin kafir olduğuna mebnî değildir. Belki ikrar imanın ahkâm-ı dünyeviyesinin icrasına şart ve alamet bulunduğuna ve imandan sonra ikrar, akdem-i feraiz-i ilâhiye olduğuna mebnîdir. İmanın ahkâm-ı dünyeviyesinden olan ismet-i nefs ve ismet-i mal hükmünün hadis-i mezkûrde *Canını ve malını benden korumuş olur* kavl-i şerifiyle ikrar üzerine tertibi, ikrar imanın alâim ve şerâitinden ve feraiz-i diniyeden olduğunu i'lam ve iş'ar eder. Feraiz-i diniyeden bir farzı terk edenler ile kıtalın meşru' olduğunu hilafet-i Ebubekir'de mallarının zekâtını men' eden cemaat-ı Arap ile mukateleye Halife-i Rasul Ebubekr'in ashab ile hurucu te'yid eder.

212-İman ile küfürdeki kavl-i meşhura göre ikrar dahi tasdik gibi imanın cüz'ü olduğundan, tasdiki olmayan kimse kâfir olduğu gibi bilâ-özür ihtiyarıyla ikrarı terkeden dahi indallah kâfir olur. Ve üzerinde küfrün ahkâm-ı dünyeviyesi icra olunduğu gibi küfrün ahiretteki ahkâm-ı uhreviyesine dahi müstehak olur.

213-Ahvâl ve maâniy-i kalbiyeye vukuf ve ittila' müşkil olduğundan, ahvâl ve maâniy-i kalbiye üzerine hakikatta terettüb eden mükâfat ve mücazat-ı dünyeviye, zahir-i şeriatta ahvâl ve maâniy-i kalbiye üzerine bina edilmeyip ahvâl ve maâniy-i kalbiyenin alâmat ve emarâtı bulunan akvâl ve ef'âl-i zahireye bina kılınmıştır. Lisan ile ikrarın imandan ve inkârın küfürden cüz' kılınması ve lisanında ikrarı izhar eden kimse üzerine iman ile hükmolunup imanın ahkâm-ı dünyeviyesinin icrası ve lisanında inkârı izhar eden kimsenin de üzerine küfür ile hükmedilip küfrün ahkâm-ı dünyeviyesinin icra olunması zahir-i şeriata layık ve münasib olur. "*Dikkat edin! Bedende bir et parçası vardır. O iyi olursa bütün beden iyileşir, o bozulursa bütün beden bozulur.*" (Müslim, es-Salat, 20) hadis-i şerifinin mantuku üzre insanın salah ve fesadının asıl ve menbaı, kalbin salah ve fesadı olduğu ve "*Gerçekten ameller niyetlere göredir*" (Müslim, İmare,44) hadis-i şerifinin mazmunu üzre hakikatta ve batın-ı şeriatta nazar ve itibar, ahvâl ve maâniy-i kalbiyeye olmuş ve sevab ve ikab da kalbin ahvâl ve meânisi üzerine terettüb ettirilmiştir. İmanın tasdik-i kalbîden ve küfrün dahi inkâr ve tekzib-i kalbîden ibaret olması, mükâfat ve mücazât-ı uhreviyenin ahvâl ve maâniy-i kalbiye üzerine icra olunması, hakikat ve batın-ı şeriata muvafık olur. Kavl-i meşhurun kâillerinin ekserisi fukahadan olması, kavl-i mezkûrun ahkâm-ı zahire-i şer'iyeden olduğunu ve kavl-i tahkikin dahi kâillerinin ekserisi muhakkikîn bulunması dahi mezkûr kavlin ahkâm-ı batıne-i şer'iyeden olduğunu te'yid ve takviye eder.

214-Tahkik ve meşhur kavillerin her birisine göre iman ile küfür arasında tekâbul mevcûttur. Adem-i iman manasına olan küfürde imana kabiliyet şartı olmakla aralarındaki tekâbül, ilm ile cehl arasındaki tekabul gibi adem ve meleke ile tekabüldür. İman ile küfür şanından olmayan cemadlar ve hayvanlardan, iman ile küfrün her ikisi mürtefi' olur. Hiç birisi mevcût olmasa da iman ile küfür şanından olan insanlar gibilerde yalnız birisi mevcûd olur, ikisi birden bir insanda ictima' ve irtifa' edemez. Bir insan hem mü'min hem kâfir olamadığı gibi, ne mü'min ve ne de kâfir olması dahi olamaz. Mu'tezilîlerin za'mettikleri vechiyle iman ile

a. Fetret Ehli ve Davetin Ulaşamadığı İnsanların Durumu

Ehl-i fetret ve davetin ulaşamadığı insanlara gelince;[215] imanın akılla değil vahiyle vacip olduğunu söyleyen Eş'arîlere göre bunlar imanla yükümlü değillerdir. Hatta bunlar, iman edemiyecek durumda olanlar kategorisine girdiklerinden, mü'minler ve kâfirler arasında bir orta sınıf oluşturmazlar. Bunlar azaplanacaklardan olmayıp necat ehlidirler.[216]

---

küfür arasında vasıta ve menzile bulunmaz. Mu'tezilîler iman ile küfür arasında fısk menzile-i mertebesini kâil olurlar. Mürtekib-i kebire olan fasık, mü'min de kafir de değildir, derler.

[215]- *Fetret*, inkita' manasına ve zaman-ı fetret dahi bi'set-i enbiyanın inkitaıyla mutlak vahyin inkitaı zamanına itlak olunur. Peygamber Efendimiz ile Hz. İsa arasındaki zamana itlak ma'ruftur. İmam Buharî'nin rivâyetine göre Peygamber Efendimiz ile Hz. İsa arasındaki zamanın miktarı altıyüz senedir. Ve ehli de üç kısma münkasimdır. Birincisi Kus bin Saide ve Zeyd bin Amr ve Tübba' ve emsâli gibi akıl ve basiretleri ile Cenâb-ı Hakkı tevhid edenlerdir. İkincisi Amr bin Luhay ve emsâli gibi Allah Teâlâ'ya şirk ile din tasnî' edenlerdir. Üçüncüsü de akıl ile tevhid ve şirk ile bir din edinmeyip gaflet üzre bulunanlardır. Aksam-ı mezkûreden birinci kısmın mü'min ve ehl-i necat ve ikinci kısmın kâfir ve ehl-i azab olmasında eimme-i dinin ihtilafları yoktur. Yalnız ihtilafları üçüncü kısımdadır. Ehl-i fetret ile bu üçüncü kısmı kasdederler. Ehl-i Sünnetten Matüridîler, ehl-i fetretin küfürlerini hüküm ve ehl-i necat olmadıklarına kâil olmalarıyla ehl-i iman ile ehl-i küfür arasında vasıta olmalarını kâil olmalarını lazım gelmez ise de Eş'arîler ehl-i fetretin mazur ve ehl-i necat olduklarını kâil olmalarıyla mezheb-i Ehl-i Sünnete muhâlif iman ile küfür arasında vasıtayı kâil olmaları sualı varid olur.

[216]- Cemî-i me'mur bih ve feraizin aslı ve a'zamı iman olmasında, ve bütün menahi ve muharrematın aslı ve ekberi küfür ve şirk bulunmasında eimme-i din ittifak ile beraber akıl ile ma'rifet-i ilâhiyenin husûlunda ve iman billahın vücûbunda ihtilaf etmişlerdir. Ehl-i Sünnet'ten Eimme-i Mâtürîdiyye, ma'rifet-i ilâhiyede aklın kifâyetine mebnî akıl ile iman billahın vücûbuna ve ehl-i fetretin dahi iman billah ile mükellef ve muhatab olmalarına ve akıllarıyla bi'l-istidlâl Allah Teâlâ'ya iman ve tasdik etmediklerinden kâfir olup ehl-i necat olmadıklarına zahib olmuşlardır. Ve Ehl-i Sünnet'ten Eimme-i Eş'ariyye dahi ma'rifet-i ilâhiyede aklın adem kifâyetine ve da'vet-i enbiyanın lüzûmuna mebnî, da'vetsiz imanın adem vücûbuna ve ehl-i fetretin ve emsâlinin iman billah ile mükellef ve muhatab olmamaları ve ma'zur bulunmaları ile ehl-i necat olduklarına zahib bulunmuşlardır. Eş'arîlere göre ehl-i fetret ve emsâlı iman ile mükellef ve muhatab olmayan cemadlar ve hayvanlar gibi iman ile mükellef ve muhatab olmadıklarından, iman ile mükellef ve muhatab olan mü'minler ile kâfirler arasında vasıta ve menzile değillerdir. Eş'arîler de Matüridîler gibi mezheb-i Ehl-i Sünnet'e muhâlif iman ile küfür arasında vasıta ve menzileyi kâil olmazlar. [Ehl-i hak, Ehl-i Sünnet'in iki taifesinden Taife-i Mâtürîdiyye ve Hanefiye; akıl, bazı eşyanın hüsün veya kubhunu idrâka alet, sebeb-i adî olur. Akıl ile fikir ve nazarın akabinde bazı eşyanın hüsün veya kubhunu idrakı, Allah Teâlâ halk eder. hüsün ve kubûh ile hâkim yine Allah Teâlâdır. Hüsün ve kubûh şer'îdir. Mu'tezile'nin dedikleri gibi Hüsün ve kubûh ile hâkim akıl değildir dediler. Matüridîlerin muhakkiklerinden Hızır Bey merhum *Kaside-i Nuniye*'sinde;

Kamu hüsnu, kubûh şer'îdir amma
Olunur ba'zısı akıl ile iz'an

beytiyle mes'ele-i mezkûreyi takrir ve beyan ederler. Akıl ile dahi imanın hüsnü ve küfrün kubhu bilinir. Nebinin ba'sinden ve şer'in vürûdundan mukaddem akıl ile iman vacib ve küfür

---

dahi haram olur derler. Ve İmam-ı A'zam Ebu Hanife'den dahi ulema-i Hanefiye, *Şâyet Allah peygamber göndermese de insan üzerinde Allah'ı tanıması vaciptir. Zira hiçbir akıl sahibi kendi yaratıcısını bilmeme hususunda mazur değildir* kavlini naklederler. Ve akıl, hücec-i İlâhiyeden bir hüccettir. Şer'in vürûdundan mukaddem, akıl ile istidlal vacib olur, derler. Aklın delil-i şer'î olması üzerine Kitab-ı İlâhî Kur'ân'da ihbar buyurulan Hz. İbrahim'in pederine olan *"...Doğrusu ben seni de, kavmini de besbelli bir sapıklık içinde görüyorum demişti."*(En'am, 6/74) kavli, bir de *"Gece bastırınca İbrahim bir yıldız gördü. "(İddianıza göre) Rabbim budur" dedi, yıldız sönünce de "ben öylesine batanları tanrı diye sevmem" dedi."*(En'am, 6/76) kavli ve Rusül-i Kiram'ın kavîmlerine olan *"Peygamberleri onlara: "Hiç gökleri ve yeri yaratan Yüce Yaratıcı hakkında şüphe edilebilir mi?"* (İbrahim,14/10) kavilleri ve ehl-i nârın *"Ve ilave edecekler: "Şâyet biz gerçeği işiten ve aklını çalıştıran kimseler olsaydık, elbette bu alevli ateşe girenlerden olmazdık."* (Mülk, 67/10) kavilleriyle istidlâl ederler. Hz. İbrahim'in birinci kavlinde *"uhiye ileyye"* bedeline *İnnî erâke* getirmesinde ikinci kavlinde dahi nücûm ile bi'l-istidlâl ma'rifet-i İlâhı hâsıl etmesinde ve enbiyânın dahi kavimlerine karşı hücec-i akliye ile iman-ı billahda istidlâllarında ve ehl-i narı akıllarıyla intifa' edemediklerinden nara istihkaklarını itiraf etmelerinde aklın, delil-i şer'î olmasına delil vardır derler. Bir de hücec-i sem'iyenin hususuyla sıdk-ı nübüvvete başlıca delil olan mu'cizelerin hüccetler, deliller olmaları dahi hücec-i akliye ile bilinmesi, ma'rifet-i Sani'de ayât-ı enfüsiyenin, âyât-ı afâkiyenin delaletleri, mu'cizâtın delaletlerinden kavî bulunması, mu'cizeyi ma'rifette, nebiyi tasdikde aklın kifâyeti, aklın ma'rifet-i İlâh'da kifâyetini evveliyetle istilzam etmesi ile de istidlalda bulunurlar. Bütün ehl-i küfrü Din-i İslâm'a da'vet etmek, Ümmet-i Muhammediye üzerine vacib olduğu halde Dehriye, Gulat-ı Tabiiye, kelâm-ı İlâhi'ye ve kelâm-ı Resûle kanaat etmediklerinden, haklarında da'vet hücec-i akliye ile olması zarurîdir derler. Fırka-i Naciye-i Ehl-i Sünnetten Taife-i Eş'ariyye de eşyanın hüsün ve kubhunu idraka şer'den başka tarik olmadığına imanın hüsnü, küfrün kubhu akıl ile idrak olunamayacağına, şer'in vürûdundan mukaddem akıl ile iman billah vacib olmadığına zahib olmuşlar. *"...Biz peygamber göndermediğimiz hiçbir halkı cezalandırmayız"* (İsrâ, 17/15) kavl-i celîli ile istidlalda da bulunmuşlardır. Nebilerin ba'sinden ve şeriatların vürûdundan mukaddem akıl ile halk üzerine ma'rifetullah vacib olaydı *"Şu mahakkak ki Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez..."* (Nisâ, 4/48) vaîd-i azîmi ile o zamanda ma'rifet-i ilâhiyeyi akıl ile istihsal etmeyenlerin ta'zibi lazım olurdu. Halbuki *"...Biz peygamber göndermediğimiz hiçbir halkı cezalandırmayız."* (İsrâ, 17/15) nazm-ı celîli, ta'zibin nefyine ve ma'rifetin akıl ile adem-i vücûbuna delâlet ediyor demişlerdir. Matüridîler, Eş'arîlerin mezkûr delillerinden müteaddid vechiler ile cevap verirler. Nazm-ı celîldeki Resûlü akıl ile te'vil ederler. Bu te'vil zahirde baîd gibi görünüyorsa da akıl ile ma'rifetullah'ın iman-billahın vücûbuna delâlet eden sem'î, aklî kat'î delillerin dahi te'vili baîd olduğundan delil-i mezkûru te'vile ilca ve icbar eder. Yahut nazm-ı celîlde nefyolunan azab, dünyada azab-ı isti'saldır. Yahut Resûl ile şeriatsız ma'rifetine tarik olmayan ahkâmı temhid eden Resûl muraddır. Resûl ba's olunmadıkça, bu gibi ahkâmı tebliğ ve ta'rif etmedikçe ahkâm-ı mezkûre üzerine azab olunmazsa da ma'rifetullah o kabil ahkâmdan değildir derler. (Tekmile, *109,110*) [Eimmenin, ecillenin beyanlarına göre Fırka-i Naciye-i Ehl-i Sünnetin Matüridîleri ile Eş'arîleri arasında vuku'bulan bütün niza', yalnız ma'rifetullahtadır. Ahkâm-ı saire-i şer'iyede değildir. Sair ahkâmı ma'rifette aklın gayr-i kafi bulunduğu, irsal-i rüsül, inzâl-ı kütübde hikmet, akıl ile bulunamayan rusum-ı ibadat ve hudud gibi ahkâm-ı şer'iyeyi beyan ve ta'lim olduğu muttefekun aleyhdir. Da'vet-i Nebi vasıl olmayan kimseler üzerine nebiye imanın adem vücûbu zarurîdir. İmam Hüccetü'l-İslâm Gazzâlî, Peygamberimizin bi'set-i aliyyelerinden sonra nâs birkaç sınıf üzerine olduğunu, bunların hükümlerini beyan buyurmuşlardır. Nâsdan bir sınıfı Peygamber Efendimizin bi'seti, da'veti haberi kendilerine vasıl olmayanlardır. Bunlar şüphesiz ehl-i necattırlar. Bir sınıfı da

b. İman- Amel İlişkisi

Mu'tezile ve Haricilerin söylediğinin aksine, mezkûr her iki görüşe göre de rükünlerle amel imanın bir cüz'ü değildir.[217] Binaenaleyh iman artıp eksilmez.[218] [*"İmandaki yakînlerini iyice artırsınlar diye mü'minlerin kalblerine sekînet indiren O'dur..."*(Fetih, 48/4) (Tekmile111)] Eş'arîler, amelleri kemâl-ı imanın bir cüz'ü olarak kabul ettiklerinden, onun artabileceğini kabul ederler.[219] Mu'tezile'nin iddiasının aksine, büyük günahı irtikâp eden kimse imandan çıkmaz. Haricîlerin iddia ettiği gibi küfre de girmez.[220] Cenâb-ı Hak, şirk ve küfürden gayıı olan büyük ve küçük günahları

Peygamber Efendimizin da'veti, yedinde zuhûr eden mu'cizatı, siret-i aliyyeleri, ahlâk-ı kerîmeleri kendilerine baliğ olup da aramızdaki ehl-i küfür gibi iman etmeyenlerdir. Bunlar da şüphesiz ehl-i azabdır. Diğer bir sınıfı dahi Peygamber Efendimizin da'veti kendilerine vasıl olanlar ve bazı haberlerini istima' etmiş ise de hâşâ bir sâhirin haberini istima' eder gibi istima' edenler, tahkik ve ta'mikine yol bulamayanlardır. Gazzâlî bunların haklarında verilecek hükmün ümid-i necattır diyor. Birinci sınıfın kat'i necatları ve üçüncü sınıfın dahi ümid-i necatları ma'rifetullah ile mukayyettir. Ve bu sınıfların ehl-i necat olmaları, da'vet kendilerine baliğ olmaması özrü ile mazur olduklarındandır, yoksa iman-ı şer'îleri olduğundan değildir. Gazzâlî'den nakl ile zikrolunan şu tahkik beyne'n-nâs deveran eden birçok kîl-ü kâli ref' ve halletmiştir. (Tekmile,110,111)]

[217]-*İman,* Ehl-i Sünnetin tahkikî kavlinde tasdik-i kalbîden ve meşhur kavlinde dahi tasdik-i kalbî ile ikrar-ı lisanîden ibaret olduğu cihetle her iki kavle göre de cevarih ile a'mâl ve ef'âl, imandan cüz değildir. Mu'tezile ile Hariciye fırkaları imanı tasdik-i kalbî ve ikrar-ı lisanîden ve a'za ve cevarihle amellerden ibaret kılmalarıyla, indlerinde cevarih ile a'mâl ve ef'âl da imandan cüzdür.

[218]-*İman,* kavl-i tahkikte keyfiyat-ı nefsaniyeden olan tasdik ve kabul-ı kalbîden ve kavl-i meşhurda tasdik-i kalbî ile ikrar-ı lisanîden ibaret bulunduğu cihetle kuvvet ve zaaf keyfiyetleri ile tefavütü kabil olursa da kem ve miktarı ile ziyâde ve noksanı kabil olamaz. *"...Ama bu, iman edenlerin imanını, yakînini artırır..."*(Tevbe, 9/124) misilli imanın ziyâdeliğine delâlet eden ayât ve ehâdis, kuvvet-i iman ile te'vil olunur. Kütüb-i mutavvelede daha başka te'villeri de vardır.

[219]-Matüridîlerin *iman, ziyâde ve noksanı kabil olmaz* kelâmları ile Eş'arîlerin iman ziyâdeyi kabul eder kelâmlarını tevcih ve tevfik ve iki kelâm arasındaki hilafı ref'dir. Eş'arîler, â'mâlı kemâl-i imandan cüz kıldıkları, asl-ı imandan cüz kılmadıkları ve iman, ziyâde ve noksanı kabil olur kelâmlarıyla da kemâl-ı imanın ziyâde ve noksanını kastettikleri cihetle, asl-ı imanın ziyâde ve noksanını kast etmezler. Eş'arîlerin mezkûr kelâmlarıyla asl-ı iman ziyâde, noksanı kabul olmadığını kâil olan Matüridîlerin kelâmları arasında muhâlefet kalmaz.

[220]-*Ehl-i Sünnet,* a'mâlı asl-ı imandan cüz kılmadıkları cihetle fiil-i me'murbih'in terki ve menhiy anhun irtikâbı gibi, ma'siyet, asl-ı imandan bir cüz'ün fevtini istilzam etmediğinden emir ve nehye muhâlefetle ma'siyet kebîre de olsa irtikâbı imanı ihlal etmez, mürtekibi imandan çıkmaz. Belki mü'mindir. Mu'tezilîler a'mâlı asl-ı imandan cüz kıldıkları ve iman ile küfür arasında fısk menzile ve mertebesini isbat ettikleri cihetle irtikâb-ı kebîre ile a'mâlını ihlâl eden kimsenin imandan hariç ve fasık olduğunu, küfre dahil olmadığını za'mederler. Haricîler a'mâlın asl-ı imandan cüz olmasını za'm ettikleri halde iman ile küfür arasında menzile ve mertebe isbat etmedikleri cihetle kebîreyi irtikab ile amelini ihlal eden kimsenin imandan hurucunu ve küfre duhulunu za'mederler.

tevbeyle bağışlayabilir. Ancak Mu'tezile bunun aksini savunmaktadır.[221]

[221]-Küfür ve şirkin gayri maâsinin meşiyet-i ilâhiye ile affı *"Şu muhakkak ki Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez, ama bunun altındaki diğer günahları dilediği kimse hakkında affeder."* (Nisa, 4/48) nass-ı celîli ile ve tevbeli ve tevbesiz seğâir ve kebâirin affı dahi *"Odur ki kullarının tevbesini kabul eder, günahlarını affeder. Hem sizin bütün yaptıklarınızı da bilir."* (Şûrâ,42/25) *"...Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyiniz. Allah dilerse bütün günahları mağfiret eder..."* (Zümer,39/53) kavl-i şeriflerinin ve emsâlının umumlarıyla sâbittir. Mu'tezile, küfür ve şirk gibi tevbesiz kebâirin dahi affolunmaması za'minde bulunurlar *"... Kim Allah'a ve Resûlüne isyan ederse ona cehennem ateşi vardır, hem de ebedi kalmak üzere oraya girecektir."* (Cin,72/23), *"Kim bir mü'mini kasden öldürürse onun cezası, içinde ebedi kalmak üzere gireceği cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lanetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır"* (Nisa, 4/93) ve emsâlı âyetler ve hâdisler ile istidlâl ederler. Mu'tezile'nin mezkûr delillerinin umumları seğâir ve tevbeye mukarin kebâir ile tahsis olunduğu gibi, umuma delâlet eden âyetlere mebnî meşiyet-i ilâhiye ile affolunan tevbesiz kebâir ile de tahsis olunur. [Ehl-i Sünnet indinde mürtekib-i kebîrenin mü'min olması ve tevbesiz dahi kebîrenin de meşiyet-i ilâhiye ile affolunması kavilleri maâsînin kebîreye, sağîreye inkısamına mebnîdir. Maasînin sağireye, kebireye inkısamı, selef ile halef arasında muhtelefun-fih'tir. Selefin ekserisi bütün maasînin kebire olduğunu kâil olmuşlardır. Abdullah bin Abbas'tan *Allah'a karşı yapılan her isyan büyük günahtır* kavlini rivâyet etmişlerdir. İmam Bakıllânî ve İmam Ebu İshak İsfirayinî ve İmamu'l Harameyn Ebu'l Maâlî ve Takiyüddin Subkî ve İbn-i Kuşeyrî, kavl-i mezkûru tasrih etmişler. Ve İbn-i Fûrek de Eş'aireden nakletmiştir. Taberî İbn-i Abbas'tan *Allah'ın yasakladığı herşey büyük günahtır* kavlini rivâyet etmiş ve İbn-i Fûrek de maâsînin küllisi indimizde kebîredir. Bazısına sağîre denildiği, diğer bazısına izafet ve nisbet ile olduğunu zikretmiştir. Haleften çokları maâsînin kebîre ve sağîreye inkisamını kâil, Mu'tezile ile Havaric de bu kavle zahib olmuşlardır. İmam Gazzâlî, inkisam-ı mezkûrun bedihiyattan olduğunu iddia etmiş bu kavlin kâilleri, *"Eğer size yasaklanan günahların büyüklerinden kaçınırsanız, sizin öbür küçük günahlarınızı örtüp affederiz. Ve sizi değerli bir mevkiye yerleştiririz"* (Nisâ, 4/31), dahi *"O iyiler, ufak kusur ve günahlardan olmasa da, büyük günahlardan, aşikar hayasızlıklardan kaçınırlar."* (Necm, 53/32) ve daha pekçok ayat ve ahâdis ile istidlal etmişler, şer'in bu kadar delâili ile beraber kebâir ile seğâir arasındaki farkı inkâr etmek layık olmaz demiştir. Selef ile halefin nokta-i nazarları başka başka olduğundan, niza'ları niza-ı hakikî değildir. Belki niza-ı sûrîdir. Selefin nokta-i nazarları bütün maâsînin mutazammin olduğu emr-i İlâhi'ye muhâlefet noktasıdır. Halefin nokta-i nazarları da masiyetlerin istilzam ettikleri cerîmeler ve kabihalar noktasıdır. Maâsîden kebîre ile sağîreyi fark edenler, kebîrenin ta'rifinde ve adedinde ihtilaf etmişlerdir. Kebîrenin ta'riflerinden en sahih ve zahir olanı kitabta *nass-ı sarih ile nehyolunan ve üzerine va'id-i şedid varid olan kavil veya fiil veya terk* ile tariftir. Kebâirin adedinde dahi bazıları yedidir demişler. İmam Buharî ve İmam Müslim'in *sahihlerinde* rivâyet ettikleri *"Yedi helak edicilerden kaçının!Denildi ki: 'Ey Allah'ın Resulü, onlar nedir?' şöyle buyurdu: 'Allah'a şirk koşmak, sihir yapmak, haksız yere insan öldürmek, yetim malı yemek, zina etmek, harp günü cepheden kaçmak, mü'min ve evli namuslu suçsuz hanımlara iftira atmak"* (Buharî, Vasâyâ,23; Müslim, İman,38) hadis-i şerifi ile istidlâl etmişler. Bazıları ondört, Ebu Talib Mekkî de onyedi'dir, demiştir. Dördü kalbtedir: *Şirkün-billah, israrun ala ma'siyetillah, kunutun min rahmetillah, emnun min mekrillah*'dır. Dördü dahi lisandadır: *Kazf-i Muhsenat, şahâdet-i zûr, sihir, yemin-i gâmûs*'dur. Ve üçü dahi batındadır: *Ekl-i mal-ı yetim, Ekli'r- riba, Şurb-i muskir*'dir. Ve ikisi dahi avret mahallindedir: Birisi *Zina,* diğerisi de *Livata*'dır. İkisi de eldedir. Birisi *katıl,* diğerisi de *sirkattır.* Birisi dahi ayaktadır: *Zahften firardır.* Birisi dahi

c. Mukallid ve Akıllı Çocuğun İmanı

Mukallidin ve akıllı olan çocuğun imanı sahihtir.[222]

d. İmanda İcmal ve Tafsil

İman edilecek esaslara icmalî olarak iman etmek yeterlidir. Şöyle ki, kişi Allah'a, meleklere, kitaplara, peygamberlere, ahiret gününe, hayır ve şerriyle birlikte kadere iman ettim demelidir.[223]

E- RIZIK VERME [224]

Allah'ın fiillerinden biri de rızk vermektir. Rızık Cenâb-ı Hakk'ın, ister helal olsun isterse haram olsun, yaratıp canlılara yemeleri için sunduğu şeylerdir.[225]

cemî-i cesettedir: Hukuk-i valideyn'dir. Şeyhu'l İslâm Alâî yirmibeş'tir, Abdullah bin Abbas da, "Kebâir yedi midir?" diyen kimseye, yediyüz'e daha karîbtir demiştir. Peygamber Efendimiz kebâirden bir makamda zikrine hacet-i mess edeni (çok ihtiyaç duyulanı) zikir buyurduklarından, kebâirin adedindeki rivâyetler muhtelif olmuştur. (Tekmile,112,113,114)]

222- İmanın tahsilinde vacib ve lazım olan nazar ve istidlâl ile muhakkiklerin dedikleri gibi her bir sahib-i akl ve fikrin, fikir ve nazarı erdiği mertebede nazar ve istidlâl maksud olursa, nazar ve istidlâla muktedir olmayan mukallid pek az kalır. Ve bu mana ile mukallidlerin de imanı sibyan ve mecânînin imanları gibi iman-ı hükmî ve sahih olur. Şâyet nazar ve istidlâl ile ehl-i kelam ve ehl-i ilmin nazar ve istidlâlları gibi nazar ve istidlâl maksud olursa bu manaca nazar ve istidlâla muktedir olmayan mukallid pek çok bulunursa da, imanın ibaret olduğu tasdik veyahut tasdik ile ikrarın mecmuu o gibi mukallidlerde mevcût olduğundan, imanlarının vücûd ve sıhhatıyla hükmolunur. Yalnız vacib olan nazar ve istidlâlı terketmeleriyle âsim (günahkâr) olurlar ve Eimme-i Hanefîyeden mervî olan sahih kavilde sabiyy-i mümeyyiz-i âkilin nazar ve istidlâl ve imanı sahihdir. Ve küfrü ile de hükmolunur. Ve kavl-i gayr-i sahihda mümeyyiz ve gayr-i mümeyyiz sabinin iman ve küfrü mu'teber değildir. Belki dâr-ı İslâm'a veyahut peder ve maderinin imanına tabeiyetle imanlarıyla hükmolunur. İmanları iman-ı hükmî olur.

223-Din-i Mubin-i İslâm'dan olduğu ilm-i zarurî ile ma'lûm ve dinde tasdiki farz ve lazım olan ahkâm-ı diniyenin ta'dad ve tafsilleri ile zabtı, mütaassir olduğundan, Peygamber Efendimizin canıb-ı ma'nevî-i ilâhîden getirdiği veyahut Din-i İslâm'dan olduğu zarurî ve kat'i olan ahkâm-ı ilâhiye ünvanlarıyla mü'men bih'in icmal ve zabtı, imanın sıhhatinde kâfi olduğu gibi, Hadis-i Cibrîl'de Peygamber Efendimizin hasr buyurduğu vechiyle altı adet mü'men bih imanla, imanın icmal ve zabtı dahi kâfidir.

224-"R z k", râ'nın fethiyle i'ta-ı rızk manasına masdar-ı hakikî olduğu ve râ'nın kesri ile de atâ manasına ism-i masdar bulunduğu kütüb-i lüğatta mezkûr ve meşhur olduğu gibi ve kesr-i râ ile de masdar-ı hakikî manasında isti'mal kılındığı *Sihah-ı Cevherî*'de mestûrdur. Kesr-i râ ile rızk, verilen atâ ve i'tası manalarına geldiği cihetle, burada rızk ile i'ta manası ve istihdam tarikiyle (iki manası olan bir sözün bir manasını kendisiyle diğer manasını zamiriyle ifade etme metodudur) zamirinden dahi verilen atâ manası kasd olunmuştur.

225-*Mezkûr* ta'rif, Ehl-i Sünnetin indinde rızkın manay-ı örfîsidir. Tağlib tarikiyle me'kûl ve meşruba da şâmildir. Ve rızk, manay-ı luğavîsiyle me'kûl ve meşrûb ve melbûsa ve bütün intifa' olunan eşyaya da şâmil bulunmasına ve rızkı *Allah'ın canlıya, yararlanması için sevkettiği şeydir* ile tarifine göre rızkın mesûk leh olan hayvanın gayrisinin dahi ekl ve intifa' etmesi caiz olduğundan, mana ve tarif-i mezkûr, Ehl-i Sünnet'in mezhebinin muhâlifidir.

"*Muhakkak ki rızkı veren ve sağlam kuvvet sahibi olan yegane zat Allahtır*" (Zariyat,51/58) "*Sizi de, (öldürmek istediğiniz) o çocukları da biz rızıklandırırız.*" (En'am,6/151) "*Yer yüzünde hiçbir canlı yoktur ki rızkı Allah üzerinde olmasın.*"(Hûd,11/6) Peygamberimiz de bir hadis-i şerifinde şöyle buyurmaktadır: "*Rızık da ecel gibi sahibini arar.*" (et- Terğib ve't-Terhib, c.3, H.No:8)

Haram da helal gibi rızıktır. Herkes sadece kendi rızkını yer.[226] Haramın rızık olmadığını savunan Mu'tezile, bunu kabul etmez.[227] Mu'tezile delil olarak; haramın çirkin olduğunu ve Allah'a nisbet edilemeyeceğini ileri sürer. Bu iddiaya şu cevapla mukabelede bulunulmuştur. Haramın çirkinliği, neyholunan araçlara tevessül etmek cihetiyledir. Yoksa onun yaratılması cihetiyle değildir.[228]

F- ECEL

Allah'ın fiillerinden bir diğeri eceldir. Zira ecel, Cenâb-ı Hakk'ın bir canlının hayatını bitirmek için kaza ve kaderiyle belirlediği bir vakittir. [229]

Tabiatçıların görüşünün aksine, ecel tektir. Tabiatçılar ecelin tabiî ve kesintili olmak üzere ikiye ayrıldığını savunur.[230] Ecel, herhangi bir nedenle değişiklik

226- "...*Kendilerine ihsan ettiğimiz nimetlerden infak ederler.*"(Bakara, 2/3) kavl-i şerifinde infak ve bezlolunan sadakaya rızk itlak buyurulması, tasadduk olunan sadakanın kable't-tasadduk rızk olmak ve ekl ve intifa' edilmek üzre tehyie edilmesi münasebetine mebnî mecaz-i örfîdir. "*Sadakanın en hayırlısı kişinin sağlam, cimri, fakirlikten korkar olduğu halde iken vermesidir.*" (Feyzu'l Kadir Şerhu Câmiu's-Sağir, c.2, s.37, H.No:1260) hadis-i şerifinin delâleti vechiyle infak ve tasaddukun efdalı nefs ve evladına rızk olmak üzre tehyie edilen şey'i infak ve tasadduk etmek olduğuna itlak-ı mezkûrda tenbih vardır.

227-Mu'tezilîler haramı rızk addetmediklerinden rızkı *Sahibinin yediği mülktür* dahi *Şeriatın kendisinden yararlanmayı yasaklamadığı şeydir* tarifleriyle tarif ederler. Mu'tezilîlerin delilleri *şekl-i sanî*'den (orta terimin her iki öncülde de yüklem olarak bulunduğu şekildir) *Haram Allah'a isnad edilmez; Rızık Allah'a isnad edilir* vechiyle takrir olunur. *Haram rızık değildir* neticesi hâsıl olur.

228- Mu'tezilîlerin za'm ettikleri gibi, umûrun hüsûn ve kubhu aklî olsa bile Halık Teâlâ Hâkim-i Mutlak olduğu, halk ve icadında akl-i beşerin vakıf ve muttali olmadığı nice hikem-i hafiye mevcûd ve muhakkak bulunduğu cihetle, akıl ile halk ve icad-ı ilâhînin kubhuna hükmolunamaz ve kabih de olamaz. *Abd kâsib ale'l-itlak* hakîm olmadığı, her kesbi hikmeti muhtevî bulunmadığı cihetle, hikmeti muhtevî olmayan kesbi kabih olur ve kubhuyle de hükmolunur.

229-*Ecel,* luğatta bir emrin takdir ve tayin olunan müddetin tamamına ve nihâyetine ve örfte dahi muddet-i hayatın nihâyetine itlak olunur. Ve istilâh-ı ehl-i kelâmda da bir hayvanın hayatının mahv ve izalesi için ilim ve kader-i ilâhî ile tayin olunan vakte denir.

230-*Hayvanlardaki hayat,* kuvve-i tabiiyye ve hararet-i gariziyelerinin eseri olduğunu za'm eden tabiîler mevtin de kuvve-i tabiiyye ve hararet-i gariziyelerinin zeval ve intifâsının eseri olduğunu za'm ederler. Hayvanların bedenlerini kandillere ve kuvve-i tabiiyye ve hararet-i gariziyelerini kandillerin yağına ve hayatlarını dahi kandillerdeki yağın iştiâlına teşbihte bulunurlar. Kandillerin intifâsı yanıp yağının bitmesi veyahut söndürücü bir rüzgârın

kabul etmez.

1. Maktulun Eceli

Maktul (öldürülen şahıs), Mu'tezilenin savunduğunun aksine, öldürülmekle değil, eceliyle ölür. Zira ilâhî kaza ve kader çoğalıp değişmez.[231] ["... *Herhangi bir canlının ömrünün uzaması veya kısaltılması da mutlaka bir kitapta yazılıdır...*"(Fatır, 35/11),(Tekmile114)] "*Her ümmetin bir eceli vardır. Onların eceli gelince ne bir an geri alınır, ne de ileri.*"(A'raf,7/34) "*Hiçbir nefis, Allah'ın izni olmaksızın ölecek değildir. O, yazılıp belli bir vakte bağlanmıştır.*"(Al-i İmrân,3/145) "*Allah, eceli gelmiş hiçbir nefsi tehir etmez.*" (Munafikûn, 63/11)[232] Peygamberimiz de bir hadis-i

söndürmesiyle olduğu gibi hayvanların da mevtleri ya kuvvet-i tabiiye ve hararet-i gariziyelerinin mahv ve zevalı, veyahut muhlik bir maraz gibi diğer sebebin te'siriyle vuku'bulur derler. Kuvve-i tabiiyye ve hararet-i gariziyelerinin mahv ve zevaliyle vaki olan mevte, *mevt-i tabiî* ve bir sebeb-i muhlikin tesiriyle vuku'bulan mevte dahi *mevt-i ihtiramî* namı verirler. Ve mevt-i tabiînin vukûu vaktine *ecel-i tabiî* ve mevt-i ihtiramînin vakt-i vukûuna da *ecel-i ihtiramî* tesmiye ile mevti ve eceli iki kısma taksim ederler. Ve mevt ve ecel-i tabiiye kadar olan müddet-i hayata dahi *ömr-i tabiî* namı verirler. Ve insanların ömr-i tabiîleri yüz yirmi senedir. Ziyâde olmaz derler. İmam Fahr-i Râzî, *Tefsir-i Kebir*'inde "...*O da aralarında bin yıldan elli yıl eksik kaldı...*" (Ankebut, 29/14) kavl-i celîlin tefsirinde terkib-i insanîde müessir-i hakikînin devam-ı tesiriyle terkib-i insanînin bin bu kadar sene müddet-i bekâsı akılda mümkün olduğunu ve tabiîlerinin ömr-i tabiî yüz yirmi seneden ziyâde olamaz hükümlerinin butlanını isbat ve beyan buyurmuş ve asr-ı hazırda bile insanlardan yüz otuz sene ve daha ziyâde yaşayanları kesretle işitilmiş ve bazıları da görülmüş olmasıyla akılda imkânı, mesmuât ve meşhudât ile teyid eyleyen nass-ı celîl-i mezkûrun tevcih ve te'viline asla ihtimal kalmamıştır. Kütüb-i diniyemize vukuf ve ittilaı olmayan ve Avrupa müelliflerinin her sözünü nass-ı kat'î gibi telakki eden bazı Osmanlı muarrihleri âyet-i celîle-i mezkûreyi te'vile cesaretle ömr-i Nuh'un ma'ruf seneler ile bin daha ziyâde sene olmadığı, belki her senesi bir *mah* ile birkaç günden ibaret olduğu ısrarında bulunması, tahrif ve tağyirden masun ve mahfuz olan Kitab-ı İlâhî Kur'ân'a cehlinden neşet etmiştir.

231-Mu'tezile, maktulun katliyle mevti zamanından muahhar ve ilm-i ilâhîde muayyen ve mukadder bir de eceli ve mevti zamanı olduğunu ve mukadder olan eceli gelmezden mukaddem kâtil, katli ile maktulun mevtini ta'cil ve tesri' ve ecel-i mukadderini tağyir ve tebdil ettiğini ve kâtil şu fiili ile mezemmet ve ukubete müstahak bulunduğunu ve maktul eceliyle meyyit olmayıp kâtilin katliyle meyyit olduğunu za'm ederlerse de ecel, hayat-ı hayvanın zevalının ilm-i ilâhîde mukadder ve muayyen olan vaktinden ibarettir. Ecelin taaddüdü, ilm-i ilâhîde caiz olmayan tereddüdü ve ecelin teğayyür ve tebeddülü dahi ilm-i ilâhîde kâbil olmayan tehallüfü, cehli müstelzim olmakla ecelde taaddüd ve tebeddül muhâldır.

232-Âyet-i mezkûrede "...*Ne de bir ân öne alabilirler.*" (A'raf, 7/34) kavlinin "...*Ne bir an geri bırakabilir*" (A'raf, 7/34) kavli üzerine atfolunması "*Ecelleri gelince*" (A'raf, 7/34) şartına muallak bulunması zahir ise de ecelleri geldikten sonra ecelleri üzerine tekaddümlerinin muhâl olduğu ve adem tekaddümlerinin kat'i sûrette ma'lûm ve meczum bulunduğu cihetle, ecelleri üzerine adem tekaddümlerini ecelleri kelimesi şartına ta'likte mana ve fayda olmadığından, ehl-i tefsirin ekserisi "...*Ne de bir ân öne alabilirler.*" kavlini "*Ecelleri gelince ne bir an geri bırakabilir*" cümle-i şartiyesi üzerine atfetmişlerse de müfessirlerden bazı muhakkikler zahir olan atıf ile ta'likten udûl etmemişler. Ve atf ve ta'likin faidesini beyan etmişler. Atfın faidesi ecel geldikten sonra vücûd ve husûlu muhâl olan tekaddümün intifası

şeriflerinde şöyle buyurmaktadır: "*Allah'u Teâlâ Ceninin alnı üzerine rızkını, eceleni, said mi şaki mi olacağını yazmak üzere bir melek gönderir.*" (Buhâri,Kader, 1) Yine Hz. Peygamber müminlerin annelerinden ümmü Habibe'ye hitaben şöyle buyurmuşlardır: "*Sen belirlenmiş eceller, sayılı günler ve taksim edilmiş rızıklar konusunda Allah'u Teâlâ'dan talepte bulunuyorsun. Cenâb-ı Allah hiçbir şeyi ne vaktinden öne alır ne de te'hir eder.*"(Müslim, Kader,1)[233] Bundan dolayıdır ki selef-i salih'in uzun ömür için dua etmeyi hoş bulmamıştır.[234]

Kâtilin yergi ve cezayı hakedişine gelince; Bu, katilin Allah tarafından akabinde -adetullah gereği- yaralanmanın ve öldürülmenin yaratıldığı yasak bir fiilin işlemesinden dolayıdır.[235] "Sonra (Allah) bir ecel hükmetti, belirlenmiş bir başka ecel de onun katındadır"(En'am,6/2) âyet-i kerîmesi, canlılara ait birden fazla ecelin varlığına delâlet etmez. Zira âyetteki ikinci ecelden maksat kıyamet gününde gerçekleşecek olan alemin ecelidir. Bunu gösteren delil de şudur. "Sana kıyametten sorarlar. De ki onun bilgisi Rabbim katındadır" (A'raf,7/87)[236] âyetinde kıyamet nasıl belirlenmiş bir ecelle nitelenmişse, yukarıdaki âyette geçen ecel de aynı vasıfla nitelenmiştir.

gibi taahhurun da intifası zahir olduğuna tenbihtir. Ve nazm-ı celîl "Ecelleri geldiği zaman bir an öne alınmadıkları gibi geriye de bırakılmazlar" mealını ifâde eder demişlerdir.

233-Birinci hadis rahm-i maderde cenînin keyfiyet-i tasvirini beyanda şerefvarid olan hadis-i şerifin bazısıdır. Hadis-i mezkûru, İmam Buharî ve İmam Müslim ve Eimme-i Hadisten başkaları turuk-ı adîde ve elfaz-ı mütenevvia ile nakl ve rivâyet etmişlerdir. Ve ikinci hadisin sebeb-i vurudunu beyanda dahi ravileri Ezvac-ı Tahirat'tan Ümmü Habibe validemiz duasında *Eşim ve kardeşim Muaviye'den yararlanmayı bana nasib et* demesi üzerine şerefvarid oldu demişlerdir.

234-Selef-i Kiram, haklarında *tûl-i ömür* ile dua edenlerin dualarını kerih görürler. Ve Halık Teâlâ bütün mahluklarının ömür ve bekâlarını ve mevt ve fenalarını ezelde takdir ve ta'yin ettiği ve takdir-i ilâhîde tebeddül ve tağayyür olmadığı ve ömür ve ecel emrinin olmuş bitmiş bulunduğu cihetle ömrün ziyâde olmasıyla olunan duada faide olmadığını söylerlerdi.

235-Mu'tezilenin *maktul eceliyle meyyit olmadığı kâtilin katli ile meyyit olduğu* iddialarını isbatta irâd ettikleri delillerinden, maktul kâtilin katli ile meyyit olmazsa kâtilin dünyada ta'n ve mezemmete ve kısas veyahut diyete ve ahirette azab ve ukubete müstahak olmaması lazım gelir. Delil-i aklîlerine katilin mezemmet ve diyete ve azab ve ukubata istihkakı katlin nehyolunan esbabına kâtilin mubaşereti ve nehy-i ilâhîye vuku'bulan muhâlefeti iledir cevabı verilir.

236-Mezkûr müddealarını isbatta getirdikleri naklî delillerinden "*O, sizi bir çamurdan yaratan sonra size bir ecel, bir ömür süresi tayin edendir. Bir de Onun katında muayyen bir ecel vardır. Sonra, bir de tutup şüphe ediyorsunuz.*" (En'am, 6/2) nazm-ı celîlinden dahi "...*De ki: "Onun ne zaman geleceğine dair bilgi yalnız Rabbimin nezdindedir. Vaktini ondan başkası açıklayamaz...*" (A'raf, 7/187) kavl-i celîlinde bütün âlemin eceli ve vakt-i fenası olan saat ve yevm-i kıyamet, indallah ma'lûm olması vasfıyla vasıflandığı gibi nazm-ı celîl-i mezkûrda ecel-i sani dahi *O'nun katında belirli olan* vasfıyla, yani indallah müsemma ve muayyen olması vasfıyla vasıflanması, karînesiyle, ecel-i sani ile maksud, saat ve yevm-i kıyamettir. Nazm-ı mezkûr, hayvanların ve insanların ecellerinin taaddüduna delâlet etmez cevabı verilir.

2. Ecel Tâât İlişkisi

Bazı tââtların ömrü artıracağını bildiren hadislere gelince; tedavinin iyileşmeye ve duanın ihtiyaçların giderilmesine sebeb oluşu[237] gibi, bu tür hadisler de sözkonusu tââtların ömrün artırışını takdir[238] etmeye dair adetî sebepler olduğunu bildirip tââtları teşvik eder.

Birinci bölüme dair olanlar burada nihâyet buldu. Bunun akabinde ise ikinci bölüm yer almaktadır.

237-İlim ve kader-i ilâhî-i ezelîde sadaka ve sıla gibi bazı tââtın tezayüd-i ömre vesîle ve şart-ı âdî olması müdâvâtın muâfat ve şifaya ve daâvatın dahi kaza-i hâcâta vesîle ve şart-ı âdî olması gibidir. Bir kimsenin sadaka ve sılasıyla ömrünün ziyâde olması, ilim ve kader-i ilâhî-i ezelî'ye muvafık ise o kimse lâyezâlda sadaka ve sılaya muvaffak ve hükm-i kaderi vıfkınca ömrü de ziyâde olur. Kezalik bir kimsenin müdâvât ile şifa bulması ve dua ile hâcâtının kaza olunması hükm-i kader-i ezelîye muvafık ise o kimse lâyezâlda müdâvâta ve duaya muvaffak olur. Ve kader-i ezelîsi vechiyle şifa bulur. Ve hacât-ı kaza olunur. Değilse ya mudavat, ya duaya muvaffak olamaz. Veyahut mudavat ve dua yolunda olmaz. O kimse şifa bulmaz. Ve hâcâtı da kaza olunmaz. Bizce hakikattaki hal ve sırr-ı kader hafî ve mestûr olduğundan, şurût-ı zahire-i âdîyeye riâyet ve hükm-i kaderi aramak bize lazımdır.

238-Mu'tezilenin mezkûr müddealarına naklî bir delilleri de sadaka ve sıla gibi bazı tâât ile ömrün ziyâde olması hakkında şerefvarid olan *"Sadaka ömrü uzatır"* (Feyzu'l-Kadir Şerhu Camiu's-Sağir, c.4, H.No:5002) ve *"Sıla-i rahm ömrü uzatır"* (Rudâni, c.2, s.25, H.No: 2776) gibi hadis-i şeriflerdir. Mu'tezile mezkûr hadislerden sadaka ve sıla gibi ibadın fiilleri olan bazı taatları ilm-i ezelî ve kader-i ilâhîde mukadder ve muayyen olan ömürlerinin ziyâdeliğini ve ömürleri hakkındaki ilim ve kader-i ilâhînin tebeddül ve teğayyürünü mûcib olduğu manasını fehmetmişler. Mezkûr hadisler ile kâtilin fiili olan katli, maktulun mevtinin te'sriini ve mevti hakkında ilm-i ezelî ve kader-i ilâhîde mukadder ve muayyen olan ecelin tebeddül ve teğayyürünü mûcib olması üzerine istidlâlda bulunmuşlardır. Mu'tezilenin bu naklî delillerinden de bervech-i âtî cevap verilir: Hidâyet ve dalâlet bahsinde zikir olunduğu üzre ilm ve kader-i ilâhî-i ezelî ma'lûm ve makdur-i lâyezâlî vechiyle vaki ve ma'lûm ve makdur-i lâyezâlîye tabi ve muvafıktır. Abdın kesb ve ihtiyarıyla husûl bulacak sadaka ve sıla gibi bazı taatlarının vesile ve şart-ı âdî olması vechiyle abdin lâyezâlda tezayüd-i ömrüne ezelde ilim ve kader-i ilâhî taalluk etmiş, abdın ömrünün tezayüdü vesilesi ve şart-ı âdîsi olan tââtle beraber ezelde ma'lûm ve mukadder-i ilâhî olmuştur. İlim ve kader-i ilâhîde tahalluf olmadığından, lâyezâlda dahi abd tezayüd-i ömrünün vesilesi olan tââtı götürür. Ömrü de ilim ve kader-i ilâhî vechiyle taatle tezayüd eder. Abdın ömrü ve eceli ilim ve kader-i ilâhî-i ezelîdeki bir ömründen ve bir ecelinden ibaret kalır. Taaddüdü ve tebeddül ve teğayyürü kabil olmaz. Tahkik-i mezkûra mebnî ehâdis-i mezkûre ibadın bazı tââtları ilim ve kader-i ilâhî-i ezelîde olmayan ömürlerinin tezayüdüne sebeb-i hakikî olduğuna ve tezayüd-i ömürleriyle ma'lûm ve mukadder olan ömür ve ecellerinin taaddüd ve tebeddül ve teğayyür ettiğine asla delâlet etmez. Ve Mu'tezile'nin mezkûr hadisler ile muddeay-ı mezkûrları üzerine istidlâlları sahih olmaz. Belki ehâdis-i mezkûre ile ibadın bazı tââtlarının ilim ve kader-i ilâhî-i ezelîde ömürlerinin tezayüdüne vesile ve şart-ı âdî olduğu Şâri' tarafından beyan ile ibad o gibi tââta tarğib buyurulmuş denilir.

İKİNCİ BÖLÜM
NÜBÜVVET

İKİNCİ BÖLÜM

NÜBÜVVET

I. NÜBÜVVETİN ANLAMI, ISBATI ve HÜKMÜ[1]

A. NÜBÜVVETİN ANLAMI

Nübüvvet, kendisine vahyolunanı tebliğ etmek üzere Allah tarafından insanlara gönderilen nebinin vasfıdır. Aynı şekilde risâlet de mezkûr gaye doğrultusunda Allah'ın insanlara gönderdiği resûlün niteliğidir.[2] Dolayısıyla bu risalet ve nübüvvet eş anlamlı kelimelerdir.[3] Risalet vasfı bazen de müstakil bir kitab ve yeni bir şeriat sahibi olan peygamberlere tahsis edilmektedir. Buna göre risalet nübüvvetten daha özel bir anlam içerir.[4]

1- Kitabın rükn-i sanisi dahi rükn-i evveli gibi üç fasıl üzerine mürettebdir. Birinci faslı nübüvvetin tarifiyle beyanı ve deliliyle isbatı bir de hükmü beyanındadır. İkinci faslı nübüvvetin evsaf ve şerait-i lazımesi ile enbiya-ı kirâm haklarında câiz veya gayr-i câiz olan umûr beyanında, üçüncü faslı dahi Paygamber-i Ekrem (a.s) Efendimizin nübüvvetleriyle hasâis ve levâzim-i nübüvvetlerinin isbat ve beyanındadır.

2- Enbiya-i Kiramın uluvv-i şanları ve rif'at-ı mekânları münasebetiyle ulûv manasına olan *nubûvv*'den, veyahut ibad ile ma'bûdları arasında vasıta oldukları cihetle *tarik* manasına olan *nebi*'den, veyahut Halıktan mahluklarına haber götürdükleri mülabese ile haber manasına olan *nebe*'den nebi vasfı muştak kılınmış, nebilere itlak olunmuştur. Lisan-ı Farisî'den enbiyaya peygamberler denilmesi, vech-i ahire muvafıktır.

3- Eimme-i hadisten İbn-i Hibban'ın Sahabe-i Kiramdan Ebu Zer (r.a)'den rivâyet ettiği hadisde enbiyanın adedlerinin yüz yirmidört bin ve rusûlün adedlerinin de Ashab-ı Bedr'in adedleri gibi üçyüz onüç olması, nebi ile resûlün birbirine muradif olması kavline muhâlif olur. Resûlün nebiden ehass-ı mutlak ile ehass olması kavlini te'yid ederse de hadis-i mezkûr, haber-i vahid olduğu cihetle zan ifâde eder. Resûlün nebiden ehass olması, ikinci kavlini tayin edemez.

Beyt

Tayakkun yok adedde enbiyaya
Bu fende zanna kim eyler riâye.

4- Nebi ile resûlün mezkûr iki manaları meşhur manalarıdır. Bu manalardan başka iki manaları daha mervîdir. Birincisi nebi, vahyolunan zat ve resûl de ba's ve irsal kılınan zat manalarıdır. Bu manalar ile nebi ile resûl beşerden vahyolunan ve tebliğ-i ahkâm ile nâsa ba's ve irsal kılınan peygamberlere sadık olmakla beraber nebi beşerden vahyolunan ve nasa tebliğ ile me'mur olmayan peygamberlere sadık, resûl gayr-i sadık ve resûl dahi vahyolunmayan ve enbiyaya tebliğ ile ba's ve irsal kılınan meleklere sadık, nebi gayr-i sadık olduğundan, nebi resûlden ve resûl nebiden "min vechin eâmm ve min vechin ehass" olur. İkincisi dahi nebi, vahiy ile tebliğe me'mur kılınan kitab-ı mustakilli ve şer-i cedîdi olmayan zat ve resûl de vahiy ile tebliğe me'mur kılınan, kitab-ı müstakilli ve şer-i cedîdi olan zat manalarıdır. Bu

B. NÜBÜVVETİN İSBATI

Nübüvvetin isbâtı, onun aklen mümkün oluşu ve peygamberlerden südûr edip tevatür yoluyle bize ulaşan mücizelerin sübûtuyle söz konusudur.

1- Aklî Bakımdan Sübûtu

Nübüvvetin aklen mümkün oluşuna gelince şöyle deriz: Giriş ve birinci bölümde açıklandığı gibi, Cenâb-ı Hakk'ın varlığı zorunludur. O, görünen ve varolan her şeyi kemâline ve kıvamına hidâyet edip ona devam ve bekâ bahşetmek sûretiyle iyiliği bol olan zattır. Binaenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın canlı türlerinden üstün kılınan seçkin bir insan ferdine ihsanda bulunup ona insanların saadetini ve güzel akıbeti[5] doğuran bazı hükümler vahyetmesi[6] muhâlin ötesinde mümkün olan bir husustur.

---

manalar ile de nebi ile resûl birbirine mübayindir. Ebu Zer (r.a)'den mervî olan diğer bir hadiste kütüb-i münezzelenin adedlerinin yüz dört ve rüsûlun adedlerinin üçyüz onüç olması, kütüb-i münezzelenin adedlerinin rusûl-i fihâmın adedlerinden noksan bulunması, bir de kitab-ı müstakılli ve şer-i cedîdi olmayan Hz. İsmail (a.s)'e Kur'ân'da resûl itlak olunmasıyle resûl'un ikinci ve dördüncü manalarına varid olursa da hadis-i mezkûrun haber-i vahid olması, yakîn ifâde edememesi, bir de kütüb-i münezzelenin mükerrer nâzil olmasıyla cevabları verilir. Şeriat-ı Muhammediye'yi tebliğ ile me'mur buyurulan Ümmet-i Muhammediye ulemasının Hz. Musa'nın kitab ve şeriatını tebliğe me'mur buyurulan enbiya-ı Ben-i İsrâil'e teşbih ile *"Benim ümmetimin âlimleri Ben-i İsrâil'in nebileri gibidir."* (Keşfu'l Hafâ, c.2, s.64) buyurulması da dördüncü manayı te'yid eder.

5- Cenâb-ı Hallak-ı âlem (c.c.) Hazretlerinin mevcût olduğu ve sıfat-ı kemâl ile muttasıf bulunduğu ve meşhud olan bütün mevcûdların, hususiyle insanların Halık ve Mucidleri olup cümlesini devam-ı vücûdlarının esbabına hidâyet ve feyz ve kemâllarının envaına delâlet buyurduğu ve vech-i mezkûr ile mahlukların Halıklarına nisbet ve irtibatları bulunduğu mukaddimede ve rükn-i evvelde sûret-i kat'iye ile ma'lûm ve sâbit olmasıyla, insanların cemî'-i ahvâllarının intizamını ve saadet-i mes'uda ve avâkib-i mahmudelerini mûcib olan hakâik-i diniyelerini kendilerinden bazı mukaddes ve mumtaz zevata vahiy ve ilham buyurması ve bu vechile nübüvvetin ba's-ı enbiyanın akıl ve âdette câiz ve mümkün olması zarurî ve kat'i sûrette ma'lûm ve sâbit olur. Cenâb-ı Sani'-i âlemin bütün akılları hayretlere düşürecek derecede *nev-i beşere* ilham ile ifâza ve ihsan buyurduğu bunca ulûm ve maârif ve sanayi' ve ihtiraat göz önünde durduğu halde insanlardan bazı zevat-ı mukaddeseye vahiy ve ilham sûretiyle nübüvvetin ba's-ı enbiyanın imkânını belki vukûunu istib'ad etmek akıllardan pek baîddir.

6- *İlham,* Allah Teâlâ Hazretleri ibadının kalblerine tarik-i feyz ile bazı ahkâm ve ahbarı ilka' etmesinden ve vahiy dahi melek ve rü'ya ve ilham tarikleri vasıtasıyla Allah Teâlâ'nın enbiyaya umûr ve ahkâmı ihbar buyurmasından ibarettir. İlham da melek ve rü'ya gibi vahyin tariklerinden bir tarik ve nevlerinden bir nevdir ve ukûl ve efkârda fehimlere daha karîbtir. Bu cihetle vahyin imkân ve cevazı fehmini ukûl ve efkâra takrib için vahiy, ilham ile tasvir ve temsil kılınmıştır.

Nitekim pekçok düşünür, filozof ve bilgin, bunun zorunluluğuna hükmetmiştir.[7] Eski filozoflar şöyle demektedir: Cenâb-ı Allah cimri olmayıp umumî inâyetiyle yarattığı herşeyi, o şeyin mahiyetinde bulunan yeti ve kabiliyet[8] üzere yarattığından dolayı O'nun insan fertlerinden bir takım harikuladeliklerle temayüz eden birini; uyulacak kanunlar vaz'etmek, insanlar arasındaki anlaşmazlığı kaldırmak, din ve dünya işlerini düzene koymak üzere yaratması gereklidir.[9] İşte böyle bir insan, peygamberin tâ kendisidir. Özellikleri ise mu'cizeleri, kanunu da kitabı ve şeriatıdır.[10]

7- Ukaladan oldukları cihetle hukemânın kudema ve müteahhirleri ve ehl-i milletten maveraunnehir uleması ve Mu'tezile, nübüvvetin hükmünü beyanda nübüvvetin, yani ba's-ı enbiyanın akıl ve âdette vücûb ve lüzûmunu kâil olmaları, nübüvvetin ba's-ı enbiyanın akıl ve âdette cevaz ve imkânını te'yid ve takviye eder.

8- Mebde-i Feyyazın eşyaya vücûd ifaza etmesi, mahiyetlerinin isti'datları vechiyle olduğunu ve mahiyetler isti'datlarıyla mebde'den vücûd ifâzasını icab ettiklerini kudema-i hükema za'm eylemeleriyle, mahiyât-ı eşyanın icab ettiği vücûdu ifâza, Mebde-i Feyyaza vacib olduğunu ve bühl ile âdem ifâza muhâl bulunduğunu hükmederler.

9- Hukemânın kudeması ba's-ı enbiyanın lüzûm ve vücûbunu beyanda her bir insan havaicinin tamamını kendi kendine istihsal etmesi kâbil olmadığından ebnâ-i neviyle ictima'a mecbur ve taavün ve teşarüke muhtaç ve "medeniyyü't-tab" olmakla beraber kendi havaicinin husûlunu arzu etmek ve husûluna mani olanları def'de bulunmak cibilliyetinde olduğu ve teâvün ve teşarükte birbirlerine gadir ve zulüm eylemeleri tabiî ve muhakkak bulunduğu cihetle, emr-i mühim-i taâvünün muhtel olmaması ve hüsn-i nizam üzre cereyan etmesi için adl ve insaf üzerine vaz' olunmuş bir kanuna ihtiyaç zarurîdir. Efrad-ı beşerden birisinin veyahut bir cemaatın evsaf-ı mezkûreyi hâiz kanunu vaz' etmesi ve kanun-i mezkûrun umûm tarafından mutâ' olması müşkil olduğundan ve kanun-ı mezkûru va'z etmek ve umûm tarafından mutâ' olmak için ahvâl-ı harik-i âdesiyle efrad-ı beşerden mütemeyyiz ve mutâ' olan bir ferd-i insaniyetin icadı vâcib ve lâzımdır demişlerdir.

10- Hakîmlerin kudeması, enbiya-ı kiramın vahiylerini ve südûr eden mu'cizelerini tasvir ve takrirde nebilerin ruh-i insanîleri tabiat suflîliğinden kurtulmuş ve ukûl-i âşere ve nüfus-i felekiye gibi mebâdî-i âliyeye tekarrüb etmiş olduğundan, mebâdî'de menkuş olan bazı meğîbat ruhlarına aksetmesiyle, bazı meğîbatı bilirler. Ve mebâdî-i âliyeye tekarrüb ve ahz-ı kuvvet ettiklerinden, anâsırda tesir ile mu'cizeler de izhar ederler. Ve mebadî-i âliyeye hâsıl ettikleri münasebet-i tâmme ve mukarenet-i kaviyye ile kuvve-i hayaliyeleri de kesb-i kemâl ettiğinden, ukûl ve nüfûsu süver ve eşkal-ı mutemessileleriyle görürler. Belki muhatabe ve mukâleme ederler. Ahvâl-i mezkûre kesret-i riyâzet veyahut ilel ve emrâz ile bedenleri düçar-ı zaaf olanlarda dahi ayniyle vaki olduğundan, enbiyada vukûu müsteb'ad değildir derler. Hakîmler nübüvveti ber vech-i muharrer emr-i hayalî sûretiyle tasvir ettiklerinden, nübüvvetteki tasavvurlarıyla tekfîr olunurlarsa da nübüvvet hakkındaki sözleri, nübüvvetin akıl ve âdette imkânını te'yid ettiğinden *Berrak olanı al, bulanık olanı alma* mantûku vechile nübüvvetin akıl ve âdette imkânını nefiy ve inkâr edenlere karşı zikredilmiştir. [Hükema-i İslâmiyenin muteahhirlerinden bazıları melek vasıtasıyla Resûl-i Ekrem (a.s) Efendimizin kalb-i âlilerine kelâm-ı İlâhînin vahiy ve nuzûlunu şu vechile tasvirde ve nüzûl-i vahiy ve ilhamı akıl ve fehimlere takribde bulunmuşlardır: Ruh-i insanî, tabiat-ı beden hapishanesi kayd-ı esaretinden tahallüs ve tecerrüd ve şehevât ve lezzat-ı hayvaniye ve sıfat-ı behimiye ve

Son dönem filozofları şöyle demektedir: Din duygusu, insanî içgüdünün zorunlu bir gereğidir. Dindarlık düşüncesi insanların fıtrî hayal tablolarından silinemez. Bundan dolayıdır ki insanlık tarihinin hiçbir dönemi Tanrı düşüncesinden kopuk olmamıştır. Ancak insanlar, Yüce Tanrının şanı hakkında yanılgıya düşüp zamam zaman putlara tapmışlardır. Peygamberler de bu yanılgıları düzeltmişlerdir.[11]

Bu durum felsefî ilimlerin ortaya çıkmasına kadar devam etmiştir. Ruhbanlar bu ilimleri inkâr etmiş, bunlarla uğraşanları işkenceye tabi tutarak insanların dinden nefret etmesine neden olmuşlardır. Sonuçta insanlar Yüce Yaratıcıyı inkâr etmiş, fıtrî dini terk edip korumamış, onun yerine uydurma kanunlar va'zedip uymuşlardır. Ancak bunlar tabiî din olarak isimlendirilse de ilâhî dinlerin yerini tutmamıştır. Aksine durum bugün yeryüzünde görülen fitne ve fesatla sonuçlanmıştır. Binaenaleyh adalet ve kurtuluş bayrağını diken, yeryüzüne sulh ve sükûnu iade eden ilâhî bir dine ihtiyaç

vesâis-i âdiye kirlerinden, paslarından tatahhur edince ve Hâlık Teâlâ'ya bi'l-külliye müteveccih olunca, nefste ma'rifet-i İlâh, imanbillah nuru lâih olur, lemaân eder. Bu nur teekküd ve tekavvî ve tecevhür ile bir cevher-i kudsî olur. O cevher-i kudsiye, hikmet-i nazariyede *akl-ı faal* ve lisan-ı şer'de dahi *ruhu'l-kudüs* denir. Hicab men etmedikçe bu nur-i kavî ile alet-i bâsire vasıtasıyla kuvve-i bâsariyeye akseden eşbah-ı misâliye görüldüğü gibi yerdeki, gökteki esrar ve hakayık dahi nefs-i insanî'ye bâriz olur. Eşyayı olduğu gibi görür. Ve bu nur ile o nefs-i insanî'ye esrar-ı melekût da lâih ve zahir olur. Kuds-i lahût ve ayâtullah-ı kûbranın gâib olanları akseder. Bu nefs-i kudsiyenin kuvveti kavî ve te'siri şedid olduğundan, bu nefsi bir şe'n diğer şe'nden işgal ve bir cihet diğer cihetten men' edemez. Mülk ile melekût arasındaki hadd-i müşterek de temekkünü bulunduğundan kuvveti her iki cihete vasi' ve te'siri her iki canibe de vakî olur. Bir neş'e diğer neş'eden sarf edemez. Taallümsüz maârif-i ilâhiye doğrudan doğru kendine vasıl olur. Ve bu ruh-i kudsî ile müşahede olunan bazı maâni indinde temessül eder. Ve zahir-i kevne de bürûz eder. Havass-ı zahirenin en şereflileri bulunan hasse-i bâsire ile görülür. Ve hasse-i samia ile de kelâmı işitilir. His ve sabahatla görülen şahıs melektir. Cevdet ve fesahatin nihâyetinde işitilen kelâmı da kelâm-ı ilâhîdir. Bu görülen melek-i nâzil ve işitilen kelâm-ı mesmu', hakîmlerden bazı meşşaîlerin za'm ettikleri gibi haric-i zihinde vücûdu olmayan süver-i hayaliye değildir. Belki herbirisi mevcûd-i hakikîlerdir demiştir. Bu mutehakkim müslimin beyan-ı mezkûru, melek-i nâzilin ve hakk-ı münzelin hakikatını beyan olamaz. Olsa olsa vahy-i münzeli tasvir ve temsil ile mehmâ emken ukûl ve efhama takrib olur. Maa-hâzâ bu mütesellif cesurun sözü, âlem-i İslâmiyetin hüsn-i zanlarını, belki hüsn-i i'timadlarını ihraz eden sûfiye-i kiramın sözlerine benzer. Şeyh Attar (k.s.) *Müntehabat*'ında:

Nüzûl-i vahy ber kalbeş delilest.
Ki o Peygamber ve hem Cibrîl'est.

buyurmuşlardır. (Tekmile,117,118,119)]

[11]- Hakîmlerin müteahhirleri insanların dine olan ihtiyaçlarını hissetmeleri, gıdaya ihtiyaçlarını hissetmeleri gibi zarurî ve fıtrî olduğunu beyan ile akıl ve âdette nübüvvet ve ba's-ı enbiyanın vacib ve zarurî olduğunu itiraf etmişlerdir.

vardır.[12]

2- Nübüvvetin Tevatür Yoluyla Peygamberlerden Aktarılan Mu'cizelerle Sübûtu

Mu'cizeler harikulade durumlar olup âdet bakımından varlığı imkânsız olan şeylerdir. Mu'cizelerin peygamberlerden âdete aykırı olarak südûr etmesi zarurî ve âdetî olarak onların, peygamberlerin herhangi bir müdahalesi olmaksızın Cenâb-ı Hakk'ın fiilleri olduğuna delâlet eder. Bilakis peygamberler, mu'cizelerin ortaya çıktığı görünümlerdir. Cenâb-ı Hak onları nübüvvet davasında te'yidetmek için bu mu'cizeleri onların şahsında görülür kılmıştır. *"...(Ey Resûlüm) attığın vakit sen atmadın, lakin Allah attı..."* (Enfal, 8/17)[13], *"Kendilerine bambaşka bir mucize geldiği takdirde*

[12]- Fransa encümeni mâarif azasından *Darvi* ve *Sidyu* tarihlerinde hikmet ve hey'et ilimleri miladın altıncı asrında zuhûr edip mezkûr ilimlerin hakikatlarına câhil olan ve dinden i'tidalı kat kat tecavüz eden o asrın papa ve papazları, ulûm ve fünûnun dinde zendaka olduğunu zan ve za'm etmeleriyle ilim ve ehlini ortadan kaldırmak garazıyla engizisyon cem'iyetleri teşkiliyle ve nev'-i beşerin nefret edeceği enva-ı azab ile ulûm ve fünûn ehlini ta'zib ettiklerini ve bir kaç asır devam eden şu ta'zibleri ile zulüm ve i'tisafları ehl-i fennin ve bütün nâsın dine ve erbâbına nefretlerini câlib olduğu papazların ma'lûmları olmakla ehl-i ilmi ta'zibden vazgeçmeleri, sonraki asırlarda ulûm ve fünûnun terakkisine ve ehlinin tezayüdüne bâdi olmuşsa da ehl-i fennin ve umum-i nâsın dine hâsıl olan buğz ve adavetlerini izale edemediğini, bu defa da taaddiyât ve tecavüzât, ulûm ve fünûn ehli tarafına geçtiğini, ulûm fünûn ehli de bütün din-i semâvî'yi terk ile bazıları hak ve bâtıl bir din ile tedeyyün etmediklerini ve bazıları dahi ulûm-i tabiiye dairesini ve madde tabiat mertebesini tecavüz ederek taht-ı hislerinde vaki olmayan her bir hakikatı ve mu'tekadat-ı diniyenin tamamını inkârda bulunduklarını ve bazıları da inan-ı hürriyeti serbest bırakarak kendine mahsûs bir din ihdas ile o dine diyanet-i tabiiye namını verdiğini ve avam-ı nâsdan pek çokları da gulat-ı tabiiyenin mezkûr üç mezhebinden birisine sâlik olup asr-ı hazırda dinsizlik ilerlediğini, nâsda ahlâk-ı diniye azaldığını ve dinsiz ve ahlâksızlık saikasıyla nâsın zenginleri fukarasına sadaka ve sıla ile muaveneti ve fâkirleri de zenginlerine hürmet ve riâyeti terk etmeleri ile aralarında buğz ve adavet nairesi iştiâl edip şimdi bütün memalik-i ma'mureyi tehdid eden nihilist ve sosyalist cem'iyet-i fesadiyeleri gibi nizam-ı âlemi ihlâl eden pek çok müfsidlerin fesadları, dinsizlik ve ahlâksızlıktan ileri geldiğini ve bu fesadları ma'murelerden ref' ve izale için bir din-i hakikîye lüzûm olduğunu yazmışlar. Ve şimdi ulûm ve fünûn ehlinin dinlere ve ehl-i edyana buğz ve adavet ve taaddileri papaların ve papazların mukaddem ehl-i ilim ve fünûna ettikleri zulüm ve taaddiyatın mahsûlu olduğunu tasrih etmişlerdir. Ulûm ve fünûn mütecavizlerinin de şimdi dinlere ve erbabına olan buğz ve adavet ve taaddîlerinin derecesi gulat-ı tabiiyenin eşed ve eşna'ı olan Newyork Darü'l-Fünûnun muallimlerinden *Draper*'in *Niza-ı İlim ve Din* nam eserini mutalaa ile vazıh sûrette ma'lûm olur.

[13]- *Mu'cize, Yüce Allah'ın peygamberlik davasında bulunanı tasdik etmek için onun eliyle gösterdiği hariku'l-âde olaydır* ile tarif olunur. Tarif-i mezkûrde "Allah'ın peygamberlik davasında bulunan eliyle gösterdiği" kaydı ile da'vay-ı nübüvvet etmeyen evliyadan zuhûr eden kerametleri ve sulahâ-i mü'minînden zuhûra gelen *maûneler*'i mücizenin tarifinden hariç kaldığı gibi "peygamberlik davasında bulunanı tasdik etmek için" kaydıyla da kizb ile da'vay-ı nübüvvet eden mütenebbilerde zahir olan ve da'valarını tasdik etmeyip tekzib eden

mutlaka ona inanacaklarına dair var güçleriyle Allah'a yemin ettiler. De ki: "mucizeler ancak Allah'ın yanındadır...." (En'am, 6/109)[14]

"Mu'cizelerin el çabukluğu veya sihir olma ihtimali, onların zorunlu ve adetî bir şekilde peygamberlerin doğruluğuna delâlet etmesini engeller" iddiasına karşı deriz ki: Mu'cizelerdeki i'caz, onların peygamberin müdahale ve isteği bulunmayan ilâhî fiiller olduğuna delâlet etmekle onların öğretim, eğitim ve araçlar aracılığıyla olmadığını ortaya koyar. Nitekim sihir ve el çabukluğunda bu tür müdahaleler söz konusudur. Dolayısıyla mu'cizelerin el çabukluğu ve sihir olma ihtimali bulunmamaktadır.[15]

Mu'cizeler sadece peygamber tarafından bilinen tabiî bir özellik sayesinde

---

ihanetleri de hariç kalır. Allame-i Taftazanî'nin *Şerh-i Mekâsid*'de beyanına göre Peygamber Efendimizin fezâil-i husûsiyeleri ve bazı mağıbattan haber vermeleri ve nübüvvetlerinden mukaddem südûr eden harik-i âdeler irhâsları ve nübüvvetlerini enbiya-ı salifenin tebşirleri mücizeye râci olduğu cihetle, nübüvvetin münhasıran delili mücizelerdir.

14- Mücizelerin akıldaki imkân-ı zatîlerine mebnî aklen vücûdları muhâl değilse de beşer mislini ityandan âciz bulunduğu a'mâl ve ef'âl cinsinden muhâlât-ı âdiyeden olmasıyla, beşerden olan enbiyadan zuhûrları âdette muhâl olduğundan mu'cizelerde enbiyanın kesb ve ihtiyarlarının medhalı olmadığına, sırf fiil-i ilâhî olduğuna hükmolunur. Ve sırf fiil-i ilâhî olan mu'cizelerin da'vay-ı nübüvvet eden enbiyanın yedlerinde zâhir olması da sıdk-ı da'valarına ilm-i zarurî-i âdî ifâde eder. Ve enbiyanın yedlerinde zâhir olan mu'cizeleriyle da'vay-ı nübüvvetlerinde sâdık oldukları ilm-i zarurî-i âdî ile ma'lûm ve meczum olur. İlm-i mezkûrun hilafını akıl tecviz etse bile, âdette muhâl olduğundan, hilaf-ı mezkûr ihtimal-ı sırf ve i'tibar-ı mahz olur. İtibarı kalmaz. Allah Teâlâ Hazretlerinin enbiyası yedlerinden mu'cizeleri halk ve izhar ile da'vay-ı nübüvvetlerinde enbiyasını tasdik buyurması, huzur-i melikte melikin bazı evamirini teb'asından bir cemaata tebliğine me'mur olduğunu da'va eden ve sıdk-ı da'vasına melikin hilaf-ı âdet seriri üzerinde kıyam ettikten sonra tekrar kuûdunu şâhid kılan kimseyi melikin hilaf-ı âdet seriri üzerinde kıyamdan sonra kuûduyla tasdik etmesi gibidir. Melikin hilaf-ı âdet mezkûr kıyam ve kuûdu o kimsenin sıdk-ı da'vasına o cemaata ilm-i zarurî-i âdî'yi ifâde ettiği gibi Allah Teâlâ Hazretlerinin fiil-i hâssı olan mu'cizeleri hilaf-ı âdet enbiyası yedlerinde izhar buyurması dahi enbiyanın da'vay-ı nübüvvette sıdkları hakkında nâsa ilm-i zaruriy-i âdî ifâde eder. Adem-i sıdkları ihtimalı âdette muhâl olur.

15- *Şa'beze*, el çabukluğu ile yapılan hokkabazlığa denir. Hakîmler ve Mu'tezilîler *sihrin* de şa'beze gibi emr-i hayalî olduğunu iddia ederlerse de ulema-ı Ehl-i Sünnet, *nazar, hak ve sihir vakidir* derler. Sihrin hayvanât ile nebatâtın bazı eczasının isti'malı, veyahut bazı elfâz ve esmanın telaffuz ve tekellümü veyahut bazı kevkeblerin tekarün ve ictima'ı zamanında bazı a'mâl ve ef'âlın icrasıyla husûle gelen hakikat-ı mevcûde olduğunu hükümederler. Mu'cizelerin mu'cizeliği, yani işlemekten beşerin aciz bulunduğu ef'âl ve a'mâl cinsinden olması mu'cizelerde enbiyanın kesb ve ihtiyarlarının medhali olmadığına, sırf fiil-i ilâhî olduğuna delâlet ettiği gibi, mu'cizeler de enbiyanın taallüm ve temarünleri ve esbâb ve âlât isti'malları olmadığına dahi delâlet etmesiyle mu'cizeler ehlinin taallüm ve temarün ve esbâb ve âlât isti'malıyla istihsal ettikleri şa'beze ve sihirden temeyyüz eder. Mu'cizelerin sihir ve şa'beze olması ihtimalı kalmaz. Sıdk-ı enbiyaya delâletleri âdette kat'i olur.

olma ihtimali vardır denilemez.[16] Zira böyle bir ihtimal söz konusu olamaz. Çünkü her peygamberin mu'cizesi çağdaşlarınca bilinen ve yaygın olan şeyler türünden olur. Hz. Musa zamanında sihir, Hz. Davut zamanında musikî, Hz. İsa zamanında tıp ve Peygamberimiz Hz. Muhammed (a.s) zamanında hikmet ve belağat bunun örnekleridir. Dolayısıyla böyle bir ihtimal ortadan kalkar ve mesele problem olmaktan çıkar.[17]

Biraz önce aktardığımız nübüvvetin aklen mümkün, naklen sabit oluşuyla aşırı

16- Tabiîler kâinattaki bütün hâdisatı ilel ve esbab-ı maddiyeye isnad etmek i'tiyadında bulunduklarından mu'cizelerin birçoklarının vukûunu inkâr ile vukûunu itiraf ettikleri bazı mu'cizelerin dahi sebeb-i maddîleri olduğunu ve mezkûr sebeb-i maddîleri peygamberlere ma'lûm olduğundan esbab-ı mezkûre ile mu'cizeleri istihsal etmişlerse de fenn-i tabiatta henüz keşfolunamadığı cihetle bizce de meçhul olduğu gibi cemaatlarına dahi esbab-ı mezkûre meçhul bulunduğunu ve zahir-i hâla nazar ile mu'cize zannettikleri hakikatta ise mu'cize olmadığını za'm ve iddialarına ve ihtimal-ı mezkûra mebnî mu'cizelerin sıdk-ı enbiyaya delâletleri kat'i olamaz derler. Ve avam-ı nâsın zihinlerini galâta düşürmek kasdıyla bazı mu'cizelere bazı esbab-ı gayr-i münasibe zikrederler. Hz. Musa'nın Tur'daki "ateş" mu'cizesinin volkan ve fosfor olduğunu ve "yed-i beyza" mu'cizesinin de yed'inde illet-i baras bulunduğunu ve "asa"sının hayye olması mu'cizesinin de sihir ve şa'beze nevinden olduğunu ve "felk-i bahr" mu'cizesinin dahi bahrin cezr ve meddinden ileri geldiğini tefevvüh ederler. Ve bu gibi esbab ve ihtimalât-ı vehmiye ile mucizat-ı mezkûrenin hakâik-i bâhiresini setretmek isterler.

17- Enbiya-ı kiramdan her nebiyy-i kerimin mu'cizesi; kavmi ve cemaatı arasında ma'ruf olan sanayi' ve a'mâl nevinden olması, mu'cizesinin nebiye ma'lûm ve kavmine meçhul olan havass-ı tabiiyeden bir hasse ile hâsıl olması ihtimalini mahv ve izale eder. Her nebinin kavmi, mu'cizesi nevinden sanayi' ve a'mâlı icra ettikleri halde mu'cizeyi getirmekten aciz olmaları, mu'cizenin takât-ı beşerden hâriç fiil-i ilâhî olduğunu ve da'vay-ı nübüvvette nebiyi musaddık bulunduğunu tasdika kendilerini mecbur kılar. *"Büyücüler hep birden secdeye kapandılar, " 'İman ettik' dediler, 'O Rabbü'l Âlemine..."* (A'raf, 7/120-121) kavl-i şerifiyle beyan buyurulduğu üzre sehere-i Fir'avn'un asay-ı Musa'daki mu'cizeliği ve harikulâdeliği görmeleriyle imana mecbur olmaları ve Firavun'ın *"... Evet ellerinizi ve ayaklarınızı, değişik taraflardan olarak keseceğim, sonra da hepinizi toptan asacağım"* (A'raf,7/124) kavliyle vaki olan icbar ve tehdidatına sem'-i'tibar etmeyip *"Onlar: 'Biz elbette Rabbimize döneceğiz"* (A'raf, 7/125) kavilleriyle imanlarında sebat etmeleri *"Senin bize kızman da sırf Rabbimizin bize gelen âyetlerine iman etmemizden! Biz de O'na yönelerek deriz ki: "Ey bizim büyük Rabbimiz! Sabır kuvvetiyle doldur kalbimizi, yağmur gibi sabır yağdır üzerimize ve sana teslimiyette sebat eden kulların olarak can emanetimizi teslim al!"* (A'raf, 7/126) kavilleriyle de Firavun'ın kendilerine edeceği azaba sabretmelerini mezkûr azabdan caza' ile imanlarından irtidad etmeyip belki kavilleri vechile iman ve İslâmları üzerine vefat etmelerini Cenâb-ı Hak'tan istida' ve istirhamda bulunmaları, asay-ı Musa mu'cizesi, seherenin indinde ne derece vâzıh ve ne derecede kuvvetli mu'cize va harikulâde olduğunu izah eder. Bu gün meydan-ı zuhûrda olan âsar-ı atîkalarıyla ulum ve sanayide ve ahvâl-i âleme vukûfda derece-i terakkileri meşhur-i enam olan kıbtîlerin civarlarındaki Bahr-i Kulzem'in med ve cezrine vakıf olmadıklarından, med ve ceziri mu'cize ve harik-i âde zannedecek kadar hamakat ve cehalette bulunmalarını hiçbir âkil tecviz edemez.

tabiatçı olan materyalistlerin savunduğunun aksine,[18] nübüvvetin aklen imkânsız oluşu iddiası çürümüş oldu. Keza filozoflardan tabiatçılar, brahmanlar, sümeniyye ve bazı ibahacıların sandıklarının aksine, nübüvvetin âdeten imkânsız oluşu tezi de çürümüş oldu.[19] Bazı cahillerin ileri sürdüğü "Biz şeriatları incelediğimizde birçok hükmün hikmet ve maslahattan yoksun olduğunu görürüz. Bundan hareketle bunların hikmet sahibi Allah tarafından olmadığını biliriz"[20] iddiasına karşı şöyle deriz: Bu tez sahipleri, bazı şer'î hükümlerde bulunan ve sadece Allah'ın ve ilimde derinleşenlerin bileceği yüce hikmetlere ve gizli sırlara vakıf olmamış olabilirler.[21]

18- Tabiîlerin gulatı maddîler, Sani'-i kâinatı ve bütün mücerredat ve ma'neviyatı nefiy ve inkâr ve kâinattaki mevcûdları madde ile maddiyata hasr ile mevcûd olan maddiyat ile za'mlerinde ma'dum olan mücerredat arasında bir vechile taalluk ve münasebet bulunamayacağını ve za'mlerinde maddî ve mevcûd olmayan Sani'-i âlemin maddî olan beşerden enbiyaya vahiy ve ihbarının dahi akılda imkân ve ihtimâli olmadığını tevehhüm ederler. Maddîlerin; gayr-i tabiîler, kâinattaki mevcûdları madde ile maddiyata hasretmezler. Ve mücerredat ve ma'neviyatın mevcûd ve kuvve-i umûmiyenin ilâh olduğunu ve ilâh olan kuvve-i umûmiyenin enbiyaya vahiy ve ihbarı, akıl ve hayalda mümkün ve câiz bulunduğunu itiraf ederlerse de kütüb-i mukaddesenin beyanı vechiyle vahiy ve ihbarın âdette muhâl olduğunu za'm ederler.

19- Hükema-i Hindiyeden Berahime ve Sümeniyye taifeleri de eşyanın hüsün ve kubhunu idrakta akılları müstakil ve kâfi bulunan nevi beşere eşyanın hüsün ve kubhunu talim için enbiyanın ba'sı âdette abes ve Sani'-i Hakîmden südûru muhâl olması za'minde bulunurlar. Ve İbahiye'den bir taife dahi tekalîf-i şâkka ile ba's-ı enbiyanın âdette Halık-ı Kerim ve Rahmandan muhâl olması iddiasını ederler. Nübüvvetin akıl ve âdette imkânının ve sübût ve vukûunun mezkûr olan delilleriyle taife-i mezkûrenin za'm ve iddialarının butlanı zâhir olur.

20- Dinlere mubalâtı olmayan bazı sefihler de hayvanları zebh ile îlam ve iz'acını ve insanları savmde açlık ve susuzluk ile ve zekâtta telef-i mal ve cihadda helak-ı nefs ile izrarını ve hacda baş açık ve yalın ayak koşmak gibi manasız ameller ile it'âbını dinlerin emretmesi ve müştemil bulunması, dinlerin ahkâmı Halık-ı Hakîmin vaz'ettiği ahkâm-ı ilâhiye olmadığına ve dinleri tebliğ için enbiya ba's olunmadığına delâlet eder demişler. Ve mevcût olan bütün dinleri ve şeriatları terk ve ba's-ı enbiyayı inkâr etmişlerdir.

21- Bu cahillerin şu inkârları dinlerdeki hakâik ve dakâika muttali' ve vakıf olmamalarından münbaistir. Ahkâm-ı diniyedeki hakâik ve esrarın tamamını Allah Teâlâ ile dinde rüsûh ve melekesi bulunan ve dinde kâmil olan alimler bilir. İmam Hüccetü'l-İslâm Gazzâlî erkân-ı hamse-i İslâmiyedeki bazı hikmetleri beyanda erkân-ı mezkûreden kelime-i şehadet Allah'dan başka ibadın ma'bûd ve mahbubları olmadığı, mübeyyen verdikleri kelime-i ahidleri olduğunu ve salavât-ı hamse dahi kelime-i şehadetle verilen ahdi, evkat-ı hamsede te'yid ve takviye ile muhafaza etmek hikmetine mebnî bulunduğunu ve savm farzı dahi kelime-i şehâdetle verdikleri ahid ile uhdelerine lazım olan muhabbet-i ilâhiyenin tabiî ve zarurî müştehaları bulunan ekl ve şurb ile cimaı iştiha ve arzuları üzerine râcih ve gâlib olduğunu zekât farzı da taahhüd ettikleri muhabbet-i ilâhiyenin tab'an sevdikleri emvâl üzerine de gâlib ve râcih bulunduğunu ve hac farzını dahi iradât-ı ilâhiye ve evamir-i Rabbaniyenin insanların tab'an icra ve ifasına mecbur bulundukları ve bütün irade ve âdetleri üzerine indlerinde râcih ve galib olduğunu, kendi akıl ve nefislerine muvafık ve mülayim bulunan irade ve

C. NÜBÜVVETİN HÜKMÜ

Filozoflara göre nübüvvetin hükmü vacibtir. Zira nübüvvet, Yaratıcının gözetmesi gereken genel bir iyiliği kapsar. Çünkü Yaratıcı için çirkin olan cimriliğin imkânsız olduğu bilinmektedir.[22] Keza Mu'tezileye göre nübüvvet, Allah'ın kullar için gözetmesi gereken en yararlı ve en faydalı bir şey olduğundan dolayı vacibtir.

Bazı Hanefî alimlerine göre ise nübüvvet, İlâhî hikmetin muktezası olduğundan vacibtir.[23] Daha önce geçtiği gibi Ehl-i Sünnete göre Allah için bir gereklilik (*el-vücûb Alallah*) söz konusu değildir.[24] Binaenaleyh Ehl-i Sünnet'e göre nübüvvetin hükmü Allah tarafından kullarına bir lütûf ve rahmet oluşudur. Zira ancak peygamberlerin gönderilmesiyle insan nefisleri, ilâhî ma'rifet ile olgunlaşır ve fıtrî istidatları ölçüsünde herkes ideal ahlâkla süslenir. Böylece kulların dinî ve dünyevî bütün durumları iyiliğe kavuşur. Netice itibariyle nübüvvet, Cenâb-ı Hakk'ın dilediğine bahşettiği ilâhî bir hikmettir.[25] [Binaenaleyh nübüvvet bizzat ilahî bir lütuf, Rabbanî bir ihsan ve Rahmanî

âdetlerinden tecerrüd ile akıl ve nefslerine muvafık olmayan iradât ve evamir-i ilâhiyeye tevfik-i muamele ettiklerini ibraz ve izhar etmek hikmetine mebnî olduğunu ve hac ile ef'âlı, sülûk İlellah'ın nihâyetini ve Allah Teâlâ'ya muhabbetin gâyetini hakî ve nâkil bulunduğunu zikretmiştir.

22- Cemî-i ukâlanın ittifakıyla kabih ve noksan olan buhül, Mebde-i Feyyaz şanında dahi noksan olduğunu hukemâ dahi hükm etmeleriyle mahiyat-ı eşyadan herbirisine müstaid olduğu emri, ifâza buyurmasının Feyyaza vâcib bulunduğu za'minde bulunurlar.

23- Mu'tezilîlerin za'mlerinde eşyanın hüsün ve kubhüyla hakim, şer' olmadığına, akıl olduğuna ve ibadın kesbleri gibi Halik'in halkında dahi aklî hüsün ve kubhün cereyanına mebnî, Halık Teâlâ hakîm ve âdil olduğu cihetle ibadı hakkında aslah ve enfa'ı halk etmesi üzerine vacib bulunduğunu akıllarıyla Mu'tezilîler hükmederler. Ve ibadın hakkında aslah olan enbiyanın ba'sı dahi Halık Teâlâ'ya vâcib olur derler. Ehl-i Sünnet'ten ve ulema-i Hanefîyeden Maveraünnehir uleması da nübüvvetin terki nübüvvetin havî bulunduğu hikmetlerin fevtini o da Cenâb-ı Halık-ı Hakîm şanında muhâl olan cehli ve sefehi veyahut abesi müstelzim olacağından nübüvvet ve ba's-ı enbiyanın terki Hak Sübhanehu ve Teâlâ şanında muhâl olduğunu kâil olmuşlardır. Muhakkik İbn-i Humam'ın *Müsayere*'deki tahkikine göre, kavl-i mezkûr vücûbu müstelzim olmasıyla Mu'tezile kavline râci'dir. Yalnız edebe riâyetle *Vücûb Alallah* ibaresi tasrih olunmamıştır. Tahkik-i mezkûra mebnî kavl-i mezkûr bu kitabta Mu'tezile kavliyle birleştirilmiştir.

24- Ehl-i Sünnetin indinde ise eşyanın hüsün ve kubhü şer' ile olduğu akıl ile olmadığı hüsün ve kubüh ibadın kesbinde câri ise de Halık'ın halkında câri olamadığı cihetle Cenâb-ı Halık üzerine bir şeyin halkı vâcib değildir. Vâcib olmadığının zikir ve beyanı kitabtan rükn-i evvelin fasl-ı sanisinde ve Hak Sübhanehu ve Teâlâ şanında câiz olmayan umûr meyanında sabketmiştir.

25- Zikir olunduğu vechile nübüvvetin delili olan mu'cizelerde enbiyanın kesb ve ihtiyarlarının medhalı olmadığı gibi halvet ve riyazet ve kesret-i ibadet misüllü esbaba teşebbüsle nefs-i nübüvvette dahi enbiyanın kesb ve ihtiyarlarının medhalı yoktur. Nübüvvet, mahz fazl-ı ilâhî ve vehbîdir. Kesbî değildir. *"...Allah peygamberliği kime vereceğini pek iyi bilir..."*(En'am,

bir rahmettir. "...*Kendi içlerinden birini ..Resûl yapmakla, mü'minlere büyük bir lütuf ve inâyette bulunmuştur..*"(Al-i İmrân, 3/164), "... *Fakat Allah rahmetini dilediğine seçip ihsan eder. Allah büyük lütuf sahibidir.*"(Bakara, 2/105) Keza âyet-i Kerîmede belirtildiği gibi Cenâb-ı Hakk'ın dilediğine bahşettiği ilahî hikmetin kendisidir. "... *O, hikmeti dilediğine verir.*" (Bakara, 2/269) Dolayısıyla nübüvvet, kesbî olmayıp vehbîdir. (Tekmile,121)]

II. NÜBÜVVETİN GEREKLERİ, NÜBÜVVETLE BİRLİKTE MÜMKÜN OLAN ve OLMAYAN HALLER

A. NÜBÜVVETİN GEREKLERİ

1. Erkek Olmak *(Zükuret)*

Zira nübüvvetteki da'vet ve yayılma özelliği, kadındaki kapanma ve kaçınma hususuna aykırıdır. Dolayısıyla peygamberlik, dişiliğe aykırı olup erkekliği gerektirmektedir.[26] Zahirîler bunun aksini savunmuşlardır.[27]

6/124) kavl-i celîli nübüvvetin vehbî olduğuna sarahatla delâlet ettiği gibi: "*Ebu Bekir bir faziletle benden önde ve ben de bir diğeriyle ondan önde geliyordum. Sonra Rabbim beni peygamberlikle seçkin kıldı" (Tirmizî, Munâkıb, 15, Hadis, benzer lafızla rivayet edilmiştir)* meâlindeki hadis-i şerif dahi delâlet eder. "*Gerçekten Allah, kendi içlerinden birini, onlara âyetlerini okuması, onları her türlü kötülüklerden arındırması, kendilerine kitap ve hikmeti öğretmesi için Resûl yapmakla, mü'minlere büyük bir lütûf ve inâyette bulunmuştur. Halbuki daha önce onlar besbelli bir sapıklık içinde idiler.*"(Al-i İmrân, 3/164) kavl-i celîlinde dahi ba's-ı enbiyanın lütf-ı ilâhî ve nübüvvetin vehbî olduğuna işaret buyurulmuştur. "...*Fakat Allah rahmetini dilediğine seçip ihsan eder...*" (Bakara, 2/105) "*O, hikmeti dilediğine verir...*"(Bakara, 2/269) kavl-i şeriflerinde "rahmet ile hikmeti" İbn-i Abbas "nübüvvetle" tefsir etmiştir. Nübüvvetten veraset olan *velâyet* dahi nübüvvet gibi vehbîdir. "... *İşte bu, Allah'ın dilediği kimselere olan ihsanıdır...*" (Hadid, 57/21) kabilindendir.

[26]- Nübüvvette hikmet, ahkâm-ı ilâhiyenin tebliği olduğundan tebliğ-i da'vet için nebilerin mecami' ve mahafil-i nâsa girmeleri ve nâs arasında iştihar ile davalarını ilan eylemeleri lüzûmuna ve kadınların hali ise tesettür olup ricaldan firar etmeleri lüzûmuna mebnî, nübüvvetin lazımı olan da'vet ve iştihar ile ünûsetin lazımı olan tesettür ve firar arasındaki tenafî, melzumları bulunan nübüvvet ile ünûsetin arasında tenafiyi müstelzim olmasıyla ünûsetin zıddı olan zukuretin nübüvvete vasf-ı lazım olur. Nebinin müzekker olması lazım gelir. Ve şimdiye kadar nisâdan birisinin nübüvveti vaki olmadığı da lüzûm-i mezkûru te'yid eder.

[27]- Kitab ile sünnetin zâhirlerini kendilerine mezheb edinen Zahiriye taifesi "*Onlarla kendisi arasına bir perde gerdi. Biz de ona Ruhumuzu gönderdik de, ona kusursuz, mükemmel bir insan şeklinde görünüverdi*"(Meryem, 19/17) ile "... *Meryem! Muhakak ki Allah seni seçti. Seni tertemiz kıldı. Hatta seni dünyadaki bütün kadınlara üstün kıldı.*"(Al-i İmrân, 3/42) misüllü ayât-ı Kur'âniyenin zâhirlerine ittiba' ile Hz. Meryem'in nübüvvetini kâil olmuşlarsa da Cibrîl'in Hz. Meryem'e irsalı ve melâikenin Meryem'e kavli, vahy-i şer'î ile irsal ve kavil olmayıp, belki "*Rabbim bal arısına şöyle vahyetti...*"(Nahl, 16/68) kavl-i şerifinde nahle vaki

2. Bülûğ

Bunda ihtilaf edilmiştir.[28]

3. Mükemmellik

Yaratılış, ahlak, akıl ve görüş bakımından mükemmel; neseb ve soy bakımından üstün olmak.[29] [Peygamberler yeryüzünde Allah'ın halifeleri olup ilahî emir ve nehiylerin tebliğinde ve ilahî hükümlerin icrasında Allah ile kullar arasında aracı kimselerdir. Zira insanlar, feyz-i akdes'i ve emr-i mukaddesi direkt olarak alıp telakki edememektedirler. Dolayısıyla bütün bu hususlarda peygamberlerin insanlar arasında en nezih, en yüce, en mükemmel, en şerefli ve Mele-i Âlâya tamamıyle en yakın kişiler olması icabeder ki o makamdan emri alıp hemcinsleri olan insanlara iletebilsinler. Bundan dolayı Cenâb-ı Hakk'ın buyurduğu gibi peygamberler meleklerden değil insanlardan olmuşlardır. "*Şâyet o elçiyi melek kılsaydık, yine onu bir adam şeklinde gösterirdik...*"(En'am, 6/9) Ayrıca onlar bütün hal ve hükümlerde nübüvvetleriyle insanlara merci olmaktadırlar. (Tekmile,122,123)] Dolayısıyla nefret edilen zahirî ve batınî kusurlardan,[30] bayağı görüşlerden ve aşağı neseblerden uzak olmalıdırlar. Keza onlar, pes ve bayağı meslekler ve mürüvvetsizlikle küçük görülen insanlar olmamalı, aksine insanlar arasında saygın ve sözü dinlenir kişiler olmalılar.[31]

---

olan ilham manasına vahiy ve kavil olduğundan Meryem'in nübüvvetine delâlet etmez cevabıyla reddolunmuşlar. Ve Zahiriye taifesinin hilaf-ı mezkûrunu âdem menziline tenzil ile nübüvvette zuküretin şart-i lazım olması üzerine icma vaki olduğunu Beyzavî ve emsâlı zikretmişlerdir.

[28]- Bülûğun nübüvvette şart-i lazım olmasında ihtilaf olunmuştur. İmam Râzî ve emsâlı, bülûğun nübüvvette şart olmamasını iltizam etmişler. Ve Hz. İsa ile Hz. Yahya'nın hal-i siğarlarında nübüvvetlerine delâlet eden iki âyet-i celîle ile de istidlâlda bulunmuşlardır. Ve Şeyh-i Ekber ve daha birçok başkaları da bülûğun nübüvvette şart-ı lazım olduğunu hükmetmişler ve mezkûr iki âyetteki hikmeti İsa ile Yahya'nın bülûğlarından sonra nâil olacakları nübüvvette te'vilde bulunmuşlardır.

[29]- Luğatta neseb ile hasebden her birisi âbâ' ve ecdâda nisbette ve âbâ' ve ecdâda nisbetle hâsıl olan şerefde ve ilim ve şecâat gibi fezail-i zatiye ile olan şeref-i zatî manalarında isti'mal olunursa da örfde neseb âbâ' ve ecdada nisbette ve âbâ' ve ecdada nisbetle hâsıl olan şeref manasında ve haseb dahi ilim, şecâat gibi fazâil-i zatiyedeki şeref manasında ma'ruf ve meşhur olmuştur.

[30]- Uyûb-i zâhire, zahir-i bedende bazı uzvun noksanı ile cüzzam ve baras gibi zahir-i bedene arız illetler ile zâhir olan ayıplardır. Uyûb-i bâtine dahi kuvve-i bâtinenin noksanıyla hamâkat ve belâhet gibi ve ahlâk-ı hasenenin fikdanıyla kin ve adavet ve hased ve hiyânet gibi ayıplardır.

[31]- Zâhir ve bâtın ayıplar ve humk ve belahâtlâ sefihane ve câhilane re'y ve tedbirler ve mansıb-ı nübüvvetlerine yakışmayacak fena huylar ve alçak neseblere intisablar ve sâhibinin zillet ve hakaretine delâlet eden san'atlar ve mürüvvet ve kemâl-i insaniyete şeyn ve nakısa îras eden haller ve fiiller peygamberlerin kavimleri indlerinde zillet ve hakaretlerini ve kavimlerinin kendilerinden nefretlerine mûcib olacağı cihetle kavimleri indinde nebilerin zelil ve hakir olmamaları belki muazzam ve muhterem ve nafizu'l kelim olmaları hikmetine mebnî, uyub-i

4. İsmet

Kulları kendi iradeleriyle hayırlı işleri yapmaya sevk ve kötü işlerden meneden ilâhî bir inâyettir.[32]

5. Sıdk ve Emanet

Herhangi bir peygamberin yalan söylemesi veya vahyin tebliği konusunda hiyanette bulunması mümkün değildir. Bu husus mu'cizenin delaletiyle sabittir. Peygamberin, ismetin bir gereği olarak tebliğ dışındaki konularda da hiyanette bulunması mümkün değildir.[33]

B. NÜBÜVVET İLE BULUNMASI MÜMKÜN OLAN BEŞERÎ HALLER

Bunlar yeme, içme, fakirlik, açlık, uyku, evlenme, hastalık ve ölüm gibi beşerî durumlardır. Sehiv ve unutma da, hadis-i şerifte geçtiği gibi, bu kabildendir. *"Ben de sizin gibi bir beşerim; sizler unuttuğunuz gibi ben de unuturum. Unuttuğum zaman bana hatırlatın."* (Müslim, El- Mesâcid ve Mevâdiu's- Salât,19)[34] Cenâb-ı Hak da şöyle buyurur: *"De ki Ben de ancak sizin gibi bir insanım. Bana İlâhınızın bir tek İlâh olduğu vahyolunuyor."*(Fussilet, 41/6) Dolayısıyla beşere arız olan haller Peygambere de arız olabilir.

---

mezkûreden berâatları şart-i lazımdır. Ve mezkûr ayıplar mansib-ı nübüvvetleriyle mütenasib değildir. Hz. Musa'da kable'n-nübüvve mevcûd olan ukde-i lisan ayb-ı zahirîsinin *"Ta ki insanlar sözümü!"* (Tâ-hâ, 20/28) duasıyla zâil olduğu *"Musa! Dedi, verildi sana istediklerin"* (Tâ-hâ, 20/36) va'd-i ilâhisiyle ma'lûm ve Hz. Eyyub'a ârız olan belay-ı cüzzamın da *"Eyyub'u da an. Hani o: "Ya Rabbi, bu dert bana iyice dokundu. Sen merhametlilerin en merhametli olanısın"* (Enbiya, 21/83) duasıyla zevâl bulduğu *"... Biz de onun duasını kabul buyurup katımızdan bir lütûf ve ibadet edenlere bir ders olmak üzere hastalığını iyileştirmiş, kendisine aile ve dostlarını bir misli ile beraber vermiştik."* (Enbiya, 20/84) kavl-i celîli ile sâbittir. Ve Hz. Yakub ile Şuayb'in âmaları dahi da'vet-i ilâhiyeyi tebliğ ve vazife-i nübüvveti îfadan sonra arız olduğu mervîdir.

[32]- İsmetin mezkûr tarifi, İmam Ebu Mansur Matüridî'den mervîdir. İmam-ı muşar ileyh'in, başkaları ismeti *kudreti, taata tahsis etmek* ile tarif etmeleriyle mezkûr tariflerine ismetin ihtiyarı selb etmesi mahzuru varid olmuştur.

[33]- Enbiyanın mu'cizeleri da'vay-ı nübüvvette sıdklarına delâlet-i âdiye-i zaruriye ile delâlet ettiği gibi, nâsa ahkâm-ı ilâhiyeyi tebliğdeki sıdk ve emanetlerine dahi delâlet-i âdiye-i zaruriye ile delalât eder. Sahib-i mucize enbiyanın nâsa ahkâm-ı ilâhiyeyi tebliğlerine kizb ve hiyanetleri âdette muhâl ve zıdları olan sıdk ve emanetleri şart-i lazım olur. Enbiyanın zâhirî ve bâtınî ayıplardan beraetlerine ahlâk-ı mezmume ve a'mâl-ı kabihadan ismetlerine mebnî muhâl olur. Ahkâm-ı ilâhiyeyi tebliğin gayri umûrda kizb ve hiyanetleri ve sıdk ve emanetleri nübüvvetlerinin şart-ı lazımidir.

[34]- Hadis-i mezkûru İmam Müslim *Sahihinde* ve sâir eimme-i hadis de müsnedlerinde sâhih senedler ile rivâyet etmişlerdir. Sadr-ı hadisteki *"De ki: Ben sadece sizin gibi bir insanım ancak şu farkla ki bana 'sizin İlâhınız tek İlâhtır'" diye vahyediliyor..."* (Kehf, 18/110) cümle-i celîlesiyle sehiv ve nisyanın havass-ı beşerden olduğuna efrad-ı beşerin cümlesine müstevlî bulunduğuna ve efrad-ı beşerden olduğu cihetle zat-ı âli-i nebevîlerinde dahi sehiv ve nisyanın cevazının sebebine işaret buyurulmuştur.

Bazı Eş'arîler sehiv ve nisyan konusunda farklı düşünmüşlerdir.[35] Keza Peygamberin; önceki şeriatları, fer'î meseleleri, gönderildiği bütün toplulukların dillerini ve dünyevî bütün maslahat ve zararları bilmemesi mümkündür. Peygamber vahiy olmaksızın gaybı bilmez.[36] Zira Peygamber de diğer beşer fertleri gibidir. Ancak ona vahyolunur. [*"Deki: 'Ben, size Allah'ın hazineleri benim yanımdadır' demiyorum. Gaybı da bilmem. Size ben melek olduğumu da söylemiyorum. Bana ne vahyediliyorsa, ben ancak ona tabi olurum. Deki: 'Kör, görenle bir olur mu? Hiç düşünmüyor musunuz?'"*(En'am, 6/50), *"Deki: gerek göklerde gerek yerde olanlardan hiç kimse gaybı bilemez. Gaybı yalnız Allah bilir..."*(Neml, 27/65), *"Bilinmeyen nice hazineler ve görünmeyen gayb aleminin anahtarları Onun yanındadır. Onları kendisinden başkası bilemez..."*(En'am, 6/59), *"O bütün gaybı bilir. Fakat gayıblarına kimseyi vakıf etmez.*

---

[35]- Eşâirenin bazıları enbiyadan sehiv ve nisyan câiz olmadığına ve sehiv ve nisyandan enbiyanın masum bulunduklarına ve Sahabeden Zülyedeyn'in ve başkalarının Peygamber Efendimizden vukûunu rivâyet ettikleri dört rek'atlı namazın birinci ka'desinde selamın sehiv ile olmayıp belki namazda sehvin hükmünü ümmetine ta'lim kasdıyla olduğuna zahib olmuşlar. Ve Eşâire'nin ekserisine muhâlefette bulunmuşlardır. [Peygamber Efendimizden sehiv ve nisyan ve hatanın taammüdü muhâl, mümteni olduğuna ulema-ı din icma ettikleri gibi, zat-ı âli-i nebevîlerine vahyolunan, tebliği lazım gelen akval-ı belağiyede dahi sehiv ve nisyanın memnu' bulunduğuna icma etmişlerdir. Akval-ı belağiyenin gayrı ef'âl ve âdata ve ezkar-ı kalb ve salât gibi ibadâta müteallik umûrda ve ahkâm-ı şer'iye-i ictihadiyesinde sehiv ve nisyan ve hatanın cevaz ve âdem-i cevazı ihtilafında bulunmuşlar. Eş'arîlerden bazıları âdem-i cevazını kâil, cumhur-i ulema da cevazına zâhib olmuşlar. Cumhur, *"Hay Allah seni affedesice! ...Niçin o münafıklara izin verdin?"* (Tevbe, 9/43) misüllû ayât ile ve salatta sehvine ve salattan nevmine ve telkih-i nahl hakkındaki istidrakine ve daha başkalarına delalet eden ehâdis ve ahbâr ile istidlâl etmişler. Yalnız sehiv ve nisyan ve hata üzerine takrir olunmayacağını, belki canib-i ma'nevi-i ilâhîden tenbih ve i'lam buyrulacağı şart kılınmıştır. Hâdisenin akabinde bu şartın fevrî olup olmamasında dahi ihtilaf eylemişler: Bir taifesi i'lam ve tenbihin âdem-i taahhurunu, diğer taife de taahhurunun cevazını kâil olmuşlardır. (Tekmile,125)]

[36]- Nebiler mağibattan yalnız Allah Teâlâ'nın vahiy ile bildirdiği umûr-i gaybiyeyi bilirler. Başka gaybi bilmezler. Nebilerin gaybı bildiklerini itikat etmek, *"De ki: gerek göklerde gerek yerde olanlardan hiç kimse gaybı bilemez, gaybı yalnız Allah bilir..."*(Neml, 27/65) hükm-i celîline muhâlif olduğundan, küfürdür. Gayb-i bilmemek peygamberlerin mansib-i âlîlerine nakısa îras etmez. Enes ve Hz. Aişe'nin rivâyet ettikleri hadis-i şerifte Peygamber-i Ekrem (a.s.) Efendimiz hurma ağaçlarının dişilerini erkekleriyle aşılayan bir cemaata tesadüf edip sebebinden sual buyurması ve cemaatın da hurma bu vechile hâsıl olduğu cevabını vermesi üzerine, Peygamber Efendimizin aşıdan nehyetmesi ve cemaat da hurma ağaçlarını aşılamaması ve o sene hurma mahsûlü olmaması, ahalinin şikâyet etmesiyle *"Siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz. Dolayısıyla onları aşılayınız"* (Müslim, el-Fedâil, 38) meâlindeki hadis-i şerif ile Peygamber Efendimiz tekrar aşıya müsaade buyurması mezkûrdur. Bu hadiste Peygamberler umûr-i dünyanın mesalih ve mefasidinin cemî'isini bilmeleri zarurî olmadığına sarahatla delâlet vardır.

Ancak, bildirmeyi dilediği bir elçiye bildirir." (Cin, 72/26), (Tekmile,125)]

C. *NÜBÜVVET İLE BİRLİKTE BULUNMASI CAİZ OLMAYAN BEŞERÎ HALLER*

1. Küfür

Bazı âlimler, bütün müslümanların gerek nübüvvetten önce gerekse nübüvvetten sonra küfrün peygamberlerden sâdir olmadığı konusunda ittifak ettiklerini aktarırlar.[37]

2. Kebair ve Nefret Ettirici Sağireler

Nübüvvet anında kebair ve nefret ettirici seğairin, nübüvvet sonrasında ise herhangi bir günahın kasıtlı bir şekilde peygamberden südûr etmesi mümkün değildir.[38] Babamız Hz. Adem'in yasaklı ağaçtan yemesi ve Hz. Musa'nın Kıptîlerden bir adam öldürmesi gibi[39] bazı peygamberlerden naklolunan hususlar, ya nübüvvetten önce olmuş, ya da sehiv ve nisyan ile yapılmış fiiller olarak kabul edilir. Nübüvetten sonra

37- Eimme-i Ehl-i Sünnet'ten Kâdî Ebubekir Bakıllânî Hazretleri, *Turfe-i Ayn*'da şirk edenlerden ve fâsık ve fâcir olanlardan hiçbir nebi ba's olunmayıp meb'us olan nebilerin cümlesi takiy ve nakiy ve zekî ve emîn ve nesîb zatlar olması üzerine ehl-i millet icma ettiklerini nakil ve rivâyet etmiştir.

38- Ülema-ı Ehl-i Sünnet, enbiyadan amd ile kebâirin ve mûcib-i nefret olan sağâirin südûrunun âdem-i cevazında ittifak etmişlerse de sehiv ile kebâirin ve gayr-i müneffir olan sağâirin südûrunun cevazı ve adem-i cevazında itilafta bulunmuşlardır. Tahkike muvafık olan kebâirin ve bilcümle sağairin amd ile adem-i cevazı ve sehiv ile de caiz olmasıdır. [İmam Matüridî, "enbiyadan zellelerin ve sehiv ile südûr eden bazı sağirelerin cevaz-ı vukûuna '*...Tevbelerimizi kabul buyur. Muhakkak ki tevbeleri en güzel şekilde kabul eden, çok merhametli olan ancak sensin.*'" (Bakara, 2/128) nazm-ı celîlinde delalet vardır. Tevbe, başkadan olmaz, elbette zelleden olur demiştir. (Tekmile, 227)]

39-Hz. Adem (a.s)'ın şecereden ekletmesi kıssası ma'ruf ve meşhur olmasıyla zikir ve beyandan müstağni ise de Hz. Musa (a.s)'nın Kıbtî'yi katletmesi pek meşhur olmadığı cihetle, muhtac-ı beyandır. Ehl-i Tefsirin zikir ve beyanlarına göre Hz. Musa sahil-i Nil'de olan Fir'avun'un sarayından Mısır şehrine dahil olduğu esnada bir İsrâilî ile bir Kıbtînin müdarebelerine tesadüf edip İsrâilînin istimdadı üzerine Hz. Musa'nın vurduğu yumruk ile Kıbtî merd ölmüş ve bu vakıa a'yan-ı Fir'avn'un ma'lûmu olup vaki' olan müşaverelerinde Hz. Musa'nın katli üzerine karar verilmiş ve karar-ı mezkûr Hz. Musa'nın mesmuu olmuş olmakla Hz. Musa, Mısır'dan Medyen-i Şuayba çıkmış gitmiş. Ve Medyen'den Hz. Şuayb'ın iki kerîmesinden birisini tezevvüc edip Medyen'de on sene ikamet etmiştir. Sonra ehliyle Mısır'a avdetinde canib-i Turda gördüğü ateş tarafına varmış ve orada "*Muhakkak ki benim gerçek İlâh. Benden başka yoktur İlâh. O halde yalnız bana ibadet et. Beni anmak için namaz eda et.*"(Tâ-hâ, 20/14) hitabıyla muhatab olup Firavun ve etbaını da'vete meb'us olmuştur.

kasıtlı olarak yapılmış fiiller değildir.[40]

3. *Nübüvvetin Butlanı*

Peygamberlerin nübüvveti ölmekle son bulmaz.[41]

II. EFENDİMİZ Hz. MUHAMMED (a.s)'İN NÜBÜVVETİNİN İSBATI ve ÖZELLİKLERİ[42]

A. *NÜBÜVVETİN İSBATI*

1. Maddî ve Hissî Mucizeler

Peygamberimizin nübüvveti de diğer peygamberlerin nübüvvetine delil teşkil eden maddî ve hissî mu'cizelerle sabittir. Bunlar üç kısımdır:

- Herhangi bir peygamberde ve Peygamberimizin zatında zuhûr eden mu'cizeler.
- İnsan ve diğer canlılarda ortaya çıkan canlılara ait mu'cizeler.
- Cansız varlıklarda ortaya çıkan cansızlara ait mu'cizeler.[43]

a. Zâtî Mucizeler

Peygamberde bulunan zatî mu'cizelere gelince: Peygamberin iki omuzu

40- Enbiyadan südûru kat'i olanlardan kable'n-nübüvve südûru sâbit olanlarının kable'n-nübuvve sadır olduğuna ve ba'de'n-nübüvve südûru sâbit olanların da sehiv ve nisyan ile südûruna hükmolunur. Ve "zellelerini" hâkî olan ayât ve âsar bu vechiyle te'vil ve tefsir kılınır.

41- Enbiya-ı İzâm mevtleriyle mansıb-ı nübüvvetten sâkıt olmazlar. Ve şer'-i cedîdin vârid olmasıyla şeriatları mensûh ve şeriatlarıyla amel gayr-i câiz olursa da yine kitapları şeriatları zamanlarında kitab-ı ilâhî ve şeriat-ı ilâhiye olduğu cihetle hürmet ve ta'zimden düşmezler. Belki enbiya ve kitapları hakkında mûcib-i hakaret akval ve ef'âl, küfrü veyahut ismi (günahı) dahi mûcib olur.

42- *Hasâis,* mahsûsa manasına olan hasîse'nin cem'idir. Efendimizin nübüvvetlerinin hasâisiyle asl-ı fezâil olan nübüvvetleri üzerine zâid ve zat-ı akdeslerine mahsûs olup başka peygamberlerde bulunmayan faziletleri kastolunur. "*İşte şimdiye kadar zikrettiğimiz resûllerden kimini kimine üstün kıldık. Allah onlardan bazısına hitab buyurdu, bazısını birçok derecelerle yükseltti...*"(Bakara, 2/253) âyet-i celîlesinde rusül-i kiram'ın bazısının bazısı üzerine tafdili, nübüvvet ve risalet üzerine zâid olan fezâildedir. Nübüvvet ve risalet, asl-ı faziletlerinde değildir. Âyet-i celîle asl-ı nübüvvette tafdilden men' ve nehye delâlet eden "*Beni, Yunus bin Metta'ya tafdil etmeyin*" (Müslim, Fedâil, 16) hadisine muhâlif olmaz.

43- Enbiya-ı kiramın mu'cizeleri, maddiye ve hissiye kısmıyla ma'neviye ve akliye kısmına münkasim ve maddiye ve hissiye kısmı da mahall-ı zuhûrları itibarıyle üç nevdir: *Zatiye, hayvaniye, cemadîye*'dir.

arasında bulunan nübüvvet mührü, kendisiyle yürüyen herkesten boyca uzun olması, arkasında bulunanları önündeymiş gibi görmesi,[44] suyun parmakları arasından fışkırması[45] ve bazı gaybî konuları haber vermesi[46] bunun örneklerindendir.

---

[44]- Seyyid-i Enam (a.s.) Efendimizin mübarek ketifleri arasında beyza-i hamame şeklinde *Mühr-i Nübüvvet* bulunduğu ve kamet-i âliye-i nebeviyeleri mutavassıt derecede olduğu halde beraberinde bulunan ve kameti en tavil olan kimsenin kametinden kâmet-i aliyeleri daha yüksek göründüğü şemâil-i şerife-i nebeviyelerini beyanda şerefvarid olan âsar ve ahbar ile ma'ruf ve meşhurdur. Ve ön taraftan gördüğü gibi arka taraftan gördüğünü dahi İmam Müslim tesviye-i sufûf babında rivâyet ettiği *"Saflarınızı düzeltiniz. Zira Ben sizi arkamda, önümdeymişsiniz gibi görüyorum."* (Müslim, es-Salât, 28) hadis-i şerifinde beyan buyurulmuş ve gündüz gördüğü gibi gece karanlıkta gördüğünü de İmam Beyhakî *Müsnedinde* getirmiştir.

[45]- Peygamber-i Ekrem (a.s.) Efendimiz mübarek parmaklarından suyun nebaân etmesi mu'cize-i âliyesinin mevaki-i adîdede vaki olduğunu eimme-i hadis sahih senedleri ile Sahabe-i Kiramdan nakil ve rivâyet etmişlerdir. Mevaki-i mezkûreden birisi Hudeybiye nam mevkidir. Hudeybiye'de nâsın susuzluktan şikâyet etmesi üzerine Peygaber Efendimizin emr-i âli-i nebevîleri ile içinde az miktarda su bulunan ufak bir su tulumu huzur-i saadetlerine getirilip bağı çözüldükten ve tulumun ağzına mübarek elini koyduktan sonra ihtiyaçları miktarı su almalarıyla nâsa nidâ olunduğu ve nâs gelip kırbalarını ve tulumlarını doldurdukları esnada mübarek parmakları arasından suyun nebaân ettiğinin görüldüğünü ve bu sudan nâs içip hayvanlarını suladıktan ve kırbalarını ve tulumlarını doldurduktan sonra mezkûr tulumda yine evvelki miktarda su bulunduğunu ve mevcûd olan zevatın adedleri bin beş yüz'ü mütecaviz olduğunu İmam Buharî Hazretleri Enes'den rivâyet etmiştir.

[46]- Vukûundan mukaddem Peygamber Efendimizin ihbar buyurdukları mağibât pek çokdur: Ezvac-ı tahirattan en evvel vefat eden Zeyneb Bint-i Cahş olacağını ve irtihallerinden sonra ehl-i beytinden en evvel Hz. Fatıma vefat edip kendilerine iltihak edeceğini ve Abdullah bin Abbas'ın a'mâ olacağını *"Benden sonra hilafet otuz yıldır. Sonra ısırıcı saltanat olur."* (Tirmizî, Fiten, 40) hadis-i şerifiyle Hulefâ-i Raşidinin müddet-i hilafetlerini ve Habeş'de Melik Necaşî'nin gününde vefatını ihbar buyurması ve eimme-i hadis ve ehl-i tefsirin ve erbab-ı siyerin beyanları vechile Peygamber Efendimizin Ashabı ile a'day-ı dini müdafaa için Medine-i Münevvere etrafından hendek hafrettikleri esnada Yemen ve Rum ve Furs diyarı münkeşif olup kasırlarının görülmesi ile diyar-ı mezkûrenin ashabına fetholunacağını ihbar buyurması ve a'dasının istib'ad ve ta'nı üzerine *"De ki: "Ey mülk ve Hakîmiyet sahibi Allah'ım!" Sen mülkü dilediğine verir, dilediğinden onu çeker alırsın. Dilediğini aziz dilediğini zelil kılarsın..."*(Al-i İmrân, 3/26) âyet-i celîlesinin inzâliyle haber-i mezkûrun tasdik ve te'yid buyrulduğunu ve Sahabe-i Kiramdan Adiy b. Hatem'e Künuz-i Kisra'nın fethinde bulunacağını *"Eğer hayatın uzarsa Kisra'nın hazinelerini fethedeceksin"* (Muvatta, Sefer,3) hadis-i şerifiyle haber vermesi ve Adiy'nin feth-i künuz-i Kisra'da bulunduğunu ve Ashabından bir cemaat Bahr tarikiyle gazâ edeceklerini ve Bint-i Milhan'ın da o cemaatla bulunacağını ihbar buyurması ve Hz. Osman hilafetinde Kıbrıs'ın fetih ve teshirinde Bahra vaki olan muharebede gazilerin mecruhlarına müdâvat etmek üzre Bint-i Milha'nın zevci Ubade bin Samit ile birlikte bulunduğunu ve Medine-i Münevvere bahçelerinden bir bahçeye teşrif ile kapısını kapayıp Ebu Musa el-Eş'arî'ye kapıyı dak eden kimseye kapıyı açmasını ve birinci ve ikinci gelen zatlara bilâ şart ve üçüncü gelen zata dahi isabet edecek fitne şartıyla cennet ile tebşir etmesini emir buyurduktan sonra kapının birinci dakkında Ebu Bekr'in ve

Peygamberimizin bu zatî mu'cizeleri Hz. Musa'nın *Yed-i Beyza*[47] ve Hz. Davut'un sesi mu'cizesine benzer.[48]

b. Canlılarda Zuhûr Eden Mucizeler

Gerek insanlarda gerekse hayvanlarda zuhûr eden insanî ve hayvanî mu'cizelere gelince: Önceki peygamberlerin Peygamberimizin nübüvvetini haber vermesi gibi[49] [Hz. İbrahim'in Peygamberimiz hakkında yaptığı duayı buna örnek

---

ikincisinde Ömer'in ve üçüncüsünde Osman'ın gelmesiyle ehl-i fitne yedinde Osman'ın şehid olacağını haber vermesi ve Ebu Bekr ve Osman ve Ali ile birlikte Cebel-i Uhud'a teşriflerinde vuku'bulan zelzele esnasında buyurdukları *"Ey Uhud, yerinde dur! Şüphesiz üzerinde bir Peygamber, bir sıddık ve iki şehid vardır"* (el-Bağavî, Şerhu's-Sünne, c.7/179/3794) hadis-i şerifiyle Osman ve Ali'nin şehadetlerini ihbar buyurması, vukûundan mukaddem ihbar buyurduğu mağibât cümlesindendir.

[47]- Hz. Musa'nın Firavun ve kavmine ba'sinde zâhir olan iki nev'i mu'cizeden cemadatta zuhûr eden asanın hayye olması mu'cizesi *"Bunun üzerine Musa, âsasını yere bırakıverdi, bir de ne görsün! O koskoca bir ejderha kesiliverdi."* (A'raf, 7/107) kavl-i şerifiyle ve sahib-i mu'cize nebinin zatında zuhûr eden yed'i beyza mu'cizesi de *"Elini sıyırıp çıkardı, bir de ne görsün! Bakan kimseler için parlak mı parlak, ışık saçan bir el haline geliverdi."*(A'raf, 7/108) nazm-i celîli ile Kitab-ı İlâhî Kur'ânda zikir ve beyan buyurulmuştur. Hz. Musa'nın levni esmer olduğu halde yed-i beyzasının ziyâsı güneşin ziyâsı gibi gözleri kamaştıracak derecede parlak olduğu rivayat-ı sahiha ile mervidir. Bu rivâyet mucizat-ı enbiyaya ta'n eden munkirlerin, Musa'nın yed-i beyza mu'cizesinin de illet-i barastan olması ihtimaliyle vuku'bulan ta'n ve tevehhümlerini red ve cerh eder.

[48]- Hz. Davud (a.s)'un savti mu'cizesi de kitab-ı ilâhî Kur'ânda *"Onlar ne derlerse desinler sen sabret ve güçlü kuvvetli bir kulumuz olan Davud'u hatırla. Çünkü o daima Allah'a yönelirdi."*(Sad, 38/17) kavl-i celîli ile zikir ve beyan buyurulmuştur. Hz. Davud'un tesbihi ve Tevrat'ı kıraatı halinde savtindeki harik-i âdelikle cibâl ve bevâdinin tercî' ve vuhûş ve tuyûrun dahi ictima' ve istima' ettikleri Kütüb-i İlâhiyede mastûr ve karnen ba'de karn tevatür ile elsine-i nâsda mezkûrdur.

[49]- Peygamber Efendimizin şeref-i kudûmlarını enbiya-ı sâlifenin haberleri Kütüb-i Mukaddesenin gayr-i muharref sahih nushalarında muharrer ve Kur'ân-ı Kerim ile de müeyyed ve mukarrerdir. Tevrat'ın sifr-i hamisinde *"(Allah (c.c) Tur-i Sina'da geldi) Bu Hz. Musa'ya olan vahyidir. (Sebeğber'den doğdu) Hz. İsa'ya olan vahyidir. (Faran dağlarından ilan etmesini istedi) Bu Hz. Muhammed'e olan vahyidir. (Ben ile'l-ebed sizlerle birlikte olmak üzere babamdan Faraklid'i size bahşetmesini istiyorum)"* ve Tevrat'ın esfar-ı sairesinde dahi âyet-i mezkûrenin emsâlı mevcûttur. Ve İncil'in ondördüncü babında dahi *"Ben ile'l-ebed sizlerle birlikte olmak üzere babamdan Faraklid'i size bahşetmesini istiyorum"* âyeti ve ebvab-ı sairesinde dahi sair âyetler vardır. Faraklît kelimesinin tefsirinde Nasaranın sözleri muhteliftir. Bazıları Ahmed ve Muhammed manasına ve bazıları Muhlis veyahut Ruhu'l-Kudüs manasınadır demiştir. 1270 tarih-i hicrisinde ulema-ı İncil'den şeref-i İslâm ile müşerref olan Selim Efendi, Yunan kadîm lisanı ile muharrer olan İncil nüshalarında *İstavisi* (zatı) *Uyusareti* intizar ediniz *İstavisi* olan *Asaftun* gelecek ibaresinin mevcût olduğunu ve papazların te'vil ettiklerini ve kendisi şeyh-i fani ve haşyet-i ilâhiyesi gâlib olduğundan Kitab-ı İlâhînin te'vil ve tağyirine cesaret edemediği cihetle şeref-i İslâm ile müşerref

olarak verebiliriz. "... *Onların içinden öyle bir resûl gönder ki...* "(Bakara, 2/129) Keza Hz. İsa "...*Benden sonra gelip ismi 'Ahmed', olacak bir Resûlü müjdelemek üzere gönderildim...*" (Saf, 61/6) sözüyle onu müjdelemiştir. (Tekmile, 227)] Aynı şekilde deve, kurt ve kertenkelenin nübüvvetini bildirmesi buna bir örnektir.[50] Peygamberimizin bu nevi mu'cizeleri, kuşların Hz. Davud'a tesbihte eşlik etmesi ve karıncaların Hz. Süleyman'la konuşması mu'cizesine benzer.[51]

c. Cansızlarda Meydana Gelen Mucizeler

Cansızlarda meydana gelen mu'cizelere gelince; bunlara da şu örnekleri vermek mümkündür: Peygamberin işareti üzere Ayın ikiye bölünmesi,[52] ağaçların onun çağrısına icabet etmesi[53] avucundaki çakıl taşlarının ve yemek kabındaki yemeğin tesbih

---

olduğunu tarih-i mezkûrde Babıali'ye vermiş olduğu istid'asında zikretmiştir. Hz. İsa, Peygamber Efendimizin nübüvvetini kavmine tebşir ettiğini Kitab-ı İlâhî Kur'ân'da, Hz. İsa kavmine *"Ey ben-i İsrâil muhakkak ben benden mukaddem gelen Tevrat'ı musaddik olan ve benden sonra gelecek ismi Ahmed olacak bir resûlü müjdelemek üzere gönderildim..."* (Saf,61/6) mealini ifâde eden âyet-i celîlesiyle tasdik buyurulmuştur.

50- Peygamber Efendimize bir devenin sahibleri uzun gün kendisini çalıştırdıkları halde alafını vermediklerinden ve diğer deve dahi sahipleri uzun müddet kendisini kullandıktan sonra kocadığından dolayı terkettiklerinden şikâyet etmesi üzerine mezkûr develere bakılmasını sahiblerine Peygamber Efendimiz (a.s)'in emir buyurduğu ve Heban isminde bir râiye bir kurdun *"Hayret sana! Koyunların yanında durup Allah (c.c) katında kendisinden daha büyük bir peygamberin gönderilmediği ve seninle kendisi arasında sadece şu vadinin bulunduğu bir nebiyi terketmişsin"* kelâmıyla tekellüm etmesiyle râinin huzur-i saadete gelip şeref-i İslâm ile müşerref olduğunu ve diğer bir kurdun dahi bir geyiği takip ederken hudud-i haremde tavakkuf edip Süfyan ve Safvan'ın izhar-ı taaccüb etmeleriyle kurdun *"Bundan daha hayretlisi Medine'de bulunan Muhammed b. Abdullah sizi cennete davet ediyor, siz ise onu ateşe çağırıyorsunuz"* kelâmıyla tekellüm ettiğini ehl-i hadis ve erbab-ı siyer nakil ve rivâyet etmişler. Ve ulema-ı kelâmın muhakkiklerinden Hızır Bey merhum da âsar ve ahbardaki mucizat-ı mezkûreye *Kaside-i Nuniye*'sinden

Muhammed'dir o şah-ı enbiya kim
Edibdirler cemadat ile zi'ban

beytiyle işarette bulunmuşladır.

51- Hz. Davud ile tuyûrun tesbihleri mu'cizesi "... *Dağlar ile kuşları Davud'a râm ettik. Onunla beraber takdis ve ibadet ederlerdi. Biz dilediğimiz her şeyi yapma kudretine sahibiz.* "(Enbiya, 21/79) kavl-i şerifiyle ve Hz. Süleyman'a karıncanın kavli mu'cizesi dahi *"Derken karınca vadisine geldiklerinde, onları gören bir karınca:"Ey karıncalar, haydin yuvalarınıza girin. Süleyman ve orduları sizi farketmeyerek sezip çiğnemesinler!" diye ünledi."* (Neml, 27/18) nazm-ı celîliyle Kur'ân-ı Kerim'de zikrolunmuştur.

52- Peygamber-i Ekrem (a.s.) Efendimiz işaret-i aliyyeleriyle kamerin iki şak kılınması mu'cizesi ehâdis-i meşhure ile varid ve sâbit olmuş ve ehl-i tefsirden ekserisi *"Kıyamet saati yaklaştı Ay bölündü."* (Kamer, 54/1) kavl-i celîlindeki inşikak-ı kameri Peygamber Efendimizin şakk-ı kamer mu'cizesiyle tefsir ve te'vilde bulunmuşlardır. İnşikak-ı kamer mu'cizesinin munkiri şüphesiz ehl-i bid'at ve dalâlettir.

53- Eimme-i hadis Hz. Aişe'den *"Yanından geçtiğim hiçbir taş ve ağaç yoktur ki bana 'Esselamu aleyke ya Resulellah' demesin"* (Tirmizi, Menakib, 8) lafzıyla ve Hz. Ali'den dahi

etmesi, kızartılmış hayvanın, içindeki zehiri haber vermesi[54] ve hurma kütüğünün Peygamberin ayrılığından dolayı inim inim inlemesi.[55] Peygamber (a.s)'ın bu nevi mu'cizeleri denizin yarılması, ağacın konuşması, Hz.Musa (a.s)'ya ait asa'nın yılana dönüşmesi [56] ve Hz. İsa'nın ölüleri diriltmesi gibi mu'cizelere benzer. [*"Bunun üzerine*

"Peygamberle birlikte Medine-i Münevvere'nin bazı yörelerine çıktık geçtiğimiz hiçbir taş ve ağaç yoktu ki 'Esselamu aleyke ya Resulellah' demesin" (Tirmizî, Menakib, 8) ibaresiyle Peygamber Efendimizi ahcar ve eşcarın selam ile tekellümleri mu'cizesini rivâyet etmişlerdir. Ulema-i dinden bazıları dahi mu'cize-i mezkûreye;

Cansızlara bile onun sevgisini verdi
Ona selam vermek için eğilirler idi.

nazmıyla işaret etmiştir. Bedevînin birisi Peygamber Efendimizde sıdk-ı nübüvvetine şâhid istemesi ve Peygamber Efendimizin de "şahit şu şeceredir" buyurması üzerine şecer saklarını sürükleyerek huzur-i âli-i nebevîlerine geldiğini ve nübüvvetiyle şehadet ettiğini Abdullah b. Ömer'den rivâyet etmişlerdir. Mu'cize-i mezkûreyi İmam Busirî *Kaside-i Bür'e*'sinde

Ağaçlar, onun davetine secde ederek icabet etti.
Ayakları yoktu ama kökleri üstüne yürüyerek geldi.

beytiyle zikretmiştir.

54- Peygamber Efendimizin keff-i saadetlerinde ufacık taşların tesbih ettiği mu'cizesi eimme-i hadisten Bezzar ve Tabaranî Ebu Zer'den *"Peygamber (a.s) yedi taş eline aldı, onlar elinde tesbih ettiler. Halkada bulunanlar tesbihlerini işittiler. Sonra onları bize verdi hiçbirimizin elinde tesbih etmediler"* (Rudânî, 5/8480/64) lafzıyla rivâyet ettikleri gibi taâmının dahi kabında tesbih ettiğini ve Peygamber Efendimizi tesmim (zehirlemek) kasdıyla Hayber Yahudilerinin koyun kebabıyla zehirlediklerini koyun kebabı da kendinde zehir olduğunu Peygamber Efendimize haber verdiğini sahih senedler ile Ashabın cemaat-ı kesiresinden rivâyet etmişlerdir.

55- Peygamber Efendimizin hanîn ve enin-i cezi' mu'cizesini eimme-i hadis sened-i sahihleriyle Hz. Enes'den *"Peygamber (a.s) hutbe okuduğu zaman mescidin duvarlarından bir hurma kütüğüne dayanırdı. Kendisine minber yapılıp onun üzerine çıkınca o kütük tıpkı deve iniltisi gibi inlemeye başladı. Öylesine ki tüm mesciddekiler duydu. Nihâyet Peygamber (a.s) aşağıya inip onu kucakladı"* (Tirmizî, Menkabe, 9) lafzıyla nakil ve rivâyet etmişlerdir. Ve uşşaktan bazıları;

Ey kavim hasret duyar ona hurma kütüğü
Yakışmaz mı daha bize vecid ile ona hasret duymak
Ayrılığına bir an bile dayanmıyorsa hurma kütüğü
Onun hicranına dayanmak vefa değildir bize.

beytleriyle terennüm eylemiştir. Ümmet-i Muhammediyenin sadîki ve zümre-i uşşaka reis-i hakikî olan Hz. Ebubekr'in vefat-ı Nebiden sonra uykuları arasında her uyandıkça (*Vâ-şevkâh ilâ Muhammedâh*) kelime-i âliyesiyle enîn buyurdukları mervidir.

56- Hz. Musa (a.s)'nın işaretiyle Bahr-i Kulzem (Kızıl Deniz)'den Beni İsrâile yollar açılması mu'cizesi Kur'ân-ı Kerimde *"Biz Musa'ya: "Âsanı denize vur!" diye vahyettik. Vurur vurmaz deniz yarıldı, öyle ki birer koridor gibi açılan her yolun iki yanında sular büyük dağlar gibi yükseldi. Ötekileri (Fir'avn'un ordusunu da) oraya yaklaştırdık. Musa'yı ve beraberinde olan herkesi kurtardık. Öbürlerini ise suda boğduk.* "(Şuara, 26/63-66) kavl-i şerifiyle ve şecerin Hz. Musa'ya tekellümü mu'cizesi dahi *"Oraya varınca kutlu mekândaki vadinin sağ tarafında*

Musa, asasını yere bırakıverdi, bir de ne görsün! O koskoca bir ejderha kesilirverdi." (A'raf, 7/107), (Tekmile,129)] Nitekim Peygamber (a.s)'ın de ölüleri dirilttiği rivâyet edilmiştir.[57] Bu mu'cizeler her ne kadar ahad haberler yoluyla bize ulaşmışsa da ifâde

---

bulunan ağaçtan şöyle nidâ edildi: "Ey Musa! Rabbü'l-âlemin olan Allah Benim."(Kasas, 28/30) nazm-ı celîliyle zikir buyurmuştur.

[57]- Sahibü'l mu'cizât aleyhi ekmelü't-tahiyât Efendimizin emvatı ihya mu'cizeleri, ebeveyn-i saadetleri hakkında vakidir. Dualarıyle ebeveyninin ihya oldundukları ve nübüvvetini tasdik ettikten sonra vefat ettikleri hadiste varid olmuştur.

Beyt

İman ettim ki Hay, Kadir ve Yaratıcı (Allah)
Anne ve babalarını diriltti Peygamberin
Peygamberliğine şehadet getirdi onlar
Seçkin olan Peygamberin bir kerametidir bu
Buna dair vardır hadis. Her kim zayıftır dese
Zayıf olan odur ve hakikatten âri kendisi

Diğer beyt

İki âlem güneşi burc-i saadette iken
Valideynine nice vermeye mevlâ şerefi
Ayn-ı ibretle nazar kıl hele bir gavvasa
Alacak durrünü yabana atar mı sadefi

beytleriyle de zikir ve beyan edilmiştir. Kezalik Peygamber Efendimizin ihya-ı emvat mu'cizesi Sahabe-i Kiramdan Cabir bin Abdullah'ın Peygamber Efendimize ve Ashabına hazırladığı ziyâfet günü vefat eden Cabir'in iki sağir oğlunun duay-ı Peygamber ile ihya oldundukları rivâyetiyle de sâbittir. Gazve-i Uhud'da a'danın darbesiyle Sahabeden İbn Nu'man'ın yerinden fırlamış olan bir gözünü yed'-i saadetleriyle mahalline iâde buyurduklarını ve İbn Nu'man'ın iki gözünden ahir ömrüne kadar ziyâde göreni mezkûr gözü olduğunu ehl-i hadis senedleriyle rivâyet etmiştir. Hızır bey merhum da *Kaside-i Nuniye*'sinden,

Kamer şakkı, Bedir'de remy-i hasba'
Uhud'da, redd-i ayn-ı İbn-i Numan

beytiyle mu'cizey-i mezkûreye işaret etmiştir. [Peygamber Efendimizin ebeveyn-i saadetleri bi'setlerinden mukaddem zaman-ı fetrette vefat etmeleriyle beyne'l-ulema kîl-ü kâl'ı mûcib olmuştur. Kavl-i sahih, mü'min olmalarıdır. İmanlarını beyanda meslekler vardır. Birinci meslek din-i İbrahim ve İsmail üzerine mü'minlerdir. İkinci meslek fetretin muvahhidlerinden ehl-i necattırlar. Belki Peygamber Efendimizin âbâ' ve ecdadından Nur-i Muhammedî'yi hâmil ve nâkil olanları, bütün muvahhidler ehl-i necattırlar. Üçüncü meslek Hz. Aişe'den mervî hadis ile Peygamber Efendimizin dualarıyla mu'cize harik-i âde ihya olunmaları ve Peygamber Efendimizin nübüvvetini tasdik etmeleri sûretiyle mü'min olmalarıdır. Âdem-i imanlarını kâil olmak gâyet kabih, büyük cesarettir, münker olduğu gâyet ma'ruf ve meşhurdur. Amcaları Ebu Talib'in de imanında ihtilaf olunmuş: Küfrünü kâil olanlar *"Sen dilediğin kimseyi doğru yola eriştiremezsin, lakin ancak Allah dilediğini doğruya hidâyet eder."* (Kasas, 28/56) nazm-ı celîlinin Ebu Talib hakkında nâzil olduğu icmaıyla istidlâlda bulunmuşsa da icma nakli sahih değildir. Şia'dan âdem-i küfrünü iddia edenler de Ehl-i Beytin icmaıyla istidlalda bulunmuşlarsa da, Şia'ya âdem-i itimad ile beraber yalnız Ehl-i

ettikleri ortak anlam itibariyle tevatür derecesine varmaktadır. Böylece esas maksat sübût bulur.[58]

2. Aklî ve Hikemî Mucizeler

Peygamber (a.s)'in nübüvveti hem tevatür yoluyla bize ulaşan haberlerle, hem de gözümüzle müşahade ettiğimiz aklî mu'cizeler, daimî âyetler, sonsuz hikmetler ve sarsılmaz delil olan Kur'ân'la sabittir.[59] Kur'ân'ın belagat ve fesahat açısından taşıdığı i'caz akıl ile idrak edildiğinden, Kur'ân'a aklî mu'cize denmektedir. Kur'ân, "dinî ve dünyevî" bütün maslahatlara kaynaklık eden, üstün ahlak ve iyi işleri ihtiva eden son derece hikmetli bir kitaptır.[60] [*"O hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet nasib edilmişse,*

Beytin icmaının delil-i şer'î olması da menzurun-fîh'dir. Maahâzâ Ebu Talib'in âdem-i imanıyla kavil, fuzul-i kelamdır. Bu kavil ile sadât-ı âleviye müteezzî oldukları gibi Peygamber Efendimizin Ebu Talib'e olan kesret-i muhabbetinden dolayı Peygamber Efendimizin de müteezzî olmasından korkulur. Bu babda âba' ve ecdadı ve amcaları Ebu Talib hakkındaki kelamdan keff-i lisan etmek ihtiyata daha muvafıktır. (Tekmile, 130,131)]

[58]- Ulemay-ı din hazerâtı mütevâtiri, mutevatirü'l-lafz ve mutevatirü'l-mana kısımlarına taksim ve mutevatirü'l-lafzı mülük-i mâziye ve bilad-ı nâiye ve mütevâtirü'l manayı da şecaat-i Ali ve cûd-i Hatem ile temsil etmişlerdir. Peygamber Efendimizden mervî olan ve zikirleri sabkeden mu'cizelerin çokları bize ahad tarikiyle vârid olmuşsa da aralarında kader-i müşterek olan Peygamber Efendimizden mutlak mu'cizenin südûr ettiği manası, mütevâtirin mütevâtirü'l-mana kısmından olduğu cihetle, mutlak mu'cizenin Peygamber Efendimizden südûr ettiği matlubu, tarik-i tevatür ile sâbit olmuş olur.

[59]- Kur'ân-ı Azîm Arap müşriklerinin ma'bûd ve mahbupları olan âlihelerini kadih ve zem ve âbâ' ve ecdadlarının dinlerini tağyîr ve ibtal ve kendilerini terzil ve takbih ve yirmiüç sene müddet *"Eğer kulumuza indirdiğimiz Kur'ânın Allah'ın sözü olduğu hakkında şüpheniz varsa, haydi onun surelerinden birine benzer bir sure meydana getirin ve Allah'tan başka güvendiklerinizin hepsini çağırın, iddianızda haklı iseniz."* (Bakara,2/23); kezalik *"..O müşriklerin: 'O'na bir hazine indirilse ya!' Veya 'beraberinde bir melek gelse ya!' demelerinden ötürü belki de göğsün daralarak sana vahyolunanın bir kısmını terkedecek olursun. Fakat sen böyle yapmazsın ve yapma! Zira sen sadece uyaran bir elçisin. Bütün işleri düzenleyen herkese layık olduğu neticeyi verecek olan ise Allah Teâlâ'dır."* (Hud,11/12) misüllü ayât-ı Kur'âniyenin mazmumu üzre Kur'ân muaraza ve mukabelesini taleb ettiği halde şiddet-i taassub ve gayret-i câhiliyye ile maruf ve meşhur olan Arabın pek çok fusaha ve buleğası kavil ile Kur'ân'a mukabele edemeyip canlarını ve mallarını feda ile mukateleye mecbur olmaları, Kur'ân'a kavil ile muaraza ve mukabele edemediklerine ve muaraza ve mudafaadan âciz olduklarına bedahat-i akıl ile delâlet eder ve bu vechiyle Kur'ân'ın muciz olduğu akıl ile bilindiğinden, Kur'ân, mu'cize-i akliye olur.

[60]- Arabın câhilleri esnama ve Hind'in mecusîleri nirana ve Fars'ın nâdanları kevkeblere perestiş ettikleri ve Nasara İsa hakkında ilâh veyahut ibn-i ilâh i'tikad ile ma'rifet-i ilâhta hayrette kaldıkları ve Yahudiler de Kitab-ı Tevrat ile ameli terk edip hırs ve tama' ile envai tezvirat ve telbisatta bulundukları ve Araplar ve'd-i benat ve Hindîler ve Fursîler vet-i ümmehât ve Tatarlar tahrib-i bilâd ve katl-i ibad ef'âli kabihasını irtikab ettikleri ve bütün yeryüzü küfür

doğrusu, büyük bir hayra mazhar olmuştur..." (Bakara, 2/269), (Tekmile, 131)] Bütün çağ ve zamanlarda devam etmesi, bütün bölgelerde ve kıtalarda dimdik ayakta durması nedeniyle sürekli bir âyet ve sarsılmaz bir hüccettir.[61] Peygamber (a.s.) aklî mu'cize ve sonsuz hikmetle gönderildiği için şu emirlere muhatap olmuştur: *"Cenâb-ı Hakk'ın yoluna hikmet ve güzel öğüt ile davet et, en güzel şekilde onlarla tartış"* (Nahl, 16/125)[62] [*"Deki ben Rabbimden gelen apaçık bir delile dayanmaktayım..."* (En'am, 6/57), *"Rabbinizden size muhakkak ki deliller gelmiştir. Artık kim gözünü açar görürse kendi lehine, kim de hakkı görmeyip batılı seçerse kendi aleyhinedir. Sen de ki: Ben sizin muhafızınız, sizin bekçiniz değilim."*(En'am, 6/104), (Tekmile,131)] *"De ki delilinizi getirin"* (Enbiya, 21/24), *"De ki benim yolum budur. Ben ve bana tabi olanlar bir basiret üzre Allah'a davet ederiz."*(Yusûf,12/108)[63] Görüldüğü gibi Peygamber (a.s),

---

ve cehl ve zulüm ve fesad zulmetleriyle dolduğu ve maârif-i ilâhiyye ve ahlâk-ı marziyye-i insaniyeden, hulasâ edyan-i hakikîden eser kalmadığı bir zamanda Kur'ân, hâvî bulunduğu maârif-i ilâhiyesi ve esrar ve ahlâk-ı marziyyesi ve hikem ve masalih-i diniyye ve dünyeviyesiyle aktar-ı âlemi tenvir buyurduğunu ve münkirleri bile bazı ahlâk-ı hasene ve a'mâl-i salihayı nur-u Kur'ân'dan ahz ve iktibas ettiklerini İmam Hüccetü'l-İslâm Gazzâlî bazı müellefatında zikir ve ityan etmiştir.

61- Kur'ân'ın gayri olan mu'cizeler, maddiye ve hissiyedir. Müşahedeleri, zuhûrları zaman ve mekânında hâzır bulunanlara münhasırdır. Da'vay-ı nübüvvetin sıdkına müşahede tarikiyle delâletleri yalnız hâzırlara mahsûstur. Cemî-i zaman ve mekânda mevcûd olanlara âmm ve şâmil değildir. Belki gâiblere delâleti nakil ve haber-i mütevatir tarikiyledir. Mu'cize-i Kur'ân ise mu'cize-i ma'neviye-i akliye olduğundan müşahedesi zuhûr ve nüzûlu zaman ve mekânında hâzır olanlara mahsûs olmaz. Belki cemî-i a'sar ve aktarda (bütün zaman ve bölgelerde) mevcûd olanlar tarafından müşahede olunur ve mevcûtlardan erbab-ı akıl ve hikmet indinde sıdk-ı nübüvvete müşahede tarikiyle delâlet eder ve bu vechiyle mu'cize-i Kur'ân, mu'cize-i kâime ve hüccet-i dâime olur. Hakikat-ı mezkûreye İmam Busirî *Kaside-i Bür'e*'sinden;

Katımızda bâkî kaldı ve üstün geldi her mucizeye
Ki diğer peygamberlere gelip devam etmedi.

beytiyle işâret etmiştir.

62- İlm-i hikmetin mukaddimesi olan ilm-i mantıkta mezkûr olan ve *sanaat-ı hamse* namı verilen edille-i akliyenin enva-ı hamsesinden burhan nevine *"Sen insanları Allah yoluna hikmetle..."*(Nahl,16/125) ve hitabet nevine de *"...güzel ve ma'kûl öğütlerle davet et.* (Nahl, 16/125) ve cedel nevine de *"Onlarla en güzel tarzda mücadele et...."* (Nahl,16/125) kavilleri ile işaret buyurulmuş, vehmî ve hayalî olan şiir ile muğalâta nevileri itibardan ıskat edilmiştir.

63- Seyyid-i Enam (a.s) Efendimize mu'cize-i maddiye-i hissiyeden başka mu'cize-i akliye-i ma'neviye de ihsan buyurulması, İmam Süyûtî'nin *İtkan*'da beyan buyurduğu vechiyle iki hikmete mebnîdir. Birincisi Peygamber Efendimizin meb'us olduğu kavmin zeki ve âkıl ve hikmetle müterekki bulunması, ikincisi dahi Peygamber Efendimiz Hatemü'n-nebiyyin olup din ve şeriatın ilel-ebed bâkî kalması hikmetleridir. Bazı erbab-ı hikmet hükmettikleri gibi edvâr ve ezmânın tezayüdü ve telahuku ile ehillerinin akıl ve hikmet ve ma'rifetleri tezayüd ve terakki ettiğinden, her devir ve asrın ehline meb'us olan Peygamber o asrın ehlinin akıl ve

ümmetini teorik hikmet aracılığıyla pratik hikmete davet etmektedir. Bu hikmet gerek dünyevî maslahatları gerek uhrevî yararları garantileyen bir husustur. Peygamber (a.s.) Allah'ın farz kılmadığı uyduruk ruhbaniyeti yasaklamıştır. *"De ki Allah'ın kulları için ortaya çıkardığı güzellikleri kim haram kılabilir."*(A'raf, 7/32) Peygamber (a.s.), ruhbaniyeti *"İslâm'da ruhbanlık yoktur."* (Keşfu'l Hafâ, c.2, s.377) hadisiyle yasaklamıştır. Peygamber (a.s.), Cenâb-ı Hakk'ın *"Salih ameller işleyin"* (Sebe',34/11) emri gereği çalışmayı ve salih amelde bulunmayı emretmiştir. *"Kazandığınız güzel şeylerden yiyiniz"*(Mü'minun, 23/51), *"Size rızık olarak verdiğimiz güzel nimetlerden (helal olanlarından) yiyiniz"* (Tâ-hâ,20/81), *"Yeryüzündekilerden helal bir şekilde temiz olarak yiyiniz."*(Mâide,5/88) Peygamberimiz (a.s.) şöyle buyurmaktadır: *"Dünya'ya dünyada kalacak kadar, Ahiret'e de ahirette kalacak kadar çalış"* (Feyzu'l Kadir, c.2, s.12, H.No:1201) Peygamber (a.s.), adaleti ve iyi olan bütün şeyleri emretmiş, çirkin, münker ve her türlü haksızlığı neyhetmiştir. Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: *"Allah adâleti, iyilik yapmayı ve, muhtaç oldukları şeyleri yakınlara vermeyi emreder. Hayasızlığı, çirkin işleri, zülüm ve tecavüzü yasaklar. Düşünüp tutasınız diye size öğüt verir."* (Nahl, 16/90) Peygamber (a.s.) bütün bunları kendisine vahyedildiği şekilde açıklamıştır.[64]

---

hikmetleriyle mütenasib ve fehm ve idraklerine münasib mu'cizeler ile ba's olunmuştur. Akıl ve ma'rifetleri hal-i tufuliyyet veyahut hal-i sabavette bulunan ve sabiler gibi ancak maddiyat ve mahsûsatı idrak ve ihate edebilen edvar ve a'sâr-ı kadîme ehillerine meb'us olan peygamberlere yalnız mu'cizat-ı maddiye-i hissiye ve akıl, hikmet ve ma'rifetleri hal-i şebabiyet veyahut hal-i kuhuliyette bulunan ve maddiyat ve mahsûsat gibi makûlat ve maneviyatı da idrak ve ihata eden ezman-ı ahîre ehillerine meb'us olan Peygamber-i ahir zamana da hem mücizat-ı maddiye-i hissiye ve hem mucizat-ı akliye-i maneviyye verilmiştir. Edvar ve a'sâr-ı kadîme peygamberlerine verilen maddî ve hissî mu'cizeler akıl ve ma'rifetleri hal-i tufuliyyet ve sabavette olan kavimlerine harik-i âde olur ve da'vay-ı nübüvvette delâlet-i âdiye-i zaruriyye ile delâlet ederse de as'âr-ı ahire Peygamberine verilen maddî ve hissî mu'cizeler, akıl ve hikmet ve ma'rifetleri hal-i şebabiyet ve kuhulette olup bütün eşyada zâhir olan asârın esbab-ı tabiiyye ve maddiyesini arayan ve esbabı bilinemeyen eserlerin dahi esbab-ı tabiiye-i meçhuleden olduğu fikrinde bulunan kavmine harik-i âde ile hüccet-i katıa olamayacağından ve da'vay-ı nübüvvette sıdkına derece-i kifayede delâlet-i âdiye-i zaruriye ile delâlet edemeyeceğinden Nebiyy-i ahir zamanın maddî ve hissî mücizelerine aklî ve manevî mu'cizeler de ilave olunmuş ve bu vechiyle din ve şeriatı ile'l-ebet te'yid kılınmıştır.

64- Hâce-i kâinat aleyhi efdalü't-tahiyyat Efendimiz Hazretleri hikmetle ba's olunduğu cihetle edille-i kat'iyye-i yakîniye ile din ve dünya ve ahiretin mesâlih ve menâfiini kâfili bulunan ve ayn-ı hikmet olan a'mal ve ahkâm-ı şeriatına davet etti. *"....Uydurdukları ruhbaniyeti ise Biz kendilerine farz kılmadık, lakin Allah'ın rızasına nâil olmak için kendileri icad ettiler, kaldı ki ona gereği gibi de riâyet etmediler...."* (Hadid, 57/27) Bu kavl-i celîliyle beyan buyurulduğu üzere edyan-ı sâlifeden, Nasraniyetle Allah Teâlâ'nın farz ve meşru etmediği ve rıza ve kurbet, riyazet ve ibadet kasdıyla ruhbanların uydurdukları ruhbaniyet, "inkıtaun ani'l halk,

3. Peygamberdeki Eşsiz Kemâlât

Hz.Peygamber (a.s.)'in nübüvveti, ayrıca peygamberde kemâle eren ve nübüvvet gereği olan şeyler ile de sâbittir. Zira peygamberimiz (a.s.) yaratılış ve ahlak bakımından insanların en güzeli idi. Nitekim onu vasfeden şöyle demektedir: *"Onun gibisini ne önceden ne de sonradan gördüm"*[65] Aynı şahıs şöyle devam etmektedir." *Temiz bir niyetle onun cemalini gören ve beyanını işiten bir kimse, hiçbir sûrette delile ihtiyaç duymaz."*[66] Peygamber (a.s.) akıl bakımından insanların en olgunu, ilim bakımından en ilerisi ve beyan bakımından insanların en fasihi idi. Akılların kuşatamadığı ve bilginlerin hakikatını açıklamaktan âciz kaldıkları mükemmel şeriatı bunu kanıtlamaktadır. Halbuki peygamber (a.s.) dinden ve kitaptan uzak, hikmet ve

---

i'razün ani'd-dünya" bid'at ve ataletini *"İslâm'da ruhbanlık yoktur."* (Keşfu'l Hafâ, c.2, s.377) nutk-i âlisiyle nefy ve men buyurdu. Ve kalb-i âlî-i nebevîlerine vahiy ve ilham buyurulan ayât-ı Kur'âniye ve ehâdis-i nebeviyeleri cihetiyle din ve dünyada nafi' dinî ve dünyevî amellerde sa'y ve ictihad ile emreyledi. Hayat-ı dünyada zarurî olan maişet-i dünyeviye için sa'y ve ameli emir buyurduğu gibi saadet-i ebediyeye müeddî olan amâl-i ahirete de terğib buyurdu. Din-i Mübin-i İslâmın amir bulunduğu hikmetler bîpayan olduğu cihetle *din terakkiye manidir* sözüyle din-i İslâma ta'n edenler, İslâm'ın hakaikinden bîhaber bulunan sefih ve sefillerdir. [Yoksa edyan-ı mevcûde içinde *din-i tabiî* vasfıyla tavsife layık olan din, Din-i İslâm olduğunu ve kavaid-i ictima'iyesi tabiat-ı insaniyeye ve muhakemat-ı akliyeye muvafık bulunduğunu tabiilerin mutaahhirlerinden tetkik-i edyan ile iştiğal eden sahib-i insaf bazı mudakkikleri ikrar ve itiraf etmişledir. Bütün dinlerin hasm-ı canî olan Martin Luther (1483-1546) bile *"Dinlerden bir din ile mütedeyyin olmayı, arzu edeydim, din-i İslâm ile mütedeyyin olurdum"* dediği meşhurdur. Şu hakikatı *"...Yani Allah'ın insanları yaratmasında esas aldığı o fıtrata uygun hareket et. Allah'ın bu hakikatını kimse değiştiremez. İşte dosdoğru din budur..."* (Rûm, 30/30) nazm-ı celîli ile *"Her doğan çocuk İslâm fıtratı üzerine doğar. Sonra ebeveyni onu ya yahudileştirir, ya Hristiyanlaştırır, veyahut mecûsileştirir."* (Müslim, Kader, 6) hadis-i şerifi dahi natıktır. (Tekmile,134)]

65- Seyyid-i Veled-i Adem (a.s) Efendimizin hilkatte nâsın ekmel ve ahseni olduğu kütüb-i ehâdisden şemail-i âliye-i nebeviyyelerini beyanda şerefvarid olan asâr ve ahbarıyla ma'lûm olduğu gibi *"Siması güzel olmayan hiçbir peygamber gönderilmedi ve ben onların en güzeliyim", "Yusûf peygamberlerin en güzeli ve ben en zarifiyim" (Müslim, Fedâil, 25, hadisin lafızlarında farklılık vardır)* hadisleri de delâlet eder. Ve ahlâkla nâsın etemm ve ekmeli olduğunu beyanda *"Ve Sen pek yüksek bir ahlâk üzerindesin!"*(Kâlem,68/4) nazm-ı celîl-i ile *"Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim."* (el-Beyhaki, Es-sünenü'l-Kübra, Mekarimü'l Ahlâk, 40) hadis-i şerif-i kâfi ve vâfidir.

66- Mukaddem ulemayı Yahud'dan olup hicret-i nebeviye günü şeref-i İslâm ile müşerref olan Abdullah bin Selam'dan Mefhar-i mevcûdat aleyhi ekmelü't-tahiyyât Efendimizin Medine-i Münevvere'ye hicretleri günü meclis-i âli-i nebevîlerine duhûl şerefine nâil olduğunu ve vech-i saadetlerini görünce *"Kendilerine Kitap vermiş olduğumuz kimseler, onu (Muhammed'i) tıpkı evlatlarını tanıdıkları gibi tanırlar..."*(Bakara, 2/146) nazm-ı celîlinin nâtık olduğu vechiyle nebiyy-i sâdık olduğunu bildiğini ve hiçbir mu'cize ve delil talep etmeksizin şeref-i iman ve İslâm ile müşerref olduğunu İmam Tirmizî sened-i sahihi ile *Müsnedinde* rivâyet etmiştir.

edebten yoksun bir toplumda büyümüştür. Cenâb-ı Hakk'ın buyurduğu gibi ümmîler içinden çıkan bir nebiydi. *"O, ümmîler arasından, kendilerinden olan bir Resül gönderdi."* (Bakara, 2/62) Nitekim bu özellik onun en büyük mu'cizesini teşkil etmekteydi. *"Ey Resûlüm! Sen vahyimizden önce kitap okuyan veya yazı yazan bir insan değildin. Eğer böyle olsaydı, batıl iddia peşinde olanlar şüphe edebilirlerdi."* (Fetih, 48/29)[67] Peygamber (a.s.) soy ve neseb bakımından insanların en şereflisi ve yücesi idi.[68] O, küfür ve günahtan korunmuş olup emanet ve doğruluk ile bilinirdi.[69]

B. Hz. PEYGAMBER'İN NÜBÜVVETİNİN ÖZELLİKLERİ

Bunlar sayılmayacak kadar çoktur. Bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

67- Peygamber-i Ekrem (a.s) Efendimiz Hazretleri, din ile kitabı ve hikmet ile adâbı olmayan Arap cahilleri arasında neş'et ettiği; din, kitabı taallüm edecek müddet ehl-i kitap ulemasından bir âlim ile, hikmet ve edebi öğrenecek kadar bir hakîm ile ihtilat etmemiştir. Şâyet öyle bir âlim ile ihtilatı ve hakîm-ı filozofa tereddüd ile tederrüsü vaki olsaydı, kable'n-nübüvve ticaretle Şam'a teşriflerinde Buheyra nam rahip ile bir defa az müddet mülakatını a'dası nakil ve hikaye ettikleri gibi onu dahi hikaye ve işâe ederlerdi. Peygamber-i Ekrem (a.s), "Nebiyy-i ümmî" olduğu halde bu kadar maârif-i ilâhiyenin menbaı ve hakâik-i diniyenin mazharı ve masdarı olması sıdk-ı nübüvvetlerine delâlet eden mu'cizelerin en zâhir ve bâhiridir. *"Ey Resûlüm! Sen vahyimizden önce Kitap okuyan veya yazı yazan bir insan değildin..."* (Ankebût, 29/48) nazm-ı celîlinin tefsirinde irtiyab ve tereddüdün *"...Eğer böyle olsaydı bâtıl iddia peşinde olanlar şüphe edebilirlerdi."*(Ankebût, 29/48) kavl-i şerifiyle müptillere tahsis buyurulmasının vechini beyanda ümmîlik, okuyup yazmamak nübüvvetin şartı olmadığı cihetle, Peygamber Efendimiz, Nebiy-i ümmî olmasaydı Kitab-ı Kur'ân'dan mukaddem Kitab-ı Kur'ân'a me'haz olacak ortada mevcût bir kitap olmadığından, Kur'ân'ın Kitab-ı İlâhî olmasından muhik ve munsifler reybe ve şekke düşmezlerse de mübtiller irtiyab ve tereddüde düşerler ve bu tereddüdlerini ibtallerine vesile, bahane kılarlardı. Peygamber Efendimizin Nebiyy-i ümmî olması nübüvvetinin inkârına, inkâr ve ibtalına iltizam eden münkir ve mübtillerine bile yol bırakmadığından, ümmîlik haddı zatında makbul ve mu'teber olmadığı ve nübüvvette şart bulunmadığı halde Peygamber Efendimizde ümmîlik mucizatın en a'zam-ı olduğu ehl-i tefsir zikir etmişler. İmam-ı Busirî de *Kaside-i Büre'*sinde bu mu'cize-i bâhireye:
"Zaman-ı cahiliyette Nebiyy-i Ümmîdeki kemâl-i ilmi ve yetimliğiyle tamam-ı edebi mu'cize olmak cihetinden sana kifâyet eder" anlamındaki beytiyle işaret etmiştir.

68- Seyyid-i Veled-i Adem (a.s) Efendimiz Hazretlerinin neseb-i âlileri Hz. İsmail (a.s)'den, Hz. İbrahim (a.s)'e müntehî olan ve ensab-ı Arabın en âli ve en şerîfi bulunan neseb-i Kureyşîdir. Ensab-ı nâsı ziyâde bilen ve zabteden Arabların da ma'lûmudur: *"Size kendi aranızdan öyle bir Peygamber geldi ki..."* (Tevbe, 9/128) "min enfesiküm" "fâ" fetha kıraatine binaen: *(Soyca) yani baba tarafından (en üstününüz) (hısımlık bakımından) yani anne tarafından. (Ve şeref bakımından) yani ilim, din vb. faziletler yönünden* tefsiri Hz. Ali (k.v.) Hazretlerinden mervîdir.

69- Seyyid-i Enam (a.s) Efendimiz Hazretleri nübüvvetlerinden mukaddem tevhid ve din-i İbrahim üzere bulundukları ve ahlâk-ı hamîde ile mevsuf ve *Muhammed es-Sadık el-Emin* ismiyle mevsum oldukları ahbab ve a'dası arasında ma'ruf ve meşhurdur.

1. Hatemiyet

Nübüvvet silsilesi kemâle erip onun peygamberliğiyle nihâyet bulmuştur. Binaenaleyh Peygamberimiz (a.s.), kendisinden sonra peygamber gelmeyecek olan son peygamberdir.[70]

2. Getirdiği Dinin En Üstün ve Neshedici Olması

Onun dini, dinlerin en üstünü ve neshedicisidir.[71] Zira nesih, "zaman ve şahsa göre değişen[72] hikmet ve maslahat gereği[73] önceki şer'î bir hükmün, sonraki bir hükümle değiştirilmesidir." Bundan, Yahudi ve Hristiyanların iddiasının aksine Cenâb-ı Hak için muhâl olan cehalet veya bedanın gerekliliği ortaya çıkmaz.[74] Bilakis kulların

[70]- Sultan-ı Enbiya aleyhi efdalü't-tahaya Efendimizin nübüvvetiyle enbiyanın nübüvvetleri hatmolunup tamam olduğunu; "*...İşte bugün sizin dininizi kemâle erdirdim ve üzerinizdeki nimetimi tamamladım...*"(Mâide, 5/3) "*Muhammed (a.s) içinizden hiçbir erkeğin babası değildir, lâkin Allah'ın Resûlü ve peygamberlerin sonuncusudur...*"(Ahzab, 33/40) nazm-ı celîlleriyle beyan buyurulduğu gibi, nazm-ı celîl-i mezkûrun nüzulunda nübüvvetin hatmi ile bab-ı nübüvvetin seddolunmasını münkirlerin inkâr ve istib'adları üzerine şerefvarid olan; "*Peygamberlik örneği, sadece bir kerpiç yeri (boş) kalan mamur bir ev gibidir ve işte ben o kerpicim, benimle peygamberlik son bulmuştur.*" (Müslim, el- Fedâil, 7) hadis-i şerifleriyle de temsil buyurulmuştur. Hadis-i mezkûru İmam Müslim *Sahihinde* sened-i sahih ile rivâyet etmiştir. Ulema ve urefadan bazı erbab-ı maânî tarafından dahi hatm-i nübüvvet, cemî-i enbiyanın nübüvvetlerindeki esrar ve hakâiki cem' ile kalb-i âli-i hazret-i nebevînin o esrar ve hakâike ma'den ve mahzen kılınması ve eydi-i ağyardan muhafaza için mühür vaz' olunması sûretiyle tasvir edilmiştir.

[71]- *Ve nasihuhâ* kavlinin *efdalu'l-edyân* kavli üzerine atfı, ma'lulun illeti üzerine atfı kabilindendir. Din-i Mübin-i Muhammedî efdal-ı edyan olmasıyle bütün dinleri nâsihtir demek olur.

[72]- *Nesh,* luğatta; izale ve nakil manalarınadır. *Rüzgar izi sildi* ve *kitabı naklettim* denir. Örf-i şer'de dahi hikem ve mesalih-i ibade riâyet hikmetine mebnî, hükm-i sabık-ı şer'îyi ref' ve izale ve bedeline hükm-i lahik-i şer'îyi ikame ile tebdil olunduğu ve hükm-i sabık-ı şer'î ile amel müddetinin munkazî olup nihâyet bulunduğunu ve hükm-i lahık-ı şer'î ile amel müddetinin hülûl ve dühûl ettiğini beyandan ibarettir.

[73]- Zaman ve mekânın ve eşhasın müracaatlarının ihtilafiyle suret-i tedavi tebeddül ettiği gibi, zaman ve ehlinin tebeddülü ile mesalih ve menafi tebeddül etmesiyle mesalih ve menafii mütezammın olan ahkâm dahi tebeddül eder. Bir zaman ehli için müfid olan bir hüküm, diğer zaman ehli için müfid olmaz. Belki o hükmün zıddı ve muhâlifi bulunan diğer hüküm, hikmet ve maslahatı müştemil ve müfid olur. Hikmet ve maslahata riâyet ve muhafaza için diğer zaman ehli hakkında hükm-i sabıkı değiştirmek ve hükm-i sabıkın zıddı ile hüküm etmek lazım olur.

[74]- Sefeh ve abesten âri ve berî olmak hikmetine mebnî, mesalih-i ibad ve menafiini müştemil olan ahkâm-ı ilâhiyeden bir hükmün nesih ve ibtali, o hükmün müştemil olduğu, maslahat ve menfaatın fevtini istilzam edeceği cihetle o hükmün nesih ve ibtaliyle müştemil olduğu maslahat ve menfaatın fevtedilip riâyet edilmemesi, ya o hükmün maslahat ve menfaat-ı mezkûreyi müştemil olduğuna âdem-i ilimden, veyahut o hükmün müştemil olduğu maslahat

yararı ve maslahatı açısından nâsih hükmün mensûh olan hükümle eş değer olmayıp ondan daha üstün olduğu anlaşılır.[75] Cenâb-ı Hakk'ın "*Biz, tatbik edenlerin elde edecekleri mükâfat bakımından daha hayırlısı veya benzerini getirmedikçe, herhangi bir âyetin hükmünü neshetmez veya erteleyemeyiz*" (Bakara,2/106) beyanına gelince, burada kastedilen anlam şudur: Yararda veya yararla birlikte sevapta daha hayırlısını getiririz ya da sadece sevap bakımından benzerini getiririz, demektedir.[76]

3. Evrensellik

Peygamber (a.s.)'in bi'seti ve mesajı bütün insanlaradır. [Hz. Peygamberin nübüvveti ve risaleti âyet-i kerîmede buyurulduğu gibi bütün insanlara, hatta cinlere şamildir. "*Ey resûlüm, biz seni bütün insanlığa rahmetimizin müjdecisi, azabımızın uyarıcısı olarak gönderdik. Lâkin insanların ekserisi bunu bilmezler.*" (Sebe', 34/28), "*Hayır ve bereketi ne muazzamdır O zatın ki bütün ins ve cinni uyarsın diye o has kuluna doğruyu eğriden ayıran Furkan'ı indirdi.*" (Furkan, 25/1) Bazılarına göre bu umumîlik melekleri de kapsar.

üzerine o hükmü nâsih olan hükmün müştemil olduğu maslahatı tercihten olup; birincisi Allah Teâlâ şanında muhâl olan *cehli*, ikincisi de muhâl olan *bedayı* müstelzim olduğunu Yahudi ve Nasara taifelerinden pekçokları za'm ettiklerinden neshin dahi muhâl olduğunu za'm ve iddia etmişlerdir. Ve mezkûr iddialarına bina ile edyan-ı sabıkadan bazı ahkâmı nâsih olan Din-i Muhammedînin Din-i İlâhî ve Hz. Muhammed'in nebiyullah olmadığına istidlâlda bulunmuşlar ise de zaman ve ehlinin ihtilafiyle muhtelif olan hikem ve mesalihe riâyet hikmetine mebnî, neshin cehil ve bedayı müstelzim olmayıp câiz olması delil-i aklîsi, Yahud ile Nasaranın iddia ve istidlâl-ı mezkûrlarını red ve ibtal ettiği gibi, şer'-i Adem'de kız kardeşle izdivacın helal olması ve şer'-i Yakub'da iki kız kardeşin bir zevc nikahında cem edilmesi hükümlerinin başka şeriatlarda haram olması hükmüyle ve şeriat-ı İbrahim'de hitânın câiz olması hükmünün şeriat-ı Musa'da vâcip olması hükmüyle ve daha bu gibi şerayi-i sâlifeden bazı hükümlerin diğer bazı hükümlerle nesh ve tebdil olunduğu delil-i naklîsi dahi red ve ibtal eder.

[75]- Ahkâm-ı ilâhiye, ibadın mesalih ve menafiini tahsil ve nefislerini tekmil etmek hikmetine mebnî meşru' olup nesh ve tebdilleri hasebe'z-zaman mesalih ve menafiin tebeddülleri ile olduğuna mebnî mensuh olan hükm-i şer'înin müştemil olmadığı maslahat ve menfaatı nâsih olan hükm-i şer'înin müştemil olması ve bu vechile, hükm-i nâsihin hükm-i mensûhdan efdal ve hayırlı bulunması lazım ve zarurîdir.

[76]- Beyan kılındığı vechile ibadın menafi' ve mesalihini iştimalde nâsih hükmün mensuhtan efdal ve hayırlı olması lüzûm ve zaruretine mebnî "*...daha hayırlısını...*" (Bakara, 2/106) kavl-i şerifinde ibahe ile nesh takdirinde dahi hem nef', hem sevabta nâsihin mensuhtan efdal ve hayırlı olması manasının veya *benzerini getirmedikçe* (Bakara, 2/106) kavl-i şerifinden de yalnız sevabta nâsih, mensuhun misli bulunması manasının irade buyurulduğu zâhir olur. Tahkik-i mezkûr Beyzavî'nin tefsiri ile Seyelekutî'nin haşiyesinden me'hûz ve müstefaddır.

4. Kapsayıcılık

Peygambere kuşatıcı ve kapsamlı ifadeler *(Cevamiu'l Kelim)* verilmiştir. (Tekmile, 136, 137)]

5. İsra ve Miraç

Peygamber (a.s.) Kur'ân'da belirtildiği gibi gece vakti Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya götürülmüş, meşhur olan ve ümmetin kabul ettiği hadiste[77] geçtiği üzere, Mescid-i Aksa'dan da yüce semalara çıkarılmıştır. Buna dair selef ile halef arasındaki ihtilaf, sadece olayın niteliği konusundadır.[78]

Bazıları mi'racın ruh ve uykudaki[79] bir rü'ya halinde gerçekleştiğini ileri sürüp şu âyet ve hadisleri delil göstermektedirler: *"Miraçta sana gösterdiğimiz temaşayı sırf insanları deneme vesilesi kıldık."* (İsrâ,17/60)[80] Malik b. Sa'saa, Peygamberimizin şöyle dediğini rivâyet eder: *"Ben Mescid-i Haram'da uyuduğum bir sırada Cebrail geldi."*

[77]- Peygamber-i Ekrem (a.s) Efendimizin hasâis-i nebeviyelerinden olan Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya israları, Kitab-ı Kur'ân'dan natık bulunan, *"Bir gece, kendisine bazı delillerimizi gösterelim diye kulu Muhammedi, Mescid-i Haramdan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götüren O zatın şanı yücedir..."* (İsrâ, 17/1) nazm-ı celîldir. Ve Mescid-i Aksa'dan semavât-ı ulyâya mi'raçları hasîsasına (özelliğine) delâlet eden hadis dahi eimme-i hadisin turuk-i adîde ile Ashab-ı Kiram'dan rivâyet ettikleri mi'rac hadis-i meşhurudur. Eimme-i hadis, hadis-i mezkûru Hazret-i Enes'den şu lafz-ı şerif ile rivâyet etmişledir: *"Bana Burak getirildi. Adımını gözünün erişebildiği yere kadar atardı. Ona binip Beytu'l-Makdis'e geldim. Mescide girip iki rek'at namaz kıldım. Sonra dünya semasına çıkarıldım. Cibrîl kapının açılmasını istedi: 'Kim o ' denildi. Cevap verdi: 'Cibrîl! 'Yanındaki kimdir?' 'Muhammed! O peygamber olarak gönderildi mi? Cibrîl cevap verdi: 'Evet! kapı açıldı, Hz. Adem görünüverdi..."* (Müslim, İman,74)

[78]- "Selef" ile maksud Sahabe ve tabiîn ve tebe-i tabiîn, ve "halef" ile maksud da müfessirîn ve muhaddisîn ve fukahâ gibi ulema-i din'dir.

[79]- Bu kavlin kâili Ashab-ı Kiramdam Hz. Aişe'dir. *Peygamberin bedeni kaybolmadı ama ruhu göğe yükseltildi* buyurmuş. Ve Hz. Muaviye'dir. O da *(Miraç) salih bir rüya idi. Peygamberin (a.s) ruhu göğe yükseltildi* demiştir. Ve tabiînden Hasan-ı Basrî (v.110/748) ve İmam-ı ehl-i siyer Muhammed bin İshak'dır. *O (Miraç), uykuda salih bir rüya idi* (İbn-i Mace, c.2, S.1282, H.No:3893, Hadislerin lafızlarında farklılık vardır) demişlerdir.

[80]- *Miraç*, duafay-ı müslimînden bazılarının irtidad ve iftitanlarına bâdi fitne olmasıyle âyet-i mezkûredeki rü'yayı miraç ile tefsir ve mi'racın hal-i menamda rü'ya olması kavilleri üzerine istidlal etmişlerse de, hak olan rü'yay-ı mezkûre ile maksud; *"Allah, Resûlünün rüyasını elbette doğru çıkaracaktır...."*(Fetih, 48/27) Kavl-i şerifiyle beyan buyurulan Ashab ile Mescid-i Haram'a duhûlleri hakkında Peygamber Efendimizin Hudeybiye'de gördükleri rü'yadır, Miraç rü'yası değildir. Sahabeden bazıları mezkûr rü'yanın hükmü olan Mescid-i Haram'a duhulleri senesinde vuku'bulacağını zan ve tahmin ettikleri ve o sene mescide duhulleri müyesser olmayıp ağır şartlar ile sulh oldukları ve Medine-i Münevvere'ye avdet ettikleri cihetle rü'yay-ı mezkûre, haklarında fitne ve bela olmuştur.

Daha sonra Peygamber (a.s.) şöyle devam eder: *"Mescidde olduğum halde uyandım."* (Buharî, Mi'rac,1)

Ulemanın çoğunluğu mi'racın yakaza halinde ruh ve cesedle birlikte gerçekleştiğini söylemektedir. Delil olarak isra âyeti ve mi'rac hadisini[81] zikredip şöyle diyorlar: *"Nassların, aklen bir imkânsızlık sözkonusu olmadığı müddetçe, zahiri üzerine bırakılması vaciptir."* Bahse konu olan âyet ve hadiste bir imkânsızlık görünmemektedir. Zira Güneş yer küreden yüzaltmış kez daha büyük ve ağır olduğu halde bir saniyeden daha az bir süre içerisinde aşağı tarafı, yukarı tarafına ulaşacak şekilde sür'atle dönmektedir. Keza cisimler birbirine benzer olup Yüce Yaratıcının bazılarına tahsis ettiği özelliklerle birbirinden ayrılırlar. Dolayısıyla Hz.Peygamber (a.s.)'in bedeninde veya onu taşıyan varlığın bünyesinde güneşten daha hızlı unsurların yaratılması mümkündür.[82] Ayrıca inkâr edenlerin ve imanı zayıf Müslümanların olayı uzak görmesi de mi'racın hem ruh hem cesed olarak gerçekleştiğine delil olarak gösterilmiştir.[83] Bazıları mi'racın tekerrur ettiğini belirterek bu ihtilafı gidermeye çalışmışlardır.[84]

[81]- "Abd", ruh ile cesedin mecmuunun ismi ve İsrâ dahi geceleyin cisim ile seyir ve hareketin ismi olması, âyet-i İsrâ'da Peygamber Efendimizden abd ile ve mi'rac'ından İsrâ ile tefsir buyurulması mi'racın hal-i yakazada ruh maa'l-cesed vuku'bulduğuna delâlet ettiği gibi mi'racın mezkûr ve meşhur hadisi dahi mi'racın hal-i yakazada ruh maa'l-cesed olduğuna delâlet eder demişlerdir.

[82]- Mukaddimede ecsâmın ahkâmını beyanda zikrolunduğu üzre cisimler haddi zatlarında gayr-i mütecezzi cüzlerden ibaret ve zatları birbirinin misli bulunduğu ve taayunları ve birbirinden temeyyüzleri ancak her birisine fail-i muhtarın ta'yin ve tahsis ettiği arazlar ve hasseler ile olduğu cihetle fail-i muhtar bir cisme vermiş ve o cisimde zuhûra gelmiş olan bir eserin harikulâde olarak diğer cisimden de zuhûr etmesi câiz ve mümkündür. Belki bir cism-i sakîlde vaki olan seyr-i seriin ondan hafif bulunan diğer cisimde imkân-ı vukûu daha zâhirdir.

[83]- Havada tayaran ve semaya urûç gibi insanlardan hal-i yakazada husûl ve vukûu istib'ad ve inkâr olunan ahvâlin, hal-i menam ve rü'yada Peygamberden değil ahad-ı nâsdan dahi vukûu istib'ad ve inkâr olunmadığı halde Peygamber Efendimizin ihbar buyurdukları mi'racın müşrikîn ve duafa-i müslimîn tarafından istib'ad ve inkâr olunması, Peygamber Efendimizin ihbar buyurdukları mi'rac ile hal-i yakazada cesed ile olan mi'racı kasd buyurduklarına delâlet eder. Şâyet ihbar buyurulan miraç hal-i menamda rü'ya kabilinden olan mirac olaydı istib'ad ve inkâra mahal olmadığını beyan ile münkirlerin inkârları Peygamber Efendimiz tarafından reddolunurdu.

[84]- Mi'racın keyfiyetinde, mezkûr olan iki muhâlif kavlin tevcih ve tevkifinde bazı ehl-i kelâmın zikrettikleri vecih, ehl-i hadisten bazılarının İsrâ' ve mi'racın hal-i menamda mescidden Hatimden vaki olduğuna delâlet eden Mâlik bin Sa'saa'nın hadisi ile hal-i yakazada Ümmü Hanî hanesinden vukûuna delâlet eden Ebu Zer'in hadisi arasındaki muhâlefet-i zahiriyeyi defi'de, İsrâ' ve Mi'racın Peygamber Efendimizden mükerrer vuku'bulması vechinden me'huz olduğuna Hızır bey merhum *Kaside-i Nuniye*'sinden

Dediler hem mükerrerdir vukûu
Muâriz düştü gördüler hadisân

beytiyle işâret etmiştir.

Sûfiye, mi'racın yakaza halinde tam bir soyutlanma ve genel bir yayılma, beşeriyetten melekliğe ve nasût âleminden melekût alemine, hatta lahût âlemine bir yakınlaşma ile gerçekleştiğini söyler.[85] Hz.Peygamber (a.s.)'e vahiy indiğinde bu durumlar gerçekleşirdi. Buharî ve başkasının rivâyet ettiği gibi, Peygamber üzerinde insanlardan soyutlandığının etkileri görülür ve alnından terler süzülürdü.[86] Râzî de, "*Sonra o yaklaştı ve iyice sarktı*"(Necm,53/8-9)[87] âyeti de buna işaret etmektedir.

85- *İnsilâh,* luğatta bir şeyin diğer şeyden sıyrılıp çıkması manasına ise de, ıstılah-ı sûfiyede ruhun ruhaniyetinin galebe ve galeyanı ile taallukunun bedeni haricine tevessu' etmesiyle dâhil ve hâriçteki eşya ve ahvâlin ruha munkeşif olmasından ibarettir. İnsilâh, ruhun bedenine olan taallukunun bi'l-külliye inkitaı manasına değildir. Ruhun bedenden taallukunun bi'l-külliye inkıtaı ile bedenden hayat zâil ve mevt-i tabiî hâsıl olur. Münsalihde teneffüs ve hareket gibi âsar-ı hayatın mevcût olması ve meyyitte mevcût olmaması, insilâhda ruhun bedenine olan taallukunun bekâsına ve mevtte taallukunun inkitaına ve insilâh mevt olmadığına delâlet ettiği gibi, münsalihde dahil-i beden ve harice ilim ve şuûrun mevcût olması, nâimde mevcût olmaması dahi insilâhın hakikatte nevm olmadığına delâlet eder. Ruh-i münsalihin taallukunun tevessü' nisbetinde, ilim ve şuûru da tevessü' eder. Âlem-i mülk ve melekûtu belki lâhutu ihatada bulunur. İnsilâh enbiyada vaki' olduğu gibi vereseleri bulunan evliyada belki makam ve mertebelerine göre mü'minlerin atkiya ve sâlihlerinde dahi vaki olur. Fakat enbiyanın insilâhları ekmel olduğu ve insilâhları ile ziyâde telattuf ettikleri cihetle ervâh ve melâikeye mülâki olurlar. Ve daha ziyâde ulûm ve maârif ahz ve istifâza ile nâsa neşir ve ifâze ederler. Ve maa-hâzâ enbiyanın insilâhları da birbirinden farklıdır. Hz. Musa veray-ı hicabda kelâm ile mükerrem olduğu halde Hz. Peygamber-i Ekrem Efendimiz bilâ hicab rüyetle muazzam ve muhterem olmuştur.

86- *"Buharî senediyle Hz. Aişe'nin şöyle dediğini rivâyet eder: Resulullah'ı soğuğu pek şiddetli bir günde kendisine vahiy nâzil olurken gördüm. İşte öyle soğuk bir günde bile kendisinden o hal geçtiği vakit şakaklarından şıpır şıpır ter akardı"* (Buharî, Bed'ü-l Vahy, 1) İşte bu durum, vahyin ağır bir iş olduğunu göstermektedir. Beşer tabiatını etkilemekte ve kaplamaktadır. Askalânî ve Kastallânî, kendi şerhlerinde bu hususu şöyle belirtmişlerdir: Cenâb-ı Hak peygamberlerini vahiy anında beşerî hallerden sıyırıp kurtararak tam bir ismet ve istikamet içinde vahiyle başbaşa bırakmaktadır. Daha sonra onu beşerî hikmetle tebliğ edecek duruma getirmektedir. Bu vahiy, bazan arı uğultusuna benzer ki Resûlullah kendisine verilmek istenen manayı ondan süzerek alır. Bazan melek bir insan şeklinde onunla konuşarak söyler. Peygamber onun söylediğini ezberler. Tekrar anında beşer haline döner. Bu, çoğu zaman göz açıp kapamak kadar erken olur. Bunun için buna vahiy denilmiştir. Çünkü o sür'atle gelir, yine aynı şekilde kısa bir sürede sona erer.

87- İmam Farüddin Râzî *Tefsir-i Kebir*'inde *"Sonra o yaklaştı ve iyice sarktı."* (Necm, 53/8) fiillerinin failleri zamirlerinin Hz. Peygambere veyahut Cibrîl'e râci olması ihtimallerini zikirde Hz. Cibrîl'in Peygamber-i Ekrem Efendimize dünüv ve tedellisi sûret-i beşeriyeye temessül ile, Hz. Peygamberin Cibrîl'e dünüvvü ve tedlisi de evsaf-ı beşeriyeden tecerrüd ve insilâh etmesi ile olduğunu zikir etmiş ve beşer ile meleğin mülâki olmaları şu iki sûretin birisiyle olması zarurîdir demiştir. İbn Hacer Askalanî de İsfehânî'den tenzilin iki tariki bulunduğunu, birisi Peygamberin sûret-i beşerîyeden, sûret-i melekiyeye tekarrüb ile melekten ahz ve telakki etmesi tariki ve diğeri de meleğin temessül ile sûret-i beşere girip Peygambere ihbar etmesi tariki olduğunu, birinci tarikin ikincisinden daha suûbetli bulunduğunu nakil ve rivâyet etmiştir.

Binaenaleyh sûfiyenin görüşü, bazı kahramanlar[88] beğenmese de miraç konusunda en kapsamlı görüştür.[89] Miraç konusunda sözün özü olarak şunu söyleyebiliriz: Miraç, tabiat âleminde harikulâde bir olaydır.[90]

88- Abtâl, pehlivan manasına olan batal'ın cem'idir. Abtal ile maksud, muhâlif ve munâzilerine galebe etmekte sa'y-i belîğ sâhibleri olan ulema-ı bahs ve cedel ve bazıları ile de murad Tefsir-i Beyzavî muhaşşisi *Sa'dî Çelebi*'dir. Âlim müşar ileyh insilâhın hâdis olan ıstılahat-ı sûfiyeden olduğu ve ma'ruf ve meşhur dahi olmadığı cihetle kadîm ve ma'ruf ve meşhur olan mi'rac-ı nebevînin insilâh ile tefsirine razı olmamıştır. Hal-ı insilâha insilâh itlak ve istilâhı hâdis ise de mezkûr hal zatında kadîm ve ehli indinde ma'ruf ve meşhur olduğundan ve ulema-ı zâhirden Fahr-i Râzî ve İsfehânî gibi muhakkikler ve İmam Buharî ve İbn-i Hacer Askalânî ve İmam Kastallânî gibi muhaddisler dahi bulunduklarından tereddüt ve âdem-i rızaya mahal yoktur.

89- İnsilâhın tarif ve beyanından ma'lûm ve mefhum olduğu üzere münselih, hal-i insilâhında haric-i bedenine iltifat ve ihtilattan münkatı' gibi göründüğünden, zahir-i halde nâime ve insilâhı dahi halet-i menamda rü'yaya benzediği ve hakikatte münsalihin ruhunun dahil-i bedene ve tevessü' ile haricine taalluku bâki kaldığından ve iltifat ve ihtilatı gayr-i münkati bedenine ve harice his ve şuûru daha zâid bulunduğundan münselih nâim değil belki yakzan bulunduğu ve hal-i insilâhı da cismanî olduğu cihetle, mi'rac-ı nebeviyenin hal-i insilâhı ile vukûunu kâil olan sûfiye-i kiramın kavilleri zahirî ile mi'racın menamda ruhanî olması, hakikatı ile de hal-i yakazada cismanî bulunması kavillerini câmi'dir.

90- Arifînden bazı muhakikler Seyyid-i Enam (a.s) Efendimiz Hazretlerinin mi'racını beyanda Seyyid-i Kâinat aleyh-i ekmelü't-tahiyyat Efendimiz Hazretleri Allah Teâlâ ve tekaddes hazretlerinin hilafet-i kübra ile halifesi ve cemî-i esma' ve sıfat-ı ilâhîsinin mazharıdır. İnsilâh-ı tâm ile insilâh etmesi ve meclisinde yakzan halinde bütün mülk ve melekûtu müşahede buyurması ve onlardan haber vermesi muhakkaktır. Ancak hakikat-ı Muhammediyeyi idrak ve ihata edemeyenlerin fikir ve nazarında insilâh-ı tâm ile mi'raclarının keyfiyeti elbette hâfî olur demişlerdir. Havasdan olmayan kimselerin hakikat-ı muhammediyeyi idrak ve ihata edemediklerini İmam Busirî dahi *Bür'e*'sinde;

Nasıl idrak eder dünyada onun hakikatını
Rüyası ile teselli bulan kavm-ı niyam

beytiyle beyan buyurmuştur. İmam-ı müşar ileyh; beyt-i mezkûrunda (kavmun-niyâmun) ile *"insanlar uykudadır, öldüklerinde uyanırlar."* (el-Mekasidü'l Hasene, s.518) hadis-i şerifinin mazmunu üzre her cemaatın hayat-ı zâhire-i fâniye kaydıyle mukayyed bulunan avamını kasdederler. Ümmet-i Merhume-i Muhammediyeden Hulefa-i Raşidin ve evliya-i yakîn ve ulemay-ı din misüllü *Ölmeden önce ölünüz* sırrına mazhar ve mevt-i ihtiyarî ve fena-i küllî ile hayat-ı zâhire-i beşeriyye kaydından halâs olan ve insilâh-ı tâm ile mutlak ve tamamiyle tenebbüh ve teyakkuzda bulunan havass-ı ümmet, kavm-i niyamdan şüphesiz müstesnadırlar. İrfan ve itikadında kadir ve mertebeleri nisbetinde hakikat-ı muhammediyeyi idrak ederler. Ebu Cehil Peygamber Efendimizin mi'racı haberini işitince inkâr ve istib'ad ile koştuğu ve Ebu Bekir'e ihbar ve Ebu Bekir'den dahi inkâr ve istib'adı intizar ettiği halde, Ebu Bekir cevapta, Resûlullah mi'racı haber verdiyse haberi sahih ve kendisi sâdıktır. Ve mi'ractan daha garibini haber verirse onu istib'ad etmem, tasdik ederim dediği ve kuvvet-i yakîn ve sür'at-ı tasdikinden için *Sıddık* tesmiye olduğunu sahih rivâyetle kütüb-i siyerde mastûrdur. Peygamberlerin ve veresesinin hal-i insilâhları hakkında verilen şu şerh ve izahdan, insilâh

C. NÜBÜVVET – VELÂYET İLİŞKİSİ

Bilmiş ol ki nübüvvet, velâyetten daha özeldir. Zira veli günahlardan sakınan Allah'ı ve sıfatlarını bilen, bütünüyle Cenâb-ı Hakk'a yönelen mü'min kimsedir. Binaenaleyh her nebi velidir. Ancak her veli nebi değildir.[91][İşte bu makam, gerek iman ve islâmın, gerekse takvanın ikinci mertebesinin yeterli olmadığı velâyet-i kübradır. Aksine bu makam takvanın üçüncü mertebesini gerektirir.

Gecesi gündüz gibi aydınlık şeriat-ı mutahharanın nasslarından anlaşılan budur. (Teklime, 141)] Nebi olmayan velinin, keramet olarak adlandırılan bazı harikulâdelikleri vardır. *Keramet,* Mu'tezilenin görüşünün aksine[92] Kitap, sünnet ve

hali ile tenvim ve tenevvum manasına olan ve Fransızcada *manyetizm* denilen hâl ile arasında asla münasebet ve müşabehet olmadığı tezahür ediyor. Manyetizm hali, hariçten teshir, telkin ve ta'lim ile alîl kimselerde vaki olduğu halde insilâh, uyub-i zâhire ve uyub-i bâtineden âri olan peygamberlerde talim ve telkin ve teshirsiz hâsıl oluyor.

91- Nebinin nübüvveti, nebi olmayan velinin velâyetinden efdal olmasında tereddüd yoksa da nebinin nübüvveti ile velâyetinden hangisinin efdal olmasında ihtilaf olmuştur. Bazıları nebinin nübüvveti, tebliğ-i ahkâm gibi halk ile nebi arasındaki muameleye mütaallik nebinin mansibi, velâyeti ise Halık'ı ma'rifet ve Halık'a taat ve kurbet gibi Halık ile nebi arasında kerametine dâir nebinin mertebesi olduğundan, nebinin velâyeti mertebesi, nübüvveti mertebesinden efdal olduğuna ve bazıları dahi nebinin velâyeti, nefsinde kemâl mertebesi ve nübüvveti ise nefsinde kemâlinden sonra gayr-ı mükemmel olması mertebesi olduğundan, nübüvveti mertebesi velâyeti derecesinden efdal bulunduğuna zâhib olmuşladır. [*Velâyet;* suğra, kübra kısımlarına inkisam eder. Velâyet-i suğrada küfür ve şirkten takva ve iman ve İslâm ile tahallî kâfidir. Bu mana ile Allah Teâlâ'nın *"Allah iman edenlerin yardımcısıdır (velisidir.)"* (Bakara, 2/257) kavl-i şerifinin mefhumu üzre her mü'min ve müslim velidir. Velâyetin itlakı halinde zihne tevarüd ve tebadür eden velâyet-i kübradır. Velâyet-i kübrada küfür ve şirkten tevakkî ile iman ve İslâm ve maâsîden tevakkî ile salah kifâyet etmez. Belki Masivallah'tan tevakki ile kalbi ve kalıbı ile Hakka teveccüh lazımdır. Avam-ı nâsdan çokları mecnuna veli diyorlar. Mecnunlara meczublar tabiriyle menşe-i galatlarını ibraz ediyorlar. Cehele-i nâsdan birçokları da "Ahkâm-ı şer'iyeyi terk eden ve şeriata temessük eden meğbûndur. Ve ibadetle nefsine zahmet eden mahcubdur. Şeriatın zahirine muhâlif batını vardır. Batını bilen kayd-ı zahiri çözer. Ondan teklif ref' olur" diyen ve sûfiye-i kiramın kelamlarıyla tekellüm eden ve kıyafetleriyle kıyafetlenen mülhidlere, zındıklara veli itlak ediyorlar. Onlara mürşid, şeyh-i arif, muvahhid namı da veriyorlar. İmam Gazzâlî bu nevi târik-i dinlerin kefere-i fecereden olduklarını tasrih buyurmuş. Ve Şeyh-i Ekber de *Futuhat'*ında bu gibi kimseyi zem ve takbih ile reddeylemiştir. (Teklime, 141)]

92- Mu'tezile, evliyanın kerametini inkâr eder. Enbiyanın nübüvvette sıdk-ı da'valarına delil olan mu'cize ve harik-i âdelerin enbiyanın gayri evliyada zuhûru, enbiyanın nübüvvetlerine delâlet eden mu'cizelerin delâletlerini telbis ve ihlal edeceğinden, enbiyanın gayri evliyadan harik-i âdât keramâtın zuhûr etmesi câiz değildir derlerse de evliyanın harik-i âde kerametleri da'vay-ı nübüvvete mukarin olmaması ve enbiyanın harik-i âde mu'cizeleri ise da'vay-ı nübüvvete mukarin olması ile mu'cize ile keramet birbirinden temayüz eder. Evliyadan zuhûr

icma ile sabittir.[93] [Âyet-i kerîmede belirtildiği gibi imanî feraset, kerametten sayılmıştır: *"Ey İman edenler! Siz Allah'ı sayar, haramlardan sakınırsanız. Allah size hakkı batıldan ayırdedecek bir anlayış kuvveti verir..."* (Enfal, 8/29) Peygamberimiz şöyle buyurur: *"Mü'minin ferasetinden sakınınız. Zira o, Allah'ın nuruyla bakar."*(Keşfu'l Hafâ, 1, H.No:80), (Tekmile, 141,142)]

Kişinin velâyeti onu mükellefiyetten muaf kılmaz. Zira Cenâb-ı Hak şöyle demektedir: *"Sana ölüm gelip çatıncaya kadar Rabbine ibadet et."*(Hicr,15/99) [94] İbahiyeciler ise bunun aksini iddia etmektedirler.[95]

Peygamberlerden sonra velilerin en üstünü *Ebu Bekir es-Sıddıktır.*[96] Sonra

eden harik-i âde kerametleri enbiyadan zuhûr eden harik-i âde mu'cizelerin da'vay-ı nübüvvette enbiyanın sıdklarına delâletlerini telbis ve ihlal etmez, belki her veliden zuhûr eden harik-ı âde keramet mensup olduğu dinin hak ve tabi bulunduğu nebinin da'vay-ı nübüvvette sâdık olduğuna delâlet etmesiyle evliyadan zuhûr eden kerametler, metbuları olan enbiyanın mu'cizeleri olur.

93- Keramet-i evliyanın Kitaptan delili kıssa-i Meryem'de; "*...Zekeriyya onun yanına (ma'bedine) ne zaman girse beraberinde yiyecekler bulurdu. 'Meryem! Bu yiyecekleri nereden buluyorsun!' deyince de O: 'Bunlar Allah tarafından' gönderiliyor...*" (Al-i İmrân, 3/37) kavl-i celîli ile, Hz. Süleyman'ın veziri Asaf bin Berhiya'nın kıssasında; *"Cinlerden mağrur ve iddiacı bir ifrit: 'Ben, dedi, sen makamından kalkmadan, onu sana getiririm. Benim onu taşımaya gücüm yeter. Hem de zayi etmeden güvenilir tarzda getirecek emin bir kimseyim."*(Neml, 27/39) kavl-i şerifi ve emsâli olan ayât-ı celîledir. Sünnet ve âsardan delili de Hz. Ömer'den mervî olan sadd-i Sariye ve Kitab-ı Nil kerametleri ile Selman ve Ebu Derda'nın kas'alarının tesbih etmesi kerameti ve emsâlidir. Ve Kurun-i sâlifeden her karn evliyasından zâhir olan had ve payanı olmayan kerametleri selef-i kiramın kabul etmeleri de icmaları delilidir.

94- Sahabe ile tabiîn ve müfessirîn ile eimme-i dinin icmaları vechiyle âyet-i mezkûredeki "yakîn", insanlara gelmesi muhakkak olan mevt ile tefsir olunur. Âyet-i celîle-i mezkûre, Nebiy-i Ekrem ve Efdal-i Nevi Ben-i Adem *(a.s)* Efendimiz Hazretlerinin mevte kadar ibadetle me'mur ve mükellef olduğuna ve meratib-i beşerin en âlisi olan mensib-i nebeviyeleri ve mertebe-i velâyetleri zat-ı âliy-i nebevîlerinden tekalîf-i ilâhiyeyi iskat edemediğine delâlet etmesiyle başkalarının yalnız velâyetleri tekalîf-i ilâhiyeleri kendilerinden iskat edemeyeceğine tarik-i evleviyetle delâlet eder.

95- Bu taife-i merdude hevay-ı nefislerine mütabaat ve nakale-i din olan Sahabe-i güzîn ve tabiîn ve ulema-i dine muhâlefet ile âyet-i mezkûredeki yakîni; ma'rifet-i ilâh'da yakîn ile tefsir ve te'vil ederler. Ve Ârif billah olan veliden tekâlifin sükûtu iddiasında bulunurlar ve kendilerinin de zümre-i arifînden olduklarına zan ve za'm ile evamir-i ilâhiyeyi terke ve nevahiyi irtikâba cür'et ve inhimak ederler. *"Allah'ı en iyi bileniniz benim"* (Keşfu'l Hafâ, c.1, H.No:607) nutk-i âlisiyle nâtık olan Peygamber-i Zî-şan Efendimiz Hazretlerinin âyet-i celîle-i mezkûre ile muhatap olması, âyet-i mezkûredeki yakîni, ma'rifet-i ilâhiye'de yakîn ile tefsir etmeye ihtimal bırakmaz.

96- Enbiya-ı kiramdan sonra evliyanın efdali Ebu Bekr-i Sıddık olduğuna *"Ebu Bekir'in imanı*

Ömer el-Faruk[97], sonra Osman Zin-Nûreyn,[98] sonra Ali el-Murtaza'dır.[99] Hilafetteki tertiplerine paralel olan bu tertip, Şiâ'nın aksine[100] Sahabenin icmaı ile sâbittir.[101] Peygamberden sonra insanların en üstünü Sahabilerdir. Zira onların üstünlüğü Kitap ve

insanların imanı ile tartılsaydı ona baskın çıkardı"(Beyhâkî, Sünen-i Kübrâ, İman,15) dahi *"Güneş, peygamberlerden sonra Ebu Bekir'den daha üstün bir kimsenin üzerine doğup batmamıştır"* (Müstedrek, 3/66) ve dahi *"Ebu Bekir'in benzeri nerede! İnsanlar beni yalanladıklarında o beni doğruladı ve bana iman etti. Kızını benimle evlendirdi, malıyla beni donattı, canıyla beni destekledi ve korku anında benimle birlikte cihad etti"* (Tirmizî, Menâkıb, 15, hadisin lafızlarında farklılık vardır) hadisleri ile emsâlı delâlet eder.

97- Enbiya ve Ebu Bekir'den sonra evliyanın efdalı Ömer olduğu Ukbe İbn-i Amir'in rivâyet ettiği; *"Benden sonra peygamber gelseydi Hz. Ömer olurdu."* (et- Tac, c.3, s.314) hadisi ve Ebu Zer'den mervî olan; *"Gerçekten Allah (c.c) hakkı, Ömer'in dili üzerine cârî kıldı"* (et- Tâc, c.3, s.313) hadisi ve yine Ebu Hureyre'nin rivâyet ettiği; *"Sizden önceki milletler içinde, peygamber olmadıkları halde kendilerine ilham olunan kimseler vardı. Benim ümmetimin içinde eğer böyle biri varsa şüphesiz o da Ömer'dir"* (Müslim, Fedâilu's-Sahabe, 12) hadisi ve emsâlıyla ma'lûm olur. Ve hadis-i mezkûrun mazmunu üzre nisvanın tesettürleri ve ezan gibi umûr-i meşruadan onaltı emirde vahy-i ilâhî Hz. Ömer'în re'y ve ictihadını te'yid ve takviye ettiği kütüb-i âsar ve ahbarda mastûrdur.

98- Enbiya, Ebu Bekir ve Ömer'den sonra evliyanın efdalı Osman olduğuna *"Gerçekten Osman benim kardeşim ve cennetteki arkadaşımdır"* (Tirmizî, Menkabe, 57) hadisi dahi *"Ateşi hakkeden yetmiş bin kişi Osman'ın şefaatıyla cennete girer"* (et- Tâc, c.3, s.318) hadisi ile emsâlı delâlet eder.

99- Enbiya, Ebu Bekir ve Ömer ve Osman'dan sonra evliyanın efdalı Ali olduğu; *"Senin bana göre konumun, Harun'un Musa'ya göre taşıdığı konumdur"* (Müslim, Fedâilu's-Sahabe, 4); dahi *"Hz. Ali'nin bir vuruşu, insanların ve cinlerin ibadetlerinden daha hayırlıdır"* (et- Tâc, c.3, s.321) gibi pekçok ehâdis-i şerife ile ma'lûm olur.

100-Taife-i Şia, mezkûr Ashab-ı kiramın icmalarına ta'n ve muhâlefetle Hz.Ali'yi hulefa-i selase-i sâire üzerine tafdil ederler. Sahabe ve tabiînin icmalarına muhâlefetle ehl-i bid'at ve dalâlet olurlar.

101-Hulefa-i Erbaanın hilafetleri tertibi üzre mezkûr olan faziletteki mertebeleri hakkında Sahabe-i kiram ve tabiînin vaki olan icmaları, mütaaddid tarikler ile bize vasıl olmuştur. Abdullah ibn-i Ömer'den *"Peygamber hayatta olduğu halde biz şöyle derdik: Peygamberden sonra ümmetin en üstünü Ebu Bekir, sonra Ömer, sonra Osman'dır"* (Buharî, Fezail-i Ashabu'n-Nebi, 3) lafzıyla ve yine sened-i sahih ile Muhammed bin Hanefiye'den *"Babam Ali'ye peygamberden sonra insanların en üstünü kimdir diye sordum: Dedi ki: Ebu Bekir, dedim ki sonra, dedi ki: Ömer ve Osman demesinden korktum ve dedim ki sonra sen, dedi ki: Allah daha iyi bilir. Ben ancak müslümanlardan bir neferim"* (Buharî, Fezailü'l Ashab, 5) ibaresiyle icma-ı Sahabeyi rivâyet etmiş ve mezkûr tariklerinden başka bu muhtasarın zikir ve ityanına müsait bulunmadığı pekçok tarikler ile bu babda icma-ı Sahabe nakil ve rivâyet olunmuştur. Hûlafa-i Erbaadan her birisinin fezaili hakkında şerefvârid olan ehâdis ve âsar, her birisinin cemî-i mâadâsından efdal olduğuna delâlet ettiği ve fazilette mertebelerini ehâdis-i mezkûre ile ta'yin hâsıl olamadığı cihetle Hulefayı bizden daha ziyâde bilmeleri lazım olan sahabey-i kiramın Hulefa-ı Erbaanın hilafetleri tertibindeki icmaları ile faziletteki mertebeleri üzerine meşayih-i Ehl-i Sünnet istidlâlde bulunmuşlardır.

Sünnette varid olmuştur.[102] Onlar Allah yolunda cihad etmişlerdir Ve bize bu dini öğretmişlerdir. [103] Dolayısıyla onları yeren Rafizîlerin aksine,[104] onları kötülükle

102- Sahabe-i kiram, nâsın hayırlısı olduğuna delâlet eden ayât-ı Kur'âniyye; *"İslâmda birinci dereceyi kazanan muhacirler ve ensar ile...."*(Tevbe, 9/100) *"Ey Ümmet-i Muhammed! Siz insanların iyiliği için meydana çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz..."*(Al-i İmram, 3/110) *"Ve işte böylece Biz sizi örnek bir ümmet kıldık ki insanlar nezdinde Hakk'ın şahitleri olasınız ve Peygamber de sizin hakkınızda şahit olsun..."*(Bakara, 2/143) *"...O gün Allah, Peygamberini ve onun beraberindeki mü'minleri utandırmaz. Onların nuru, önlerinden ve sağ taraflarından sür'atle ilerler..."* (Tahrim, 66/8) emsâli âyet-i kerîmelerdir. Mezkûr âyetlerden bazıları Ümmet-i Merhume-i Muhammediyye'nin cemî'isine âmm ve şâmil ise de; ve âyetler ile evvel be-evvel muhatab ve mâ-sadak olan Sahabe-i kiram olduğundan, Sahabe-i kiramın faziletlerine kemâl-i vüzûh ile delâlet eder. Ve fezâil-i Ashab hakkında şerefvarid olan sünnet ve ehâdis dahi eimme-i muhaddisînden İmam-ı Müslim'in Hz. Enes'den rivâyet ettiği; *"Asırların en hayırlısı benim asrımdır, sonra ondan sonra gelen asır, sonra ondan sonra gelen asır"* (Müslim, Fedâilu's-Sahabe, 51) hadisi ve Ebu Hureyre'nin rivâyet ettiği; *"Ashabım yıldızlar gibidir. Hangisine uyarsanız doğru yolu bulursunuz"* (Rudânî, 5/8556) hadisi ve İbn-i Asakir'in yine Ebu Hureyre'den rivâyet ettiği; *"Ashabıma hakaret etmeyin! Eğer biriniz Uhud dağı kadar altın infak etse, onlardan birinin bir avuç (hurma) sadakasına ve onun yarısına ulaşamaz"* (Müslim, Fedâilu's-Sahabe, 54) hadisidir. "Mudd", rub-i sa' ve "nasif" dahi sâ'ın dûnunda ölçüdür. Ve İmam Tirmizî'nin Cabir'den rivâyet ettiği *"Ashabım hakkında Allah'tan korkun! Benden sonra onları hedef edinmeyin! Kim onları severse, beni sevdiği için sevmiş olur. Kim onlardan nefret ederse, benden nefret ettiği için nefret etmiş olur. Kim onlara eziyet ederse bana eziyet etmiş olur. Kim bana eziyet ederse, Allah'a eziyet etmiş olur. Kim de Allah'a eziyet ederse, artık onun cezalandırması yakın olur"* (Tirmizî, Menkabe, 32) hadisleriyle emsâlidir.

103- Sahabe-i kiram'ın Peygamber Efendimize musahebetleri ve âsar-ı vahyi müşahedeleri ile hâsıl olan iman ve ihlaslarındaki kuvvetleriyle beraber Din-i Mübin-i İslâm'ın bidâyetinde ve vakt-i hacet ve zaruretinde olan nusret ve muavenetlerine muadil ve mümasil dine hiçbir hizmet ve muavenet tasavvur olunmadığından, Ashab-ı kiramın hayrü'n-nâs oldukları gibi, ahkâm-ı dini Peygamber Efendimizden ahz ve nakli ve bize nakl ile ta'lime vasıta olmaları ve din'de muallimlerimiz bulunmaları ile de hayrü'n-nâsdırlar.

Bu dine eylediler bezl-i makdûr
Olub şer-i şerife hayr-ı a'vân

104- Hevay-ı nefislerine ittiba ile Kitap ve Sünneti ve cemaat-ı İslâmiyeden sabık ve mutakaddim olan, cemaatı terk eden Rafizîler, bazı umûrun hall ve hasminde (çözümünde) ictihad ve ihtilafın neticesi olarak Sahabe-i kiram arasında vaki' olan hilaf ve nizaı, ser reşte ederek Sahabe-i kiramdan pekçoklarına, ta'n ederler. Hz. Ali ve Hz. Fatıma ve Hasan ve Hüseyin ve Selman'dan mâadâ Ashab-ı Resûlü tekfire kadar varırlar. Rafizîler güruhu, dinin nâkilleri olan Ashab-ı kiramın ekserisine ta'n ile adaletten ıskat ettiklerinden, ekser Sahabenin naklettikleri pekçok ahkâm-ı dini âdem kabul ile bedeline hevalarına muvafık ahuntlarının (hocalarının) her vaktinde ictihad ettikleri hükümleri vaz' ederler. Sahabe-i Kirama olan buğz ve adavetlerinin şu'miyle dinde nâkıs olurlar. Hizlanda kalırlar.

anmayıp hayırla yadederiz.[105] Binaenaleyh Ehli Sünnetin şiarı beş şeydir: "Şeyheyn'i, (Ebu Bekir ve Ömer'i) üstün bilmek, Peygamberimizin iki damadını (Osman ve Ali'yi) sevmek[106] Peygamberin Ashabına övgüde bulunmak, mestler üzerine meshetmek,[107] iyi ve kötü herkesin arkasında namaza durabilmek." Buna göre ashaptan herhangi birine buğzetmek ve onları yermek, sünnet ve cemaat dairesi dışına çıkıp bid'at ve dalâlet vadisine düşmektir. Hidâyete erdikten sonra dalâlete sapmaktan Allah'a sığınırız.[108]

105- Kitap ve Sünnet'e ve Sahabe'den cemaate ittiba eden, meâşir-i Ehl-i Sünnet ve cemaat'tan olduğumuz cihetle, Cenâb-ı Hak Kitab'ında ve Hz. Peygamber sünnet'inde ve kurûn-i ûlâ Müslümanları cemaatlerinde Ashab-ı Resûl'ü ta'n etmeyip medih ve senâ ettikleri gibi biz dahi Sahabenin ta'nlarından tevakkî ile medih ve senalarına müdavemet ve her birisine tarziye ile ihtirame mülazemet ederiz.

106- "Şeyheyn" ile maksud, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer ve "Hataneyn" ile de maksud Hz. Osman ile Hz. Ali'dir. Hz. Ebubekir'in Hz. Ömer'e ve Hz. Ömer'in Hz. Osman'a ve Hz. Ali'nin sâir Ashab üzerine tafdilleri, Ehl-i Sünnet arasında muttefekun-aleyh olduğu, Hz. Osman'ın Hz Ali üzerine tafdili muhtelefun fih bulunduğu cihetle, Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'in tafdilleri, şiar-ı Ehl-i Sünnetten kılınıp Hz. Osman ile Hz. Ali'nin tafdilleri şiar-ı Ehl-i Sünnetten kılınmamış, belki muhabbetleri şiar-ı Ehl-i Sünnetten kılınmıştır.

107-Huflar üzerine meshi, sahib-i şeriat aleyh-i ekmelü't-tahiyyât Efendimizden yirmi bir Sahabi rivâyet edip mesh-i huffeyn hükmü şer'isi tevatüre karîb meşhur ise de, hükm-i mezkûru rivâyet eden Ashabdan zevat-ı kiram, Şia ve Râfıza'nın ta'n ettikleri zevattan olduğundan, rivâyetleri kabul ile mesh-i huffeyn hükmünü kabul etmediklerinden, mesh-i huffeyn hükmü, şiar-ı Ehl-i Sünnetten olmuştur.

108- Taife-i Şia ve Rafiza hidâyet-i İslâmiye ile mühtedî ve müslüman olduktan sonra hevay-ı nefislerine tebeiyyet ve Kitap ve Sünnet'e ve Sahabe'den cemaata muhâlefet ile bid'at ve dalâlete düşmüşlerdir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SEM'İYYAT

Ü Ç Ü N C Ü B Ö L Ü M

SEM'İYYAT

Sem'iyyat [1] bölümü, (Berzah alemi ve Berzah sonrası ahiret alemi olmak üzere) iki kısımdan oluşur.[2]

I. BERZAH ALEMİNDE GÖRÜLEN NİMET, AZAP ve SUAL

A. NİMET, AZAP ve SUALİN AKLÎ BAKÎMDAN İMKÂNI

Bu hallerden herbiri berzah ehli hakkında mümkündür. Bu da, herhangi bir parçaya bile[3] olsa bir nevi hayatın iâde edilmesiyle gerçekleşir. Dolayısıyla berzah hayatı aklen imkânsız değildir.[4] Ancak maddî bünyenin hayat için i'dâdî (hazırlayıcı)

---

[1]- *Sem'iyyat,* makâsıd-ı kelâmiyeden edille-i akliyye ile sâbit olmayan, yalnız Peygamberi vasıtasıyla şâri' Teâlâ'dan mesmu' olan edille-i sem'iyye-i nakliyye ile sâbit olan ahkâm-ı itikadiyedir. Bu ahkâmdan melâikenin sübût ve vücûdu gibi hükümler istisna edildiği halde ahvâl-i kabir, ba'sü ba'de'l-mevt, hesab, dühûl-i cennet, ru'yetullah, sırat, dühûl-i nâr misüllü ekserisi uhreviyye, ahirete mütaallik ahkâm-ı itikadiyedir. Makâsıd-ı kelâmiyyeden ilâhiyat ile nebeviyattan ilâhiyatın vücûd-ı vâcip hükmü, hudûs ve imkân-ı âlem, delil-i aklîleri ile ve sıfat-ı ilâhiyye ile ittisaf hükmü dahi âlemdeki nizam ve intizam gibi delil-i aklî ile ve nebeviyatın isbat-ı nübüvvet hükmü de mu'cizat-ı maddiye ve akliye delil-i aklîsi ile sâbit olduğundan, ilâhiyat kısmıyla nebeviyat kısmı sem'iyyat kısmından ma'dûd değildir.

[2]- İnsanların ahvâli, mevtleri ile iki kısma münkasim olur. Kable'l-mevt olan hallerine ahvâl-i dünyeviye, ba'de'l-mevt olan hallerine ahvâl-ı uhreviyye denilir. Uhreviyeleri dahi haşir ve neşir ile iki kısma münkasim olur. Kable'l-haşr olan hallerine yine ahvâl-ı ahiret denir. *"Kabir, dünya menzillerinin sonuncusu, ahiret menzillerinin ise ilkidir"* (Ahmed b. Hanbel Müsnedi, c.1, s.63) hadis-i şerifiyle dünya ve ahiret kısımları ile iki kısmı fasıl olan berzah kısmına işaret buyurulmuştur. İnsanların kable'l-mevt bulunan ahvâl-i dünyevîlerine mütaallik ahkâm-ı itikadiye mebahis-i kelâmiye'den rükn-i evvelin fasl-ı salisinde ve rükn-i saninin fusûl-i selasesinde zikrolunduğu gibi ba'del-mevt bulunan ahvâl-ı uhreviyelerine mütaallik ahkâm-ı itikadiye dahi mebahis-i kelâmiyeden rükn-i salisde zikrolunmuş, rükn-i salis de iki fasla tefrik ile birinci faslında ahvâl-ı uhreviyeden ahvâl-ı berzaha mütaallik ahkâm-ı itikadiye mebahisi ve ikinci faslında da berzahtan sonra haşir ve neşir ahvâl-i ahirete mütaallik ahkâm-ı itikadiye mebahisi zikir ve beyan edilmiştir.

[3]- Ulemay-ı Kelâm'dan bazıları bu faslın ünvanını azab-ı kabre, bazıları da azab-ı kabir ve tenimine tahsis etmişlerse de, ahvâl-ı berzah ta'biri ile ünvanın ta'mimi daha evla ve ensebdir. Ehl-i berzahtan nâil-i nimet olanları mü'minlerin muti'leri, muazzab olanları dahi mü'minlerin âsileri ile kafirlerdir. Mü'minlerin âsilerinin azapları muvakkat bulunduğu ve kafirlerin azapları ba's'e kadar müebbed olduğunu ibn-i Hacer müellefatında zikretmiştir.

[4]- Berzahta, nimetin lezzetini ve azabın elemini duyacak kadar ehl-i berzahta nev'i hayatın husûlü, ruhunun bedenlerine tekrar duhûlleri veyahut tekrar taallukları sûretlerinden eamm olmakla ehl-i berzahın ten'îm ve ta'zibini kâil olan erbab-ı diyanet, meyyitte nev'i hayatın

bir şart olduğunu söyleyen Filozoflar ve hayat için illet olduğunu söyleyen tabiatçılar, bunun aksini ileri sürmektedirler.[5] Keza ölünün idrak yeteneğinden yoksun bir cansız olduğunu ileri süren Şia ve Mu'tezile de bunun aksini söylemektedir.[6]

Berzaha ait söz konusu haller aklen imkânsız olmadığından, konu ile ilgili vârid olan nassların te'vil edilmeksizin zâhirine hamledilmesi gerekir. Dolayısıyla bunları tasdik etmek vacibtir.[7]

B. NİMET ve AZAPLA İLGİLİ NASSLAR

Berzah ehlinin nimet ve azabı konusundaki nassları şöyle sıralamak mümkündür: *"Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü zannetme! Bilakis onlar hayatta olup, Rablerinin katında yaşarlar, rızıklanırlar. Allah'ın lutf-u kereminden ihsan ettiği nimetlere kavuşmaktan dolayı sevinç içindedirler."*(Al-i İmrân, 3/169-170) *"Onlara iki kez azab edeceğiz, sonra da onlar büyük bir azaba itileceklerdir."*[8] (Tevbe, 9/101) *"Onlar sabah akşam ateşe karşı getirilirler. Kıyamet koptuğunda da: "Haydi Fir'avun hanedanını en şiddetli azaba sokun" denir.*[9] (Mü'min,40/46) *"Hâsılı, bir çok suçları*

---

mevcût olması üzerine icma etmişlerdir. Bedenleri teferrük edip, havâsıl-ı tuyûrda bulunanlarda ve yanıp kül olanlarda dahi ten'îm ve ta'zib ve sual gibi ahvâl-i berzahın aklen mümkün olduğunu muhâl olmadığını tasrih ve tavzih için *bu da herhangi bir parçaya bile* kaydı ziyâde kılınmıştır.

5- Hakîmler ruhun bedene taalluku ile bedende hayatın husûlüne bünye-i hayvaniyeyi ve imtizâcının tam olup fesad târi olmamasını şart-ı i'dadî kıldıklarından bünyesinin imtizâcına fesad târi olan meyyitin bedenine ruhun taallukunun ve hayatın husûlunun akılda muhâl olduğunu iddia ederler. Tabiîlerin gulatı maddîler dahi ruhu nefyedip hayat bünye-i hayvaniyenin tam imtizâcının eseri ve bünyenin tam imtizâcı dahi hayat-ı hayvaniyenin illeti olduğunu za'm ettiklerinden, imtizâcı tam olmayan bünye-i meyyitte hayatın husûlunun akılda muhâl olduğunu za'm ederler.

6- Vehim ve hayallerine tebeiyet ve ezyal-ı felâsifeye teşebbüs ile Kitap ve Sünneti terk eden Mu'tezilîler ve bazı Şialar da filozoflar ve tabiîler gibi beden-i meyyitin cemad olup hayat ve idrakının akılda muhâl olduğunu zan ve za'm etmeleriyle ehl-i berzahın tenîm ve ta'zipleri ve sualleri hakkında vârid olan nusûsu, zâhirlerinden sarf ederler.

7- Ru'yet-i ilâhiyenin cevaz ve imkânı gibi ehl-i berzahın ten'im ve ta'zibi ve suali, ahvâlinin cevaz ve imkânı dahi imtina'larına aklın indinde delil mevcût olmaması manasınadır. Aklın indinde imkânlarına delil mevcût olması manasına değildir. Ru'yetullah gibi ehl-i berzahın mezkûr olan ahvâli hakkında şerefvarid nusûsun te'vil olunmamasında ve zâhiri üzerinde ibka olunmasında adem-i imtina' manasına cevaz ve imkân kâfidir.

8- Âyet-i mezkûrede zikrolunan münafıkların iki defa azaplarından birincisiyle berzahtaki azapları ve ikincisiyle de ahirette cehennemdeki azapları maksûd olduğuna ehl-i bid'atın zuhûrundan mukaddem selef-i kiram icma etmişlerdir.

9- Âyet-i mezkûrede Fir'avun'un ve etbaının sabah ve akşam arz olundukları azabdan sonra yevm-i kıyamette idhal olunacakları azabın zikrolunması, arzolundukları azab yevm-i kıyamette idhal olundukları azabın gayri, berzahdaki azap olduğuna delâlet eder.

sebebiyle suda boğuldular ve cehenneme tıkıldılar."[10] (Nuh,71/25)

"Kabir cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur" (Tirmizî, Kıyamet, 26), *"Bevlden korununuz. Zira kabir azabının geneli bundandır."*(et- Tâc, c.1, s.94) Yine Peygamberimiz Tirmizî'nin Ebu Hüreyreden rivâyet ettiği bir hadiste şöyle demektedir: *"Mü'min kabrinde bir bahçe içerisinde hoşça karşılanır ve ondördündeki ay gibi etrafına ışık saçar"*(Tirmizî, Kıyamet, 27) Ahmet b. Hanbel'in Berra'dan rivâyet ettiği bir hadiste şöyle denmektedir: *"Mü'mine kabri genişletilir ve cennetteki yeri gösterilir."* (Buharî, Cenaiz, 70) Buharî ve Müslim'in İbn Abbas'tan rivâyet ettiği bir hadiste şöyle denmektedir. *"Gerçekten onlar (bahsi geçen iki kişi) büyük bir husustan dolayı azap olunurlar. Onlardan biri koğuculuk yapardı öteki ise bevlden korunmazdı" (Buharî, Vudû', 56)* Yine Buharî ve Müslim'in Hz. Aişe'den rivâyet ettikleri bir hadiste de Hz. Peygamberin *"Kabir azabından Allah'a sığındığı"* (Müslim, Cenaiz, 30) belirtilmektedir.[11]

C. SUALLE İLGİLİ NASSLAR

Berzah ehlinin sualine delil olarak şu nasslar zikredilebilir: *"Ya Rabbena derler; sen bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin."*(Mü'min,40/11) Zira ikinci öldürme kabirdeki sual sonrası öldürmedir.[12] *"Allah iman edenleri hem dünyada hem ahirette o sabit söz üzerinde sağlam bir şekilde tutar"* (İbrahim,14/27) âyetinin kabir azabı ve suali hakkında nâzil olduğu belirtilmektedir. Kabirde kişiye Rabbin kimdir? dinin nedir? Peygamberin kimdir? diye sorulur, o da, Rabbim Allah, dinim İslâm, peygamberim Muhammed (a.s.) dir diye cevap verir. Yine Peygamber (a.s.) Buhari, Müslim ve başka kaynakların bir çok sahabeden rivâyet ettiği bir hadis-i şerifte şöyle der: *"Ölü defnedildiği zaman birine Münker diğerine Nekir adı verilen siyah ve (gözleri) mavi iki melek gelip sorarlar*[13] *(Peygamberi kasdederek) "Bu adam hakkında ne diyordun?"*

10- Âyet-i Mezkûrede *"...ve cehenneme tıkıldılar"* (fe-udhilû) kavlindeki "fa"yi takibiyenin delâletiyle Fir'avun ile etbaının iğrakları akabinde dahil oldukları nâr-ı azap ile kıyamette dahil olacakları nar, azab-ı cehennem olmayıp elbette berzahtaki nâr, azap olduğu sâbit olur.

11- Peygamber Efendimizin azab-ı kabirden istiaze buyurduğunu İmam Buharî sahih sened ile Hz. Aişe'den rivâyet etmiştir. Hz. Peygamber Efendimizin azab-ı kabirden istiaze ile ümmetine ta'limi ve ümmetinin azab-ı kabirden şimdiye kadar istiazelerinin devamı da azab-ı kabrin sübûtuna delâlet eder.

12- Âyet-i mezkûrede zikrolunan iki defa ihyadan birisiyle dünyadaki ihya, diğerisiyle de ahirette ba's ile ihyanın irade buyurulması câiz olsa bile, iki defa imateden birisiyle hayat-ı dünyadan imate irade buyrulup ahirette ba'sdan sonra imate olmadığından, diğer imate ile kabirde sual için olan ihyadan imate kast ve irade buyuruldûğu kat'i olduğu cihetle, iki ihyadan dahi birisiyle kabirde sual için ihya ve diğerisiyle de haşir ve ba's ile ihya kasd ve irade buyurulduğu kat'i sûrette ma'lûm olur.

13- "Münker", inkârdan ism-i mef'ul olduğu gibi "nekîr" dahi (n k r)den menkûr manasına faîl sigasıdır. Her ikisi de tanınmayan, bilinmeyen manasınadır. Meyyite sual ile me'mur olan her iki melek, meyyitin görmediği ve bilmediği sûretle meyyite zahir olduklarından, mezkûr isimler ile tesmiye olunmuştur.

Eğer inanmış ise şöyle der: "Tanıklık ederim ki O, Allah'ın kulu ve Resûludur." Ona şöyle denir. "Senin bu cevabı vereceğini biliyorduk. Sonra kabri genişler bunun üzerine (bu cevabı veren kişi) kendi ehline dönmeyi ister ancak o iki melek ona "güveyin uyuduğu gibi uyu, derler. Eğer münafık ise (meleklerin sorularına) "Bilmiyorum, onun hakkında insanlar ne dedilerse ben de onu diyordum" der. Bunun üzerine ona şöyle denir: "Senin böyle söyleyeceğini biliyorduk." Hemen akebinde yere, onu sıkıştırması emri verilir ve yer onu öyle sıkar ki kaburgaları ezilir. Allah onu o yerinden kaldırıp diriltinceye kadar orada öylece azap içinde kıvranır" (Buharî, Cenâiz, 81) konuyla ilgili nasslar pek çok olup manen mütevâtirdir.[14]

D. BERZAH HAYATININ KEYFİYETİ

Selef-i Salih bayağı bid'atçı fırkaların zuhûrundan önce bu konuda fikir birliğine varmıştır. Halef ise bunun niteliğinde ihtilaf etmiştir. Bunların ekseriyeti ruhun cesede iade edileceği görüşündedir.[15] Ancak haleften muhakkik olan âlimler, kabir hayatının ruhun cesedle asgari düzeyde ilişkisi sayesinde gerçekleştiği görüşündedir. Zira bu ilişki sayesinde ölüde bir nevi hayat oluşmakta, ölü olan şahıs herhangi bir hareket ve kımıldama olmaksızın nimetlerden lezzet, azaplardan da elem duyar. Bu durum bir nevi uykuda olan şahsın rü'yasında gördüklerinden lezzet ve elem duymasına benzer.[16]

[14]- Nübüvvete müteallik mebahisten Peygamber Efendimizin mu'cizat'-ı maddiyesi bahsinde zikrolunduğu vechile mütevatir iki kısımdır: Birisi mülûk-i mâziye ve bilad-ı naiyenin haberleri gibi mütevâtirü'l-lafz ve diğerisi dahi; şecaat-i Ali ve cûd-i Hatem gibi mütevâtirü'l-mana'dır. Ahvâl-ı berzah hakkında vârid olan ehâdis ve âsarın lafızları ahbar-ı ahâd iseler de aralarındaki kader-i müşterek, manayı mütevâtirdir.

[15]- Ahvâl-ı berzahı kâil olan Ehl-i Sünnet ulemasının ekserisi ehl-i berzahın ten'îm ve ta'zib ve sualleri keyfiyetini beyanda, ahvâl-ı mezkûre beden-i meyyite cism-i latîf olan ruhunun iâde ve idhal olunması ve beden-i meyyitte hayat ve idrakın hâsıl olması keyfiyet ve sûretiyle olduğu hususuyla ahvâl-i mezkûreden suale cevap fiil-i ihtiyarî olduğu, meyyitte ihtiyar da ancak cism-i latîf bulunan ruhunun bedenine iâde ve idhali ile olabileceği cihetle kabirde meyyite vaki olan sualin, bedenine ruhunun iâde ve idhali halinde olması lüzûmunu zikretmişlerdir.

[16]- Ehl-i Sünnet ulemasından muhakkikleri dahi ehl-i berzahın ten'îm ve ta'zib ve sualleri keyfiyetini beyanda ahvâl-i mezkûre beden-i meyyite mücerredattan bulunan ruhunun taalluku ve beden-i meyyitte bir nev'i hayat ve idrakın bulunmasıyla hâsıl olduğunu hükmederler. Ve meyyitin lezzet-i nimeti tattığı halde tarab ve şevkinden ve zahmet-i azabı duyduğu halde elem ve ızdırabından hareket etmemesi ve üzerinde eşvak veya âlam eserlerinin görülmemesi ile de berzahda meyyitin ruhunun bedenine taalluku, ruhunun bedenine iâde ve idhali sûretiyle veyahut dünyadaki taalluku ile taalluk olmayıp belki lezzet ve zahmeti idrak edecek derecede bir nev'i ednâ taalluk olduğuna istidlâlde ve meyyitin kabirde lezzet-i nimeti ve elem-i nikmeti duyması halini, nâimin nevmde sürûrlu rü'yalar ile lezzet-i sürûru ve korkulu rü'yalar ile de elem-i havfi duyması haliyle temsilde bulunurlar.

Bilginler şu nassları delil olarak zikretmişlerdir: *"Ama gerçek koruyucu Allah, insanların ruhlarını ölümleri sırasında, ölmeyenlerin ruhlarını ise uykuları sırasında alır. Hakk'ın ölüm hükmü verdiği ruhu tutar, verdiği ruhu ise belirli bir süreye kadar salıverir. Muhakkak ki bunda, düşünen kimseler için alınacak ibretler vardır."*[17] (Zümer, 39/42) Peygamber (a.s.) *"Kabirdeki bir et parçası cansız olduğu halde nasıl acı duyar"*şeklinde soru soran adama şöyle cevap verir: *"Ruhsuz olduğu halde dişin nasıl acı duyuyursa öyle."* (Feyzu'l Kadir, Câmiu's-Sağir,c.4,s472)[18] Kabir azabını kabul eden bazıları keyfiyeti hakkında sükût etmiş ve bunun bilgisini Allah'a havale etmiştir.[19]

[Aynı şekilde âlimler ölünün işitip işitmeyeceği ve ziyaretçileri tanıyıp tanımayacağı konusunda ihtilaf etmişlerdir. İbn-i Hümam şöyle der: Hocalarımızın pekçoğu, ölünün işitemeyeceği görüşünü benimseyip şu âyetlere dayanmışlardır: "... *Sen, ne ölülere sesini duyurabilirsin...*"(Neml, 27/80), *"Sen kabirde olanlara elbette işittiremezsin."* (Fatır, 35/22) Hz. Aişe (r.a) de bu görüşe kâil olmuştur. Bir kısım ilim

[17]- Muhakkiklerden Ebu'l-Muin Nesefî, "âyet-i celîle-i mezkûrede meyyitlerin zâhirde; his ve hareketleri olmayan, bâtında rü'yalarının lezzet ve zahmetlerini idrak eden nâimler ile ruhlarının ahz ve istifa olunması hususunda müsavi kılınmasıyla, meyyitlerin dahi nâimler gibi ruhlarının bedenlerine bir nev'i taalluku olduğuna ve zâhirde his ve hareketleri misillü eser-i hayatları görülmediği halde batinde lezzet ve zahmeti idrak misüllû eser-i hayatları bulunduğuna delâlet ve işaret vardır" demiş. Ve muhakkiklerden İbn-i Hümam da meyyitin kabirde lezzet-i nimeti ve elem-i nikmeti idrak etmesi ve sual-ı kabre cevap vermesi, bedenine ruhun tamamıyle iâde ve idhal olunmasını iktiza etmediğini, belki ruhunun bedenine ednâ taalluku ve bedeninde bir nev'i hayatın husûlu lezzet ve elemi idrakta ve suale cevapta kâfi olduğunu ve ahvâl-i berzah, ahvâl-i dünya ile tamamı tamamına mukayese olunamayacağını *musayere'*sinde zikir ve tasrih etmiştir

[18]- Hadis-i mezkûrda meyyitin eser-i hayat zâhir olmayan bedeni üzerine vâki olan elem ve azabı hissetmesi, bir kimsenin eser-i hayatı zâhir olmayan dişindeki elem ve vec'i hissetmesine teşbih buyurulmasıyla o kimsenin eser-i hayat zâhir olmayan dişindeki vec'i hissetmesi mezkûr dişin zî-hayat olan lahmına ve a'sabına taalluk ve ittisalı cihetiyle olduğu gibi, meyyitin eser-i hayat zâhir olmayan bedenindeki elem-i azabı hissetmesi dahi mezkûr bedenin ruhuna maruz bulunması ve ruhun mezkûr bedenine taalluk etmesi cihetiyle olduğu beyan buyurulmuştur. Hadis-i mezkûru İmam-ı Ehl-i Sünnet Ebu Mansur Matüridî Hazretleri bazı müellefatında nakil ve rivâyet etmiştir. Eş'arîlerden İbn-i Ebi Şerif İmam-ı Celîli'l-kadr'a suizann ile hadis-i mezkûrun lafzında alaim-i vaz' zahirdir demişse de İmam-ı Müşarün ileyhinin nakli, nakl-i bi'l-mana kabilinden olduğu ve lafızda alâim-i va'z olsa bile manasına asla te'siri olmayacağı cihetle, İbn Ebi Şerifin vaki olan suizannı mezhebindeki taassubu eseridir.

[19]- Ehl-i Sünnet ulemasından bazıları da ahvâl-i berzahı tasdik ve imanın vücûbunu hüküm ve keyfiyetiyle iştiğali men' ile keyfiyetinin ilmini Cenâb-ı Hakk'a tefviz etmişler ve dinde fehmi müyesser olmayan hafayay-ı umûrun ilmini Cenâb-ı Hakk'a tefviz etmek selef-i kiramın sünnet ve âdetleridir demişler.

ehli de ölünün bazen işitebileceğini söylemiştir ve şu âyeti delil olarak göstermişlerdir: "*...Salih, yüzünü üzüntü ile öteye çevirip "Ey Halkım! dedi, ben size Rabbimin buyruklarını tebliğ ettim. Size öğütler verdim. Lakin siz, öğüt verenleri bir türlü sevmediniz gitti.*" (A'raf, 7/79) Keza Peygamberimiz Bedir kuyusuna atılan müşriklere şöyle hitap etmiştir: "*Ey Ebu Cehil, ey Halef oğlu Umeyye, ey Rabia oğlu Utbe, biz Rabbimizin bize va'dettiğini gerçek olarak bulduk. Siz de Rabbinizin size va'dettiğini gerçek olarak buldunuz mu?*" Buna karşı Hz. Ömer: "*Ey Allah'ın Resûlü sen ruhsuz cesedlerle mi konuşuyorsun?*"deyince Allah Resûlü şöyle cevap verir: "*Muhammed'in nefsi elinde olan Allah'a yemin olsun ki siz dediğimi onlardan daha iyi işitiyor değilsiniz.*" (Buharî, Mağazi, 8) Hadisi Buharî ve Müslim rivâyet etmişlerdir. Müslim'in Enes'den yaptığı rivâyette "*Ancak onlar cevap veremezler*" ilavesi bulunmaktadır. Bu görüş sahipleri istidlâl edilen âyete şöyle cevap vermektedirler: Âyet-i kerîmeden maksat Allah'u Teâlâ'nın onlara işittireceği veya Peygamberin onlara yararlanabilecekleri bir işitme ile işittiremeyeceği hususudur. Nitekim bazen bir şeyin faydası olmadığından dolayı o şey yok kabul edilir. Biraz önce zikrettiğimiz husustan hareketle adı geçen tartışmanın çözüme kavuşacağı açıktır.

Ölünün kabrini ziyaret edenleri tanımasına gelince; bu konuda mümtaz insanların reddedemeyeceği hadisler bulunmaktadır. Beyhaki, Hakîm ve diğerleri İbn Ömer'den şöyle rivâyet etmektedir: "Peygamber (a.s) Uhud'dan dönünce Mus'ab'ın ve diğer ashabın kabirleri başında durup şöyle dedi: "*Şehadet ederim ki sizler Allah katında dirisinizdir. Onları ziyaret edip onlara selam verin. Nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki kıyamet gününe kadar onlara selam veren hiç kimse yoktur ki cevabını vermiş olmasınlar.*" (Beyhâki, Sünenü'l Kübra, Cenâiz, 79) Abdi'l- Ber, İbn Abbas'tan merfu olarak şunu rivâyet etmektedir: "*Dünyada tanıdığı kardeşinin kabri yanından geçip selam veren hiç kimse yoktur ki kabir sahibi onu tanıyıp selamını almış olmasın.*"(Feyzu'l Kadir, Şerhu'l Camiu's-Sağir, c.5, s.468) Buharî ve Müslim senedleriyle Hz.Peygamber(a.s)'den şunu rivâyet etmektedirler: "*Kul kabrine konulup arkadaşları tarafından terkedilince onların ayak seslerini duyar.*" (Müslim,Kitabu'l-Cennet, bab-u azabi'l-Kabr, H.No:2870; Fethu'l-Bari, c.3,H.No:1374) dolayısıyla kabir ziyaretinin hem din hem de dünya açısından büyük yararları vardır. (Tekmile, 145-147)]

Rivâyetlerde zikredildiğine göre şehidler,[20] Allah yolunda nöbet

[20]- Eimme-i hadisden İmam-ı Nesâi *Müsnedinde* Ebu Eyyûb Ensârî'den "*Kim düşmanla karşılaşır sonra ölünceye kadar sabrederse kabrinde fitneye düçar olmaz*" (Sünen-i Nesâi, Cenaiz,10) hadisini ve Raşid bin Said'den dahi bir kimsenin; "*Ey Allah'ın elçisi şehidden başka kabirlerinde fitneye maruz kalan mü'minlerin hali nedir?*" demesi üzerine şerefvarid olan "*Başının üzerindeki kılıçların parıltısı kabir fitnesine yeterdir*" (Sünen-i Nesâi, Küsûf, 12) buyurduğunu rivâyet etmiş ve başka tarikler ile eimme-i hadisten daha başkaları da tahric

tutanlar[21], Cuma günü vefat edenler ve her gece yatsı namazından sonra Mülk Suresini[22] okuyanlardan kabirde sual edilmez. Netice olarak kabirde peygamberler, sıddıklar ve mü'minlerin çocuklarının[23] sorguya çekilmeyeceği belirtilmiş ancak müşrik çocukları

etmişlerdir. Şehidler *hakikî ve hükmî* kısımlarına münkasim olurlar. Küffar ile muharebede katl ile vefat eden şehid-i hakikîler dahi *i'lay-ı kelimetullah* niyet-i halisesiyle veyahut mal ganimeti veya cah ve mansibi ihraz veyahut ibka-i nâm etmek makâsıd-ı dünyeviyesiyle katl ve şehid olmaları itibariyle *şehid-i uhrevî ve şehid-i dünyevî* kısımlarına inkisam ederler. İ'lay-ı kelimetullah'a niyet-i halisesiyle küffar ile muhaberede katlolunup vefat eden şehid-i hakikî uhrevîler üzerine gasl olunmamak ve kanlı libasiyle defnolunmak gibi şehadet-i hakikiyenin ahkâm-ı dünyeviyesi icra olunur. Ve şehadet-i hakikiyenin ahkâm-ı uhreviyesi olan ecir ve mesubata ve derecat-ı âliyâta dahi nâil olurlar. Ve mal, cah ve şöhret gibi makâsıd-ı dünyeviye kasdiyle küffar ile muharebede katlolunup telef olan şehid-i hakikî dünyevîler üzerine şehadet-i hakikiyenin ahkâm-ı dünyeviye-i mezkûresi icra olunursa da ahkâm-ı uhreviyesini ihraz edemezler. Meydan-ı muharebede küffar tarafından katl olunmayıp hakikî şehid olmayan, fakat şehadet-i hakikiyenin fedail ve menasib-i uhreviyesini ihraz etmekte canib-i şer'den şehid-i hakikîlere ilhak olunan şehid-i hükmîler üzerinde şehadet-i hakikiyenin ahkâm-ı dünyeviyesi icra olunmazsa da ahkâm-ı uhreviyesine mustahak olurlar. İ'lay-ı din kasdıyla ettiği muharebede mecruh olup sonra vefat edenler ve bi-gayr-i hak katl veya darb veya hapis ile ölenler, suda gark olanlar, ateşte yananlar, ehil ve iyalini ve malını muhafaza uğrunda, evlad ve iyali için nafaka kesbinde meyyit olanlar ve ulum-i şer'iyeyi talep ve tahsil yolunda vefat edenler, ve müezzin muhtesipler ve nâsın fesadı zamanında sünnet ve şeriata temessük edenler ve taûn ve istiska ve ishal ile ölenler ve vaz'-i hamli halinde vefat eden kadınlar şehid-i hükmîlerdendir.

[21]- Cihad kasdiyle hudud-ı İslâmiyeyi muhafazada bulunan zata *murabit* denir. Eimme-i hadisten İbn-i Asakir, Ebu Hureyre'den "*Kim Allah (c.c) yolunda nöbet tuttuğu esnada ölürse yaptığı salih amel ve rızkı sürekli kılınır, fitneden emniyete kavuşturulup kıyamet günü korkudan emin olarak ba's olunur*" (Tirmizî, Cenaiz,72) hadisini rivâyet etmiştir.

[22]- Yine Cabir'den; "*Kim Cuma günü veya gecesi vefat ederse kabir azabından korunur*" (Tirmizî, Cenaiz,72) hadisini ve Ata yine Cabir'den: "*Cuma gecesi veya günü ölen her müslüman erkek ve kadın kabir azabından ve fitnesinden korunur ve aleyhine hiçbir hesap olmadığı halde ve lehine şahitlik eden şahitlerle birlikte Allah'ın huzuruna varır*" (Feyzu'l Kadir, c.5, s.499, H.No: 8108) hadisini ve İmam-ı Nesai Abdullah bin Mes'ud'dan; "*Kim Mülk Suresini her gece okursa Cenâb-ı Hak onu kabir azabından korur*" (et- Tâc, c.4, s.23) hadisini rivâyet etmişlerdir.

[23]- Şehidler ve murabitlerden ve cuma geceleri vefat edenlerden ve Mülk Suresini okuyanlardan azab-ı kabir ve sualinin ref'ine delâlet eden hadislerin, kadr ve mertebede onlardan efdal ve dereceleri ref'i olan enbiya ve sıddiklerden ve kezalik ma'sum olan etfal-ı mü'minînden azab-ı kabir ve sualının ref'ine delâleti evleviyette olduğunu ulema hükmetmişlerdir. *Sıddıklar,* peygamberleri sür'atle tasdik eden ve asla tekzib ve tereddütte bulunmayan zevat olduğunu ve ümem-i salifenin sıddikleri Al-i Yâsîn ve Al-i Fir'avn'un mü'minleri olduğu gibi Ümmet-i Merhume-i Muhammediye'nin sıddikleri dahi İslâm'da sabkat eden Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali, Zübeyr, Talha, Sa'd ve Hamza gibi zatlar bulunduğunu İmam Râzî *Tefsir-i Kebirinde* zikretmiştir. Meşhur olan sıddikiyet, nübüvvet derecesinin dûnunda ve velâyet derecelerinin fevkinde bir derecenin ismidir. Nübüvvet ile aralarında başka derece yoktur.

hakkında ihtilaf edilmiştir.[24]

II. BERZAH SONRASI AHİRET AHVALİ

Ölümden Sonra Dirilme ve Haşir

Kitapların verilmesi, amellerin tartılması, sual, hesap, şefaatın kabulu ve cennet ehlinin cennete, cehennem ehlinin cehenneme dâhil edilmesi gibi haller bu kısma girer. Bunlardan herbiri aklen mümkün olduğu gibi şer'î nakil bakımından da varid olmuştur. Dolayısıyla bunları tasdik edip inanmak vacibtir.[25]

A. DİRİLME ve HAŞİR

Haşir ve yeniden dirilmeye gelince[26]; bu, başlangıçta yok olanı varetme gibidir. Kelâmcılardan bir çoğunun[27] ifâde ettiği gibi bu dirilme, ister dağılan beden parçalarının

Lütuf ve ihsan-ı ilâhî ile sıddıkiyet derecesini tecavüz eden nübüvveti ihraz eder. *"Ben Ebu Bekir'den bir faziletle önde, o da benden bir diğeriyle önde geliyordu. Sonra Rabbim (c.c) beni seçti ve beni ona nübüvvet faziletiyle üstün kıldı"* (Keşfu'l Hafâ, c.2, s.129) mealindeki hadis-i şerifi hakikat-ı mezkûreyi natıktır.

24- Muhakkik ibn-i Hümam'ın *Müsareye*'sinde mü'minlerin etfalinin kabirde sual olunmayacakları hilafsız zikrolunmuş ve bazıları dahi etfal-ı müşrikîn gibi etfal-ı mü'minînde dahi hilaf olduğunu ityan etmiştir.

25- Ru'yetullah ve ahvâl-i berzah bahislerinde zikir olunduğu üzere nusûs-i şer'iyeyi zâhirlerinden sarf ve te'villeri zahirî manalarının muhâl olması üzerine aklın indinde delili mevcûd olmasına mebnîdir. Zâhir manalarının imtinaına aklın indinde delili mevcûd olmayan nusûs, te'vil olunmaz. Belki zahirleri üzerine ibkaları vacib ve zahirlerini itikad lazım olur.

26- *Haşir,* lugatta cem' manasınadır. Ve örf-i şer'de dahi meyyitin ecza-i müteferrikasını cem' ve hayatını iâde ile ba's ve ihya etmektir. İâdenin haşir üzerine atfı, beyan ve tefsir kabilindendir. "Haşir ve iâde ve meâd" def'a-i saniyede halk ve icad manasına olduğu gibi *ibda'* dahi birinci defa halk ve icad manasınadır.

27- Haşr-i cismanîyi kâil olan millîler ve mütekellimlerden ekserisi, haşr-i cismanînin, mevt ile teferrük edip mevcût kalan eczay-ı bedeni cem' ve hayatını iâde etmek sûret ve keyfiyetiyle olacağını hükmederler. Mezkûr hükümlerini hikmet-i cedîde ehlinin mürekkeb cisimlerin basitlerinden ve unsurlarından terekküb etmesi ve mevt ve fenalarının da inhilâlleriyle olması ve unsurlarının mevcûd ve bâki kalması iddiaları teyid ve takviye ettiği gibi, hükm-i mezkûru İmam-ı Buharî ve Müslim'in sened-i sahihle rivâyet ettikleri *"Kuyruk sokumundan başka insanda çürümedik hiçbir şey kalmayacak"* (Müslim, Fiten, 28) hadis-i şerifi dahi kısmen isbat eder. *Acbu'z zeneb*; hayvanın kuyruk kemiği manasınadır. Bir şeyin helak ve fenası, o şeyin zatına mahsûs ve zatında matlup olan hasse ve faidenin fevtinden ibarettir. Mevt ile bedenlerden matlub olan havas ve asâr fevt ve bedenler hâlik ve fâni olduğu gibi, cüzden ve unsurdan matlup olan birbirlerine inzimam ve imtizâc ile bedenleri terkip ve teşkil etmek hasse ve faidesi, mevt ile fevt olur. Bu vechiyle cüzler ve unsurlar da hâlik ve fânidir denilir. Mütekellimlerin mezkûr kavillerine göre meyyitin mevti ve cüzlerinin inhilâlinden sonra cüzlerinin ve unsurlarının mevcûd kalması *"... Onun vechi (Zatı) hariç, her şey yok olacaktır. Hüküm O'nundur ve hepiniz O'nun huzuruna götürüleceksiniz."*(Kasas, 28/88); dahi *"O halde*

bir araya getirilmesiyle olsun, ister bazılarının dediği gibi bedenin[28] yok olan parçalarının yeniden yaratılıp bir araya getirilmesi sûretiyle olsun, isterse bir çoğunun benimsediği gibi ruhun bedene dahil edilmesi sûretiyle olsun, ya da ruhun kabz olunduktan sonra tekrar bedenle ilişkili hale getirilmesi şeklinde olsun bir şey değişmez. Cenâb-ı Hak şöyle buyuruyor: *"Allah, insanların ruhlarını ölümleri sırasında, ölmeyenlerin ruhlarını ise uykuları sırasında alır. Hakk Teala ölüm hükmü verdiği ruhu tutar vermediği ruhu ise belirli bir süreye kadar salıverir"* (Zümer, 39/42) Nitekim muhakkik kelâmcılar da bu son görüşü benimsemişlerdir.[29] Bütün bu görüşler

Rabbinizin hangi nimetlerini inkâr edebilirsiniz?" (Rahman,55/25) kavl-i celîllerinin hükmüne muhâlif olmaz. [Mukaddimede zikirolunduğu üzre mütekellimlerin cumhuru indinde nefs, ruh, ma-i verdin verde sereyanı gibi ecza-ı ferdiyeye sâri cism-i latîf, heykel-i mahsûsdan ibarettir. İnsan dahi i'tilaf eden kesif ve latîf cisimlerin mecmuudur. Bu cism-i latîfin hakikatı ma'lûm değildir. *"...De ki: "Ruh Rabbimin emrindendir..."* (İsrâ, 17/85) kavl-i celîli ile işaret olunan *ruh-ı emrîdir.* Bu ruh-ı emrîye nefs-i natıka dahi denir. Bu cism-i latîf-i ruh-i emrî ile cism-i kesif-i beden arasında alaka, buhar-ı latîf, ruh-ı hayvanîde vardır. Bu buhar-ı latîf, ruh-ı hayvanî, ruh-i emrî ile beden arasında i'tilafa alaka olmaya salih olduğu müddetçe itilaf ve eseri olan hayat devam eder. Buhar-ı latîf, ruh-i emrî ile beden arasında alaka-i i'tilaf olmaya salih olmaz, fesada giderse ruh-i emrî bedenden huruç eder, eseri olan hayat da zail olur. Ruh-i emrî bedenden mufarakat edince fena bulmaz, bakî kalır. Cumhura göre insanın iâdesi teferruk eden cism-i kesif-i bedenin eczasını cem' ve terkib ve bedende cism-i latîf-i buharı, ruh-ı hayvanîyi ruh-i emrî ile beden arasında alaka-i i'tilaf olmaya salih sûrette hâsıl kılmak ve ruh-i emrî bedene sâri, dahil olmakla olur. Cumhurun mezkûr kavline *"...Çürümüş vaziyetteki o kemikleri kim diriltecek! De ki: Onları ilk defa inşa eden diriltir..."* (Yâsîn, 37/78) kavl-i celîli delil olur. Kavl-i celîl-i mezkûr teferruk-i eczaya delâlet ederse de eczasının in'idamına delâlet etmez. (Tekmile,149)]

28- Millîler ve mütekellimlerden bazıları dahi haşr-i cismanîyi teferrük ile ma'dum olan eczay-ı bedeni icad ve cem' ve terkib ve hayatını iâde sûretiyle olacağını ve iâde-i ma'dumun muhâl olmadığını câiz olduğunu kâil olurlar. Millîler ve mütekellimler kâil oldukları haşrin mezkûr olan iki keyfiyetinden her birisi zannî ve haşrin her iki keyfiyetinden her birisiyle olması ihtimali mevcûttur. Haşrin birisiyle olmasını cezm ve i'tikad etmek diğerisiyle olmasının nefyini istilzam edeceği cihetle, mütekellimlerden İmamü'l-Haremeyn Ebu'l-Maâlî ve İmam Hüccetü'l-İslâm Gazzâlî ve İbn-i Hümam gibi muhakkikler, her iki keyfiyetin cevaz ve imkânını itiraf ile haşrin vukûunu cezm ve i'tikad etmenin vücûb ve lüzûmu ile hüküm etmişlerdir. Haşrin iki keyfiyetinin cevazı ile müsavatların hükmü ahkem ve eslem olduğundan, haşrin keyfiyetinde mütekellimlerden vârid olan iki kavlin arası bu kitapta tesviye kılınmıştır.

29- Mukaddimede nefs bahsinde zikrolunduğu vechiyle mütekellimlerin ekserisi indinde nefs ve ruhun maddî ve bedene sâri cism-i latîf olması ve mütekellimlerden İmam Matüridî ve İmam Gazzâlî ve İmam Fahrüddin Râzî ve Rağıb İsfehânî gibi muhakkiklerin ve eimme-i Hanefîyeden birçok zevatın ve sufiyyeden bir cemaatın indinde dahi nefs ve ruh mücerred ve gayr-i maddî olması ihtilafına mebnî, mütekellimlerin ekserisi haşirde hayatın bedene iâdesi, ruhun bedene idhaliyle olduğuna zahib olmuşlar. *"Sen de katıl has kullarımın içine"* (Fecr,

mümkündür. Hatta ilk olarak yoktan var etme aşamasında olduğu gibi yeniden yaratma aşamasında da bu hususlar gerçekleşebilir.[30] *"Biz ilkin yaratmaya nasıl başladıysak diriltmeyi de biz gerçekleştiririz."*(Enbiya, 21/104), *"O halde diyecekler, kimdir bizi diriltecek olan? De ki: "Sizi ilk defa yoktan yaratan."* (İsrâ,17/51) *"De ki onları ilk defa inşa eden diriltir."*(Yâsîn, 36/79) [*"İnsan şunu hiç görüp düşünmedi mi: Biz kendisini bir nutfeden yaratmışken, yaman bir hasım kesildi bize..."*(Yâsîn, 36/77), (Tekmile,151)][31] Binaenaleyh ikinci kez yaratılan başta yaratılanın aynısıdır. Zira

---

89/29) ayet-i celîlesi ve Ka'b bin Malik'in; *"Mü'minlerin ruhları arşa asılmış kandillerin içindedir. Kafirlerin ruhları ise siccindedir."*(Müslim, Ervâh-ı'ş-Şühedâ,3) mealinde rivâyet ettiği hadis ve emsâliyle istidlâlde bulunmuşlar ve mütekellimlerden muhakkikler dahi haşirde hayatın beden-i meyyite iâdesi, ruhun bedene taallukunun iâdesi ve tekrarı ile olduğunu hükmetmişler ve Ebu'l-Muin Nesefî'"nin istidlâli vechiyle; *"Ama gerçek koruyucu Allah, insanların ruhlarını ölümleri sırasında, ölmeyenlerin ruhlarını ise uykuları sırasında alır. Hakkında ölüm hükmü verdiği ruhu tutar, vermediği ruhu ise belirli bir süreye kadar salıverir...."* (Zümer, 39/42) kavl-i celîli ile bi'l-istidlâl maddî ve mekânî olmayan ruh-ı mücerredin bedene dühûlu kabil olamaz demişler ve vech-i mezkûr ile mütekellimler ihtilaf etmişlerdir.

30- Haşir ve iâdede ekser mütekellimlerin zâhip oldukları müteferrik ve mevcût cüzlerin cem' ve terkibi ve bazılarının kâil oldukları ma'dum cüzlerin icadıyla terkibi ve mütekellimlerin ekserisine göre ruhların bedenlerine idhali ve muhakkiklerinin dedikleri gibi ruhların bedenlerine taalluklarının iâdesi hususlarından herbirisi haşir ve iâdeden mukaddem bidâyet-i halk ve icadda mümkün belki vâki olduğu ve haşir ve iâdede halk ve icad ile bidâyetteki halk ve icad mahiyette muttehid, yalnız vakit ve zaman gibi avarız-ı hariciye ile birbirinden temeyyüz ve tahallukta bulundukları cihetle bidâyet-i halk ve icadda mümkün belki vâki olan hususat-ı mezkûrenin imkân ve vukûu haşir ve iâdede dahi imkân-ı vukûunu istilzam eder, etmezse tabiat, hakikat-ı vahidenin levazım ve muktezeyatının taaddüd-i zaman gibi bir ariz-i haricî ile tehallüf etmesi muhâli lazım gelir. "Zamanın taaddüdü ile şahs-i vahid taaddüd etmediği" gibi hakikat-ı vahide dahi taaddüt etmez. [İâde, imkânda ibda' gibi ise de iâdede fazla, ebdanından mufarakatından sonra ervahın birbirinden temayüzüne ihtiyaç vardır. Ervah arasında temayüz bulunmazsa her ruhu kendi bedenine iâde kabil olamaz. İbda' böyle değildir. Ervah ebdanından mufarakatından sonra ervah arasında temayüz bulunduğunu İbn-i Kayyim tasrih etmiş, her ruh kendi bedeninden ahzettiği sûretle diğer ruhlardan temeyyüz ve taayyün ettiği ve ruhların maddeden mücerred cevher olması kavline göre aralarında temayüz bulunamaması tevehhüm olunursa kavl-i mezkûrun kâillerinin indinde ervahın temayüzleri bedenlerine taalluklarıyla hâdis hâsıl olduğu hükmünü cezmde bulunmuştur. Muhakkik Gürânî de, ervah ebdanından mufarakâtından sonra suver-i misâliyeden kendilerine münasib, layık birer bedene taalluk ile taayyün ve temeyyüz eder demiş ve bu kavlini Sahih-i Müslim'de İbn-i Mes'ud'dan rivâyet olan *"Gerçekten şehidlerin ruhları yeşil kuşların içindedir (kursağındadır)"* hadis-i şerif ile Mekhul'ün rivâyet ettiği *"Mü'minlerin çocuklarının ruhları, cennette ağaçtan kuşların içindedir"* (Müslim, İmâre,33) hadis-i şerif ile teyid ve takviye etmiştir. (Tekmile,150,151)]

31- Haşir ve meâd ile halk ve icadın, bidâyetteki halk ve icad ile mahiyette müttehid ve mümasil olması hükmü ve bidâyetteki halk ve icadın imkân ve vukûu ile nihâyetteki haşir ve mead ile

bunlar Cenâb-ı Hakk'ın ilmindeki "ayan-ı sabite"den tek bir ayn'dır.[32] Nitekim İbn Humam ve Gazzâlî bunu isbatlamışlardır.[33] Ancak ruhları inkâr eden, aşırı tabiatçılar[34] ve cesedlerin haşrini inkâr eden filozoflardır.[35]

---

halk ve icadın imkân ve vukûu üzerine istidlâl, ayât-ı mezkûre ile emsâlinden me'hûzdur

32- Vücûd-i hariciye bürûz ve zuhûr eden ve zuhûr ve bürûz edecek olan bütün umûra ilm-i ilâhî mütaallik ve mezkûr umûr, ilm-i ilâhî ile ma'lûm ve ilm-i ilâhîde sâbittir. İtibar-ı mezkûr ile ilm-i ilâhî'ye levh-i mahfuz ve umûr-i mezkûreye dahi levhde sâbit ve mahfuz olan *a'yan-ı sâbite* denir. A'yan-ı sâbite, haddı zatında vücûd-i haricî râihasını istişmam etmemişlerse de vücûd-i hariciye nisbetle mevcûd ve ma'dum kısımlarına munkasımlardır. Sübût ve husûl-i zihnîyi kâil olmayan mütekellimlerin ve Ehl-i Sünnetin ekserisinin indinde mutlak sübût ve vücûd, vücûd-ı haricî ile musavi ise de sübût ve husûl-i zihnîyi kâil olan hakîmler ile mütekellimlerin muhakkikleri indinde mutlak sübût ve vücûd, vücûd-i haricîden eammdır. Vücûd-i hariciyle her bir mevcûd, ilm-i ilâhîde sâbittir. İlm-i ilâhîde her bir sâbit olan, hariçte mevcûd değildir. Belki harice asla bürûz ve zuhûr etmeyen ma'dumlar ve bürûz ve zuhûrundan sonra ma'dum olanlar ilm-i ilâhîde sâbittir. Benaberin a'yan-ı sâbite ve süver-i ilmiyeden birinci defa vücûd-i hariciye bürûz ve zuhûr edip gâib ve ma'dum olduktan sonra, ikinci defa vücûd-ı hariciye bürûz ve zuhûr eden ayn-ı sâbite, ayn-ı vahidedir. Vücûd-ı hariciye bürûz ve zuhûrunun taaddüduyla ayn-i vahide taaddud etmez; birbirinin gayrı iki ayn olmaz. İki defa vücûd-i hariciye bürûz ve zuhûr eden, ayn-i vahide "hanesinden iki defa pazara çıkan bir şahıs gibidir." İki defa pazara çıkmasıyla şahs-ı vahid iki şahıs olmadığı gibi, iki defa vücûd-i hariciye bürûz ve zuhûruyla da ayn-ı vahide iki ayn olmaz.

33- Tahkik-i mezkûr muhakkik İbn-i Humam'ın *Müsâyere*'sindeki kelâmından ve İmam Hüccetü'l-İslâm Gazzâlî'nin de *iktisat* nam eserinden mefhum ve me'hûzdur. Muhakkik ve İmam-ı Muşarunileyhima a'yân-ı sâbite ve süver-i ilmiyeyi hariçte vücûdlara ve ma'dumlara ve hariçte ma'dumları da hariçte vücûdu sabketmiş ma'dumlar ile hariçte vücûdu sabketmemiş ma'dumlara taksimden sonra iâdey-i hariçte vücûdu sabkeden ma'dumu tekrar icad ve vucûd-i harici ile tekrar ibraz ve izhar etmek tarifiyle ve bir şeyin mislini ityan dahi o şeyin mümasili olan ve hariçte vücûdu sabketmeyen ma'dumu icad ve vücûd-ı haricî ile bidâyeti ibraz ve izhar etmek tarifi ile tarif ve iâdeyi misli ityandan temyiz ve tefrik etmişlerdir.

34- Mukaddimede nefs bahsinde zikrolunduğu üzere, tabiîlerin gulatı maddîler mücerred ve maddî mutlak ruhu nefy ile hayat maddenin neticesi olduğunu za'mettiklerinden *haşr-ı ruhanîyi ve haşr-i cismanîyi* nefyederler. Madde ve eczasının terkibiyle bir insanın mevcûd olması mümkün ve vaki ise de o insanın mevti ve unsurlarının inhilâl ve teferruku ve mevadd-ı umûmiyeye iltihaki sebebiyle başka unsurlardan temyiz ve tefrikleri kâbil olmadığı cihetle, ikinci def'a ecza ve unsurların terekkübleri ile vücûda gelen insan, mukaddemdeki insanın gayridir. Mukaddemdeki insanın haşir ve iâdesi mümkün değildir derler. Maddîler insanın ve bütün mevcûtların ecza ve unsurlarının terekkübleri ile vücûd bulmalarını ittifak ve tesadüfe hamlettiklerinden, bütün mevcût ve mahlukları, vücûdlarının her tavrına ilim ve kudreti muhit olan Halıkın âsâr-ı halkı olduklarını idrak ve bidâyet-i halkı ihâta edemediklerinden, bidâyet-i halk mümkün ve vaki' olduğu halde iâdesinin muhâl olması hatasında bulunurlar.

35- Hakîmler de mücerred olan ruhların vücûdunu ve bedenlerinin fenasıyla bedenlerine olan taalluklarının inkitaından sonra bekâlarını kâil olurlar. İâde-i ma'dumu tecviz etmedikleri cihetle, fâni ve ma'dum olan bedenlerinin iâdesini tecviz etmezler. Benaberin *haşr-i ruhanîyi*

1. Cismanî Haşrin Keyfiyeti

[Müslümanlar cismanî haşir konusunda ittifak halindedir. Bu, tartışılması caiz olmayan zaruriyat-ı diniyedendir. Ancak bunun niteliğinde ihtilaf etmişlerdir. Yani haşrin, cisimlerin yok olduktan sonra icad edilmesiyle mi? yoksa parçaların dağılmasından sonra bir araya getirilip ruhların onlara iadesiyle mi? ya da ruhların sözkonusu cesedlerle bilinen şekilde tekrar taalluka geçmesiyle mi? olacağı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Amidî *Ebkârü'l Efkar* adlı eserinde şöyle der: Doğrusu bu şıklardan herbiri mümkündür. Ancak nakil, belirtmeksizin bunlardan bir tanesini gerektirir. Dolayısıyla buna iman edip tayin bilgisini Allah Teala'ya havale etmek gerekir. (Tekmile,152,153)] Filozofların, "yiyen ve yiyilen insanlarda cismanî haşrin mümkün olmadığı"[36] iddiası bu gerçeği ifâde eden nasslara karşı bir itiraz olarak itibara alınmamaktadır. Zira her iki durumda da cismanî haşir mümkündür. Şöyle ki: Cenâb-ı Hak yiyilen mukellefin parçalarını, yiyen mükellefin parçası olmaktan koruyabilir. Çünkü bunu ifâde eden nasslar te'vili imkânsız kılacak kadar çoktur. Verilen bu cevap, kelâmcıların çoğunun zikrettiği "yeniden dirilme, aslî parçaların bir araya getirilmesi ile olur" şeklindeki cevaptan daha uygundur.[37] [Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî, filozofların

kâil olurlar ve *haşr-i cismanîyi* nefyederler. Ve haşr-i ruhanî ruhun bedenine olan taallukunun inkitaıyla mensup olduğu ukûl ve nüfûs âlemine çekilmesinden ve sevab ve ikabı dahi bedenine taalluku halinde kesbettiği saadet ve şekavetini ferağ-ı zamanda idrak ile mütelezziz ve müteellim olmasından ibarettir derler.

36- Haşr-i cimsanîyi inkâr edenler, haşr-i cismanînin muhâl olması iddiaları üzerine bir insanın ekletmesi ve insan-ı âkilden (yiyenden) cüz olması takdirinde mezkûr cüzlerin insan-ı âkil ile me'kulün haşr ve iâdelerinde her ikisinin bedenlerinden cüz olması muhâl olduğu gibi, tercih bilâ-müreccihin butlanına ve hiç birisinin tamamiyle iâde olunamamasına mebnî, yalnız birisinden cüz olması dahi caiz olmadığından haşir ve iâdelerinin muhâl olmasıyle istidlâlde bulunmuşlardır.

37- Mütekellimler de münkirlerin mezkûr delillerindę haşr-i cismanîde cisimlerin haşir ve iâdeleri evvel-i fıtratta ahirine kadar bâki kalan eczay-ı asliyelerinin cem' ve terkibiyle olduğunu, ekl ve tagaddi ile hâsıl olan eczayı mütefâzileleriyle olmadığı cevabını vermişlerse de hayvanların bedenlerindeki hararet-i gariziyeleri ile bedenlerinin cüzleri fark olunmayacak derecede tedricen mahv ve muhterik olup gıdalarında hâsıl olan yeni cüzler mahv ve muhterik olan eski cüzlerin mahalline kâim olduğu ve bu sûretle hayvanların bedenleri tedricen tebeddül ve teceddüd edip evvel-i fıtratlarından ahirine kadar bâki kalan eczay-i asliyenin bedenlerinde bulunmadığı hakîmlerin hikmetlerinde mukarrer olduğu cihetle, hakîmleri ilzam ve iskatda mütekellimlerin mezkûr cevapları kâfi olmamıştır. Hakîmlerin mezkûr delilleri edille-i kat'iyye-i mezkûre ile kelâm-ı ilâhî olduğu sâbit olan nüsûs-i şer'iyeye muariz ve munakiz bulunmasıyla mesmu' ve mu'teber olmaması ve haşrolunacak mükellef-i me'kulün cüzlerinin haşir olunacak mükellef-i akilden cüz kılınması, ilm-i muhit ve kudret-i kâmil olan Hâlik-i Hakîm'den âdette muhâl olmasıyla da batıl olması cevabı, mütekellimlerin cevab-ı mezkûrlarından evla ve akvadır. [Dünyada şer' ile muhatab bulunan ve şer'e riâyetle müstehakk-ı sevab ve naîm veya âdem riâyetle müstahakk-ı azab-ı elîm olan, nefs, ruhtur.

benzer bir sorusuna aklî bakımdan daha uygun ve hasım için daha bağlayıcı bir tarzda cevap vermektedir. O da şudur: Filozoflara şöyle denilmeli: Siz ruhların bedene iade edileceğini benimseyenleri neye dayanarak tenkid ediyorsunuz? Söz konusu bedenlerin mezkûr parçalardan veya başka şeylerden olması, durumu değiştirmez. Zira her iki durumda iade edilen aynı insandır. Çünkü ruh aynı ruhtur, maddenin ise önemi yoktur. Zira insan madde ile değil, ruh ile insandır. Ruhun ölümden sonra varlığını koruduğu görülmektedir. Çünkü ruh, nefsi ile kâim olan bir cevherdir. Bu görüş ne akla ne de şeriata aykırıdır. Aksine şu beyanda olduğu gibi şeriat buna delalet eder: *"Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü zannetme! Bilakis onlar hayatta olup, Rablerinin katında yaşarlar, rızıklanırlar."* (Al-i İmrân, 3/169) Peygamber Efendimiz şöyle buyurur: *"Salih insanların ruhları, arşın altında yeşil kuşların kursağındadır."* (Müslim, Ervah-i'ş-Şuhedâ, 5) Ruhların verilen sadaka ve hayratı hissetmesi, Münker ve Nekir'in suali, kabir azabı ve sair konularla ilgili rivâyetler, ruhun bekâsına, öldükten sonra dirilmeye ve bedenlerin ihyasına delalet etmektedir. Bu da hangi beden olursa olsun ruhların onlara iade edilmesiyle mümkündür. Bu bedenler, ister ilk bedenlerin maddesinden, ister başkasından, ister yeniden yaratılan maddelerden olsun farketmez. Zira insan bedeniyle değil, ruhuyle insandır. Çünkü insan bedenindeki parçalar, küçüklüğünden itibaren zayıflama, kilo alma ve değişime uğramak sûretiyle sürekli değişir ve mizacı farklılaşır. Bütün bunlarla beraber o yine aynı insandır. Bu, Allah'ın gücü dahilindedir. Bu haşir, söz konusu ruhun iadesi sûretiyle olur. Zira ruhun herhangi bir araç olmaksızın elem ve cismanî lezzetleri duyması imkânsızdır. Nitekim ona ilk araca benzer bir araç iade olunur. Bu da kesin bir dönüş (haşr) olup naklî delilin varlığından dolayı tasdik edilmesi vâcibdir. İsterse buna tenasuh denilsin farketmez. Biz

Beden, ruhsuz bî-şuûrdur, kabil-i hitab, müstehakk-ı sevab ve ikab değildir. Şuûrsuz beden lezzeti alamaz, elemi duyamaz, mütelezziz, mütena'im veya müteellim ve muazzeb de olamaz. Mütelezziz ve müteellim olmadığı halde nefsin lezzet ve elemi idrakına ve mütelezziz ve müteellim-i muazzeb olmasına vesile ve alet olur. Hulasâ dünyada beden-i evvelde hitab-ı şer'iyle muhatab ve riâyetle muti' ve itaatla mustahakk-ı sevab ve ni'met ve adem-i itaatla âsi ve müstahakk-ı azab ve nikmet olan nefs ve ruhtur. Ahirette beden-i sanide iâde olunan ve beden-i sani vasıtasıyla musâb ve muâkab olan dahi yine o nefs, o ruhtur. Ruhun iâdesi bedeni telbis ile olduğu cihetle, iâde, iâde-i cismaniye ve haşir de cismanidir. Ve müslimînin ictima'ı vechiyle, mebde-i bidâyette mevcûd ile muad, iâde olunan mevcûd birbirinin aynıdır. Aleti, libası bulunan beden-i evvelkinin aynı olmasa, misli olsa bile bazılarının zan ve za'm ettikleri gibi muâd, muazzeb olan mebde' âsinin gayrı değildir. Gayrı olması za'mı ayn-ı cehalettir. Muadı ayniyle iâdede, aleti olan bedeni misli ile ityana, *"Gökleri ve yeri yaratan, onlar gibisini yaratmaya olmaz mı kadir..."* (Yâsîn, 36/81) kavl-i celîlinde işaret vardır. Maa-hâzâ İmamın bu cevabı, İmamdan nakli sabkeden *Haşr-ı cismanîde ictima'-ı müslimîne muhâlif olan iâde, bir şeyin mislini ityan olmasıdır,* kavline tamamiyle muhâlif değildir. Kavl-i mezkûra müracaat ve tedebbür ile ma'lûm olur. (Tekmile, 155)]

tenasuhu bu âlemde inkâr ediyoruz. Haşirdeki dirilmeyi ise inkâr etmiyoruz. Buna tenasuh denilip denilmemesi bir şeyi değiştirmez. (Tekmile,154,155)]

Söz konusu olan nassların bir kısmı şunlardır: "*Mahlukları ilkin yoktan yaratan, ölümden sonra da dirilten O'dur. Bu diriltme ona göre pek kolaydır.*" (Rum, 30/27)[38] "*Ey İnsanlar, sizin hepinizi yaratmak veya hepinizi öldükten sonra diriltmek bir tek kişiyi diriltmek gibidir.*" (Lokman,31/28) "*İnsan zanneder mi ki ölümden sonra biz kemiklerini toplayıp onu diriltmeyeceğiz. Evet toplarız hem de parmak uçlarına varıncaya kadar eski halinde düzenleriz.*"(Kıyamet, 75/3,4)[39] "*Allah o Hak ma'bûddur ki kendisinden başka hiçbir tanrı yoktur kıyamet günü hepinizi bir araya toplayacaktır. Bunda hiçbir şüphe yoktur.*"(Nisâ, 4/87) "*Sonra hepiniz bizim huzurumuza sevkedilip toplanacaksınız*" (Ankebut, 29/57) ["*Kıyamet gününda Hak Teâlâ şöyle buyuracaktır: "İşte siz ilk yarattığımızda olduğunuz gibi çırılçıplak, teker teker huzurumuza geldiniz!...*" (En'am, 6/94), (Tekmile,155)] Peygamberimizin şu sözü de konuya ışık tutmaktadır: "*Muhakkak ki siz yalın ayak, çıplak ve sünnetsiz bir şekilde haşrolunacaksınız.*"[40] (Buharî, Rikak, 45) hakkındaki hadisler mütevâtirdir. Bütün ilâhî kitaplarda konu ile ilgili peygamberlerin icmaı mevcûttur. Bundan dolayıdır ki bütün dindarlar bu gerçeği inkâr edenlerin küfrüne kâil olmuşlardır.[41]

38- İlim ve kudreti, meratib-i kemâlin fevkinde olan Hâlık Teâlâ şanında bazı eşyanın halk ve icadı, diğer bazıların halk ve icadından ehven ve eshel olması ma'kûl ve mutasavver değildir. "*Mahlukları ilkin yoktan yaratan, ölümden sonra da dirilten O'dur. Bu diriltme O'na göre pek kolaydır...*" (Rum, 30/27) Kavl-i celîlinde iâde ile halk ve icadın bed'deki halk ve icaddan ehven olması kudret-i kâmile-i ilâhiyeye nisbetle olamaz. Belki ibadın ilim ve kudretlerine nisbetledir. İbadın ilim ve kudretlerine nisbetle madde ve sûretleri sabkeden bazı eşyanın âdeminden sonra tekrar halk ve icadı, madde ve sûretleri sabketmeyen eşyanın bidâyet-i halk ve icadından daha sehil olduğu ve eşyanın bidâyetteki halk ve icadı ibad tarafından müşahede olunduğu cihetle, iâde ile halk ve icadın bidâyetteki halk ve icaddan sehlolduğunu zikr ile haberleri sadık olan enbiyanın ibada haber verdikleri haşir ve iâdeyi ibad istib'ad etmeyip kolayca tasdik etmelerinin lüzûmuna tenbih buyurulmuştur denilir.

39- Âyet-i celîle-i mezkûre, bidâyet-i halk ve icaddaki kemâl-i ilim ve kudretimizi müşahede eden insan, çürümüş ve dağılmış olan kemiklerini cem' ile ihya edemeyeceğimizi mi zannediyor? Evet parmaklarının uçlarını bile tesviye etmeğe kadir olduğumuz halde kemiklerini cem' ve ihya ederiz manasını ifâde eder.

40- *Hufât*, kudât vezninde "Hâfî"nin cem'idir. Hâfî, yalın ayak yürüyen kimsedir. *Urat* dahi âri'nin cem'idir. *Gurl*, "ga"nın zammı ve "ra"ın sükûnuyla "aklef" gibi sünnet olmayan adamdır. Hadis-i mezkûrun nutkundan sonra Peygamber Efendimiz;"...*Biz ilkin yaratmaya nasıl başladıysak diriltmeyi de biz gerçekleştiririz...*" (Enbiya,21/104) ayet-i celîlesini kıraat buyurmuştur.

41- Haşr-i cismânî hakkında şeref nâzil olan ayât-ı Kur'âniyenin te'vili kabil olamayacak derecede kesreti, haşr-i cismanîye imanı icap ettiği Kur'âna iman ile beraber haşr-i cismanîyi inkârın bir kalbte ictima' edemeyeceğini Fahrüddin Râzî tefsirinde zikretmiştir. Haşr-i cismanî bütün dinlerde ahkâm-ı zaruriyedendir. Haşr-i cismanîyi inkâr edenleri cemî-i edyan ehl-i tekfir

2. Haşri Kabul Edenler

Haşrı, mutlak olarak kabul edenler üç kategoride incelenebilir:

- Ruhanî haşrı kabul edip cismanî haşrı inkâr eden filozoflar[42]
- Cismanî haşrı kabul edip ruhanî haşrı inkâr eden çoğu kelamcılar[43]
- Her ikisini kabul eden muhakkik kelâmcılar.[44] Cismanî haşrı kabul edenler

---

etmişler. Ve haşr-i cismanîyi inkâr eden felâsifenin tekfiri üzerine bütün ehl-i milletin icma ettiklerini İmam Hüccetü'l-İslâm Gazzâlî tasrih etmiştir. [İmam Gazzâlî *Tahafetu'l-Felasife*'sinde felasifenin üç meselede tekfîrleri zarurî olduğunu zikretmiştir. Birincisi kıdem-i âlem, ikincisi ilmullah'ın cüz'iyatı muhit olmaması, üçüncüsü de haşr-i ecsadı inkâr meseleleridir demiştir.(Tekmile,156)] [Millîlerden Yahud ve Nasaranın haşr-i cismanîyi kâil olduklarını Devvânî tasrih etmiştir. Tûsî *Telhis*'inde, "haşr-i cismanîyi Hz. Musa zikretmemişse de sonra gelen enbiya zikrettiklerinden Yahudiler haşr-i cismanîyi ikrar ederler. İncil'de mezkûr olan haşr-i ruhanîdir" demiştir. Hak olan haşr-i cismanîye dâir Tevrat'ta sarahat yoksa da, İncil'in mutaaddid mahallerinde sarahat vardır. (Tekmile,156)]

42- Hakîmler, ma'dumun iâdesini tecviz etmedikleri ve haşr-i cismanîyi nefyettikleri cihetle, yalnız ruh-i mücerred ile haşr-i ruhanîyi kâil olurlar ve haşr-i ruhanî ile de ruh-i mücerredin bedeninden taalluku munkati' olduğunu tedbir ve tâsarrufundan munkati' ve damenkeş feragat bulunduğunu, kendi âlemi bulunan ukûl ve nüfus-ı mücerrede âlemine çekildiğini ve sevab ve cennet ile dahi hal-i uzlet ve ferağetinden mukaddem bedenine taalluku halinde kesbettiği mûcib-i saadet maârif ve ahlâk-ı haseneyi kendi âleminde idrak ile mütelezziz olduğunu ve ikab-ı cehennem ile de mûcib-i şakavet olan cehâlet ve ahlâk-ı zemîmeyi idrak ile müteellim bulunduğunu kasdederler. Hakîmler haşr-i cismanîyi inkâr ile kütüb-i ilâhiye ve icma-ı enbiyaya muhâlefet ettiklerinden tekfir olunurlar. [Hakîmlerin haşr-ı cismanîyi inkârları, iâde-i ma'dumu tecviz etmemeleri ve eb'adın tenahîsini za'm etmeleri, bir de efrad-ı insanın gayr-ı mütenahî ve anâsırın mütenahî olması asıllarına mebnîdir. İâde-i ma'dumun muhâl olması, delillerinin tam ve sâlim olmadığının ve tenahî-i eb'ad burhanlarının da mecruh olduğunun zikirleri sabketti. Efrad-ı insanın gayr-ı mütenahî ve anâsırın mütenahî olması asıllarını isbat da edememişlerdir. (Tekmile,156)]

43- Mütekellimlerin ekserisi ruh-i mücerredi kâil olmayıp ruhun maddî ve bedene sâri cism-i latîf olduğunu kâil olduklarından ve indlerinde haşir ve iâde olunan da cism-i kesif-i beden ile cism-i latîf-i ruhdan ibaret bulunduğundan yalnız haşr-i cismânîyi kâil olurlar.

44- Mütekellimlerden İmam Matüridî ve İmam Hüccetü'l-İslâm Gazzâlî ve Rağıb İsfehânî ve Halimî gibi muhakkikler ve Eşâire ve eimme-i Hanefîye'den bir çok zevat ve sûfiyeden bir cemaat nefs-i nâtıka tesmiye olunan ruh-ı insanînin mücerred olduğunu ve hakikatta insan o ruh-i mücerredden ibaret olup muhatap ve mükellef ve muti' ve âsi ve müasâb ve muâkab olan o ruh-i âli bulunduğunu ve bedenlere sarî olmadığı gibi bedenlerin fena ve fesadıyle fâni ve fâsid de olmadığı, belki mücerred ve bakî ve bedenlere mütaallik olup bedenler alât ve edevâtı mesabesinde bulunduğunu hükmettikleri cihetle, indlerinde haşir ve iâde olunan mevt ile teferrük eden beden ve bir de ruh-ı mücerredin mezkûr bedenden munkati' olan taalluku olduğundan, haşr-i cismanîyi ve hem de haşr-i ruhanîyi kâillerdir.

ruhların hâdis oluşunu ve bedenlerin aslî parçalardan meydana gelişini kabul ettiklerinden, sözlerinden tenasuh (reenkarnasyon) anlaşılmaz. Zira reenkarnasyoncular böyle bir şeyi kabul etmemektedirler.[45] Bazıları bir takım rivâyetlere dayanarak hitaba tabi tutulmayan hayvanların haşrolunacağını kabul etmişlerdir. Sözkonusu rivâyetlerde Cenâb-ı Hakk'ın hayvanları diriltip aralarında kısasla hükmedeceği, sonra da onlara "toprak olun" diyeceği, bunun üzerine onların da toprak olacağı belirtilmiştir. Bazıları ise bu hususu kabul etmeyip varid olan eserleri te'vil etme cihetine gitmişlerdir.[46]

B. KİTAPLARIN VERİLİŞİ

Kitapların verilişi şu âyetlerle sabittir: *"Nitekim (insan) kıyamet günü hesap defterini önünde açılmış bulacaktır."*(İsrâ,17/13)[47] [*"İşte karşınızda sadece gerçekleri dile getiren defterimiz. Biz sizin yaptığınız her işi bir yere kaydediyorduk."* (Casiye, 45/29), (Tekmile,157)] *"Hesap defteri sağ eline verilen kimsenin hesabı kolayca görülür ve ailesine sevinç içinde döner. Hesap defteri arkasından sol eline verilen kimse ise yok olmayı ister, alevli ateşe girer."* (İnşikak, 84/7-12)

Âlimlerimiz kitapların verilişi konusunda ittifak etmekle beraber bunun şekli üzerinde ihtilaf etmişlerdir. Bazıları bu kitapların mükellefe ait amel defterleri olduğunu

---

45- Mukaddimede nefs bahsinde zikrolunduğu vechiyle tenasuh, ruhun tekemmül ile bulunduğu sefil bir bedenden âli diğer bir bedene terakki etmesinden, veyahut tekemmül edemeyip nâkis kalan bir ruhun bulunduğu âli bir bedenden sefil diğer bir bedene tenezzül ile dâhil olmasından ibarettir. Tenasuhu kâil olan tâife-i mütenasihe, tenasuhta bedenler birbirinin gayri ve bedenlerdeki ruh, aynı ruh ve kadîm olması za'mında bulunurlar. Fâni olan beden-i evvelin eczâ-i asliyesiyle aynını terkib ve hâdis olan aynı ruhu iâde ile haşr-i cismanîyi kâil olan mütekellimlerin kavilleri, tenasuhla kavil değildir. Ve mütekellimlerin indinde bedenlerin fenası halinde ruhların da fâni olması mümkün olduğundan, bedenlerin fenalarından sonra bakî kalan ruhların bekâsı, *kıdemi sâbit olan şeyin yokluğu imkânsız olur* kavillerinin lâzımı olan *sonradan varlığı sübut bulanın, yokluğu mümkündür* hükmünce ruhların hudûsları hükmüne münafi olmaz.

46- Yevm-i kıyamette haşir ve ihya, mükelleflerden muti'lere mükâfaat, âsilere mücazât etmek sûretiyle erbab-ı istihkaka mustahak olduğunu vermek ve esma-i hüsnadan "adl" ismi şerifinin asârını izhar etmek hikmetine mebnî olduğu ve mükellef olmayan ve mükâfaat ve mücazata müstahak bulunmayan hayvanların ba's ve ihyalarına dâir ayât-ı Kur'ân'iyede ve ehâdis-i nebeviyenin meşhurlarında sarahat bulunmadığı cihetle, hayvanların ba's ve ihya olunmayacaklarını ulema-i Ehl-i Sünnet'ten bazıları hükmetmişler. Ba's ve ihyalarına delâlet eden bazı gayr-i meşhur eserlerin dahi yevm-i ceza ve yevm-i kazâda Allah Teâlâ hazretlerinin kemâl-i adlini tasvir ve temsile mahmul ve müevveldir demişlerdir.

47- Kavl-i celîl-i mezkûr Sure-i İsra'dandır. Ehl-i tefsir *"Her insanın yaptıklarını boynuna doladık. Her insan yaptıklarına göre muamele görür. Nitekim kıyamet günü hesap defterini önünde açılmış bulacaktır. Şöyle deriz ona: "Defterini oku. Bugün muhasebeci olarak kendi işini görmeye kendin yetersin!"* (İsrâ, 17/13-14) vechiyle tefsir etmişlerdir.

söylemiş[48], bazıları da bu, amellerin kayda alınıp korunmasından kinayedir demişlerdir.[49] Maamafih en ihtiyatlı görüş, buna olduğu gibi iman edip şekli ile ilgili bilgiyi Allah'a havale etmektir.[50]

C. AMELLERİN TARTILMASI

Amelierin tartılması da şu âyetlerle sabittir:

"O gün, dünyada yapılan işlerin tartılması kesin gerçekleşecek. Artık kimin iyilikleri kötülüklerinden ağır gelirse işte onlar muradlarına ereceklerdir. Kimin de sevap tartıları hafif gelirse, onlar da âyetlerimizi hiçe sayıp haksızlık etmelerinden ötürü kendilerini en büyük ziyana uğratacaklardır." (A'raf, 7/8,9), *"Biz kıyamet gününe mahsûs, öyle doğru ve hassas teraziler koyacağız ki hiçbir kimseye zerre kadar haksızlık edilmez."*(Enbiya,21/47) *"Artık kimin tartıları ağır basarsa memnun kalacağı bir hayata girer. Kimin tartıları da hafif gelirse onun barınacağı da Haviye olur"* (Yunus, 10/6,7,8,9) Bu tartmanın ardında yatan hikmet Allah'u Teâlâ'nın yaratıklara olan adâlet ve lutfunu ortaya koymaktır.[51] Âlimler mizanın şekli ve amellerin nasıl tartılacağı

48- Müfessirler ile muhaddislerden ve fukaha ile mütekellimlerden ekserisi kitabın a'mâl-i ibadı zabta memur bulunan meleklerin zabt ve tahrir ettikleri defâtir-i a'mâl olduğuna zâhib olmuşlar ve mezkûr zehablarını *"İşte karşınızda sadece gerçekleri dile getiren defteriniz. Biz sizin yaptığınız her işi bir bir kaydediyorduk"* (Câsiye, 45/29); dahi, *"Yoksa onlar, Bizim sırlarını ve gizli konuşmalarını işitmediğimizi mi sanıyorlar? Hayır işitiriz ve yanlarındaki elçilerimiz de her yaptıklarını yazarlar..."* (Zuhruf, 43/80) ve emsâli ayât-ı celîlenin ve ehadîs-i şerifenin zâhirleri ile te'yid ve takviye etmişlerdir. Kavl-i sahihte küffarın amellerinin dahi ketb ve tahrir olunduğunu ve ibadın ef'âl-ı ihtiyariyeleri gibi enin-i marazları ve isyanların üzerine teessüfleri, hatta teneffüsleri ve ihtiyarî hareketleri misüllü ef'âl-i zaruriye ve gayr-i ihtiyariyeleri da sebt-i defter edildiğini *Eşbah* ve *Nezair* şarihi Hamavî, İmam Lukânî'den nakletmişdir.

49- Müfessirîn ve muhaddisînden, fukaha ve mütekellimînden bazıları da kitabın a'mâl-ı ibadı tahrir ve zabt-ı defter sûretiyle olmayıp umûru akılda cem' ve zabt etmek kabilinden a'mâl-i ibadın ilm-i ilâhîde me'mur meleklerin ilminde ma'lûm ve mazbut bulunması sûretiyle olduğuna ve kitabın yevm-i hesabta ibada verilmesi de ilmullah'da ve ilm-i melâikede mazbut olan a'mâl-ı ibadın, ibada i'lam ve ihbarından ibaret bulunduğuna zâhib olmuşlardır. Kitap ve sünnette a'mâl-i ibadı zabttan ketb ve istinsah ile ta'bir buyurulması efkâr-ı nâsda zabt-ı a'malden sahih olan tabirlerin en karîb ve münasibi ketb ve istinsah ta'biri bulunmasına mebnîdir demişlerdir.

50- Zikrolunduğu üzere kitab-ı a'mâlın vücûdunda ulemay-ı din ittifak ettikleri halde kitab-ı dünyaya kıyas ile sûretini tayinde ihtilaf ettiklerinden ve umûr-i ahiret, umûr-i dünyanın sûrette tamamıyla ayni olamayacağından ulemay-ı dinin ittifakları vechiyle kitabın ve zabt-ı a'mâlın vücûduna iman ile sûretini ta'yinde ilmi, Cenâb-ı Halik Teâlâ'ya tefviz etmek daha eslem ve ahvettir. Gazzâlî gibi muhakkiklerin de muhtarlarıdır.

51- İbadın amellerinden hayır ve şerri ve mukabillerinde mustahak oldukları sevâb ve ikabı ilm-i

konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Ancak en ihtiyatlı olanı bunlara olduğu gibi iman edip bunlarla ilgili bilgiyi Allah'a havale etmektir.[52]

D. SUAL

Aklen mümkün olmakla beraber şu âyet ve hadislerle de sabittir: *"Kendilerine resûl gönderdiğimiz insanlara ve gönderilen o elçilere soracağız"* (A'raf,7/6) *"Rabbin hakkı için sorguya çekeceğiz onların hepsini, yaptıkları işlerden sorumlu tutacağız onları"* (Hicr, 15/92,93)[53], *"Hem tutuklayın onları, çünkü sorguya çekilecekler."*(Saffat,

ilâhî muhit olduğundan, a'mâlın vezn olunmasına hacet yoksa da Allah Teâlâ Hazretleri ibadından ehl-i sevâb ve ehl-i ikaba adlini ve mazhar-ı afv olanlarına fazlını izhar etmek hikmetine mebnî a'mâl vezn olunur.

52- Â'mal, arâz kabilinden olduğu ve veznolunması kâbil olmadığı cihetle a'mâlın keyfiyet-i vezninde ulemay-ı Ehl-i Sünnet ihtilaf etmişlerdir. *"Amel defterleri bir kefeye Cenâb-ı Hakk'ın ismini taşıyan yaprak bir kefeye konulur. Amel defterleri hafif, yaprak ise ağır gelir. Hiçbir şey Allah'ın ismine karşı ağır gelemez"* (İbn-i Mâce, Zühd, 1437) eser-i şerifinin zahiri üzere, sahâif-i a'mâlin veznolunduğuna ve bazıları dahi inkilab-ı hakayık muhâlını iltizam ile a'mâlin hasenat kısmının ecsâm-ı nuraniyeye ve seyyiat kısmının da ecsâm-ı zülmaniyeye kalbolunmaları sûretiyle vezn-i a'mâl olacağına zahib olmuşlardır. Ve mizanın sûretinde dahi ihtilaf etmişler. Müfessirînden ekserisi ve mütekellimlerden bazıları, kitapta mezkûr olan âyât-ı celîlenin ve Selman-ı Farisîden mervî olan *"İki kefesi olan bir terazi konulur. Şâyet onlardan birine yer, gök ve içindekiler konulursa onları kapsar"* (et-Tâc, c.5, s.378) hadis-i şerif ve emsâlinin zahirleri üzerine mizan-ı ahireti, mizan-ı dünya gibi tasvir etmişler ve müfessirlerden bazıları ve mütekellimlerden ekserisi dahi mizanı, "hayır ve şer amellerin mikdarı kendisiyle bilinen emr" ile tarifte bulunmuşlar, keyfiyetinden bahsetmemişlerdir. Mizanı vasf ve beyanda şeref nâzil olan ayât-ı kerîme itlakı üzre bulunduğundan ve Selman'dan mervî "kefe-i mizan" hadisi ile "bitake hadisi" dahi haber-i vahid olmakla keyfiyet-i vezni tamamiyle i'lâm ve izah edemediklerinden, mizan ile veznin aslına iman ile, mizanın sıfat ve sûretine ve veznin keyfiyetine ilmi Cenâb-ı Hakk'a tefviz etmek etemm ve eslemdir. [Vezn-i a'mâlı zahiri üzerine ibka edenlerden bazıları, araz kabilinden a'mâlın vezni kâbil olamadığından sahaif ve defatiri veznolunur demişler. Ve bazıları da âlem-i dünyaya kıyas olmayan âlem-i ahirette araz kabilinde a'mâlın mahsûs ve muayyen şekiller ile teşekkül ve taayyünü muhâl olmadığından kalb-i hakayıki tecviz ile hasenât kısmının ecsâm-ı nuraniyeye ve seyyiât kısmının da ecsâm-ı zulmaniyeye kalb ile a'mâlın vezn olunması i'tikadında bulunmuşlardır. Vezn-i a'mâlın ve mizanın keyfiyet-i ilmini Cenâb-ı Hakk'a tafviz eden muhakkiklerden bazıları *Menzume-i Türkiyelerinde* tahkik-i mezkûra,

Terazü-yi amel nass ile zahir
Beşer keyfiyeti derkinde kâsir

beytiyle işaret etmiştir. (Tekmile,157)]

53- Yevm-i kıyamette evvel be evvel enbiyaya *"Allah'ın peygamberleri toplayıp da 'size ne cevap verildi' dediği gün..."* (Maide,5/109) hitabını tevcih ile edilen suale evvel emirde enbiya, kemâl-i havf ve haşyetlerinden *"...Onlar da, Senin, herşeyi hakkıyla bilen ilminin yanında bizim bilgimiz yok. Zira gayblara vakıf olan, yalnız Sensin diyecekler."*(Mâide, 5/109) cevabını verecekleri ve ikinci def'ada dahi *Sende yazılmış olan Tevrat, İncil ve Furkan*

37/24), [*"Sonra onlar gerçek efendileri, mevlaları olan Allah'a götürülüp teslim edilirler. İyi bilin ki bütün hüküm yetkisi onundur ve O, hesaba çekenlerin en süratlisidir."*(En'am, 6/62), (Tekmile,158)][54]

"Allah Teâlâ mu'mine yaklaşıp onu civarına alır ve günahlarını örter ve şöyle der: *İşlediğin falanca günahı biliyor musun?* Kul *evet ya Rabbi* der. Bu durum kulun helak olacağını sanmasına kadar devam eder. Cenâb-ı Hak *Dünyada bu günahlarını örttüm, bu gün ise bunları bağışlıyorum* deyip ona hasenât defterini verir. Kafirler ve münafıklara ise tüm yaratıkların gözü önünde şöyle der: *İşte bunlar Rablerine karşı yalan söyleyen kimselerdir. Şüphesiz Allah'ın laneti zalimler üzerinedir.*

E. HESAP

Hesap da sual, kitap ve mizan gibi nasslarla sabittir. *"Muhakkak ki Allah hesabı pek çabuk görür."*(Al-i İmrân, 3/81-99) *"Ey Rabbimiz! Beni anamı, babamı ve bütün mu'minleri kıyamet günü affeyle"* (İbrahim,14/14), *"Hesap görücü olarak biz fazlasıyla yeteriz."* (Enbiya, 21/47), *"Ve o hesaba çekenlerin en süratlisidir."* (En'am,6/62)

Peygamberimiz meşhur bir hadisinde şöyle buyurmuştur: *"Hesaba çekilmeden kendinizi hesaba çekin"*(Tirmizî, Kıyamet, 14)[55]

F. ŞEFAAT

Peygamber ve salih kulların günahkârlar hakkındaki şefaatlerinin kabulu[56] şu

nerededir? sualiyle levh-i mahfuz'a olunan suale levhin de *Cibrîl benden aldı* cevabını vereceğini ve üçüncü defa dahi Cibrîle; *Ey Cibrîl'im bu levh, senin sözümü kendisinden naklettiğini iddia ediyor* hitabı varid olacağını ve Cibrîl de: *Evet Ey Rabbim, ben Tevrat'ı Musa'ya, İncil'i İsa'ya ve Furkan'ı Muhammed'e ulaştırdım ve her elçiye peygamberliğini götürdüm* cevabını arz edeceğini ve dördüncü defa yine enbiyaya ale'l-infirad sual buyurulacağını ve enbiyadan her nebi dahi kendine vahiy olunan ahkâmın tamamanı kavmine tebliğ ettiği arzında bulunacağını ve beşinci defa da her nebinin kavmine *"... Sizi uyaran bir peygamber daveti size ulaşmadı mı?..."* (Mülk, 67/8) hitabiyle sual buyurulacağını eser-i sahih nâtıkdır.

54- Yevm-i haşir ve cezada ehl-i mahşer için mütaaddit mevkifler olduğu ve her mevkifde uzun müddet tevkif olunacakları, birincisinde imandan, ikincisinde salâttan, üçüncüsünde savmdan, dördüncüsünde zekâtten, beşincisinde hacdan, altıncısında hukuk-i ibaddan ve mevakıf-ı sâirenin her birisinde dahi feraiz-i diniyye ve ahkâmından bir farz ve hükümden sual edilecekleri asâr ve ahbar-ı sahihada varid olmuştur.

55- Sual ve kitap ve vezinden herbirisi hesabın mukaddimatından olduğu cihetle haklarında şerefvarid olan âyat ve ehâdis hesaba dahi delâlet eder ve zikirleri hesabın zikrini mutezammin ve müstelzim olduğundan ulemay-ı kelâmdan bazıları sual ve kitap ve veznin zikrinden sonra hesabı zikretmemişlerdir.

56- *Şefaat,* gayr için gayrden bezl-i hayır veyahut def'-i zarar etmesini talep ve istirham etmekden

âyet ve hadislerle sabittir: "*Sen hem kendi günahından, hem mü'min erkeklerin ve mümin kadınların günahlarından ötürü Allah'tan af dile.*" (Muhammed, 47/19)[57], "*Rahmanın huzurunda söz almış olanlar dışında hiç kimse şefaat edemez*" (Meryem, 19/87), "*İzni olmadan huzurunda şefaat etmek kimin haddine?*" (Bakara, 2/255) Hz.Peygamber (a.s.) Tirmizî'nin Hz. Osman'dan rivâyet ettiği bir hadiste şöyle buyuruyor: "*Kıyamet gününde peygamberlerin, sonra âlimlerin daha sonra şehidlerin yapacağı şefaat makbuldur.*" (Tirmizî, Kıyamet, 10; Feyzu'l Kadir, c.6, S.462, H.No:10011)[58] Ancak Mu'tezile şefaatı kabul etmemektedir.[59]

1. Şefaatın Kısımları

Şefaat beş hususta tahakkuk eder:

- Yaratıkların bir an önce hesaba çekilmesi için yapılan şefaat[60]

---

ibarettir. Bu nev'i tavassutta, tavassut eden zat ile tavassut ettiği kimse birleşip çift olduklarından, çift manasına olan (Ş f â) den *şefaat* lafzı ahziyle tavassut-ı mezkûra itlak olunmuştur. Şefaatta muhâlif olan Mu'tezile taifesi ref'-i derecât hakkındaki şefaatta muhâlefet etmeyip afv-ı seyyiât hakkındaki şefaatta muhâlefet ettiklerinden, mahall-ı nizaı tayin kasdiyle "âsilere şefaat" denilmiştir.

57- Nazm-ı celîl-i mezkûr ile mü'minlerin zenblerinin afv ve mağfiretini talep ile Peygamber Efendimizin min-indillah me'mur olması, seyyiatın afvında şefaatın indallah kabul buyurulacağına delâlet etmesiyle âyet-i celîle ile afv-ı seyyiâtta şefaatın kabulüne istidlâl olunur.

58- Hıyar-ı ümmet olan ulema ve şuhedanın ve salihlerin müznibler haklarındaki şefaatlarının indallah makbul olduğu "*Ümmetimden yalnız bir kişinin şefaatıyla Rebi'a ve Mudar kabilelerinden daha çok kimseler cennete girer*" (et-Tergib ve't-Terhib, Kıyamet, 104) dahi "*Kıyamet günü adama: Ey falan! Kalk şefaat et denir. O da kalkar kabilesine, ehl-i beytine ve amelindeki kuvveti nisbetinde bir veya iki kişiye şefaat eder*" (Tirmizî, Kıyamet, 10) misüllü ehâdis-i şerife ile sâbittir. İmam Şa'ranî *mizan*'ında eimme-i erbaa-ı müctehidîn mezheblerine mütabaat eden Ümmet-i Muhammediyeye ve sûfiyenin kibarı dahi tariklerine mülâzemet eden ehl-i sülûka kabirlerinde haşir ve neşir ve mizanlarında ve sırat üzerinde şefaat ve imdad edeceklerini zikir ve ityan etmişdir.

59- Zünübun tevbesiz afvolunması cevazında Mu'tezilîler Ehl-i Sünnete muhâlef ettikleri cihetle müznibler hakkında şefaatın câiz olmasında dahi muhâlefet etmişler. Ve şefaat hakkında vârid olan ayât ve ehâdisi, ref'-i derecât hakkında şefaatle te'vilde bulunmuşlarsa da, ayât ve ehâdis-i mezkûrenin ekserisi, afv-ı zünûb hakkındaki şefaatte sarih olduğundan kabil-i te'vil değillerdir.

60- Ehl-i mahşer, muhasebe ve fasl-ı kaza olunması hakkındaki şefaat-ı âmme, Peygamber Efendimize mahsûsdur. Bu şefaat-ı âmmeleri ile bab-ı şefaat şafiilere fetholunacaktır. Buharî, Ebu Hureyre (r.a)'den: "*Hz. Peygamber (a.s)ın şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir.: "Kıyamet gününde ben bütün insanların efendisiyim! Bunun sebebini biliyor musunuz? Allah bütün insanları, öncekileri ve sonrakileri düz bir sahada toplayacak, davetçinin sesini onlara duyuracak, göz onlara nüfûz edebilecek, güneş kendilerine yaklaşacak, gam ve kederin takat*

- Mu'minlerden bir topluluğun hesapsız cennete girmesi için yapılan şefaat.
- Cennetliklerin cennetteki derecelerinin artması için yapılan şefaat[61]
- Cehenneme giren mü'minlerin çıkarılması için yapılan şefaat.
- Cehennemde ebedî olarak kalanlardan bazılarının azaplarının hafifletilmesi için yapılan şefaat[62]

G. CENNETLİKLERİN CENNETE, CEHENNEMLİKLERİN CEHENNEME GİRMESİ

Cennetliklerin cennete, cehennemliklerin cehenneme dâhil edilmesi sayısız âyet ve hadislerle birlikte ümmetin icmaıyla sabittir.

Cennet ve cehennem, filozofların belirttiğinin aksine, bilfiil yaratılmış bulunmaktadır.[63] Mu'tezilenin[64] iddia ettiğinin aksine de şu an mevcûtturlar.[65] Cenâb-ı

---

getirilmez ve tahammül edilmez derecesine varacaklardır. İnsanlar birbirlerine şöyle diyeceklerdir: "Başınıza geleni görmüyor musunuz, Rabbiniz katında size şefaat edecek bir kimseye bakmayacak mısınız?" İnsanlar birbirlerine 'Adem'e müracaat ediniz! diyecekler ve derhal Adem'e gelip şöyle konuşacaklardır. 'Sen insanların babasısın. Allah seni kendi eliyle yarattı. Kendi ruhundan sûra üfledi ve meleklere (sana secde etmelerini) emretti, onlar da sana secde ettiler. Rabbinin katında bize şefaat et. Adem onlara şöyle cevap verecek: "Rabbim bugün gazablanmıştır. Beni ağacın meyvesinden menetmiştir. Onun emrine karşı geldim. Şimdi sadece nefsimi düşünüyorum. Siz başkasına gidin. Hz. Nuh'a gidiniz. Ona giderler, o da mazeret göstererek onları Hz. İbrahim'e gönderir. O da Hz. Musa'ya, Musa'da Hz. İsa'ya göndererek herkes mazeretini beyan eder. En son Hz. İsa onları bana gönderir. Ben Arşın altında onlara şefaat için secdeye varır dua ederim. Rabbim bana Ey Muhammed kalk, ne dilersen dile Allah sana şefaat hakkını vermiştir. Başımı kaldırıyorum. Herkese şefaat edeceğim. Şefaatim kabul olacaktır. Ben ilk şefaat eden ve şefaat kapısını açan kişi olacağım." (Buharî, Şefaat,3)

61- Ref'-i derecât hakkındaki şefaatın dahi Peygamber-i Ekrem (a.s) Efendimize mahsûs olduğunu İmam Nevevî *Şerh-i Müslim*'de zikretmiştir.

62- "Muhâlled fi'n-nar" olanlardan azabın tahfif olunması hakkında şefaatın kabul buyurulması "*Onların azabları hafifletilmeyeceği gibi kendilerine yeni bir mühlet de verilmez.*" (Bakara,2/162) Kavl-i celîlinin zahirine muhâlif görünüyorsa da kavl-i celîl-i mezkûr "*Onların azabı kalkmaz ve gecikmez, onların, ya da o özel grubun azabı devam eder*" vechiyle tefsir ve tevcih olunur ve muhâlefet-i zahire def' ve izale olur.

63- Kudemay-ı hukema haşr-i cismanîyi nefyettikleri gibi cismanî cennet ve cehennemi dahi nefyederler. Bütün kâinatın felek-i a'zam ile mahdûd olduğunu za'm ettiklerinden Kütüb-i Mukaddese-i İlâhiyede "*...Genişliği göklerle yer kadar olan...*" (Al-i İmrân,3/133) arzı (genişliği) semavât ve ârzın arzında olması vasfiyle vasıflanan cennetin vücûdu muhâldır derler. Hikmet-i hissiye, hey'et-i cedîde ehli, kâinatın mahdûd ve mütenahî olduğunu kâil olmadıklarından Kütüb-i Mukaddesede tavsif olunduğu vechiyle, cennet ve narın imkân-ı

Hakk'ın cennet için buyurduğu *"Sakınanlar için hazırlanmıştır"* ile, Hz. Adem kıssasında geçen âyetler ve cehennem hakkında irad edilen *"Kâfirler için hazırlanmıştır"*(Bakara,2/24) âyeti bu hususa delâlet etmektedir.

Cennet ve cehennem bâki olup oraya girenler yok olmayacaklardır. Cenâb-ı Hak her iki grup hakkında şöyle buyuruyor: *"Onlar ebedî olarak orada kalacaklardır"*(Beyyine, 98/8) Cebriye'den bazıları bunun aksini savunmaktadır.[66] Bazı inkârcılar, ateşin, hayvansal hayata ve acı duymaya kaynaklık eden bedenî rutubeti yok edeceğini, dolayısıyla canlıların cehennemde ebedî kalıp orada yaşamalarının ve azab görmelerinin imkânsız olduğunu ileri sürerler. Bu iddia şu âyetle reddedilir: *"Derileri kızarıp yandıkça yerine taze deri yaratacağız, ta ki cezaları olan azabı iyice tatsınlar"*(Nisa, 4/56)[67]

"Onun bir başka inişini sidretu'l-müntehanın yanında görmüştü. Me'va cenneti de onun yanındadır." (Necm, 53/14,15) gibi âyetler ve *"cennetin tabanı Rahman'ın arşının altındadır."* (Buharî, Rikak,51) gibi hadislere dayanılarak cennetin gökler üstünde, cehennemin de mukabele gereği olarak yerler altında olduğu söylenmiştir. Ancak en doğrusu bunlara olduğu gibi inanıp mekânları konusundaki bilgiyi Allah'a havale etmektir.[68]

---

vücûdlarını nefyetmezlerse de hisleriyle mahsûs olmayan mevcûdları nefyetmeleri âdet-i sefihanelerine mebnî, mahsûsları olmayan cennet ile nârı da nefyederler.

64- Mu'tezileden el- Cubbaî (v.303/916) ve Ebu'l-Hüseyin Basrî (v.290/903) ve emsâli, cennet ile cehennemin şimdi mahluk ve mevcûd olmaları imkânında Ehl-i Sünnet'e muvafakat etmişlerse de, ehli mevcûd olmayan ıssız cennet ve nârın halkı abes olacağını tevehhüm ile şimdi mevcûd olmalarını nefyetmişlerdir.

65- Cennet ve cehennemin ehillerine i'dad ve tehyie olundukları Kur'ân'da mâzi sığasıyle ta'bir buyurulması, cennet ile cehennemin şimdi mevcût ve mahluk olduklarına delâlet eder. Ta'bir-i mezkûr ile ta'birin tahakkuk-i vukûuna mebnî olması, mecaz ve hilaf-ı asıl olduğu cihetle baîddir.

66- Cebriye'den Cehmiye taifesi beden-i insanın hulûd ve devama kabiliyeti olmadığını tevehhüm ile, ehl-i cennetin cennete ve ehl-i nârın nâra dühûllerinden bir müddet bekâlarından sonra helak ve fenalarını iddia ve Kitap ve Sünnet'e muhâlefet etmişlerdir.

67- Cenâb-ı Halık-ı âlemin bidâyetteki halkı âsârıyla meşhûd ve nihâyetteki mevtaları haşredeceği dahi ayât ve edillesiyle sâbit olduktan ve ehl-i nârın nârda azablarının devamı, cildlerinin tebdil ve tecdidi sûretiyle olacağını haber-i kat'i ve i'lam-ı hakikî ile ihbar ve i'lam buyurduktan sonra nar-ı ahireti nar-ı dünya ile mukayese ederek ehl-i narın devam-ı azablarının muhâl olduğunu tevehhüm eden bazı mülhidlerin tevehhümleri merdud ve gayr-i mesmu'dur.

68- Ulemay-ı Ehl-i Sünnet'ten bazıları mezkûr olan âyet-i celîle ve hadis-i şerif ile bi'l-istidlâl cennetin fevke's-semavât olmasına ve cennete mukabelesi hükmü ile de cehennemin tahta'l-arazın bulunmasına zâhib olmuşlarsa da âyet-i mezkûrede, cennet indinde bulunduğu beyan buyurulan sidre-i münteha müteşabihâttan olup ilm-i beşerin kendinde nihâyet bulduğu şecere

H. KEVSER

Cennetteki Kevser, bir görüşe[69] göre *"Biz gerçekten sana kevser verdik"* (Kevser,108/1) âyeti ve Müslim'in Abdullah İbn Amr'dan rivâyet ettiği şu hadisle sabittir: *"Benim Havzımın uzunluğu bir aylık mesafe olup köşeleri aynı ölçüdedir. Suyu sütten beyaz, buzdan serin ve kokusu miskten güzeldir. Bardakları, gökteki yıldızlar gibidir. Kim ondan içerse asla susamaz."* (Müslim, el- Fedâil,9)[70] Bununla alakalı hadisler pek çok olup manen mütevâtirdir. Dolayısıyla iman edilmesi vacib bir husustur.[71] Ancak Mu'tezile ve Şia'dan bazıları bunun aksini iddia etmişlerdir.

I. SIRAT

Sırat şu âyet ve hadislerle sabittir: *"Sizden hiç kimse yoktur ki cehenneme varmasın. Bu, Rabbinin katında kesinleşmiş bir hükümdür. Sonra Allahı sayıp fenalıklardan sakınan muttakileri kurtararak zâlimleri dizüstü çökmüş vaziyette orada bırakacağız"* (Meryem, 19/71,72)[72], *"O zâlim müşrikleri, yoldaşlarını ve Allah'tan başka putlaştırdıkları nesneleri toplayın ve hepsini doğru cehennem yoluna dizin:"*

---

ile yahut bir mahluk ile te'vil olunduğu ve fevke's-semavât bir muayyen mahal ismi olduğu kat'i sûrette ma'lûm olmadığı cihetle cennetin fevke's-semavât olduğuna âyet-i mezkûrenin kat'î delâleti olmadığı gibi hadis-i mezkûr dahi haber-i vahid olduğundan kat'i sûrette delâlet edemez ve mukabilinde cehennemin tahta'l-arazîn olduğu bilinemez. Benaberin cennet ve cehennemin vücûdlarına iman ile beraber mahallerini ta'yinde ilmi, Cenâb-ı Hakk'a tefviz etmek evla ve eslemdir.

69- Seyyidü'l-müfessirîn ibn-i amm-i Resûl-i Rabbi'l-âlemin, Abdullah İbn-i Abbas (r.a) Hazretlerinden mervî olan kavilde Kevser, hayr-i kesir ile tefsir edilmişse de ekser-i Sahabenin meşhur olan kavillerinde *el-kevser* ehâdis ve ahbar ile beyan edilen ve Peygamber Efendimize ihsan buyurulan *havz-ı kevser* ile tefsir olunmuştur.

70- Kevserin cennette bir havuz veya bir nehir veyahut mahşerde bir havuz olması hakkında vârid olan ehâdis ve ahbardaki hilaflar, İmam Müslim'in rivâyetinde ve havz-ı kevserin vasfında zikrolunan *"Cennetten uzanan iki oluk ona dökülür"* (Müslim, el- Fedâil, 9) kavliyle tercih ve tevfik olunur. Kevser, cennette bir havuz veya nehir olduğu halde o havuz veya nehirden memdud olan iki mizab vasıtasıyla ma-i Kevser uzar. Mahşerdeki havza dökülür denir. *Ğatte'l-mâu:* "Suyun sürekli sesli bir şekilde akması" manasınadır.

71- Peygamber Efendimizin havzından eşrarı ve ehl-i inkârı def' ve men edeceği İmam Buharî ve İmam Müslüm'in Ömer ve İbn-i As'dan rivâyet ettikleri *"Havzımın (eni) Eyle ile Aden arası kadardır ve ben kişinin havzından başkalarının develerini uzaklaştırdığı gibi, insanları uzaklaştırmaya çalışacağım"* (Müslim, el- Fedâil, 9) hadisinde vârid olduğu gibi bazı âsar ve ahbarda dahi *Seçkin peygamber onun yanında olur, iyileri kabul edip kötüleri ondan savar* vârid olmuş ve cemaat-ı müslimîne muhâlefetle Havz-ı Kevseri nefy ve inkâr eden ehl-i bid'atın ve haddi tecavüz eden zalimlerin ve ilân-ı fısk eden fasıkların Havz-ı Kevser'den tard ve teb'îd olunacaklarını İmam Kurtubî *Tezkire*'sinde zikretmişdir.

72- Âyet-i celîle-i mezkûrede zikrolunan cehenneme vürûd ile maksud, sıratı murur olduğu Abdullah b. Abbas'dan ve Abdullah b. Mesûd'dan ve Hasan Basrî ve Katade ve cumhur-ı müfessirînden mervî bulunduğunu İmam Nevevî *Şerh-i Müslim*'de yazmıştır.

(Saffat, 37/22,23)

Hz.Peygamber (a.s.), Buharî ve Müslim'in Ebû Said el-Hudrî'den rivâyet ettikleri bir hadiste şöyle buyuruyor: *"Daha sonra cehennem üzerine bir köprü kurulur."*(Müslim, İman,81) Yine Buharî ve Müslim'in Ebu Hureyre'den rivâyet ettikleri bir hadiste Hz.Peygamber (a.s.) şöyle buyuruyor: *"Sırat, cehennemin üstüne kurulur."* (Müslim, İman,81)[73]

Sırat, Cehennem üzerine kurulan ve yaratıkların üzerinden geçtiği bir köprüdür. Mü'minlerden bazıları şimşek misali, bazıları esen bir rüzgâr gibi, bazıları da cins atlar gibi üzerinden geçer. Münafıklar ise emekleyerek geçmeye çalışır ve ateşe düşerler. Kâfirlere gelince köprüden hiç geçemeyip ateşe yuvarlanırlar.[74] Mu'tezilenin bir çoğu bunun aksini savunmaktadır.[75] [*"Kafirliğinizde devam ederseniz, dehşetinden çocukları birden ak saçlı ihtiyarlara çevirecek o günden kendinizi nasıl koruyabilirsiniz?"* (Müzzemmil, 73/17), (Tekmile, 161)]

j. KIYAMET

1. Kıyametin Şiddeti

Kıyametin şiddetli ve korkunç halleri vardır: [*"Sana kıyametin ne zaman geleceğini sorarlar. De ki: "Onun ne zaman geleceğine dair bilgi yalnız Rabbimin nezdindedir. Vaktini Ondan başkası açıklayamaz. O kıyamet öyle bir meseledir ki, ne göklerde ve ne de yerde ona tahammül edecek hiç kimse yoktur." O size ansızın*

73- Sıratın kıldan ince ve kılıçtan keskin olduğunu İmam Müslim Ebu Said Hudrî'den rivâyet etmiş ve bu gibi umûr re'y ile bilinemeyeceği cihetle merfu' hükmünde bulunmuşsa da Sıratın kıldan ince ve kılıçtan keskin olması ta'birinin, üzerinde mürurun gâyet sa'b olduğunu temsile mahmul olması hakka daha karîbdir.

74- Nitekim Ebu Said el-Hudrî'den rivâyet edildiğine göre Hz. Muhammed (a.s) şöyle buyurmuştur. *"İnsanlar Cehennem köprüsünden geçer. Onun üzerinde dikenler, kancalar ve sağında ve solunda onları kapan çengeller vardır. Ve iki yanında 'Allah'ım selamet ver, Allah'ım selamet ver' diyen melekler bulunur. Bazı insanlar şimşek, bazıları rüzgar, bazıları koşu atı gibi, bazıları koşarak, bazıları emekleyerek ve bazıları da sürünerek geçer"* (et- Tâc, c.5, s.385) Faide, Ehl-i hakikat indinde Cenâb-ı Hakk'ın dünyada ibadına vaz' ettiği din ve şeriat ahirette temessül edip sırat olduğunu ve dünyada din ve şeriat üzerinde istikamet edenlerin ahirette sırat üzerinde cennete yollarının müstakim olduğunu ve dünyada din ve şeriat üzerine istikamet edemeyenlerin ahirette sırat üzerinde cennete yollarının münharif olup şaşarak cehenneme düşeceklerini İmam Şa'rânî *Mizan*'ında irad etmiştir.

75- Mu'tezilenin ekserisi Sıratın üzerinde murûr ve ubûrun mümkün olamayacağını ve imkân-ı farz olunsa bile mü'minlerin ve sâlihlerin ta'zibini mutazammin olduğundan muvafık-ı adalet ve hikmet olamayacağını tevehhüm ile sıratı nefy ve inkâr ederlerse de Sırat üzerinde murûrun haddı zatında imkânıyla beraber ehâdis-i nebeviyede beyan buyurulduğu vechiyle sırat üzerinde murûr, mü'minlere ve sâlihlere gâyet sehil olacağından ta'ziblerini mûcib olamayacağı derkârdır.

gelecektir. Sen sanki onu bilmiyormuşsun gibi onu sana soruyorlar. De ki: "Ona dair gerçek bilgi yalnız Allah'ın nezdindedir; ama insanların çoğu bunu bilmezler." (A'raf, 7/187), (Tekmile,162)]

a. Kıyametten Bazı Sahneler

- Uzun bekleyiş. Kimine göre bu bekleyiş elli bin yıl sürecektir.[76]
- Sualin korkunç oluşu, el ve ayakların -âyette belirtildiği gibi- insan aleyhine şehâdet etmesi. *"Bugün mühür vuracağız ağızlarına, elleri bize söyler, ayakları şahitlik eder kendi yaptıklarına."* (Yâsîn, 36/65)[77]
- Mizan ve hesabın şiddeti.
- Sıratın korkunç oluşu.
- Bunların dışında kalan korkunç şeyler.[78]

2. KIYAMETİN ALAMETLERİ

Kıyametin bazı alametleri vardır.[79] Peygamberimizin gönderilişi bunlardan kabul edilmiştir. Nitekim " *Zaten alametleri geldi bile*" (Muhammed, 47/18) âyeti bu

76- Mahşerde kesret-i izdiham ve şemsin tekarrubu ve şiddet-i hararetten nâs arklarına (terlerine) gark olmaları ile hâsıl olan hevl ve şiddetin te'siri kazânın faslını belki azab-ı cehennem ile mahkum olmak ihtimalini de temenni etmelerine icbar edeceği âsar ve ahbarda variddir.

77- Ve diğer âyet-i celîlede dahi *"Nihâyet oraya ulaştıklarında kulakları, gözleri ve derileri yaptıkları işleri söyleyip kendi aleyhlerinde şahitlik ederler."*(Fussilet, 41/20) varid olmuştur. Ulemay-i dinden müfessir ve muhaddislerin ve mütekellimlerin bazıları eller ile ayakların ve âzân ile ebsârın şehadetlerini zâhirine hamletmişlerse de bazıları, cevarih-i mezkûrenin şehadetleri ile irtikap ettikleri günahlara delâlet eden alâim ve emârâtın azay-ı mezkûre üzerinde zuhûr etmesi manası maksud olduğunu hükmetmişlerdir.

78- Mestûr olan şekâvet ve seyyiâtın meşhed-i halkta hesab ile zâhir olması rezalet ve hacaletinden (utanma) başka hesab yanlız ef'âl-i ihtiyariye üzerine olmayıp *"Sonra o gün nimetlerden hesaba çekileceksiniz"* (Tekasür, 102/8) vaid-i azîmi vechiyle fevâdil-i niamın şükran ve küfrânı üzerine ve ibn Hacer'in zikrettiği gibi insanların müddet-i hayatlarının imtidadına bâdi olan bir gece bir gündüzde teneffüs ettikleri yirmidört bin nefeslerden her bir nefes nimet olduğu cihetle onun da şükran ve küfrânı üzerine muhasebe olunacağından hesabın hevl ve şiddeti gâyet elim olur.

79- *Eşrat,* alâmet manasına olan iki fethe ile *şarat*'ın cem'idir. *"Sana kıyamet saatini sorarlar: Demir atması ne zaman? diye"* (Naziat, 79/43) âyet-i celîlesinin ve Peygamber Efendimize kıyametten sual eden kimseye *"Sorulan kişi (bu hususta) sorandan daha bilgili değildir ki!"* (Buharî, İman, 37) hadis-i şerifinin mentûku üzre hikem-i hafiye-i ilâhiyeye mebnî yevm-i kıyamet ihfa buyurulmuşsa da, yevm-i kıyametten mukaddem takarrubuna delâlet eden bazı alâmetler nasb ve ta'yin buyurulmuştur. Mezkûr alâmetlere *eşrat-ı saat* denir.

doğrultuda tefsir edilmiştir.[80] *"Kıyamet saati yaklaştı, ay yarıldı"* (Kamer, 54/1) âyetinde belirtilen ayın yarılması da bunlardan biridir. Nitekim bu husustaki hadisler mütevâtir derecesine ulaşmıştır.[81]

Kıyametin alametleri küçük ve büyük olmak üzere ikiye ayrılır.

a. Küçük Alametler

Başlıca küçük alametler şunlardır: İlmin ortadan kalkması, cehaletin yaygınlaşması, içki içmenin çoğalması, zinanın yayılması[82] haram ve helâle itinanın azalması;[83] kargaşa, öldürme ve fitnelerin artması,[84] sıla-i rahimin kesilmesi, insanlar

80- Peygamber Efendimiz Nebiyy-i ahir zaman olduğundan, bi'setleri alâmet-i kıyametten ma'dud olmuş ve mübarek müsebbiha ve vusta parmakları ile işaret buyurarak *"Ben ve kıyamet, bunlar gibi-iki parmağını kastediyor-birbirine yakın iken ben (peygamber olarak) gönderildim"* (Müslim, el- Fiten ve Eşratü's-Saat, 27) buyurmuş, bi'setleriyle kıyametin birbirine pek yakın olduğuna işaret etmiş ve Sahabe-i kiram ve müfessirîn-i izâmdan ekserisi *"Yoksa onlar, kıyametin kendilerine ansızın gelmesini mi gözlüyorlar? Zaten alâmetleri geldi bile!..."*(Muhammed, 47/18) kavl-i celîlindeki eşratı, Peygamber Efendimizin bi'seti ile tefsir etmişlerdir.

81- İnşikak-ı kamer hakkında vârid olan ehâdis-i şerîfe, manada derece-i tevatüre vardığını ve kat'i ve yakîn ifâde edecek mertebeye karîb olduğunu muhaddisînden İbn Hacer ve Kadi İyaz zikrde bulunmuşlar ve inşikak-ı kamer mu'cizesini nefy ve inkâr eden kimsenin ehl-i bid'at ve dalâletten bulunduğunu ve küfründen havf olunduğunu da Seyyid Şerif Cürcânî zikretmiştir.

82- Buharî kendi senediyle Enes (r.a)'den rivâyet ettiğine göre Hz. Peygamber (a.s) şöyle buyurmuştur: *"İlmin kalkması, cehaletin yaygınlaşması, içkinin içilmesi ve zinanın aşikar bir biçimde yapılması kıyametin alâmetlerindendir."* (Buharî, İlim, 22) Ebu Zer (r.a)'den rivâyet edildiğine göre Peygamberimiz (a.s) şöyle buyurmuştur: *"Zina mahsûlu olan çocuklar çoğalır. Hatta öyle ki adam yolun ortasında kadını bu fiilin içine çekmeye teşebbüs eder. En iyileri (bile) şöyle der: Keşke yoldan çekilelerdi."* (et-Tâc, c.5, s.234)

83- Buharî senediyle Ebu Hureyre (r.a)'den rivâyet ettiğine göre Hz. Peygamber (a.s) şöyle buyurmuştur: " *İnsanlar üzerine öyle bir zaman gelecektir ki kişi kazancının helal mı yoksa haram mı olduğuna aldırmayacaktır."* (Buharî, Büyû,4)

84- Müslim senediyle Ebu Hureyre (r.a)'den rivâyet ettiğine göre: *"Peygamberimiz "Herc çoğalıncaya kadar kıyamet kopmaz. Herc nedir? diye soruldu: 'öldürmek, öldürmek' diye buyurdu".* (Müslim, el- Fiten ve Eşratü's-Saat, 4) Müslim, Ebu Hureyre (r.a)'den rivâyet ettiğine göre: *"İnsanlar üzerine öyle bir zaman gelecek ki kâtil neden öldürdüğünü, maktûl neden öldürüldüğünü bilmeyecek. Bu nasıl olacak? Diye soruldu: 'Kargaşa ve fitne, işte o zaman hem kâtil hem de maktûl cehennemlik olacaktır' buyurdu"* (Müslim, el- Fiten ve Eşratü's-Saat, 16) Es-Suyûti *Câmiü's-Sağir*'inde İbn-i Ömer (r.a)'den rivâyet ettiğine göre Hz. Peygamber (a.s) şöyle buyurmuştur: *"Karanlık gecenin parçaları gibi fitneler meydana gelmeden önce sâlih amelleri işleyiniz. İşte o zaman kişi mü'min olarak sabahlayacak, kafir olarak akşamlayacak, kafir olarak sabahlayacak, mü'min olarak akşamlayacaktır ve sizden birileri dinini dünya metaına karşı satacaktır"* (Feyzu'l Kadir, c.3, s.193 H.No:3117) Buharî ve Müslim Ebu Hureyre (r.a)'den şu hadisi rivâyet etmişlerdir: *"Kişi bir kabre uğrayıp üzerine abanarak: 'Keşke bu kabrin içinde ben olsaydım' demedikçe kıyamet kopmaz"* (Müslim, el- Fiten ve Eşratü's-Saat, 16)

arasında acıma ve şefkat duygularının kalkması[85] dinin zaafa uğraması, sefihlerin şöhret bulması ve salih kimselerin tanınmaz hale gelmesi.[86]

b. Büyük Alametler

Büyük alametler ise on tanedir. Bunlar Müslim'in Hz. Huzeyfe'den rivâyet ettiği şu hadiste varid olmuştur: *"Kıyamet, on alamet meydana gelmedikçe kopmaz: Deccalin çıkışı, İsa'nın yeryüzüne inmesi, Ye'cuc ve Me'cuc'un çıkışı, Dabbetu'l-Arz'ın çıkışı, güneşin batıdan doğması, doğuda, batıda ve Arap yarımadasında meydene gelmek üzere üç batış[87], duman ve insanları mahşer yerine sürecek olan ve Aden çukurundan çıkan bir ateşin zuhûru"*. (Müslim, el- Fiten ve Eşratü's-Saat, 13) [88]

(1) Deccal

Deccal doğu tarafından çıkıp uluhiyyet iddia eden, kendisinden harikuladelikler ve istidracın zuhûr ettiği tek gözlü bir adamdır.[89] Helâka gidenler delille helaka gider, hayata kavuşanlar delille hayata kavuşurlar.[90] Deccalın fitnesi Hz.

85- Ebu Zer (r.a)'den Hz. Peygamber (a.s)'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir. *"Kıyamet yaklaştığında, büyüye saygı gösterilmez, küçüğe de şefkat edilmez. Öyle ki kişinin bir köpek yavrusunu beslemesi, bir çocuğu beslemesinden daha hayırlıdır"* (et- Tâc, c.5, s.301)

86-Müslim, senediyle Ebu Hureyre (r.a)'den rivâyet ettiğine göre Peygamberimiz (a.s) şöyle buyurmuştur: *"Şüphesiz ki din garib olarak başladı. Tekrar başladığı gibi olacak. O dönemde dinden yana tavır alan gariblere ne mutlu."* (Müslim, İman,65) Beyhakî Ebu Hureyre (r.a)'den rivâyet ettiğine göre Hz. Peygamber (a.s) şöyle buyurmuştur: *"Faiz yenildiği, zinanın aşikar yapıldığı, haksızların haklılara galip geldiği, iyiliği emir ve kötülüğü nehyetmenin terk edildiği, fasıkın itibarlı, salih kimselerin zayıf, dine uymayan konuşmaların olduğu, Allah'tan korkan kişilere ikram edilmeyip yüz çevrildiği gün kıyameti bekle."* (İbn-i Mâce, Fiten, 25, H.No:4045)

87- *Hasf*, Yere batıp kaybolmaktır. *Sihah*'ta şöyle denilir: "Allah onu yere gömdü, yani yere batırdı."

88- Bu nâr, arzdaki zelzele ile arzdan çıkan ve ehl-i arzı yerden yere firara mecbur eden nardır. Bazı rivayatte; *İnsanları mahşere sevk eder* vârid olmuştur. Bu mahşer ile, mahşer-i kıyamet maksud değildir. Belki mecma-i nâs maksûd olduğunu Kadi İyaz zikretmiştir.

89- Deccal'ın Huruc edeceği beldeyi ta'yinde rivayât muhteliftir. Âsâr ve ahbardan bazılarında Horasan ve bazılarında İsfahan ve diğer bazılarında Şam nahiyelerinden bir nahiye olduğu vârid olmuştur.

90- Nâsı idlalde emsâli misüllü Deccal da bidâyet-i emrinde iman ve salahı izhar ile nâsdan bir çok cemaatleri başına cem' ettikten sonra davay-ı nübüvvet ve nihâyet-i emrinde dahi iddiay-ı uluhiyyet eder. Nâsa imtihan ve ibtila ve istidrac ve belâ olmak üzere ahalisi tabi' olan beldede yağmurlar yağmak, me'kulat ve meşrubatta vus'at olmak ve ahalisi tabi' olmayan beldede dahi yağmurlar kesilmek, kaht zuhûr etmek gibi harik-i âdeler zahir olur. Bir çok da sihir ve şa'bezeler izhar olur. Nâsdan saadet-i hal mukadder ve müyesser olanları başından dağılırsa da şakavetleri mukarrer olanları başında kalırlar.

Musa'nın kavmindeki buzağı fitnesine benzer.[91] Deccal kırk gün zarfında yeryüzünü dolaşacaktır.[92]

(2) Hz. İsa'nın Nüzûlu

Hz. İsa'ya gelince o semadan inip Deccalı öldürecek,[93] Peygamberimizin

[91]- Kavm-i Musa'nın *fitne-i icl* kıssası Kur'ân'da mezkûr ve beyne'n-nâs meşhurdur. İsrâilliler Amalike putperestlerini görmeleri üzerine Hz. Musa'ya *"....kendilerine mahsûs bir takım putlara tapan bir topluluğa uğradı.Musa! dediler,bunların tanrıları olduğu gibi bize de tanrılar yapıver..."* (A'raf, 7/138) kavilleri ile putlara perestişe müstaid ve meyyal bir kavim oldukları, kendilerinden Samirî'nin ma'lûmu olmakla Hz. Musa'nın Tura gittiği ve Ben-i İsrâil'den gaybûbet ettiği bir zamanda Samirî fırsat bularak altın ve gümüşten yapmış ve buzağı şeklinde düzmüş olduğu cisimden hile veya hârik-î âde veya istidrac tarikiyle buzağı sadası işitilmesi ile o cirme ilâh-ı Musa budur demesi ve ben-i İsrâili ibadetine da'vet etmesi, Ben-i İsrâile fitne olup Ben-i İsrâili mezkûr buzağı cismine perestiş ettirdiği gibi Deccal dahi harik-i âde ve sihir ve şa'bezesiyle Ümmet-i Muhammed'e fitne olacaktır.

[92]- Deccal'ın kırk gün müddetle devr-i âlem etmesi, ya Deccal'ın harik-i âdelerinden, yahut o zamanda esbab-ı seyr ve seferin terakki etmesi icabatındandır. Deccal, devr-i âlem ettiği ve ahâlisini idlal ve ifsad ettiği halde Mekke-i Mükerreme, Medine-i Münevvere ve Kuds-i Şerif gibi bilâd-ı mukaddeseye dahil olmayacağı ve bilâd-ı selase-i mukaddese ahalisi şerr-i Deccal'dan masun (korunmuş) kalacağı eserde varid olmuştur. Deccal hakkında varid olan ehâdis ve ahbarın ekserisi ahad ise de aralarındaki kader-i müşterek, mütevâtir-i ma'nevî bulunduğundan, kader-i müştereki, yani Deccalın huruc edip âlemi ifsad edeceğini itikad, dinde vâcib ve lâzımdır.

[93]- Hz. İsa'yı Yahudiler katl ve salb etmedikleri, belki katl ve salbı husûsları indlerinde şüpheli kılındığı ve Allah Teâlâ İsa'yı civar-ı kudsune ref'ettiği mealindeki; *"...Oysa onlar İsa'yı öldüremediler, asamadılar da; öldürülen başkasıydı, lakin kendilerine ona benzer gösterildi..."* (Nisa, 4/157) *"...Onu kesinlikle öldüremediler. Doğrusu Allah onu kendi katına, yükseltti...."* (Nisa, 4/158) kavl-i celîlinin sarahatı ile sâbit ve muhakkak ise de, İsa (a.s)'nın ref'olunması ehl-i İslâm indinde şüyûu vechiyle kable'l-vefat, ya cesedi ile olması, veyahut; *"...Seni kendi nezdime yükseltecek, seni inkârcıların içinden kurtarıp temize çıkaracak..."* (Al-i İmrân, 3/55); dahi *"...vaktaki sen beni aralarından tutup aldın..."*(Mâide, 5/117) kavl-i şeriflerinin zahiri ve bazı ehl-i tefsirin beyanları vechiyle, bade'l-vefat olması ve bu sûrete göre de tavaif-i İseviyenin dedikleri gibi, ya ba'de'l-ihya cesedi ile veyahut ruhu ile, veyahut bilmediğimiz bir sûretle vaki olması keyfiyetlerinden birisi muayyen ve muhakkak değildir. Belki Hz.İsa (a.s)'nın ref'olunması keyfiyeti, Peygamberimizin mi'rac keyfiyeti gibi muhtelefün fihdir. Her ne sûret ve keyfiyetle ref'olundu ise, ref'olunan Hz.İsa'nın nüzûlü mümkün olup nusûs ile ihbar buyurulduğundan, dinde tasdiki vacibdir. Hz. İsa (a.s)'ın nüzülu Şam'da Minare-i Beyza'ya vaki olacağı ve nüzûlün sabahısı Deccal'ı ta'kib ile Şam ile Kudüs arasında vaki olan *Led* kasabasında katl ve ihlak edeceği bazı haberde varid olmuştur. [Hz. İsa'nın ref'inde, nüzûlunda hilaf yoktur. Yalnız hilaf keyfiyet-i ref'indedir. Ref'i *"...Doğrusu Allah onu kendi katına yütseltti."* (Nisâ, 4/158) nass-ı celîli ile sâbittir. Nüzûlü dahi Abdullah b. Abbas'tan ve Hasan Basrî ve Ebi Malik ve Katade ve Mücahid'den mervî olan tefsire göre *"Ehl-i Kitabtan hiç kimse yoktur ki ölmeden ona inanacak olmasın..."* (Nisâ, 4/159) nazm-ı celîli ile bir de İmam Ahmed'in sened-i sahihi ile Ebu Hureyre'den rivâyet ettiği *"Meryem'in*

dinine tabi olcak,[94] yeryüzünde yedi yıl yaşadıktan sonra[95] Medine'de vefat edip orada

oğlu İsa yeryüzüne iner. Domuzu öldürüp haçı ortadan kaldırır. Namazlar onun için cem' edilip malı (çokça) verir. Revha'ya inip hac veya ümre veyahut her ikisini birlikte yapacaktır" (Ahmed İbn-i Hanbel, 2/240,294,538) Ebu Hureyre şöyle buyuruyor: Bunun üzerine: *"Peygamber (a.s) Ehl-i Kitabtan hiç kimse yoktur ki ölmeden ona inanacak olmasın..." âyetini okudu"* hadis-i şerifini ve meşhur hadis-i mi'racdan *"Peygamberimiz (a.s) Hz. İsa'yı ikinci Sema'da gördü. (Miraçta) Hz. İsa ikinci Sema'da ikamet etmektedir. Yeryüzüne ince Deccali öldürüp zulümle dolan yeryüzünü adaletle dolduracak ve yeryüzünde kırk yıl yaşayacaktır"* (Buharî, Bed'i'l-Halk, 6) kavli ile ve karn-i evvel karn-i Sahabede ve kurun-i saire-i İslâmiyede vuku'bulan icma ile sâbittir. *"Ey İsa, seni öldürecek olan onlar değil Benim. Seni kendi nezdime yükseltecek..."* (Al-i İmrân, 3/55); dahi *"...Fakat vaktaki sen beni aralarından tutup aldın, onları görüp denetleyen yalnız sen kaldın..."*(Mâide, 5/117) nazm-ı celîllerinin tefsirindeki ehl-i tefsirin ihtilafıyla keyfiyet-i ref'inde ihtilaf bulunmuştur. Müfessirlerin ekserisinin tefsirine göre nazm-ı celîllerindeki *teveffi,* ahz ve kabz manasına hamlolunmasıyla şu iki nazm-ı celîl Hz. İsa'nın vech-i arzdan ahz ve kabz ile ref' olunmasına delalet etmiş. Bu tefsir *"Gerçekten İsa ölmedi ve o kıyamet gününden önce size dönecektir"* hadisiyle de teyid olunmuş ve bu tefsir ehl-i İslâm arasında şayi' olmuştur. Müfessirlerin bazıları da nazm-ı celîlleri zahiri üzerine ibka etmişler, Hz. İsa katl ve salb olunmaksızın vefatıyla ihyasından sonra ref'olunmuş demişlerdir. Bu tefsiri İbn Cerir, Vehb b. Münebbih'den rivâyet etmiş ve Hz. İsa'nın nehârdan üç saat miktarı vefatından sonra ihya ve ref' olunduğunu haber vermiştir. Ve bu haberi Hakîm de Veheb'den nakletmiştir. Bu vechile tefsir, Abdullah b Abbas'tan dahi mervi, Mücahid ve Katade'nin muhtarlarıdır. Şu iki vech-i tefsire göre de İsa'nın ref'i, Mi'racü'n-Nebi gibi cismanî, ruhanî olmak ihtimallerinden hâli değildir. Mesele sem'îdir. Fikr-i felsefî ile bahsimiz yoktur. Her ne vechile olursa olsun, ref' olunan İsa'nın nüzûlu, emr-i mümkün ve şâri'in ihbarı ve ulema-i dinin icma ve kabulü ile muhakkak sâbit ve dinde itikadı vacibtir. (Tekmile, 164)]

[94]- Peygamber-i Ekrem (a.s) Efendimiz Hatemü'n-nebiyyin olup ba'sları zamanından bed' ile yevm-i kıyamete kadar imtidad eden müddetin tamamı din ve şeriatın müddeti olduğundan *"Şâyet Musa sağ olsa bana tabi olmaktan başka bir şey yapamazdı"* (Müsned-i Ahmed bin Hanbel, c.3, s.310) hadis-i şerifinin delâleti üzre müddet-i mezkûrede mevcûd bulunan bütün insanların Peygamber Efendimizin din ve şeriatına ittibaları lüzûm ve vücûbuna mebnî, ahir zamanda vech-i arza nüzûl eden Hz. İsa (a.s)'nın da Şeriat-ı Muhammediyeye ittibaı lazımdır. Faide, Hz. İsâ (a.s)'nın ahir zamanda vech-i arza nüzûlunun hikmetini beyanda bazı ehl-i ma'rifet demişlerdir ki: *"...Benden sonra gelip ismi Ahmed olacak bir resûlü müjdelemek üzere gönderildim..."* (Saf, 61/6) nazm-ı celîlinin nâtık olduğu üzre Allah Teâlâ Hazretleri, Peygamber-i zîşan ve Fahri âlemiyan Efendimiz Hazretlerinin evsaf-ı âliyelerini ve din ve şeriatının ve etba' ve ümmetinin kemâl-i şerefini Hz. İsa'ya vahy ve ihbar buyurması ile Hz. İsa (a.s), efrad-ı Ümmet-i Muhammediyeden olmasını dua ve duasının kabul buyurulması hikmetine mebnî, İsa (a.s) ref' olunmuş ve ahir zamanda dahi arza inzâl edilecektir.

[95]- İmam Müslim'in rivâyetinde Hz. İsa'nın Ümmet-i Muhammediye arasında müddet-i ikameti yedi sene ve İmam Tayâlisî'nin rivâyetinde dahi kırk senedir. İmam Tayalisî'nin rivâyet ettiği kırk sene, ref'inden mukaddem arzda bulunduğu otuz üç sene müddet ile nüzûlundan sonra bulunacağı yedi sene müddete hamledilmiş ve Müslim rivâyetiyle tevfik olunmuştur.

defnedilecektir.[96]

3) Ye'cûc ve Me'cûc

Ye'cûc ve Me'cûc, ahir zamanda çıkıp yeryüzünde fesadı yayan bozguncu bir kavimdir. [*"Nihâyet iki dağ arasına ulaştığında onların önünde, hemen hemen hiç söz anlamayan bir millet buldu."*(Kehf, 18/93), (Tekmile,169)] Bunlar Hz. İsa'nın duasıyla helak olurlar.[97] Ye'cuc ve Me'cuc'un çıkışı şu hadiste belirtildiğine göre

[96]- Hz. İsâ, nüzûlünden yedi sene sonra Medine-i Münevere'de vefat edeceği ve Hücre-i Nebeviyede defn olunacağı ümmü'l mü'minîn Aişe-i Sıddıka (r.a)'dan mervîdir. [Hz. Hızır'ın nübüvvet ve velâyetinde ihtilaf olunduğu gibi, bu güne kadar berhayat olmasında dahi ihtilaf olunmuştur. Ulema-i dinden ekserisi Hızır (a.s)'ın nübüvveti ve adem-i hayatı üzerine ittifak etmişlerdir. İmam Buharî'ye Hızır ile İlyas'ın berhayat olmalarından sual olunmuş, cevabında *"Bugün yer üzerinde berhayat olanlardan hiçbir kimse yüz sene başında bakî kalmayacaktır"* (Buharî, İlim,42) hadisini Peygamber Efendimiz buyurduktan sonra Hızır ile İlyas'ın bekâları nasıl olur demiştir. Ve eimme-i dinin ekserisinden dahi sorulmuş *"Senden önce hiçbir insana, dünyada ebedi hayat nasib etmedik..."*(Enbiya, 21/34) âyet-i celîlesiyle cevab vermişlerdir. Ve İbn-i Teymiye'den dahi sorulmuş; *"Eğer Hızır berhayat olaydı Peygamber Efendimize gelmesi lazım gelirdi"* demiştir. Ve *Bahr*'de Şerefüddin Musa'dan ve İbn-i Cevzî de İmam Ali Rıza'dan ve Ebü'l-Hüseyn Münavî'den ve Ebu Ya'la da senediyle bazı ashab-ı nebiden Hızır'ın vefatını nakl ve rivâyet etmişlerdir. Ve Kadı Ebu Ya'le *"Şâyet Musa sağ olsaydı, muhakkak bana uyardı."* (Müsned-i Ahmed bin Hanbel, c.3, s.310) hadisi *"Hem Allah, vaktiyle Peygamberlerden 'Size kitab ve hikmet vermemden sonra, sizin yanınızda bulunan kitabı tasdik edici bir Peygamber geldiğinde, mutlaka ona inanıp yardımcı olacaksınız' diye söz almıştır. Allah: Bunu kabul ettiniz, bu ağır yükümü sırtınıza aldınız mı? dediğinde onlar: 'kabul ettik' diye kesin söz verince, Allah Teâlâ: 'Siz de şahid olun, zaten Ben de sizinle beraber şahidlik edeceğim' buyurdu."* (Al-i İmrân, 3/81) âyet-i celîlesiyle Hızır ber-hayat olmasına Peygamber Efendimize gelmesi lüzûmu üzerine istidlaldan sonra Hızır'ın âdem-i hayatına delâlet eden, indimizde delâil-i akliye de mevcûddur. Delâil-i mezkûrenin küllîsinin zikri, tatvili mûcib olduğundan bazılarını zikredeyim demiş. Birincisi bu gibi hayatın beşer hakkında muhâl-ı âdi olmasını, ikincisi muhâl-ı adî olmasıyla vukûu a'zam-ı mu'cizattan olur, Kur'ân'da zikrolunması lazım gelirdi. Hz. Nuh'un, ellisi müstesna, bin sene hayatı Kur'ân'da mezkûr olduğu halde, Hızır'ın gayr-i mütenahî hayatının zikir olunmamasını, üçüncüsü Hızır'ın müddet-i medîde hayatı kavli olsa Allah tarafından kavl olması Kitab ile, sünnet ile, yahut icma ile sâbit olması lazım gelirdi. Hızır'ın hayatı hakkında hiçbirisinin vârid olmamasını, bazı naklolunan rüyalar ise vehim ve hayal, veyahut dalâldan başka bir şey olmadığını zikir ve ityan etmiştir. Ve ulemadan bir cemaat da berhayat olduğuna zahib olmuştur. Hızır'ın mucize olduğu ve ricaldan ekserisi Hızır'ı görmekten mahcub bulunduğu, Saâlibî'den menkuldür. İbn-i Sâlah da ulemadan bir cemaatın Hızır'ın berhayat olduğunu zikretmiştir. Ve avam-ı nâs da ulemadan o cemaatla beraber bulunduğunu ve iki taraf da bu babda sözü pek uzattıklarını, hakikat-ı hâlın Allah Teâlâ indinde olduğunu zikretmiş. İbn Salah, isminin müsemması olmasını istemiştir.(Tekmile,167,168,169)]

[97]- *Ye'cüc ve Me'cüc,* nâsdan müfsid bir cemaat olduğu ve civarlarındaki akvâma olan zulüm ve fesatlarından, akvâm-ı mezkûrenin Zü'lkarneyn'e şikâyet etmeleri üzerine, Zü'lkarneyn aralarına sed çektiği ve sedd-i mezkûr ile akvâm-ı mütecavireden Ye'cüc ve Me'cücün zulüm ve fesadlarını ref' ve izale eylediği ve mezkûr seddin vakt-i mev'uda değin payidâr olup sonra harab olacağı yalnız Kur'ân'da mezkûrdur: *"Sonra o başka bir yol tuttu. Nihâyet iki dağ*

Rumların *"Amak"* bölgesine inişi gibidir. *"Rumlar Amak*'a inmeyinceye kadar kıyamet kopmaz."[98] (Müslim, Fiten,9)

(4) Dabbetu'l-Arz:

Dabbetu'l-Arz'ın şekli konusunda değişik rivâyetler vardır. Ancak âyet-i kerîmede belirtildiği gibi insanlarla konuşan bir varlıktır. *"Kıyamet hakkındaki sözün gerçekleşme zamanı yaklaşınca onlara yerden bir Dabbe (canlı) çıkarırız. O da*

arasında ulaştığından onların! Dediler. Ye'cûc ve Me'cûc bu ülkede bozgunculuk yapıyorlar. Bizimle onlar arasında bir set yaptırman için önünde, hemen hemen hiç söz anlamayan bir millet buldu. "Ey Zülkarneyn sana bir vergi vermeyi teklif ediyoruz, ne dersin?" O da şöyle cevap verdi: "Rabbimin bana verdiği imkânlar, sizin vereceğinizden daha hayırlıdır... Demir kütleleri getirin bana. "Zülkarneyn iki dağın arasını demir kütleleriyle doldurtup dağlarla aynı seviyeye getirince: "Körükleyin!" dedi. Tam onu bir ateş haline getirince, "Bana erimiş bakır getirin de üzerine dökeyim" dedi. Artık o Ye'cüc ve Me'cüc'ün ne seddi açmaya ne de onda delik aşmaya, güçleri yetmedi. Zülkarneyn: "Bu, Rabbimden bir rahmettir, bir lütûftur." Dedi. Rabbimin tayin ettiği vakit gelince, bunu yerle bir eder. Rabbimin va'di mutlaka gerçekleşir." (Kehf, 18/92-98) İşte Ye'cüc ve Me'cüc hakkında nass-ı Kur'ân'da mezkûr olan bu mikdardır. Ve ehâdis-i nebeviyede ehl-i İslâm arasında meşhur ve mütevâtir olan dahi mezkûr kavmin beldelerinden hurûcu ve bir çok bilâda dühûl ve ekser-i ibadı ihlak ile fesad etmeleridir. Yoksa huruçları gününe kadar seddin payidâr olacağı ve seddin binası gününden beri tahribine sa'y-ı beliğ ettikleri halde muvaffak olmayıp hemen hurûc edecekleri günü tahribine muvaffak olacakları ve hemen huruc edecekleri ve bir kısmının kametleri kasîr ve diğer kısmının minareler gibi kametleri olduğu ve ömürleri gâyet tavil olup evlad ve ahfadlarından yüz batna değin idrak ve mülakat ettikleri ve kulakları gâyet uzun olup bir kulakları kendilerine döşek ve diğerisi dahi yorgan mesabesinde bulunduğu ve yeryüzündeki bütün insanları ve hayvanları ekledip Teberiye denizini de içip bitirecekleri gibi mübalağalı rivâyetleri ne Kitab-ı Kur'ânda mezkûr ve ne de ehâdisi meşhûrede variddir. Belki zan ve tahmin ile tefsir kabilindendir. Benaberin bazı ehl-i hey'etin vech-i arzda o gibi seddin mevcûd olmaması ile ve kadîm Türkistan'da ve Azarbeycan taraflarında sedd-i tabiî olan iki cebel arasındaki geçide vaktiyle bir sed bina kılınmış ve mezkûr geçid Demirkapı namını almış ve arka taraflarında Afuk Makuk namında bir kavim bulunmuş ise de etrafa tecavüzat ve ta'diyatta bulunmamakta olmalariyle ehl-i İslâm'ın Ye'cuc ve Me'cuc hakkındaki itikadlarına ettikleri ta'nları kitabımıza ve dinimize asla vârid değildir.

[98]- Müslim Sahihinde Ebu Hureyre (r.a)'den rivâyet ettiğine göre Hz. Peygamber (a.s) şöyle buyurmuştur: *"Rumlar Amâk'a inmedikçe kıyamet kopmaz Müslüman ordusu onları oradan çıkarır ve onlarla savaş eder ve araları açılır. Bir münadi Deccalın çıktığını nida ederek söyler. Bunun üzerine onlar Şam'a döner. Sonra Hz. İsa (a.s) yeryüzüne iner ve Deccalı öldürür."* (Müslim, el- Fiten ve Eşratii's-Saat,9) Rum, Nasâra'dan bir hayli taifelerin ismidir. Benu'l-Asfar da denilir. Asfar, Hz. İbrahim (a.s)'in oğlu İshak'ın oğlu İys'ın oğludur. Hz. Ya'kub'un büyük kardeşi ve kafirdir. A'mak da Halep ile Şam arasında meşhur ve ma'ruf vasi' bir mahallin ismidir.

insanların bizim âyetlerimize özellikle kıyamete dair âyetlerimize inanmadıklarını söyler." (Neml, 27/82)[99]

(5) Güneşin Batıdan Doğuşu

Güneş batıdan doğup âyeti kerîmede belirtildiği gibi *Ne zamanmış o kıyamet günü?* diye alay eder insan." "*Gözler kamaşıp karardığı, Ay ışığının büsbütün gittiği, Güneş ile Ay bir araya toplandığı zaman*" (Kıyame, 75/6-7-8-9)[100] Ve yine âyette belirtildiği gibi tevbe kapısı kapanacak ve tevbeler kabul edilmeyecek: "*Rabbinin alametlerinden biri geldiği gün, daha önce iman etmeyen, yahut imanıyla hayır kazanamayan hiçbir kimseye o günkü imanı asla fayda vermez.* (En'am, 6/158)[101]

(6) Üç Zelzele

Üç zelzele ve sarsıntıya gelince: Bunlar âyette belirtildiği gibi sura üfürülmeden önce gerçekleşecektir. "*Yer o müthiş depremiyle sarsıldığı zaman ve yer bağrındaki ağırlıkları çıkardığında insan şaşkın şaşkın 'Ne oluyor buna' dediği zaman, işte o gün yer, üstünde olan biten herşeyi anlatır. Çünkü Rabbin ona bunları vahyeder.*" (Zilzal, 99/1-5)[102]

---

[99]- Kıyametin alâmet-i kübrasından birisi de azîm bir zelzeleden sonra yerden canlı bir mahlukun zuhûr etmesidir. Bu mahluka *Dabbetü'l-arz* tesmiye kılınır. Mahall-i hurûcunu tayinde akval muhtelif olduğu gibi şeklinde de muhtelifdir. Bazı kavilde insan şeklinde ve bazı kavilde de başka bir şekilde olduğu vârid olmuştur. Bu âyet-i celîledeki Dabbe ile eşrat-ı saâttan ma'dud olan Dabbenin maksud olduğunu müfessirlerden ekserisi tefsirlerinde zikretmişlerdir.

[100]- Şems ile kamerin üç gün üç gece gaybubetlerinden sonra tulu' edip vasat-ı semaya doğru dikildikleri ve bundan nâs, havf ve haraşa düştükleri ve o vakitte kâfirler imana ve fâsıklar tevbeye şitab (*acele*) ederlerse de hiç birisinin kabul olunmadığı ehâdis ve âsarda vârid olmuştur. Arz ile şems ve kamerin mu'tad olan seyir ve hareketlerinin haleldar olması, şems ve kamer hüsûf ve küsûf ile müddet-i mezkûrede nazardan pinhan bulunması, sonra şemsin küsûfuyla şems ve kamerin vasat-ı semada merî olması, emr-i mümkündür ve akılda baîd değildir.

[101]- Bab-ı tevbenin seddolunmasiyle maksud, iman ve tevbenin kabul olunmamasıdır. "*Fakat şiddetimizi gördüklerinde iman etmeleri, kendilerine fayda etmedi...*" (Mü'min, 40/85) nazm-i celîlinin mantuku üzre, azabı muayene ile görenlerin imanları ihtiyarî olmayıp, iztirarî ve iman-ı ye's olduğundan merdud ve gayr-i makbuldur.

[102]- Nefh-i sûr iki defadır. Nefha-i ûla ile "*Sura üflenir. ... sonra ona bir defa daha üflenir....*" (Zümer, 39/68) nazm-ı celîli nâtık olduğu üzre, bütün canlılar meyyit olurlar. Ve nafhâ-i saniye ile de; "*Sura üflendi 'Kalk!' borusu çaldı.*" (Yâsîn, 36/51) kavl-i şerifinin delâlet ettiği vechiyle bütün meyyitler ihya olunur. Eşrat-ı saattan zelzeleler ile vaki olan üç hasif nefhâ-i ûla'dan veya nafha-i saniyeden mukaddemcedir. Mezkûr âyetlerde zikrolunan zelzele ile nefha-i uladan mukaddem olan zelzele maksud olduğu veche göre; "*Ve yer bağrındaki ağırlıkları çıkardığı zaman*" (Zilzal, 99/2) kavlindeki *eskal* ile arzda medfun bulunan defineler, hazineler ve ma'denler ve "*İşte o gün yer, üstünde olan biten her şeyi anlatır*" (Zilzal, 99/4) kavlindeki *ahbar* ile de, ayât ve alâmat-ı kıyamet maksud olur. Zelzele-i mezkûre ile nefha-i saniyeden mukaddem olan zelzele maksud olduğu takdire göre de "eskal" ile yerde medfun olan emvat, "Ahbar" ile de, nefs-i kıyamet ve ahvâli kasdolunur. "*İşte o gün bölükler halinde insanlar kabirlerinden çıkıp yüce divana dururlar, ta ki yaptıklarının karşılığını görüp alırlar*" (Zilzal, 99/6) kavl-i şerifinin zahiri, vech-i saniyeye daha ziyâde temas ederse de, yevm-i kıyametin tûlu cihetle, her iki nefha bir günde olduğundan, kavl-i mezkûr, vech-i evvele de müsait olur.

(7) Duman

Duman yer yüzünü doldurup insanları kuşatacaktır. "*O halde sen göğün, bütün insanları saracak olan apaşikar bir duman çıkaracağı günü gözle. Bu, gâyet acı bir azaptır.*" (Duhan, 44/10-11) Ayrıca âyetteki "duhan", kıtlık ve açlıkla da tefsir edilmiştir.[103]

(8) Ateş

Ateş yerden çıkıp insanları doğudan batıya, batıdan doğuya, ya da mahşere doğru sürükleyecek ve bu, kıyamet alametlerinin sonuncusu olacaktır.[104]

(9) Diğer Alâmetler

Kâbe'nin yıkımı veya kaldırılması, mushafın gönül ve satırlardan silinmesi[105] de bu alametlerden sayılmıştır. ["Eğer dileseydik sana vahyettiğimiz Kur'ânı hafızalardan ve sayfalardan giderirdik. Sonra, sen de onu ele geçirmek için karşımızda bir yardımcı da bulamazdın. Ama böyle yapmayıp Kur'ân âyetlerini muhafaza etmesi,

---

[103]-Âyet-i mezkûredeki *duhanı,* ekser müfessirin eşrat-ı saatten olan duhan ile tefsir etmişler ve bu duhan, yerin tamamını doldurur, yer üzerinde kırk gün kalır. Mezkûr duhan ile mü'minler mezkum ve kafirler sekran gibi olurlar. Sonra mü'minlerin "*İşte o zaman insanlar: 'Ey Ulu Rabbımız' derler. "Bizden bu azabı kaldır, çünkü artık iman ediyoruz*" (Duhân, 44/12) dualarıyla duhan ref' olunur demişlerdir. Müfessirlerden bazıları da mezkûr duhanı, kaht ve cû' ile tefsir etmişler ve "cayi'" olan, kezalik şer ve belâya düçar olan kimseler etrafını dumanlı gördüğünden kaht ile cu'dan ve şer ile beladan lâzımları olan duhan ismiyle ta'bir olunmuştur demişlerdir.

[104]-Bu ateşin ahir zamanda zelzeleler ile yerden çıkan ateş olduğunu ve nâsı yerden yere sevk etmekte bulunduğunu ehl-i hadis zikrêtmişlerse de, nâsı sevkettiği mahalde ihtilaf etmişlerdir. Bazıları nâsı mahşere sevk eder demişlerdir. Bu kavle göre mezkûr ateş, alâmat-ı kıyametin ahiri olması lazım gelir.

[105]- Müslim Ebu Hureyre (r.a)'dan rivâyet ettiğine göre Hz. Peygamber (a.s) şöyle buyurmuştur: "*Kabeyi (ahir zamanda) Habeşlilerden iki cılız bacaklı tahrib edecektir.*" (Müslim, Fiten ve Eşratı's-Sâ'a, 18) Böyle isimlendirilmesinin nedeni, bacaklarının ince olmasıdır. Gazzâlî *İhyâ*'sında Hz. Ali (r.a)'nin Hz. Peygamber (a.s)'den şöyle buyurduğunu haber verdiğini söyler: ""*Dünyayı tahrip etmek istediğim zaman evimden başlar önce onu tahrip ederim. Sonra onu müteakiben dünyayı tahrip ederim" "Ortadan kaldırılmadan önce bu beyti çokça tavaf ediniz. Çünkü o iki kez yıkılmış ve üçüncü kez ortadan kaldırılacaktır" "Ortadan kaldırılmadan önce Kur'ân'ı okuyun. Denildi ki: Onu kalp ve Mushaflarımıza yerleştirdiğimiz halde nasıl ortadan kaldırılacak? Dedi ki: Üzerinde öyle bir gece geçecektir ki ne anılacak ve ne de okunacaktır" "Kur'ân Mushaflardan kaldırılacak, insanlar sabahladıklarında içinde hiçbir harfin bulunmadığı bembeyaz ve parlak bir kağıtla yüzyüze geleceklerdir. Sonra kalplerden silinecek, ondan tek bir kelime hatırlanmayacaktır. Sonra insanlar şiirlere, şarkılara ve cahiliye öykülerine dönecektir*"

sırf Rabbinin ihsanının sonucudur." (İsrâ, 17/86), (Tekmile,174)] İşte bunlar Şariin şöhret derecesine varan haberlerle haber verdiği ve gerçekleşmesi mümkün olan alametlerdir. Dolayısıyla bunları tasdik edip iman etmek vacibtir.[106]

[106]- Kıyametin mezkûr olan alametleri, haddı zatlarında emr-i mümkin olup Şari-i A'zam (a.s) Efendimizden mesmu' ve menkûl olup dinde hadd-i şöhrete baliğ olduğundan, iman ve itikadları vacibdir, münkirleri de bid'at ve dalâlet ehlidir.

HATİME (SONUÇ)
İMAMET

HATİME (SONUÇ)

İMAMET

I. İMAMETİN TANIMI

İmamet,[1] İlâhî hükümleri insanlara uygulamada Allah'ın halifesi olan Peygambere niyabeten din ve dünya işlerinde yapılan genel bir liderliktir.[2] Bu ilâhî hilafet konusunda Peygamberimiz diğer peygamberlerden farksızdır. Cenâb-ı Hak Hz. Adem hakkında şöyle buyuruyor: "*Rabbin meleklere: 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' dediği vakit*" (Bakara, 2/30) Keza Hz. Davud hakkında şöyle der! "*Davud! Biz seni ülkede hükümdar yaptık.*" (Sad, 38/26) [*"... Yüzünü ve özünü Allah'a teslim edip bir de İbrahim'in tevhid dinine tabi ol..."*(Nisa, 4/125), (Tekmile,176)] Netice itibariyle imamet Allah'ın halifesi olan Peygambere niyabet etmektir. Dolayısıyla imametin Peygamberin ashabından birinin aday gösterilmesiyle mün'akid olması gereklidir. Zira Allah Resûlü, âyet-i kerîmede belirtildiği gibi Allah'ın elidir. "*Sana biat edenler, gerçekte Allah'a biat etmektedirler. Allah'ın eli, hepsinin ellerinin üstündedir.*"[3] (Fetih, 48/10)

---

[1]-Mezheb-i Ehl-i Sünnette İmamet-i Kübra ile bir zatı imam i'tikat etmek dinde vâcib olmadığı gibi belki bir zata tebeiyetle imamı nasb ve tayin eylemek ve evamir-i meşruasına itaat ve inkiyad etmek vacib olduğu cihetle, imamete müteallik ahkâm, ahkâm-ı şer'iyenin fer'iye, ameliye kısmından ve mesâil-i fıkhiyedendir. Asliye-i itikadiye kısmından, makâsıd-ı kelâmiyeden değildir. Mebahis-i imametin kütüb-i kelâmiye-i Ehl-i Sünnette zikrolunması, mebahis-i imameti akâid-i diniye cümlesinden addeden Şianın Zeydiye ve İmamiye taifelerini red maksadına mebnîdir. Ulemay-ı Ehl-i Sünnet, mebahis-i imameti ilm-i kelâmlarının hatimesinde Lâhika sûretiyle zikretmişlerdir. Mebahis-i mezkûreden Cihar-Yâr-ı Güzin'in efdaliyetleri ve hilafetleri bahisleri bu kitapta rükn-ı sâni mebahisi nübüvvetin lâhikası velâyet bahsinde zikrolunmuş ve hatimede dahi imametin tarif ve şeraiti ve İmama biat ve muhabbeti tashih ile nasb ve ta'yinin ve evamirine inkiyad ve itaatın vücûb ve lüzûmu bahisleri zikir ve ityan edilmiştir.

[2]-Ulemay-ı dinden ve Fırka-i Naciye-i Ehl-i Sünnetten müfessirîn ve muhaddisîn ve fukaha ile mütekellimîn, imamet-i kübrayı tariflerinde *ahkâm-ı diniyeyi ikame ve havza-i İslâmiyeyi muhafaza ile umûr-ı din ve dünyada Peygamber Ekrem (a.s) Efendimizden hilafettir* demişlerdir.

[3]-Âyet-i celîle-i mezkûrede yed-i saadetini ahz ile Peygamber Efendimize biat edenlerin biatı Allah Teâlâ'ya biyat olduğu *"Kim Resûlullaha itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur..."*(Nisa, 4/80) *"Ey Resûlüm, deki: Ey insanlar, eğer Allah'ı seviyorsanız, gelin bana uyun ki Allah da sizi sevsin."* (Al-i İmrân, 3/31) nazm-ı celîllerinde de Habib-i Huda aleyhi efdalü't-tahaya Efendimize ittiba' ve itaat, aynıyla Allah Teâlâ'ya itaat ve muhabbet bulunduğu beyan buyurulmasıyla Cenâb-ı risaletmeâb Efendimiz, kemâlât-ı ilâhiyenin mazhar-ı tâmmı ve bu mana ile Yed-i İlâhî olduğu zâhir ve ayan olur.

II. İMAMETİN İN'İKAD ŞEKİLLERİ

Peygamber (a.s.), ashabından herhangi biri için açık bir beyanda bulunmamıştır.[4] Bu nedenle O'nun, yerine "Ehl-i hall ve'l-akd" dediğimiz bir cemaat geçmiştir. Zira onlar da hadiste belirtildiği üzere Allah'ın eli konumundadır. *"Allah'ın eli cemaatla birliktedir her kim cemaattan koparsa cehenneme düşmek üzere kopmuş olur."* (Feyzu'l- Kadir, c.6, s.459, H.No:10004) Onlar (ashap)'dan birine biat yapılması, Cenâb-ı Hakk'ın onu halife kılması gibidir. İşte gerek sahabe döneminde gerekse sonraki İslâmî dönemlerde hilafet bu bey'at metodu ile mün'akid olmuştur. Dolayısıyla halife tayin etme hususu, hakikî ve hükmî şekilleri kapsayacak genelliktedir. Keza bey'at, güç, seçim veya mecburiyet şekillerini kuşatacat kadar geneldir. Dolayısıyla Emevi, Abbasi ve Raşit Halifelerden sonra gelen diğer sultanların hilafetinde her hangi bir proplem yoktur.[5] [Nitekim muhakkik İbn Humam *Musâyere* adlı eserinde istihlaf ve bey'at hakkında zikrettiğimiz ta'mime açıkça değinip şöyle der: İmamet ya Hz. Ebubekr'in Hz. Ömer'i istihlaf etmesi örneğinde olduğu gibi halifenin istihlafıyla, ya da Hz. Ömer dışındaki halifelerin istihlafında görüldüğü gibi güç ve kuvvet sahibi bir topluluğun bey'atıyla gerçekleşir. Bu da ümmetten fitneyi defetme zaruretine binaendir. Dolayısıyla Hz. Peygamberin buyurduğu gibi mutağallibin hilafeti de sahihtir. *"Başınıza burnu kesik Habeşli bir köle de atansa onu dinleyin ve ona itaat edin."* (Keşfu'l Hafâ, c.1, s.126, H.No:356), (Tekmile,177)] *"Hilafet benden sonra otuz sene devam eder. Sonra ısırıcı bir saltanata dönüşür"* (Tirmizî, Fiten,40)[6] hadisinde ise kastedilen hilafet,

---

4- Peygamber Efendimizin irtihallerinde mizac-ı âliye-i nebevilerindeki arıza ile mescid-i nebevîlerine teşrif buyuramadıkları esnada şerefvarid olan *"Söyleyin Ebu Bekir'e cemaata namaz kıldırsın"* (Müslim, es- Salât, 21) hadis-i şerifi ile Ebu Bekr'in hilafetine nass-ı hafî olduğunu Hasan Basrî, ve nass-ı celi bulunduğunu da bazı ehl-i hadis kâil olmuş ve Hz. Ali'nin hilafetine nass-ı sarih bulunduğunu dahi taife-i Şia iddia etmiş ise de sahih ve sevap olan, Peygamber Efendimizin vefatından sonra halife olacak zatı, Peygamber Efendimiz nass ve tasrih buyurmamışlardır. Ehl-i Sünnetin ekserisi ve Mu'tezile ile Havaricin umûmu, halifenin tansis ve tasrih buyurulmadığı üzerine icma ve ittifak etmişlerdir.

5- Peygamber Efendimiz vefatından sonra halife olacak zatı tayin ve tasrih buyurmadığı ve Peygamberden istihlaf-ı hakikî vaki olmadığı cihetle a'sâr-ı İslâmiyeden her asırda ehl-i hall ve akdin biatı ve istihlaf hükmü ile halife nasb ve ta'yin olunmuştur. Sahabeden ehl-i hall ve akdin biatıyle Hz. Ebu Bekr'in hilafeti ve Halife Ebu Bekr'in istihlafı ve ehl-i biatın biat ve itaatiyle Hz. Ömer'in hilafeti ve Halife Ömer'in emr-i hilafeti, ehl-i hall ve akidden beş zat arasında şurâ kılması ve o zatlar ve Sahabeden bütün ehl-i hall ve akdin biat ve ittibaı ile de Hz. Osman'ın hilafeti ve ondan sonra Hz. Ali'nin hilafeti in'ikad etmiştir. Ve bunlardan sonra tagallübleriyle olsun, asırlarındaki ehl-i hall ve akdin biat ve tebeiyet ve itaatlariyle Emevilerin Abbasilerin ve sair mülük-i İslâmiyenin hilafetleri mün'akid olmuştur.

6- Bu hadis-i şerifi Ebu Davud ve Tirmizî ve Nesâi senedleriyle müsnedlerinde tahric ve rivâyet etmişlerdir (Adûd) ısırmak manasına olan (adde) den "feûl" sığasıdır. Zulüm ve taaddisi olan zâlim kimseye denir. Zâlim zulmüyle güya mazlumu ısırdığından, zâlime *adûd* ıtlak olunur.

insanların eğitiminde ve Müslümanların irşadında Peygamber (a.s.)'e tam anlamıyla niyabet eden mükemmel bir imamet ve gerçek hilafettir. Yoksa günümüze kadar devam eden ve sadece hükümlerin uygulanmasında Peygamber (a.s.)'e niyabet eden şeklî hilafet değildir.[7] Ancak Şia bu konuda farklı düşünmektedir.[8]

III. İMAMETİN HÜKMÜ

İmamın tayin edilmesi şer'î bakımdan (*sem'an*) ümmete vâcibtir. Zira Peygamber (a.s) şöyle buyuruyor: *"Kim zamanın imamını tanımadan ölürse cahiliye ölümü üzerine ölmüş olur."* (Müslim, İmare,58)[9]Ayrıca ümmet, Hz.Peygamberin vefatından sonra bu meseleyi en önemli vazife olarak görmüş ve bu konuda fikir birliğine varmıştır. Yine bir çok şer'î vecibe, bu konuya dayanmaktadır. Hükümlerin uygulanması, hadlerin ikame edilmesi, sınırların korunması, orduların mücehhez kılınması, insanlar arasındaki anlaşmazlık ve düşmanlıkların ortadan kaldırılması, cuma ve bayram namazlarının kıldırılması ve velisi olmayan çocukların evlendirilmesi gibi

---

7- *"Hilafet benden sonra otuz yıldır"* (Tirmizî, Fiten,40) müddeti otuz sene olan hilafet ile hilafet-i kâmile maksud olduğunu Alleme-i Taftazanî *Şerh-i Makasıd* ve *Şerh-i Akaid*'inde zikir ve beyan etmiştir. Şeyh-i Ekberin: *"(Âlem) bütün gerçekleriyle (şehadettir) yani halifenin dış görünümü ve süretidir (ve hilafet) yani insan-ı kâmil (gaybdır) yani âlemin içini ve onu tedbir eden ruhu ve gücüdür. (Bu nedenle) yani halifenin gayb olması nedeniyle (sultan) bir tür hilafet anlamının varolmasından ötürü mahlukattan (gizlenir)"* kavlinin şerhinde dahi Mevlana Camî hilafetin hakikîye-i ma'neviye-i umûmiye ve suriye-i husûsiye olduğunu ve hilafet-i suriye-i zahiriye-i husûsiye dahi zâhir olan sultanın hilafeti bulunduğunu ve sultan-ı zâhir, ahkâm-ı zahire-i kevniyenin bazısında, sultan-ı batın, kutb-i âlemin sûrî halifesi, mazharı olduğundan, emri nafiz ve emrine inkiyad vacib olduğunu tasrihte bulunmuştur. Ve İmam-ı Şa'ranî dahi *Futyâs*'ında *"Benden sonra hilafet otuz yıldır"* (Tirmizî, Fiten,40) hadis-i şerifinin mazmunu üzre, Peygamber Efendimizin vefatından sonra hilafet-i ma'neviye-i hakika ile hilafet-i zahire-i sûriyenin Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer ve ve Hz. Osman ve Hz. Ali ve Hz. Hasan'da ictima'ına ve bunlardan sonra iftirakına kaza ve kader-i ilâhî taalluk ettiği cihetle Hz. Hüseyin'in kaza ve kader-i ilâhiyenin hilafına her iki hilafetin cem'ine say etmesi şehadetini mûcib olduğunu beyan etmiştir.

8- Şia taifeleri Peygamber (a.s) Efendimizin vefatından sonra İmam-ı bi'l-hak Hz. Ali olmasının Peygamber Efendimiz tarafından tansis ve tasrih olunduğu halde Sahabenin nass-ı celîl-i peygamberiye muhâlefetle Hz. Ebu Bekr'e biat ettikleri kizb ve iftirasında bulunurlar.

9- Hadis-i mezkûru İmam Ahmed bin Hanbel ve İmam Taberanî *Müsnedlerinde* sened-i sahihleriyle rivâyet ettikleri gibi İmam Müslim dahi *Sahih*'inde Abdullah bin Ömer'den *"Kim boynunda biat bağı bulunmadan ölürse, cahiliye ölümü ile ölmüş olur"* (Müslim, İmare,58) lafzı ile rivâyet etmiştir. Ehl-i cahiliyet, sahib-i şeriat hiçbir peygamberi ve halifesini tanıyıp ittiba etmediklerinden ve herbirisi hevay-ı nefsine ittiba ile hayvan gibi yaşayıp o hal üzerine merd (ölmek) oldukları gibi zamanın padişahını tanıyıp biat etmeyenler dahi ehl-i cahiliyet ile hemhal bulunduklarından, mevtleri lisan-ı şar'îde ehl-i cahiliyetin mevtlerine teşbih olunmuş ve bu va'd-i galîz ile zamanın padişahına tashih-i biatın dinde vâcib olduğu beyan buyurulmuştur.

konular buna verebileceğimiz örneklerdir. [10] Ancak Mu'tezile ve Haricîler bunu kabul etmemektedirler:[11]

IV. İMAMETİN ŞARTLARI

İmametin mün'akid olması için bir takım şartlar vardır. Bunlar:

- Müslüman olmak
- Erkek olmak
- Mükellef olmak
- Bâliğ olmak
- Hür olmak [12]

[10]- Ehl-i İslâm'ı cem' ve tevhid ve sadakalarını ahz ve cem' ve asâkir-i İslâmiyeyi techiz ve memalik-i İslâmiyeyi muhafaza ve a'day-ı dinin şerlerini def' ve tağallüb ve kat'-ı tarik edenleri kat' ve tedmir ve ahâli arasında vuku' bulan münazaatın fasl ve hasmı ve gâiblerin ve yetimlerin emval ve hukuklarının hıfzı için kadılar ve hakimler nasb eylemek ve cuma ve bayram namazlarının edası için imamlar ve hatibler ta'yin etmek, hülasa hukuk-i ammeye riâyetle biyza-i İslâmiyenin himayesi ve nizam-ı âmmın vikayesi hikmet ve maslahatına mebnî, imamü'l-Müslimîn ve pişvay-ı ehl-i yakîn olan halife-i Resûlullah'a bütün Müslümanların tashih-i biat ve ihlas-ı muhabbet eylemeleri dinde ehemm ve akdem-i vacibattan bulunduğu cihetle, Sahabe-i kiram, Halife-i Resûl Ebu Bekr'e biatlarını, dinde mühim olan Peygamber-i enam (a.s) Efendimizin emr-i defni üzerine takdimde icma etmişlerdir. Ve mezkûr icmalarının hükmü, a'sar-ı İslâmiyenin cemî'inde mer'î ve muteber olmuştur. Sahabe-i Kiramın icma-ı mezkûrları bütün a'sâr-ı İslâmiyede mer'î ve muteber olması, padişah-ı ehl-i İslâma tashih-i biatın ve ihlas-ı muhabbetin dinde vâcib olduğunu isbat eder.

[11]- Firak-ı İslâmiyeden Mu'tezile biatle İmam-ı Müslümînin nasb ve ta'yini ehl-i İslâm üzerine edille-i sem'iyye ve vücûb-i şer'î ile vacib olmayıp vücûb-i aklî ile vacib olduğuna ve Havaric dahi şer'de, akılda vâcib olmayıp câiz olduğuna zahib olmuşlar ve nasb-ı imamın edille-i sem'iyye-i mezkûre ile şer'de ehl-i İslâm üzerine vâcib olduğunu hükmeden Ehl-i Sünnete muhâlefette bulunmuşlardır. Biatle imam nasbını terk eden cemaat-ı müslimîn Ehl-i Sünnete göre vacib-i şer'îyi terk ettiklerinden âsim olurlar. Mu'tezilîler ile Haricîlere göre âsim olmamaları lazım gelir.

[12]- *"... ve kafirler için mü'minler aleyhine asla bir yol vermeyecektir."*(Nisa, 4/141) kavl-i celîli mûcibince kâfirlerin mü'minler üzerine şehadetle ve hüküm ile velâyeti olmadığından ve kadınlar dahi *"Kadının yönettiği kavim nasıl felah bulur"* (et-Tac,3/55) hadis-i şerifinin delâleti vechiyle ekserisi akıl ve re'yde ve cerr-i asker ve tedbir-i hurub ve umûr-i âmme ve izhar-ı siyasette kâsır ve âciz bulunduğundan ve mecnûn ve mu'tevihler ve sabiler ve köleler hukuklarında tasarrufa mâlik olmayıp velilere, vasilere muhtaç oldukları ve kendi hukuklarında velâyet ve hükümleri olmadığı cihetle hukuk-i âmmeye velâyet ve hükümleri olamayacağından ehl-i İslâm'a biatle nasb olunan imamın imametinin in'ikad ve sıhhatında imamın müslim, müzekker, âkil, baliğ, mükellef, hür olması, icma ve ittifak ile şarttır. Şurût-i

- Cesur olmak
- Ümmetin hukukunu muhafazaya güç yetirmek.
- Genel İşleri yönetmede yeterli ve ehil olmak[13]
- Kureyşîlik.[14] Ancak Şia'ya göre imamette Haşimîlik, Rafizîlere göre de

mezkûrenin vücûduyle biat sahih ve imamet mün'akid olur. [İmam-ı Müslimîn âkil, mükellef, bâliğ olması imamet ve hilafette riâyeti lazım, şart olduğundan, sultan vefat ettiği ve tebaası sağir şehzadesinin saltanatı üzerine icma ve ittifakta bulundukları halde tebaaya vâcib ve lazım olan sağir şehzadeye taklîd ve umûr-ı âmmeyi sağira tefviz etmeleri olmayıp, belki şehzadenin şerefi hasebiyle, kendini şehzadeye tabi addeden valiye taklîd ile umûr-i âmmeyi ehil olan valiye tefviz etmeleri olduğunu ve bu sûretle resmîde sultan, sağir şehzade ve hakikatta sultan, vali olacağını fukaha-i din tasrih buyurmuşlar. Kadıları tayine ve Cum'a'ya izne velâyeti olmayan sağir, hakikatta sultan olamaz demişlerdir. (Tekmile, 177)]

[13]- Biatın sıhhatında ve biatle imametin in'ikadında mezkûr olan şartlar ile beraber biatle imam olacak zatın şecî', kaviyyü'l-kalb ve umûr-ı âmmeyi ikame ve edaya muktedir olması, âciz olmaması dahi Cumhur-ı Ehl-i Sünnetin indinde şarttır. Ehl-i Sünnetten bazıları umûr-i âmmeden cihad gibi şecaatta mutavakkif olan umûru, İmam-ı Müslimîn, şuca-i müslimîne tefviziyle maksud hâsıl olacağından, imam'da bizzat şecaat şartı olmadığını kâil olmuşlardır.

[14]- İmam-ı Nesâi'nin rivâyet ettiği *"İmamlar Kureyştendir."* (Keşfu'l Hafâ, c.1,s,271, H.No:850) hadisi bir de hadis-i mezkûr mealinde İmam-ı Buharî ve İmam-ı Müslîm'in rivâyet ettikleri *"nâs Kureyşe tabilerdir"* (Müslim, İmare, 441/11) hadisiyle Cumhur-i Ehl-i Sünnet, imamın Kureyşten olmasını şart etmişlerdir. Mezkûr hadisler haber-i vahid ise de Hz. Ebu Bekr'e esnay-ı biatta hadis-i mezkûr ile ensar üzerine ihticacda hadis-i mezkûru Sahabenin ittifakla kabulleri, hadis-i meşhur hükmünde kılınmıştır. İmam-ı Müslimînin Kureyşî olması şartı Abbasilerden sonra ümur-i âmme-i İslâmiyeyi deruhte eden Selatin-i Osmaniyenin imametlerinin ve emr-i hilafetlerinin sıhhatini işkâl ederse de hilafet, hakikatta Allah Teâlâ'dan hilafet olması ve hilafet yed-i kudret-i ilâhiyye beraberlerinde olan cemaatın biatiyle mün'akid bulunması ve Selâtîn-i Osmaniye'nin de imamet ve hilafetleri İslâmdaki futuhat-ı azîmeleriyle müslimînden "lâyuad vela yuhsa" cemaatın biatleriyle tahakkuk etmesi ve mezkûr olan imamet ve hilafet ve şevketleriyle de muasırları bulunan bütün Kureyşîlerin emr-i hilafette acizleri, âdem-i kifâyetleri, âdem-i iktidarları zahir olması Selâtîn-i Osmaniye'nin imamet ve hilafetlerinin sıhhatle in'ikadı hakkında hiçbir eşkâl bırakmaz. *"Başınıza, başı kuru üzümü andıran Habeşli bir köle bile geçse, aranızda Allah'ın Kitabı ile hükmettikçe, onu dinleyin ve itaat edin"* (Buharî, Zekat, 4) hadis-i şerifi, tahkik-i mezkûru te'yid eder. [Kureyşîliğin imamette şart olması hakkında İbn-i Haldun'un mukaddimedeki tahkiki ayniyle tercüme olundu. Şari-i A'zam (a.s) Efendimizin imamet gibi ahkâmdan bir hükmü nesillerden bir nesle, asırlardan bir asra, cemaatlardan bir cemaata tahsis buyurmayacağını, bir hükmü bir nesle tahsisleri, o hükümde o neslin kifâyeti olduğuna mebnî olacağını bildiğimizden, imametin Kureyşîlere tahsis buyrulması, Kureyşîlerin cemaat-ı İslâmiye arasında başka cemaatları kendi cemaatlarına tabi kılacak ve ârây-ı umûmiyeyi cem' ve tevhid ile hukuk-ı âmmeyi himaye edecek râddede kuvvetli, şevketli, galib cemaatları bulunmasıyla emr-i imametteki kifâyetlerine mebnîdir dedik. İmamette Kureyşîlik şartını imamette kifâyet şartına red ve iâde ettik. Umûr-ı Müslimîne ehil olan zat, İmamu'l-

imamda masumiyet şartı aranır.[15] [İmametteki Kureyşîlik şartı; İslâm, akıl ve bülûğ gibi aslî şartlardan değildir. Aksine Kureyşîliğin kamu yararına taşıdığı yeterlilik içermesinden dolayıdır. Zira şeriat vaz'ının imamet gibi hükümleri bir nesile veya bir asra ya da bir topluluğa hasretmeyeceğini kesin olarak bilmekteyiz. Binaenaleyh halife; ister Kureyşî, ister başka bir topluluğa mensub olsun, hilafet işine ehil olan kimsedir. Zira o, kulları faydalı işlere yöneltmek ve zararlardan korumak üzere insanların işlerini yerine getirmek konusunda Allah'ın halifesidir. O, bunlarla muhatabtır. Bir emre ancak ona güç yetirebilenler muhatab olur. Şariin Kureyşîliği *"İmamlar Kureyştendir"* (Keşfu'l Hafâ,c.1, s.271, H.No: 850) beyanıyla açıkça belirtmesi, hilafet konusundaki kargaşayı defetmeye matuftur. Çünkü Kureyşîler asabiyet ve güçlü oluşlarıyla buna ehil idiler. Binaenaleyh Kureyş dışında ehliyet kesbedip hilafet makamını kuşananların hilafetinde bir problem yoktur. Sadece adaletin şart olup olmadığı konusunda ihtilaf edilmiştir. Kimileri bunu şart kılmış, kimileri de şart kılmamıştır. (Tekmile,178)]

İmamın muttakî, âlim ve görünür olması gerekir, saklı ve beklenen biri olmamalıdır.[16] İmama biat etmek vacib olduğu gibi, şeriat âlimlerinin belirttiği üzre, ona

---

Müslimîndir. İmam olan zatın kuvvet, şevket, galebe sahibi kavimden olması lazımdır dedik. Ve böyle de olmalıdır. Çünkü İmam, halife ibadı menfaatlerine sevk ve mazarratlarından red ve menetmek sûretiyle ibadın umûrunu deruhte etmekte Allah Teâlâ'nın naibidir. Deruhte ettiği vazife ile de muhatab ve mükelleftir. Bir emr ile muhatab ve mükellef olan da o emri ifaya muktedir olmalıdır. (Tekmile,178)]

15- *"Asırların en hayırlısı benim asrımdır"* (Buharî, Şehâdet,9) hadis-i şerifiyle taraf-ı âliy-i risalet-penahiden fazilet ve adaletlerine şehadet olunan Sahabey-i Kiram'ın icmalariyle sâbit olan Hz.Ebu Bekir ve Hz. Ömer, Hz. Osman'ın Beni Haşim'den olmadıkları halde hilafetleri, hilafette haşimiliğin şart olmadığını isbat ve beyanda kâfi olduğu gibi, ma'sumiyet havass-ı nübüvvetten olup Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın ma'sumiyetleri kat'i olmadığından, hilafette ma'sumiyetin dahi şart olmadığını isbatta kâfidir. Eimme-i Hanefiye indinde fâsıkın imamet ve hilafeti sahih ve maa'l-kerahe caizdir. Sahabe-i kiramdan pek çokları, Mervan bin el-Hakem'in ve Emevilerden Mervanîlerden sui hal sahipleri, emîrlerin arkasında namaz kıldıkları ve valilerini kabul ettikleri meşhurdur. Ve Sahabe-i kiramlar on kimsenin dahi Emevilerden, Mervanîlerden sui hal sahipleri imamların halfinde namaz kıldıklarını gördüğünü Abdulkerim Bekâ'dan İmam Buharî rivâyet etmiştir.

16- İmamın nasbından maksud olan mesalih-i âmmeyi deruhte edip ikame ve eda etmesi ve umûr-ı raâyayı tesviyede müracaat olunması için imamın nâs arasında zahir olup a'dadan (düşman) havfiyle muhtefî olmaması lazım ve vacibdir. Şiadan İmamiyye taifesinin za'm ettikleri gibi Peygamber Efendimizden sonra halife-i hak Hz. Ali, sonra tertib üzere evladından on iki İmam, sonra da eimme-i İsna-aşereden Hasan Askerî'nin evladından olup a'dasından havf ile ihtifa eden Muhammed Mehdi değildir. Böyle İmamın mevcûd olup ihtifa etmesi ile âdemi müsavidir. Ahir zamanda evlad-ı Resûlden Muhammed Mehdi isminde bir zatın zuhûru ile adalet edeceği hakındaki hadis kil-ü kâldan ve ta'n ve itirazdan sâlim olmamakla beraber, Mehdi'nin bu kadar müddet muammer ve muhtefî Muhammed b. Hasan el-Askerî olduğuna delâleti yokdur.

muhabbet beslemek de vacibtir. Zira imam, Allah Resûlü'nun nâibi olması hasebiyle mü'minlere kendi nefislerinden daha evladır.[17] Bu bağ vesilesiyle dinî işler düzene girer bunun ihlale uğramasıyla Müslümanların durumunda kargaşa meydana gelir.[18] [Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle emreder: *"Hepiniz toptan, Allah'ın ipine (dinine) sım sıkı sarılın, bölünüp ayrılmayın..."* (Al-i İmrân, 3/103) Cenâb-ı Hak buna aykırı davranmayı yasaklayıp şöyle buyurmuştur: *"Kendilerine kesin delillerin gelmesinden sonra bölünüp ihtilafa düşenler gibi olmayın. Onlar için büyük bir azab vardır."* (Al-i İmrân, 3/105), *"Ümmetimin ihtilafı rahmettir"* şeklindeki şöhret bulan söze gelince bu, pekçok tartışma götüren bir sözdür. (Tekmile,179,180)] Nitekim şeriat sahibi olan Peygamber

---

17- Ulemay-ı şeriat ile maksud, ahkâm-ı şeriatın âlim ve hâfızları olan fukahay-ı kiramdır. Cenaze namazını nâs ile eda etmekte padişah-ı ehl-i İslâm tarafından baberat (ferman)'a mensub olan mahalle İmamının meyyitin velisi üzerine takdim olunması hükm-i şer'îsinin hikmetini beyanda, padişah-ı âlîcah Peygamber Efendimizin halifesi ve nâibidir. *"Peygamberin mü'minler üzerinde haiz olduğu hak, onların bizzat kendileri hakkında haiz oldukları haktan daha fazladır..."* (Ahzab, 33/6) hükm-i celîli üzere Peygamber-i Ekrem (s.a) Efendimiz, mü'minlere nefislerinden evlâ ve akrab olduğu gibi halifesi ve naibi dahi mü'minlere nefislerinden evla ve akrabdir. Halife-i Resûlün emrine ta'zimen, emriyle mensub olan imam-ı hayyın, mü'minlerden meyyitin cenaze namazını eda etmekte meyyitin karîbi ve velisi üzerine takdim olunması lüzûmunu kütüb-i fıkhiyelerinde fukahay-i kiram tasrih etmişlerdir. Biat ve tebeiyetteki kemâlin icab ve ilcasiyle metbu'-i mahbuba arız olan âlâm ve ekdârın eseri tabiî-i muhibde dahi zuhûr etmesi ahkâm-ı zaruriye-i vicdaniyedendir. *"Peygamberin mü'minler üzerinde haiz olduğu hak, onların bizzat kendileri hakkında haiz oldukları haktan daha fazladır..."* (Ahzab, 33/6) nazm-ı celîlinin natık olduğu üzere, Ümmet-i Muhammediye'den her bir ferdin iman ve yakîndeki kuvveti derece ve mertebesinde din ve imanında pişva ve muktedası olan Peygamber-i Ekrem (a.s) Efendimize rabıtası kavî olduğu gibi, biat ettiği Halife-i Resûl olan Emirü'l Mü'minîne ve dinde mezhep ve ictihadına taklîd eylediği sahib-i mezheb imamına ve ulum-ı diniyeyi taallüm ettiği üstazına, ibadet ve itaatle seyir ve sülük ilallah'da taht-ı terbiyesinde bulunduğu şeyhine belki cemî-i ihvan-ı dinine rabıta-i kalbinin kavî olması lazım gelir ve iman-ı yakîndeki kuvvetin zıddı olan za'f derekesinde dahi rişte-i rabıtası zayıf olur. Asrımızda iman ve yakînde düçar-ı zaaf ve mütezelzil olanların rabıtayı mezkûreye taassub namı verdikleri ve ehil erbabına ta'n ettikleri, nazar-ı teessüfle işitilip görülmektedir.

18- Ehl-i İslâm'ın Halife-i Resûlullaha ve muhabbetleri rabıtası muhkem olduğu ve o nisbetle dine muavenet ve münaserette birbirlerine zahr olacakları ve dine olan muavenet ve münasereleri derecesinde *"Ey İman edenler! Eğer siz Allah'a (Allah'ın dinine) yardım ederseniz o da size yardım eder, ayaklarınızı kaydırmaz."* (Muhammed, 47/7) va'd-i celîli üzre mensûr ve müeyyed bulunacakları ve bu vechiyle emr-i dinin tekemmül edeceği, payidar olduğu gibi, biat ve muhabbetleri rabıtası muhtel ve mütezelzil olduğu derekede dahi ittihad ve ittifakları bedeline teferrük ve ihtilalleri ve dine ve cemaatine muavenet ve münasaratları mahalline menafi-i şahsiyeleri ve ağraz-ı nefsaniyeleri kaim olacağı dine ve cemaate muavenet azalarından ref' ve zâil olmakla umûr-ı âmme ve ahkâm-ı diniyye muattal kalacağı bütün Müslümanların hallerinin muhtal olacağı emir ve aşikârdır.

(a.s.) "*Büyük topluluğa tabi olunuz*" (İbn-i Mâce, c.2, s.1303)[19] emri ile bunu emretmiş ve şu ifâdeleriyle de muhâlefeti nehyetmiştir: "*Kim cemaattan ayrılırsa cahiliye ölümü üzerine ölmüş olur.*"(Müslim, İmare, 58) "*Fitne uykudadır uyandırana Allah lanet etsin.*" (Camiu's-Sağir, c.1, s.42)[20] Şu âyet-i kerîme ve hadislerden dolayı da imama itaat vacibtir. "*Allah size emanetleri layık olan ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde adalete uygun tarzda hüküm vermenizi emreder... Ey İman edenler! Allah'a itaat edin, Resülüne ve sizden olan ulu'l-emre de itaat edin*" (Nisâ, 4/58-59)[21] Peygamberimiz (a.s.) de şöyle buyurmaktadır: "*Size emir tayin edilen kişilere uyun ve kulak verin.*" (Kenzu'l Ummal, c.6, s.54, H.No: 14814) "*Münkeri emretmediği sürece başınıza gelen yöneticilere uyun ve kulak verin.*" (Camiu's-Sağir, c.1, s.42)[22] Hanefî âlimler (rh.), masiyet dışında imama itaat etmenin vacib olduğunu söylemişlerdir. Şâyet imam mubah bir günde müminlere oruç tutmayı emrederse, oruç tutmaları vacib olur.[23] İmam, kamuya ait işlerde tedbirler alıp memleketin nizamına uygun siyaset yapar.[24]

---

[19]- "*Büyük cemaate tabi olmanız gerekir*" (İbn-i Mâce, c.2, s.1303) hadisi meyan-ı ümmette mesel-i sâir gibi meşhur olduğundan, ulemay-ı ümmet, metn-i hadisi kitaplarına yazmışlar, senedinin zikrine lüzûm görmemişlerdir. Belki bazıları nakl-i bi'l-mana tarikiyle *Cemaatten ayrılmayınız* ibaresiyle nakil ve rivâyet etmişlerdir.

[20]- Şari'-i A'zam (a.s.) Efendimiz ehl-i İslâm arasında fitneyi tahrik ile rabıtay-ı İslâmiyeyi tehdit ve ihlal eden bağilere ve zındıklara ve kutta-ı tarik ve müfsidlere lanet etmesi fitneyi tahrik ile rabıtay-ı İslâmiyeyi ihlal etmekten nehyi mutazamimdir. Şâri'in bir kimseye lanet etmesi, o kimseyi sahay-ı rahmetten tard ve teb'îd manasına olduğundan imamü'l-Müslimîn ve emir-i ehl-i yakînin taatından hürûc ile rabıtay-i İslâmiyeyi ihlal eden bağilerin ve bütün müfsidlerin mahv ve izaleleri dinde vacib olur.

Tenbih: İmamü'l-Müslimîn ve Halife-i Resûl-i Rabbi'l-âlemîn Efendimize biati ve muhabbeti sahih ve halis kılmak, vücûb-i şer'îsini ifâde eden nüsûs-ı şer'iyye bütün ehl-i İslâm'a âmm ve şâmildir. Biat ve muhabbeti tashih ve halis kılmak vücûbu, yalnız memalik-i İslâmiyede mütemekkin olan ehl-i İslâm'a mahsûs değildir. Belki memalik-i ecnebiyede bulunan müslümanlara dahi âmm ve şâmildir. Ecnebi hükumetlerin taht-ı tahakkümlerinde bulunan müslümanların halife-i müslimîne kavl ve fiil ile mütabaatleri mümkün olamadığı takdirde, kalbleri ile halife-i ehl-i İslâma biat ve muhabbetlerini tashih ve tahkim etmeleri üzerlerine vâcib ve lâzımdır.

[21]- Âyet-i celîle-i mezkûredeki *Ulu'l-emr*'i ulemay-ı ümmetin selef ve halefinin ekserisi, halife-i Müslimîn ve emir-i ehl-i yakîn ile tefsir, evamir-i âliyesine itaat ve inkiyadın vacip ve lazım olduğunu hükmetmişlerdir.

[22]- Birinci hadisi İmam Buharî ve İmam Müslim sahih senedleriyle Abdullah İbn-i Ömer'den ve İkinci hâdisi de İmam Müslim *Sahihinde* ve İmam Tirmizî *Müsnedinde* sened-i sahihleriyle Enes İbn-i Malikten rivâyet etmişler ve eimme-i hadisten başkaları da mezkûr hadislerin sahih olduğunu söylemişlerdir.

[23]- Savmı mubah olan bir günün savmının emiru'l-mü'minînin emriyle vacib olduğunu *Eşbah* ve *Nezair* şarihi Hamevî sahib-i Bahr'den, o da eimme-i Hanefîyeden nakl ve rivâyet etmiştir.

[24]- *Siyaset,* din ve şer'de emir ve nehiy ile tansis ve tasrih olunmayan ve din ve dünyada umûm Müslümanların saadet ve selamet ve maslahat ve menfaatını mûcip olan umûr ile emir ve

Müslümanlara sınırların korunması ve isyancılarla savaşılması konusunda gereken emirleri verir.

Bid'atlarının yayılmasından endişe duyulan, mükerreren hırsızlık eyleminde bulunan kimseleri ölümle cezalandırabilir.[25] Memlekette ziyadesiyle bozgunculuğu yayan fitne ve fesat (anarşi) ehlini sürgün edebilir. [26] ["*..Allah ve Resûlüne karşı çıkanlar, kendilerinden önce böyle yapanlar nasıl helak edilmişlerse öylece helak edilirler... İşte bunlar Allah'ın hududlarıdır. Kâfirler için acı bir azap vardır...*" (Mücadele, 58/4-5), (Tekmile,182)]

Ancak bütün bunların "ehl-i hall ve'l-akd" ile yapılan istişareden sonra yapılması gerekir. Zira Cenâb-ı Hak şöyle buyuruyor: "V*e işleri onlarla muşavere et*" (Al-i İmrân,3/159), "*Onlar öyle kimselerdir ki Rablerinin çağrısına kulak verip, namazı hakkıyle ifa ederler. İşlerini istişare ile yürütürler...*" (Şurâ, 42/38)[27]

---

zarar ve helaklarına müeddî olan umûrdan nehiy ile emirü'l-mü'minîne emir ve nehyini, raiyesi üzerinde infaz etmesinden ibarettir. Siyasetin "ta'zir-i şer'î" babından olduğunu fukahay-ı kiram kütüb-i fıkhiyelerinde ta'yin ve tasrih etmişlerdir. Halife-i Seyyid-i Enam ve emir-i ehl-i İslâm olan zat, bütün teb'asından öşür ve sadakayı ve haraç ve cizyeyi ahz ve asakir-i ehl-i İslâmı techiz, hudud-ı İslâmiyeyi muhafaza ve hin-i hacette ehl-i harb ile muharebe ve bilad-ı İslâmiyeden şerlerini def' ve izale ve İ'lây-ı kelimetullah ile emir ve ferman buyurduğu gibi, taatından hurûc eden ehl-i bağiy ve fesadı, dairey-i itaatına götürmek ve emr-i fermanına itaat ve inkiyad ettirmek için de mukateleleriyle emr ve ferman buyurur. Halifenin bu emir ve fermanına itaat etmek cemî'-i ehl-i İslâm üzerine dinde vacip olur. Zahirde padişah-ı âlîcahın evamirine itaat, hakikatte dine ve ehl-i dine muavenet ve munasarattır. Garpta zulüm-dîde olan bir Müslümandan zulüm ve zararın ref'inde muavenet, münasaret, hin-i hacette maşrikteki bütün Müslümanlar üzerine vâcib olduğunu fukahay-ı kiram tasrih buyurmuşlardır.

[25]- Ehl-i bid'atın bid'atları küfür derecesinde olmadığı ve kendilerinin küfürleriyle hüküm olunmadığı halde, bid'at ve dalâllerinin intişarı ile Ümmet-i Merhumeyi Muhammediye'nin fesad-ı dalâletten havf olunduğu ve mübtedi'in katlinden başka bir sebeple havf-ı mezkûrun izalesi taht-ı te'minde olmadığı sûrette, Ümmet-i Merhumeyi fesad ve dalâlden vikaye için mübtedi' katlolunur.

[26]- *Ta'zir-i şer'î,* habis ve darb ile olduğu gibi nefy ve tağrib ve katl ile de olduğunu ve ta'ziri mûcib olan zarar ve fesadın derecesiyle ta'zirin derecesinin ta'yin olunduğunu fukaha-i ehl-i İslâm beyan buyurmuşlardır. Bab-ı ta'zirden olan siyasetin derecesi dahi siyaseti mûcib olan fitne ve fesadın derecesi nisbetinde ta'yin ve takdir olunur.

[27]- Hükümet-i İslâmiye biat-ı umûmî ve istihlaf-ı hükmî ile Peygamber-i ehl-i İslâm'dan hilafet ve niyabet ve umûr-ı âmmeden riyaset olduğu cihetle Peygamberden tevarüs olunan ahkâm-ı şeriat ve peygamberin memur olduğu meşveret ile meşrûte ve mukayyededir. Biat-i umûmî ve istihlaf-i hükmiyle bir halifenin resûlden ve resûlün de Allah'tan halife olmasıyla nasb ettiği hâkimlerin hükmü ve âmirlerin emri, halk üzerinde nafiz olur. Ve Allah Teâlâ halifesi Resûl'e meşveretle emrettiği gibi resûlün halifesi de meşveretle me'mur bulunur. Ve halifenin emirleri ahkâm-ı şer'iyeye muhâlif olmazsa mutâ' olur. Hükümet-i İslâmiyede meşrûtiyetin meşruiyeti

Müslümanların dinî konularda da imama itaat etmesi vacibtir. Aksi takdirde gerek dünyada gerek kıyamet gününde zillete düçar olurlar.[28] Evet müslümanlar imamın şahsında kamusal alana halel getiren, ümmetin durumunu sarsan ve imametle güdülen amacı ortadan kaldıran bir husus görürlerse onu azledebilirler.

Nitekim Müslümanlar, bu işlerin düzene girmesi için imamın tayinine yetkili oldukları gibi, gerektiğinde azletmeye de yetkilidirler. Konuyla ilgili söylenecek çok söz var, ancak bunlar basiret ve akıl sahiplerine kapalı değildir.[29] Bunlar, kitapta son olarak zikretmek istediğimiz hususlardır. Cenâb-ı Hak'tan doğruluk ve isabet etmeyi umarız. Gerek içte, gerek dışta O'na hamd-ı sena eder, başta ve sonda Efendimiz Hz. Muhammed'e selât-u selâm ederiz.

Yüce Allah'tan taksiratımızı bağışlamasını dileriz. O bize kâfi ve en güzel vekildir.[30]

---

bu mertebededir. Sosyalistlerin, iştirakîlerin hayalleri vechiyle hükümdarsız, reissiz idarey-i umûmiye ve bazı Avrupalılar ile Amerikalıların yaptıkları sûrette idare-i cumhuriye ile meşrûtiyet meşru' değildir.

[28]- Hususat-ı mezkûrede halife-i Müslimînin şerefsadır olan evamir-i seniyyesine itaat etmeyenler, dinde bir emr-i vacib-i mühimmi terk ve ehl-i bağy ve fesada iltihak etmeleriyle, dünyada halifenin emri ile teb'ay-i sadıkası tarafından te'dib ve ta'zibe ve şâyet âdem-i itaat umûm Müslümanlarda zuhûra gelirse a'day-ı dinleri olan küffar tarafından envai kahır ve belaya müstahak oldukları gibi, ahirette dahi dinde terk ve tekasül ettikleri emr-i vacibin ehemmiyeti derecesinde azab-ı elîme mustahak olurlar.

[29]- İmamet, mesalih-i âmme-i ehl-i İslâm'ı muhafaza kasdiyle akdedildiğinden, emîrin mürted, mecnun, â'ma, asam, ahras olması gibi imametle maksadın fevtine bâdi olan ilel ve esbab ile İmam, hal' ve azil olunduğu gibi umûr-i âmmeyi ikameden aczi tahakkuk etmesiyle de hal' olunur. İmamın fıskıyla azil olunmasında fukaha ihtilaf etmişlerdir. Mezheb-i Hanefî ve mezheb-i Şafiî'de muhtar olan, azil olunmamasıdır. İmam Muhammed'den iki rivâyet vardır. İmamın hal'ı fitneye müeddi olursa, iki mazarratın ehveni ihtiyar olunur.

[30]- *"Sana gelen iyilik Allah'tandır. Başına gelen kötülük ise nefsindendir..."* (Nisa, 4/79) mantuk-ı celîli üzre, işbu eser-i acizânemde zuhûra gelen hasene, eser-i lütf-i celîl-i İlâhî ve imdad-ı ruhanî-i Peygamberî olduğu gibi vuku'bulan seyyie dahi kendi acz ve kusurumdan olduğu cihetle lütf-i celîl-i ilâhî mukabilinde hamd ve sena ve imdad-ı ruhanî-i Hz. Peygamberiye karşı salât ve selâm ve taksirat-ı acizânemden dahi istiğfar-ı tâm ile hatm-i kelâm ederim. Ve Minellahi't-Tevfîk.

İLİM VE DİN

İLİM ve DİN*

Ahbar-ı selefî ve asâr-ı halefî tetebbu' ve mutalaa edenlere hafî değildir ki sahib-i akıl ve fikir olan insanlar daima ayaklarıyle bastıkları zemin ve gece gündüz gözleriyle gördükleri şems, kamer ve sair nücûm hakkında nazar ve fikirlerinin ihtilafıyla re'yleri muhtelif olmuştur.

İnsanlardan pek çokları zevahir-i eşyayı ru'yet ve o vechile kanaat etmek derekesinde mahbus olup eşyanın ahvâl ve âsâriyle bi'l-istidlâl hakâyıkına vüsûl derecesinden mahrum bulunduklarından, zâhirde gördükleri gibi zeminin musattah ve basît ve ayaklar altına döşenmiş bir bisat olması ve kamer ve bâki nücûmun da üzerlerine kurulmuş gök renkli çadır şeklinde bir cism-i cesîm-i semada bulunması ve kar ve yağmur gibi üzerlerine inen mevâddın da o cism-i cesîm-i semadan inmesi zan ve fikrinde bulunmuşlardır. Bu fikirde bulunan insanlar her bir asırda pek çok olup muhâlifleri hemen yok denilecek derecede nadir olduğundan bunlara "âmme-i nâs" ve "kâffe-i nâs" namı verilmiştir.

Milad-ı İsa'dan yüz kırk sene mukaddem Batlamyus-i Rumî (v.M.Ö.170) namında bir râsid, zemin ile ecrâm-ı ulviye arasında mahsûs olan deveranî hareketi nazar ve itibare almış, fakat o da zahir-i ru'yetine mağlup olmuş; sefinenin hareketini sahile isnad eden rakib-i sefine gibi hareket-i mezkûreyi bulunduğu arzdan nefiy ile ecrâm-ı ulviyeye nisbet etmiş, zemini sabit ve merkez-i âlem zan ile ecrâm-ı ulviyeyi üzerine müteharrik ve dâir tanımıştır. Ve ecrâmın harekâtındaki ihtilaf-ı küllî'ye nazar ile dokuz felek-i küllî olduğuna ve ihtilaf-ı cüz'îlerine itibar ile de yirmi dört felek-i cüz'î bulunduğuna ve ecram-ı mezkûrenin zemin üzerine zahirde görülen mükerrer deveranî hareketlerinin mümkün ve müyesser olmasıyla da mevcûd feleklerin hark ve iltiyamı kâbil olmayan ve birbiri üstüne her cihetten zemini muhît bulunan kürevî ve canlı cisim olduğuna ve ecrâm-ı ulviyeden her birisi feleki ile zemin üzerine devrettiğine ve zeminin bazı ahvalı ile de kürevî olduğuna zâhib olmuş ve zemin üzerine düşen kar ve yağmur eflâkdan inmeyip hararetle zeminden tebahhur ve cevv-i havadaki bürûdetle tekâsüf ve tecessüd eden buluttan indiğine hükmetmiştir. Batlamyus'un zemin ile ecrâm hakkındaki mezkûr re'yi kendi asrında ve Kütüb-i Mukaddesenin nüzûlleri evkatında, etbaından ma'dud ve mahdud eşhasa münhasır olup taammum edemediğinden âmme-i nâs kendi re'y ve fikirlerinde kalmışlardır.

---

*- Bu kısım, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Öğretim Üyelerinden Prof.Dr. Bekir TOPALOĞLU tarafından "Astronomi ve Din" başlığı altında sadeleştirilmiş ve Diyanet İlmî Dergisi (c.XIII, s.6, Yıl 1974)'nde neşredilmiştir. Ancak Prof. Dr. Mehmet S. AYDIN bu makaleden bahsederken "İslam ve Bilim" başlığını kullanmıştır. Kutsal Kitapların kozmik konulardan bahsediş sebeplerini ve müsbet ilimle olan ilgisini inceleyen bu bölüm için biz "İlim ve Din" başlığını kullanmayı uygun bulduk.

Miladdan bin beşyüz sene müahhar Lehli Koppernik Nicolaus (1473-1543) da zemin ve ecrâmın ahvalinden vâki olan istitlaât ve istidlâlatıyla zeminin kürevî ve sair kürevî seyyareler ile merkez-i âlem olan şemsin etrafında devir ve hareket ettikleri re'yinde bulunmuşsa da re'y-i mezkûru ile ta'n ve tevbih olunmuş, re'y-i mezkûru şayi' olmadığından zemin ile ecrâm hakkında âmme-i nâs yine eski re'ylerinde kalmışlardır.

Zikrolunan şu üç re'yden Batlamyus ve Koppernik reylerinde sâbit olan şekil ve sûretle zemin ve ecram-ı ulviye mahlukatın a'zam ve azharı ve masnûatın a'ceb ve ebdaı olup Sani'lerinin vücûduna ve kemâl-i kudret ve azametine delil olduğu gibi âmme-i nâsın re'ylerinde meşhûd olan şekil ve sûretle de a'zam-ı mahlukat ve ebde-i mesnûat olmalarıyle Sani'in vücûduna ve kudretine delil olduğundan ve İlâh-ı âlemi tarif ve ahlakı tehzib ve a'malı tashih hikmetiyle nâzil olan Kütüb-i Mukaddesenin nüzûlu vaktinde muhatabları âmme-i nâs bulunduğundan, Kütüb-i Mukaddesede Sani'in vücûd ve kudretine delil olmak üzere zikrolunan ecram-ı mezkure, âmmenin re'yi sûretinde zikrolunmuştur.

"Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz. Umulur ki, böylece korunmuş (Allah'ın azabından kendinizi kurtarmış) olursunuz. O Rab ki, yeri sizin için bir döşek, göğü de bir tavan yaptı. Gökten su indirerek onunla size besin olsun diye (yerden) çeşitli ürünler çıkardı" (Bakara, 2/21-22) mealindeki pek çok ayât-ı celîle-i Kur'âniye mevcuttur.. Ecram-ı mezkûrenin Kur'ân'da ve bütün Kütüb-ı Mukaddesedeki zikirleri, hakikatlarını beyan için olmayıp Sani' Tealânın vücûd ve kudretine delil olmak üzre olduğu; *"Göğün ve yerin O'nun buyruğu ile durması da O'nun (varlığının) delillerindendir."* (Rûm, 20/25) *"... Güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır. Bilesiniz ki yaratmak da emretmek de O'na mahsûstur"* (A'raf, 7/54) kavl-i şerifleriyle emsâlinde ecram-ı mezkûrenin yalnız emir ve kudret-i ilâhiyenin delâil ve âsârı olması hâl ve keyfiyeti zikrolunup hakayik ve ahval-i sâiresinin zikrolunmamasıyla hakayik ve ahval-i sâiresinin fehm ve idrakları muhataplarının iz'an ve irfanlarına bırakıldığı anlaşılmış ve *"De ki: Göklerde ve yerde neler var, bakın (da ibret alın)"* (Yunus, 10/101) nazm-i celîli ve emsâlinde dahi semavât ve arzda bulunan âsar-ı kudrete nazar ve fikir ile de muhataplara emir buyurulmuş ve şu hakikat, ulemay-ı ehl-i İslâm'ın bu babtaki tahkikleri ile de tebeyyün etmiştir.

İmam Hüccetü'l-İslâm Gazzâlî'nin bazı müellefatındaki *"Şunu bilmelisin ki ilâhî kitaplar, mütehassıs tabibin, hastanın bünyesine göre tertip ve isti'mal ettiği ilaçlar menzilesindedir"* (İ'lcâmu'l- Âvam An İlmi'l- Kelam, Mısır, 1309 h. baskısı, s.18) kavliyle beyan-ı hakikat etmiş ve Kütüb-i Mukaddes-i İlâhiye, marîzin tabiatının kuvvet ve za'fına göre tabib-i hâzikin tertib ve isti'mal ettiği devalar mesabesindedir, demiştir.

Marîza müdâvat eden tabip hâzik olduğu ve marîzin kuvvet ve za'fına göre ilacını tertib ve isti'mal ettiği sûrette tedavisiyle marîz müstefid olduğu ve tashih-i mizac ile şifa bulduğu ve tabip hâzık olmadığı ve ilacın marîzin mizacına göre tertip ve isti'mal edemediği takdirde tedavisiyle marîz müstefid olamadığı, belki marazının tezayüd etmesiyle helâk olduğu gibi, emr-i mühim-i irşadı ibada vasıta olan tabib-i manevî kâmil olur ve bâtıl itikad ile kalbleri ma'lul ve marîz olan kimseleri kabiliyetleri ile mütenasib ve fehm ve idraklerine muvafık olan kelâmlar ile itikad-i hakka da'vet ve bu sûretle delâlet eder ise, marîz-i manevîler, tashih-i itikad ederler ve hidâyete gelirler. Şâyet mürşid kâmil olmaz ve hastaların anlayacakları kelâmlar ile davet etmez, belki anlamayacakları sözler ile fikirlerini ve gönüllerini tahdiş ve teşviş ederse, itikadlarında fesad artar ve dalâletle helak olurlar. İşte şu zikrolunan hikmet ve hakikata mebni âdi beyanlar ile maksadlarını edaya, örf ve âdete mebnî olan deliller ile isbat-ı müddeaya me'luf ve me'nus bulunan âmme-i nâsın irşadları için inzâl buyurulan Kütüb-i Mukaddese-i İlâhiye'de ibadın emr-i irşadlarını tahsil ve teshil için me'luf ve me'nus bulundukları âdi beyanlar zikir ve tasrih buyurulmuş ve hakayık-ı kat'iyeye dahi işaret olunmuş ve bu vechile Kütüb-i Mukaddese, tabib-i hâzıkın tertib ve isti'mal ettiği devalar makamında olmuştur.

İmam Fahruddin Râzî dahi; *"Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan ... Allah'dır"* (A'raf, 7/54) kavl-i şerifinin tefsirinde bu nazm-ı celilin makabline olan rabt ve münasebetinin beyanında: *"Bilmelisin ki bu yüce kelamdan maksad, ruhları ve gönülleri yaratıklarla meşgul olmaktan kurtarıp Hakk'ın ma'rifeti deryasına salmaktır"* kavliyle Kitab-ı İlâhî Kur'ânda zikri bizzat maksud olan tarif-i ilâhî olduğunu beyan ettiği gibi, *"Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı, yer ve gök, (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti."* (Enbiya, 21/22) kavl-i celilinin tefsirinde dahi kavl-i celil-i mezkûrda tevhidin delil-i âdi ve hitabîsi tasrih ve delil-i kat'îsine işaret buyurulduğu misüllü ayât-ı azîme-i Kur'âniyenin pek çoklarında dahi edille-i âdiye-i hitabiye tasrih ve edille-i akliye-i kat'iyeye işaret buyurulmuş olduğunu, edille-i âdiye-i hitabiyenin tasrih kılınması, âmmenin edille-i akliye-i katiyyeyi ihata etmeyip zikri, fikirlerini teşvik ve itikadlarını ifşa edeceğinden, fikirlerini tahdiş ve teşvişden ve itikadlarını zeyğ ve fesaddan vikaye ve emr-i irşadlarını teshil ve tesri' hikmetine mebni bulunduğunu ve edille-i akliye-i kat'iye'ye işaret dahi havass-ı edille-i akliye-i kat'iyeyi ihata ve işaretle de hakayıki fehm ettiklerinden, emr-i irşadlarının edille-i akliye-i kat'iye ile hâsıl olması hikmetine mübteni olduğunu *"... Yaş ve kuru ne varsa apaçık bir kitaptadır"* (En'am, 6/59) hükm-i celili üzre Kitab-ı Mübin-i Kur'ân her sınıf halkın fehm ile ahz ve telakki edebilecekleri hükümleri, delillerini hâvi bulunup da'veti, âmme ve kâmile olduğunu da zikir ve ityan etmiştir.

Allame-i Beyzavî de, *"(Resûlüm!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et. ..."* (Nahl, 16/125) kavl-i celîlinin

tefsirinde hikmeti, şek ve şüpheyi izale ile ilm-i yakîn ifâde eden edille-i kat'iye ve berahîn ile ve mev'ize-i haseneyi dahi emarât-ı müknia ve gayr-ı kat'iyye, yani edille-i zanniye-i hitabiyye ile tefsir etmiş ve hikmet tarikiyle da'vet, havass-ı ümmete ve mev'izey-i hasene ile da'vet de avam-ı cemaatadır demiş ve Haşiyesinde Şeyhzâde (v.951/1544) dahi âyet-i mezkûrede Din-i İslâm'a da'vetin şu iki tarîka hasredilmesinin vechini beyanda nâsdan da'vet edilenlerin iki taifeye münhasır bulunduğunu; birincisi ulema, hükema gibi kuvve-i nazariyeleri ile istidlâl ve tekemmül etmek istidadını hâiz olan ve hakaik-i hakkaniye ve ulûm-i yakîniyeye talip bulunan havas, ikincisi de istidad-ı mezkûru haiz olmayan ve zahirî hislerinin tesiri tahtında mahsur kalan avâm olduğunu zikretmiştir.

Ve Allame-i Zemahşerî dahi, "*Sana, hilâl şeklinde yeni doğan ayları sorarlar. De ki: Onlar, insanlar ve özellikle hac için vakit ölçüleridir. ...*" (Bakara, 2/189) nazm-ı celilindeki sual, kamerin teşekkülat-ı nuraniyesinin sebeb-i hakikisinden sual olduğu halde sebeb-i hakikîsinin zikri ile cevap verilmeyip teşekkülat-ı nuraniyesi üzerine terettüb eden nâsın umur ve mesalihlerinin ta'yinine vakitler olması faidesinin zikri ile cevap verilmesinin vechini beyanda dekaik-i fenn-i hikmetten olan kamerin teşekkülat-ı nuraniyesinin sebeb-i hakikîsi ile cevap, muhatabları bulunan âmme-i nâsın fikir ve fehmine muvafık olmayıp, faidesinin zikri ile cevap, hallerine daha münasip olduğunu zikretmiştir.

Ulemay-ı İslâmiyeden isimlerinin zikri sabkeden efadil-i ümmetin beyan buyurdukları hikmet ve hakikatten Kütüb-i Mukaddese muhatabları olan âmme-i nâs bî-haber olduklarından, semavât ve arzın ve şems ve kamer ve nücûmun ve ahvalinin zâhir ru'yetleri vechiyle Kütüb-i Mukaddesede vuku'bulan zikirlerini, hakikatleri vechiyle zikrolunması zan ve za'minde bulunmuşlar ve o vechiyle ecram-ı mezkûrenin dinde itikadı zarurî olduğunu hükmetmişlerdir. Kütüb-i Mukaddeseden Tevrat ehli İsrâilîler ve İncil ehli Nasranîler dahi itikad-i mezkûrda bulunduklarından ve itikad-i mezkûr aralarında temadî edip muhâlifi de zuhûr etmesiyle tekarrur ettikten sonra Batlamyus-i Rumî hey'etine vakıf bulunan Rumların din-i Nasranîyeti kabulleri ve İsrâilîlere ve Nasranîlere ihtilatları ile İsrâilîler ve Nasranîler arasında hey'et-i mezkûre şayi' olduğundan ve münderecatı dahi Kütüb-i Mukaddesenin zahirleri ile müeyyed ve aralarında mukarrer bulunan itikadlarına tamamiyle muhâlif bulunduğundan, hey'et-i mezkûreyi red ve inkâr ile kâillerini küfür ve zendekaya nisbet etmişler ve hey'et-i mezkûreye müdafaa ve itikatlarını te'yit ve muhafazada hatır ve hayâle gelmeyen sözler söylemişlerdir. İtikatlarında basit, sabit olan arzın inbisat ve kararını te'min ve temkin için arzın yerler ve gökler kalınlığında bir yakut taş üzerine ferş edildiğini ve bu taşın da kırk bin aded ayaklı ve kırk bin aded boynuzlu bir öküzün boynuzları arasına konulduğunu ve bu öküzün boynuzları yerin etrafından Arşa kadar çıktığını ve bu

sûretle yerlerin ve göklerin birbiriyle perçin edildiğini ve bu koca öküzün ayakları da yedi kat yerin ve yedi kat göğün büyüklüğünde kumdan bir tepenin ve o tepe de o nisbette büyük bir balığın arkasındaki kanadı üzerinde ve bu balık da had ve kenarı bulunamayan deniz içinde bulunduğunu ve denizin de hava üzerinde karar ettiğini ve yine itikatlarında çadırvarî arzın üzerine kurulmuş olan yedi kat göklerin kıyamını te'min ve tersîn için de mezkûr göklerin yeri her bir cihetten ihata eden yedi sıra Kaf Dağı üzerine tahammül edildiğini ve şu kadar ağır yükü tahammül eden öküz ise de yine tahmilinden bîzar olacağı hatırlarına gelmiş olmalıdır ki bu hatıralarına karşı da bir sineğin mezkûr öküzü iz'ac ve işgaliyle bar-i giranını üzerinden atamadığını ve bazı defa vesvese-i şeytaniyye ile hamlini atmak üzere vuku'bulan cüz'î hareketinden zelzeleler hâsıl olduğunu ve ma'hud öküzün bir gece ve bir gündüzdeki iki defa teneffüsü ile de bahrlerde med ve cezrin vuku'a geldiğini tefevvüh etmişler, ondan sonra intak-ı hak ile bütün kâinata karargah olan havanın da kudret-i ilâhiyye ile kâim olması hakikatını natık olmuşlardır.

"Göğün ve yerin O'nun buyruğu ile durması da O'nun (varlığının) delillerindendir" (Rûm, 30/25); dahi *"... Onları koruyup gözetmek kendisine zor gelmez"* (Bakara, 2/255) kavl-i celîllerinin natık olduğu üzre semavât ve arzın kıvam ve kıyamı ve bekâ ve devamı, kuvvet ve kudret-i ilâhiye-i gâlibe ile husule gelmesi hakikatını İsrâilîler ve Nasranîler tefevvühat-ı mezkûrelerinden mukaddem natık olsalar ve tefevvühat-ı vakıada bulunmasalar idi tefevühât ve hurafât-ı mezkûre ile dinleri lekelemiş olmazlardı. İsrâilîler ve Nasranîlerin mezkûr hurafâtları akıl ve re'y ile bilinir, söylenir sözlerden olmadığı cihetle hurafât-ı mezkûrenin kütüb-i mukaddese'de nâzil veyahut elsine-i enbiyadan sadır kelimât-ı kudsiye olması zan ve za'm edilmesiyle dinlerinden addedilmiş ve dinlere büyük bir leke olmuştur. Kelimat-ı mezevvere-i mezkûrenin dinlere îras ettiği mazarratlar Yahudîlere ve Nasranîlere münhasır kalmamış belki kurun-i İslâmiyyenin tamamında da te'sir etmiştir. Ulema-i İslâmiyyenin müfessir ve müelliflerinden pek çokları kelimat-ı mezkûrenin red ve cerhine cesaret edemediğinden "Kelimat-ı mezkûre sahih ise, o vechile de semavât ve arzın halkı, kudret-i ilâhiyeden baîd değildir" sözüyle izhar-ı hakikat edememişlerdir. Gerçi semavât ve arzın o vechiyle halkı, taht-ı imkânda olup bütün memleketlere vâsi' olan kudret-i ilâhiyeden baîd değilse de, *"Olandan daha güzeli ve daha mükemmeli imkân dahilinde değildir"* kelâm-ı hikmet ittisamı vechiyle "bedîu's- semavâti ve'l- arz" olan Halık-ı Hakimin hikmetinden baîddir.

Kütüb-i Mukaddeseden Tevrat ve İncil ehli İsrâilîlerin ve Nasranîlerin kudemasının Batlamyus hey'eti ma'lumları olmadığı gibi ehl-i Kur'ân olan Müslümanların kurûn-i ûlâsının dahi ma'lumları olmadığından kurûn-ı mezkûrede semavât ve arz ve şems ve kamer ve nücûm ve ahvalı, Kitab-ı İlâhî Kur'ân'da mezkûr olan ayât-ı Kur'âniye'nin zahirleri vechiyle fehm olunmuştur. Sure-i Bakara'dan *"O*

Rab ki, yeri sizin için bir döşek, göğü de (kubbemsi) bir tavan yaptı." (Bakara, 2/22) Ve Sure-i Ra'd'dan; *"O'dur yeri döşeyen..."* (Ra'd, 13/3) ve Sure-i Hicr'den *"Yeri uzatıp yaydık, orada sabit dağlar yerleştirdik."* (Hicr, 15/19) Ve Sure-i Enbiya'dan; *"...Biz gökyüzünü korumuş bir tavan gibi yaptık."* (Enbiya, 21/32) Ve Sure-i Kaf'dan; *"Üstlerindeki göğe bakmazlar mı ki, onu nasıl bina etmiş ve nasıl donatmışız! Onda hiçbir çatlak da yok. Yeryüzünü de döşedik ve ona dağlar koyduk."* (Kaf, 50/6-7) Ve Sure-i Nuh'dan *"Allah'ın onda geniş yollar edinip dolaşabilesiniz diye, yeryüzünü sizin için bir sergi yapmıştır."* (Nuh, 71/19-20) *kavl*-i şeriflerinin zahirlerinden arzın mahdud ve mebsut ve ayaklar altına mefruş bisat ve semanın dahi madend-i hiyam (çadır benzeri) arz üzerine kurulmuş bina ve sakf olduğu ve Sure-i Bakara'dan, *"Sonra (Kendine has bir şekilde)semaya yöneldi, onu yedi kat olarak yaratıp düzenledi. (tanzim etti.)"* (Bakara, 2/29) Ve Sure-i Secde'den *"Gökleri, yeri ve bunların arasındakileri altı günde (devirde) yaratan sonra arşa istivâ eden Allah'dır."* ve Sure-i Mü'minûn'da: *"Andolsun biz, sizin üstünüzde yedi yol yarattık. Biz yaratmaktan habersiz değiliz"* (Mü'minûn, 23/17) ve Sure-i Mülk'den: *"O ki, birbiri ile ahenktar yedi göğü yaratmıştır"* (Mülk, 67/3) nazm-ı celîllerinin zahirlerinden dahi semaların adedi yedi ve birbiri üzerinde tabaka tabaka olduğu, arzın da biri biri üzerine yedi tabaka olmakta semaların misli bulunduğu ve Sure-i Rum'da *"Göğün ve yerin onun buyruğu ile durması da O'nun alâmetlerindendir."* ve Sure-i Araf'dan: *"Güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'dır."* (A'raf, 7/54) ve Sure-i Ra'd'dan: *"...Güneşi ve ayı da buyruğu altına almıştır. Bunların herbiri belli bir va'deye kadar hareketine devam eder."* (Ra'd, 13/3) Ve Sure-i Enbiya'dan: *"O, geceyi, gündüzü, güneşi, ayı... yaratandır.(Bunların) her biri bir yörüngede yüzmektedir"* (Enbiya, 21/33) kavl-i şeriflerinin zahirlerinden sema ve arzın kıvam ve kıyamı ve hayyizlerinde karar ve devamı emir ve kudret-i ilâhiye ile olup şems ve kamer ve nücûm dahi emir ve irade-i ilâhiyeye müsahhar ve münkad ve her birisi bir felekle muayyen vakitlerinde sâbih ve câri ve sâir ve müteharrik bulunduğu ve Sure-i Bakara'dan; *"... Gökten su indirerek onunla, size besin olsun diye (yerden) çeşitli ürünler çıkardı."* (Bakara, 2/22) ve yine sure-i mezkûreden; *"... Allah'ın gökten indirip de ölü haldeki toprağı canlandırdığı suda..."* (Bakara, 2/164) Ve Sure-i Nahl'den; *"Gökten suyu indiren O'dur. Ondan hem size içecek vardır, hem de hayvanlarınızı otlatacağınız bitkiler"* (Nahl, 16/10) nass-ı celîllerinin zahirlerinden de yağmurların semadan indiği anlaşılan ve vücuh-ı mezkûreye kanaatle tefsir olunmuştur. Fakat semavât ve arzın kıyamının vechi ve şems ve kamer ve nücûmun seyir ve hareketlerinin sûreti ve kar ve yağmur misüllü yağan maddelerin husulunun keyfiyeti misüllü ahvallerine dair Kitab-ı İlâhîde sarahat olmadığından, tafsil ve beyanına girişilmemiştir. Yalnız *Bizden öncekilerin şeriatları bizim için de şeriattır* kaide-i şer'iyyesi vechile ulemay-ı Ehl-i Kitabtan şeref-i İslâm ile müşerref olan Abdullah b. Selâm (v.43/663), Ka'bu'l Ahbar ve Vehb bin Münebbih

(v.114/732) gibi zevatın semavât ve arz ve şems ve kamer ve nücûm hakkında Ehl-i Kitaptan naklettikleri bazı akvalı, ahbar-ı selef ve âsârı sırasında kabul ile zikredilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in evâil-i süverinde mezkûr olan huruf-i hecadan *kaf* harfinin cebel-i kaf ile ve *nun* harfinin de arzı tahammül eden balıkla tefsiri gibi sahabeden ve tabaka-i ûla müfessirlerinden mervî olan akvalın İsrâiliyattan İslâmiyete vaki' olan menkulat makûle (kategori)sinden olduğuna şüphe edilmemelidir.

Kurûn-i İslâmiyenin evailinde hâl, zikrolunduğu raddede imişse de Abbasiler zamanında Aristo hikmeti ve Batlamyus hey'eti Yunanlılardan bi't-tercüme diyar-ı İslâma nakil ve sonraları şayi' ve ehl-i İslâm'ın ma'lumları olmakla aralarında kîl-ı kâlı mucip olmuş ve kurun-i İslâmiyenin evâsitine doğru hal büsbütün değişmiştir. Hikmet ve heyet-i mezkûre sırf aklî olup diyar-ı küfürden dahi naklolunduğundan ve kütüb-i mukaddesenin zahirleri ile mütedeyyin ve mü'tekidlerinin itikadlarına muhâlif bulunduğundan mutalaasından kurun-ı mezkûre ulemasının ekserisi tevahhuş etmişler ve mezkûr hikmetle hey'etin taallüm ve ta'limlerinin hürmetine dair söz dahi söylemişlerdir. Ta'mik-i fikir ve nazar ile hakayık ve dakaikine ve hakikat-ı hâle vakıf olamadıklarından, kudemay-ı ehl-i İslâmın eserine tebeiyetle ayât-ı Kur'âniyenin zevahirinde kalmışlar. Semavât ve arz ve nücûm ve sehab ve matar gibi umurun mezkûr bulunduğu ayât-ı Kur'âniyeyi zahirleri vechiyle fehm ve tefsir etmişler, kitaplara da yazmışlardır. Tefsir kitaplarında semavât ve arz ve ahvaline dair yazmış oldukları vücuh-i tefâsir, hikmet ve hey'et kitaplarında münderic bulunan beyanât ve tafsilâta muhâlif olduğundan tefsirlerini tevcih ve te'yid kasdıyla zahirde ya kütüb-i mukaddesede nazil veyahut elsine-i enbiyadan sadir olan kelimat-ı kudsiyeden olduğu zannedilen ve hakikatte hayâlat ve hurâfat-i İsrâiliyyeden ibaret bulunan kelimat-ı mezbureyi ayn-ı hikmet ve hakikat olmak üzere şeref nazil olan Kur'ân-ı Kerim ve Kitab-ı Hakîm'in tefsirlerine karıştırmışlardır. Şu vechiyle vuku'bulan ictihadlarında mazur olsalar bile, zikir ve beyan olunacağı vechiyle, muhakkiklerinin vüsûl ile ihraz ettikleri hakayıkin kemâli derecesine vasıl olamamışlar ve muhakkiklerin Din-i İslâma ettikleri âli hizmete isabet edememişlerdir.

Kurûn-i İslâmiye evâsıtı ulemasından Gazzâlî (v.505/1111) ve Ebu'l-Meâlî (v.478/1085), Râzî (v.749/1210) ve Beyzavî (v.685/1286) ve İsfehanî (v.502/1108) ve emsâli muhakkikler zamanlarında iştihar eden Aristo hikmeti ile Batlamyus hey'etinin beşere mümkün ve müyesser olduğu mertebede kâinattaki eşyadan ecsam-ı süfliyeyi teftiş ve tecessüsten ve ecram-ı ulviyeyi terakkup ve terassuddan zahir olan hisse müstenit delâil ile hakayık-i âlemi ma'rifete vesile bulunan sırf aklî bir ilim olduğunu ve kâinatta ecsam ve ecramı tecessüs ve terassud ile delâil istihsalinde ve delâil istihsal ile hakaik-i âlemi bizzat istinbat ve istikşafta veyahut başkalarının istinbat ve istikşaf ettikleri hakaik ve ahkâmı fehm ile tasdik ve tekzibte ve ahkâm-ı mezkûrenin yakîniyatı

ile vehmiyatını tefrik ve temyizde mütedeyyin ve gayr-i mütedeyyin her bir sahib-i akıl ve hikmet müsavi ve ilm-i mezküre nisbetleri mütesavi bulunduğunu enzâr-ı tahkikiye arz etmeleriyle hikmet ve hey'et-i mezkürenin kimden zuhûr ettiğine ve ne yerden gelip ne yere gittiğine sem' ve itibar etmeyip mesailinden semavât ve arz ve nücûmun ve bütün anasırın kıdemi ve semavâtın nufûs ve ervah sahibi canlı olması ve birbirine mümass bulunup hark ve iltiyam ve fenayı kabul etmemesi ve haşr-ı ruhanîyi isbat ile haşr-ı cismanînin nefyedilmesi gibi Din-i İslâmın ve bütün edyanın usulüne muhâlif bulunan hayalât ve vehmiyâtını kat'î delillere istinat ile cerh ve redde bulunmuşlar.Ve semavât ve arzdan her birisinin bir cism-i kürevî olması ve semavâtı, birbiri üstüne her cihetten arzı muhît olup şems ve kamer ve nücûmu ile arz üzerine hareket etmesi ve kar ve yağmur ve emsâlinin zeminden tebahhur ve cevv-i havaya suûd eden ve bürûdet tabakasında tekasüf ve tecessüd ile hâsıl olan buluttan inmesi gibi âsar-ı mahsûsasıyla mahsûs ve meşhud bulunan ahkâmı tecviz ve kabul ile semavât ve arz ve şems ve kamer ve nücûm ve emtar gibi umûrun mezkûr bulunduğu ayât-ı Kur'âniyeyi o vechile tevcih ve tefsir etmişler. Asar-ı mahsûsası ile sâbit olan ahkâm-ı hikmet ile Kitab-ı İlâhî Kur'ân arasındaki muhâlefet-i zahiriyeyi kaldırmışlar. Hakikatta muhâlif olmadığını ilan ve izhar etmişlerdir.

Allame-i Beyzavî Sure-i Bakara'dan: *"O Rab ki, yeri sizin için bir döşek... yaptı"* (Bakara,2/22) kavl-i şerifini "yayılmış döşek gibi" kavliyle tefsir ettikten sonra *"Fakat bu ifade, yerin düz olmasını gerektirmez. Çünkü büyük bir hacme ve kocaman bir cüsseye sahip bulunan yer kürenin, bir parçasıyla bize yayılmış düz bir satıh gibi görünmesi normaldir"* kavli ile de kürre-i arzın hacminin büyüklüğü ve cirminin vus'atı cihetle arzın küreyî olması bisat-ı mebsût ve firaş-ı mefruş gibi ayaklar altına ferş olunmuş görülmesine münafi olmadığını beyan ve tevcih ettiği gibi, İmam Râzî de Sure-i Ra'd'dan; *"O Allah ki yeryüzünü uzatıp düzledi"* (Ra'd 13/3) ve Sure-i Hicr'den *"Yeri de döşeyip yaydık."* (Hicr, 15/19) kavl-i şeriflerini *"O Allah ki yeryüzünü yaydı döşedi" "Yeri de döşedik"* kavilleri ile tefsirden sonra arz'ın memdud ve mebsut olması küre olmasına münafi olmadığını *"şüphe yok ki yer çok büyük bir küredir. Böyle kocaman kürelerin küçük bir parçasına bakıldığı zaman düz bir satıh gibi görünür"* kavliyle tevcih *"dünyanın yuvarlak olduğu artık kat'î delillerle sabit olmuştur. Bu mevzuda inat göstermenin ise hiç bir manası yoktur"* kavliyle de *"Yeri de döşeyip yaydık"*; dahi *"Sonra da yeri döşeyip yerleşmeye hazırladı"* (Naziat, 79/30) kavl-i şeriflerinin ve emsâlinin zahirleri ile arz'ın musattah ve basit olması üzerine istidlâl edenleri reddetmiş yine İmam Râzî Sure-i Yâsîn'de *"Her biri bir yörüngede yüzerler"* (Yâsîn, 36/40) nazm-ı celîlin tefsirinde *"Nasslarda, göğün yuvarlak değil de düz olduğuna dair bir delil yoktur. Buna karşılık müşâhede ile sabit olan delile göre gök de yuvarlaktır. O halde bu hususun böyle kabul edilmesi gereklidir"* kelamiyle semavâtın

kürevî olması delil-i hissî ile sabit olduğundan kabulü zarurî olduğunu sarih sûrette ifade ile asla şüphe bırakmamıştır. Ve Beyzavî Sure-i Bakara'dan; *"O'nu yedi kat olarak yaratıp düzenledi. (tanzim etti.)"* (Bakara, 2/29) kavl-i şerifinin tefsirindeki *"eğer, hey'et alimleri yedi değil dokuz felek tesbit etmiştir, diye sual edilirse derim ki ; âyette yediden fazlası nefyedilmiş değildir; Şâyet bu yedi sayısına Arş ile Kürsî ilâve edilirse arada bir ihtilaf kalmamış olur"* kavli ile ehl-i heyetin indinde semavât ve arzın dokuz olması re'yini tecviz ve kabulden sonra re'yi mezkûr ile nass-ı celilde semavâtın yedi olması arasında görülen muhâlefet-i zahireyi nass ve sarih olan yedi semavâta Arş ile Kürsîyi zamm ile tevcih ettiği gibi Râzî ve yine Beyzavî Sure-i Talak'tan *"Ve yerden de onların benzerini yaratmıştır"* (Talak, 65/12) kavl-i şerifinin tefsirinde ehl-i hey'etin indinde arzın tabaka-i vahide olması re'yini tecviz ve kabulden sonra kavl-i celîl-i mezkûrdan müstefad olan arzın yedi tabakasını yedi iklimi ile tevcih etmişlerdir.

Ve Beyzâvî Sure-i Kaf'dan, *"Üstlerindeki göge bakmazlar mı ki, onu nasıl bina etmiş ve nasıl donatmışız! Onda hiçbir çatlak da yok"* (Kaf, 50/6) âyet-i kerîmesinin tefsirinde; *"Göğün pürüzsüz, birbirine bitişik tabakalar halinde yaratılmış olması sebebiyle hiç bir gediğinin bulunmadığı"* kavliyle ehl-i hey'etin re'yleri üzre semavâtın kürevî ve birbirini muhît ve birbirine mümass ve mülasik olması vechinin tecviz ve kabulüne işaret ettiği gibi İmam Râzi de Sure-i Nuh'dan; *"Görmediniz mi, Allah yedi göğü birbiriyle ahenktar olarak nasıl yaratmış!"*(Nuh, 71/15) kavl-i şerifinin tefsirinde, semavâtın birbiri üstüne kapalı olmasını tecviz ile aralarında boşluk ve melek bulunmaması mahzurunu da meleklerin ervah olmasıyla defetmiştir.

Ve İmam Râzî'nin Süre-i Yâsînden; *"Ne güneş aya yetişebilir, ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzerler"* (Yâsîn, 36/40) âyet-i kerîmesinin tefsirinde; "âyet-i kerîmenin ifâdesi, her bir yıldız için bir feleğin yani yörüngenin bulunacağına delâlet etmektedir. Sen ne dersin ?" "Deriz ki yedi gezegenin her birinin birer yörüngesi vardır. Diğer yıldızlara gelince, onların tek bir feleği bulunduğu söylenmiştir." Kavli, Beyzavî'nin Sure-i Saffat'tan *"Biz yakın göğü, bir süsle, yıldızlarla süsledik."*(Saffat, 37/6) kavl-i şerifinin tefsirinde "sabit yıldızların sekizinci kürede (felekte), aydan başka gezegenlerin de sekizinci küre ile bize en yakın sema arasında yer alan altı kürede bulunuşu, şâyet doğru ise, âyet-i kerîmenin ifadesine bir halel getirmez. Çünkü yer küresinin sakinleri bütün yıldızları çeşitli şekillere bürünerek masmavi göğün yüzeyinde bulunan ve nur saçan parlak cevherler gibi görür" kavli ve yine Râzî'nin Sure-i Kehf'den *"Nihâyet Batıya ulaştığında, güneşi adeta kara bir balçıkta batar vaziyette buldu"* (Kehf, 18/86) nazm-ı celinin tefsirinde; "delil ile sabit olmuştur ki dünya bir küredir, gök ise onu kuşatmıştır. Güneşe gelince, şüphe yok ki felekteki güneş dünyadan kat kat büyüktür, o halde onun dünya pınarlarından birinin içine girdiği nasıl düşünülebilir? Binaenaleyh te'vil gereklidir" kavli, ehl-i hey'etin

semavât ve arz ve ecram hakkındaki semavât ve arzın birer küre olması ve semavâtın küllîsi birbirini muhît ve cümlesi de arzı muhît bulunması ve kevakib-i seb'a-i seyyareden her birisinin birer feleki ve kevâkib-i sabitenin de sekizinci bir feleki olması ve seyyareler felekleri ile arz üzerine devir ve hareket etmesi re'ylerini tecviz ve kabul ettiklerine sûret-i sarîhada delâlet eder.

Ve İmam-Râzî ve Allame-i Beyzavî Sure-i Bakara'dan; *"...Gökten su indirdi..."* (Bakara, 2/22) ve yine Sure-i Bakara'dan *"...Allah'ın gökten indirdiği suda..."* (Bakara, 2/164) ve yine Sure-i İbrahim'den *"(O öyle lütufkar) Allah'tır ki, gökleri ve yeri yarattı, gökten suyu indirip onunla rızık olarak size türlü meyveler çıkardı.."* (İbrahim, 14/32) ve Sure-i Nahl'den *"..Gökten suyu indiren O'dur. Ondan hem size içecek vardır..."* (Nahl, 16/10) kavl-i şeriflerinin tefsirlerinde semayı sehab veyahut cihet-i ulüv ile tefsir ettikleri gibi Razî, *"(O öyle lütufkar) Allah'tır ki, gökleri ve yeri yarattı, gökten suyu indirdi..."* (İbrahim, 14/32) kavl-i şerifinin tefsirinde "semâdan su inmesi mevzûunda iki görüş vardır: Birincisine göre su buluttan iner. Bu takdirde sehâb (bulut)'a semâ denmesinin sebebi, semânın yükseklik manasına gelen "Sümûvv"den türemiş olmasıdır. İkinci görüş ise suyun doğrudan doğruya gökten geldiğini kabul etmektir. Fakat bu, isabetsiz bir görüştür. Çünkü insan bazen dağın tepesinde bulunur da aşağıdaki bulutu görür. Nihâyet dağdan aşağıya inince bulutların yağmur yağdırdığını müşahede eder. Gözle müşahede olunan böyle bir hadisede münakaşa etmek duyuları inkar etmek kadar bâtıl bir harekettir" kavli ile de semanın sehab ile tefsirini cezmetmiştir.(Tefsir-i Kebir, Terc. c.14/13.cüz)

Ve Beyzavî Sure-i Mülk'den *"Bunları şeytanlara ateş taneleri yaptık..."* (Mülk, 62/5) kavl-i şerifinin tefsirinde; *"Biz o gökyüzünde kandil gibi gördüğümüz yıldızlar için başka bir faide daha yarattık, o da kümelerden neş'et eden akar-yıldızların (şihabların) düşmesi sebebiyle düşmanlarınız olan şeytanların taşlanması ve kovulmasıdır"* kavli ile de ehl-i hey'etin kavilleri üzre şihabların kevkebler olmayıp kevkeblerin tesehhünü (ısınması) sebebiyle cevv-i havada iştial eden ecza-i arziyeden ibaret olduğunu tecviz ve kabule delâlet vardır.

İmam Râzî ve allame-i Beyzâvî'nin makbul ve meşhur tefsirlerinden nakil ve zikir olunan akvalı ve emsâliyle kurun-ı İslâmiye evasıtı ulemasından muhakkikleri zamanlarında iştihar eden kadîm hikmet ve hey'et mesâilinden hisse müstenid ve indlerinde sabit olan mesâil ve ahkâmı tecviz ve kabul ve ayât-ı Kur'ân'iyyenin zahirleri ile muhâlefetlerini tevfik ve tevcih edip hikmet ve hey'eti ayât-ı Kur'âniyeye hadimler ve tefsirler kıldıkları ve zamanlarından hikmet ve hey'etin terakki ettiği nisbette hakayık ve esrar-ı Kur'âniyeden bir hayli hakayik ve esrarı izhar ettikleri ve bununla kitab-ı ilâhî Kur'ân'ın husemasını müdafaada ve ulüvv-i şanını muhafazada bulundukları ve dinde pek büyük hizmete muvaffak oldukları sabittir. Muhakkiklerin dinde olan şu mukaddes

hizmetleri zaman-ı hayatlarında layıkı vechile umum tarafından takdir olunamamış. Belki hakikat-ı hâle vakıf olmayan kûtebîn muasırları, muhâlifleri tarafından olunan ta'na hedef olmuş ve Tefsir-i Râzî'nin tefsir-i Kur'ân olmayıp hikmet ve hey'et kitabı olduğu ve Tefsir-i Beyzâvî'nin de Zemahşerî'nin desâis-i i'tizali ile ve Tefsir-i Râzî'nin de hikmet ve hey'et tezviratı ile memluv bulunduğu misüllü sözler ile ta'rizata maruz kalmış ise de sonraki zamanlarda dinde sabkeden mezkûr hizmetlerinin kadri bilinmiş ve o babda yazılan eserleri dahi meşhur-i enâm ve makbul-i hâs ve âmm olmuşdur.

Muhakkiklerin semavât ve arz ve şems ve kamer ve nücûm ve ahvalinin mezkûr bulunduğu ayât-ı Kur'âniyeyi Aristo hikmeti ve Batlamyus hey'etiyle vaki olan mezkûr tevcih ve tefsirleri, ecrâm-ı mezkûrenin Kitab-ı İlâhî Kur'ânda zikirleri, dinde itikadı zarurî olan hakâik-i diniyeden oldukları cihetle olmayıp belki teftiş ve tarassud ile hikmet ve hey'ette bilinecek hakâik-i kevniyeden oldukları halde dinde itikadı zarurî olan Sâni' Teâlâ'nın vucüduna ve kemâl-i kudretine delil olmaları sûretiyle olup hakâyik ve ahval ve keyfiyetlerinin fehm ve idraki, muhatapların irfan, iz'anına terk olunması vechine mebni olduğundan tevcih ve tefsir-i mezkûreleri hikmet ve hey'et-i mezkûrenin sıhhat ve intiharının temadî ettiği müddette sahih ve makbul olur ise de zikrolunduğu üzere hikmet ve hey'et ilimleri beşere mümkün ve müyesser olduğu mertebede kâinattaki eşyayı teftiş ve tecessüsden, terakküb ve tarassuddan zahir ve hisse müstenid deliller ile hakaik-i âlemi idraka vesile olan aklî bir ilim olduğundan ve hakayika vusûl hevesiyle her asırda teftiş ve terassuddan hâli kalmayan müntesiblerinden müteahhirlerinin sa'y ve amelleri mahsulu, daima mütekaddimlerinin sa'y ve amelleri mahsulüne inzimam ve iltihak ve günden güne teftiş ve terassud âlâtı tekemmül ve bu vesile ile ilm-i mezkûrun vesâil ve delâili tezahür ve tebeddül etmesiyle mesail ve ahkâmının dahi tebeddül ve terakki etmesi zarurî bulunduğundan ve kurun-i İslâmiyenin evahirine doğru ilm-i mezkûrun mesâil ve ahkâmı büsbütün tebeddül ve terakki ve kadîm ve cedîd namları ile ikiye teferruk edip Aristo hikmetiyle Batlamyus heyetinin fesadı tahakkuk, cedîd hikmet ve hey'et tebeyyün ve teayyün ile iştihar ettiğinden, muhakkiklerin kadim hikmet ve hey'et vechiyle vuku'bulan tevcih ve tefsirlerinin terki ve cedîd hikmet ve hey'et vechiyle ayât-ı Kur'âniyenin tevcih ve tefsiri luzümu şu son zamanlarda tahakkuk etmişdir.

Tahakkuk eden şu lüzûma mebni, kurun-ı İslâmiyenin evâhiri ulemasından olan ve kadîm ve cedîd hikmet ve hey'ette yed-i tulası bulunan *Ma'rifetname* sahibi İbrahim Hakkı (1703/1780) ve *Esrar-ı Melekût* sahibi Molla Kudsî Hindî ve *Efkâr-ı Ceberüt* sahibi Halil Rahmî (v.146/763) ve emsâli zevat da, muhakkikin-i ehl-i yakînin eser-i tahkiklerine iktifa ve iktida ile muhakkikler kadîm Aristo hikmetinin ve Batlamyus hey'etinin dinlere muhâlif olan mesâil ve ahkâmından hayalî olanları delilleri ile red ve cerh ve hisse müstenid sâbit olanlarını tecviz ve kabul ve tevfik ve

tevcih ettikleri gibi, bu zatlar dahi cedîd hikmet ve hey'et mesâilinden mevad ve anâsırın kadîm olması ve anâsırlar tabiî kuvvetleri ile kendi kendine terekküp ve kâinattaki bütün eşyanın kendi kendine vücûd bulması misüllü hayalî olanlarını delilleri ile red ve cerh ve hey'et-i âleme dair hisse müstenid olanlarını tecviz ve kabul ve tevfik ve tevcih etmişlerdir. Muhakkikler, mu'tekedat ve zaruriyat-ı diniyeden olmayan, fakat dinde itkadı vacib olan Sâni' Teâlânın vücûduna ve kemâl-i kudret ve azametine delil bulunan ve delil olmak üzre Kitab-ı İlâhî Kur'ân'da zikrolunup muhataplarının ekserisi erbab-ı istidlâlden olmadıklarına ve bütün eşyayı zahirdeki ru'yetlerinden başka sûretle bilmediklerine mebni, Kur'ân'da zahir ru'yetleri sûretiyle mezkûr olan ve hakikatları vechiyle fehm ve idrakları her asırdaki muhatablarının irfan ve iz'anlarına bırakılan, semavât ile nücûmunu ve arzı zamanlarında iştihar eden kadîm hikmet ve hey'ette hisse müstenid aklî deliller ile tasvir olunan sûrette fehm ve idrak ettiklerinden ve ecram-ı mezkûrenin indlerinde sâbit olan sûret-i ma'kuleleri, Kur'ân'da zikrolunan sûret-i menkulelerine zahirde muhâlif bulunduğundan hisse müstenid delil-i akliyi, delil-i naklî üzerine tevcih ve sûret-i menkulenin zahir ru'yete mebnî olduğunu beyan ile muhâlefet-i mezkûreyi ref' ve izale ettikleri ve bu vechiyle tevcihde bulundukları gibi zevat-ı müşar ileyhim dahi ecram-ı mezkûreyi zamanlarında iştihar eden cedîd hikmet ve hey'ette hisse müstenid deliller ile tasvir olunan sûrette fehm ve idrak ettiklerinden ve ecrâm-ı mezkûrenin indlerinde sâbit olan sûret-i ma'kuleleri, Kur'ân'da mezkûr olan sûret-i menkuleleriyle muhâlif bulunduğundan, muhâlefet-i zahiriye-i mezkûreyi aynı beyan ile tevcihde bulunmuşlar. Ve cedîd hikmet ve hey'etle hisse müstenid edille-i akliye ile küre ve müteharrik olması sabit olan arzın memdûd ve mebsût ve sakîn sûretiyle ve mevhum medarlarında devreden kevkeblerin tabakat-ı seb'asından ibaret bulunan semavâtın dahi sakf-ı merfu ve çadır şekliyle Kur'ân-ı Kerim'de zikrolunması, zahir-i ru'yete mebnidir demişlerdir. Arzın boşluktaki medarında da devir ve hareket ettiğine; *"Sen dağları görürsün de, onları yerinde durur sanırsın. Oysa onlar bulutların yürümesi gibi yürümektedirler"* (Neml, 27/88) şöyle ki büyük cisimler geniş bir kütle halinde hareket ettikleri zaman o cismin hareketi belli olmaz *"(Bu) herşeyi sapasağlam yapan Allah'ın sanatıdır."* (Neml, 27/88) O, yarattıklarını gerektiği gibi sağlam yapmıştır *"Şüphesiz ki O, yaptıklarınızdan tamamıyla haberdardır."*(Neml, 27/88) *"Güneş, kendisi için belirlenen yerde akar (döner)..."* (Yâsîn, 36/38) ve *"Ay için de bir takım menziller (yörüngeler) tayin ettik. Nihâyet o, eğri hurma dalı (hilal) olur da geri döner. Ne güneş aya yetişebilir, ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzerler."* (Yâsîn, 36/39-40) âyet-i celîlesiyle de kevkeblerin mevhum medarlarında devir ve hareket ettiklerine istidlâl etmişlerdir. İmam Fahruddin Râzî'nin Sure-i Enbiya'dan *"O, geceyi, gündüzü,güneşi ve ayı... yaratandır. Her biri bir yörüngede yüzmektedirler."* (Enbiya, 21/33) nazm-ı celîlinin tefsirindeki "Akıl erbabı, felek konusunda ihtilafa düştüler: Dahhak, onun cisim değil de güneş, ay ve yıldızların

yörüngeleri olduğunu söylemiştir. Kelbî, onun yıldızların mecrası olduğunu ve felek (yörünge) gibi olması nedeniyle bu isimle isimlendirilmesini belirtir. Bazıları da onun güneş, ay ve yıldızların içinde akıp gittiği kör bir dalga olduğunu söylemiştir" kelamı dahi kudemayı müfessirînden Dahhak ve Kelbî ve Rağıb gibi zevatın, "eflak, cisim olmayıp şems, kamer ve nücumun mecraları ve medarları olması" re'ylerini nakil ile tevcih ve cedîd hey'et ehlinin âyet-i mezkûre ile istidlâllerinin vechini tebyin ve tevcih-i cedîdi te'yid ve temkinde bulunmuşdur.

Buraya kadar sabkeden arz ve beyandan ma'lum ve mefhum olduğu üzre, kadîm ve cedid tevcihlerin her ikisi de zemin ile ecsamını ve asuman ile ecramını ve bunların ahval ve eşkâlini teftiş ve terassuddan zahir olan edille ile bilinen hakâik-i kevniyeden olup kitab-ı ilâhî ile ta'lim kılınan ahkam-ı diniyeden olmaması ve Kitab-ı İlâhî Kur'ânda ta'limi ehemm ve elzem olan ilâh-ı alemin vücûduna ve kemâl-i ilim ve hikmetine ve tamam-ı kudret ve azametine delil olmak üzere muhatabları âmme-i nâsın zahirde ru'yetleri vechiyle zikrolunması esaslarına mebni olmakta ve tevcih-i cedidde *seb-i semâvat* mevcût olan kevakibin tabakat-ı seb'asından ibaret olup nefyedilen Batlamyus hey'etindeki eşkal-ı eflak olduğu cihetle, Kur'ân'da mezkûr olan seb'-ı semâvatı nefy ve inkâr olunmamakta biribirine müsavi oldukları gibi, her ikisi de gayr-i müslim birer şahsa mensup bir hikmet ve hey'ete müstenid bulunmakta dahi biribirine müsavi bulunduğundan, kadîm olmak ve cedîd olmak vasıflarından başka tevcih-i kadîmin kabulüne ve tevcih-i cedîdin red ve inkârına hiçbir sebep görülemediğinden ve mürûr-i zaman ile tevcih-i cedîdin de kesb-i kıdem edeceği tabiî bulunduğundan, onun da âmme tarafından kabul edileceği zarurîdir. Belki kadîm hikmet ve hey'ette semavâtın dokuz ve kadîm ve kürevî ve birbirine mümass ve mülasîk olmasıyla Kitap ve şer'a olan muhâlefeti ve cedîd hikmet ve hey'ette hâdis olan kevkeblerin tabakat-ı seb'asından ibaret bulunan semavâtın yedi ve hâdis ve fenayı ve hark ve iltiyamı ve ebvabı kabil ve mi'rac'a ve melaike'ye mesken olmağa salih olmasıyla Kitap ve şer'a olan muvafakatı, tevcih-i cedîdin Kitap ve şer'a kurb ve münasebetini ve kabulde ruchanını iktiza eder.

Salâh-ı ibadın kâfil-i ebedisi olan Din-i Mübin-i Muhammedî, *"'Resûlüm! Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır..."* (Nahl, 16/125) hükm-i celîlinin müeddası üzre hikmete mübteni bulunduğu ve hikmet terakki ettikçe Din-i Mübin-i Ahmedî'nin muhtevî bulunduğu hakayık ve esrarın günbegün tebeyyün ve tezahür edeceği muhakkak olduğu cihetle *"Muhakkak ki Allah (c.c), şu İslâm dinini kafir ve günahkar bir adamın eliyle de kuvvetlendirir"* (Buharî, Cihad, 182) hadis-i şerifinin sarih delâleti üzere, küffarın nazar ve fikri ile terakki eden hikmetin bile Kitab-ı İlâhî Kur'ân'a ve hakayık-ı diniyeye hâdimler ve beyanlar ve tefsirler olmasında asla garabet yoktur. Hikmet ve hey'et ve san'at ve ma'rifet terakki ettikçe ve Kitab-ı ilâhî Kur'ân'da Sani-i alemin vücûduna ve bütün sıfat-ı kemâline delil olmak üzere zikrolunan kenz-i

âlemin hakayik ve esrarı zuhûra geldikçe hikmet ve hey'et ve ma'rifet ve san'at Kitab-ı İlâhî Kur'ân'dan delil ve cüz' bulunan ve hakîm-i ilâhî şeyh Sa'dî'nin;

"Barg-i dirahtân-i sâbz-dar nazar-ı hûşyâr

Her varakî daftarîst ma'rifet-i kârdigâr"

(Akıllının nazarında ağaçların yeşil her bir yaprağı, Allah'ın ma'rifet defterinden bir yapraktır) beytiyle işaret ettiği vechiyle, her safhası bir kitap olan kitab-ı âlemi şerh ve izah eder. Bu sûretle hikmet ve hey'et ve ma'rifet ve san'at, Kitab-ı Kur'ân'a hâdim ve tefsir olur. Hikmetten ilm-i nebatın terakkisi ve nebatların envar ve ezhariyle müzekker ve müennes ve muhannes olup telakkûh ve izdivacları ile, hububât ve semarâtın husul bulması hakikatının zuhûra gelmesi *"Yerin bitirdiklerinden, insanların kendilerinden ve henüz mahiyetini bilmedikleri şeylerden, bütün çiftleri yaratan Allah'ı tesbih ve takdis ederim"* (Yâsîn, 36/36) kavl-i şerifine tefsir olduğu ve hikmetten ilm-i kimya ve tahlilin terakkisi ve lehm-i hınzırda ve hamr ve bütün meşrubat-ı kuûliyedeki maddî mazarratların keşfi dahi lahm-ı hınzır ile müskiratı muharrim olan ayâtı müfessir bulunduğu ve ilm-i hey'etin terakkisi dahi ecram-ı ulviye hakkında *"Her biri bir yörüngede yüzerler"* (Yâsîn, 36/40) ve arz hakkında; *"..Oysa onlar bulutların yürümesi gibi yürümektedirler..."* (Neml, 27/88) kavl-i şeriflerinin tefsirini tavzih ettiği, hikmet ile hey'etin Kur'ân'a hâdimler ve tefsirler bulunmasına misal olmak üzre zikrolunabilir.

Kütüb-i hey'etten *Kitab-ı Macist'i* ta'lim ve tedris eden Ömer Ebherî'ye ta'n kastıyla ta'lim ve tedris ettiği dersten soran bir fakihe Ömer Ebherî'nin Sure-i Kaf'da *"Hiç üzerlerindeki göğe bakmazlar mı?Ona bakıpta Bizim onu nasıl sağlamca bina ettiğimizi (direksiz bir şekilde yükselttiğimizi) onda en ufak bir çatlaklık (pürüzsüz, dengesizlik) olmadığını düşünmezler mi? Yeri de uzattık (döşedik), oraya dengeyi sağlayacak ağır baskılar (sabit ulu dağlar) yerleştirdik. Orada, gönüller, gözler açan her çeşit (sınıf) bitkiden çiftler bitirdik. Bütün bunları, Allah'a yönelecek (Rabbine dönecek, güzel san'atında tefekkür edecek) bir kula yaradanın kudretini hatırlatması, dersler veren birer basiret nişanesi ve ibret numunesi olması için yaptık."* (Kaf, 50/6-8) âyet-i celîlesini tefsir ediyorum cevabını İmam Razî Sure-i Bakara'dan *"O, semayı yedi gök halinde tanzim etti."* (Bakara, 2/29) kavl-i şerifinin tefsirinde nakil ile cevab-ı mezkûru tasvip ve tahsindeki *"Vallahi Ebherî sözünde çok doğrudur, zira Allah'ın yaratıkları deryasına çokça dalan, Allah'ın celâl ve kibriyâsını en çok bilendir"* kelâmı hikmet ve hey'etin kitab-ı ilâhi Kur'âna tefsir olduğunu tahkik ve sabkeden kavli dahi tasdik eder. Tevfik veren ve hidayete erdiren Allah'tır.